ГЕННАДІЙ АДОЛЬФОВИЧ КЕРНЕС

Харківський міський голова,
кандидат наук з державного управління

Шановні читачі збірника наукових праць «Теорія та практика судової експертизи і криміналістики»!

Реалії сьогодення свідчать про те, що під час розслідування кримінальних проваджень і розгляду справ у цивільному, господарському та адміністративному судочинстві, висновок судового експерта все частіше відіграє вирішальну роль у встановлені істини в справі та захисті прав і свобод людини й громадянина України. Судова експертиза є тією ланкою, що допомагає впроваджувати новітні досягнення науково-технічного прогресу в судочинство. Саме тому від імені Харківської міської ради та від себе особисто висловлюємо щиру вдячність усім судовим експертам і криміналістам за виконання важкої, але вкрай необхідної для демократичної держави справи експертного забезпечення правосуддя в Україні та боротьби зі злочинністю.

Ураховуючи тяжкий період для України, пов'язаний із бойовими діями на Сході нашої держави, станом економічного розвитку та криміногенною ситуацією в країні, Харківська міська рада завжди знаходила можливості в межах законодавства України надати допомогу освітнім закладам і науковим установам у вирішенні їх проблем матеріально-технічного характеру.

Так, у минулому та поточному роках рішеннями Харківської міської ради здійснювалися міжбюджетні трансферти, зокрема, виділялися субвенції з місцевого до державного бюджету для зміцнення матеріально-технічної бази Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса на придбання обладнання й проведення ремонту приміщень лабораторій.

Ушановуючи традиції та пам'ять про людей, які зробили вагомий внесок у становлення й розвиток української юридичної науки та пам'ять про видатних харків'ян, рішенням Департаменту комунального господарства Харківської міської ради на звернення Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса Міністерства юстиції України, кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, Національної академії правових наук України, Харківського національного університету внутрішніх справ установлено пам'ятник і відновлено меморіальний комплекс на місці поховання відомого вченого, доктора юридичних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України, провідного фахівця в галузі судової експертизи та криміналістики Михайла Васильовича Салтевського.

Розроблення вченими та практиками України й зарубіжжя сучасних наукових положень, оприлюднених у 17-му випуску збірника наукових праць «Теорія та практика судової експертизи і криміналістики», є вагомим внеском у юридичну науку. Вихід у світ чергового випуску наукового фахового видання є одним із професійних досягнень Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса Міністерства юстиції України та Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

Зичу всім авторам видання, членам редакційної колегії та читачам успіхів і нових звершень. Нехай команда однодумців буде надійною та всі масштабні плани реалізуються, а Вас завжди підтримують Ваші друзі та близькі.

Миру Вам, злагоди й добра!

Геннадій Кернес

Міністерство юстиції України
Харківський науково-дослідний інститут судових експертиз
ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса

Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого

ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ І КРИМІНАЛІСТИКИ

Збірник наукових праць

Виходить щорічно

Заснований у 2001 р.

Випуск 17

Харків
«Право»
2017

УДК 343.98 **ISSN 1993-0917**

ББК 67.9(4УКР)6
Т33

Внесено до переліку наукових фахових видань України, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора та кандидата наук: наказ Міністерства освіти і науки України від 11.07.2016 № 820

Рекомендовано до друку вченою радою Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса (протокол № 10 від 29.11.2017 р.)

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 21930-11830ПР від 25.03.2016

Т33 **Теорія** та практика судової експертизи і криміналістики : збірник наукових праць. Вип. 17 / ред. кол. : О. М. Клюєв, В. Ю. Шепітько та ін. — Харків : Право, 2017. — 512 с. : іл.

Засновники: Харківський науково-дослідний інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса; Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Редакційна колегія: О. М. Клюєв – *доктор юридичних наук, професор (співголова редколегії),* **В. Ю. Шепітько** – *доктор юридичних наук, професор (співголова редколегії),* **Ф. Ашиджоглу** – *директор Інституту судової експертизи Стамбульського університету (Туреччина), доктор медицини, професор,* **Т. Є. Балинян** – *кандидат біологічних наук,* **П. С. Восканян** – *заступник директора Національного бюро експертиз (Республіка Вірменія), кандидат хімічних наук, старший науковий співробітник,* **Л. М. Дереча** – *кандидат біологічних наук, старший науковий співробітник,* **О. Ф. Дьяченко** – *кандидат технічних наук, старший науковий співробітник,* **В. А. Журавель** – *доктор юридичних наук, професор,* **А. Іванович** – *заступник директора Судово-експертного центру (Чорногорія), доктор права, професор,* **О. В. Капліна** – *доктор юридичних наук, професор,* **О. С. Катарага** – *директор Національного центру судових експертиз (Республіка Молдова),* **О. В. Коломійцев** – *кандидат технічних наук,* **В. О. Коновалова** – *доктор юридичних наук, професор,* **І. П. Крайнов** – *доктор технічних наук, професор,* **В. О. Ольховський** – *доктор медичних наук, професор,* **М. І. Панов** – *доктор юридичних наук, професор,* **І. А. Петрова** – *доктор юридичних наук, професор,* **В. А. Руднєв** – *кандидат хімічних наук,* **В. В. Сабадаш** – *кандидат технічних наук, доцент,* **Л. В. Свиридова** – *кандидат юридичних наук,* **Е. Б. Сімакова-Єфремян** – *кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник (відповідальний секретар),* **В. В. Тищенко** – *доктор юридичних наук, професор,* **О. П. Угровецький** – *доктор юридичних наук, доцент,* **М. Л. Цимбал** – *кандидат юридичних наук, доцент, старший науковий співробітник,* **В. М. Шевчук** – *доктор юридичних наук, професор,* **Г. Юодкайте-Гранскіене** – *член Верховного Суду Литовської Республіки, доктор права, доцент*

Відповідальний за випуск О. Ф. Дьяченко

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування

Адреса редакційної колегії: 61177, м. Харків, вул. Золочівська, 8-А, Харківський науково-дослідний інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса, тел. 372-13-23

© Харківський НДІ судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса, 2017
© Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, 2017
© Видавництво «Право», 2017

Від редакційної колегії

Редакційна колегія при формуванні сімнадцятого випуску збірника наукових праць «Теорія та практика судової експертизи і криміналістики» додержувалася традиційної рубрикації: у ньому подано матеріали щодо висвітлення сучасних проблем криміналістики, вирішення загальних питань теорії судової експертизи, організації та нормативно-правового регулювання судово-експертної діяльності, а також розділи, що формувалися із праць, у яких розкрито теоретичні й практичні проблеми за окремими класами, родами, видами та підвидами судових експертиз. Питання експертної практики виділено у відповідних підрозділах основних рубрик. У підготуванні статей для збірника взяли участь представники судово-експертних установ, вищих навчальних закладів, правоохоронних органів не тільки України, а й зарубіжних країн. У збірнику подано історичні матеріали до 100-річчя від дня народження професора М. В. Салтевського та 250-річчя від дня народження заслуженого професора Є. О. Мухіна, а також інформація про міжнародні конференції з проблем криміналістики й судової експертизи, які відбулися в Белграді (Сербія), Паланзі (Литва), Полтаві та Харкові (Україна).

Висловлюємо щиру вдячність усім авторам, які надали матеріали для оприлюднення в збірнику, а також фахівцям, які взяли участь у його виданні, та запрошуємо вчених і практиків до підготування статей у наступний випуск.

От редакционной коллегии

Редакционная коллегия при формировании семнадцатого выпуска сборника научных трудов «Теория и практика судебной экспертизы и криминалистики» придерживалась традиционной рубрикации: в нем представлены материалы по освещению современных проблем криминалистики, решению общих вопросов теории судебной экспертизы, организации и нормативно-правовому регулированию судебно-экспертной деятельности, а также разделы, сформированные из работ, в которых раскрываются теоретические и практические проблемы по отдельным классам, родам, видам и подвидам судебных экспертиз. Вопросы экспертной практики выделены в соответствующих подразделах основных рубрик. В подготовке статей для сборника приняли участие представители судебно-экспертных учреждений, высших учебных заведений, правоохранительных органов не только Украины, но и зарубежных стран. В сборнике представлены исторические материалы к 100-летию со дня рождения профессора М. В. Салтевского и 250-летия со дня рождения заслуженного профессора Е. О. Мухина, а также информация о международных конференциях по проблемам криминалистики и судебной экспертизы, которые состоялись в Белграде (Сербия), Паланге (Литва), Полтаве и Харькове (Украина).

Выражаем искреннюю благодарность всем авторам, предоставившим материалы для публикации в сборнике, а также специалистам, которые приняли участие в его издании, и приглашаем ученых и практиков к подготовке статей в следующий выпуск.

УДК 343.98

В. Ю. Шепітько, завідувач кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України

ЦІЛЬОВЕ ПРИЗНАЧЕННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНИХ ЗНАНЬ І ПРАГНЕННЯ ДО ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ У ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ

Розглянуто становлення й розвиток криміналістичних знань і їх цільове спрямування. Визначено суб'єктів застосування криміналістичних знань у різних країнах світу та в різні історичні періоди. Простежено тенденції щодо змінення суб'єктів застосування криміналістичних знань у змагальному кримінальному процесі. Акцентовано увагу на формуванні «змагальної криміналістики», криміналістики для сторони обвинувачення та сторони професійного захисту, а також криміналістики для суду (судової криміналістики). Запровадження прогресивних європейських стандартів, розширення способів судового захисту особи в кримінальному провадженні та засобів доказування пов'язане із зміненням криміналістичного інструментарію, пропонуванням методів, прийомів і технологій, що використовуються в протидії злочинності.

Ключові слова: криміналістика, криміналістичні знання, змагальний кримінальний процес, європейські стандарти, протидія злочинності, слідчий, слідчий суддя, тенденції криміналістики.

Важливою тенденцією криміналістики на сучасному етапі її розвитку є інтеграція знань, їх об'єднання, спрямоване на оптимальне вирішення завдань протидії злочинності. У цьому сенсі Р. Юрка та Е. В. Курапка справедливо підкреслюють, що вибір інструментарію для боротьби зі злочинністю, користуючись лише національними правовими засобами, виявляється все-таки недостатнім. Щодня суспільство, яке стає все більш сучасним, визначає й розвиток так званої «злочинної індустрії», обумовлює також потребу в контролі над злочинністю за допомогою міжнародного елемента[1]. Для сучасного суспільства в ЄС характерним є розроблення спеціальних програм у межах бачення криміналістики та судової експертизи до 2020 р. (European Vision of Forensic Science area 2020)[2].

[1] *Юрка Р., Курапка Э. В.* Криминалистика в международном сотрудничестве в уголовном процессе: в направлении взаимного признания. *Криминалистика и судебная экспертиза: наука, обучение, практика*. Vilnius, Charkovas, 2013. Ч. II. С. 74, 75.

[2] Vision for Forensic Science 2020 and a New Ideas on its Future/E. V. Kurapka, H. Malevsky, S. Matuliene, E. Bileviciute. *Criminalistics and forensic expertology: science, studies, practice*. Vilnius, 2017. Ch. 1. P. 44, 45.

© Шепітько В. Ю., 2017

Перші уявлення щодо криміналістики як науки свідчать про формування «наукової дисципліни», «спеціального вчення», «допоміжної науки» для судових слідчих і чинів жандармерії та поліції[1]. У передмові до 3-го видання «Керівництва для судових слідчих» Г. Гросс зазначав, що кримінальне право не є наукою для себе, і найбільш цінні з положень, що ним були встановлені (наприклад, про умисел, необережність, співучасть, замах, необхідну оборону, непереборну силу тощо), мають зрештою лише одну мету – отримати практичне застосування. Але всі ці положення позбавлені будь-якого значення, якщо суддя не зможе застосувати ці абстрактності до реальностей повсякденного життя; якщо він не розуміє або неправильно оцінює показання свідків, значення їх спостережень, якщо його вводять в оману прийоми зловмисників, якщо він не зможе використати сліди злочину, і якщо він взагалі не знайомий із численними положеннями, сукупність яких складає криміналістику[2]. Підкреслюючи роль криміналістики, Г. Гросс пише, що презентована як допоміжна наука для кримінального права, криміналістика, однак, залишає за собою право на самостійність: адже фактично вона існувала завжди й раніше. Той, хто оглядав сліди від людських ніг, хто зафіксував у пам'яті слово зі злодійського жаргону, хто накреслив план місця події, – кожний з них застосував ті або інші положення криміналістики[3].

Становлення та розвиток криміналістики в різних країнах світу відбувається своєрідно, але й відбиває її інтегративну функцію та цільове призначення. Процес розвитку криміналістики та інтеграція наукових знань простежуються вже в найменуваннях наукових дисциплін: «Forensic Sciences» (судові науки) у США, Великій Британії, Канаді, Австралії; «Kriminalistik» (криміналістика) у Німеччині, Австрії; «Police Scientifique» (наукова поліція) у Франції, Швейцарії. В англомовних країнах поряд з терміном «Forensic Sciences» використовують також й інші: «Criminalistics» (як частину судових наук), «Criminal Investigation» (кримінальне розслідування), «Criminology» (кримінологія)[4]. Різне тлумачення сутності криміналістичного знання є наслідком невизначеності предмета науки, від чіткого розуміння якого завжди залежало постановлення головних завдань її розвитку. Уявлення про предмет криміналістики, який сформувався в конкретний історичний період, визначав головні напрями наукових досліджень у цій галузі знання[5].

У сучасному вигляді криміналістика являє собою цілісну систему наукового знання. І. Т. Кривошеїн підкреслює, що нині, коли в криміналістиці відбувається інтенсивне зростання знань, особливо актуальними стають

[1] *Гросс Г.* Руководство для судебных следователей как система криминалистики. Новое изд., перепеч. с изд. 1908 г. М.: ЛексЭст, 2002. 1088 с.

[2] Там само. С. VIII-IX.

[3] Там само. С. IX.

[4] *Шепитько В.* Интегративная функция криминалистики и ее роль в реализации стратегических задач противодействия преступности в современных условиях. *Криминалистика и судебная экспертология: наука, обучение, практика*. Vilnius, 2017. Ч. I. С. 58–68.

[5] *Эксархопуло А. А.* Криминалистика: учебник. СПб., 2009. С. 12.

інтеграційні процеси. Сьогодні як ніколи необхідне формування іншого погляду стосовно цілісності криміналістики, її тлумачення не стільки в розумінні функціонування як деякої монолітної цілісності, скільки як трансдисциплінарної науки. Криміналістика повинна по-новому відкритися сучасному суспільству, світу науки, праву, кримінальному судочинству[1].

Криміналістичні знання мають своє цільове призначення. Г. Кендзерска вказує, що розвиток криміналістики завжди повинен бути націлений на вирішення головного питання: хто залишив слід або хто вплинув на утворення слідів злочину? Ідентифікація слідоутворюючого об'єкта є пріоритетною метою кожної галузі криміналістики. Хоча розвиток криміналістики відбувається за непростим руслом та інколи складно зрозуміти її течію, меандри в лабіринтах боротьби зі злочинністю, то зрештою усе, що з нею відбувається або що буде відбуватися в майбутньому, так чи інакше слугує розкриттю злочинів[2].

Широко відоме «Керівництво» Г. Гросса було розраховане на відповідного суб'єкта – судового слідчого (особлива посадова особа судового відомства)[3]. Діяльність судового слідчого є невід'ємною частиною здійснення правосуддя. Г. Гросс указує, що та держава, яка для боротьби зі злочином, що безперервно прогресує щодо витонченості прийомів і освітнього рівня своїх діячів, висуває суддів, які мають звичайну або видатну наукову юридичну освіту, але водночас не мають спеціальної, необхідної для С. С. (*судового слідчого* – курсив наш *В. Ш.*) підготовки, – неправильно розуміє свої завдання[4].

У радянський період на теренах СРСР крен було зроблено в бік фігури слідчого, криміналістика розглядалася лише як наука для забезпечення слідчої діяльності, фактично знаходилася «на службі слідства». І. Т. Кривошеїн слушно зауважує, що в цей час переваги були віддані «процесу розслідування злочинів». Лише на перший погляд це зміщення науково-пізнавального акценту може здатися несуттєвим. У реальності це потягнуло за собою кінцеве витіснення з предметної галузі криміналістики такого феномену, як злочин зі всіма наслідками. Криміналістика зосередилася на пізнанні матеріальних слідів злочину, на збиранні, оцінюванні та використанні доказів, на пізнанні процесу доказування[5]. При цьому слідство як таке було реально «відірване» від судової діяльності, кримінальний процес був розшуковим (інквізиційним). У цей період єдиним споживачем і суб'єктом застосування криміналістичних знань був слідчий. Уся криміналістика була розрахована на роботу слідчого, розроблення для нього науково-технічних засобів, формування тактичних прийомів і рекомендацій виконання слідчої

[1] *Кривошеин И. Т.* Интегративная роль криминалистики в уголовном судопроизводстве. *Вестник Том. гос. ун-та*. Томск, 2010. № 336. С. 113.

[2] *Кендзерска Г.* Меандры криминалистики XXI века. *Криминалистика и судебная экспертиза: наука, обучение, практика*. Vilnius, Charcovas, 2013. Ч. II. С. 57.

[3] В окремих випадках обов'язки судового слідчого покладалися на мирових суддів.

[4] *Гросс Г.* Зазнач. твір. С. 12, 13.

[5] *Кривошеин И. Т.* Зазнач. твір. С. 112.

діяльності. Головне завдання криміналістики того часу – оптимізація діяльності слідчого. В. М. Терехович підкреслює, що в кожній державі нормативно визначені суб'єкти розслідування злочинних діянь. Можлива різниця або схожість таких суб'єктів у різних державах є даністю, яка визначається особливістю історії та логіки соціального й політичного розвитку конкретної держави[1].

Реформування кримінальної процесуальної діяльності в Україні, перехід на реальні рейки змагального процесу призводить до змінення суб'єктів, які використовують криміналістичні знання. Нині мова може йти про формування «змагальної криміналістики», криміналістики для сторони обвинувачення та сторони професійного захисту, а також криміналістики для суду (судової криміналістики)[2].

У різних країнах світу виявляється певна тенденція, яка пов'язана із необхідністю забезпечення різних суб'єктів кримінальної процесуальної діяльності криміналістичними знаннями. Х. Колецкі зазначає, що криміналістика є «науковою базою» одного з напрямів практичної діяльності правоохоронних органів і органів юстиції, інших органів правового захисту та експертів, у якому вони застосовують криміналістичні знання[3]. І. І. Когутич слушно зауважує, що одним із пріоритетних напрямів підвищення якості судового розгляду кримінальних справ слугує послідовне напрацювання й запровадження в практику положень судової тактики, судової методики розгляду різноманітних категорій кримінальних справ[4]. Ця тенденція знаходить своє підтвердження й у розробленні та пропонуванні відповідних наукових і навчальних матеріалів із «криміналістичної адвокатології»[5], «криміналістики для державних обвинувачів»[6], судової криміналістики[7] та ін.

Запровадження європейських стандартів і врахування європейської судової практики суттєво впливають на необхідність певної уніфікації процедур і засобів процесуальної діяльності. Прагнення до ефективного досягнення цілей кримінальної юстиції передбачає необхідність затвердження взаємного визнання процесу, безумовне визнання досліджень криміналістичних лабораторій і послуг, що вони надають, експертів, їх кваліфікації, компетенції тощо[8].

---

[1] *Терехович В. Н.* Теория криминалистики. Общая часть: монография. Рига, 2015. С. 103.

[2] *Шепитько В.* Зазнач. твір. С. 58–68.

[3] *Колецки Х.* Современное состояние криминалистики как университетской дисциплины в Польше. *Криміналіст першодрукований*. 2012. № 5. С. 29.

[4] *Когутич І. І.* Використання знань та засобів криміналістичної тактики і методики під час розгляду кримінальних справ у суді: монографія. Львів: Тріада плюс, 2009. С. 3, 4.

[5] *Баев М. О.* Тактические основы деятельности адвоката-защитника в уголовном судопроизводстве. Воронеж: Воронеж. гос. ун-т, 2004. 220 с.

[6] Криминалистика для государственных обвинителей: учебник/под ред. А. Ф. Козусева, В. Н. Исаенко, А. М. Кустова. М.: Норма: ИНФРА-М, 2012. 480 с.

[7] *Когутич І. І.* Криміналістичні знання, їх сутність і потреба розширення меж використання: монографія. Львів: Тріада плюс, 2008. 420 с.

[8] *Юрка Р., Курапка Э. В.* Зазнач. твір. С. 75.

В Україні відбулися суттєві зміни в процесуальній діяльності з прийняттям КПК 2012 р. В. Д. Бринцев підкреслює, що «прийняття нового КПК України є лише певним етапом у розбудові системи захисту прав і інтересів особистості, слід оперативно аналізувати правозастосовну практику, виявляти суттєві прогалини і формувати пропозиції щодо удосконалення кримінального провадження за стандартами правової держави»[1]. В. Т. Маляренко вказує, що «однією з перепон, що заважають Україні приєднатися до європейської спільноти, набути статусу рівноправного члена європейських міжнародних структур, є проблема із забезпеченням справедливого розгляду кожної справи у суді, адже справедливий розгляд кримінальних справ, крім інших умов, можливий лише за наявності такої процедури, яка забезпечує кожній людині захист її прав і законних інтересів»[2].

У нормах КПК України регламентуються положення, які ґрунтуються на сучасних досягненнях криміналістики (криміналістичної техніки): пред'явлення особи для впізнання поза її візуальним та аудіоспостереженням (ч. 4 ст. 228 КПК); під час допиту може застосовуватися фотозйомка, аудіо- та/або відеозапис (ч. 5 ст. 224 КПК); проведення допиту, упізнання в режимі відеоконференції під час досудового розслідування (ст. 232 КПК); допит малолітнього або неповнолітнього свідка чи потерпілого поза залом судового засідання в іншому приміщенні з використанням відеоконференції (дистанційне судове провадження) (ч. 4 ст. 354 КПК) та ін. Або передбачаються в нормах КПК України певні «тактичні поради»: оголошення показань при допиті під час судового розгляду (ч. 5 ст. 225 КПК); оголошення показань, наданих учасниками допиту на попередніх допитах (ч. 9 ст. 224 КПК); постановка додаткових запитань (ч. 7 ст. 224 КПК); заборона ставити навідні запитання під час прямого допиту (ч. 6 ст. 352 КПК) тощо.

У кримінальному процесуальному законодавстві суттєво змінюється функціональне призначення слідчого, обмеження його лише «обвинувальною функцією». За КПК України слідчий є стороною обвинувачення (§ 2 гл. 3 КПК).

У п. 17 ч. 1 ст. 3 КПК України передбачено, що слідчий – службова особа органу внутрішніх справ, органу безпеки, органу, що здійснює контроль за додержанням податкового законодавства, органу державного бюро розслідувань, уповноважена в межах компетенції здійснювати досудове розслідування кримінальних правопорушень. У ст. 40 КПК України визначено повноваження слідчого органу досудового розслідування. На сьогодні роль слідчого суттєво обмежена процесуальними механізмами (судовим контролем, процесуальним керівництвом з боку прокурора та ін.). Слідчий фактично перетворюється на «додаткову» процесуальну фігуру.

У зв'язку із реформуванням судової системи та органів правопорядку з'являються також і нові суб'єкти, які використовують криміналістичні знан-

[1] *Бринцев В. Д.* Права людини і законодавство України. *Юрид. часопис Нац. акад. внутр. справ*. 2013. № 1. С. 120.

[2] *Маляренко В. Т.* Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2005. С. 30, 31.

ня: сторони кримінального провадження, процесуальний керівник, керівник органу досудового розслідування, слідчий суддя та ін. Крім того, реформування всієї правоохоронної системи, створення нових інституцій (зокрема, у сфері протидії корупції), пов'язане з появою специфічних службових осіб – детективів (особи, які поєднують слідчу та оперативну діяльність). Розроблюються також правові підстави для створення розшукових служб – приватних детективних агенцій (приватних детективів).

Виникає запитання – кому повинна служити криміналістика? Використання криміналістичних знань передбачає здійснення пізнавальної діяльності у сфері правосуддя. Цільова спрямованість різних суб'єктів цієї діяльності має бути пов'язана із відновленням справедливості, досягненням істини. Тому в змагальному кримінальному процесі суб'єктом використання криміналістичних знань може бути не лише слідчий, а й сторони кримінального провадження, інші суб'єкти, що наділені відповідними повноваженнями (наприклад, процесуальний керівник, детектив, слідчий суддя та ін.), а також суд[1].

Використання криміналістичних знань у змагальному кримінальному процесі має забезпечувати сторони кримінального провадження належним інструментарієм, науковим апаратом, техніко-криміналістичними засобами та інформаційними технологіями, передбачає недопущення або усунення судових та інших помилок, досягнення справедливості й вирішення соціального конфлікту. Сучасний судовий процес повинен відбуватися на наукових засадах із використанням новітніх криміналістичних методів, прийомів і технологій (інформаційних, інтерактивних, комунікативних та ін.).

В Україні з 2017 р. розпочався процес імплементації конституційних змін щодо правосуддя. 3 жовтня 2017 р. Верховна Рада України ухвалила закон про судову реформу (законопроект № 6232), який передбачає внесення змін до процесуальних кодексів та інших законодавчих актів. На сьогодні Президент П. Порошенко підписав Закон «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів». Уносяться відповідні зміни й щодо правил кримінального процесу. Головна мета змінення законодавства – привести правила судового процесу у відповідність до кращої європейської та міжнародної практики.

Запровадження прогресивних європейських стандартів[2], системи «електронного суду», розширення способів судового захисту особи в кримінальному провадженні та засобів доказування – безперечно пов'язане із застосуванням сучасних методів і технологій криміналістики, використанням можливостей наукового забезпечення судового процесу, залученням широкого арсеналу спеціальних знань і судових експертиз. Додержання прав людини стає критерієм цивілізованості країн сучасного світу.

---

[1] *Шепитько В.* Зазнач. твір. С. 58–68.

[2] Європейські та міжнародні стандарти у сфері судочинства. Київ, 2015. 708 с.

ЦЕЛЕВОЕ ПРЕДНАЗНАЧЕНИЕ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКИХ ЗНАНИЙ И СТРЕМЛЕНИЕ К ЕВРОПЕЙСКИМ СТАНДАРТАМ В ПРОТИВОДЕЙСТВИИ ПРЕСТУПНОСТИ

Шепитько В. Ю.

Рассмотрено становление и развитие криминалистических знаний и их целевая направленность. Определены субъекты применения криминалистических знаний в различных странах мира и в разные исторические периоды. Прослежены тенденции относительно изменения субъектов применения криминалистических знаний в состязательном уголовном процессе. Акцентировано внимание на формировании «состязательной криминалистики», криминалистики для стороны обвинения и стороны профессиональной защиты, а также криминалистики для суда (судебной криминалистики). Внедрение прогрессивных европейских стандартов, расширение способов судебной защиты личности в уголовном производстве и средств доказывания связаны с изменениями криминалистического инструментария, предложением методов, приемов и технологий, используемых в противодействии преступности.

Ключевые слова: криминалистика, криминалистические знания, состязательный уголовный процесс, европейские стандарты, противодействие преступности, следователь, следственный судья, тенденции криминалистики.

DESIGNATED PURPOSE OF CRIMINALISTIC KNOWLEDGE AND AMBITION TO THE EUROPEAN STANDARDS IN COUNTERACTING CRIMINALITY

Shepitko V. Yu.

The formation and development of criminalistic knowledge and their targeted purpose are considered. Subjects of applying criminalistic knowledge in different countries of the world and in different historical periods are defined. The tendencies concerning changes in the subjects of applying criminalistic knowledge in the adversarial criminal process are retraced. One of the tendencies of the past was the shift of the scientific-cognitive emphasis in favor of the investigating crimes process, which entailed the final displacement from the subject domain of Criminalistics of such phenomenon as the crime with all the consequences. Criminalistics focused on the cognition of the material traces of crime, on the collection, evaluation and use of evidence, cognition of proof process. During this period, the only consumer and subject of the use of criminalistic knowledge was the investigator. In connection with the reform of the judiciary and law enforcement bodies, there appear new subjects, using criminalistic knowledge: the parties of the criminal proceedings, the procedural head, the head of the pre-trial investigation body, the investigating magistrate, etc. In addition, reforming of the entire law enforcement system, the creation of new institutions (in particular, in the area of corruption counteraction), is associated with the emergence of specific officials – detectives (persons who combine investigative and operative activities). Legislative bases for creation of search services – private detective agencies (private detectives) are also being developed. Thus, the adversarial process leads to the change of the subjects using criminalistic knowledge. Now we can speak about the formation of "competitive criminalistics", criminalistics for the prosecution party and the professional protection party, as well as criminalistics for the court (forensic criminalistics).

The introduction of progressive European standards, the expansion of the methods of judicial protection of an individual in the criminal proceedings and the means of proof is associated with the changes in criminalistic tools, with offering of methods, techniques and technologies used in countering criminality.

Keywords: criminalistics, criminalistic knowledge, adversarial criminal process, European standards, criminality counteraction, investigator, investigating magistrate, criminalistics tendencies.

УДК 343.98

В. А. Журавель, головний учений секретар Національної академії правових наук України, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України

ТАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ ТА МЕХАНІЗМ ЇХ ВИРІШЕННЯ

Розглянуто позиції та підходи науковців щодо визначення поняття «тактичне завдання». Звернуто увагу на те, що вирішувані завдання досудового розслідування доцільно за обсягом поділяти на основні (загальні, стрижневі) й локальні (проміжні), а за сферою реалізації – на стратегічні й тактичні. При цьому основні (загальні, стрижневі) завдання за своєю сутністю можна вважати стратегічними, оскільки вони зумовлені обставинами, котрі підлягають з'ясуванню в цілому в ході розслідування конкретної категорії злочинів. Вони спрямовані на досягнення правової мети, за своєю природою є більш усталеними та меншою мірою піддаються впливу ситуаційних чинників. Локальні (проміжні) завдання слід розглядати як тактичні, оскільки вони зумовлені ситуаціями, що виникають на певному етапі розслідування.

Ключові слова: тактичне завдання; ознаки тактичного завдання; види тактичних завдань; механізм вирішення тактичних завдань; прогнозування в механізмі вирішення тактичних завдань.

Досудове розслідування за своєю сутністю є безперервним процесом прийняття уповноваженими суб'єктами відповідних рішень, спрямованих на розв'язання різноманітних завдань пізнавального, евристичного, процесуально-правового, тактико-психологічного, організаційного, матеріально-технічного характеру. У криміналістичній доктрині поняття «завдання» найчастіше застосовується в словосполученні «слідче завдання» або «криміналістичне завдання». У більшості випадків воно трактується як питання, що виникло в процесі розслідування, яке потребує свого вирішення або слідчим особисто, або за допомогою інших учасників кримінального провадження, окремих служб чи осіб. Категорія «завдання» використовується в криміналістиці як складовий елемент планування розслідування поряд з аналізом вихідної інформації, висуненням версій та ін.[1]

[1] *Белкин Р. С.* Курс криминалистики: в 3 т. Т. 2: Частные криминалистические теории. М.: Юристъ, 1997. С. 383.

© Журавель В. А., 2017

Серед завдань, що постають перед слідчим, детективом, прокурором особливого значення набувають тактичні завдання як засіб установлення одиничних фактів про окремі елементи або обставини події злочину, як іманентна складова пізнавальної та конструктивної діяльності цих суб'єктів. Тому подальше дослідження зазначеної проблематики виявляється своєчасним і необхідним, таким, що спрямоване на збагачення теорії криміналістики і оптимізацію практики розслідування.

Проблема, пов'язана з визначенням і класифікацією завдань розслідування, різновидом яких є тактичні завдання, достатньо давно обговорюється в криміналістичній науці. Цим питанням присвятили праці такі науковці, як Р. С. Бєлкін, А. Ф. Волобуєв, О. Ю. Головін, А. В. Дулов, С. Ф. Здоровко, В. О. Князев, В. О. Коновалова, В. Є. Корноухов, М. О. Марочкін, Г. А. Матусовський, Р. Л. Степанюк, В. В. Тіщенко, О. А. Чебуренков, С. Н. Чурилов, В. М. Шевчук, В. Ю. Шепітько, В. І. Шиканов, М. П. Яблоков та ін.

Разом із тим окремі аспекти цієї проблеми, зокрема щодо поняття тактичного завдання розслідування, визначення його сутності та ознак, практичного застосування, досліджені недостатньо та потребують подальшого розроблення. Аналіз спеціальної літератури показує, що питання, які належать до тактичних завдань розслідування, не були предметом спеціального дослідження.

Метою статті є аналіз підходів науковців до визначення поняття «тактичне завдання», надання авторської інтерпретації розуміння цієї криміналістичної категорії, виокремлення його суттєвих ознак і з'ясування механізму вирішення.

Завдання досудового розслідування доцільно поділяти за обсягом вирішуваних завдань на основні (загальні, стрижневі) й локальні (проміжні), а за сферою реалізації – на стратегічні й тактичні. При цьому основні (загальні, стрижневі) завдання за своєю сутністю є стратегічними, такими, що випливають із обставин, котрі підлягають з'ясуванню в цілому в ході розслідування окремого різновиду злочинів. Вони спрямовані на досягнення правової мети, за своєю природою є більш усталеними та меншою мірою піддаються впливу ситуаційних чинників. Локальні (проміжні) завдання є тактичними, такими, що мають чітко визначену ситуаційну зумовленість.

Ідею розподілу завдань розслідування на стратегічні й тактичні підтримують В. О. Образцов, М. П. Яблоков, М. О. Марочкін, Г. А. Матусовський, Р. Л. Степанюк та інші вчені[1]. Зокрема, на думку Г. А. Матусовського, роз-

[1] *Образцов В. А.* К вопросу о методике раскрытия преступлений. *Вопросы борьбы с преступностью*. М.: Юрид. лит., 1977. Вып. 27. С. 81; *Яблоков Н. П.* Криминалистическая методика расследования (некоторые теоретические положения). М.: Изд-во МГУ, 1985. С. 85; *Марочкин Н. А.* Теоретические проблемы тактических операций в криминалистике: учеб. пособие. Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1999. С. 17; *Матусовский Г. А.* Экономические преступления: криминалистический анализ. Харьков: Консум, 1999. С. 151–154; *Степанюк Р. Л.* Тактичні завдання розслідування злочинів, вчинених у бюджетній сфері України. *Вісн. Харків. нац. ун-ту внутр. справ*. Харків: ХНУВС, 2012. № 1(56). С. 141–146 та ін.

слідування злочинів вимагає вирішення складних завдань різноманітного характеру та обсягу: від загальних, що стосуються повного розкриття й розслідування злочину, установлення всіх обставин, що підлягають доказуванню в даній справі, викриття винних, до завдань, що вирішуються для встановлення окремих сторін розслідуваної події, забезпечення умов для досягнення загальної мети розслідування. У зв'язку з цим можна говорити про стратегічну лінію в розслідуванні та вирішенні тактичних завдань – два взаємозалежні напрями в діяльності слідчого, зумовлені його повноваженнями самостійного прийняття рішення щодо спрямування досудового слідства[1].

У криміналістичній літературі категорія «тактичне завдання» використовується: 1) у рамках окремих слідчих дій; 2) у межах усього процесу розслідування (як проміжні завдання)[2]. Слід зазначити, що вченими-криміналістами пропонувалися різні визначення поняття «тактичне завдання». При цьому окремі з них, як убачається, не розкривають сутності розглядуваної категорії. Зокрема, Н. Л. Гранат визначає тактичне завдання як прийняту слідчим об'єктивну ситуацію, у якій він через своє службове становище зобов'язаний діяти для досягнення мети[3]. У свою чергу О. Ю. Головін тактичне завдання визначає як обумовлену ситуаційним чинником необхідність використання умов, які склалися, чи створення сприятливих умов для подальшого розслідування шляхом правомірного впливу на той або інший об'єкт[4]. На думку О. А. Чебуренкова, тактичне завдання можна визначити як ситуаційно зумовлену необхідність використання визначених засобів розслідування для отримання необхідного результату (установлення обставин у справі, формування доказів, вирішення проблемної ситуації)[5]. А. Ф. Волобуєв розглядає тактичне завдання розслідування як окреме на шляху вирішення загального (стратегічного) завдання кримінального судочинства, пов'язаного із застосуванням криміналістичних засобів і прийомів[6].

З огляду на етимологію слова «завдання» найбільш вдалими спробами надання визначення поняття «тактичне завдання» можна вважати пропозиції тих науковців, які оперують такими ознаками цієї категорії, як «проб-

[1] *Матусовский Г. А.* Зазнач. твір. С. 152.

[2] *Здоровко С. Ф.* Розслідування вбивств, що вчиняються організованими злочинними групами (типові тактичні операції)/за ред. В. Ю. Шепітька. Харків: Гриф, 2004. С. 116.

[3] *Гранат Н. Л.* Характеристика следственных задач и психологические механизмы их решения: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Уголовный процесс; судоустройство; прокурорский надзор; криминалистика». М., 1973. С. 6.

[4] *Головин А. Ю.* Криминалистическая систематизация: монография/под ред. Н. П. Яблокова. М.: ЛексЭст, 2002. С. 256.

[5] *Чебуренков А. А.* Основы теории расследования: монография. М.: Юрлитинформ, 2010. С. 42–43; *Його ж*. Общетеоретические положения и практические аспекты криминалистической тактики. М.: Юрлитинформ, 2008. С. 107.

[6] *Волобуєв А. Ф.* Наукові основи комплексної методики розслідування корисливих злочинів у сфері підприємництва: автореф. дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність». Харків, 2002. С. 18.

лема», «мета» тощо. Так, С. Ф. Здоровко тактичним завданням називає певну *проблему* (курсив наш – *В. Ж.*), яка потребує свого розв'язання в процесі розслідування, має відокремлений характер різного ступеня, передбачає використання різноманітних ходів, тактичних комбінацій, тактичних або інших прийомів[1]. Р. Л. Степанюк під тактичним завданням розуміє зумовлену правовими, часовими або ситуаційними чинниками конкретну проміжну мету розслідування, яку необхідно досягти шляхом застосування криміналістичних засобів, прийомів і методів[2]. На думку В. М. Шевчука, під тактичним завданням можна розуміти ситуаційно зумовлену, вибіркову, проміжну мету розслідування, досягнення якої пов'язане з розв'язанням виключно тактичними засобами відносно обмеженого кола питань[3].

Оригінальну позицію з цього питання займає В. Є. Корноухов, який вважає, що тактичне завдання – це частина процесу розслідування, котра відображає співвідношення між ситуацією розслідування й тактичною метою та визначає спосіб дії. У його структурі як вимога (мета) виступає встановлення правової або проміжної мети розслідування; як умова (відоме) – ситуація розслідування; як шукане (невідоме) – окрема система доказів[4].

Як убачається, при формулюванні поняття «тактичне завдання» необхідно виходити з того, що кожний із термінів цього словосполучення має власні ознаки, які в кінцевому підсумку мають бути включені в запропоноване визначення. Так, «завдання» – це передусім «складне питання», «проблема». У свою чергу термін «тактичне» підкреслює специфіку цього завдання, зумовлену такими ознаками, як ситуаційна природа походження, локальність масштабу, варіантність виникнення, своєрідність засобів вирішення. Тобто тактичні завдання: а) є породженням відповідних слідчих ситуацій, які виникають на певний момент розслідування, тісно кореспондують із слідчими версіями, що випливають із наявних слідчих ситуацій, і спрямовані на їх перевірку; б) мають обмежену, локальну сферу реалізації; в) носять проміжний характер і призначені для встановлення одиничних фактів про окремі елементи або обставини події злочину; г) достатньо вибіркові, оскільки виникають залежно від наявних слідчих ситуацій, а отже, є лабільними, рухомими; д) засобами розв'язання такого роду завдань виступають насамперед тактичні операції та тактичні комбінації.

Ураховуючи наведене, убачається спірною позиція тих учених-криміналістів, які відносять до розряду тактичних завдань такі, що випливають

[1] *Здоровко С. Ф.* Зазнач. твір. С. 118, 121.

[2] *Степанюк Р. Л.* Криміналістичне забезпечення розслідування злочинів, вчинених у бюджетній сфері України: монографія/за заг. ред. А. Ф. Волобуєва. Харків: НікаНова, 2012. С. 162.

[3] *Шевчук В. М.* Тактичні операції у криміналістиці: теоретичні засади формування та практика реалізації: монографія. Харків: Вид. агенція «Апостіль», 2013. С. 285.

[4] *Корноухов В. Е.* О соотношении понятий «тактическая задача», «ситуация расследования» и «тактическая операция». *Проблемы доказательственной деятельности по уголовным делам*: сб. науч. тр. Красноярск: Изд-во Краснояр. ун-та, 1987. С. 37–46.

з обставин, що підлягають з'ясуванню (предмета доказування). Зокрема, В. О. Князєв розглядає тактичне завдання як відносно складне, зумовлене предметом доказування в кримінальній справі та підпорядковане кінцевій меті розслідування[1]. О. В. Пчеліна також наголошує на тому, що тактичні завдання є втіленням елементів предмета доказування, і відповідно до цього твердження формулює тактичні завдання, що базуються на елементах предмета доказування[2].

Слід зазначити, що розмаїття поглядів науковців спостерігається й до проблем класифікації тактичних завдань. Так, М. П. Яблоков виділяє тактичні завдання пошукового характеру (виявлення слідів, речових доказів, цінностей, здобутих злочинним шляхом, та інших об'єктів); завдання організаційного характеру (нейтралізація організованої протидії з боку підозрюваних, обвинувачених та інших осіб, установлення психологічного контакту)[3]. У свою чергу С. В. Лаврухін поділяє тактичні завдання на ті, що спрямовані на збирання інформації, створення певних умов, установлення певних фактів[4]. Р. С. Бєлкін виокремлював завдання організаційного характеру (створення умов, які забезпечують результативність слідчих дій); завдання, спрямовані на встановлення конкретних фактів[5].

У криміналістичній літературі мали місце спроби щодо виокремлення тактичних завдань розслідування. Зокрема, М. П. Яблоков до тактичних (локальних) завдань уключив: викриття обвинуваченого та отримання від нього правдивих показань; установлення психологічного контакту з допитуваним; нейтралізацію організованої протидії з боку підозрюваних, обвинувачених та інших зацікавлених осіб; виявлення слідів, речових доказів, цінностей, здобутих злочинним шляхом, та інших об'єктів у ході окремих слідчих дій і супутніх їм оперативно-розшукових заходів; розкол спаяної злочинної групи[6]. В. О. Образцов до них відносить такі: виявлення злочинця; установлення певної обставини, уключеної до кримінально-процесуального предмета доказування, і допоміжних фактів; викриття винного, виявлення викраденого, використання злочинцем транспортних засобів; розшук обвинуваченого, який переховується від слідчого[7].

Водночас доволі спірними виглядають пропозиції окремих науковців

---

[1] *Князев В. А.* О понятии и классификации тактических задач расследования преступлений. *Проблемы соц. законности*: сб. науч. тр. Харьков: Основа, 1991. Вып. 25. С. 117.

[2] *Пчеліна О. В.* Особливості предмета доказування у кримінальних справах про економічні злочини та їх вплив на методику розслідування: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. Харків, 2010. С. 77, 103, 120.

[3] *Яблоков Н. П.* Зазнач. твір. С. 85.

[4] *Лаврухин С. В.* Выбор тактических операций в типичных ситуациях расследования убийств. *Алгоритмы и организация решения следственных задач*: сб. науч. ст. Иркутск: Изд-во Иркут. ун-та, 1982. С. 68.

[5] *Белкин Р. С.* Курс советской криминалистики: в 3 т. Т. 3: Криминалистические средства, приемы и рекомендации. М.: Акад. МВД СССР, 1979. С. 130.

[6] *Яблоков Н. П.* Зазнач. твір. С. 83–84.

[7] *Образцов В. А.* Выявление и изобличение преступника. М.: Юристъ, 1997. С. 55.

щодо включення до розряду тактичних завдань таких, які спрямовані на збирання доказової інформації[1], установлення місця, часу, способу та знарядь убивства, особи вбивці[2], механізму й способів розкрадань[3] тощо. Тобто завдань, які безпосередньо пов'язані з предметом доказування і за своїм обсягом належать здебільшого до розряду стратегічних, аніж тактичних.

Ці та інші підходи не сприяють диференціації завдань розслідування на тактичні та стратегічні, а навпаки, породжують зайву дискусію. Тому слід шукати такі ознаки, які б дозволяли більш чітко відрізняти поняття «тактичне завдання» від суміжних і виражали б його сутність. На переконання В. М. Шевчука, до таких ознак, які, з одного боку, зумовлюють визначення поняття й сутність тактичного завдання, а з другого – виступають критеріями розмежування між завданнями загальними (головними, стратегічними) і тактичними, можна віднести такі: 1) природа походження; 2) зміст; 3) обсяг вирішуваних питань; 4) засоби реалізації (вирішення)[4].

Отже, *тактичне завдання* – це ситуаційно зумовлене складне питання (проблема), що виникає на певний момент розслідування, яке має обмежену, локальну сферу реалізації, має проміжний характер, призначене для встановлення одиничних фактів про окремі елементи або обставини події злочину через застосування виключно тактичних засобів вирішення.

У механізмі вирішення тактичного завдання виділяють такі елементи: вихідне положення; мета; шляхи та засоби її досягнення, які зв'язують вихідне положення з метою. Запуск механізму вирішення тактичного завдання відбувається з моменту прийняття рішення, тобто інтелектуально-вольового акту, спрямованого на остаточне визначення одного єдиного максимально ефективного способу досягнення результату через застосування відповідних тактичних засобів. Прийняття рішення виступає як особлива форма розумової діяльності при вирішенні будь-яких завдань, у тому числі пізнавальних і евристичних. Воно є центральним на всіх рівнях перероблення інформації та психічної регуляції в системі цілеспрямованої діяльності.

Структуру прийняття рішення утворюють мета, результат, способи досягнення результату, критерії оцінювання та правила вибору. Основні етапи (фази) прийняття рішення включають: а) інформаційну підготовку рішення (аналіз вихідної інформації, тобто аналіз слідчої ситуації, що склалася на момент прийняття тактичного рішення); б) постановку тактичного завдання, побудову поточних образів; в) саму процедуру прийняття рішення (формування й зіставлення еталонних і поточних образів, прогнозування можливих варіантів настання результату, корекція образів, обрання й побудова еталонної гіпотези або програми дій). При цьому структура й механізм прийняття рішення не є стабільними та універсальними[5].

---

[1] *Лисенко В. В.* Проблеми криміналістичного забезпечення розслідування податкових злочинів: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність». Київ, 2006. С. 24.

[2] *Здоровко С. Ф.* Зазнач. твір. С. 116–126.

[3] *Матусовский Г. А.* Зазнач. твір. С. 155.

[4] *Шевчук В. М.* Зазнач. твір. С. 282.

[5] У юридичній і психологічній літературі пропонувалися й інші підходи до визначення структури прийняття тактичного рішення (див.: Краткий психологический

Отже, під тактичним завданням слід розуміти ситуаційно зумовлене складне питання (проблему), що виникає на певний момент розслідування, яке має обмежену, локальну сферу реалізації, носить проміжний характер, призначене для встановлення одиничних фактів про окремі елементи або обставини події злочину та вирішується через застосування виключно наявних тактичних засобів. У механізмі вирішення тактичного завдання функціонують такі елементи: вихідне положення; мета; шляхи та засоби її досягнення, які зв'язують вихідне положення з метою. Основні етапи (фази) прийняття тактичного рішення містять: а) інформаційну підготовку рішення (аналіз вихідної інформації, тобто аналіз слідчої ситуації, що склалася на момент прийняття тактичного рішення); б) постановку тактичного завдання, побудову поточних образів; в) саму процедуру прийняття рішення, яка реалізується через формування й зіставлення еталонних і поточних образів, прогнозування можливих варіантів настання результату, корекції образів, обрання й побудови еталонної гіпотези або програми дій.

ТАКТИЧЕСКИЕ ЗАДАЧИ И МЕХАНИЗМ ИХ РЕШЕНИЯ

Журавель В. А.

Рассмотрены позиции и подходы ученых к определению понятия «тактическая задача». Обращено внимание на то, что среди решаемых задач досудебного расследования целесообразно в зависимости от объема выделять основные (общие, стержневые) и локальные (промежуточные), а в зависимости от сферы реализации – стратегические и тактические. При этом основные (общие, стержневые) задачи по своей сути можно считать стратегическими, поскольку они обусловлены обстоятельствами, которые подлежат выяснению в общем в ходе расследования конкретной категории преступлений. Они направлены на достижение правовой цели, по своей природе более стабильны и в меньшей степени подвержены влиянию ситуационных факторов. Локальные (промежуточные) задачи следует рассматривать как тактические, поскольку они обусловлены ситуациями, возникающими на определенном этапе расследования.

Ключевые слова: тактические задачи; признаки тактической задачи; виды тактических задач; механизм решения тактических задач; прогнозирование в механизме решения тактических задач.

TACTICAL TASKS AND MECHANISM OF THEIR SOLVING

Zhuravel V. A.

Approaches of scientists to the definition of the notion «tactical task» are considered. The attention is paid that among the tasks of pre-judicial investigation being solved, it's expedient to distinguish depending on the scope the basic (general, core) and the local (intermediate), and depending on realization sphere – strategic and tactical tasks. Along with, the basic tasks may be considered as strategic because they are preconditioned by circumstances which are subjects to clarification in the general course of investigation of

словарь/под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. М.: Политиздат, 1985. С. 258; *Головин А. Ю.* Зазнач. твір. С. 256).

a concrete category of crimes. They are directed on achievement of the legal purpose, are more stable by their nature and in a lesser degree they are subjected to the influence of situational factors. Local problems should be considered as tactical because they are caused by situations arising at a certain stage of investigation.

Under tactical task it's necessary to understand situationally caused complicated question (problem) which arises at a certain stage of investigation, has limited, local sphere of realization, has intermediate character, intended to establish unit facts about separate elements or circumstances of a crime event and is solved by applying exclusively available tactical means. In the mechanism of tactical task solving such elements are functioning: starting position; purpose; ways and means of its achievement which relate a starting position with purpose. The basic stages (phases) of adopting tactical decision are: a) informative preparation of the decision (the analysis of the initial information, that is the analysis of an investigative situation which has developed at the moment of tactical decision making); b) statement of a tactical task, construction of current images; c) near procedure of decision-making which is realized by means of formation and comparison of reference and current images, forecasting possible variants of coming result, correction of images, choice and construction of a reference hypothesis or the program of actions.

Keywords: tactical tasks, signs of a tactical task, kinds of tactical tasks, mechanism of tactical tasks decision; forecasting in the mechanism of solving tactical tasks.

УДК 348.98

В. М. Шевчук, професор кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України

НАУКОВІ ПЕРЕДУМОВИ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ТАКТИЧНИХ ОПЕРАЦІЙ У КРИМІНАЛІСТИЦІ

Досліджено наукові передумови та методологічні засади тактичних операцій у судово-слідчій діяльності. Доведено, що методологічним підґрунтям формування тактичних операцій виступають діяльнісний, системно-структурний і технологічний підходи. Тактична операція розглянута як системне утворення діяльнісного типу, якій притаманні такі властивості, як цілісність, структурованість, ієрархічність, цілеспрямованість, зв'язок і взаємодія між елементами. Технологію тактичної операції необхідно досліджувати як різновид криміналістичних технологій, похідну від слідчої технології, технології слідчих (розшукових) дій, технології розслідування злочинів і судового провадження. Запропоновано перспективні напрями подальших наукових розробок розглядуваної проблематики.

Ключові слова: тактичні операції, методологія формування тактичних операцій, наукові передумови формування тактичних операцій, технологія тактичних операцій, криміналістична теорія тактичних операцій.

Сучасний етап реформування кримінального процесуального законодавства, органів кримінальної юстиції передбачає запровадження ефектив-

© Шевчук В. М., 2017

ної системи протидії кримінальним правопорушенням, ужиття невідкладних заходів, спрямованих на вдосконалення слідчої та судової діяльності, що ґрунтуються на новітніх досягненнях науки й техніки, розширенні можливостей їх використання в практиці боротьби зі злочинністю. Серед таких засобів особливої уваги набувають різноманітні тактико-криміналістичні комплекси. Саме вони виступають ефективним засобом реалізації методів досудового розслідування й судового провадження, вирішення окремих тактичних завдань і створення відповідних умов для оптимізації діяльності слідчого, прокурора, суду. Усе це свідчить про важливість і своєчасність теоретичного обґрунтування й широкого впровадження тактичних операцій у практичну діяльність щодо розслідування злочинів і судового розгляду матеріалів кримінальних проваджень. Методологічні основи побудови та практика застосування тактичних операцій вимагають фундаментальних напрацювань і комплексних розробок.

З огляду на викладене, слід зауважити, що формування та розроблення будь-яких теоретичних побудов у криміналістиці має здійснюватися на певному методологічному підґрунті. Цьому твердженню повною мірою відповідає й формування концепції тактичних операцій. У зв'язку з цим треба враховувати, що методологічною основою розслідування й судового розгляду є матеріалістична діалектика, її закони та категорії. Відповідно до цілей і завдань дослідження використовуються сукупність принципів сучасної теорії пізнання, зокрема, системно-діяльнісний, системно-структурний, технологічний, функціональний, інформаційний та інші підходи[1].

Найважливішим методологічним принципом у вивченні та пізнанні об'єктів у філософії, психології, у тому числі й у криміналістиці, виступає діяльнісний підхід, який у сучасних умовах усе більше набуває міждисциплінарного, комплексного характеру, причому діяльність розглядається і як об'єкт дослідження, і як пояснювальний принцип[2]. Тому в розробленні теоретичних засад формування та реалізації тактичних операцій доцільно використовувати системно-діяльнісний підхід, що забезпечує їх глибоке та всебічне дослідження. При цьому також до найбільш вагомих, таких, що є визначальними для побудови й застосування тактичних операцій, слід віднести системно-структурний і технологічний підходи. Зазначені підходи набувають усе більш широкого застосування в криміналістиці, значно розширюючи можливості та перспективи наукового пізнання в цій царині знань[3].

---

[1] *Афанасьев В. Г.* Общество: системность, познание и управление. М.: Политиздат, 1981. С. 21–31; *Його ж.* О системном подходе в социальном познании. *Вопросы философии*. 1973. № 67. С. 101–110; Психология: словарь/под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. 2-е изд., испр. и доп. М.: Политиздат, 1990. С. 57–60; Философский словарь/под ред. И. Т. Фролова. 5-е изд. М.: Политиздат, 1987. С. 118–119.

[2] *Тіщенко В. В.* Теоретичні і практичні основи методики розслідування злочинів: монографія. Одеса: Фенікс, 2007. С. 8–9.

[3] *Белкин Р. С.* Курс криминалистики: в 3 т. Т. 1: Общая теория криминалистики. М.: Юристъ, 1997; *Винберг А. И.* К вопросу о методе системного (структурно-

На методологічне значення системно-структурного та технологічного підходів неодноразово зверталась увага вчених-криміналістів. Так, А. В. Дулов наголошує, що системний підхід можна розглядати як загальнонаукову методологічну стратегію, яку необхідно використовувати як фундамент будь-якого наукового дослідження за принципами «зверху – вниз» (задум – аналіз – виокремлення складників) і «знизу – вгору» (від виокремлення властивостей її елементів до визначення властивостей системи як цілого). Такий підхід створює можливість уявити різноманітність досліджуваних у криміналістиці об'єктів у вигляді взаємопов'язаної системи: злочин – його сліди – діяльність із розслідування[1]. В. М. Ісаєнко зазначає, що системний підхід є невід'ємним елементом методологічного інструментарію, що використовується в наукових дослідженнях, у тому числі проблем криміналістики[2]. На думку В. А. Жбанкова, такий підхід слід розглядати як одну з фундаментальних стратегій наукових пошуків у криміналістиці, яка включає в себе складний комплекс прийомів і методів[3]. Л. Д. Самигін стверджує, що системний підхід до вивчення й конструювання складних систем стає основним методологічним засобом суспільних, природничих і технічних наук[4].

Системно-структурний підхід, зазначає М. П. Яблоков, є способом пізнання, підґрунтя якого становить дослідження об'єктів як систем, що складаються з комплексу взаємопов'язаних елементів. Він застосовується при вирішенні багатьох важливих наукових і практичних проблем криміналістики. Зокрема, дозволяє повніше й точніше виявити та вивчити досліджувані об'єкти (особливо складні), їх структуру, зв'язки, функції, характер взаємодії компонентів та ін. Указаний підхід широко використовується при вивченні злочинної діяльності й діяльності з розслідування злочинів, а також

го) анализа при определении предмета криминалистики и соотношении ее разделов. *Вопросы теории криминалистики и судебной экспертизы*: материалы науч. конф. М.: ВНИИСЭ, 1969. Вып. 1. С. 15–20; *Головин А. Ю.* Криминалистическая систематика: монография/под ред. Н. П. Яблокова. М.: ЛексЭст, 2002; *Дулов А. В.* Применение метода системно-структурного анализа при расследовании преступлений. *Вопросы криминалистической методологии, тактики и методики расследования*: материалы науч. конф. М.: Юрид. лит., 1973. С. 17–18; *Шепитько В. Ю.* Теоретические проблемы систематизации тактических приемов в криминалистике: монография. Харьков: РИП Оригинал, 1995; *Яблоков Н. П., Головин А. Ю.* Криминалистика: природа, система, методологические основы. 2-е изд., доп. М.: Норма, 2009 та ін.

[1] Криминалистика: учеб. пособие/А. В. Дулов, Г. И. Грамович, А. В. Лапин и др.; под ред. А. В. Дулова. Минск.: Экоперспектива, 1996. С. 35–39.

[2] *Исаенко В. Н.* Проблемы теории и практики использования тактических комплексов в расследовании убийств. *«Черные дыры» в российском законодательстве*. 2004. № 1. С. 368–382.

[3] *Жбанков В. А.* Принципы системного похода в криминалистике и в практической деятельности органов внутренних дел при собирании, исследовании, оценке и использовании доказательств: учеб. пособие. М.: Акад. МВД СССР, 1977. С. 7.

[4] *Самыгин Л. Д.* Расследование преступлений как система деятельности. М.: Изд-во МГУ, 1989. С. 10.

усіх інших системних структур, що потрапляють в орбіту криміналістичного дослідження, як-от: людина, її матеріальні та психофізіологічні сліди, слідчі дії тощо[1].

У загальнонауковому розумінні системно-структурний підхід визначається як «напрям методології наукового пізнання й соціальної практики, в основі якого лежить розгляд об'єктів як систем: він орієнтує дослідження на розкриття цілісності об'єкта, на виявлення багатоманітних типів зв'язків у ньому та зведення їх у єдину теоретичну картину»[2]. У зв'язку із цим І. В. Прангішвілі слушно зауважує, що системно-структурний підхід являє собою сукупність методів і засобів, що дають змогу досліджувати властивості, структуру й функції об'єктів, явищ або процесів, якщо уявити їх як системи з усіма складними міжелементними взаємозв'язками, впливом складників на систему й на оточуюче середовище, а також впливом самої системи на її структурні компоненти[3].

Системно-структурний підхід при з'ясуванні об'єкта, події, діяльності вимагає виявлення всіх елементів системи, без яких вона не могла б діяти та ми не змогли б отримати схожий результат. Виявлення її складників передбачає також їх обов'язковий функціональний аналіз, тобто визначення всіх функцій, здійснюваних ними в досліджуваній системі. Елементи та їх функції становлять систему лише внаслідок того, що вони відповідним чином взаємопов'язані. Системно-структурний підхід є процесом виявлення й дослідження зв'язків між елементами системи, їх сутності, видів тощо. Системне дослідження передбачає нові принципи підходу до об'єкта вивчення, його орієнтацію на побудову цілісної картини об'єкта і функціонування.

Системно-структурний підхід також охоплює вивчення об'єкта і явища (системи) у їх розвитку. Системно досліджувати – це аналізувати причини й умови, що породжують певне явище, пізнавати шляхи його подальшої еволюції. Основний акцент у такому системному вивченні зміщується на виявлення розмаїття зв'язків і відносин, що мають місце як усередині розглядуваного об'єкта, так і в його взаємовідносинах із зовнішнім оточенням, середовищем, іншими системами. Загальні властивості об'єкта як цілісної системи визначаються не тільки сумою його окремих складників, а й властивостями його структури, тобто особливими системоутворюючими зв'язками між елементами об'єкта[4]. Призначення розглядуваного підходу полягає в тому, що він спрямовує суб'єкта дослідження на системне бачення дійсності, змушує розглядати об'єкт із системних позицій, точніше з позицій його системної побудови. Кінцева мета будь-якої системної діяльнос-

[1] *Яблоков Н. П.* Криминалистика: учебник. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Норма, 2008. С. 47–48.

[2] Див.: Большой энциклопедический словарь/под ред. А. М. Прохорова: в 2 т. М.: Сов. энцикл., 1991. С. 355.

[3] *Прангишвили И. В.* Системный подход и общесистемные закономерности. М.: СИНТЕГ, 2000. С. 22.

[4] Криминалистика: учеб. пособие/А. В. Дулов, Г. И. Грамович, А. В. Лапин и др. С. 35–39.

ті – вироблення рішень як на стадії проектування, планування систем, так і при управлінні ними. У цьому контексті системний аналіз можна вважати поєднанням (сплавом) методології загальної теорії систем, системного підходу й системних методів обґрунтування й прийняття рішень.

Ключовою (центральною) теоретико-методологічною категорією теорії систем і системного аналізу виступає «система», тобто об'єднання певної різноманітності в єдине, чітко поділене ціле, елементи якого стосовно цілого та інших частин займають відповідні їм місця[1]. Інакше кажучи, система – це сполучення, сукупність елементів, що перебувають у співвідношенні та взаємозв'язку один з одним, яка створює цілісність, єдність. З огляду на викладене можна дійти висновку, що тактичні операції також необхідно вивчати із системних позицій, оскільки ця криміналістична категорія має всі атрибути системного утворення, а тому повинна розглядатися й аналізуватися як система. У спеціальній літературі стверджується, що тактичні операції є системами, а їх основна властивість – властивість системності[2]. У цьому сенсі І. О. Возгрін зазначає, що системний аналіз проводиться з метою прийняття тих чи інших рішень і для дослідження будь-якої системи, у тому числі й тактичних операцій, щоб виявити кількість і зміст її елементів, установити їх зв'язки, упорядкованість, рівні та ін.[3] На нашу думку, має рацію В. І. Шиканов, коли наголошує, що багатогранність і складність об'єкта, який вивчається, зумовлює потребу широкого використання принципів і пізнавальних процедур системного підходу, що дасть змогу розглядати феномен тактичних операцій як цілісність взаємопов'язаних елементів, функціонування й розвиток яких обумовлені в кінцевому підсумку завданнями кримінального судочинства. Принцип системності забезпечує розроблення та практичне використання окремих положень теорії тактичних операцій у взаємозв'язку з іншими тактичними завданнями досудового розслідування, що вирішуються[4].

Останнім часом з'являється все більше праць, у яких тактичні операції вчені-криміналісти розглядають як системи. Так, І. М. Комаров зазначає, що той факт, що тактичні операції являють собою системні об'єкти, криміналістами не заперечується. Однак переконливого обґрунтування зазначеного твердження в спеціальних літературних джерелах не зустрічалося. Потреба в цьому існує, оскільки найважливішою властивістю будь-якої тактичної операції є системність. Суттєвим і необхідним напрямом досліджуваних операцій є певна система дій, спосіб поведінки, практична діяльність суб'єкта доказування в системі досудового провадження[5]. Викладене підтверджує,

[1] Философский энциклопедический словарь. М.: ИНФРА-М, 2005. С. 415.

[2] *Комаров И. М.* Основы частной теории криминалистических операций досудебного производства: монография. М.: Юрлитинформ, 2010. С. 97.

[3] *Возгрин И. А.* Введение в криминалистику: история, основы теории, библиография. СПб.: Юрид. центр Пресс, 2003. С. 72.

[4] *Шиканов В. И.* Теоретические основы тактических операций в расследовании преступлений. Иркутск: Изд-во Иркут. ун-та, 1983. С. 45–49.

[5] *Комаров И. М.* Криминалистические операции в досудебном производстве: монография. Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2002. С. 45–51.

що є всі підстави розглядати тактичну операцію як системне утворення, дослідження якого має здійснюватися за тими самими принципами та методами, що й будь-яких інших систем. Саме цей підхід може забезпечити з'ясування сутності та природи тактичної операції, виявлення її змісту, внутрішньої побудови, особливостей функціонування, взаємодії з іншими системами, засобами й елементами. Системне дослідження тактичної операції передбачає розкриття найбільш істотних ознак цього об'єкта. Усе це надає додаткові можливості в процесі дослідження такої криміналістичної категорії, як тактична операція.

Спираючись на основи системно-структурного підходу,[1] можна стверджувати, що тактична операція має всі атрибути системного утворення, її слід розглядати як складну реальну систему діяльнісного типу, що реалізується спеціально уповноваженими законом суб'єктами та спрямована на вирішення окремих тактичних (проміжних) завдань, зумовлених слідчими (судовими) ситуаціями, якій притаманні такі властивості, як цілісність, структурованість, ієрархічність, цілеспрямованість, зв'язок і взаємодія між елементами. Розглядуваній системі притаманні мета й завдання, вона має системоутворюючі елементи, зв'язки та закономірності, певний часовий проміжок. Усе це в сукупності дозволяє виявляти значущі в теоретичному й корисні в практичному сенсі закономірності розслідування та перейти до розроблення сучасних засобів діяльності слідчого, заснованих на емпіричних узагальненнях і результатах теоретичних досліджень[2].

Багатоаспектність тактичних операцій як системних утворень передбачає необхідність виокремлення різнопланових напрямів дослідження цих організаційно-тактичних засобів – від внутрішньої побудови та зв'язків системи «тактична операція» до організації й управління в ній. Ось чому стосовно досліджуваного об'єкта особливого теоретико-методологічного значення набуває технологічний підхід, під яким розуміється напрям системного дослідження закономірностей щодо реалізації комплексу взаємопов'язаних дій, заходів і процедур, що виконуються в певній послідовності з метою досягнення необхідного результату в практиці злочинної діяльності та в діяльності з розслідування злочинів[3].

---

[1] *Казиев В. М.* Введение в анализ, синтез и моделирование систем: учеб. пособие. 2-е изд. М.: БИНОМ, Лаборатория знаний, 2007; *Прангишвили И. В.* Зазнач. твір; *Сорока К. О.* Основи теорії систем і системного аналізу: навч. посібник. 2-ге вид. Харків: Тимченко, 2005 та ін.

[2] *Густов Г. А.* Основы криминалистической теории расследования. *Курс криминалистики*: в 3 т. Т. 1: Общетеоретические вопросы. Криминалистическая техника. Криминалистическая тактика/под ред. О. Н. Коршуновой и А. А. Степанова. СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004. С. 112–147.

[3] *Барцицька А. А.* Криміналістичні технології: сутність та місце в системі криміналістичної науки: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність». Одеса, 2011. С. 13.

Методологічно досліджуваний підхід орієнтовано на послідовну реалізацію системи відповідних дій, заходів, операцій з урахуванням динамічної структури діяльності з розслідування злочинів, уключаючи й технології тактичних операцій. Застосовується він для побудови типових програм розслідування, типових тактичних операцій, етапності, планомірності та виступає підґрунтям технологізації формування тактико-криміналістичних комплексів, спрямованих на вирішення окремих тактичних завдань з урахуванням типових слідчих ситуацій[1]. Його слід розглядати як різновид діяльнісного підходу, що зумовлено природою взагалі діяльності як динамічного процесу, реалізація якого відбувається у формі цілеспрямованих, послідовних слідчих (розшукових) дій, оперативно-розшукових та інших заходів технологічного характеру.

Термін «технологія» (грец. *techne* «мистецтво, майстерність» + *logos* «слово») означає: 1) сукупність методів оброблення, виготовлення та зміни стану, властивостей, форми сировини, матеріалу або напівфабрикату в процесі виробництва; 2) наукову дисципліну, що вивчає й розробляє технічні засоби виробничих процесів[2]; 3) сукупність наукових відомостей про способи перероблення тієї чи іншої сировини у фабрикат, готовий виріб, а також сукупність процесів такого перероблення[3]. Із часом поняття «технологія», як слушно зауважує В. В. Тіщенко, вийшло за межі технічних і виробничих процесів і стало поширюватися на складні процеси, які спостерігаються в життєдіяльності суспільства при вирішенні завдань, що постають перед державними та громадськими установами й організаціями в ході їх функціонування[4], у тому числі на криміналістичні дослідження.

У сучасній криміналістичній літературі запропоновані різні визначення цієї категорії. Так, А. В. Шмонін технології розслідування злочинів визначає як функціонально зумовлену впорядковану сукупність дій (діяльності), забезпечених необхідними ресурсами, що реалізуються відповідним суб'єктом у процесі розслідування злочинів[5]. М. П. Яблоков виділяє технологічні методи ведення слідства, що мають за мету забезпечити системне та ціле-

[1] *Тіщенко В. В.* Криміналістичні технології в теорії та практиці розслідування. *Акт. пробл. держави і права*: зб. наук. пр. Одеса: Юрид. літ., 2008. Вип. 44. С. 22; *Тіщенко В. В., Барцицька А. А.* Криміналістична технологія як складовий елемент понятійно-категоріального апарату криміналістичної науки: постановка проблеми. *Криміналістика у протидії злочинності*: матеріали наук.-практ. конф., 16 жовт. 2009 р. Київ: Хай-Тек-Прес, 2009. С. 73–76; *Щур Б. В.* Слідчі технології у криміналістичній методиці. *Митна справа.* 2011. № 1(73). Ч. 2. С. 157–165 та ін.

[2] Див.: Новый энциклопедический словарь. М.: РИПОЛ, 2012. С. 1338; Большой словарь иностранных слов/сост. А. Ю. Москвин. М.: Центрполиграф; Полюс, 2001. С. 657.

[3] Див.: Толковый словарь русского языка/под ред. Д. Н. Ушакова. Т. 2. М.: Астрель; АСТ, 2000. С. 703.

[4] *Тіщенко В. В.* Криміналістичні технології в теорії та практиці розслідування. С. 21.

[5] *Шмонин А. В.* Методология криминалистической методики: монография. М.: Юрлитинформ, 2010. С. 365.

спрямоване, оперативне й успішне збирання інформації, необхідної для розкриття й розслідування злочинів[1], і звертає увагу на значимість технолого-методологічного арсеналу криміналістики й тактико-технологічних рекомендацій[2]. Л. Д. Самигін підкреслює, що процес розслідування містить так званий базовий рівень – технологічний, який складається з окремих технологічних операцій (маніпуляцій) із тими чи іншими об'єктами за допомогою певних технічних методів, прийомів, способів і засобів[3]. В. О. Образцов розглядає криміналістичні моделі технологій досудового провадження як процес пізнання[4], при цьому технологія тлумачиться ним як механізм, процедура[5]. На думку Р. С. Бєлкіна, це найбільш доцільний і ефективний спосіб виконання деяких трудових операцій у відповідній послідовності[6].

Запровадження технологічного підходу в окремі напрями криміналістики зумовили потребу у використанні узагальнюючого терміна «криміналістична технологія»[7], під якою пропонується розуміти систему впорядкованих дій та операцій, що утворюють складний процес із виокремленням стадій і етапів його послідовного здійснення з метою оптимізації[8]. Основні ознаки цього поняття: а) поділ процесу на взаємопов'язані операції та процедури; б) поетапність і послідовність дій. За сферою криміналістичної діяльності вони поділяються на: експертні[9] та слідчі[10]. Останні, у свою чергу, за характером слідчої діяльності можуть бути класифіковані на: а) технології застосування техніко-криміналістичних засобів; б) технології слідчих дій і в) технології розслідування злочинів[11]. На нашу думку, запропоновану

[1] *Яблоков Н. П.* Общие положения криминалистической методики расследования преступлений. *Криминалистика*: учебник/отв. ред. Н. П. Яблоков. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Юристь, 2001. С. 493–494.

[2] *Його ж.* Роль криминалистики в правоприменительной деятельности и практике подготовки юристов широкого профиля. *Вестн. криминалистики*. 2008. Вып. 1. С. 10–15.

[3] *Самыгин Л. Д.* Зазнач. твір. С. 24.

[4] *Образцов В. А.* Криминалистика: модели средств и технологий раскрытия преступлений. М.: ИМПЭ-ПАБЛИШ, 2004. С. 35–57.

[5] Криминалистика: учебник/под ред. В. А. Образцова. М.: Юристь, 1997. С. 11.

[6] *Белкин Р. С.* Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня (злободневные проблемы российской криминалистики). М.: НОРМА-ИНФРА-М, 2001. С. 84–85.

[7] *Жук М. Г.* Криминалистические технологии расследования преступлений, связанных с «отмыванием» «грязных» денег в сфере налоговой, кредитной и предпринимательской деятельности: учеб. пособие. Гродно: ГрГУ, 2004; *Тіщенко В. В., Барцицька А. А.* Зазнач. твір. С. 73–76 та ін.

[8] *Барцицька А. А.* Категорія криміналістична технологія в понятійному апараті криміналістики. *Митна справа*. 2011. № 5(77). Ч. 2. С. 179.

[9] *Клименко Н. І.* Судова експертологія: курс лекцій. Київ: Ін-Юре, 2007. С. 142–144; *Сегай М. Я., Стринжа В. К.* Судебная экспертиза материальных следов-отображений (проблемы методологии). Київ: Ін-юре, 1997. С. 13–14; *Шерстюк В. М.* Судово-експертна діяльність (організаційно-правові та морально-психологічні засади): монографія/за ред. В. Ю. Шепітька. Харків: Право, 2008. С. 108–113.

[10] *Щур Б. В.* Слідчі технології у криміналістичній методиці. С. 157–165.

[11] *Барцицька А. А.* Криміналістичні технології: сутність та місце в системі криміналістичної науки. С. 3.

систему є сенс доповнити такими різновидами, як технології тактичних операцій і технології тактичних комбінацій.

У криміналістичній літературі зустрічаються й досить сміливі пропозиції щодо впровадження технологічного підходу. Зокрема, А. В. Шмонін аргументує потребу внесення змін до системи криміналістики як науки та пропонує змінити назву деяких її розділів, зокрема, ІІІ розділ назвати «Технологія тактичних комплексів», а розділ IV – «Технологія розслідування злочинів», залишивши традиційні назви перших двох розділів[1]. Приєднуємося до вчених, які подібні пропозиції вважають передчасними[2]. Водночас підтримуємо позицію тих науковців, які висловлюються за більш активне дослідження такого напряму, як технологія тактичних комплексів і в тому числі тактичних операцій[3].

При цьому під технологією тактичної операції слід розуміти процес послідовної реалізації дій, заходів, процедур, пов'язаний із виокремленням стадій та етапів, зумовлених слідчою ситуацією й об'єднаних єдиною метою для вирішення окремих тактичних завдань. Усе це необхідне для оптимізації підготовки, організації та управління тактичною операцією[4]. Для цього потрібно мати чітке уявлення про те, як операція розгортається в часі, які етапи слід пройти для досягнення поставлених цілей і які дії й заходи мають бути виконані на кожному з них. Успішне вирішення цих завдань передбачає необхідність розроблення своєрідної програми, процедури, що регламентує підготовку й реалізацію тактичної операції.

Основу такої програми становить перелік дій і заходів, які необхідно здійснити для досягнення поставленої мети. З урахуванням цього вирізняють тактичні операції з одночасною (паралельною), послідовною і змішаною реалізацією слідчих (розшукових) дій і заходів (як паралельних, так і послідовних). У першому випадку необхідність проведення таких операцій виникає в ситуаціях, коли вагомості набуває фактор часу: якщо здійснити одну дію, то відповідні дії іншої сторони можуть викликати несприятливу ситуацію. При цьому проведення тактичної операції є найбільш ефективним, оскільки інші спроби слідчого можуть суттєво ускладнити положення, наприклад, знищити сліди злочинної діяльності. У другому – послідовність реалізації дій і заходів, що входять до структури тактичної операції, може становити чітку послідовність слідчих (розшукових) дій, оперативно-розшукових та інших заходів. Специфіка таких операцій полягає в можливості контролювати їх хід, отримувати проміжну інформацію й за необхідності коригувати її зміст. У третьому – тактичні операції здійснюються в ситуаціях, коли один вплив є недостатньо ефективним, тому потрібно провести

[1] *Шмонин А. В.* Зазнач. твір. С. 374–376.

[2] *Щур Б. В.* Теоретичні основи формування та застосування криміналістичних методик: монографія. Харків: Харків юридичний, 2010. С. 37.

[3] *Фомина А. С.* Основные тактические операции при расследовании серийных убийств: дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. Воронеж, 2003. С. 129–133.

[4] *Лагутин А. В.* Тактические операции при расследовании преступлений. *Криминалистика и судебная экспертиза.* Киев: Вища школа, 1980. Вып. 20. С. 18–19.

систему дій і заходів, які можуть здійснюватися як паралельно, так і послідовно. Такий вигляд має тактична операція «Затримання вимагача на гарячому». Частина операції, пов'язана з передачею грошей, обов'язково супроводжується фіксуванням цього процесу. На другому етапі відбувається затримання вимагача так, щоб він не встиг позбутися переданого. Вилучення будь-якої ланки з операції або зволікання в провадженні будь-якої з них зробить цю операцію просто безрезультатною.

Отже, технологічний характер діяльності з організації й проведення тактичної операції полягає саме в упорядкованості здійснення певних дій, заходів, зміст яких визначено сутністю стадій, етапів. Адже технологія – це послідовна система дій, операцій, процедур у складному процесі з виокремленням стадій, етапів, що в результаті викликає необхідність його оптимізації й упорядкування[1]. При цьому слід ураховувати те, що технологія тактичної операції є похідною від слідчої технології, технології слідчих дій, технології розслідування злочинів.

З огляду на викладене можемо підсумувати, що тактична операція як реальне багатоаспектне системне утворення має свої специфічні властивості й ознаки, що виявляються в ході реалізації системно-структурного та технологічного підходів дослідження і які необхідно враховувати при формуванні та реалізації цього організаційно-тактичного засобу. Отже, тактична операція – це: 1) програмно-цільова система, сформована для досягнення певної мети (системи цілей) шляхом проведення відповідної системи слідчих дій, оперативно-розшукових та інших заходів за раніше заданою, попередньо розробленою програмою; 2) функціональна система, яка орієнтована на досягнення певної мети та призначена для виконання певних функцій; 3) динамічна система, що формується для вирішення окремих тактичних завдань, які постають перед суб'єктами її реалізації, оскільки її розвиток зумовлений певними чинниками, ця система й діє відповідно до них; 4) організаційна система, якій притаманна підвищена організованість з урахуванням усіх можливих змін; 5) взаємодіюча система, тобто система взаємодії слідчого, оперативно-розшукових, інших органів і суб'єктів її реалізації; 6) технологічна система, що передбачає системне уявлення про цю операцію з позицій технологічного підходу, розроблення програм її ефективного проведення за допомогою системи дій, заходів і процедур технологічного спрямування; 7) система, яка впливає на певні об'єкти, передусім на слідчу (судову) ситуацію з усією сукупністю компонентів, що входять до неї; 8) система, яка перебуває під впливом певних чинників, зокрема, таких як вид злочину, етапність розслідування (судового розгляду), слідча (судова) ситуація, тактичне завдання.

Ураховуючи викладене, можна стверджувати, що тактична операція як система функціонує під впливом певних закономірностей, властивих причинно-наслідковим та іншим зв'язкам (відносинам) між її окремими струк-

[1] *Барцицька А. А.* Визначення технологічного аспекту криміналістичної тактики. *Держава і право: de lege praeterita, instante, futura*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Миколаїв, 27–28 листоп. 2009 р.). Миколаїв: Іліон, 2009. С. 405–406.

турними елементами в процесі її підготовки й проведення. Вид і зміст тактичної операції залежать від: а) наявної доказової й оперативної інформації при розслідувані певної групи, виду злочину, б) слідчої ситуації, що склалася на тому чи іншому етапі розслідування; в) окремих тактичних завдань, що виникли перед слідчим. Отже, специфічним предметом криміналістичного вивчення та необхідною умовою дослідження й розгляду тактичної операції як єдиного цілого є виявлення відповідних закономірних, внутрішньо системних зв'язків і відносин між структурними елементами цього утворення.

Таким чином, методологічним підґрунтям побудови тактичних операцій виступають системно-структурний і технологічний підходи. Оперування такими підходами при формуванні концепції тактичних операцій може стати новою парадигмою криміналістичної науки, здатною підняти на більш високий теоретико-методологічний рівень проведення досліджень у зазначеній царині знань. Розглядувані підходи забезпечують вирізнення й вивчення структурних елементів тактичних операцій, їх функцій, послідовного характеру процедур, етапів, стадій, виявлення зв'язків між ними. Уключення цих підходів до дослідницького арсеналу дозволяє повніше використовувати теоретичні знання, необхідні для розроблення тактичних операцій, полегшує практичне їх використання, у тому числі за рахунок створення комп'ютерних моделей. Запровадження системно-структурного та технологічного підходів є перспективним напрямом підвищення ефективності побудови тактичних операцій і їх реалізації в кримінальному провадженні.

НАУЧНЫЕ ПРЕДПОСЫЛКИ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ТАКТИЧЕСКИХ ОПЕРАЦИЙ В КРИМИНАЛИСТИКЕ

Шевчук В. М.

Исследованы научные предпосылки и методологические основы формирования тактических операций в судебно-следственной деятельности. Доказано, что методологической основой формирования тактических операций выступают деятельностный, системно-структурный и технологический подходы. Тактическая операция рассмотрена как системное образование деятельностного типа, которому присущи такие свойства, как целостность, структурированность, иерархичность, целенаправленность, связь и взаимодействие между элементами. Технологию тактической операции необходимо разрабатывать как разновидность криминалистических технологий, производную от следственной технологии, технологии следственных (розыскных) действий, технологии расследования преступлений и судебного производства. Предложены перспективные направления дальнейших научных исследований рассматриваемой проблематики.

Ключевые слова: тактические операции, методология формирования тактических операций, научные предпосылки формирования тактических операций, технология тактических операций, криминалистическая теория тактических операций.

SCIENTIFIC PREREQUISITES AND METHODICAL BASES FOR THE FORMATION OF TACTICAL OPERATIONS IN CRIMINALISTICS

Shevchuk V. M.

The scientific prerequisites and methodical foundations of tactical operations in the forensic investigative activity are studied. It's substantiated that the methodical basis for the formation of tactical operations is the active, system-structural and technological approaches. These approaches are becoming more common in the Criminalistics, significantly expanding the opportunities and prospects for the scientific cognition in this field of knowledge. Guided by the fundamentals of the system-structural approach, it can be asserted that a tactical operation has all the attributes of a systemic formation, it should be considered as a complex real system of active type, realized by specially authorized subjects and directed at solving separate tactical (intermediate) tasks stipulated by investigative (judicial) situations. Tactical operation is considered as a systemic formation of the active type, which has such properties as integrity, structuring, hierarchy, purposefulness, relations and interaction between elements. Successful realization of the technological approach to the solution of these problems assumes the necessity of the development of a peculiar program, regulating the preparation and implementation of a tactical operation. The essence of the technological approach to the formation and implementation of tactical operations is the consistent performance of the system of appropriate actions, taking into account the dynamic structure of the activity on investigation of crimes and judicial supervision behind materials of criminal proceedings. It's used for construction of typical programs of crime investigation and the judicial supervision, typical tactical operations, staging, regularity and is a basis technology of formation of tactical and criminalistic complexes aimed at the decision of separate tactical tasks. The technology of a tactical operation should be developed as a kind of criminalistics technology, derivative from investigative technology, technology of investigative (search) actions, technology for crime investigation and judicial proceeding. Prospective directions for the further researches of the considered problematics are offered.

Keywords: tactical operations, methodology of formation of tactical operations, scientific prerequisites for the formation of tactical operations, tactical operations technology, criminalistic theory of tactical operations.

УДК 343.9(075.8)

В. Н. Терехович, адвокат Коллегии присяжных адвокатов Латвии, доктор права, доцент,
Э. В. Ниманде, доцент кафедры уголовно-правовых наук Латвийского университета, доктор права, доцент

СУЩНОСТЬ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЙ ТЕХНИКИ

Рассмотрены проблемные вопросы, касающиеся совершенства содержания и логического объема понятия «криминалистическая техника». Представлен развернутый анализ онтологии этого понятия. Определены содержание и логический объем понятия «криминалистическая техника».

© Терехович В. Н., Ниманде Э. В., 2017

Ключевые слова: техническая реальность, техника, расследование преступных деяний, теория криминалистики, криминалистическая техника.

Понятие криминалистической техники традиционно используется на всем протяжении появления и развития системы науки криминалистики. В каждом учебнике по криминалистике авторы выделяют раздел «Криминалистическая техника». Этот раздел криминалистики у всех авторов является начальным в особенной части теории криминалистики, он всегда рассматривается перед объяснением криминалистической тактики и криминалистической методики (методики расследования преступных деяний). Это обстоятельство указывает на исключительное положение криминалистической техники в процессе изложения особенной части теории криминалистики. Однако анализ содержания учебников по криминалистке[1] позволяет сделать вывод о том, что многие авторы без анализа семантики словосочетания «криминалистическая техника» произвольно определяют различные содержание и логический объем понятия «криминалистическая техника». Это обстоятельство порождает бесплодный, искусственный спор о сущности криминалистики и криминалистической техники в частности. Без ясного определения понятия криминалистической техники, основанного на комплексном анализе ключевого слова «техника» и обозначающего его качество, свойство, принадлежность слова «криминалистическая», невозможно объективно определить и оценить правильность логического объема и содержания понятия «криминалистическая техника». Без оценки правильности логического объема и раскрытия содержания понятия «криминалистическая техника» невозможно включение этого понятия в систему науки криминалистики.

Сложность раскрытия содержания и определения логического объема понятия «криминалистическая техника» кроится в глубинных истоках понятия «техника» и понятия «криминалистический». Без учета исторического опыта использования этих понятий невозможно добиться ясности и обоснованности использования понятия «криминалистическая техника» в системе теории криминалистики, а также в системе академического образования и практики юристов.

Основными вопросами культуры человеческой цивилизации являются вопросы миропорядка, мировоззрения, миропонимания и определения места человека в них. Культурное отношение человека к миропорядку, мировоззрению, миропониманию и осознание себя в них характеризуется тремя взаимосвязанными векторами – разумное, нравственное (этическое) и эсте-

[1] Криминалистика: учебник для вузов/Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская. 3-е изд., перераб. и доп. М.: Норма, 2007. С. 128–129; *Ищенко Е. П., Топорков А. А.* Криминалистика: учебник/под ред. Е. П. Ищенко. М.: ИНФРА-М, 2007. С. 52–53; Криминалистика: учебник/под ред. Т. А. Седовой, А. А. Эксархопуло. СПб.: Лань, 2001. С. 80–417; Криминалистика: учебник/под ред. А. Г. Филиппова. М.: Юриспруденция, 2000. С. 22–23; *Яблоков Н. П.* Криминалистика. М.: Норма, 2001. С. 78–80 и др.

тическое. Содержание разумного объяснения миропорядка с необходимостью предполагает использование понятия реальности (действительности). Анализ объема и содержания знания о реальности предполагает мироустройство представлять в виде системы трех миров: мир природы; мир, созданный человеком (вторая природа), т. е. мир, появление и существование которого немыслимо без деятельности человека; внутренний мир человека. Существование каждого из этих миров определено их пространственной и временной протяженностью. Мир природы ограничен вселенной и бесконечностью. Мир, созданный человеком, ограничен временем существования и возможностями практической деятельности человеческой цивилизации. Внутренний мир человека ограничен телом и душой человека, а также сроком его разумной жизни. С учетом этого представления основная классификация наук как общественного опыта в области разумного отношения человека к миропорядку и миропониманию может быть выражена следующим образом:

1. Естествознание (естественные науки) – науки, объектом познания которых является мир природы.

2. Обществознание (социальные, гуманитарные, технические науки) – науки, объектом познания которых является мир, созданный обществом людей (вторая природа) и место человека в этом мире.

3. Психология – наука, объектом познания которой является внутренний мир человека.

Мир, созданный человеком, проявляется в социальной, гуманитарной и технической реальностях. Это означает, что мир, созданный человеком (вторая природа), описывается и объясняется понятиями, законами и принципами социальных, гуманитарных и технических наук. Основной особенностью этих наук является то, что это рефлексивные знания, т. е. знания о знаниях. Поэтому объем и объективность такого рода знаний всегда находятся в зависимости от опыта (в широком смысле) самого исследователя и его ценностной ориентации. Объекты мира, созданного человеком, всегда наделены смыслом, т. е. их появление и существование всегда зависит от их ценности (значимости) для человека. Ценностная ориентация исследователя определяет систему критериев значимости исследуемых фактов, что, в свою очередь, служит основанием для оценки установленных фактов с нравственных, эстетических и гуманитарных позиций.

Сложность описания реальности «криминалистическая техника» заключается в том, что эта реальность находится в двух плоскостях измерения – в плоскости технической реальности и в плоскости гуманитарной реальности. Только такое представление о природе «криминалистической техники» позволяет добиться ясности в понимании понятия «криминалистическая техника», поскольку «техника» и «криминалистический» являются соответственно объектами технического и гуманитарного познания. Попытки прямого анализа понятия «криминалистическая техника» всегда будут сопряжены с механистичностью определения понятия «криминалистическая техника», что, в свою очередь, следует признать неэффективным подходом.

Техника – это основной термин теории технической реальности. Использование этого термина позволяет описать и объяснить способы и виды накопления и передачи человеческого опыта. Начала решения проблемы определения значения термина «техника» мы можем найти в трудах античных философов, в частности, Аристотеля. Античные философы понятие техника (от греч. *téchnē* – искусство, мастерство) использовали для определения особого рода знания. Противопоставляя *téchnē* другим родам знания, античные философы указывали, что *téchnē* это такое знание и способность, такие навыки и умения, которые используются в производстве и конструировании, и которые обеспечивают получение определенных результатов. Такого рода знанию и способностям можно научиться в процессе наблюдения и подражания. В таком виде *téchnē* занимает среднее положение между опытом (*empeiria*) и теоретическим знанием (*episteme*). Важным моментом в объяснении *téchnē* является то, что *téchnē* и природа (*natura*) действуют в основном аналогично, т. е. способ, которым порождается природа, и способ, которым производит вещи *téchnē*, подобны в том, что посредством чего-то из чего-то создается нечто. Основное отличие *téchnē* от *natura* заключается в источнике движения. В *natura* источник движения находится в самом объекте природы, тогда как *téchnē* свой источник имеет в мыслящей душе того, кто производит, создает, т. е. в человеке. В *téchnē* результат создания вначале представляется и воспроизводится в акте человеческого мышления (гипотеза, план, проект, модель и т. п.).

Античные философы понятие *téchnē* характеризовали двусторонне: в отношении техники к теоретическому знанию и в отношении техники к процессам производства, создания чего-либо. Это позволило Аристотелю сформулировать принципиальную идею о технических навыках людей, разделив природно-образованное и искусственно созданное. Искусственно созданное в отличие от природно-образованного, по мнению Аристотеля, не возникает само по себе, а имеет основу своего бытия в том, что его производит, создает человек (дом строится людьми). Однако почти во всех продуктах человеческого труда присутствуют «следы природы». Задача *téchnē* состоит именно в том, чтобы достроить то, что природа не может достроить сама. При этом в человеческом сознании возникает образ искусственно создаваемого как результат мышления, т. е. разум и душа делают шаг к техническому изменению, творению мира *natura* заново. В процессе создания искусственного Аристотель выделял человеческое тело как «вместе родившийся орган», а рука, по мнению Аристотеля, является самым ценным, узкоспециализированным орудием труда, т. е. «инструментом из инструментов». Эту идею и в настоящее время пропагандируют приверженцы антропологических теорий технической реальности.

В Средневековье объяснение *téchnē* получило христианскую трактовку, в которой использовали два взаимосвязанных понятия – *ars* и *ratio seminalis*. *Ars* – это латинский прямой перевод с греческого *téchnē* и означало «искусство», «умение», а также место, где можно приобрести знание. *Ratio seminalis* – это, по мнению средневековых философов, зародышевая сила дальнейшего развития, которая заложена во всех деяниях.

В Новое время с появлением экспериментального естествознания (Галилей) возникала проблема взаимодействия природно-образованного и искусственно-созданного. Эксперимент, выступая как искусственная техника, одновременно является репрезентантом естественного, природного. Философское осмысление техники в Новом времени наиболее полно выразили Ф. Бэкон (1561–1621) и Р. Декарт (1596–1650). Восприятие природы они выражали через противопоставление субъекта и объекта познания. Причем, по мнению Ф. Бэкона и Р. Декарта, оба эти элемента соответствуют друг другу, а вид природы как лишь пространственно-распространенная материя (*res extens*) становится возможным только через ее отчетливое разделение думающим субъектом (*res cogitans*). На этой основе в рационализме разрабатывается концепция подчинения природы человеком, которая в дальнейшем получила конкретизацию в эмпиризме и в идеях Просвещения.

В эпоху Просвещения важным трудом обобщения представлений о *téchnē* является публикация (1751–1780 гг.) под редакцией Д. Дидро и Ж. Л. Д'Аламбера 35-томного издания «Энциклопедия, или Толковый словарь наук, искусств и ремесел»[1]. В ней впервые определяется триединство «наук, искусств и ремесел». Ремеслам и проблемам техники посвящена половина всего издания, включая одиннадцать томов таблиц. Энциклопедисты Д. Дидро и Ж. Л. Д'Аламбер впервые раскрыли равноправное взаимодействие «ремесел» с наукой, выявив «ремесла» как некую систему, сформулировали связь и взаимодействие систем «ремесла» и науки. Это приблизило наше понимание синтеза рациональности и практического умения, синтеза теории и эксперимента, также выразило идею того, что *téchnē* обладает своей теоретической и практической частью. В Энциклопедии показано, что теоретической частью *téchnē* является не что иное, как познание правил *téchnē*, не связанным с непосредственным действием, а практической частью *téchnē* является не более чем привычное и не основанное на размышлениях применение этих правил. Таким образом, без теоретического размышления трудно продвинуть практику вперед, однако, с другой стороны, трудно располагать хорошей теорией без практики. Именно благодаря теориям появляется возможность объяснить и устранить трудности практики.

Дальнейшее философское понимание *téchnē* нашло отражение в трудах немецкой классической философии (И. Кант, Г. Ф. В. Гегель)[2]. Современные проблемы и перспективы технического развития цивилизации в своих работах отразили О. Шпенглер, Л. Мэмфорд, М. Хайдеггер, Г. Маркузе, К. Ясперс и др.[3]

Важной проблемой современной философской концепции техники является проблема человека, создающего и использующего технику, концеп-

[1] *Diderot D., D'Alembert J.* Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une société de gens de letteres. A Paris. 1751–1780.

[2] Подробно см.: *Котенко В. П.* История и философия технической реальности: учеб. пособие для вузов. М.: Академ. проект, Трикста. 2009.

[3] Подробно см.: *Тавризян Г. М.* Философы XX века о технике и «технической цивилизации». М.: Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2009.

ция соотношения человека и техники, проблема бытия человека в мире техники. В подходе к решению этих проблем существуют различные традиции и тенденции. Современное представление о *téchnē* в основном развивается в пределах четырех философских направлений: *позитивистская сциентистская философия техники,* ее сторонники сосредоточили внимание на анализе логико-методологических проблемах научно-технического знания; *критическое направление философии техники*, ее представители выдвинули на первый план мировоззренческие, этические и ценностные проблемы техники; *антропологическая философия техники*, ее представители делают упор на синтезе естественных, технических и общественных наук, вульгарный биологизм и субъективизм в понимании технико-производственной деятельности людей, сводимой к сумме действий натуралистически толкуемого индивида; *религиозная философия техники*, ее сторонники анализ техники осуществляют на основе религиозной телеологии.

Таким образом, универсального, внеисторического понимания техники не существует. Однако общим в понимании техники является то, что техника представляет собой артефакт (искусственное образование), специально созданный человеком. При этом используются его определенные замыслы, идеи, знаки и опыт. Техника представляет собой своего рода специфический инженерный способ осмысленного использования сил и энергии природы, и создается она на основе естественных наук и технических знаний.

Исходным моментом для современного понимания техники является труд как процесс, совершающийся между человеком и природой, в котором человек своей деятельностью опосредует, регулирует и контролирует обмен веществ между собой и природой. В основе техники лежит использование законов природы. Познав их, человек применяет и использует их посредством техники. Техника – это, прежде всего, средства труда, комплекс вещей, которые человек помещает между собой и предметом труда. К технике, кроме средств труда, относятся все материальные условия, необходимые для того, чтобы процесс производства мог вообще совершиться. Основное назначение техники – это полная или частичная замена производственных функций человека с целью облегчения труда и повышения его производительности. Специализация орудий труда в свою очередь служит технической основой разделения труда.

Современное представление о технике комплексно, т. е. техника всегда представляется в виде технической системы, основными функциями которой являются либо компенсаторная функция, либо функция отражения, либо функция преображения, либо функция трансляции, либо различные сочетания этих функций. Технические системы позволяют преодолеть природные недостатки, ограниченности человека (телесные, чувственные, интеллектуальные). Поэтому практическое значение имеет классификация технических систем, основанием которой является область природных недостатков, ограниченностей человека. Таким образом, можно выделить три основные группы технических систем: *телесно-технические системы*, которые позволяют преодолеть телесно-мускульные природные ограниченности чело-

века; *сенсорно-технические системы* позволяют преодолеть чувственно-физиологические природные ограниченности человека; *компьютерно-технические системы* позволяют минимизировать информационно-психические природные ограниченности человека. Общим для технических систем является то, что они всегда создаются для удовлетворения каких-либо социальных потребностей. При этом не столь важно, из каких элементов и на каких принципах строится конкретная техническая система. Важно то, что цели ее создания и использования, а также критерии оценки полезности всегда задаются человеком.

Техника не создается и не существует вне деятельности людей. Техника создается человеком осмысленно, с учетом особенностей той области деятельности людей, в которой предусматривается использование данной техники. Поэтому каждая профессия, любая человеческая деятельность имеет свою особую технику. В этом и заключается гуманитарная[1] составляющая любой техники. Вещь может стать гуманитарной в случае сопряжения с ней человеческих ценностей, свойств, качеств[2]. Гуманитарная составляющая техники раскрывается не в вещно-натуралистической сущности техники, а раскрывается в ее смысле, ее духовности как ценностной сути, которую необходимо понять и истолковать. Таким образом, любое отвлеченное рассуждение о технике без указания на ту область деятельности людей, в пределах которой эта техника создается и используется, всегда носит спекулятивный характер и практического значения не имеет.

С учетом сказанного, технику можно представить себе в виде совокупности технических средств и знаний, используемых в конкретных областях деятельности людей. Это обстоятельство позволяет систематизировать технику, классифицируя ее по областям деятельности людей. Так, выделяют сельскохозяйственную технику, строительно-монтажную технику, военную технику, зубоврачебную технику, оргтехнику, космическую технику, компьютерную технику и т. п. Прилагательные «сельскохозяйственный», «строительно-монтажный», «военный», «компьютерный» и т. п. обозначают качество, свойство, принадлежность конкретного вида техники к той области деятельности людей, в которой создается и используется конкретный вид техники. За основу образования прилагательного всегда берется существительное, обозначающее область создания и применения данного вида техники. Например, космос – космический, война – военный, сельское хозяйство – сельскохозяйственный и т. п. Таким же образом исторически была создана, выделена и обозначена техника, в определяющее название которой была положено название специфической области деятельности и знаний людей – расследование преступных деяний (криминалистика – криминалистический).

---

[1] Гуманитарный (от лат. *humanitas* – человеческая природа, образованность), т. е. относящийся к человечеству, обществу, бытию и сознанию.

[2] *Ильин В. В.* Методология социально-гуманитарных наук. *Философия социальных и гуманитарных наук*: учеб. пособие для вузов/под общ. ред. С. А. Лебедева. М.: Академ. проект. 2006. С. 127.

Необходимость создания техники для использования в конкретной области деятельности людей определяется социальной потребностью (заказом). Социальной потребностью создания и использования криминалистической техники явилась потребность в реализации принципа состязательности в уголовном процессе и справедливого урегулирования уголовно-правовых отношений, а именно потребность получения в ходе расследования преступных деяний объективных сведений об обстоятельствах, связанных с совершением преступного деяния, обстоятельствах, исключающих уголовное наказание, обстоятельствах смягчающих или отягчающих уголовную ответственность и обстоятельствах, которые могут повлечь освобождение от уголовной ответственности и наказания. Именно эта потребность (задача) реализуется в области расследования преступных деяний и определяет *логический объем понятия криминалистической техники*.

Расследование преступных деяний (установление обстоятельств, связанных с расследуемым преступным деянием) составляет предмет деятельности криминалиста[1]. Логика реализации предмета конкретной деятельности людей с необходимостью предусматривает использование специфических методов, разработка которых определяется идеей предмета такой деятельности. Именно идея предмета деятельности криминалиста является определяющей в содержании криминалистической техники. Криминалист, расследуя преступные деяния, воспринимает его как событие, отраженное в материальной действительности в виде совокупности следов предметов и следов процессов[2]. Смысл расследования любого преступного деяния заключается именно в том, что в этом процессе с помощью криминалистической техники ведется целенаправленный поиск следов преступного деяния и устанавливается причинно-следственная связь между совокупностью следов преступного деяния и предметами и процессами, составляющими суть события (преступного деяния), что в дальнейшем позволяет объективно судить о событии преступного деяния и правильно осуществлять уголовно-правовую квалификацию «расследованного» события. Именно для этих целей в криминалистике были разработаны и используются три специальных метода познания: криминалистическая идентификация, криминалистическая диагностика и криминалистическая классификация. Таким образом, *содержание понятия криминалистической техники* определяется содержанием «технической» реализации трех специальных методов криминалистического познания: криминалистическая идентификация, криминалистическая диагностика и криминалистическая классификация[3].

---

[1] Криминалист – это специалист в области расследования преступных деяний.

[2] Подробно см.: *Терехович В. Н., Ниманде Э. В.* Сущность объекта познания криминалистики. *Библиотека криминалиста*. М.: Юрлитинформ, 2013. № 1(6). С. 286–293; *Терехович В. Н.* Теория криминалистики. Общая часть: монография. Рига, 2015. С. 45–56.

[3] Подробно см.: *Терехович В. Н., Ниманде Э. В.* Сущность криминалистической идентификации. *Криминалист первопечатный*. Харьков: Апостіль, 2011. № 2. С. 29–39; *Их же.* Сущность криминалистической диагностики. *Там же*. 2011. № 3.

Результатом применения криминалистической техники является обнаружение и исследование (идентификационное, диагностическое, классификационное) материально-фиксированных следов преступного деяния. Поэтому к криминалистической технике относят только такие технические средства, а также знания и навыки применения этих средств, которые научно обоснованы и апробированы на практике. Расследование конкретного преступного деяния – это вид практической деятельности, который не предусматривает применение научно необоснованных и неапробированных на практике средств. Следовательно, *криминалистическая техника (как система знания) – это раздел особенной части теории криминалистики, в котором описываются и объясняются закономерности появления материально-фиксированных следов в процессе расследования преступных деяний*. Появление материально-фиксированных следов в процессе расследования преступных деяний это предвосхищаемый и ожидаемый результат, поскольку получение такого результата всегда научно обосновано и технически реализуемо, т. е. для обнаружения и исследования материально-фиксированных следов преступных деяний уже разработаны и рекомендуются конкретные технические средства, знания и навыки.

Деятельность людей в области создания и использования техники предусматривает не только получение предвосхищаемых результатов, но и обобщение, обозначение и систематизацию знаний, необходимых для создания и использования данной техники. Только в таком виде умение и навыки создания и использования техники могут быть доступны и приняты научным сообществом. Только в таком виде знания о деятельности по созданию и использованию техники могут передаваться последующим поколениям исследователей, использоваться в академическом, профессиональном образовании и практической деятельности.

Знания, необходимые для создания и использования криминалистической техники, традиционно обобщаются в пределах особенной части теории криминалистики в разделе «Криминалистическая техника». Основой систематизации таких знаний является особенности объектов познания при использовании методов криминалистической идентификации, криминалистической диагностики или криминалистической классификации. Например, в разделе криминалистической техники «Трасология» систематизированы знания, необходимые для осуществления криминалистической идентификации и криминалистической диагностики по отображениям на предметах с относительно устойчивой формой; в разделах криминалистической техники «Почерковедение» и «Фоноскопия» систематизированы знания, необходимые для идентификации человека по материально-фиксированным отображениям его функционально-динамических свойств, соответственно по почерку и по голосу; в разделе криминалистической техники «Криминалистическое оружиеведение» систематизированы знания

С. 8–18; *Их же.* Сущность криминалистической классификации. *Там же*. 2012. № 4. С. 19–29; *Терехович В. Н.* Указ. соч. С. 124–153, 222–267.

об индивидуальном оружии и следах его применения и т. п. Количество и содержание таких разделов «Криминалистической техники» зависит от теоретической обоснованности научно-технических возможностей криминалистической практики, а также от потребности и возможностей применять такую технику в уголовном правоприменении конкретного государства. Например, в уголовном правоприменении некоторых стран системы общего и смешанного права используется понятие «опасный предмет (орудие)», но не используется понятие оружия (холодного оружия). Следовательно, в этих странах нет практической потребности разрабатывать криминалистическую технику в области криминалистического оружиеведения. Поэтому в процессе обучения криминалистов различных государств содержание учебников по криминалистике в части «Криминалистическая техника» может отличаться.

СУТНІСТЬ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ТЕХНІКИ

Терехович В. М., Німанде Е. В.

Розглянуто проблемні питання, що стосуються вдосконалення змісту й логічного обсягу поняття «криміналістична техніка». Подано розгорнутий аналіз онтології цього поняття. Визначено зміст і логічний обсяг поняття «криміналістична техніка».

Ключові слова: технічна реальність, техніка, розслідування злочинних діянь, теорія криміналістики, криміналістична техніка.

THE ESSENCE OF CRIMINALISTIC TECHNICS

Terehovich V. N., Nimande E. V.

Complicated nature of describing reality «criminalistic technics» is based on the situation that this reality is situated in two dimensions – dimension of technical reality and dimension of humanitarian reality. There isn't any universal, not-historic understanding of technics. Starting point for contemporary understanding of technics is work as a process between a human being and the nature during which a human being with his activity mediates, regulates and controls exchanging of substances between him and nature. The base for technics is making use of nature laws. After ascertaining nature laws, human being applies and uses them by means of technics. Technics – it's, first of all, tools of labor, complex of things which a human being puts between himself and the item of work. Contemporary notion about technics is complex, id est, technics is presented in the form of technical system, the main functions of which are compensatory function or reflection function, or transforming function, or transmission function, or different combinations of these functions. Technical systems let to overcome natural shortages, limitations (bodily, sensetive or intellectual) of a human being. Technics is created by people knowingly taking into account peculiarities of the field of activity where it's intended to use this technics. Necessity to create technics for using in concrete field of activity is determined by the social necessity. The logical volume of the criminalistic technics notion is defined by social necessity to get when investigating criminal offence, objective information about circumstances linked with its commitment. The content of the criminalistic technics notion is defined by

the content of «technical» realization of three special methods during criminalistic cognition: criminalistic identification, criminalistic diagnostics and criminalistic classification. Criminalistic technics (as a system of knowledge) is a branch of the special part of criminalistic theory describing and explaining regularities of emergence of materially fixed traces during investigation of criminal offences. It's for finding and examining concrete technical means, knowledge and skills are already worked out and recommended.

Keywords: technical reality, technics, investigation of criminal offences, theory of criminalistics, criminalistic technics.

УДК 343.98

А. Л. Дудніков, доцент кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук, доцент

СПОСІБ ЗЛОЧИНУ У СФЕРІ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЯК СИСТЕМОУТВОРЮЮЧИЙ ЕЛЕМЕНТ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ

Досліджено проблемні питання криміналістичних взаємозв'язків способу злочину у сфері економічної діяльності з іншими елементами криміналістичної характеристики. На підставі цього аналізу зроблено висновки щодо місця способу злочину в системі елементів криміналістичної характеристики злочинів у сфері економічної діяльності та значення такого підходу для модернізації й удосконалення методик розслідування.

Ключові слова: криміналістична характеристика злочинів у сфері економічної діяльності, спосіб злочину, криміналістичні ознаки злочину.

Сучасні методики розслідування злочинів базуються на їх криміналістичних характеристиках. Проблемами криміналістичної характеристики злочинів займалося багато вчених-криміналістів, у тому числі такі відомі, як професори Р. С. Бєлкін, О. Н. Колесніченко, В. О. Коновалова, Г. А. Матусовський та ін. Криміналістична характеристика як джерело відомостей про певні види злочинів виконує інформаційну функцію, являє собою єдину інформаційну систему. Отримання й використання такої інформації можливо шляхом аналізу відомостей, що належать до окремих елементів криміналістичної характеристики певного виду злочинів і встановленню зв'язків між ними. Зазначені елементи пов'язані між собою різними формами кореляційних залежностей та утворюють систему, у структурі якої значення кожного з елементів неоднакове, ураховуючи характер злочину. Аналіз кримінальних проваджень стосовно злочинів у сфері економічної діяльності показує, що значна їх кількість учиняється способами, ознаки яких не завжди очевидні. У таких ситуаціях ключовим елементом є спосіб, його знання й опис у системі криміналістичної характеристики. Це пояснюється також тим, що тут, на відміну від багатьох інших видів злочинів, установлення способу дозволяє порівняно легко й швидко встановити та викрити винних осіб і з'ясувати інші обставини предмета доказування.

© Дудніков А. Л., 2017

Доречно буде відмітити, що навіть криміналісти, які ставили під сумнів необхідність розроблення криміналістичної характеристики, указували, що серед її елементів є один дійсно криміналістичний елемент – спосіб учинення й приховування злочину та сліди, які він залишає[1].

Але залежно від слідчої ситуації ключове значення при розслідуванні злочинів у сфері економічної діяльності можуть мати різні елементи криміналістичної характеристики: спосіб злочину, обстановка вчинення злочину (зокрема, галузь господарства, вид виробничої діяльності, виробничий підрозділ, система контролю тощо), безпосередній предмет злочинного посягання, особа злочинця, типові сліди. Кожен із них виявляється через певні криміналістично значущі ознаки, знання яких дозволяє більш ефективно розслідувати злочини цієї групи. Криміналістичну характеристику злочинів у сфері економічної діяльності вирізняє помітна питома вага однозначних зв'язків між її елементами. Такий характер мають зв'язки способу злочину з службовим становищем його учасників, обстановкою злочину, безпосереднім предметом. Водночас така обумовленість може бути не завжди. Проаналізуємо зв'язки способу злочину у сфері економічної діяльності з деякими елементами криміналістичної характеристики. Вони належать до діяльності суб'єкта і є інтегруючими в системі злочину.

Спосіб злочину у сфері економічної діяльності – предмет злочинного посягання. Спосіб злочину значною мірою детермінується предметом посягання, нерозривно з ним пов'язаний. Він суттєво впливає на зміст дії, бо при вчиненні злочину злочинець вимушений використовувати такі прийоми та методи впливу на предмет, які зумовлені його властивостями, особливостями обігу, зберігання й використання. Наприклад, для розкрадань товарно-матеріальних цінностей застосовують одні способи, а для розкрадань грошей – інші.

Злочинці, посягаючи на певні матеріальні об'єкти, порушують їх фізичну цілісність, змінюють їх стан, місце знаходження, функціонування. Це допомагає встановити місце, час (оскільки місце знаходження предмета посягання зумовлює місце та час дій), спосіб, факти використання певних знарядь, засобів, пристосувань та інші обставини вчинення й приховування злочину. Крім того, ознаки предмета злочинного посягання мають важливе значення для проведення різних слідчих і розшукових дій.

Характеризуючи предмет злочинного посягання у сфері економічної діяльності, слід відмітити, що останніми роками з'явилися нові види майна, які стали таким предметом – речі, матеріальні цінності або грошові кошти, тобто майно, яке має різне призначення, споживчу цінність, властивості, ознаки тощо. Наприклад, матеріальні цінності можуть бути у вигляді сировини, матеріалів, пального, напівфабрикатів, готової продукції, товарів різних видів і призначення, мистецьких та історичних цінностей.

Предметом посягання при вчиненні багатьох злочинів у сфері економічної діяльності є грошові кошти у вигляді білетів Національного банку

[1] *Белкин Р. С.* Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. М.: НОРМА, 2001. С. 223.

України, державних казначейських білетів, іноземної валюти, монетарних металів, фінансових і платіжних документів, акцій, облігацій, ощадних сертифікатів, приватизаційних паперів, пластикових платіжних карт, комп'ютерної фінансової інформації, безготівкових коштів.

Коли службове становище злочинців відкриває їм вільний доступ до матеріальних цінностей або коштів, способи злочинців, а, відповідно, і системи слідоутворень будуть суттєво відрізнятися від тих способів, якими користуються співробітники того самого підприємства, якщо їх функціональні обов'язки обмежують доступ до цих предметів злочинного посягання. Тому дії керівника виробничого підрозділу будуть суттєво відрізнятися від дій завідувача складу готової продукції, бо вони мають різний доступ до майна. Така залежність є об'єктивними підставами для встановлення взаємозв'язку «предмет злочинного посягання – спосіб злочину – особа злочинця».

Спосіб злочину у сфері економічної діяльності – особа злочинця (злочинців). Спосіб тісно пов'язаний із суб'єктами злочинів цього виду, залежить від особливостей осіб. Дані про особу злочинця є важливим компонентом криміналістичної характеристики. Особа злочинця вивчається з різних точок зору: кримінально-правової, кримінологічної, оперативно-розшукової, психологічної. У кримінальному праві до обставин суб'єктивного характеру, які розглядаються як окремі детермінації способу вчинення злочину, відносять потреби, мотиви, цілі злочинного діяння, а також морально-психологічні якості особи, які впливають на спосіб виконання злочинних дій.[1] Серед останніх можна назвати відношення до соціальних і моральних цінностей, характер, темперамент, звички та ін. Але така детермінованість означає не невідворотність, а лише можливість учинення злочину за сприятливих умов.

Особа злочинця – це складний комплекс ознак, що його характеризують, властивостей, зв'язків і відносин, його духовний світ, які беруться у взаємозв'язку із соціальними та індивідуальними життєвими умовами, котрі певною мірою впливають на вчинення злочину. Інформацію про особу злочинця як елемент криміналістичної характеристики становлять усі дані, які можуть бути використані для визначення напрямів розслідування, способів злочину, викриття злочинця та вирішення інших завдань розслідування.

Для характеристики осіб, які вчиняють злочини у сфері економічної діяльності, велике значення мають кримінологічні дані[2]. Вони включають в себе соціально-демографічні та кримінально-правові ознаки, соціальні прояви в різних сферах, психологічні особливості.

До групи соціально-демографічних ознак належать вік, рівень освіти, соціальне становище, сімейних стан, місце проживання, житлові умови тощо. Ознаки, які містять інші групи: службове становище, колишні судимості,

[1] *Панов Н. И.* Способ совершения преступления и уголовная ответственность. Харьков: Юрид. ин-т, 1982. С. 75.

[2] *Матусовский Г. А.* Экономические преступления: криминалистический анализ. Харьков: Консум, 1999. С. 64.

жага до наживи, безпринциповість, аморальна поведінка та інші особисті характеристики й фізичні властивості, у певних слідчих ситуаціях сприяють правильному висуненню та більш оперативній перевірці слідчих версій щодо суб'єкта злочину, його дій. Слід також відмітити, що злочинці, які вчиняють зазначені діяння, мають досить високий рівень освіти, значний обсяг знань і професійну практику, уміють добре використовувати економічні та правові прогалини на свою користь.

Серед факторів, які детермінують спосіб злочину, помітну роль відіграють психологічні властивості особи злочинця, його погляди, переконання, звички, навички. Вони виявляються в діяльності людини, визначають особливості психологічних процесів і станів, утворюють його характер. Вплив психологічних властивостей на формування способу може зробити його неповторним для іншої особи і, навпаки, повторюватися в однієї особи.

Риси характеру злочинця виявляються тоді, коли він обирає спосіб злочину та при його реалізації (ігнорування шкоди, яку він спричиняє суспільству й людям своїми діями, жадібність, хитрість, несправедливість, прагнення до накопичення, здирництва, зневага до людей, жорстокість, егоїзм, обережність тощо). Найбільш криміналістичне значення серед психічних властивостей особи мають навички, оскільки вони індивідуальні, відносно стійкі, здатні до матеріального відображення, варіаційні.

Для з'ясування даних про особу злочинця необхідно, насамперед, визначити коло осіб, які могли брати участь у вчиненні злочину. Стосовно цієї категорії кримінальних проваджень, то найчастіше це посадові або матеріально-відповідальні особи, у яких була виявлена нестача або лишки товарно-матеріальних цінностей, коштів; особи, які брали участь у виробництві, транспортуванні або реалізації продукції.

Порівняно з іншими злочинцями особи, які вчиняють злочини у сфері економічної діяльності, більш адаптовані, краще пристосовуються до різних соціальних умов і їх змін, вони набагато краще орієнтуються в соціальних нормах і вимогах, більш стримані, уміють добре контролювати свою поведінку. Більшість із них не мають труднощів у встановленні суспільних контактів, уміють привертати до себе увагу оточуючих, у багатьох зустрічаються такі риси, як бажання бути лідером, потреба в соціальному визнанні. Вони можуть навіть користуватися авторитетом у певних колах суспільства. Це не тільки впливає на обрання злочинцями способу злочину та створення для нього сприятливих умов, а й використовується ними для протидії розслідуванню[1].

Економічні злочини за своєю природою мають практично організований характер. Злочини у сфері економічної діяльності є їх різновидом і найчастіше вчиняються за попередньою змовою та об'єднаними зусиллями декількох матеріально-відповідальних і посадових осіб, які можуть працювати в різних підрозділах, а інколи й на різних підприємствах (організаціях). І це

[1] *Волобуєв А. Ф.* Проблеми методики розслідування розкрадань майна у сфері підприємництва. Харків: Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. С. 79.

зрозуміло, оскільки злочини у сфері економічної діяльності оформлюються різними фіктивними документами, підписуються різними посадовими та матеріально-відповідальними особами.

Усі злочинні групи та організації являють собою складні утворення, до яких входять лідер, активні члени й рядові учасники. Маючи розвинуту функціональну структуру, організована група має можливість використовувати складні способи вчинення й приховування злочинів у сфері економічної діяльності, що пов'язані з їх ретельною підготовкою, застосуванням технічних засобів, транспорту, хитромудрими прийомами. Це дозволяє суб'єктам тривалий час ухилятися від кримінальної відповідальності та значно ускладнювати розслідування, що підвищує рівень їх суспільної небезпеки.

У сучасних умовах економічна злочинність виходить за межі окремої держави й набуває міжнародного характеру. Вона має тенденцію до трансформації, основними напрямами якої є професіоналізація учасників, ускладнення організаційної структури, комерціалізація. При створенні організованих злочинних груп, які вчиняють злочини у сфері економічної діяльності, може відбуватися взаємне проникнення, з одного боку «білих комірців», а з другого – криміналітету[1]. Для виконання спеціальних завдань можуть долучатися колишні співробітники правоохоронних органів, військовослужбовці, працівники банків.

Особи й дії, які вони вчиняють із зазначеного виду злочинів, мають, насамперед, шахрайську спрямованість. Для досягнення злочинних цілей службові особи використовують технології виробництва та спеціальні знання. Крім того, вони уважно вивчають обстановку вчинення злочинів, зміни, що в ній відбуваються, оцінюють ефективність своєї «діяльності», певною мірою прогнозують застосування тих чи інших способів.

Евристичне значення системи компонентів криміналістичної характеристики полягає в тому, що, використовуючи кореляційні зв'язки між ними, можна від способу злочину у сфері економічної діяльності перейти до встановлення інших компонентів, зокрема осіб злочинців. Така можливість закономірна й логічна, оскільки злочинець і його дії зв'язані в єдиний ланцюг. Особливість цих зв'язків виявляється в тому, що основоположними для них є службове становище особи і, певною мірою, особисті якості злочинців, оскільки можливість застосування того чи іншого способу злочину у сфері економічної діяльності визначається службовими повноваженнями цих осіб. У результаті можна встановити конкретну особу або звузити коло осіб, які вчинили злочинні дії.

Спосіб злочину у сфері економічної діяльності – типові сліди (криміналістичні ознаки злочину).

Для розкриття й розслідування злочинів у сфері економічної діяльності велике значення має такий елемент криміналістичної характеристики, як дані про типові сліди, які визначають прийоми способу. У свою чергу, спо-

[1] *Ермилович В. Ф.* Криминалистическая характеристика преступлений. Минск: Амалфея, 2001. С. 202.

сіб злочину є джерелом утворення слідів, виявлення й дослідження яких дозволяє розкрити злочин, установити винних, виявити факти, що належать до предмета доказування, та доказові факти.

Проблема дослідження слідів злочину у сфері економічної діяльності тісно пов'язана з ученням про їх ознаки. Якщо звернутися до співвідношення понять «криміналістична ознака злочину» та «слід злочину», то перше з них ширше за друге, оскільки включає в себе не тільки матеріальні сліди, а й відображення в пам'яті людей. У зв'язку з цим для багатьох ознак злочину цієї категорії характерний значний ступінь невизначеності. Більшість ознак злочинів у сфері економічної діяльності є ознаками ймовірних злочинних дій, оскільки вони можуть бути результатом не тільки злочину, а й деяких інших подій.

Викладене дозволяє визначити криміналістичну ознаку злочину у сфері економічної діяльності як факт, безпосередньо або опосередковано пов'язаний з подією злочину, який із різним ступенем імовірності вказує на її наявність і сприяє виявленню, розслідуванню й попередженню злочинів[1]. Порівняно з іншими елементами криміналістичної характеристики спосіб злочину потенційно вирізняється найбільшою кількістю ознак, які мають пошуково-криміналістичне значення. Вони тісно взаємопов'язані з відповідними стадіями способу злочину – приготуванням, учиненням і приховуванням. Ознаки також відображають структурні компоненти способу – прийоми, окремі дії, спрямовані на здійснення певного способу.

Для виявлення й розкриття злочину у сфері економічної діяльності важливе значення має те, що всі вони схожі стосовно основних рис механізму слідоутворення, кола та характеру носіїв і джерел криміналістично значущої інформації. Ця схожість зумовлена, насамперед, закономірними зв'язками злочинів із професійною діяльністю, а також її нормативною основою. Функціонування в процесі економічної діяльності коштів, засобів виробництва, контрольної апаратури, сировини, напівфабрикатів, готової продукції, інших предметів, відображення цієї діяльності у фінансових, технологічних, бухгалтерських та інших документах також має суттєвий вплив на механізм відображення злочинів і формування їх слідів (ознак).

Типовими носіями та джерелами інформації про злочини у сфері економічної діяльності є: 1) документи різних видів (друковані, рукописні, відео, аудіо, фото, комп'ютерні та ін.); 2) управлінська, проектна, фінансова, оперативна, облікова, бухгалтерська, лабораторна, технічна, технологічна, виробничо-господарська, статистична та інша документація підприємств, організацій, закладів, а також підприємств, які перебувають з ними в договірних відносинах, документи їх керівних організацій, державних і громадських органів, які виконують нормативно-наглядові функції; 3) різні матеріальні об'єкти, які функціонують у процесі підготовки та здійснення

[1] *Дудников А. Л.* Криминалистическая система признаков хищений, совершенных путем злоупотребления служебным положением и использование ее данных в расследовании преступлений: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Уголовный процесс; криминалистика». Харьков, 1989. 25 с.

відповідної економічної діяльності (обладнання, станки, конвеєрні лінії, машини, апаратура, інструменти, знаряддя праці, технічні засоби, сировина, готова продукція тощо); 4) суб'єкти всіх видів цієї діяльності.

Із числа ознак цих злочинів найбільш значущі ті, які вказують на способи їх підготовки, учинення й приховування. Зокрема, кожна господарська та фінансова операція, яку виконує матеріально-відповідальна або службова особа, оформлюється відповідними документами. Тому будь-яка фіктивна операція, спрямована на вчинення злочину у сфері економічної діяльності, знаходить своє відображення в цих документах. Ознаки у вигляді різного роду відхилень від належного порядку оформлення документів, технології, необхідного стану матеріальних об'єктів являють собою «негативні обставини». Відповідно при пошуку ознак злочину цього виду слід багато працювати з документами, які містять суттєву доказову інформацію про способи його вчинення.

Аналіз слідчої й судової практики показує, що існують кореляційні залежності між такими структурними елементами криміналістичної характеристики злочинів у сфері економічної діяльності, як їх спосіб, типові сліди та особи злочинців, оскільки вид і спосіб злочину перебувають у тісному зв'язку з особою злочинця. Це надає можливість установити вказані елементи шляхом висунення й перевірки слідчих версій. Особливого значення такі залежності набувають у зв'язку з тим, що й розслідування злочинів іде тим самим шляхом: від ознак (слідів) злочинів до встановлення злочинців і їх дій.

Може відбуватися й зворотний процес, коли характеристика способу злочину у сфері економічної діяльності дає відповіді на такі питання: які ознаки злочину можуть бути та де їх шукати. Зрозуміло, що з такими питаннями тісно пов'язано й інше, яке визначає діяльність слідчого – як шукати, шляхом проведення яких слідчих (розшукових) дій.

Практика розслідування злочинів у сфері економічної діяльності підтверджує висновок про те, що для однакових способів в основному характерні ті самі ознаки. Однак слід ураховувати, що процес відображення ознак у матеріальному середовищі має ситуаційний характер, тому встановлені кореляційні зв'язки є підставою для висунення й перевірки більш або менш імовірних типових версій. При цьому доцільно, насамперед, перевіряти більш імовірну версію, тобто ту, де відбувся збіг більшої кількості ознак злочину. Це важливо по суті як із точки зору зменшення нераціональних витрат сил, так і засобів розслідування. Ця рекомендація найбільш дієва при виявленні ознак злочину у сфері економічної діяльності, які характерні для вузького кола способів.

Використання таких залежностей особливо важливе на початку розслідування, коли слідчий відчуває суттєвий дефіцит інформації про злочин, його спосіб і особи злочинців. Для подолання таких складнощів і для підвищення ефективності розслідування злочинів у сфері економічної діяльності, зокрема розкрадань, були запропоновані табличні схеми та комп'ютерна програма, які базуються на кореляції між ознаками, способами

та особами злочинців.[1] Такий підхід заслуговує на увагу й подальший розвиток. У результаті це дозволяє в найскладніших ситуаціях висувати обґрунтовані слідчі версії щодо цих елементів криміналістичної характеристики, конкретизувати процес планування розслідування та призначати проведення певних слідчих (розшукових) дій.

Криміналістична характеристика як один із найбільш важливих компонентів структури окремої методики розслідування злочинів є основою для методичних рекомендацій, для вирішення певних завдань слідчої практики, сприяє більш швидкому та ефективному прийняттю слідчим рішень.

Залежно від обставин ключове значення при розслідуванні злочинів у сфері економічної діяльності можуть мати будь-які з проаналізованих елементів криміналістичної характеристики. Але, як доводить проведений аналіз і слідча практика, для цього виду злочинів саме спосіб займає особливе, домінуюче положення. Він є системоутворюючим елементом криміналістичної характеристики, пов'язаний з іншими залежностями високого ступеня ймовірності. Це пояснюється тим, що спосіб найбільш інформативний і в ньому (через нього) повно відображаються всі компоненти процесу підготовки, вчинення й приховування злочину у сфері економічної діяльності.

Дослідження способів злочинів є джерелом для новітніх рекомендацій з боротьби зі злочинністю. Дані про цю криміналістичну категорію використовуються для розроблення тактичних прийомів і методичних рекомендацій з розкриття, розслідування й попередження злочинів у сфері економічної діяльності, а також для організації й планування розслідування. Зокрема, інформація про способи злочинів використовується для забезпечення повноти, усебічності та ефективності розслідування; для пошуку осіб, які вчинили злочин, а також для попередження їх учинення вже відомими способами або такими, що мають з'явитися.

Таким чином, поглиблене дослідження способів злочинів у сфері економічної діяльності є основою для модернізації і вдосконалення методик розслідування цього виду злочинів, а також для оптимізації і підвищення ефективності процесу розслідування.

СПОСОБ ПРЕСТУПЛЕНИЯ В СФЕРЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КАК СИСТЕМООБРАЗУЮЩИЙ ЭЛЕМЕНТ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЙ ХАРАКТЕРИСТИКИ

Дудников А. Л.

Исследованы проблемные вопросы криминалистических взаимосвязей способа преступления в сфере экономической деятельности с другими элементами криминалистической характеристики. На основе этого анализа сделаны выводы о месте

[1] *Дудников А. Л.* Криминалистическая система признаков хищений, совершенных путем злоупотребления служебным положением и использование ее данных в расследовании преступлений: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. Харьков, 1989. С. 205.

способа преступления в системе элементов криминалистической характеристики преступлений в сфере экономической деятельности и значении такого подхода для модернизации и совершенствования методик расследования.

Ключевые слова: криминалистическая характеристика преступлений в сфере экономической деятельности, способ преступления, криминалистические признаки преступления.

CRIME METHOD IN THE SPHERE OF ECONOMIC ACTIVITY AS SYSTEM-FORMING ELEMENT OF CRIMINALISTICS DESCRIPTION

Dudnikov A. L.

The problem questions of criminalistic interrelations of the crime method in sphere of economic activities with other elements of criminalistic characteristic (a subject of a criminal infringement, personality of a criminal, typical traces) are studied. Depending on circumstances, key value when investigating crimes in the sphere of economic activity may have any from the specified elements of the criminalistic characterictics. The analysis of investigative and judicial practice shows that there exist correlation dependences between such structural elements of a criminalistic characteristic of crimes in the sphere of economic activity as their method, typical traces and criminal personalities because the type and the method of a crime are in a close relation with the criminal personality. But as this research and investigative practice proves, for this type of crimes the method occupies a special, leading position. It's a system-forming element of a criminalistic characteristic which is related with the other dependences of high degree of probability. It's explained by that a method is most informative, and in it (by means of it) all components of process of preparation, fulfillment and crime concealment in the sphere of economic activity are fully displayed. The crimes methods study is a source for the newest recommendations on struggle against crime. The data about this criminalistic category is used for working out tactical means and methodical recommendations about disclosure, investigation and the prevention of crimes in the sphere of economic activity and also for the organization and planning of investigation. In particular, the information about the methods of crimes is used for providing comprehensiveness, all-roundness and efficiency of investigation; for search of the persons who have committed a crime, and also for the prevention from their committing by already known methods or by such that could appear.

Keywords: criminalistic characteristic of crimes in the sphere of economic activity, method of crime, criminalistics signs of crime.

УДК 343.98

А. В. Ватраль, докторант відділу аспірантури і докторантури Національної академії Служби безпеки України, кандидат юридичних наук

ЗАСОБИ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПІЗНАННЯ

Розглянуто основні засоби пізнавальної діяльності слідчого в ході досудового розслідування злочину. Визначено роль слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) дій, криміналістичної техніки та заздалегідь

© Ватраль А. В., 2017

ідентифікованих (помічених), несправжніх (імітаційних) засобів у процесі отримання доказової інформації для встановлення істини в кримінальному провадженні.

Ключові слова: кримінально-процесуальне пізнання, доказування, слідчі (розшукові) дії, негласні слідчі (розшукові) дії, криміналістична техніка, заздалегідь ідентифіковані (помічені) засоби, несправжні (імітаційні) засоби.

Кримінально-процесуальна діяльність є одним із видів соціальної діяльності людини й має пізнавальний характер. Органи досудового розслідування з метою прийняття правильних і обґрунтованих рішень у ході розслідування обставин учиненого злочину намагаються відновити достовірну картину минулої події, пізнати всі її обставини й факти, установити істину. Для отримання необхідної інформації про фактичні обставини злочину суб'єкт пізнання має володіти відповідним арсеналом засобів, методів і прийомів.

Не викликає сумніву, що позитивний результат пізнавальної діяльності залежить не тільки від соціальної позиції та компетентності його суб'єктів, але й від того, які ними застосовуються засоби пізнання. Без урахування засобів пізнання не можна правильно оцінити надійність знання в будь-якому пізнавальному процесі. Так, у кримінально-процесуальній діяльності для розширення й поглиблення пізнавальних можливостей слідчого використовуються криміналістичні засоби, які гарантують за правильного їх застосування, отримання необхідної інформації для встановлення об'єктивної дійсності й досягнення істини в справі. У зв'язку з викладеним постає необхідність дослідження засобів кримінально-процесуального пізнання, визначення їх ролі в з'ясуванні фактичних обставин злочину.

Проблеми кримінально-процесуального пізнання, у тому числі засобів, що використовує слідчий у ході пізнавальної діяльності, досліджували такі вчені, як Т. В. Авер'янова, В. П. Бахін, Р. С. Бєлкін, В. В. Бірюков, І. В. Гора, А. В. Іщенко, В. А. Колесник, В. Г. Коломацький, І. І. Котюк, В. В. Лисенко, В. К. Лисиченко, І. М. Лузгін, В. В. Матвієнко, В. О. Образцов, К. Є. Поджаренко, І. І. Попович, М. В. Салтевський, В. М. Стратонов, С. А. Шейфер, В. Ю. Шепітько, М. П. Яблоков та інші фахівці в галузі кримінального, кримінально-процесуального права та криміналістики. Проте й сьогодні питання стосовно засобів кримінально-процесуального пізнання є актуальними як для науки, так і для практики.

Метою статті є визначення ролі засобів кримінально-процесуальної пізнавальної діяльності у встановленні уповноваженим суб'єктом фактичних обставин учиненого злочину.

Пізнання як філософська категорія – це діяльність людини, метою якої є отримання нового знання. Пізнання здійснюється на основі відображення дійсності у свідомості людини, яке несе інформацію про світ і перетворює її в знання, тобто стійку систему уявлення про всесвіт[1]. Як досудове роз-

[1] *Некрасов С. И., Некрасова Н. А.* Философия науки и техники: тематический словарь-справочник: учеб. пособие. Орел: ОГУ, 2010. С. 10.

слідування, так і судовий розгляд є процесом пізнання, спрямованим на встановлення наявності та обставин учинення кримінального правопорушення й прийняття на цій основі обґрунтованого рішення про притягнення винної особи до відповідальності за вчинений злочин[1]. Інакше кажучи, кримінально-процесуальне пізнання – це процес формування уповноваженим суб'єктом (слідчим) знання про фактичні обставини вчиненого злочину, шляхом отримання за допомогою розроблених наукою криміналістикою спеціальних засобів, методів і прийомів необхідної інформації, її аналізу та оцінювання з метою встановлення істини в кримінальному провадженні.

У правовій літературі сформувалася думка про те, що пізнання обставин злочину, на відміну від інших видів пізнавальної діяльності людини, відбувається в специфічній формі доказування, яке за своєю гносеологічною сутністю має пізнавальний характер. Водночас у кримінально-процесуальній науці зустрічаються спроби розмежувати поняття «пізнання» й «доказування». Деякі науковці вважають їх якісно різними формами, що здійснюються одним суб'єктом розслідування, однак послідовно змінюють одна одну. Так, на думку І. М. Лузгіна, пізнання в широкому значенні є процесом отримання знань про конкретні предмети або явища, а доказування – це обґрунтування певних положень, створення умов для пізнання тих самих об'єктів іншими особами[2]. Зазначене дає підстави припускати, що спочатку слідчий пізнає обставини злочину, а після цього здійснює доказування. В. С. Джатиєв також відмічає, що пізнання й доказування – різні види раціональної діяльності. Пізнання – це діяльність «для себе», а доказування – «для адресата». Метою пізнання є отримання знання, а метою доказування – переконання адресата в будь-чому[3].

Ураховуючи зазначені наукові погляди, слід відмітити, що гносеологія за своєю сутністю й природою не може не зважати на вимоги діалектики, її принципи, закони та категорії, які екстраполюються й на процес пізнання. Співвідношення пізнання й доказування, що розглядаються в кримінальному процесі як відокремлені в часі операції, які змінюють одна одну, не відповідають реальному стану речей і вихідним положенням гносеології. Тому вважаємо, що пізнання й доказування є майже тотожними поняттями. Пізнання містить усі складові елементи доказування, крім засвідчувального моменту. При цьому всі посадові особи, які здійснюють пізнавальну діяльність у кримінальному процесі, перетворюють «факти для себе» у «факти для всіх».

З'ясувавши, що кримінально-процесуальне пізнання відбувається у формі доказування, постає запитання: як відбувається процес збирання, аналізу

---

[1] *Котюк І. І.* Слідчі дії як засіб розв'язання пізнавальних завдань у сфері судочинства. *Вісник Акад. адвокатури України*. 2009. № 2(15). С. 15.

[2] *Лузгин И. М.* Расследование как процесс познания: учеб. пособие. М.: Высш. шк. МВД СССР, 1969. С. 21–22.

[3] *Джатиев В. С.* Общая методология и современные проблемы обвинения и защиты по уголовным делам: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика и судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность». Владикавказ, 1995. С. 5.

й оцінювання доказів? Зазначений процес здійснюється за допомогою криміналістичних засобів, які й виконують роль засобів пізнання. У загальноприйнятому розумінні «засіб» – це якась спеціальна дія, що дає можливість здійснити що-небудь, досягти чогось; спосіб; те, що слугує знаряддям у якій-небудь дії, справі. У тлумачному словнику С. І. Ожегова засіб визначається як прийом, спосіб дії для досягнення чого-небудь або знаряддя (предмет, сукупність приладь) для здійснення певної діяльності[1].

Відповідно до ч. 1 ст. 223 Кримінального процесуального кодексу України для отримання (збирання) доказів або перевірки вже отриманих доказів у конкретному кримінальному провадженні законодавець використовує такий засіб, як надання права вчиняти ту чи іншу слідчу (розшукову) дію. Р. С. Бєлкін також зазначає, що слідча дія є одним із криміналістичних засобів або методів роботи з доказами[2]. Отже, слідчі (розшукові) та негласні слідчі (розшукові) дії можна вважати різновидом пізнавальних тактико-криміналістичних засобів, які використовує слідчий під час здійснення досудового розслідування.

У юридичній літературі, зокрема криміналістичній, слідчі дії розглядають як процесуальну форму діяльності слідчого зі збирання фактичних даних (доказів), необхідних для розслідування злочинів, тобто як спосіб реалізації норм кримінально-процесуального законодавства. Однак окремі науковці правильно звертають увагу на те, що слідча дія в гносеологічному та методологічному планах є засобом пізнання події злочину, осіб, які його вчинили, а також обставин кримінального провадження, тобто практично-пізнавальною діяльністю.

Так, на думку В. М. Стратонова, слідчі дії як способи отримання доказової інформації під час розслідування злочинів є основним засобом кримінально-процесуального пізнання. У результаті фундаментального дослідження теоретичних основ і практики пізнавальної діяльності слідчого вчений доходить висновку, що, незважаючи на існування нормативно-правового, етичного, управлінського, засвідчувального та інших аспектів слідчих дій, насамперед вони повинні розглядатись як інформаційно-пізнавальні моделі[3]. А. В. Яскевич також зазначає, що всі слідчі дії спрямовані на збирання й дослідження доказів, тобто забезпечують відшукання істини у встановленій законом процесуальній формі[4]. С. А. Шейфер, досліджуючи пізнавальну сутність слідчих дій, визначає їх як установлену законом сукупність пізнавальних прийомів, що застосовуються з метою одержання

[1] Див.: *Ожегов С. И.* Словарь русского языка/под ред. Н. Ю. Шведовой. М.: Рус. яз., 1983. С. 676.

[2] *Белкин Р. С.* Курс криминалистики: в 3 т. М.: Юристъ, 1997. Т. 1. Общая теория криминалистики. 1997. С. 150.

[3] *Стратонов В. М.* Теоретичні основи та практика пізнавальної діяльності слідчого: дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.09. Херсон: Вид-во Херсон. держ. ун-ту, 2010. С. 167.

[4] *Яскевич А. В.* Соотношение между следственными действиями и оперативно-розыскными мероприятиями. *Проблемы криминалистики*: сб. науч. трудов. Минск, 2003. Вып. 1. С. 154.

доказової інформації. На його думку, слідчими є лише ті дії, що мають пізнавальний характер, і пов'язує їх зі словами «слід», «дослідження»[1].

У межах слідчої (розшукової), негласної слідчої (розшукової) дії тактичні (пізнавальні) прийоми як засоби досягнення її мети об'єднані у відповідну систему, що формує стадії діяльності слідчого та по суті утворює тактику слідчої дії. Зважаючи на цю систему, з криміналістичної точки зору слідчу дію доцільно розглядати як форму реалізації спеціальних методів, що використовує у своїй практичній діяльності слідчий для пізнання фактичних обставин злочину та встановлення істини в кримінальному провадженні. У слідчих (розшукових) діях, як у впорядкованій кримінально-процесуальним законом діяльності органу розслідування, знаходять практичну реалізацію пізнавальні прийоми та операції, за допомогою яких отримується необхідна інформація й передається адресатам доказування.

Слідчі (розшукові), негласні слідчі (розшукові) дії характеризуються: об'єктом пізнання; видом відомостей, на отримання яких спрямований цей засіб; тактичними комбінаціями зі збирання, дослідження, перевірки й оцінювання доказів; місцем, часом і послідовністю застосування цих прийомів і комбінацій тощо. Зазначені питання належать до змісту організаційно-пізнавальної сторони слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) дій і не розглядаються в кримінально-процесуальному праві, проте є предметом вивчення криміналістичної тактики. Тут потрібно звернути увагу на те, що пізнавальна й засвідчувальна сторони слідчої (розшукової), негласної слідчої (розшукової) дії органічно взаємопов'язані. Пізнавальні прийоми та операції підкріплюються й поєднуються з організаційно-розпорядчими діями, спрямованими на забезпечення правильності одержаних відомостей, повноту й точність їх передачі, охорону прав і законних інтересів осіб, що знаходяться у сфері дій зі збирання, дослідження й перевірки доказів.

Свого часу М. В. Салтевським була запропонована криміналістична класифікація слідчих дій, яка передбачала поділ цих засобів кримінально-процесуальної пізнавальної діяльності на три групи: нонвербальні, вербальні та змішані[2]. Нонвербальні слідчі дії спрямовані на отримання матеріально-фіксованих слідів. Вони засновані на прийомах безпосереднього почуттєвого, органолептичного пізнання об'єкта, таких як спостереження (виявлення), пошук, порівняння, вимірювання, опис тощо. До таких слідчих дій можна віднести огляд, обшук, виїмку, освідування. Вербальні слідчі дії дають можливість отримати інформацію, що може бути виражена словами. Основна пізнавальна сутність таких криміналістичних засобів полягає в одержанні усних і письмових повідомлень осіб, у свідомості яких відбиті певні відомості. Прикладом вербальних слідчих дій є допит, очна ставка, пред'явлення для впізнання. Змішані слідчі дії передбачають одночасне використання для одержання інформації як матеріальних об'єктів (речей), так і людей. До них належать слідчий експеримент, перевірка показань на місці, призначення експертизи.

---

[1] *Шейфер С. А.* Познавательное значение следственных действий и их систем. *Вопросы борьбы с преступностью*. 1972. Вып. 15. С. 64.

[2] *Салтевский М. В.* Программа по советской криминалистике для высших учебных заведений МВД, осуществляющих подготовку специалистов на базе среднего специального образования. Київ: Лыбидь, 1999. 68 с.

Зазначена класифікація способів збирання доказів, у якій окремі слідчі (розшукові) дії об'єднані у відповідні блоки та розглядаються як певні системи пізнавальних прийомів, дозволяє розмежувати різні за криміналістичною (пізнавальною) сутністю шляхи одержання інформації[1].

Сутність будь-якої слідчої (розшукової), негласної слідчої (розшукової) дії в системі засобів збирання, дослідження, оцінювання й використання доказів під час кримінально-процесуальної діяльності визначається, насамперед, її тактичними можливостями забезпечення пізнавальних процесів і отриманням доказової інформації. Тому обрання процесуальною особою тієї чи іншої слідчої (розшукової) або негласної слідчої (розшукової) дії залежить від встановленого джерела інформації та різновиду відображення слідів, що мають чи можуть мати доказове значення. Розглядаючи слідчу (розшукову) або негласну слідчу (розшукову) дію як спеціальний засіб пізнання, потрібно розуміти, що кожна така дія завжди спрямована на збирання й перевірку не будь-якої інформації, а доказів, навіть якщо в її результаті докази не отримані.

Ще одним засобом отримання інформації в досудовому розслідуванні злочину є криміналістична техніка – сукупність приладів, апаратури, спорядження, методів і способів їх застосування[2]. Забезпечення діяльності органів досудового розслідування, суду в напрямі встановлення істини в кримінальному провадженні найефективнішими й найсучаснішими засобами, що використовуватимуться винятково для розкриття, розслідування та попередження злочинів, є головним завданням криміналістики[3].

Спеціальні технічні засоби криміналістики – це науково обумовлені, перевірені експериментально й на практиці ефективні технічні засоби, які використовуються суб'єктами кримінально-процесуальної, експертної, оперативно-розшукової та адміністративної діяльності. До них відносять такі предмети, які є інструментами криміналістичної діяльності для збирання, дослідження й використання доказової інформації[4]. Отримані з їх допомогою дані застосовуються в пізнавальній діяльності для побудови версій, планування розслідування злочину. Зазначені засоби забезпечують швидке й повне розкриття обставин учиненого правопорушення, доведення винуватості осіб, які їх учинили, установлення інших обставин, шо є предметом доказування в кримінальному провадженні. У цьому полягає роль криміналістичної техніки як для досудового розслідування, так і судового розгляду кримінальних справ. Завдяки застосуванню техніко-криміналістичних засобів загалом підвищується ефективність протидії злочинності.

---

[1] *Стратонов В. М.* Криміналістична теорія пізнавальної діяльності: монографія. Херсон: Вид-во Херсон. держ. ун-ту, 2009. С. 99.

[2] *Іщенко А. В., Матвієнко В. В.* Криміналістичне забезпечення розслідування злочинів (постановка проблеми). *Вісник ЗЮІ*. 1998. № 2. С. 171.

[3] *Яблоков Н. П.* Криминалистика: учебник для вузов. М.: НОРМА-ИНФРА М, 2000. С. 32.

[4] *Салтевський М. В.* Криміналістика: підручник: у 2-х ч. Харків: Консум, Основа, 1999. Ч. 1. С. 66.

Традиційна класифікація криміналістичної техніки виокремлює загальні технічні засоби, які запозичені з інших галузей науки й техніки та застосовуються без будь-яких змін і вдосконалень, наприклад, транспортні засоби, слюсарні або теслярські інструменти, засоби зв'язку, побутова фототехніка тощо. М. В. Салтевський пропонує не відносити останні до криміналістичних засобів, наголошуючи на їх загальному призначенні для використання в інших галузях діяльності. Разом із тим, якщо технічні засоби, запозичені з інших галузей знань, використовуються в криміналістиці у зв'язку з єдиним задумом і криміналістичною метою, їх можна називати засобами криміналістичної техніки[1].

Ще одним поняттям, що виокремлює криміналістична наука, є «спеціальна техніка» – система приладів, пристроїв, матеріалів і речовин для збирання інформації негласними способами. Такі засоби використовуються при проведенні негласних слідчих (розшукових) дій. Вони зазвичай мають незначні габаритні розміри, замасковані під звичайні предмети обстановки, об'єкти особистої гігієни, знаряддя праці, одяг. Також це можуть бути автоматичні пристрої, які працюють в автономному режимі або управляються дистанційно. Спеціальна техніка виготовляється для конкретних цілей, завдань, виявлення предметів і документування осіб, подій тощо. Наприклад, операції негласного звукозапису, одержання дактилоскопічних слідів, нанесення міток на предмети, документи, одяг тощо вимагають технічної підготовки. Тому спеціальні пристрої, як правило, є унікальними. Разом із тим окремі екземпляри спеціальної техніки є стандартними й можуть бути предметами загальної криміналістичної техніки. Так, кишенькові диктофони, замасковані радіомікрофони та фотоапарати, розміщені на відповідних об'єктах маскування, стають засобами спеціальної техніки.

М. П. Яблоков, М. В. Салтевський, В. Ю. Шепітько наголошують на тому, що основним завданням криміналістичної техніки є виявлення й дослідження матеріальних слідів злочину з метою отримання відомостей про особу злочинця, використані предмети, умови їх застосування та інші обставини вчиненого злочину[2].

Крім спеціальної криміналістичної техніки, до переліку засобів, що можуть використовуватися під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій, законодавцем віднесено заздалегідь ідентифіковані (помічені) та несправжні (імітаційні) засоби. Відповідно до ст. 273 КПК України такі засоби можуть бути використані виключно для вирішення завдань кримінального провадження за рішенням керівника органу досудового розслідування, прокурора. Із цією метою допускається виготовлення та використання спеціально виготовлених речей і документів, створення спеціально утворених підприємств, установ, організацій. Коментуючи цю норму, фахівці в галузі кримінального-процесуального права визначають заздалегідь ідентифіковані (помічені) засоби як реальні матеріальні об'єкти, що мають

[1] *Салтевський М. В.* Криміналістика: підручник. С. 66.

[2] *Яблоков Н. П.* Криминалистика: учебник. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Юристъ, 2001. С. 170.

індивідуальні ідентифікаційні ознаки (наприклад, серія та номер грошової купюри певного номіналу) або спеціально помічені (тобто на них нанесені певні позначки у зв'язку із проведенням негласної слідчої (розшукової) дії); несправжні (імітаційні) засоби – речі й документи, що повністю або частково мають ознаки та властивості матеріальних об'єктів, які вони заміщують, або спеціально утворені підприємства, установи, організації, що використовуються з метою проведення негласних слідчих (розшукових) дій[1].

Багато науковців і практиків у сфері протидії злочинності висловлюють думку, що основне призначення цих засобів полягає у створенні умов для негласного отримання певної інформації. Повністю поділяючи таку позицію, уважаємо, що заздалегідь ідентифіковані (помічені) та несправжні (імітаційні) засоби мають низку спільних рис із засобами криміналістичної техніки, зокрема, усі вони застосовуються з метою отримання доказів у кримінальному провадженні, тобто забезпечують пізнавальний процес, а результати та порядок їх використання мають бути процесуально закріплені в протоколі проведення слідчої (розшукової) або негласної слідчої (розшукової) дії.

Таким чином, результати проведеного дослідження дозволяють дійти висновку, що вирішення завдань кримінального процесу знаходиться в прямій залежності від криміналістичних засобів пізнавальної діяльності слідчого. Засоби кримінально-процесуального пізнання використовуються винятково для розкриття, розслідування й попередження злочинів і встановлення істини в кримінальному судочинстві. Проведення слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) дій, застосування криміналістичної техніки, заздалегідь ідентифікованих (помічених) і несправжніх (імітаційних) засобів мають на меті виявлення, фіксацію та дослідження будь-яких слідів кримінального правопорушення, пізнання яких має вирішальне значення для результатів досудового розслідування. Саме результати пізнавальної діяльності слідчого – отримання істинного знання про фактичні обставини вчиненого злочину, упливають на прийняття уповноваженим суб'єктом обґрунтованих кримінально-процесуальних рішень.

СРЕДСТВА УГОЛОВНО-ПРОЦЕССУАЛЬНОГО ПОЗНАНИЯ

Ватраль А. В.

Рассмотрены основные средства познавательной деятельности следователя в ходе досудебного расследования преступления. Определена роль следственных (розыскных), негласных следственных (розыскных) действий, криминалистической техники и заранее идентифицированных (помеченных), ненастоящих (имитационных) средств в процессе получения доказательственной информации для установления истины в уголовном производстве.

Ключевые слова: уголовно-процессуальное познание, доказывание, следственные (розыскные) действия, негласные следственные (розыскные) действия, криминалистическая техника, заранее идентифицированные (помеченные) средства, ненастоящие (имитационные) средства.

[1] Кримінальний процесуальний кодекс України: наук.-практ. коментар/за заг. ред. В. Г. Гончаренка, В. Т. Нора, М. Є. Шумила. Київ: Юстініан, 2012. С. 443.

MEANS OF CRIMINAL PROCEDURAL COGNITION

Vatral A. V.

The paper deals with the basic means of investigator's cognition during investigation of a criminal offence. It was clarified that criminal procedural cognition as a process of knowledge formation on factual circumstances of the committed crime, unlike other kinds of human informative activity, occurs in the form of proving. The relationship of notions «knowledge» and «proving» was analyzed. It was proved that resolving tasks of the criminal process depends on criminalistics means of reception, analysis and estimation of the evidential information to which it's possible to refer investigative (search), covert investigative (search) actions and criminalistics technique, as well as identified (marked) and fake (imitating) means. The reason were given that investigative (search), covert investigative (search) actions in gnoseological and methodological plans are the means for cognition of crime event, persons who committed it, as well as the circumstances of criminal proceedings, that is, practical cognitive activity in the procedural form established by the law. The criminalistics technics as the set of devices, apparatus, equipments, gears, methods and ways of their use, has a number of common features with the means applied during covert investigatory (search) actions. The role of cognitive means which consists in revealing, recording and further investigation of the crime traces and also in creating conditions for necessary information receiving is defined. The data received with the help of special means, are used in criminal procedural informative activity for the construction of versions, planning of crime investigation with the aim to restore a reliable picture of the event occurred. There was paid attention that the true knowledge acquired in the course of pre-judicial investigation and judicial proceeding is decisive for their results because they allow to make well-founded criminally-procedural decisions on brining a guilty person to a responsibility for the committed crime.

Keywords: criminal procedural cognition, proving, investigative (search) actions, covert investigative (search) actions, criminalistics technique, identified (marked) means, fake (imitations) means.

УДК 343.98

В. В. Білоус, доцент кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук, доцент,
О. П. Білоус, здобувач Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України

ІННОВАЦІЙНІ ПІДХОДИ ДО ФІКСУВАННЯ ГРОШЕЙ ЯК РЕЧОВИХ ДОКАЗІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Розглянуто актуальні проблеми впровадження інноваційних технологій у діяльність із розслідування злочинів. Виходячи з аналізу стану фіксування органами досудового розслідування грошей, набутих кримінально проти-

© Білоус В. В., Білоус О. П., 2017

правним шляхом або отриманих юридичною особою внаслідок учинення кримінального правопорушення, виокремлено типові порушення процесуальних приписів і криміналістичних рекомендацій у поводженні з грошовими знаками як речовими доказами при проведенні слідчих (розшукових) дій, і запропоновано концепцію унікального техніко-криміналістичного засобу, призначеного для високошвидкісного автоматизованого опрацювання грошових знаків.

Ключові слова: інноваційні технології, техніко-криміналістичні засоби, фіксування речових доказів, грошові знаки – речові докази.

Розглянувши генезис і сучасний стан наукових поглядів стосовно сутності природи криміналістики, В. А. Журавель дійшов висновку про співіснування нині двох основних наукових концепцій стосовно природи криміналістики. За однією з них криміналістика визнається спеціальною юридичною наукою, а за другою – наукою синтетичного (інтегрального) характеру[1]. Висловивши свого часу сумнів щодо юридичної природи криміналістики, Р. С. Бєлкін запропонував дискусію стосовно того, чи всі рекомендації, що розробляються криміналістикою для практики, мають правовий характер, засновані на законі, відповідають його духу й букві?

На користь того, що це не так, на думку видатного криміналіста, свідчить найбільш поверхове ознайомлення з ними. «Що правового в розробленні правил фотозйомки на місці події? У прийомах виявлення, фіксування й вилучення слідів? У багатьох інших рекомендаціях із тактики допиту, обшуку, слідчого експерименту та інших слідчих дій? У правилах конструювання слідчих версій і виведення з них наслідків?» – запитує Р. С. Бєлкін і водночас відповідає на власні запитання таким чином: «В одних випадках ці рекомендації мають суто технічний або технологічний характер, в інших – психологічний або логічний тощо. Переважна більшість із них узагалі в законі не згадується й жодним чином ним не регламентується. До речі, про твердження, що ці рекомендації засновані на законі, їх відповідності букві й духу останнього. Чи можна так уважати, якщо вони у своїй масі або не суперечать закону, або є байдужими до закону? До числа останніх належать практично всі експертні методики, що використовуються при проведенні криміналістичних експертиз, які розробляються криміналістикою, більшість технічних засобів фіксування й дослідження доказів, низка тактичних і методичних рекомендацій, наприклад, з планування та інших заходів організації розслідування тощо. Тому справедливіше вести мову не про їх відповідність, а про їх несуперечливість закону, тобто, за великим рахунком, дійсно відповідність духу, але зовсім не букві закону»[2].

Попри нашу глибоку і щиру повагу до вченого, велич наукових здобутків якого сприяла утвердженню криміналістики в системі сучасної на-

[1] *Журавель В. А.* Природа криміналістики: сучасні наукові концепції. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*: зб. наук. пр. Харків: Право, 2016. Вип. 16. С. 20.

[2] Див.: *Белкин Р. С.* Криминалистика: проблемы сегоняшнего дня. Злободневные вопросы российской криналистики. М.: НОРМА, 2001. С. 40–41.

уки та слугуватиме дороговказом для багатьох прийдешніх поколінь науковців і практиків, ми не можемо погодитися з наведеним вище висновком і його обґрунтуванням без певних принципових застережень. Передусім це стосується обов'язкової, на нашу думку, відповідності не тільки духу, але й букві закону прийомів виявлення, фіксування та вилучення слідів, а також технічних засобів фіксування доказів.

Насамперед необхідно наголосити на тому, що принцип законності є однією з головних наукових засад, на яких грунтується розроблення вимог щодо застосування науково-технічних засобів у діяльності органів досудового розслідування[1]. Пунктом 1 ч. 1 ст. 7 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) цей принцип також віднесено до числа основних засад кримінального провадження, яким повинні відповідати його зміст і форма. Суть принципу законності регламентовано положеннями ст. 9 КПК України, згідно з ч. 1 якої під час кримінального провадження суд, слідчий суддя, прокурор, керівник органу досудового розслідування, слідчий, інші службові особи органів державної влади зобов'язані неухильно додержуватися вимог Конституції України, цього Кодексу, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, вимог інших актів законодавства.

Законність також віднесена до основних принципів (засад) діяльності відповідних державних органів і положеннями спеціального законодавства, а саме: ст. 8 Закону України «Про Національну поліцію», ст. 3 Закону України «Про Службу безпеки України», ст. 21 Податкового кодексу України, ст. 3 Закону України «Про Державне бюро розслідувань», ст. 2 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», ст. 3 Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України», ст. 3 Закону України «Про прокуратуру»[2] та ін.

Відповідно до імперативного припису ч. 2 ст. 19 Конституції України органи державної влади та їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, у межах повноважень та спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Однак у діяльності вітчизняних правоохоронних органів і їх окремих посадових осіб останнім часом намітилася стійка негативна тенденція щодо нехтування цим конституційним приписом на догоду яскра-

[1] Криміналістика: підручник/В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель [та ін.]; за ред. В. Ю. Шепітька. 5-те вид. переробл. та допов. Київ: Ін Юре, 2016. С. 43–44.

[2] Відповідно до п. 17 ч. 1 ст. 3 КПК здійснювати досудове розслідування кримінальних правопорушень у межах компетенції, передбаченої цим Кодексом, уповноважений слідчий – службова особа органу Національної поліції, органу безпеки, органу, що здійснює контроль за додержанням податкового законодавства, органу державного бюро розслідувань, органу Державної кримінально-виконавчої служби України, підрозділу детективів, підрозділу внутрішнього контролю Національного антикорупційного бюро України. Водночас згідно з п. 4 Перехідних положень Закону України «Про прокуратуру» до початку діяльності державного бюро розслідувань, але не пізніше п'яти років після набрання чинності КПК, досудове розслідування у визначеному КПК порядку здійснюють слідчі органів прокуратури.

вій візуалізації показової боротьби зі злочинністю, особливо корупційної спрямованості. Нерідко у таких діях, крім іншого, убачаються ознаки розголошення даних оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування (ст. 387 КК України). А непропорційна обсягу гучних затримань досить мала кількість осіб, притягнутих до реальної кримінальної відповідальності, призвела до того, що не тільки в нашій країні, але й далеко за її межами боротьбу з корупцією в Україні прийнято порівнювати зі спортивною риболовлею – «зловили, сфотографували, відпустили»[1].

Так, під час проведення слідчих (розшукових) дій у найрізноманітніших кримінальних провадженнях слідчі та детективи виявляють великі суми грошей у національній та/або іноземній валюті. Наслідком цього є практично щоденне поширення через офіційні Інтернет-сторінки відповідних правоохоронних органів, персональні сторінки їх керівників у соціальних мережах, а також аудіовізуальні засоби масової інформації фотознімків і відеозаписів, які, вочевидь, можуть бути цікавими для пересічного громадянина, однак часто є зовсім не потрібними або навіть шкідливими для кримінального провадження. На цих матеріалах фото-, відеофіксування задокументовано, як досить часто без використання елементарних засобів індивідуального захисту (гумових рукавичок, бахіл тощо) учасники певної процесуальної дії щільно встеляють банкнотами підлогу різних приміщень та інші не пристосовані для цього предмети (не вкриті стерильним матеріалом м'які чи корпусні меблі; капоти, салони та багажники транспортних засобів тощо). Нерідко для цього використовується поверхня автомобілів на відкритій місцевості, що потенційно загрожує втраті або псуванню речового доказу через раптовий порив вітру чи інші природні явища, або забруднена різними твердими та/або рідкими речовинами підлога виробничих, складських або навіть туалетних приміщень, при контактуванні з якою речові докази можуть набути ознак, жодним чином не пов'язаних із розслідуваним злочином.

Нестримним прагненням відзвітувати перед суспільством про успішність своєї діяльності шляхом оприлюднення вистеленої грошовими банкнотами «корупційної доріжки» вже встигли відзначитися: органи прокуратури, Національної поліції, Державної прикордонної служби, Служби безпеки, податкової міліції й навіть Національного антикорупційного бюро України[2].

[1] «Зловили, сфотографували, відпустили»: в ЄБРР боротьбу з корупцією в Україні порівняли зі спортивною риболовлею. *УНІАН*. 2017, 15 черв. URL: https://economics.unian.ua (дата звернення: 29.08.2017).

[2] У Києві на хабарі у 50 тис. грн затримано двох працівників карного розшуку/за матеріалами прес-служби прокуратури міста Києва. 2017, 31 березня. URL: http://www.gp.gov.ua; Під час обшуку у стелі казино знайдено понад чверть мільйона гривень/Департамент захисту економіки Національної поліції України. 2017, 12 квітня. URL: http://www.mvs.gov.ua; Співробітники Держприкордонслужби та СБУ в пункті пропуску «Шегині» виявили 200 тис. євро/Держприкордонслужба. 2017, 21 травня. URL: http://dpsu.gov.ua; У Києві СБУ затримала на хабарі двох працівників карного розшуку, які вимагали гроші зі злодія-рецидивіста/Прес-центр СБ України. 2017, 30 березня. URL: https://ssu.gov.ua; На Харківщині ліквідовано міжрегіональний

Об'єктивний аналіз змісту поширених ними матеріалів фото-, відеофіксування значного числа процесуальних дій дозволив нам виокремити такі негативні тенденції в діяльності органів досудового розслідування при поводженні з речовими доказами, як: 1) учинення стосовно речових доказів тих дій, що не передбачені процесуальним законодавством і не зумовлені доцільністю їх виконання в певній слідчій ситуації; 2) невиконання тих дій, обов'язковість яких визначена положеннями КПК і загальновідомими криміналістичними рекомендаціями.

У першому випадку йдеться про те, що такі фотознімки, які за певних умов за своєю суттю можуть бути визнані матеріалами оглядової або вузлової фотозйомки, доцільно виконувати тільки на статичній стадії слідчого огляду й тільки в тому разі, коли таке розташування банкнот мало місце на момент їх виявлення. Передусім ідеться про той рідкісний випадок, коли підозрюваного затримано «на гарячому» під час огляду, сортування, перерахування чи фасування ним грошей тощо. Інакше виникає закономірне запитання: яку важливу для кримінального провадження обставину злочину задокументовано в такий екстравагантний спосіб і з якою метою це взагалі вчинено? Адже в будь-якому іншому випадку розкладання грошових банкнот подібним чином у процесі проведення слідчої (розшукової) дії спотворює обстановку місця події і призводить до марного витрачання процесуального часу. Так, експериментальним шляхом нами було встановлено, що розкладання на підлозі ста грошових банкнот у національній валюті однакового номіналу (200 грн) щільно одна до одної потребує вільної горизонтальної поверхні не менше ніж 1,15 м^2 і часу не менше ніж 4,5 хв. У разі ж виявлення під час процесуальної дії більшої кількості грошових банкнот, у різних валютах і/або номіналах такий спосіб поводження з цими речовими доказами неодмінно призводить до непропорційного зростання потреби у вільній площі та процесуальному часі.

Наголосимо, що для експерименту нами було використано лише 20 тис. грн. Реалії ж сучасних розслідувань є незрівнянно масштабнішими. Так, 24 травня 2017 р. під час розслідування злочинів, учинених із використанням «податкових майданчиків» часів президентства В. Януковича, функціонування яких завдало нашій країні збитків на суму в 96 млрд грн, із залученням 1700 поліцейських і 500 військових прокурорів на території 15 областей України було одночасно проведено 454 обшуки. За місцем проживання лише одного із 25 затриманих колишніх високопосадовців органів доходів і зборів у результаті обшуку було виявлено та вилучено 3,8 млн доларів США[1]. Розкладання цієї суми стодоларовими купюрами перед фотозйомкою потребувало б уже близько 400 м^2 площі та більше 28 год часу. А, наприклад, для

конвертаційний центр з обігом більше 124 млн грн/Прес-служба ДФС України. 2017, 7 квітня. URL: http://sfs.gov.ua; НАБУ затримало екс-посадовця ДПЗКУ, причетного до завдання збитків на суму понад 60 млн дол. США/НАБУ. 2017, 24 січня. URL: https://nabu.gov.ua (дата звернення: 29.08.2017).

[1] Допис Арсена Авакова/сторінка Арсена Авакова у Facebook. 2017, 24 травня. URL: https://www.facebook.com/arsen.avakov.1 (дата звернення: 29.08.2017).

розкладання стогривневими купюрами 25 млрд грн готівкою, які були задекларовані високопосадовцями під час першого етапу е-декларування у 2016 р., за деякими підрахунками, знадобиться поле площею 277 га[1].

Про ірраціональність такого поводження з речовими доказами свідчить і той факт, що зазвичай грошові банкноти перед фотографуванням розкладають лицьовою стороною догори. І вчиняють так швидше з естетичних, а не прагматичних міркувань. Однак лише в ситуації з доларами США та деякими іншими іноземними валютами, серійні номери яких наносяться на лицьовий бік банкнот, такий варіант розкладання дозволяє зафіксувати не тільки загальні, а й індивідуальні ознаки окремих речових доказів, завдяки чому така процедура набуває доцільності. І тільки в тому разі, коли роздільна здатність знімка дозволяє розгледіти ці ідентифікаційні ознаки. У ситуації ж із гривнею чи євро одночасне фотографування лицьового боку значної сукупності банкнот дає в результаті тільки «шпалери під гривню чи євро», адже серійні номери на банкнотах цих валют розмішуються на їх зворотному боці. А це взагалі зводить нанівець усі зусилля, докладені до такого фіксування, оскільки забезпечує документування переважно загальних ознак, притаманних великій кількості речей серійного виробництва.

Але головна небезпека криється в тому, що такі контрпродуктивні дії несуть у собі ризик знищення слідів злочину, наявних на банкнотах, і/або утворення на останніх слідів, які жодного стосунку до злочину не мають. Адже гроші – це особлива категорія документів[2]. Одне з головних правил поводження з документами – речовими доказами має бути обережне поводження та заборона класти їх на забруднені поверхні[3] із метою запобігання втраті наявних на них мікрослідів[4] і набуттю ознак, не пов'язаних зі злочинною подією. Відступ від цього елементарного правила робить окреслені ризики реальними, а нарікання на суди, які ухвалюють рішення, що не відповідають очікуванням органів досудового розслідування, – безпідставними.

Щодо другої негативної тенденції в діяльності органів досудового розслідування при поводженні з речовими доказами, яка полягає в невиконанні тих дій, обов'язковість яких визначена положеннями КПК України й загальновідомими криміналістичними рекомендаціями, доречно наголосити на наступному.

Так, згідно зі ст. 84 КПК України доказами в кримінальному провадженні є фактичні дані, отримані в передбаченому цим Кодексом порядку, на

[1] Задекларованою готівкою посадовців можна викласти 26-кілометрову доріжку. *ЕСПРЕСО.TV*. 2016, 1 листопада. URL: http://espreso.tv (дата звернення: 29.08.2017).

[2] Криміналістичне документознавство: практ. посіб./В. В. Бірюков, В. В. Коваленко, Т. П. Бірюкова, К. М. Ковальов; за заг. ред. В. В. Бірюкова. Київ: Вид. ПАЛИВОДА А. В., 2007. С. 202.

[3] Криміналістика: підручник/В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін. С. 161.

[4] Практикум з криміналістики : навч. посіб./В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель [та ін.]; за ред. В. Ю. Шепітька. Київ: Ін Юре, 2013. С. 61–65.

підставі яких слідчий, прокурор, слідчий суддя чи суд установлюють наявність або відсутність фактів і обставин, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню. Певні матеріальні об'єкти набувають статусу речових доказів у випадках, коли вони: 1) були знаряддям учинення злочину; 2) зберегли на собі сліди вчинення кримінального правопорушення; 3) були об'єктом кримінально-протиправних дій; 4) набуті кримінально-протиправним шляхом. При цьому один і той самий предмет може належати одночасно до різних класифікаційних груп.

Відповідно до ч. 1 ст. 98 КПК України гроші, набуті кримінально протиправним шляхом або отримані юридичною особою внаслідок учинення кримінального правопорушення, є речовими доказами в кримінальному провадженні (матеріальними об'єктами, які були знаряддям учинення кримінального правопорушення, зберегли на собі його сліди або містять інші відомості, які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження). Згідно з абз. 7 ч. 6 ст. 100 КПК України речові докази вартістю понад 200 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб, якщо це можливо без шкоди для кримінального провадження, передаються за письмовою згодою власника, а в разі її відсутності – за рішенням слідчого судді, суду Національному агентству України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів, для здійснення заходів з управління ними з метою забезпечення їх збереження або збереження їх економічної вартості. А після використання в доказуванні у певному кримінальному провадженні відповідно до ч. 6 ст. 100 КПК України доля грошей – речових доказів має бути вирішена судом під час ухвалення судового рішення, яким закінчується кримінальне провадження. Ці гроші або повертаються власнику (законному володільцю), або конфіскуються у випадках, коли вони: а) були підшукані або використані як засоби чи знаряддя вчинення кримінального правопорушення та/або зберегли на собі його сліди; б) призначалися (використовувалися) для схиляння особи до вчинення кримінального правопорушення, фінансування та/або матеріального забезпечення кримінального правопорушення або винагороди за його вчинення; в) були предметом кримінального правопорушення або іншого суспільно небезпечного діяння; г) одержані фізичною або юридичною особою внаслідок учинення кримінального правопорушення та/або є доходами від нього; д) належали засудженому за вчинення корупційного злочину, легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, його пов'язаній особі, якщо в суді не підтверджено законність підстав набуття прав на таке майно.

Згідно з положеннями ст. 86 КПК України доказ визнається допустимим, якщо він отриманий у порядку, установленому цим Кодексом. Недопустимий доказ не може бути використаний при прийнятті процесуальних рішень, на нього не може посилатися суд при ухваленні судового рішення. У науковій і навчальній літературі традиційно виокремлюють такі вимоги допустимості доказів: 1) законність джерела; 2) законність способу отримання доказів;

3) належність суб'єкта, що має право проводити процесуальні дії з отримання доказів; 4) процесуальне оформлення ходу й результатів проведення слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій[1]. Отже, для визнання об'єктів матеріального світу речовими доказами і використання їх у доказуванні в кримінальному провадженні факт їх одержання стороною кримінального провадження повинен бути належним чином процесуально оформлений. Оформлення процесу отримання речових доказів без складення відповідних процесуальних документів є неправомірним, оскільки це не забезпечує достатніх гарантій достовірності отриманої інформації. Порядок процесуального оформлення речових доказів залежить від суб'єкта та способу їх одержання[2].

Відповідно до частин 1, 5 і 7 ст. 237 КПК України слідчий, прокурор проводять огляд речей і документів із метою виявлення та фіксації відомостей щодо обставин учинення кримінального правопорушення. При проведенні огляду дозволяється вилучення лише речей і документів, які мають значення для кримінального провадження, та речей, вилучених з обігу. Усі вилучені речі й документи підлягають негайному огляду та опечатуванню із завіренням підписами осіб, які брали участь у проведенні огляду. У разі якщо огляд речей і документів на місці здійснити неможливо або їх огляд пов'язаний з ускладненнями, вони тимчасово опечатуються і зберігаються у такому вигляді доти, доки не буде здійснено їх остаточні огляд і опечатування. При огляді слідчий, прокурор або за їх дорученням залучений спеціаліст має право проводити вимірювання, фотографування, звуко- чи відеозапис, складати плани й схеми, виготовляти графічні зображення оглянутого місця чи окремих речей, виготовляти відбитки та зліпки, оглядати й вилучати речі та документи, які мають значення для кримінального провадження.

Водночас слід наголосити на тому, що відповідно до ч. 2 ст. 100 КПК України речові докази, які отримані або вилучені слідчим, прокурором, оглядаються, фотографуються та докладно описуються в протоколі огляду. Буквальне тлумачення цього законодавчого припису в системному взаємозв'язку з зазначеними положеннями викликає обґрунтоване заперечення нами позиції окремих науковців про те, що речові докази в разі їх виявлення повинні бути уважно оглянуті, докладно описані в протоколі огляду, а сфотографовані не в обов'язковому порядку, а за можливістю[3]. Тому, на наше переконання, таким, що цілковито відповідає вимогам чинного КПК України, є тільки те процесуальне оформлення оглянутих речових доказів, яке полягає в їх обов'язковому фіксуванні одночасно в трьох формах: 1) на-

[1] Кримінальний процесуальний кодекс України: наук.-практ. коментар: у 2 т./О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, Є. П. Бурдоль та ін.; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. Харків: Право, 2012. Т. 1 С. 253–255.

[2] Кримінальний процес: підручник/Ю. М. Грошевий, В. Я. Тацій, В. П. Пшонка та ін.; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки. Харків: Право, 2013. С. 212.

[3] Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. Т. 1. С. 298; Кримінальний процес: підручник. С. 213.

очно-образній – шляхом фотографування; 2) вербальній – через протоколювання; 3) предметній – шляхом вилучення речового доказу.

Однак без використання інноваційних технологій і техніко-криміналістичних засобів у сучасних умовах таке фіксування є надзвичайно витратним за часом. Адже кожна грошова банкнота – це окремий речовий доказ, який має дві сторони, на кожній із яких може міститися криміналістично значуща інформація. І відповідно кожна банкнота, отримана або вилучена слідчим чи прокурором, має бути з обох сторін оглянута, сфотографована та докладно описана в протоколі огляду в силу зазначених законодавчих приписів. Експериментальним шляхом нами було встановлено, що при одночасному залученні до цього процесу в лабораторних умовах чотирьох громадян України (двох – до огляду, перерахування й фотографування та ще двох – до описування речових доказів), на перерахування незношених банкнот у національній валюті України однакової номінальної вартості (200 грн) у кількості 100 шт. без застосування будь-яких технічних засобів було витрачено 1 хв. На фотографування окремо кожної з них з обох сторін знадобилося ще 12,5 хв. На складення опису, із зазначенням тільки літерного (UAH) і цифрового коду валюти (980), скороченої назви (грн), номінальної вартості (200,00), року випуску й серійного номера з двох літер і семи цифр знадобилося додатково: від руки – 29 хв, а за допомогою персонального комп'ютера – 12,5 хв. При цьому слід відзначити, що необхідний для описування час, як і ймовірність не навмисної помилки (описки, опечатки), стрімко зростає в разі виникнення потреби в описуванні банкнот в іноземній валюті, назва якої, номінал і серійні номери банкнот надруковані латиною, арабською писемністю, ієрогліфами чи іншими графічними символами, які є маловідомими упорядникові опису.

Принагідно слід наголосити й на тому, що грошові банкноти як речові докази повинні бути відповідним чином оглянуті, описані, попередньо вивчені, сфотографовані, упаковані й опечатані тільки після того, як буде встановлено безсумнівність їх походження, що забезпечується точним дотриманням регламентованих законом правил фіксування, вилучення та зберігання виявлених об'єктів[1]. З огляду на це треба пам'ятати, що в системі опрацювання готівки вирізняють такі етапи, як: 1) детекція дійсності (визначення справжності); 2) сортування; 3) перерахування; 4) фасування.

Першим і одним з найважливіших із них є детекція дійсності різних банкнот. Нині з цією метою застосовуються детектори банкнот, призначені для верифікації банкнот у національній та іноземних валютах, які поділяються на два типи: 1) оглядові (неавтоматичні): а) ультрафіолетові, б) інфрачервоні, в) універсальні (комбіновані); 2) автоматичні. Визначення справжності грошових знаків шляхом використання навіть універсальних оглядових детекторів, які поєднують одночасно декілька видів детекції, потребує від користувача володіння спеціальними знаннями щодо видів грошових знаків в обігу та елементів захисту різних банкнот у національній

[1] Криміналістичне документознавство. С. 218.

та іноземних валютах, а також бездоганного функціонування органів чуття та інтелекту. Адже рішення щодо справжності кожної банкноти має бути ухвалено ним самостійно на основі органолептичного сприйняття й аналітичного мислення. Через суб'єктивний чинник конкретного користувача такий спосіб детекції є значно витратнішим за часом і менш надійним попри наявність у висококласних пристроях широкого арсеналу додаткових функцій, у тому числі призначених для ретельнішої перевірки банкнот у наскрізному освітленні чи зі збільшенням зображення тощо. Додаткові ускладнення при опрацюванні банкнот створює виявлення грошових знаків у різних валютах, маловідомих на теренах України[1].

Значно швидшим і надійнішим є використання універсальних автоматичних детекторів, оснащених механізмом автоматичного подавання банкнот, ультрафіолетовими, інфрачервоними, магнітними й оптичними датчиками, інстальованим програмним забезпеченням, що призначено для комплексного автоматичного аналізу банкнот у різних валютах, що перевіряються, визначення їх справжності, номіналу та загальної суми, що дозволяє перевіряти геометричні параметри, магнітні мітки, оптичну щільність банкнот, співпадіння оптичного образу банкноти з обох боків, унікальність малюнка, нанесеного метамерними фарбами, і навіть здійснювати спектральний аналіз фарб тощо. У зв'язку з цим із 1 січня 2017 р. банки України передають для повторного випуску в обіг своїм філіям, відділенням або іншим банкам тільки ті банкноти, які оброблені автоматизованим способом із використанням обладнання для автоматизованого оброблення банкнот. Адже використання автоматизованих технологій для оброблення банкнот забезпечує їх належну якість в обігу та дозволяє виявляти підробки, підтримувати сучасну систему захисту національної валюти на одному рівні з системами захисту провідних валют світу та контролювати ситуацію з підробленими банкнотами національної валюти[2].

Однак зазвичай у розпорядженні слідчого є тільки найдоступніші та, відповідно, найпростіші ультрафіолетові детектори оглядового типу або навіть і такі прилади відсутні. Тому закріплюване у протоколі огляду чи обшуку категоричне твердження про вилучення певної суми грошей у певній валюті ґрунтується виключно на суб'єктивному судженні слідчого, яке може виявитися помилковим з усіма негативними правовими наслідками. Адже у 2016 р. на 1 млн шт. справжніх банкнот гривні припадало близько 2,8 шт. підроблених банкнот (у 2015 р. – 2,7 шт., 2014 р. – 3 шт., 2013 р. – 3,5 шт., 2012 р. – 4,1 шт., 2011 р. – 3,4 шт.). У країнах Євросоюзу за підсумками 2016 р. цей показник становив приблизно 36 шт. підроблених банкнот

[1] Наприклад, під час затримання колишнього керівника податкової інспекції одного з районів м. Києва серед грошових банкнот у національній валюті України та декількох країн Європи, Близького Сходу і Африки було вилучено й 50 млрд доларів Зімбабве (див.: У екс-податківця з Києва вилучили 50 млрд доларів Зімбабве. *Українська правда*. 2017, 8 черв. URL: http://www.pravda.com.ua).

[2] Національний банк України спільно із банками контролюватиме якість готівки в обігу: прес-реліз/НБУ. 2017, 10 лютого. URL: https://bank.gov.ua (дата звернення: 29.08.2017).

євро (у 2015 р. – 49,9 шт., 2014 р. – 48 шт., 2013 р. – 43 шт., 2012 р. – 35 шт., 2011 р. – 46 шт.)[1]. Виявлення ж серед вилучених слідчим грошових знаків хоча б однієї підробленої банкноти, передчасно віднесеної в протоколі обшуку чи огляду до числа справжніх, може слугувати приводом для обґрунтованої підозри слідчого в привласненні ним справжніх грошей із заміною останніх на підроблені.

Тому під час огляду й описання кожного грошового знаку перед слідчим завжди постає завдання виявити та правильно зафіксувати (за наявності) ознаки підробки, що передбачає реалізацію системи знань, необхідних для успішного розслідування фальшування грошей: знання способів друку справжніх грошових знаків, системи захисту будь-якого зразка банкнот від підробки, видів, способів і ознак фальсифікації, прийомів виявлення фальшування грошей, технічних можливостей тощо[2]. Під час огляду грошових купюр підлягають вирішенню такі питання: способи друку, наявність захисних елементів, відповідність купюри справжній, папір, наявність водяних знаків, захисної стрічки, мікротекстів, прозорих елементів і сполучних зображень, кіп-ефекту, прихованих зображень та ін. При виявленні ознак підроблення, їх ретельно фіксують, описують способи друку, якими виконано (імітовано) певний елемент купюри, матеріали, фарби, папір тощо[3]. Тому на динамічній стадії огляду часто виникає потреба в допомозі особи, яка володіє прийомами та засобами виявлення й дослідження різних слідів, особливо мікрослідів, слідів запаху, латентних слідів рук тощо[4]. Відповідно до ч. 3 ст. 237 КПК України з метою одержання допомоги з питань, що потребують спеціальних знань, слідчий, прокурор для участі в огляді може запросити спеціалістів. Однак об'єктивна можливість скористатися цим правом існує не завжди.

Із метою узагальнення досвіду національних органів поліції в галузі боротьби з фальшуванням грошей, використання його для проведення спільних міжнародних операцій поліцейських служб і посилення боротьби з цим видом злочину значних зусиль до збору та централізації інформації про фальшування грошей в різних країнах нині докладає Інтерпол[5].

Відсутність в Україні спеціалізації слідчих, які розслідують злочини, пов'язані з фальшуванням грошей, нерозробленість досконалої методики розслідування виготовлення й збуту підроблених грошових знаків і цінних паперів, недоліки в практиці організації використання спеціальних знань, застосування науково-технічних засобів і методів у розкритті та запобіган-

[1] Національний банк України спільно із банками контролюватиме якість готівки в обігу.

[2] *Мировська А. В.* Участь спеціаліста в проведенні окремих слідчих дій у ході розслідування фальшивомонетництва. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2009. № 22. С. 286.

[3] Криміналістичне документознавство. С. 216.

[4] *Мировська А. В.* Зазнач. твір. С. 287.

[5] *Мацишин В. С.* Особливості розслідування фальшивомонетництва: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність». 2002. С. 25.

ні даним злочинам свідчать про необхідність винаходу нових методик і технічних засобів, а також впровадження передового досвіду інших країн у цій сфері[1]. Зазначене спонукає нас привернути увагу наукової спільноти до положень статей 12 і 14 Міжнародної конвенції з боротьби з підробкою грошових знаків від 20.04.1929, відповідно до яких у кожній країні-учасниці дізнання в справах про підроблення грошових коштів повинно проводитися в межах національного законодавства особливим центральним бюро. Це центральне бюро повинно бути в тісному контакті: а) з емісійними органами; б) із міліцейськими (поліцейськими) органами всередині країни; в) із центральними бюро інших країн. Воно повинно централізувати в кожній країні всі відомості, які можуть полегшити розшук випадків із виявлення підроблених грошових знаків (паперових грошей, уключаючи банківські білети, і металевих монет, що перебувають в обігу в силу закону), попередити та припинити їх обіг. Про виявлення підроблених грошових знаків кожне центральне бюро повинно надавати іноземним центральним бюро фотографічне зображення підроблених грошових знаків.

Відповідно до пп. 1.3, 1.5, 1.6, 1.8 і 1.12 підпунктів 2.7.1, 2.7.5, 2.7.6, 2.7.10 п. 2.7 Інструкції з організації функціонування криміналістичних обліків експертної служби МВС, затвердженої наказом МВС України від 10.09.2009 № 390 (далі – Інструкція) із метою оперативного розкриття та розслідування злочинів, запобігання втратам, псуванню слідів, у тому числі на об'єктах-слідоносіях, вилучених під час огляду місця події (далі – ОМП), проведення інших слідчих (розшукових) дій, оперативно-розшукових заходів зазначені сліди (об'єкти-слідоносії), грошові знаки, які викликають сумнів щодо їх справжності, тощо органами дізнання та досудового слідства, підрозділами, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, негайно направляються для проведення експертного дослідження та перевірки за криміналістичними обліками. Криміналістичні обліки створюються з метою використання їх для запобігання, виявлення, розкриття й розслідування злочинів та інших правопорушень при здійсненні оперативно-розшукової діяльності та досудового слідства, а також із метою підвищення рівня інформаційного забезпечення проведення експертних досліджень, і складаються з оперативно-пошукових та/або інформаційно-довідкових колекцій. Колекції формуються з об'єктів (їх копій, зображень) і/або відомостей про них, вилучених або отриманих під час ОМП, проведення інших слідчих (розшукових) дій, оперативно-розшукових заходів тощо, а також отриманих під час криміналістичної реєстрації дактилокарт, фото- та відеозображень, записів голосів і мовлення осіб, ДНК-профілів.

Важливим видом криміналістичного обліку є облік грошових знаків, бланків документів, цінних паперів і пластикових платіжних карт. Цей облік функціонує на центральному та обласному рівнях і складається з оперативно-пошукових колекцій, зокрема, підроблених грошових знаків (їх зображень) і/або відомостей про них, а також інформаційно-довідкових колекцій зразків грошових знаків (їх зображень) і/або відомостей про них. Колекції

[1] *Мировська А. В.* Зазнач. твір. С. 282–283.

обліку грошових знаків формуються та ведуться за розділом «паперові та металеві грошові знаки НБУ та інших країн, які знаходилися чи знаходяться в обігу». Об'єкти колекцій обох видів зберігаються в фотоальбомах або файлах папок-накопичувачів у окремій шафі або сейфі. Облік може вестися з використанням комп'ютерної техніки та програмного забезпечення. Відомості про об'єкти, що вміщені до оперативно-пошукових колекцій, оформлюються у форматі MS Word на реєстраційних картках підроблених грошових знаків (додаток 14 до Інструкції) та реєстраційних картках на підроблений об'єкт зі зміною первинного змісту (додаток 17 до Інструкції), які зберігаються в кольоровому роздрукованому та/або електронному вигляді. Лицьовий бік зазначених реєстраційних карток повинен містити такі дані на грошовий знак, як: 1) номінал; 2) серія; 3) номер; 4) рік зразка. А зворотний бік цих карток – кольорове зображення лицьового та зворотного боків грошового знаку. Графічні зображення об'єктів, що вміщуються до реєстраційних карток, повинні зберігатися в форматі JPG із роздільною здатністю 600 dpi.

На тлі подальшого перебування у готівковому обігу нашої країни готівки лише в національній валюті України на загальну суму 331,0 млрд грн, у тому числі банкнот – 328,9 млрд грн (2,8 млрд шт.), підвищення рівня техніко-криміналістичного забезпечення органів досудового розслідування зумовлює нагальну потребу у створенні в результаті інтелектуальної діяльності у сфері високих інформаційних технології винаходу (корисної моделі) у вигляді багатофункціонального мультивалютного програмно-апаратного комплексу (техніко-криміналістичного засобу), що при опрацюванні грошових знаків – речових доказів під час провадження слідчих (розшукових) дій забезпечував би високошвидкісне автоматизоване виконання таких функцій, як: 1) детекція дійсності великої кількості грошових банкнот у національній та іноземних валютах різних номіналів і років випуску з розпізнаванням різних видів підробок, сувенірної продукції та спеціальних імітаційних засобів; 2) сортування; 3) перерахування з визначенням покупюрної й загальної кількості та суми; 4) сканування й фіксування шляхом складення та роздрукування докладного письмового опису (додатка до протоколу огляду), а також повноколірної цифрової фотозйомки й відеозапису високої роздільної здатності не тільки загального вигляду та машинозчитуваних обов'язкових реквізитів банкнот, а й різних набутих криміналістично значущих ознак (написів, відбитків пальців рук, мікрочасток, плям різної речовини природного чи синтетичного походження тощо); 5) обмін даними в режимі реального часу з базами даних Національного банку України та різних криміналістичних обліків, перед усім, з базою даних криміналістичного обліку грошових знаків; 6) фасування та опечатування вилучених грошових банкнот.

До складу такого комплексу, побудованого на засадах «вільної архітектури», доцільно інтегрувати найкращі з сучасних і перспективних зразків професійного банківського обладнання (детектори, сортувальники, лічильники, пакувальники банкнот), а також сканери, принтери, засоби фото-, відеофіксування та зв'язку тощо, які за своїми характеристиками окремо й

у сукупності відповідають вимогам розумного співвідношення ціни і якості; високого рівня енергозбереження та ергономічності, точності й швидкості дії, технологічності, надійності та зносостійкості, компактності й мобільності.

Упровадження такого комплексу в діяльність органів досудового розслідування не тільки істотно посилить арсенал польової криміналістики, а й запобігатиме привласненню виявлених речових доказів[1], сприятиме виявленню та підготовці до проведення експертизи об'єктів техніко-криміналістичного дослідження документів, частиною якого є дослідження паперових грошей[2], забезпечуватиме досягнення інших суспільно корисних цілей.

Згідно з п. 2.7.20 Інструкції НБУ й ДНДЕКЦ здійснюють взаємний обмін інформацією про підроблені грошові знаки національної та іноземної валюти, які вилучаються відповідно банками України та ОВС у цілому по Україні, в електронному вигляді за встановленою формою щоквартально. Шляхом упровадження пропонованого нами програмно-апаратного комплексу цей строк можна буде кардинально зменшити аж до обміну даними в режимі реального часу.

ИННОВАЦИОННЫЕ ПОДХОДЫ К ФИКСИРОВАНИЮ ДЕНЕГ КАК ВЕЩЕСТВЕННЫХ ДОКАЗАТЕЛЬСТВ В УГОЛОВНОМ ПРОИЗВОДСТВЕ

Белоус В. В., Белоус О. П.

Рассмотрены актуальные проблемы внедрения инновационных технологий в деятельность по расследованию преступлений. Исходя из анализа состояния фиксирования органами досудебного расследования денег, приобретенных уголовно противоправным путем или полученных юридическим лицом вследствие совершения уголовного правонарушения, выделены типичные нарушения процессуальных предписаний и криминалистических рекомендаций в обращении с денежными знаками как вещественными доказательствами при проведении следственных (розыскных) действий, и предложена концепция уникального технико-криминалистического средства, предназначенного для высокоскоростной автоматизированной обработки денежных знаков.

Ключевые слова: инновационные технологии, технико-криминалистические средства, фиксирование вещественных доказательств, денежные знаки – вещественные доказательства.

INNOVATIVE APPROACHES TO PERPETUATION OF MONEY AS MATERIAL EVIDENCE IN CRIMINAL PROCEEDINGS

Bilous V. V., Bilous O. P.

The paper is devoted to the actual problems of innovative technologies introduction into the activity on crimes investigation. Based on the analysis of the state of perpetuation

[1] *Овчаров Д.* 11 способов ограбления на обыске. *Лига.Блоги*. 2017, 27 липня. URL: http://blog.liga.net (дата звернення: 29.08.2017).

[2] Криміналістичне документознавство. С. 217.

by the bodies of pre-trial investigation of money, acquired by criminally wrongful way or obtained by a legal entity as a result of a criminal offense commission, the authors distinguished typical violations of procedural orders and criminalistical recommendations in dealing with monetary notes as material evidence during the conduct of investigative (search) actions.

With the purpose of equipping the bodies of pre-trial investigation with modern scientific and technical means of field criminalistics, there was proposed the concept of a unique technical and criminalistic tool in the form of a manyfunctional multicurrency software and hardware complex, that in the processing of monetary notes – material evidence when carrying out investigative (search) actions, would ensure high-speed automated performance of such functions as: 1) detection of the validity of a large number of banknotes in national and foreign currencies of different denominations and years of issue, with recognition of various types of falsifications, as well as souvenir products and special imitation means; 2) sorting; 3) recalculation with the determination of the total quantity and quantity by each note and total amount; 4) scanning and perpetuation by compiling and printing a detailed written description (appendix to the inspection protocol), and full-colour digital photography and high-resolution video recording of not only the general form and machine-readable mandatory requisites of banknotes, but also various acquired criminalistic important signs (inscriptions, fingerprints, microparticles, spots of various substances of natural and synthetic origin, etc.); 5) data exchange in real time with databases of the National Bank of Ukraine and various criminalistics registrations, first of all, with a database of criminalistic accounting of monetary notes; 6) packing and sealing of seized monetary notes.

Keywords: innovative technologies, technical and criminalistic means, perpetuation of material evidence, monetary notes – material evidence.

УДК 343.98

В. А. Фастовець, старший науковий співробітник Національної академії Служби безпеки України, кандидат юридичних наук

ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ ОПЕРАТИВНИМИ ПІДРОЗДІЛАМИ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Досліджено деякі питання правової регламентації в чинному вітчизняному законодавстві щодо участі обізнаних осіб у оперативно-розшуковій діяльності. Сформульовано авторські пропозиції стосовно усунення виявлених недоліків шляхом унесення змін до чинних нормативно-правових актів.

Ключові слова: спеціальні знання, оперативно-розшукова діяльність, Служба безпеки України, спеціаліст, експерт, обізнана особа.

Проблемним питанням використання наукових, технічних, природничих та інших спеціальних знань у кримінальному провадженні з метою виявлення, розкриття й розслідування злочинів протягом тривалого часу приділяється значна увага як із боку практичних співробітників, так і науковців.

© Фастовець В. А., 2017

Актуальність цієї тематики зумовлена постійним технічним прогресом, оновленням технічного ряду наукових, криміналістичних та інших засобів, котрі використовуються під час виявлення, фіксації й вилучення слідів злочину, появою нових видів експертних досліджень, зміною форм використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві та багатьма іншими чинниками.

Слід зазначити, що основна увага законодавця щодо здійснення правової регламентації використання спеціальних знань, звернена саме до процесуальної сфери, зокрема, до стадій досудового розслідування та судового розгляду. Натомість окремі аспекти участі обізнаних осіб у діяльності оперативних підрозділів правоохоронних органів під час виявлення, припинення й розкриття злочинів залишилися переважно поза правовим полем.

Питанням використання спеціальних знань у кримінальному процесі приділено чимало уваги з боку вітчизняних науковців, зокрема О. О. Бондаренка, А. Ф. Волобуєва, В. А. Журавля, І. В. Пирога, В. Д. Понікарова, В. М. Реваки, В. В. Семенова, В. Ю. Шепітька та ін. Зазначена тематика також знайшла своє відображення в наукових працях закордонних учених, таких як Г. І. Грамович, А. В. Дулов, Ю. О. Калінкін, В. М. Махов, О. В. Селіна, І. М. Сорокотягін, І. Я. Фойницький.

О. О. Ісаєва, В. А. Колесник та О. І. Риженко у своїх працях приділили певну увагу особливостям залучення фахівців до участі в оперативно-розшуковій діяльності, натомість такі дослідження мали здебільшого епізодично-фрагментарний характер і не стосувалися правових питань.

Отже, метою статті є аналіз норм чинного законодавства для виявлення недоліків правової регламентації порядку залучення оперативними підрозділами обізнаних осіб до процесу виявлення, припинення й розкриття злочинів, а також формулювання власних пропозицій щодо вирішення проблемних питань.

Як свідчить практика роботи оперативних підрозділів, залучення осіб, які володіють спеціальними знаннями, до проведення оперативно-розшукових, оперативно-технічних, контррозвідувальних заходів у багатьох випадках є необхідною передумовою ефективності їх проведення[1]. Водночас оперативні співробітники досить часто звертаються за допомогою до обізнаних осіб і за межами проведення оперативних заходів.

Натомість аналіз чинного законодавства дозволяє зробити висновок про відсутність належної правової регламентації порядку та форм залучення обізнаних осіб співробітниками оперативних підрозділів. Так, Закон України «Про контррозвідувальну діяльність»[2] не передбачає можливості залучення допомоги носіїв спеціальних знань під час здійснення цього виду

[1] *Курилін І. Р.* Використання спеціальних знань при розслідуванні злочинів, які посягають на права інтелектуальної власності: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза». Київ, 2007. 16 с.

[2] Про контррозвідувальну діяльність: Закон України від 26.12.2002 № 374-IV. *Відом. Верхов. Ради України*. 2003. № 12. Ст. 89 (зі змінами та допов.).

оперативної діяльності. Аналогічний недолік містять і положення Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність»[1]. Зазначене проблемне питання потребує свого вирішення, адже результати оперативно-розшукової діяльності знаходять своє відображення в багатьох документах (рапорти, довідки та ін.), які оформляються оперативними співробітниками. Якщо можливість долучення до оперативних матеріалів, наприклад, результатів експертного дослідження, у цілому не викликає заперечень, то питання визначення правових підстав залучення оперативними співробітниками до участі в проведенні оперативних заходів осіб, які володіють спеціальними знаннями, є досить актуальним. Адже воно тісно повязане з можливістю використання в подальшому результатів оперативно-розшукової діяльності як приводів і підстав до початку кримінального провадження, а в подальшому – як джерел доказів.

Аналіз нормативно-правових актів, які регламентують окремі напрями здійснення оперативної діяльності підрозділами Служби безпеки України, свідчить про дещо несистемний підхід вітчизняного законодавця до досліджуваного питання.

Так, відповідно до п. 2 ч. 2 ст. 25 Закону України «Про Службу безпеки України»[2] в разі проведення заходів щодо боротьби з тероризмом і фінансуванням терористичної діяльності Служба безпеки України, її органи та співробітники мають також право залучати до проведення перевірок, ревізій і експертиз кваліфікованих спеціалістів установ, організацій контрольних і фінансових органів. У подальшому це положення було продубльоване в підп. «в» п. 2 ст. 12 Закону України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю»[3] та стосувалося спеціальних підрозділів по боротьбі з організованою злочинністю Служби безпеки України під час здійснення ними відповідних заходів.

Водночас, треба констатувати, що зазначені законодавчі формулювання не вирішують окресленої проблеми в цілому, оскільки:

— передбачають можливість своєї реалізації під час здійснення заходів за чітко визначеними напрямами (щодо боротьби з тероризмом, фінансуванням терористичної діяльності, боротьби з організованою злочинністю), залишаючи поза своєю увагою інші, не менш важливі, напрями (протидію розвідувально-підривній діяльності проти України, контррозвідувальний захист державного суверенітету, конституційного ладу та територіальної цілісності, оборонного й науково-технічного потенціалу, економічної та інформаційної безпеки держави, охорону державної таємниці тощо);

— обмежують форми використання спеціальних знань залученням спеціалістів до проведення перевірок, ревізій і експертиз, залишаючи поза

[1] Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18.02.1992 № 2135-XII. *Відом. Верхов. Ради України*. 1992. № 22. Ст. 303 (зі змінами та допов.).

[2] Про Службу безпеки України: Закон України від 25.03.1992 № 2229-XII. *Там само*. 1992. № 27. Ст. 382 (зі змінами та допов.).

[3] Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю: Закон України від 30.06.1993 № 3341-XII. *Там само*. 1993. № 35. Ст. 358 (зі змінами та допов.).

увагою інші форми, які активно використовуються співробітниками оперативних підрозділів (технічна допомога, консультації тощо);

— визначають такі вимоги до спеціалістів, як кваліфікованість та належність до установ, організацій контрольних і фінансових органів. Якщо формально розглядати цю вимогу, то спеціаліст, який не є співробітником установ, організацій контрольних і фінансових органів, також не може бути залученим до участі в певних заходах.

Подальший аналіз нормативно-правових актів, котрі регламентують окремі напрями діяльності підрозділів Служби безпеки України, також свідчить про неприділення достатньої уваги виокремленому нами питанню.

Так, ст. 13 Закону України «Про боротьбу з тероризмом»[1], яким визначено Службу безпеки України головним органом у загальнодержавній системі боротьби з терористичною діяльністю, спеціалістів серед іншого віднесено до сил і засобів суб'єктів боротьби з тероризмом, що використовуються при проведенні антитерористичної операції. Проте аналіз ст. 4 цього Закону, яка визначає перелік суб'єктів боротьби з тероризмом, а також ст. 15, котра визначає повноваження цих суб'єктів, дозволяє зробити висновок, що мається на увазі не діяльність оперативних підрозділів із виявлення або припинення злочинів, а антитерористичні заходи, які переважно мають адміністративний характер.

Чи не єдиним законом, у якому використовуються терміни, характерні для сфери використання спеціальних знань, зокрема «спеціаліст», «фахівець», «експерт», «експертиза», є закон України «Про державну таємницю»[2], який визначає Службу безпеки України спеціально уповноваженим державним органом у сфері забезпечення охорони державної таємниці. Слід зауважити, що аналіз положень цього нормативно-правового акта дозволяє зробити висновок, що використання законодавцем термінів «спеціаліст» і «фахівець» свідчить не стільки про їх належність до носіїв спеціальних знань, скільки стосується їх фахової підготовки та наявності в них відповідного практичного досвіду. Разом із тим термін «експертиза» використовується в контексті процедури визначення наявності умов для проведення діяльності, пов'язаної з державною таємницею, у державних органах, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, установах і організаціях. Отже, зазначені терміни не стосуються використання оперативними підрозділами спеціальних знань під час виявлення й припинення злочинів.

Зазначений Закон також містить правову регламентацію діяльності державного експерта з питань таємниць. До повноважень цієї особи належить віднесення інформації до державної таємниці у сфері оборони, економіки, науки й техніки, зовнішніх відносин, державної безпеки та охорони правопорядку, зміни ступеня секретності цієї інформації і її розсекречування. Ці повноваження реалізовуються шляхом винесення державним екс-

[1] Про боротьбу з тероризмом: Закон України від 20.03.2003 № 638-IV. *Відом. Верхов. Ради України*. 2003. № 25. Ст. 180 (зі змінами та допов.).

[2] Про державну таємницю: Закон України від 21.01.1994 № 3855-XII. *Там само*. 1994. № 16. Ст. 93 (зі змінами та допов.).

пертом з питань таємниць відповідного висновку, зокрема, під час здійснення оперативно-розшукової або контррозвідувальної діяльності підрозділами Служби безпеки України, у тому числі з метою встановлення підстав для початку кримінального провадження (наприклад, під час з'ясування наявності відомостей, що становлять державну таємницю, у матеріалах, переданих громадянином України представникам іноземної держави).

У межах розгляду питання нормативно-правової регламентації порядку залучення обізнаних осіб оперативними підрозділами Служби безпеки України під час виявлення, припинення або розкриття ними злочинів доцільно дослідити її особливості й стосовно інших правоохоронних органів.

Так, п. 10 ст. 10 Закону України «Про міліцію»[1] було передбачено повноваження міліції проводити криміналістичні дослідження за матеріалами оперативно-розшукової діяльності, забезпечувати у встановленому порядку участь спеціалістів криміналістичної служби в слідчих діях. Серед недоліків цього пункту слід виокремити обмеження проведення під час оперативно-розшукової діяльності виключно криміналістичних (а не експертних) досліджень і залишення поза своєю увагою навіть згадувану в зазначеному положенні участь спеціалістів криміналістичної служби. Указані звужені рамки залучення обізнаних осіб можна пояснити тим, що законодавець розмістив положення щодо використання спеціальних знань у статті, котра регламентує обов'язки, а не права міліції.

Більш вдало можливість залучення обізнаних осіб відображено в Законі України «Про Національне антикорупційне бюро України»[2], у п. 7 ч. 1 ст. 17 якого Національне бюро та його працівники наділені правом для виконання покладених на них обов'язків залучати на добровільній основі, у тому числі на договірних засадах кваліфікованих спеціалістів та експертів, у тому числі іноземців, з будь-яких установ, організацій, контрольних і фінансових органів для забезпечення виконання повноважень Національного бюро. На нашу думку, подібний підхід має стосуватися й інших правоохоронних органів.

Вочевидь, усвідомлюючи важливість використання спеціальних знань у діяльності оперативних підрозділів правоохоронних органів, законодавці низки країн пострадянського простору закріпили зазначене положення в нормативно-правових актах, котрі регламентують порядок здійснення оперативно-розшукової діяльності. Так, згідно з п. 5 ч. 1 ст. 8 Закону Республіки Казахстан «Про оперативно-розшукову діяльність» від 15 вересня 1994 р.[3], при виконанні завдань оперативно-розшукової діяльності органи, уповноважені її здійснювати, мають право використовувати допомогу по-

[1] Про міліцію: Закон України від 20.12.1990 № 565-XII. *Відом. Верхов. Ради УРСР*. 1991. № 4. Ст. 20 (утратив чинність від 07.11.2015).

[2] Про Національне антикорупційне бюро України: Закон України від 14.10.2014 № 1698-VI. *Відом. Верхов. Ради України*. 2014. № 47. Ст. 2051 (зі змінами та допов.).

[3] Об оперативно-розыскной деятельности: Закон Республики Казахстан от 15.09.1994 № 13. URL: https://zakon.uchet.kz/rus/docs/Z940004000_ (дата звернення: 03.07.2017).

садових осіб і спеціалістів, які володіють необхідними науково-технічними або іншими спеціальними пізнаннями.

Дещо більш розширено порядок залучення обізнаних осіб до діяльності оперативних підрозділів із виявлення, припинення або розкриття злочинів регламентовано в Законі Республіки Туркменістан від 23 серпня 1994 р. «Про оперативно-розшукову діяльність»[1], відповідно до ч. 5 ст. 9 якого при здійсненні оперативно-розшукової діяльності посадові особи уповноважених органів особисто беруть участь в організації та проведенні оперативно-розшукових заходів, користуються допомогою посадових осіб і спеціалістів, які володіють науковими, технічними та іншими спеціальними знаннями, а також сприянням окремих громадян за їх згодою на гласній і негласній основах.

Зазначене положення було взяте за основу при розробленні аналогічної норми у Федеральному законі Російської Федерації від 12 серпня 1995 р. «Про оперативно-розшукову діяльність»[2] та фактично в незмінному вигляді знайшло своє відображення в ч. 5 ст. 6, згідно з якою посадові особи органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, вирішують її завдання шляхом особистої участі в організації та проведенні оперативно-розшукових заходів, використовуючи допомогу посадових осіб і спеціалістів, які володіють науковими, технічними та іншими спеціальними знаннями, а також окремих громадян за їх згодою на гласній і негласній основах. У подальшому це положення було продубльоване в аналогічних законах «Про оперативно-розшукову діяльність» в ч. 7 ст. 6 Закону Республіки Таджикистан[3], із заміною терміна «знання» на «пізнання» – у ч. 7 ст. 16 Закону Киргизької Республіки[4], а також із заміною термінів «посадові особи» на «співробітники», «окремих» на «інших» – у ч. 6 ст. 11 Закону Республіки Білорусь[5].

На нашу думку, зазначений підхід доцільно відобразити у вітчизняному законодавстві.

Підсумовуючи наведене, можна зробити такі висновки:

1. Проведене дослідження, у тому числі й аналіз чинного законодавства, дозволили сформулювати висновок про відсутність належної правової ре-

[1] Об оперативно-розыскной деятельности: Закон Республики Туркменистан от 23.09.1994 № 965-XII URL: https://track.unodc.org/LegalLibrary/LegalResources/Turkmenistan/Laws/ (дата звернення: 03.07.2017).

[2] Об оперативно-розыскной деятельности: Федеральный закон Российской Федерации от 12.08.1995 № 144-ФЗ (редакция от 28.12.2010). URL: http://libertarium.ru/l_sormlaw_101 (дата звернення: 03.07.2017).

[3] Об оперативно-розыскной деятельности: Закон Республики Таджикистан от 11.03.2011 № 127. URL: http://mvd.tj/index.php/ru/zakony-respubliki-tadzhikistan/ (дата звернення: 03.07.2017).

[4] Об оперативно-розыскной деятельности: Закон Кыргызской Республики от 16.10.1998 № 131. URL: http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/138 (дата звернення: 03.07.2017).

[5] Об оперативно-розыскной деятельности: Закон Республики Беларусь от 9.07.1999 № 289-З. URL: http://pravo.levonevsky.org/bazaby/zakon/zakb0780.htm (дата звернення: 03.07.2017).

гламентації порядку та форм залучення обізнаних осіб співробітниками оперативних підрозділів на рівні як нормативно-правових актів, котрі визначають основні засади діяльності окремих правоохоронних органів (за винятком Національного антикорупційного бюро України), так і нормативно-правових актів, які регламентують здійснення окремих видів діяльності їх оперативних підрозділів.

2. Законодавчі акти переважної більшості держав пострадянського простору (Республіки Казахстан, Республіки Туркменістан, Республіки Таджикистан, Російської Федерації, Республіки Білорусь та ін.) передбачили можливість використання спеціальних знань у діяльності оперативних підрозділів правоохоронних органів цих країн, зокрема, при здійсненні оперативно-розшукової діяльності, що свідчить про необхідність закріплення аналогічного за змістом положення в законах України «Про оперативно-розшукову діяльність» і «Про контррозвідувальну діяльність».

ПРОБЛЕМЫ ПРАВОВОЙ РЕГЛАМЕНТАЦИИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СПЕЦИАЛЬНЫХ ЗНАНИЙ ОПЕРАТИВНЫМИ ПОДРАЗДЕЛЕНИЯМИ СЛУЖБЫ БЕЗОПАСНОСТИ УКРАИНЫ

Фастовец В. А.

Исследованы некоторые вопросы правовой регламентации в действующем отечественном законодательстве об участии сведущих лиц в оперативно-розыскной деятельности. Сформированы авторские предложения, касающиеся устранения выявленных недостатков путем внесения изменений в действующие нормативно-правовые акты.

Ключевые слова: специальные знания, оперативно-розыскная деятельность, Служба безопасности Украины, специалист, эксперт, сведущее лицо.

PROBLEMS OF THE LEGAL REGULATION OF SPECIAL KNOWLEDGE USE OPERATIVE UNITS OF SECURITY SERVICE OF UKRAINE

Fastovets V. A.

The problematic issues of using scientific, technical, natural and other special knowledge in criminal proceedings for the purpose of revealing, disclosure and investigation of crimes for a long time were always paid with considerable attention as from practical employees, and scientific workers. The actuality of this thematic range is conditioned by constant technical progress, updating of a technical number of scientific, criminalistic and other means which are used during revealing, formalizing and seizure of crime traces, by appearance of new types of expert researches, change of special knowledge forms use in criminal legal proceedings and by many other factors. There was pointed out to the lacks of a legal regulation in the applicable legislation regarding participation of knowledgeable persons in operative-search activity. According to the results of the analysis performed, the author ascertains the absence of such regulation at the level of normative-legal acts defining legal bases for the separate law enforcement bodies activity (except for the National anticorruption bureau of Ukraine), and the normative-legal acts regulating separate kinds of activity of their operative units. In its turn, the similar state of matters can call

into question legality of use of the received results of such activity as proofs in the criminal proceedings. The research of scientific works of processionalists established the absence of the uniform approach to the decision of the specified problematic questions. The paper also studies the level of legal regulation of special knowledge use for achievement of the operative activity goals in the post-Soviet territory countries, in particular, in Republic of Kazakhstan, Republic of Turkmenistan, Republic of Belarus, the Kyrghyz Republic and some other, and there is drawn a conclusion about the presence of the corresponding norms in the legislation of these countries. Taking into account stated, the author proves necessity of formalizing similar provisions in the corresponding normative-legal acts of Ukraine.

Keywords: special knowledge, operational search activity, Security service of Ukraine, specialist, expert, knowledgeable person.

УДК 343.98

О. Ю. Булулуков, доцент кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук, доцент

АЛГОРИТМИ ПРИ ПРИЙНЯТТІ ТАКТИЧНИХ РІШЕНЬ

Розглянуто питання щодо застосування математичних знань у ході розслідування злочинів. Проаналізовано використання алгоритмів при побудові: окремої методики розслідування злочину; тактичної операції; при формуванні системи тактичних прийомів. Наголошено на тому, що зазначені алгоритми мають вирішальне значення при прийнятті оптимальних тактичних рішень.

Ключові слова: тактичне рішення; алгоритм; методика розслідування злочину; тактична операція; система тактичних прийомів.

Застосування математичних знань у розслідуванні злочинів дозволяє отримати інформацію, яка надає доказам об'єктивності, що обґрунтовується певними математичними розрахунками. Це сприяє підвищенню ефективності пізнавальних дій, точності отриманих результатів і встановленню об'єктивних фактів відображення певного об'єкта. У криміналістиці це має особливе значення у зв'язку із тим, що від результатів використання математичних знань при проведенні окремих слідчих (розшукових) дій залежить правильність отриманої доказової інформації щодо механізму злочинної події. Об'єктивність розслідування злочину вимагає використання таких методів пізнання, які б сприяли отриманню достовірних даних, незалежно від суб'єктивних особливостей суб'єкта пізнання. У криміналістичній літературі існує думка, що методи в криміналістиці повинні відповідати принципам відтворюваності та повторності результатів криміналістичного дослідження, що є одним із засобів перевірки прийнятого рішення[1] щодо їх використання.

[1] *Колдин В. Я.*, *Полевой Н. С.* Информационные процессы и структуры в криминалистике. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1985. С. 88.

© Булулуков О. Ю., 2017

Важливою ознакою математичних методів є точність у пізнанні досліджених фактів і вирішенні поставлених завдань, які виникають у процесі розслідування. Крім точності в пізнанні окремих фактів, використання математичних методів підвищує обґрунтованість експертних досліджень і їх висновків.

Застосування математичних методів відбувається в різних напрямах. Однак сучасний стан криміналістичних досліджень доводить необхідність застосування математичних методів для вирішення проблем криміналістичної тактики й методики[1]. Актуальним є використання цих методів і при прийнятті тактичних рішень[2].

Використання математичних методів при прийнятті тактичних рішень обмежене різноманіттям шляхів установлення доказової інформації в розслідуванні, які не завжди підвладні математичним розрахункам. Це певним чином пояснює той факт, що слідчий у своїй діяльності стикається з необхідністю поперемінно використовувати то алгоритмічні, то евристичні способи вирішення виникаючих перед ним завдань[3].

На нашу думку, застосування математичних методів у розслідуванні не повинно обмежуватися прийняттям рішення щодо ведення певних математичних розрахунків у процесі конкретної слідчої (розшукової) дії. Сучасні потреби розкриття й розслідування злочинів вимагають нових способів вирішення нагальних завдань, а саме використання моделей і алгоритмів при прийнятті тактичних рішень.

У теорії прийняття рішень використанню математичної моделі надається важливе місце, що є показником значущості математичних знань у процесі прийняття рішень. Так, досліджуючи математичні методи прийняття рішень, В. І. Бодров, Т. Я. Лазарева і Ю. Ф. Мартем'янов стверджують, що нині при прийнятті рішення використовується науковий підхід, котрий полягає в побудові математичної моделі керуючої системи, яка є основою прийняття рішення[4]. Свої міркування автори обґрунтовують наявною схемою прийняття рішення, у якій у центральній частині розташовується математична модель як необхідний елемент процесу прийняття рішення. Можливість використання математичної моделі при прийнятті рішення при розслідуванні злочинів можливо у вигляді алгоритму, що дозволяє в певній ситуації визначати об'єкти спрямування такого рішення.

Одне з перших формальних визначень алгоритму належить англійському математику А. Тюрінгу, який у 1936 р. описав схему деякої гіпотетичної

[1] *Белкин Р. С.* Курс криминалистики: в 3 т. Т. 1. Общая теория криминалистики. М.: Юристъ, 1997. С. 352–356.

[2] *Булулуков О. Ю.* Можливості використання математичних методів при прийнятті тактичних рішень у криміналістиці. Теорія та практика судової експертизи і криміналістики: зб. наук. пр. Харків: Право, 2012. Вип. 12. С. 95–99.

[3] *Грановский Г. Л.* Эвристические приемы в деятельности следователя и эксперта-криминалиста. *Вопросы судебной психологии*: тез. докл. и сообщ. на Всесоюз. конф. по судеб. психологии. М.: ВИИПП, 1971. С. 82.

[4] *Бодров В. И., Лазарева Т. Я., Мартемьянов Ю. Ф.* Математические методы принятия решений: учеб. пособие. Тамбов: Изд-во Тамб. гос. тех. ун-та, 2004. С. 9.

(абстрактної) машини та запропонував називати алгоритмами те, що вміє робити така машина[1]. У довідковій літературі алгоритм визначається як система дій, правил для вирішення конкретного завдання[2] або як програма, що зумовлює спосіб поведінки і являє собою систему правил (приписів) для ефективного вирішення завдань[3]. Початок використання алгоритму в математиці є початком формування теорії алгоритмів[4], яка на сучасному етапі розвитку науки є самостійним науковим напрямом. Відповідно до теорії алгоритмів поняття «алгоритм» розглядається з різних точок зору щодо можливості його використання як у математиці, так і в інших галузях знань.

Нас цікавить використання алгоритмів у криміналістиці, а саме при прийнятті тактичних рішень у процесі розкриття й розслідування злочинів. Алгоритми, які використовуються в розслідуванні злочинів, не мають однозначної (жорсткої) структури. Пояснюється це індивідуальним відображенням події злочину в просторі. Алгоритми в криміналістиці є не жорсткими, що відрізняє їх від алгоритмів у математиці. Однак такі алгоритми є важливими тому, що вони сприяють прийняттю оптимальних тактичних рішень при їх доборі із кількох наявних варіантів у ситуації, коли немає однозначності у визначенні наслідків того чи іншого рішення.

Необхідність у таких алгоритмах визначається потребами слідчої діяльності щодо її оптимізації. Вирішення низки завдань, які виникають у процесі розслідування, за допомогою алгоритмів сприяють прийняттю ефективних тактичних рішень. Розглядаючи вказані завдання, необхідно зазначити, що певна їх частина за своїм змістом є чітко визначеними, бо мають основу у вигляді вихідних даних (наприклад, висунення версій; огляд певних об'єктів; пошук, фіксація, дослідження та вилучення матеріальних слідів; призначення судової експертизи та ін.). Друга частина завдань не містить такої чіткості у вихідних даних і тому їх зв'язок із прийняттям того чи іншого рішенням має ймовірнісний характер (наприклад, установлення особи злочинця за певними ознаками (шляхом проведення негласних слідчих (розшукових) дій); проведення пред'явлення для впізнання, при симультанному сприйнятті; проведення допиту підозрюваного; проведення слідчого експерименту та ін.). Тобто прийняття тактичного рішення залежить від результатів аналізу, проведеного над вихідними даними. Такі завдання й

[1] При цьому визначенні, якщо щось не може бути зроблено машиною Тюрінга, це вже не алгоритм. Інакше кажучи, Тюрінг формалізував правила виконання дій за допомогою опису роботи деякої конструкції. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/ (дата звернення: 22.08.2017).

[2] Див.: Великий тлумачний словник сучасної української мови/уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. С. 13.

[3] Див.: Философский энциклопедический словарь/под ред. Л. Ф. Ильичева, П. Н. Федосеева, С. М. Ковалева, В. Г. Панова. М.: Сов. энцикл., 1983. С. 18.

[4] Теорія алгоритмів – це наука, що вивчає загальні властивості та закономірності алгоритмів, різноманітні формальні моделі їх подання: Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/ (дата звернення: 22.08.2017).

алгоритми їх вирішення часто називають «розпливчастими», або «схоластичними»[1].

Загальновідомо, що завдання, які вирішуються криміналістикою, спрямовані на розкриття й розслідування злочинів, що вимагає необхідності оптимізації діяльності осіб, які її здійснюють. Використання різних видів алгоритмів може сприяти підвищенню ефективності при вирішенні завдань розслідування. На цьому наголошують В. Ю. Шепітько та Г. К. Авдєєва, акцентуючи увагу на тому, що метою алгоритмізації слідчої діяльності є її оптимізація, підвищення ефективності, об'єктивності отриманих результатів, скорочення термінів розслідування та створення реальних передумов для розроблення автоматизованих систем оброблення й оцінювання отриманої інформації, прийняття рішень у певних типових ситуаціях[2].

На початку розслідування вихідні дані можуть бути невизначеними та неповними, що ускладнює використання математичних алгоритмів[3]. У такому разі лише після аналізування й виділення певної інформації можливе застосування алгоритмів, спрямованих на її перетворення, дослідження внаслідок прийняття обґрунтованого тактичного рішення. Водночас у літературі висловлюється думка про те, що запропоновані в більшості наукових досліджень алгоритми (програми) дій слідчого в тій чи іншій типовій ситуації розслідування не конкретні, багатоваріантні або не відображують логічної послідовності дій слідчого, спрямованих на вирішення завдання розслідування та досягнення шуканого результату[4]. Критичні зауваження щодо досліджень алгоритмів у розслідуванні мають на меті орієнтацію вчених на розроблення чітких (жорстких) алгоритмів, які б сприяли слідчому у виконанні завдань, що виникають. Проте реальність розслідування окремого злочину така, що слідчий, при встановленні обставин злочинної події, повинен відходити від типових рекомендацій криміналістики та виявляти ініціативу й творчість у вирішенні завдань розслідування, що виникають.

Для прийняття тактичних рішень важливим є визначення видів алгоритмів, з якими слідчий стикається в процесі розслідування злочинів і які є важливим фактором прийняття оптимального рішення. До таких алгоритмів можна віднести: а) алгоритм побудови методики розслідування злочинів; б) алгоритм побудови тактичної операції; в) алгоритм побудови системи тактичних прийомів; г) алгоритм прийняття тактичного рішення. Виділення

---

[1] *Полевой Н. С.* Криминалистическая кибернетика (теория информационных процессов и систем в криминалистике). М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. С. 127.

[2] *Шепітько В. Ю., Авдєєва Г. К.* Проблеми алгоритмізації слідчої діяльності. *Актуальні проблеми держави і права*. Одеса: ОНЮА, 2008. С. 48.

[3] *Шепитько В. Ю., Авдеева Г. К.* Проблемы формирования «криминалистических алгоритмов» и возможности их практической реализации. *Использование современных информационных технологий и проблемы информационной безопасности в деятельности правоохранительных органов*: сб. науч. тр. Калининград. юрид. ин-та МВД России. Калининград, 2009. С. 7.

[4] *Головин А. Ю.* Проблемы и пути совершенствования методик расследования отдельных видов преступлений. *Известия ТулГУ*. Экономические и юридические науки. 2014. № 3–2. С. 7.

цих алгоритмів (програм) необхідне для встановлення їх значення для прийняття тактичних рішень.

Виділяючи алгоритм побудови окремої методики розслідування злочину, необхідно вказати на можливість такого підходу при розгляді окремої методики. У криміналістичній літературі ми знаходимо низку робіт, у яких розглянуті різні аспекти побудови криміналістичної методики[1]. Для демонстрації позицій із зазначеної проблематики розглянемо деякі точки зору з приводу будови окремої методики розслідування злочинів.

Так, досліджуючи методику розкрадань, В. З. Багинський наголошує на тому, що застосування математико-криміналістичного підходу в побудові та вдосконаленні методик розслідування злочинів є ефективним і доцільним[2]. Алгоритм як послідовність певних інструкцій, що описують порядок дій виконавця для досягнення певного результату присутній у змісті кожної окремої методики розслідування злочинів. Такий висновок можна зробити розглядаючи окрему методику з точки зору її структури, незважаючи на існуючу дискусію, яка точиться в криміналістичній літературі стосовно її структури. Розглянемо деякі погляди щодо елементів структури окремої методики.

Так, В. Ю. Шепітько до структури методики відносить такі елементи: 1) криміналістичну характеристику певного виду злочину; 2) обставини, що підлягають з'ясуванню в кримінальному провадженні; 3) особливості виявлення ознак того або іншого виду злочинів; 4) дії на етапі відкриття кримінального провадження; 5) тактику слідчих (розшукових) і негласних (розшукових) дій; 6) профілактичні дії слідчого[3]. Певна послідовність елементів виступає як набір інструкцій, рекомендацій (алгоритм) стосовно дій слідчого з розкриття та розслідування злочинів. При цьому В. Ю. Шепітько наголошує, що завданням окремої методики є розроблення типових систем (алгоритмів) дій слідчого, які сприяють обранню оптимальної лінії поведінки під час розслідування певного виду злочину[4].

---

[1] *Колесниченко А. Н.* Общие положения криминалистической методики расследования отдельных видов преступлений. Харьков: Юрид. ин-т, 1976. 30 с.; *Образцов В. А.* Проблемы совершенствования научных основ методики расследования преступлений: автореф. дис. … д-ра юрид. наук: спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика. Судебная экспертиза». М., 1986. 34 с.; *Шмонин А. В.* Методика расследования преступлений: учеб. пособие. М.: Юстицинформ, 2006. 464 с.; *Корноухов В. Е.* Методика расследования преступлений: теоретические основы. М.: Норма, 2008. 224 с.; *Тіщенко В. В.* Теоретичні і практичні основи методики розслідування злочинів: монографія. Одеса: Фенікс, 2007. 260 с.

[2] *Багинський В. З.* Основні питання методики розслідування розкрадань (ст.ст. 84, 86[1] КК України), які відбуваються в умовах економічних перетворень: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза». Харків, 1999. С. 7.

[3] Криміналістика: підручник/В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель [та ін.]; за ред. В. Ю. Шепітька. 5-те вид. переробл. та допов. Київ: Ін Юре, 2016. С. 417.

[4] Там само. С. 416.

Дещо інший підхід до викладення структури окремої методики знаходимо в О. Ю. Головіна при дослідженні ним проблем криміналістичної методики. На його думку, до структури окремої криміналістичної методики належать такі елементи: 1) криміналістична характеристика; 2) система типових слідчих ситуацій; 3) система типових версій; 4) тактика й організація проведення окремих слідчих дій, тактичних операцій на початковому та подальших етапах розслідування; 5) взаємодія слідчого з оперативно-розшуковими та інспекційними органами; 6) використання спеціальних знань у процесуальній і непроцесуальній формах; 7) профілактика окремих видів злочинів у процесі їх розслідування[1]. Відмінності в елементах структури окремої методики порівняно з попередньою є баченням автора щодо ефективності використання її в практиці розслідування злочинів. Водночас О. Ю. Головін також наголошує на алгоритмі та програмах дій слідчого в певних слідчих ситуаціях[2]. На наш погляд, деякі елементи зазначеної структури методики розслідування не несуть певного навантаження ні в теоретичному, ні в практичному плані. Так, система типових ситуацій як елемент структури методики повинна розглядатися разом із системою типових версій, які є їх невід'ємною частиною. Тільки поєднання типової слідчої ситуації із типовими версіями буде ефективною рекомендацією в розслідуванні певного злочину. Незрозумілим є й виокремлення автором «використання спеціальних знань у процесуальній і непроцесуальній формах» як окремого елемента методики розслідування. На наш погляд, ідеться про призначення експертизи та використання спеціальних знань спеціаліста. У такому разі цей елемент повинен бути віднесений до елемента, який передбачає проведення слідчих дій.

Побудова методики розслідування злочинів на алгоритмічній основі підтримується В. А. Журавлем. Структура окремої методики, яка позиціонується автором, за змістом схожа із викладеними раніше. Однак у висловлюваннях В. А. Журавля ми знаходимо певні застереження щодо використання в розслідуванні злочинів певних алгоритмів. Так, на його думку, криміналістична методика в будь-якій формі її викладення завжди буде зберігати певний рівень абстракції, оскільки неможливо типізувати всі можливі версії та слідчі ситуації й до них запропонувати відповідні програми розслідування та алгоритмічні дії слідчого, а тому обов'язково вагомим залишається творчий (евристичний) підхід[3] у розслідуванні окремого виду злочину.

Алгоритмізація рекомендацій, що має місце в окремих методиках розслідування злочинів, дає можливість приймати тактичні рішення, спираючись на запропонований алгоритм дій слідчого. Порівнюючи наявну ситуацію розслідування із типовою слідчою ситуацією, слідчий має змогу знаходити оптимальні тактичні рішення, використовуючи типові програми проведення слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій

[1] *Головин А. Ю.* Зазнач. твір. С. 3–9.

[2] Там само. С. 6–7.

[3] *Журавель В. А.* Криміналістичні методики: сучасні наукові концепції: монографія. Харків: Апостіль, 2012. С. 136.

у певній ситуації. Такий підхід сприяє вибору оптимального шляху розслідування злочину й уникнення тактичних помилок.

Другим видом алгоритмів, який використовується як основа для прийняття тактичних рішень, є алгоритм побудови тактичної операції при розслідуванні окремого виду злочину. Такий алгоритм сприяє вирішенню нагальних завдань розслідування злочинів певного виду та знаходить своє відбиття в типових методиках розслідування злочинів. Можна визначити наявність структурованих підходів у формуванні й проведенні тактичних операцій. Саме введення в науковий обіг поняття «тактична операція» була наслідком намагань учених знайти шляхи оптимізації розслідування злочинів. Виокремлення комплексів тактичних засобів, необхідних для вирішення типізованих тактичних завдань, які повторюються, і було визначено як тактичні операції, розроблення яких була закономірним процесом упровадження ідей алгоритмізації в розслідування злочинів[1]. Виокремлення типових слідчих ситуацій і типових тактичних завдань дозволило вченим запропонувати шляхи їх вирішення, що певним чином сприяє алгоритмізації діяльності слідчого[2]. Наявність алгоритмічного підходу до побудови тактичних операцій ми знаходимо в роботах В. М. Шевчука. Так, досліджуючи принцип формалізованості тактичних операцій, він наголошує на різних рівнях їх формалізації, виділяючи: а) жорстко формалізовані – у вигляді алгоритмів; б) не жорстко формалізовані – у вигляді програм[3]. Останні в типових тактичних операціях дозволяють обрати правильний напрям у розслідуванні злочинів[4]. Тактичні операції як обґрунтовані алгоритми дій слідчого підпорядковані поставленій меті, що є важливим фактором прийняття оптимальних тактичних рішень. Виходячи з сутності тактичної операції, можна говорити про комплекс оптимальних тактичних рішень, які приймаються слідчим, і про їх певний алгоритм.

Наступним напрямом можливості використання алгоритмів є система тактичних прийомів. На необхідності побудови певної послідовності тактичних прийомів наголошує В. О. Коновалова, яка пов'язує алгоритм із типовим рішенням слідчого, рівень використання якого може бути неоднозначним і визначатися ситуацією допиту[5]. Досліджуючи тактичні прийоми,

---

[1] *Дулов А. В.* Тактические операции при расследовании преступлений. Минск: Изд-во БГУ, 1979. С. 14.

[2] *Шиканов В. И.* Разработка теории тактических операций – важнейшее условие совершенствования методики расследования преступлений. *Методика расследования преступлений. Общие положения*: материалы науч.-практ. конф., Одесса, ноябрь 1976 г. Одесса, 1976. С. 156.

[3] *Шевчук В. М.* Тактичні операції у криміналістиці: теоретичні засади формування та практика реалізації: монографія. Харків: Вид. агенція «Апостіль», 2013. С. 221–222.

[4] *Шепітько В. Ю.* Роль типових тактичних операцій в системі забезпечення ефективності досудового слідства. *Питання боротьби зі злочинністю*: зб. наук. пр. Харків: Кроссроуд, 2007. Вип. 14. С. 198.

[5] *Коновалова В. Е., Сербулов А. М.* Следственная тактика: принципы и функции. Киев: РИО МВД УССР, 1983. С. 70.

В. Ю. Шепітько висловив думку, що систематизація тактичних прийомів і приведення їх у відповідні системи та підсистеми зумовлена нагальними потребами теорії та практики[1]. Надалі він надає наукову аргументацію та наводить системи тактичних прийомів слідчих (розшукових) дій у вигляді блок-схем відповідно до слідчих ситуацій, які мають місце в розслідуванні[2]. Залежності тактичних прийомів від слідчої ситуації використані автором для вироблення рекомендацій з подолання виникаючих проблемних питань, які сформовані у вигляді типових програм (алгоритмів) дій слідчого. Визначення систем тактичних прийомів, їх алгоритмізація надають можливість комбінувати останніми та управляти процесом отримання доказової інформації при проведенні слідчих (розшукових) дій. Гнучкий характер таких алгоритмів обумовлений неможливістю однозначно передбачити особливості поведінки певних осіб у ході проведення слідчих (розшукових) дій. Основна теза, яка є домінуючою в запропонованих системах тактичних прийомів, полягає в їх спрямованості залежно від варіантності поведінки певних осіб і наслідків такої поведінки, що дає підстави для вибіркового застосування тактичних прийомів залежно від ситуації, що склалася, та її можливого розвитку. Прийняття тактичних рішень за наявності розробленого алгоритму тактичних прийомів сприяє ефективному вирішенню завдань розслідування.

Розроблення програми дій слідчого при проведенні слідчих (розшукових) дій завжди було предметом дослідження вчених-криміналістів. Так, І. Х. Максутов зауважує, що важливим є факт, який характеризує тактику кожної слідчої дії та який полягає в суворому дотриманні певної системи прийомів і способів та певному порядку їх використання[3].

Намагання створити певну програму дій слідчого при допиті ми спостерігаємо в Г. Г. Доспулова, який пропонує тактичні прийоми залежно від характеру управлінського впливу на допитувану особу та виділяє їх види залежно від ситуації, що має місце[4]. У різні часи при формуванні ефективних тактичних прийомів і їх блоків учені переслідували мету окреслити важливі сторони застосування тактичних прийомів у розслідуванні[5]. З одного боку,

---

[1] *Шепитько В. Ю.* Теоретические проблемы систематизации тактических приемов в криминалистике: монография. Харьков: Оригинал, 1995. С. 88.

[2] *Його ж.* Криміналістична тактика: системно-структурний аналіз. Харків: Харьков юрид., 2007. С. 245–286.

[3] *Максутов И. Х.* Осмотр места происшествия. Л.: ЛГУ, 1965. С. 24.

[4] *Доспулов Г. Г.* Психология допроса на предварительном следствии. М.: Юрид. лит., 1976. 112 с.

[5] *Комарков В. С.* Тактика допроса: учеб. пособие. Харьков: ХЮИ, 1975. С. 12–13; *Васильев А. Н.* Тактика отдельных следственных действий. М.: Юрид. лит., 1981. С. 11–19; *Селиванов Н. А.* Советская криминалистика: система понятий. М.: Юрид. лит., 1982. С. 85–92; *Якушин С. Ю.* Тактические приемы при расследовании преступлений. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1983. С. 14–15; *Хайдуков Н. П.* Тактико-психологические основы воздействия следователя на участвующих в деле лиц. Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1984. С. 95; *Комиссаров В. И.* Актуальные проблемы следственной тактики: автореф. дис. … д-ра юрид. наук: спец. 12.00.09 «Уголовный

ученими створюються нові тактичні прийоми та нові підходи до їх класифікацій, що являє собою розроблення теоретичних положень криміналістичної тактики, а з другого – тактичні прийоми та їх блоки мають практичне значення, оскільки є певною програмою (алгоритмом) дій слідчого при розслідуванні злочинів. Знання щодо певного алгоритму тактичних прийомів створює необхідну базу для вибору правильного (оптимального) рішення в слідчій ситуації, яка має місце. Наприклад, зручними для використання слугуватимуть розроблені у вигляді блок-схем алгоритми типових систем тактичних прийомів, окремих типових слідчих та інших процесуальних дій (огляду місця події, пред'явлення до впізнання, обшуку, затримання особи та ін.) і в загальному вигляді – типових методик розслідування окремих категорій злочинів[1]. Проте аналіз й оброблення первинної інформації, необхідної для вирішення тактичних завдань розслідування, побудова моделей і алгоритмів вийшли на новий рівень при використанні комп'ютерних технологій. Попереднє оброблення даних за допомогою комп'ютерних програм дозволяє отримувати інформацію, яка максимально звужує та конкретизує перелік можливих варіантів напрямів пошуку доказів. Прийняття тактичних рішень, зважаючи на змістовну, обґрунтовану математичними методами інформацію, ефективно впливає на досягнення мети розслідування. Так, В. Ю. Шепітько та Г. К. Авдєєва, наголошуючи на необхідності алгоритмізації слідчої діяльності, пропонують використання автоматизованого місця слідчого, створеного за правилами побудови алгоритмів, яке являє собою комп'ютерну базу знань, побудовану в певній послідовності[2]. Ця комп'ютерна програма дозволяє швидко вирішити низку питань, які, на думку авторів, сприятимуть економії процесуальних ресурсів (часу, коштів та ін.)[3] при здійсненні розслідування.

Використання алгоритмізації різних напрямів у розслідуванні злочинів спрямоване на отримання доказової інформації, що при оптимізації тактичних рішень є вирішальним стосовно вибору ефективного рішення. Проте необхідно відзначити, що прийняття тактичних рішень також має певну послідовність. Певна зумовленість стадій прийняття рішень, наявність у них

процесс и криминалистика. Судебная экспертиза». М., 1989. С. 16; *Гусаков А. Н., Филющенко А. А.* Следственная тактика (в вопросах и ответах): учеб. пособие. Свердловск: Изд-во Урал. ин-та 1991. С. 13; *Лукашевич В. Г.* Основы теории профессионального общения следователя: автореф. дис. … д-ра юрид. наук: спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика. Судебная экспертиза». Киев, 1993. С. 32–33; *Шмидт А. А.* Тактические приемы допроса. *Криминалистика*: учебник/под ред. И. Ф. Герасимова, Л. Я. Драпкина. М.: Высш. шк., 1994. С. 282–284; *Гончаренко В. Г., Сокиран Ф. М.* Тактика психологічного впливу на попередньому слідстві: навч. посібник. Київ: Укр. акад. внутр. справ, 1994. С. 24–25.

[1] *Шепітько В. Ю., Авдєєва Г. К.* Алгоритми в криміналістиці та слідчій діяльності. Інноваційні засади техніко-криміналістичного забезпечення діяльності органів кримінальної юстиції: монографія/В. Ю. Шепітько, В. А. Журавель, Г. К. Авдєєва та ін.; за заг. ред. В. Ю. Шепітька, В. А. Журавля. Харків: Вид. агенція «Апостіль», 2017. С. 23–29.

[2] *Їх же.* Проблеми алгоритмізації слідчої діяльності. С. 47.

[3] Там само.

типових ознак, що проявляються при прийнятті різних видів рішень, дозволяє висловити думку, що цей процес «алгоритмізований», тобто є «алгоритмом розумової діяльності».

Використання математичних методів в оптимізації тактичних рішень відіграє важливу роль на сучасному етапі розвитку науки й техніки. Виокремлення типових слідчих ситуацій, систем тактичних прийомів, тактичних завдань і тактичних операцій зумовлює наукові розробки їх алгоритмів, використання яких при прийнятті тактичних рішень сприяє оптимізації останніх.

АЛГОРИТМЫ ПРИ ПРИНЯТИИ ТАКТИЧЕСКИХ РЕШЕНИЙ

Булулуков О. Ю.

Рассмотрены вопросы применения математических знаний в ходе расследования преступлений. Проанализировано использование алгоритмов при построении: частной методики расследования преступления; тактической операции; при формировании системы тактических приемов. Акцентируется внимание на том, что указанные алгоритмы имеют решающее значение при принятии оптимальных тактических решений.

Ключевые слова: тактическое решение; алгоритм; методика расследования преступления; тактическая операция; система тактических приемов.

ALGORITHMS IN TAKING TACTICAL DECISIONS

Bululukov O. Yu.

The issues of using mathematical knowledge in the investigation of crimes are considered. It's indicated that the application of mathematical methods in the investigation is limited by the wide range of ways of establishing evidentiary information, which are not always subjected to the mathematical calculations. We have drawn attention to the fact that the modern use of mathematical methods is basically reduced to the use of algorithms in various aspects of the process of investigating crimes. It's defined that the purpose of algorithmic investigation activity is its optimization, efficiency, objectivity of the results, reduction of the terms of investigation and creation of real conditions for the development of automated systems for processing and evaluating of the received information, taking decisions in certain typical situations. The importance of criminalistic algorithms in choosing optimal tactical solutions is substantiated in the situations, where there are several variants of solutions and the ambiguity of the expected results when making a decision. Two groups of investigation tasks are presented which are divided among themselves, depending on the clarity of the initial information, which was used in their formation. There is shown a relationship that exists between the analysis of the initial information in the formulation of a tactical task and the choice of an algorithm for its solution by making tactical decisions. It's pointed out that the uncertainty and incompleteness of the initial data of the tactical task considerably complicates the use of mathematical algorithms. There is analyzed the use of algorithms in the construction: of a private technique for investigating crimes; of a tactical operation; when forming a system of tactical methods. Critical remarks are presented about the available modern algorithms (programs) of the investigator's actions as non-concrete, multivariate and not reflecting

the logical sequence of actions aimed at accomplishing the tasks of investigation and achieving the desired result.

Keywords: tactical solution; algorithm; methods of crime investigation; tactical operation; system of tactical methods.

УДК 343.98:343.326

Г. О. Чорний, доцент кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук

СЛІДИ ВИБУХУ ЯК СКЛАДОВА КРИМІНАЛІСТИЧОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ТИПОВОЇ КАРТИНИ ЗЛОЧИНІВ ТЕРОРИСТИЧНОЇ СПРЯМОВАНОСТІ

Розглянуто основні питання загальної криміналістичної класифікації слідів при вчиненні злочинів терористичної спрямованості. Особливу увагу приділено розгляду та класифікації вибухових пристроїв (речовин), їх будові та принципу застосування при вчиненні зазначених видів злочинів. Зроблена спроба класифікації слідів вибухових пристроїв і вибуху як на стадії підготовки, так і вчинення злочинів терористичної спрямованості.

Ключові слова: злочини терористичної спрямованості, сліди вибухових пристроїв і вибуху, класифікація слідів вибуху, боротьба з тероризмом.

Сліди вчинення злочину в криміналістичній літературі це поняття, що найчастіше наводиться як «сукупність найбільш характерних слідів певного виду злочину», або «типова слідова картина злочину». Вони мають істотне значення для таких напрямів застосування:

— є елементом криміналістичної характеристики, коли той або інший злочин відносять до певного виду, типу, роду та відрізняють його від суміжних видів злочинів;

— перебувають у тісній кореляційній залежності з іншими елементами криміналістичної характеристики;

— є підґрунтям для організації й планування розслідування злочину слідчим, прокурором.

Безпосередньо розглядаючи типову слідову картину злочинів терористичної спрямованості, слід визначитися, що під поняттям «злочини терористичної спрямованості» треба розуміти в широкому значенні «загальнонебезпечні діяння, суть яких полягає в залякуванні населення з метою примушування адресатів впливу до ухвалення вигідних для терористів рішень і відповідає таким ознакам, як:

1) публічний характер виконання з претензією на широкий громадський резонанс;

2) навмисне створення обстановки страху, напруженості на соціальному рівні, яка спрямована на залякування населення або певної його частини;

© Чорний Г. О., 2017

3) застосування насильства стосовно одних осіб (безвинних жертв) із метою примушування до певної поведінки інших осіб, від яких залежить прийняття вигідних для терористів рішень»[1].

Слід, його поняття називають своєрідним криміналістичним модулем, тією «цеглинкою», що лежить у фундаменті будинку криміналістики[2].

Філософським підґрунтям дослідження й вивчення слідів (у широкому розумінні) є безумовно теорія відображення, сутність якої визначається «як процес і результат взаємодії, за якого особливості одного об'єкта в іншій формі відтворюються в особливостях другого об'єкта. Взаємодія об'єктів ніколи не відбувається безплідно, обов'язково залишаються наслідки. При цьому необхідною умовою відображення є схожість із відображуваним і відповідність йому. У відображенні як загальній властивості матерії можна умовно вирізнити три етапи: у неживій природі, у живій природі та на соціальному рівні. Цим етапам відповідають такі форми відображення: фізико-хімічне, фізіологічне, психічне, у формі свідомості, носієм якого є людина»[3].

У криміналістиці сліди злочину в широкому розумінні традиційно класифікуються на два види: 1) матеріальні сліди; 2) ідеальні сліди.

Ідеальні сліди можна розглянути як «сліди у свідомості людини, що являють собою специфічну форму вищого рівня психічного, цілеспрямованого, активного, вибіркового відображення, здійснюваного в чуттєво-раціональній формі, у результаті якого формується відносно адекватний, суб'єктивно-об'єктивний "відбиток" – уявний образ у пам'яті людини, заснований на раніше сприйнятій інформації та є формою збереження відповідної інформації»[4].

До ідеальних слідів у системі криміналістичної характеристики злочинів терористичної спрямованості слід віднести відповідні показання (інформаційні навантаження в пам'яті) осіб залежно від:

— процесуального статусу, а саме: 1) показання свідків учинення злочинів терористичної спрямованості; 2) показання потерпілих від учинення злочинів терористичної спрямованості; 3) показання підозрюваних у вчиненні злочинів терористичної спрямованості;

— віку осіб, а саме: 1) показання малолітніх і неповнолітніх свідків, потерпілих, підозрюваних у вчиненні злочинів терористичної спрямованості; 2) показання осіб зрілого віку; 3) показання осіб похилого та пенсійного віку;

---

[1] *Емельянов В. П., Иманлы М. И. оглы*. Понятие терроризма в уголовном законодательстве и уголовно-правовой науке. *Криминалистъ первопечатный*. 2012. № 4. С. 74–83.

[2] *Белкин Р. С.* Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики. М.: НОРМА-ИНФРА-М. 2001. С. 63.

[3] *Данільян О. Г., Тараненко В. М.* Основи філософії: навч. посібник. Харків: Право, 2003. С. 154–155.

[4] *Затенацький Д. В.* Ідеальні сліди в криміналістиці (техніко-криміналістичні та тактичні прийоми їх актуалізації): монографія/за ред. В. Ю. Шепітька. Харків: Право, 2010. С. 19–20.

— психо-фізіологічного стану особи, а саме: 1) особи, які страждають психо-неврологічними вадами здоров'я; 2) особи, які страждають фізичними вадами здоров'я.

Матеріальні сліди про обставини вчинення злочину та особу злочинця є найбільш поширеними в слідчій і судовій практиці та охоплюють[1]:

— зміни в обстановці місця події. Ці зміни, відображаючи дії злочинців, потерпілих та інших осіб, дії знарядь, засобів і механізмів полягають у порушенні початкового положення, місцезнаходження, стану та структури різних об'єктів, що становлять середовище, у якому здійснено злочин;

— сліди-відображення, до яких відносять передусім сліди рук, ніг, транспортних засобів, сліди застосування вогнепальної зброї, вибухових речовин і вибухових пристроїв, сліди авіаційних, залізничних катастроф та ін.;

— предмети – речові докази;

— документи – докази підготовки, здійснення та/або приховування злочину.

Документи в такому разі слід розглядати в найширшому значенні відповідно до ст. 99 КПК України: як спеціально створений із метою збереження інформації матеріальний об'єкт, який містить зафіксовані за допомогою письмових знаків, звуку, зображення тощо відомості, які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження.

Найбільш розповсюдженими слідами, які залишаються після вчинення злочинів терористичної спрямованості на сучасному етапі розвитку криміналістики, є як сліди застосування вибухових речовин, вибухових пристроїв, так і самі речовини та зазначені пристрої.

Вибуховий пристрій розглядається в криміналістиці як спеціально виготовлений пристрій для виробництва вибуху. Основними елементами вибухового пристрою є: заряд вибухової речовини, засіб підривання, облаштування приведення вибухового пристрою в дію та його корпус[2].

До криміналістично значущих ознак вибухового пристрою слід віднести: одноразовість застосування, наявність вибухових речовин, наявність засобів підриву, здатність завдавати ураження.

Вибухові речовини (ВР) в балістиці – це хімічні сполуки або їх суміші, здатні під впливом зовнішнього імпульсу (удару, тертя, нагріву та ін.) вибухати. Характеризуються швидкістю вибухового перетворення (швидкістю детонації), теплотою вибуху (кількість тепла, що виділяється при вибуху, 1 кг ВР), складом і об'ємом газоподібних продуктів, їх максимальною температурою, чутливістю до механічних і теплових дій та іншими властивостями, а також бризантністю (здатністю при вибуху на місцевості робити дроблення середовища).

---

[1] Методика расследования отдельных видов преступлений/В. К. Лисиченко, В. И. Гончаренко, М. В. Салтевский и др. Киев: Вища шк. 1988. 405 с.

[2] *Белкин Р. С.* Криминалистическая энциклопедия. 2-е изд., доп. М.: Мегатрон XXI, 2000. 334 с.

Отже, за складом ВР розподіляються на хімічні сполуки чи їх суміші, а за призначенням – на ті, що ініціюють (первинні), і бризантні (вторинні) ВР. Вибухові речовини, що ініціюють, високочутливі до простих початкових імпульсів (удару, тертя, електричної іскри та ін.), застосовуються для збудження вибухових перетворень у зарядах інших ВР. Бризантні ВР мають велику швидкість детонації (до 8,5 км/с). До них належать гексоген, октоген, тетрил, тротил та ін. Бризантні ВР використовуються для виготовлення різних боєприпасів і вибухових пристроїв. При вчиненні злочинів терористичної спрямованості також використовуються пластичні ВР[1].

Вибуховий пристрій складається із заряду, засобу підривання, додаткових елементів і механізмів.

За формою заряди бувають: зосереджені (де співвідношення поздовжнього й поперечного розмірів заряду не більше, ніж 4 до 1), подовжені (співвідношення довжини до поперечного перерізу 5 до 1 і більше), кумулятивні. Останні можуть бути за формою з конічною, сферичною або клиноподібною заглибиною, основним призначенням яких є спрямоване руйнування міцних матеріалів.

До засобів підривання належать пристрої, призначені для порушення (ініціації) вибуху зарядів вибухових речовин. Вони є підґрунтям функціональної схеми, режиму спрацьовування та типу вибухового пристрою як промислового, так і саморобного. До них відносять засоби ініціації й засоби передачі імпульсу.

Засоби ініціації є пристроями, які спрацьовують від простого початкового імпульсу, наприклад, від удару, тертя, нагрівання, іскрового розряду, і призначені для займання пороху, піротехнічних складів та детонації бризантних вибухових речовин, підрозділяються на засоби займання й засоби детонації.

Засоби займання – це пристрої, що виділяють теплову енергію у вигляді променів полум'я, нагріву спіралі накалювання, іскрового розряду. До них належать ударні, теркові, хімічні капсулі, електрозапальники.

Засоби детонації призначені для перетворення початкового імпульсу у вибуховий імпульс, до них відносять:

— капсулі-детонатори, що перетворюють тепловий (промінь вогню) або механічний (удар, тертя) імпульс у вибуховий;

— електродетонатори, що складаються з електрозапальника й капсуля-детонатора та перетворюють електричну енергію у вибуховий імпульс;

— запали, що складаються з капсуля-детонатора й капсуля-запальника та перетворюють механічну енергію у вибуховий імпульс і здатні здійснювати затримку вибуху за рахунок часу горіння сповільнювального складу;

— проміжні детонатори, що є зарядом великобризантної вибухової речовини та призначені для надійної передачі й посилення початкового вибухового імпульсу від капсуля-детонатора до основного заряду.

[1] *Белкин Р. С.* Криминалистическая энциклопедия.

Сліди-відображення та сліди-накладення при застосуванні вибухового пристрою можуть бути виявлені на різних об'єктах обстановки місця події, тілі й одязі потерпілих, затриманих подозрюваних, на елементах вибухового пристрою. Сліди виникають як на стадії приготування до вчинення злочинів терористичної спрямованності, так і на стадії його вчинення та за своєю природою походження є неоднорідними. Сукупність фізичних, хімічних і біологічних процесів, які супроводжують та/або беруть участь у процесі вибуху, дозволяють установити вид вибухового пристрою, механізм, місце, час, обставини його підготовки та інші обставини. Усе різноманіття слідів застосування вибухових пристроїв залежно від умов і часу слідоутворення можна класифікувати на:

— сліди, утворення яких пов'язане з незаконним виготовленням, придбанням, збутом, зберіганням, перевезенням або носінням вибухових речовин чи вибухових пристроїв;

— сліди підготовки вибухового пристрою до безпосереднього вибуху;

— сліди застосування вибухового пристрою при вчиненні злочину (сліди вибуху)[1].

Сліди, що належать до типової слідової картини *першого рівня класифікації* утворюються та відповідно в подальшому при огляді можливо виявляються на: різних елементах вибухового пристрою; частинах одягу, який використав злочинець; тілі підозрюваного (сліди в піднігтьовій зоні, сліди на пальцях, долонях, кистях, у носовій і ротовій порожнинах); предметах і об'єктах, що використовувалися для виготовлення, зберігання, перевезення або носіння вибухового пристрою, вибухових речовин. До них належать:

— сліди, що свідчать про належність вибухового пристрою або окремих його елементів (маркування на окремих елементах вибухового пристрою заводського або саморобного виготовлення, сліди таврування, саморобні написи та інші ознаки, за якими можна встановити вид, форму, місце й дату виготовлення вибухового пристрою або окремих його елементів);

— сліди, що залишилися на вибуховому пристрої в результаті його виготовлення. До таких слідів треба віднести передусім сліди механічної та/або термічної обробки корпусу вибухового пристрою. Це може бути токарна обробка, сліди свердління, розпилювання, фрезерування, зварювання, пайки та ін.;

— сліди металізації або вибухових речовин на одязі злочинців, пакувальних матеріалах, що утворилися від взаємодії з корпусом вибухового пристрою і вибуховими речовинами, що свідчить про їх зберігання, перевезення або носіння;

— сліди пальців рук, волосся, крові чи інших біологічних виділень на вибуховому пристрої або окремих його елементах, механізмах.

[1] Криминалистическая взрывотехника: учеб. пособие/О. А. Белов, А. А. Крымов, А. М. Лютынский, Д. В. Мулындин. М.: Юрлитинформ, 2012. С. 54–55.

Сліди *другого рівня класифікації* утворюються під час підготовки вибухового пристрою до вибуху на місці події. До них належать:

— сліди, які утворюються при транспортуванні вибухового пристрою на місце вибуху. У цьому разі можливе виявлення слідів транспортних засобів, слідів рук, ніг, знарядь злому та інструментів. Особливу увагу треба звертати на виявлення слідів металізації від зіткнення з металевим корпусом вибухового пристрою на одязі підозрюваного, часток речовин і волокон із місця зберігання або транспортування;

— сліди установки й маскування вибухового пристрою на місці передбачуваного вибуху. До таких слідів відносять передусім сліди-предмети – вибуховий пристрій або окремі його елементи, сліди їх маскування; сліди рук, ніг; фрагменти липкої стрічки, шпагату, дроту; сумки, конверти, уривки паперу доставки, що вказують на засоби й маскування вибухового пристрою.

Сліди *третьої групи* – сліди вибуху, є найбільш поширеними слідами при розслідуванні злочинів терористичної спрямованості. До них належать об'єкти живої природи та пов'язані з ними предмети – люди, трупи, одяг, тварини і їх трупи та об'єкти неживої природи – будівлі, споруди, різного роду вузли й агрегати, автомашини, предмети виробничої обстановки та ін., тобто:

— сліди-предмети: а) осколки корпусу (шматки металу, дерева, фанери, пластмаси та ін.); б) фрагменти засобів ініціації (цоколі електроламп, частини електронагрівальної спіралі); в) деталі механізму приведення в дію вибухового пристрою (уламки радіодеталей, залишки годинникового механізму, обривки дроту); г) уражаючі елементи (деформовані цвяхи, гайки, кульки); д) кріплення, залишки камуфляжу й інші вироби, використані в конструкції вибухового пристрою;

— сліди-відображення складають воронки, проломи, поглиблення або вм'ятини в місцях закладки пристрою, тріщини, обпалення та мікроконструктивні зміни в матеріалах виробів, деформації, формозмінення предметів обстановки внаслідок дії ударної хвилі, руйнування повітряною ударною хвилею будівель і споруд, пробоїни й ум'ятини різної форми в предметах обстановки, повне знищення частин тіла людини, травматична ампутація кінцівок, осколкові ураження, опіки різного ступеня тяжкості.

Уражаючими факторами вибуху є: 1) продукти детонації вибухових речовин (продукти вибуху); 2) ударна й звукова хвилі; 3) осколки та частини вибухового пристрою; 4) вторинні снаряди (осколки перешкод, навколишні предмети).

У слідах об'єктивно відображається характер дій злочинців, властивості їх особи і обставини вчинення злочинів терористичної спрямованості. Вивчення слідів дозволяє реконструювати механізм і обставини, спосіб подготовки, учинення й приховування, мотиви та цілі вчинення злочину[1].

[1] *Беляков А. А. Матюшенков А. Н.* Оружиеведение. Ч. 2. Боеприпасы: учеб. пособие. Челябинск: Челяб. юрид. ин-т МВД РФ, 2004. С. 105.

СЛЕДЫ ВЗРЫВА КАК СОСТАВЛЯЮЩАЯ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЙ ХАРАКТЕРИСТИКИ ТИПОВОЙ КАРТИНЫ ПРЕСТУПЛЕНИЙ ТЕРРОРИСТИЧЕСКОЙ НАПРАВЛЕННОСТИ

Черный Г. А.

Рассмотрены основные вопросы общей криминалистической классификации следов при совершении преступлений террористической направленности. Особое внимание уделено рассмотрению и классификации взрывных устройств (веществ), их устройству и принципу применения при совершении указанных видов преступлений. Предпринята попытка классификации следов взрывных устройств и взрыва как на стадии подготовки, так и совершения преступлений террористической направленности.

Ключевые слова: преступления террористической направленности, следы взрывных устройств и взрыва, классификация следов взрыва, борьба с терроризмом.

TRACES OF EXPLOSION AS A CONSTITUENT OF CRIMINALISTIC CHARACTERISTICS OF A TYPICAL PICTURE OF TERRORIST DIRECTEDNESS CRIMES

Chornyi G. O.

There are viewed the main issues of the general criminalistic classification of traces in the commission of a terrorist directedness crimes, in which the traces are divided into ideal and material. The philosophical basis for the research and study of traces in the broad understanding is the imaging theory. At that a necessary condition for mapping is similarity with the represented object and similarity to it. Material traces by their nature cover changes in the situation of the place of incidence, traces of the object reflection, which are physical evidence and document. The most common traces that remain after the commission of terrorist directedness crimes are the traces of the use of explosives, explosive devices. The author gives the notion of an explosion, from the point of view of its criminalistic meaning, explores the main elements of an explosive device. Particular attention is paid to the classification of explosion traces, depending on conditions and time of trace formation, there are: 1) traces, the formation of which is associated with the illegal manufacture, acquisition, transfer, sale, storage, transportation or carrying of explosives or explosive devices; 2) preparation traces of the explosive device for the direct explosion; 3) traces of the use of an explosive device in the commission of crimes (traces of an explosion). For each classification group the author indicates the types of traces that are characteristic to it. In the traces, the nature of the actions of criminals, the traits of their personality and the circumstances of committing crimes of a terrorist directedness are objectively reflected. The study of traces makes it possible to reconstruct the mechanism and circumstances of the commission of a crime, the method of preparing it, committing and concealing it, the motives and purposes of the crime.

Keywords: crimes of a terrorist directedness, traces of explosive devices and explosion, classification of tracks of explosion, fight against terrorism.

УДК 343.98

Н. В. Павлюк, науковий співробітник НДІ вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, кандидат юридичних наук

БОРОТЬБА З КОРУПЦІЄЮ У СФЕРІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я: ЗАСОБИ ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ

Розглянуто інформаційні системи як засоби інформаційного забезпечення формування доказів у розслідуванні корупційних злочинів. На підставі вивчення напрямів діяльності у сфері охорони здоров'я України висловлено пропозиції щодо переліку корупційних ризиків, які можна використовувати для наповнення бази даних інформаційної системи «Протидія корупції».

Ключові слова: корупційні злочини, засоби інформаційного забезпечення розслідування, інформаційні системи, автоматизована комп'ютерна програма, корупційні ризики.

Інтеграція України до Європи є одним із пріоритетних напрямів зовнішньої політики нашої держави, що, насамперед, передбачає радикальні зміни в усіх сферах життєдіяльності країни. Реформи, які відбуваються зараз, безумовно, наближають нас до перетворення України на сучасну, політично стабільну, демократичну європейську державу, однак рухатися до цієї ключової мети заважає корупція.

Перетворення корупції з локальної проблеми на глобальне явище, набуття Україною статусу однієї з найбільш корумпованих держав світу, у якій корупцією уражені всі сфери життя, попри прихід до влади нових людей, подальше збільшення її масштабів, робить одним із основних завдань у діяльності правоохоронних органів України саме боротьбу зі злочинами корупційної спрямованості. Зростання рівня професіоналізації корупціонерів і численні складнощі в діяльності слідчого (детектива, прокурора) під час розслідування цієї категорії злочинів, робить актуальною подальшу роботу з розроблення нових інформаційних систем забезпечення формування доказів у розслідуванні означених кримінальних правопорушень, що стане суттєвим кроком у підвищенні рівня інформаційного забезпечення, слугуватиме основою для оптимізації розслідування злочинів корупційної спрямованості[1].

Проблема інформаційного забезпечення розслідування злочинів відображена в роботах В. В. Бірюкова, В. А. Журавля, І. О. Ієрусалімова, Є. Д. Лук'янчикова, В. Ю. Шепітька та інших науковців. Однак удосконалення способів учинення злочинів, їх технізація вимагають від криміналістів нових розробок зазначеного спрямування. Тому, як видається, ця проб-

[1] Інноваційні засади техніко-криміналістичного забезпечення діяльності органів кримінальної юстиції: монографія/В. Ю. Шепітько, В. А. Журавель, Г. К. Авдєєва та ін.; за ред. В. Ю. Шепітька, В. А. Журавля. Харків: Вид. агенція «Апостіль», 2017. С. 206–207.

© Павлюк Н. В., 2017

лематика потребує подальшого дослідження з метою надання відповідних пропозицій, які б відповідали сучасним потребам судово-слідчої практики.

Метою статті є висвітлення проблеми застосування науково-технічних засобів інформаційного забезпечення розслідування корупційних злочинів, дослідження корупційних напрямів діяльності й відповідних ризиків проявів корупції у сфері охорони здоров'я та можливості використання цих відомостей для наповнення бази даних автоматизованої інформаційної системи «Протидія корупції».

Результативність діяльності суб'єктів, уповноважених на проведення досудового розслідування злочинів корупційної спрямованості (слідчих, детективів, прокурорів), щодо формування майбутньої доказової бази, а також ухвалення процесуальних і організаційних рішень багато в чому залежить від рівня їх забезпеченості криміналістично значущою інформацією. У такому разі особливого значення набуває використання додаткових джерел відомостей про аналогічні злочини, що мали місце в минулому, осіб, причетних до них, а також узагальненого досвіду їх розслідування, тобто йдеться про сучасні інформаційні системи, які надають можливість безперервного доступу до систематизованої інформації, виокремлення потенційно корисних відомостей за невеликий проміжок часу, пропонують оптимальні рішення та послідовність дій для розв'язання тактичних завдань, дозволяють отримати результат у зручній формі. З огляду на висловлене вважаємо одним із перспективних напрямів інформаційного забезпечення розслідування злочинів корупційної спрямованості можливість створення автоматизованої інформаційно-консультативної системи з умовною назвою «Протидія корупції», базою якої виступає узагальнена інформація стосовно результатів досудового розслідування аналогічних злочинних проявів, а метою – оптимізація правоохоронної діяльності[1]. Для подальшого наповнення інформаційної бази зазначеної системи вважаємо за доцільне зупинитися на сфері охорони здоров'я України, а саме ризиках прояву корупції, які пов'язані з цією діяльністю.

У сучасних умовах корупцію в медицині можна поділити на такі основні рівні: 1) від пацієнта до лікаря чи іншого медичного працівника; 2) усередині лікарні: від працівників медичних установ до керівництва лікарні; 3) на рівні держави з приводу державних закупівель медикаментів; 4) усередині корумпованої системи загалом. Найбільш явною є корупція «від пацієнта до лікаря чи іншого медичного працівника». Звичайно основною причиною процвітання корупційних схем є низький рівень фінансування медичних закладів, невідповідність оплати праці медиків із важкістю виконуваної ними роботи, великі витрати на отримання медичної освіти, а також необхідність здійснення витрат на підвищення якості знань у медицині[2].

---

[1] *Журавель В. А., Павлюк Н. В., Резнікова О. І.* Поняття та засоби криміналістичного забезпечення розслідування корупційних злочинів. *Питання боротьби зі злочинністю*: зб. наук. пр. Харків: Право, 2016. Вип. 32. С. 21–23.

[2] *Білик О. І., Новікова О. В.* Обгрунтування шляхів подолання корупції у сфері охорони здоров'я. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2016. № 10. URL: www.dy.nayka.com.ua (дата звернення: 26.06.2017).

Попри заявлені декларативні положення стосовно того, що сьогодні активно відбувається реформа системи охорони здоров'я, порушення в цій галузі все ще присутні. Зокрема, це стосується корупційних проявів у сфері закупівлі медичних препаратів, адже відповідні зловживання дозволяють суттєво збагатитися зловмисникам[1].

Фармацевтичний ринок в Україні давно має свої центри впливу. Він щільно інтегрований у медицину, завжди зростав і був прибутковим, незважаючи на будь-які економічні кризи. Усі минулі роки фарммафії вдавалося впливати на призначення в Міністерство охорони здоров'я (МОЗ) України, садити в крісла керівників Держслужби лікарських засобів, Державного експертного центру лояльних людей, руками яких можна було проводити напрацьовані роками схеми[2].

Як заявляла у 2014 р. заступник Міністра охорони здоров'я Н. Лісневська, у системі охорони здоров'я найбільш корумпованими сферами завжди були: державні закупівлі, дозвільна система МОЗ України, а також – медичні кадри, починаючи з освіти та закінчуючи призначенням лікарів і медичної адміністрації, при цьому зверталась увага на те, що до тендерних закупівель МОЗ України запроваджує абсолютну прозорість, шляхом уведення в робочі групи представників фахових громадських та пацієнтських організацій[3].

Із метою запобігання корупційним діям і зловживанням при проведенні державних закупівель, а також досягнення добросовісної конкуренції серед учасників, максимальної економії та ефективності, відкритості й прозорості на всіх стадіях закупівель і недискримінації учасників, об'єктивної й неупередженої оцінки тендерних пропозицій було прийнято Закон України «Про публічні закупівлі»[4], відповідно до якого перехід на проведення електронної системи закупівель відбувся 1 серпня 2016 р. Однак, незважаючи на такі зміни, у тендерах із поставки ліків продовжують брати участь одні й ті самі компанії, які протягом тривалого часу займалися цією діяльністю. Проте, щоб не набувати розголосу, зазначені фармкомпанії створюють фірми-сателіти, які належать одним і тим самим бізнес-групам. Вигода із отримання тендеру на державне замовлення – очевидна: адже при продажу ліків фармацевтичними компаніями надаються пропозиції конкурсних торгів із заздалегідь завищеними цінами зі стовідсотковою передоплатою від МОЗ України за договорами[5]. Для очищення від коруп-

[1] *Марчук М. П.* До питання протидії корупції у сфері здійснення закупівель медичних препаратів. *Юрид. вісник. Повітряне і космічне право*. 2016. № 4(41). С. 173. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npnau_2016_4_30 (дата звернення: 26.06.2017).

[2] *Шклярська О.* Корупція в МОЗ: чи вилікує новий міністр? 15.01.2015. URL: ua.racurs.ua (дата звернення: 02.07.2017).

[3] Корупція у сфері охорони здоров'я проросла знизу до верху – заступник глави МОЗ. 15 травня 2014. URL: https://health.unian.ua/country/918350 (дата звернення: 26.06.2017).

[4] Про публічні закупівлі: Закон України від 25.12.2015 № 922-VIII. URL: zakon2.rada.gov.ua (дата звернення: 22.06.2017).

[5] *Білик О. І., Новікова О. В.* Зазнач. твір.

ційної складової держзакупівлі ліків і медичних засобів, а також позбавлення МОЗ монопольного права на здійснення цих процедур, у 2015 р. до цього процесу були залучені міжнародні спеціалізовані організації системи ООН[1]. Однак поставки життєво важливих медикаментів відбулися із запізненням у понад рік, терміни придатності медикаментів не дозволяють їх використати в повному обсязі, компанії-посередники, як і раніше, перемогли в тендерах. Непоодинокими є факти закупівлі частини лікарських засобів за завищеними цінами. Такі випадки є наслідком відсутності затверджених європейських клінічних протоколів і референтних цін і цін у референтних країнах, тобто недосконалої системи декларування вартості ліків[2]. На думку деяких спеціалістів, узагалі невідомо, чи є в лікарнях закуплені медпрепарати. Вони вважають, що медичні препарати, закуплені за кошти держави, знаходяться в аптеках, що функціонують на території лікарень[3]. Виходом із цієї складної ситуації є залучення міжнародних організацій і відповідних спостерігачів (жорстке контролювання) за закупівлею ліків і доставки їх до медичних закладів, що має на меті значне зниження корупційних ризиків[4].

Отже, із 2015 р. закупівля медикаментів, вакцин і медичних товарів почала здійснюватися через міжнародні організації (майже половину обсягу централізованої закупівлі ліків і вакцин було здійснено через міжнародні організації (UNICEF, UNDP і Crown Agents), у результаті чого вартість деяких медикаментів для державного бюджету знизилася на 60 % порівняно із попередніми роками. Однак, закупівля деяких препаратів, що здійснювалася МОЗ України через компанію Crown Agents, на загальну вартість 750 млн грн, була здійснена не безпосередньо у виробника, як це визначено законом, а через тих самих посередників, що й раніше продавали ліки Україні[5]. Отже, МОЗ України підписує договори з міжнародними організаціями, що дозволяють компаніям-посередникам заробляти надприбутки, беручи участь у тих самих схемах постачання, що використовувалися в попередні роки. Крім того, міжнародними організаціями здійснюється закупівля певної частини лікарських засобів українського виробництва. При цьому МОЗ не виграє ні в строках поставок, ні в коштах, оскільки по-

[1] Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення своєчасного доступу пацієнтів до необхідних лікарських засобів та медичних виробів шляхом здійснення державних закупівель із залученням спеціалізованих організацій, які здійснюють закупівлі: Закон України від 19.03.2015 № 269-VIII. URL: zakon3.rada.gov.ua/laws/show/269-19 (дата звернення: 02.07.2017).

[2] *Богомолець О.* Дві правди або міжнародні спекуляції. *Веб-сайт Українська правда*. Блоги-2017. 17 лютого. URL: http://blogs.pravda.com.ua/ (дата звернення: 02.07.2017).

[3] *Прудка Н.* Фармацевтична мафія проти реформ. Куди зникають ліки, закуплені державою? *Веб-сайт Главком-2016*. 14 червня. URL: glavcom.ua/publications/ (дата звернення: 24.05.2017).

[4] *Білик О. І., Новікова О. В.* Зазнач. твір.

[5] Дерегуляція ринку ліків: якою вона має бути? *Веб-сайт Аптека.online.ua*. 2016. 31 травня. URL: http://www.apteka. ua/ article/ 373601/ (дата звернення: 02.07.2017).

слуги міжнародних організацій за проведення закупівлі вітчизняних препаратів і їх поставку, у тому числі за участі вітчизняних посередників (постачальників), були оплачені з Державного бюджету України[1].

Електронні торги є насправді лише дуже дрібним допоміжним інструментом, роль і можливості якого є значно перебільшеними, адже автоматизувати контроль за закупівельниками практично неможливо. У справі контролю за закупками одним із ключових елементів є постійний вибірковий контроль через порівняння з поточними ринковими цінами та негайними санкціями до порушників. Причому умисел для кримінальної відповідальності довести дуже складно, тому як мінімум повинно відразу відбуватися негайне звільнення неефективних працівників. Також потрібен контроль за фактичним надходженням товарів і послуг, їх якості та кількості[2].

Що стосується самої процедури закупівель, то порушення при її проведенні, які мають корупційний характер, можна розглянути на таких прикладах. Під час моніторингу закупівель медичних установ у трьох областях України (Вінницькій, Рівненській та Чернігівській) було зафіксовано декілька недоброчесних прийомів медичних замовників, які вплинули на перебіг закупівель: 1) невідповідність умов договору пропозиції переможця аукціону. Рівненська обласна клінічна лікарня, яка забезпечила 46 % економії бюджетних коштів, відповідно до всіх регламентів провела аукціон, на якому переможець знизив ціну з 8,9 тис. грн до 2,7 тис. Утім лікарня уклала угоду не на 2,7 тис. грн, а на 8,7 тис. грн. Це викривило результати тендеру та статистику економії; 2) установлення дискримінаційних умов участі в аукціоні. Обласна база спеціального медичного постачання на Чернігівщині оголосила закупівлю бензину А-95 і А-92 ENERGY в скретч-картках по 10–15 л. Пальне марки ENERGY виробляє лише одне підприємство в Україні. Як наслідок, участь у закупівлі взяла лише одна компанія. Чернігівський обласний онкологічний диспансер у медико-технічних вимогах вимагав конкретні марки фармацевтичних препаратів і заборонив учасникам пропонувати аналоги. Як наслідок, участь у закупівлі взяла лише одна компанія; 3) нечіткі формулювання, вимоги щодо надання документів, які не передбачені законодавством, або інформації, яка доступна у відкритих реєстрах. Чернігівська міська лікарня № 2 оголосила закупівлю медичних матеріалів очікуваною вартістю 70 тис. грн. В умовах проекту договору, який повинен бути укладений із переможцем торгів, замовник не передбачив строків розрахунку за товар, що розширює дискреційні повноваження організатора аукціону. Обласний центр із профілактики та боротьби зі СНІДом на Чернігівщині вимагає від учасників тендерів надати в складі пропозиції не передбачені законодавством документи або інформацію, яка доступна у відкритих реєстрах. Ідеться про копію довідки про включення до ЄДРПОУ (для юридичних осіб), копію довідки про взяття на облік платника податку, копію свідоцтва про реєстрацію платника ПДВ, копію свідоцтва про право

[1] *Богомолець О.* Зазнач. твір.

[2] *Чайківський Р.* Міфи про ефективність Prozorro. *Веб-сайт Економічна правда*. 2017. 25 січня. URL: www.epravda.com.ua (дата звернення: 02.07.2017).

сплати єдиного податку. Київський міський клінічний онкологічний центр під час закупівлі професійних німецьких швабр *Vermop* визначив предмет закупівлі як пристрої з утримувачем і насадкою. Такий нечіткий опис уводить в оману. Пропозицію в цьому тендері подав лише один учасник. 50 «пристроїв» було придбано за 123 тис. грн; 4) відмова замовника укладати договір із переможцями аукціонів. Чернігівський обласний центр з профілактики та боротьби зі СНІДом визначив переможців у восьми аукціонах та жодного договору на ProZorro не опубліковано; 5) порушення умов закупівлі. Переможець процедури закупівлі, оголошеної Рівненською обласною клінічною лікарнею, не надав жодного документа з передбачених умовами участі в закупівлі. Утім угода з ним підписана[1].

Ще однією сприятливою умовою для вчинення корупційних дій є відсутність єдиної методики та підходу до формування списку препаратів (номенклатури), які будуть закуповуватися; відсутність чітких даних щодо кількості хворих, що потребують лікування. Тобто, коли виділяються кошти на державні програми, вони (суми, що виділяються з бюджету) не є обґрунтованими: скільки пацієнтів насправді потребують лікування. Якщо є лише 10 % пацієнтів, які можуть отримати лікування за державною програмою, то як можна обрати ті 10 % із загальної кількості пацієнтів?[2]

Доки МОЗ України буде через свій тендерний комітет проводити закупівлі, поки воно намагатиметься керувати держкомпаніями, зокрема заводом із виробництва інсуліну «Індар», спиртзаводами, санаторіями, поки воно матиме відношення до грошей для реконструкції та будівництва таких проектів, як Охматдит, у нас не втілиться жодна реформа, поки МОЗ України буде встановлювати свої правила[3].

Відсутність прозористі під час призначення керівників закладів охорони здоров'я державної та комунальної форми власності також створює підстави для виникнення ризиків вчинення корупційних або пов'язаних із корупцією правопорушень, оскільки до останнього часу[4] прийняття відповідних рішень при здійсненні таких призначень здійснювалися без проведення відкритих конкурсних процедур[5].

Виходячи з викладеного, можна виокремити такий перелік ризиків проявів корупційних діянь, що є характерними для сфери охорони здоров'я:

---

[1] *Зеленяк О.* Закупівлі на Prozorro: як намагаються обдурити систему медики. *Веб-сайт Економічна правда*. 2016. 27 липня. URL: http://www.epravda.com.ua (дата звернення: 09.06.2017).

[2] *Прудка Н.* Зазнач. твір.

[3] *Трибушина О.* Про гаманці політичних партій і мафію в медицині розповідає співвласник фармкомпанії Дарниця і політик Гліб Загорій. *Веб-сайт Новое время*. 2016. 22 січня. URL: nv.ua/ukr/publications/ (дата звернення: 02.07.2017).

[4] Міністерством охорони здоров'я оприлюднено проект постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку проведення конкурсного відбору керівників закладів охорони здоров'я державної та комунальної форми власності». URL: moz.gov.ua/ua/portal/Pro_20170614_0.html (дата звернення: 12.07.2017).

[5] Система охорони здоров'я: кадри вирішують все. *Портал новин LB.ua*. 23 січня 2017. URL: ukr.lb.ua./blog/razom_proty_korryptsii/ (дата звернення: 03.07.2017).

низький рівень фінансування медичних закладів, невідповідність оплати праці медиків із важкістю виконуваної ними роботи, великі витрати на отримання медичної освіти, а також необхідність здійснення витрат на підвищення якості знань у медицині; концентрація влади в одних руках – МОЗ України; підпорядкованість йому підприємств, яким доручається супровід державних закупівель; недосконалий механізм організації й проведення державних закупівель медичних препаратів і обладнання; неможливість автоматизованого контролю за процедурою закупівель; уникнення відповідальності чиновників за прийняття рішень; наявність можливості брати участь у закупівлях компаніями-посередниками; відсутність здорової конкуренції на фармацевтичному ринку; недосконалі системи декларування вартості ліків; відсутність постійного вибіркового контролю через порівняння з поточними ринковими цінами; відсутність контролю за фактичним надходженням товарів і послуг, їх якості, кількості, термінами придатності; невідповідність умов договору пропозиції переможця аукціону; установлення дискримінаційних умов участі в аукціоні; нечіткі формулювання, вимоги щодо надання документів, які не передбачені законодавством, або інформації, яка доступна у відкритих реєстрах; відмова замовника укладати договір із переможцями аукціонів; наявність можливості порушення умов закупівлі; відсутність єдиної методики та підходу до формування списку препаратів (номенклатури), які будуть закуповуватися; відсутність єдиного реєстру пацієнтів, що потребують лікування; відсутність відкритого конкурсного відбору керівників закладів охорони здоров'я.

Наданий перелік ризиків хоча й не є вичерпним, але може бути взятий за основу для наповнення бази даних автоматизованої інформаційної системи «Протидія корупції», а саме того блоку, що включає узагальнену інформацію, подану за категоріями злочинів корупційної спрямованості. Ці відомості сприятимуть удосконаленню самої системи та ефективного її запровадження в діяльність органів досудового розслідування.

БОРЬБА С КОРРУПЦИЕЙ В СФЕРЕ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ: СРЕДСТВА ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ РАССЛЕДОВАНИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЙ

Павлюк Н. В.

Рассмотрены информационные системы как средства информационного обеспечения формирования доказательств в расследовании коррупционных преступлений. На основании изучения направлений деятельности в сфере здравоохранения Украины изложены предложения относительно перечня коррупционных рисков, которые можно использовать для наполнения базы данных информационной системы «Противодействие коррупции».

Ключевые слова: коррупционные преступления, средства информационного обеспечения расследования, информационные системы, автоматизированная компьютерная программа, коррупционные риски.

FIGHT AGAINST CORRUPTION IN THE SPHERE OF PUBLIC HEALTH CARE: MEANS OF INFORMATION PROVISION FOR CRIMES INVESTIGATION

Pavliuk N. V.

The paper considers the questions of applying scientific and technical means of information provision for corruption crimes investigation, researches on corruption directions of activity and corresponding risks of corruption manifestation in the sphere of public health of Ukraine, as well as the possibility to use these data for filling of a database of the automated information system «Corruption counteraction» are considered. The offered system is a means of information provision for the formation of proofs in the investigation of a corruption oriented crimes and will give the chance to the subjects authorized on carrying out pre-trial inquiry, to get uninterrupted access to the systematized information, to take potentially useful data, to receive offers of optimal decisions, sequences of actions and result in the convenient form for the decision of tactical problems. On the basis of studying of activity directions in public health care sphere of Ukraine there are presented the proposals concerning the list of corruption risks, the main from them are: imperfect mechanism of the organization and carrying out of the state purchases of medical preparations and equipment; impossibility of the automated control over procedure of purchases; avoidance of officials responsibility for decision-making; possibility of the companies-intermediaries to take part in purchases; imperfect systems of declaring on cost of medicines; absence of control over factual receipt of the goods and services, their quality, quantity, suitability terms; inconsistence of the treaty provisions to the offer of the auction winner; laying down discrimination conditions for the participation in the public sale; refusal of the customer to conclude the contract with auction winners; possibility of purchase conditions infringement; absence of a single register of patients which need treatment; absence of open competition choice of the heads of public health care institutions.

Keywords: corruption crimes, means of information provision of investigation, information systems, automated computer program, corruption risks.

УДК 343.98

В. О. Яремчук, асистент кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук

УЧАСТЬ СПЕЦІАЛІСТА ПРИ ПЛАНУВАННІ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНУ

Розглянуто особливості залучення спеціаліста до планування розслідування злочину. Запропоновано форми допомоги спеціаліста при організації проведення слідчих (розшукових) дій. Визначено форми допомоги спеціаліста при плануванні окремих негласних слідчих (розшукових) дій.

Ключові слова: організація та планування розслідування злочину, спеціаліст, спеціальні знання, слідчі (розшукові) дії, негласні слідчі (розшукові) дії.

© Яремчук В. О., 2017

Розслідування кримінальних правопорушень досить часто супроводжується залученням обізнаних осіб (спеціалістів, експертів), які суттєво допомагають слідчому встановлювати й досліджувати важливі об'єкти та обставини, що мають значення для розкриття злочину. Наразі істотну допомогу слідчому надають різноманітні спеціалісти, які залучаються з державних і недержавних установ, підприємств, організацій. Допомога спеціаліста суттєво впливає на якість і результат проведення окремих слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій і на весь процес розслідування кримінальних правопорушень. Однак на сьогодні в криміналістичній літературі детально не розкриті форми допомоги спеціаліста при плануванні проведення слідчих (розшукових) дій і негласних слідчих (розшукових) дій.

На важливість використання спеціальних знань при плануванні розслідування звертали увагу такі вчені, як Б. Ю. Бистрицький, Г. Гросс, В. І. Дячук, М. Г. Куп'янський, А. М. Лазебний, Б. В. Романюк, М. П. Хилобок, В. Ю. Шепітько та ін.[1]

Так, засновник науки криміналістики Г. Гросс у п'ятій главі своєї праці вказує, що слід за можливістю розширити кількість звернень до обізнаних осіб і залучати їх до розслідування навіть тоді, коли в слідчого на перший погляд не виникає сумнівів. Автор пише про слідчих, що працювали тривалий час у поліції, та крім лікарів, мікроскопістів, мінерологів і зброярів не зверталися за допомогою, приміром, до ремісників чи професорів, які б надали їм цінні консультації. Г. Гросс наводить приклад зі своєї практики, коли, викликавши майстра зі зброї, він запитав у нього, що той може повідомити про вилучений ніж. Консультація спеціаліста про те, що такі ножі виробляються тільки в північній Богемії, допомогла під час пошуку вбивці[2].

---

[1] Див.: *Бистрицький Б. Ю.* Розслідування грабежів, учинених неповнолітніми: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність». Київ, 2016. 20 с.; *Гросс Г.* Руководство для судебных следователей как система криминалистики/пер. с нем. Л. Дудкин, Б. Зиллер. Изд. 4-е, доп. СПб.: Тип. М. Меркушева, 1908. 1040 с.; *Дячук В. І.* Використання спеціальних знань при розслідуванні дорожньо-транспортних пригод: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика, судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність». Київ, 2010. 19 с.; *Куп'янський М. Г.* Розслідування серійних сексуально-садистських убивств (організаційно-тактичні засади) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність». 2016. 20 с.; *Лазебний А. М.* Використання спеціальних знань при розслідуванні кримінальних правопорушень проти громадського порядку: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність». Ірпінь, 2016. 16 с.; *Романюк Б. В.* Участь спеціаліста на стадії досудового слідства: навч. посібник. Київ: Аванпост-Прим, 2010. 304 с.; *Хилобок М. П.* Криминалистическая экспертиза. Раздел 2: Участие специалиста-криминалиста в следственных действиях/под общ. ред. И. М. Лузгина. М., 1966. Вып. 1. С. 126–152; *Шепитько В.* Проблемы использования специальных знаний в уголовном судопроизводстве. Вибрані твори. Харків: Апостіль. 2010. С. 491.

[2] *Гросс Г.* Зазнач. твір. С. 190–191.

У криміналістичній літературі проблемам участі спеціаліста при плануванні слідчих (розшукових) дій нині приділено недостатньо уваги. Так, під плануванням досудового розслідування розуміють визначення шляхів розкриття злочинів, окреслення обставин, що слід з'ясувати, а також установлення найдоцільніших строків проведення необхідних слідчих (розшукових) дій, інших процесуальних дій і організаційно-технічних заходів[1]. Завданнями планування розслідування постають: визначення оптимальних шляхів розслідування; об'єктивність, повнота, а також усебічність розслідування; своєчасність у застосуванні науково-технічних засобів і тактичних прийомів; поєднання слідчих (розшукових) дій, організаційно-технічних заходів при розслідуванні; сприяння економічному використанню процесуальних засобів[2]. Тому вагомого значення для успішного планування розслідування набуває участь у ньому спеціаліста.

Слід зазначити, що діяльність із підготовки до проведення слідчої (розшукової) дії складається з комплексу операцій, які послідовно реалізуються: по-перше, побудова мисленєвої моделі ситуації, яка склалася, та прийняття рішення щодо проведення слідчої (розшукової) дії; по-друге, визначення мети, завдань і побудова плану проведення певної дії, розроблення й реалізація програми організаційного, інформаційного, кадрового, технічного, оперативного та іншого забезпечення[3]. Участь спеціаліста при плануванні слідчої (розшукової) дії – це можливість використання його допомоги на всіх етапах її організації. При залученні спеціаліста до планування слідчої (розшукової) дії слідчий визначається: 1) із формою допомоги спеціаліста, що буде надаватися при організації проведення слідчої (розшукової) дії; 2) із якої установи, підприємства, організації тощо залучити спеціаліста або ж спеціаліста, який не працює в таких установах (скульптор, художник, мисливець тощо); 3) із кількістю спеціалістів за необхідності отримання консультації з різних галузей спеціальних знань залежно від потрібної форми їх допомоги.

На важливості використання допомоги спеціалістів при підготовці й проведенні окремих слідчих (розшукових) дій наголошується також і в дисертаційних дослідженнях. Так, за результатами анкетування 105 слідчих органів досудового розслідування Міністерства внутрішніх справ України, проведеного М. Г. Куп'янським, при розслідуванні серійних сексуально-садистських убивств запрошують різноманітних спеціалістів, зокрема психологів, патопсихологів, психіатрів, криміналістів, сексологів, судово-медичних експертів, судових біологів, експертів-криміналістів, ґрунтознавців. Слідчі під час розслідування залучали спеціалістів при проведенні слідчих (розшукових) дій (57,1 %); зверталися до спеціалістів із метою розроблення психологічних профілів (портретів) (46,7 %); запрошували спеціалістів для

[1] Криміналістика: підручник/за ред. В. Ю. Шепітька. 5-те вид., переробл. та допов. Київ: Ін Юре, 2016. С. 240–242.

[2] *Шепітько В. Ю.* Вступ до навчального курсу «Криміналістика»: лекція. Київ: Ін Юре, 2016. С. 124.

[3] Следственные действия: психология, тактика, технология: учеб. пособие/ М. И. Еникеев и др. М.: Проспект, 2008. С. 10.

отримання ДНК-аналізу або проведення геномної експертизи (42,9 %); зверталися до спеціалістів для отримання консультацій (39 %)[1].

Погляди науковців на проблему визначення форм допомоги спеціаліста при плануванні розслідування у вітчизняній криміналістиці різняться. Про технічну форму допомоги спеціаліста пише А. М. Лазебний, і вказує, що слід доповнити ст. 223 Кримінального процесуального кодексу України (КПК України) нормою, де необхідно передбачити обов'язкову участь спеціалістів під час слідчих (розшукових) дій із застосуванням науково-технічних засобів щодо виявлення, фіксації та вилучення слідів кримінальних правопорушень[2]. Як відомо, у ч. 1 ст. 71 КПК України передбачено надання спеціалістом консультацій під час проведення досудового розслідування й судового розгляду з питань, що потребують використання спеціальних знань і навичок. На думку В. Г. Гончаренка та І. В. Гори, спеціаліст як консультант є фігурою в судочинстві відносно новою й цей аспект його діяльності задіяний далеко не повною мірою. Науковці детально розкривають консультаційну форму допомоги спеціаліста сторонам кримінального провадження при призначенні експертизи, а саме консультації щодо доцільності її проведення, визначення роду й виду експертизи, визначення переліку документів, що слід надати експерту[3]. І. В. Курилін пише про консультативну форму допомоги при розслідуванні кримінальних правопорушень, які посягають на права інтелектуальної власності. У цих випадках спеціалісти надають допомогу у формі консультацій, порад, рекомендацій, довідкової інформації[4]. Слід звернути увагу на позицію Б. В. Романюка, який виділяє форми допомоги спеціаліста, зокрема, при плануванні проведення слідчої (розшукової) дії – методична допомога спеціаліста, консультація слідчого щодо правильних і науково обґрунтованих методик стосовно способів організації й проведення слідчих (розшукових) дій. Дискусійною вважаємо думку автора, що консультативна допомога спеціаліста перед проведенням слідчої (розшукової) дії це поза процесуальне самостійне здобуття слідчим необхідних знань і підвищення його професійного рівня. На думку науковця, не можна чітко розмежовувати форми допомоги спеціаліста, тому що вони можуть надаватися одночасно[5]. Ми переконані, що слідчий має чітко уявляти мету запрошення спеціаліста при плануванні розслідування.

Іншу точку зору має В. В. Семенов, який виокремлює довідкову форму допомоги спеціаліста й консультативну[6]. Дещо по-іншому на цю проблему

---

[1] *Куп'янський М. Г.* Зазнач. твір. С. 14–16.

[2] *Лазебний А. М.* Зазнач. твір. С. 5

[3] Експертизи у судочинстві України: наук.-практ. посібник/за заг. ред. В. Г. Гончаренка та І. В. Гори. Київ: Юрінком Інтер, 2015. С. 37.

[4] *Курилін І. Р.* Використання спеціальних знань при розслідуванні злочинів, які посягають на права інтелектуальної власності: автореф дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза». Київ, 2007. С. 7.

[5] *Романюк Б. В.* Зазнач. твір. С. 104–105.

[6] *Семенов В. В.* Спеціальні знання в розслідуванні злочинів (зміст, організація використання): автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза». Київ, 2006. С. 15.

дивиться В. Я. Марчак і розрізняє запрошення спеціаліста-психолога, який бере участь у проведенні слідчих (розшукових) дій, і консультанта-психолога, який надає усні консультації довідкового характеру перед проведенням слідчих (розшукових) дій. Автор пропонує на законодавчому рівні визнати джерелом доказів консультацію психолога[1]. Так, А. М. Лазебний виділяє «непроцесуальну» форму діяльності спеціаліста, тобто отримання слідчим від нього криміналістично значущої інформації, яка б дозволила правильно визначити порядок, час, місце процесуальної дії, коло учасників, науково-технічні засоби, методи та обрати тактичні прийоми тощо[2].

Слід виокремити також аналітичну форму допомоги спеціаліста при плануванні розслідування – це його участь у складанні плану розслідування. Такий документ є організуючим чинником у діяльності з розслідування кримінальних правопорушень[3]. Так, А. А. Макар'їн також зазначає про аналітичну форму допомоги, уважаючи, що під час слідчих (розшукових) дій спеціалісти беруть участь у висуненні й перевірці версій. Науковець пропонує алгоритми організації участі спеціалістів у плануванні слідчих (розшукових) дій[4].

Можна виділити праці вчених, які характеризують форми допомоги спеціаліста не в цілому при плануванні розслідування окремих видів кримінальних правопорушень, а під час планування окремої слідчої (розшукової) дії. Як зазначає М. П. Хилобок, при плануванні слідчого експерименту спеціаліст допомагає слідчому: а) в обранні умов проведення експерименту. Так, вивчивши протоколи огляду місця події, допиту тощо, спеціаліст надає поради слідчому стосовно істотних умов для проведення слідчого експерименту, а також щодо підбору інструментів і матеріалів; б) спеціаліст може порадити провести досліди декілька разів або запросити до участі в слідчому експерименті спеціалістів іншого фаху; в) беручи участь у реконструкції перед проведенням слідчого експерименту, спеціаліст може допомогти слідчому в обранні аналогів знарядь злочину; г) спеціаліст готує всі небхідні для фіксації дослідів науково-технічні засоби[5]. Свої погляди на форми допомоги спеціаліста при плануванні слідчого експерименту під час розслідування дорожньо-транспортних подій висловлює в науковому дослідженні В. І. Дячук. Він пише про використання слідчим допомоги спеціаліста-автотехніка під час проведення таких дій: 1) при визначенні мети та розробленні плану проведення слідчого експерименту; 2) при підготовці умов відтворення з максимальним наближенням до реальної обстановки на

[1] *Марчак В. Я.* Використання спеціальних психологічних знань у досудовому слідстві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза». Київ, 2003. С. 10–11.

[2] *Лазебний А. М.* Зазнач. твір. С. 10.

[3] *Malevski H., Shepitko V.* Textbook of criminalistics. Vol. I: General Theory. Kharkiv: Apostille Publishing House LLC. P. 218–226.

[4] *Макарьин А. А.* Оптимизация участия специалиста при производстве расследования по уголовному делу : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Уголовный процесс; криминалистика и судебная экспертиза». СПб., 2006. С. 8.

[5] *Хилобок М. П.* Зазнач. твір. С. 140–141.

всіх стадіях дорожньо-транспортної події; 3) при підготовці транспортних засобів і учасників до слідчого експерименту; 4) при розробленні окремих завдань відтворення обставин дорожньо-транспортної події тощо[1].

Допомога спеціаліста може полягати у встановленні доцільності проведення певної слідчої (розшукової) дії або негласної слідчої (розшукової) дії. Так, у ч. 2 ст. 223 КПК України вказано, що підставами для проведення слідчої (розшукової) дії є наявність достатніх відомостей, що вказують на можливість досягнення її мети. Тобто спеціаліст, якого залучено при плануванні проведення слідчої (розшукової) дії, може детально роз'яснити слідчому, за яких саме умов може бути досягнута мета її проведення. Наведемо приклад. В одному із сіл Харківської області місцевий житель пошкодив об'єкт магістрального газопроводу шляхом приварювання металевої труби. Коли слідчий звернувся до спеціаліста за консультацією перед проведенням слідчого експерименту, останній указав, що без спеціальних знань неможливо у такий спосіб приєднатися до газотрубопроводу. Спеціаліст надав консультації слідчому щодо організації проведення слідчого експерименту з метою перевірки спеціальних і професійних навичок особи, надавши організаційну й технічну допомогу. Під час проведеної слідчої дії підозрюваний підтвердив свої показання та продемонстрував, яким чином він здійснював газозварювальні роботи.

Анкетування слідчих МВС України та СБ України, проведене нами, засвідчило, що допомога спеціалістів слідчому під час планування розслідування полягає: а) у своєчасному застосуванні різноманітних науково-технічних засобів, зокрема, використанні пересувної криміналістичної лабораторії – 59,6 %; б) у висуненні слідчих версій – 22,2 %; в) в аналізі окремих матеріалів кримінального провадження – 21,3 %; г) в обранні часу й термінів проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій та інших заходів – 20,4 %; д) у складанні плану розслідування – 12,2 %; є) в іншому – 3,9 %[2].

Ураховуючи викладене, слід виділити форми допомоги спеціаліста при плануванні слідчої (розшукової) дії: 1) консультативну (під час планування пред'явлення для впізнання – спеціаліст допомагає підібрати об'єкти, що будуть пред'являтися особі, а також консультує слідчого стосовно окремих умов, які впливали на сприйняття об'єкта особою. Так, перед проведенням допиту спеціаліст надає консультації щодо місця, часу та тривалості проведення допиту малолітньої чи неповнолітньої особи); 2) аналітичну форму допомоги (при висуненні слідчим версій, в оцінюванні наявних доказів і матеріалів кримінального провадження і на їх підставі сприяння в організації необхідної слідчої (розшукової) дії, негласної слідчої (розшукової) дії тощо); 3) організаційну (при плануванні обшуку – допомога в обранні сприятливого часу його проведення); 4) технічну форму допомоги (при обранні приладів, які слід використати при проведенні слідчої (розшукової) дії),

[1] *Дячук В. І.* Зазнач. твір. С. 9.

[2] Дані проведеного нами анкетування 230 слідчих Міністерства внутрішніх справ України та Служби безпеки України у 2013 р.

допомога в установленні відеозв'язку при проведенні допиту або пред'явлення для впізнання в режимі відеоконференції відповідно до ст. 232 КПК України; 5) довідкову (роз'яснення спеціалістом довідкових даних при обранні часу й термінів проведення слідчої (розшукової) дії, негласної слідчої (розшукової) дії тощо); 6) підготовчу допомогу – спеціаліст допомагає слідчому визначитися із кількістю статистів при проведенні слідчого експерименту або пред'явлення для впізнання тощо.

Для слідчого важливим є обрання експертної установи або підприємства чи організації, з якої буде залучатися спеціаліст. У певних випадках при організації проведення окремої слідчої (розшукової) дії слідчому необхідно отримати допомогу від декількох спеціалістів. Це пов'язано із видом учиненого кримінального правопорушення, потребою одночасного використання різних видів спеціальних знань, складністю проведення самої слідчої (розшукової) дії.

Новим напрямом використання допомоги спеціаліста є його залучення при плануванні негласних слідчих (розшукових) дій. Відповідно до п. 3.1 Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні слідчий може здійснювати негласні слідчі (розшукові) дії самостійно, спільно з уповноваженими оперативними підрозділами, залучати до їх проведення інших осіб, а також доручати їх проведення уповноваженим оперативним підрозділам[1]. Отже, можливим є залучення відповідних спеціалістів при проведенні негласних слідчих (розшукових) дій.

Таким чином, науковці виділяють такі напрями використання слідчими і спеціалістами спеціальних знань у зв'язку з проведенням негласних слідчих (розшукових) дій: для їх підготовки, безпосередньо під час їх здійснення, для фіксації, оформлення одержаних результатів і їх збереження, проведення дослідження отриманих матеріалів. На підготовчій стадії використання спеціальних знань пов'язано із обранням доцільних умов проведення негласних слідчих (розшукових) дій, підготовкою й виготовленням технічних чи імітаційних засобів, визначенням кола учасників і їх інструктажем. Консультативна допомога спеціаліста при плануванні негласних слідчих (розшукових) дій полягає в наданні роз'яснень, порад, повідомлення відомостей довідкового характеру, що сприяють належній підготовці до проведення негласних слідчих (розшукових) дій. Методична допомога спеціаліста полягає, на думку науковців, у відпрацюванні прийомів здійснення окремих дій для отримання інформації. Технічна допомога спеціаліста передбачає його участь у вимірюванні, фотографуванні, складанні планів, схем, графічних зображень. Цей вид допомоги надається слідчому та іншим осо-

[1] Про затвердження Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні: наказ Ген. прокуратури України, МВС України, СБ України, Адміністрації Держ. прикордон. служби України, М-ва фінансів України, М-ва юстиції України від 16.11.2012 № 114/1042/516/1199/936/1687/5. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0114900-12 (дата звернення 11.06.2017).

бам, залученим до підготовки й проведення негласних слідчих (розшукових) дій[1]. Тобто форми допомоги спеціаліста при його участі в плануванні та організації негласної слідчої (розшукової) дії схожі із формами його допомоги при організації й плануванні слідчої (розшукової) дії. Однак специфіка проведення певної негласної слідчої (розшукової) дії зумовлює обрання форми допомоги спеціаліста при її плануванні. Так, при плануванні таких негласних слідчих (розшукових) дій, як аудіо-, відеоконтроль особи (ст. 260 КПК України), зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж (ст. 263 КПК України), зняття інформації з електронних інформаційних систем (ст. 264 КПК України), аудіо-, відеоконтроль місця (ст. 270 КПК України), установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу (ст. 268 КПК України), спостереження за особою, річчю або місцем (ст. 269 КПК України), спеціалістом може надаватися в більшості випадків організаційна й технічна допомога. При плануванні проведення огляду та виїмки кореспонденції (ст. 262 КПК України), контролю за вчиненням злочину (ст. 271 КПК України) спеціалістом може надаватися консультативна, аналітична, підготовча, довідкова допомога.

З огляду на викладене, при залученні спеціаліста при плануванні слідчої (розшукової) дії слідчий визначається: із фахом потрібного спеціаліста, а також із якої установи його буде залучено; із формою допомоги спеціаліста, що буде ним надана при організації проведення слідчої (розшукової) або негласної слідчої (розшукової) дії. Можна виділити консультативну, аналітичну, організаційну, технічну, довідкову, підготовчу форми допомоги спеціаліста при його участі в плануванні проведення окремої слідчої (розшукової) чи негласної слідчої (розшукової) дії. Форми допомоги спеціаліста залежать від виду вчиненого кримінального правопорушення. Слід також ураховувати специфіку в організації й тактиці проведення певної слідчої (розшукової) чи негласної слідчої (розшукової) дії. В окремих випадках слідчому доцільно отримати допомогу від декількох спеціалістів.

УЧАСТИЕ СПЕЦИАЛИСТА ПРИ ПЛАНИРОВАНИИ РАССЛЕДОВАНИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЯ

Яремчук В. О.

Рассмотрены особенности привлечения специалиста к планированию расследования преступления. Предложены формы помощи специалиста при организации проведения следственных (розыскных) действий. Определены формы помощи специалиста при планировании отдельных негласных следственных (розыскных) действий.

Ключевые слова: организация и планирование расследования преступления, специалист, специальные знания, следственные (розыскные) действия, негласные следственные (розыскные) действия.

[1] Негласні слідчі (розшукові) дії та використання результатів оперативно-розшукової діяльності у кримінальному провадженні: навч.-практ. посібник/С. С. Кудінов та ін. 2-ге вид., розшир. й допов. Харків: Оберіг, 2015. С. 17–18.

PARTICIPATION OF A SPECIALIST WHEN PLANNING INVESTIGATION OF A CRIME

Yaremchuk V. O.

Investigation of criminal offences is often frequently accompanied by involvement of informed persons which help the investigator to establish and investigate the important circumstances. The essential help to the investigator is given by different specialists who are involved from state and private institutions, enterprises, organizations. However, today in the criminalistic literature the forms of the specialist help in details in planning of carrying out investigative (search) actions, covert investigative (search) actions are not revealed. The aim of the paper is determination of a specialist participation in planning crime investigation. When involving a specialist in planning investigative (search) action, an investigator clarifies himself: 1) with the form of the help of the expert which will be given when organizing of carrying out investigative (search) action; 2) with a speciality of the necessary specialist, and also from what institution, enterprise or organization one has to involve the specialist or the specialist who does not work in such institutions (sculptor, artist, hunter and others); 3) depending on a type of a criminal offence, on the need of simultaneous use of different kinds of special knowledge, on complexity of carrying out investigative (search) action itself or covert investigative (search) action whether it's necessary to receive the help of several specialists. It's possible to distinguish advisory, analytical, organizational, technical, reference, preparatory forms of the specialist help at his participation in planning of carrying out investigative (search) or covert investigative (search) action. Forms of the specialist help depend on a type of a criminal offence. It's necessary to take into account the specificity in carrying out certain investigative (search) or covert investigative (search) action. Sometimes it's expedient for an investigator to receive the help of several specialists when organizing carrying out such separate actions.

Keywords: organization and planning of crime investigation, specialist, special knowledge, investigative (search) actions, covert investigative (search) actions.

УДК 343.98

О. І. Резнікова, асистент кафедри кримінального процесу та оперативно-розшукової діяльності Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук

ЩОДО КРИМІНАЛІСТИЧНОГО РОЗУМІННЯ ЗЛОЧИНІВ КОРУПЦІЙНОЇ СПРЯМОВАНОСТІ

Проаналізовано чинне кримінальне та антикорупційне законодавство України. Виявлено розбіжності стосовно правового регулювання настання кримінальної відповідальності за корупційні й пов'язані з корупцією злочини, окреслено шляхи їх усунення. Доведено необхідність застосування діяльнісного підходу щодо криміналістичного розуміння злочинів корупційної спрямованості.

Ключові слова: корупція; злочини корупційної спрямованості; корупційні злочини; злочини, пов'язані з корупцією; злочинна корупційна діяльність.

© Резнікова О. І., 2017

Негативні економічні, політичні та соціальні чинники, низький рівень правової свідомості й культури громадян України сприяють поширенню на її теренах такого руйнівного соціального явища, як *корупція*. Масштаби поширення й негативні наслідки надали їй статус «загрози національній безпеці та інтересам України»[1], що закономірно, адже корупція здатна спричинити серйозні проблеми в розвитку суспільства й держави, посягати на зовнішню та внутрішню безпеку, економічний добробут, демократичні інститути й цінності, порушити принципи справедливості, верховенства права, належного управління та рівності, провокувати розвиток організованої й економічної злочинності[2], перешкоджати ефективному використанню ресурсів, надавати недемократичні способи утримання влади[3].

Масштабне поширення корупції в Україні підтверджують дані як міжнародних рейтингів, так і національних звітів. Так, Індекс сприйняття корупції (Corruption Perception Index, далі – CPI) міжнародної організації Transparency International Україна вказує на стабільно високий рівень корупції в Україні. Так, за CPI-2016 серед 176 країн світу наша держава посіла 131-ше місце, набравши лише 29 балів із 100. Цю позицію з Україною поділяють Казахстан, Росія, Непал та Іран[4]. Для порівняння за CPI-2015 Україна серед 168 країн світу посідала 130-те місце з 27 балами, а роком раніше – 142-гу позицію серед 175 країн із 26 балами[5]. На думку фахівців ТІ Україна, покращенню позицій України за CPI сприяло просування антикорупційної реформи, яка, однак, через відсутність дієвої судової системи та фактичну безкарність корупціонерів не дає Україні подолати 30-бальний бар'єр, що є «ганьбою для нації». Тобто показники України за CPI є недостатніми для країни, де боротьба з корупцією – головний пріоритет влади[6].

Звіти про стан протидії корупції в Україні за період 2013–2016 рр., як не дивно, демонструють дещо інші показники. Так, якщо звернутися до вітчизняних статистичних даних, то за три роки кількість кримінальних проваджень за ознаками корупції, у яких було розпочато (продовжених) досудове розслідування, зменшилася на 69,6 % (із 3277 до 2281 проваджень). Цікаво, що з обвинувальним актом або клопотанням про застосування

---

[1] Про основи національної безпеки України: Закон України від 19.06.2003 № 964-IV. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/964-15 (дата звернення: 09.07.2017).

[2] Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції: Закон України від 18.10.2006 № 251-V. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/ show/995_c16 (дата звернення: 09.07.2017).

[3] *Фукуяма Ф.* Що таке корупція (переклад М. Мишкала). Інформаційно-аналітичний портал «Хвиля». URL: http://hvylya.net/analytics/society/frensis-fukuyama-shho-take-koruptsiya.html (дата звернення: 09.07.2017).

[4] Індекс корупції CPI-2016. Transparency International Україна. URL: http://ti-ukraine.org/research/ indeks-koruptsiyi-cpi-2016/ (дата звернення: 09.07.2017).

[5] Подъем с глубины: Украина 130-я в Индексе восприятия коррупции. Transparency International Украина. 2016. URL: http://ti-ukraine.org/news/media-aboutus/5763html (дата звернення: 09.07.2017).

[6] Індекс корупції CPI-2016. Transparency International Україна.

примусових заходів медичного характеру до суду щороку спрямовується близько 60 % кримінальних проваджень (1605 і 1739 відповідно). До того ж, із 2013 р. скоротилася кількість закритих кримінальних проваджень – із 452 до 7 проваджень у 2016 р. (у 65 разів). Разом із цим кількість виправданих і осіб, щодо яких провадження закрито за відсутністю події або складу кримінального правопорушення чи за не доведенням винуватості, склала 6 і 64 особи, тобто показник зріс у 10 разів[1]. Такі дані породжують багато питань, відповіді на які невзмозі задовольнити ні пересічних громадян, ні фахівців.

Отже, майже щоденні численні резонансні викриття й затримання осіб за підозрою у вчиненні злочинів корупційної спрямованості в поєднанні з незначним відсотком обвинувальних вироків, особливо в кримінальних провадженнях щодо «топ-корупції», відкрите протистояння між правоохоронними органами, до компетенції яких належить виявлення й розслідування злочинів корупційної спрямованості, маніпулювання такою засадою кримінального провадження, як змагальність (ст. 22 КПК України), що, подекуди, набуває вигляду відкритої протидії професійній діяльності як сторони обвинувачення, так і сторони захисту, невідповідність строків досудових розслідувань і судових розглядів вимозі розумності (ст. 28 КПК України), а також інші несприятливі чинники, детермінують укорінення у свідомості українців терпимості до корупції, адже, як максимум, – спричиняють у громадян сприйняття правоохоронної та судової системи як заангажованої й корумпованої або, як мінімум, – дозволяють констатувати їх безпорадність перед цим загрозливим явищем.

Потреба протидії корупції зумовлює необхідність консолідації зусиль державних і місцевих органів влади, їх службових і посадових осіб, національних і міжнародних організацій, представників громадськості та науки, імплементації провідного антикорупційного досвіду. Триваюча антикорупційна реформа в Україні призводить до стрімкого оновлення матеріального та процесуального законодавства, створення нових антикорупційних органів (Національного агентства з питань запобігання корупції, Національного антикорупційного бюро України, Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, а в майбутньому – Вищого антикорупційного суду), перерозподілу компетенції вже існуючих, що не завжди спричиняє позитивні правозастосовні наслідки, тому переконує у важливості наукового забезпечення протидії корупції[2], яка є багатовекторною діяльністю. Це підтверджує й *актуальність дослідження* проблеми криміналістичного забезпе-

[1] Індекс корупції CPI-2016. Transparency International Україна.

[2] М. В. Киричко, аналізуючи законодавчі зміни до КК України, викликані антикорупційною реформою, зауважив, що одночасно можна побачити: 1) вади законодавчої техніки; 2) науково необгрунтовані новели; 3) поняття без законодавчого визначення; 4)°відсутність ясності стосовно окремих складів злочинів і особливо щодо співвідношення нових норм із тими, які були в КК України та викладені в новій редакції (див.: *Киричко М. В.* Кримінальна відповідальність за корупцію. Харків: Право, 2013. С. 7).

чення розслідування злочинів корупційної спрямованості та формування власне їх криміналістичного розуміння. Так, ідеться про побудову новітньої *криміналістичної класифікації* зазначеної групи злочинів, адже вона є основою побудови криміналістичної характеристики злочинів корупційної спрямованості та системи методик їх розслідування: простих (видових, підвидових мікрометодик) і ускладнених (родових, міжродових, комплексних) методик[1]. *Метою статті* є спроба запропонувати підходи до криміналістичного розуміння злочинів корупційної спрямованості, визначити напрями пошуку науково-практичних засад їх класифікації.

Вагомий внесок у розроблення теоретичних засад формування криміналістичних методик і криміналістичної класифікації злочинів зробили такі вчені-криміналісти, як А. Ф. Волобуєв, В. К. Гавло, В. І. Галаган, І. Ф. Герасимов, В. А. Журавель, А. В. Іщенко, О. Н. Колесніченко, В. О. Коновалова, Г. А. Матусовський, В. О. Образцов, М. В. Салтевський, В. В. Тіщенко, В. Ю. Шепітько, Б. В. Щур та ін. Наукова спільнота достатньо тривалий час здійснює дослідження питань криміналістичного забезпечення розслідування злочинів корупційної спрямованості та проблем побудови окремих методик розслідування злочинів цієї групи, зусиллями таких учених, як В. А. Журавель, В. П. Корж, Я. Є. Мишков, В. М. Трепак, В. Ю. Шепітько та ін. Проте підходи до криміналістичного розуміння злочинів корупційної спрямованості та методик їх розслідування дотепер не позбавлені дискусійності, що, в контексті постійних змін антикорупційного законодавства України, посилює актуальність їх комплексного наукового пізнання. Такий науковий пошук має спиратися й на наукові досягнення фахівців із кримінального права та кримінального процесу: Ю. В. Бауліна, В. І. Борисова, Ю. М. Грошевого, О. О. Дудорова, О. В. Капліної, В. М. Киричка, В. Т. Нора, В. Я. Тація, М. І. Хавронюка, О. Г. Шило та ін.

Першочерговим завданням на шляху вирішення проблеми побудови системи методик розслідування злочинів корупційної спрямованості треба вважати формулювання власне криміналістичного розуміння злочинів цієї групи та побудова їх криміналістичної класифікації. Правовою підставою здійснення такої діяльності є норми КК України та положення Закону України «Про запобігання корупції» від 14.10.2014 № 1700-VII (далі – Закон № 1700-VII), які потребують ретельного осмислення не лише фахівцями в галузі кримінального права, а й криміналістики, адже слідчим, детективам, співробітникам оперативних підрозділів, прокурорам, суддям і адвокатам необхідні новітні та ефективні криміналістичні засоби, прийоми, методи й рекомендації щодо реалізації їх функцій і повноважень у цій сфері.

Офіційне визначення поняття *корупції* надає Закон № 1700-VII, де вказано, що це використання особою, зазначеною в ч. 1 ст. 3 цього Закону, наданих їй службових повноважень чи пов'язаних із ними можливостей із метою одержання неправомірної вигоди або прийняття такої вигоди чи прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або

[1] *Журавель В. А.* Криміналістичні методики: сучасні наукові концепції: монографія. Харків: Апостіль, 2012. С. 92–94.

відповідно обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди особі, зазначеній у ч. 1 ст. 3 цього Закону, або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам із метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень або пов'язаних із ними можливостей[1]. З огляду на таке визначення, учені виокремлюють такі форми корупції: використання службових повноважень/пов'язаних із ними можливостей особами із метою одержання неправомірної вигоди; прийняття неправомірної вигоди, прийняття її обіцянки/пропозиції особами для себе/інших осіб; обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди особам, зазначеним у ст. 3 Закону № 1700-VII, або на їх вимогу іншим фізичним/юридичним особам із метою схилити цих осіб до протиправного використання службових повноважень/пов'язаних із ними можливостей[2].

Похідним від поняття «корупція» є поняття «корупційне правопорушення», яке визначається як діяння, що містить ознаки корупції, за які законом перебачено настання кримінальної, дисциплінарної та/або цивільно-правової відповідальності. Разом із тим, законодавець використовує й такий термін, як «правопорушення, пов'язані з корупцією», яким позначає діяння, що не містять ознак корупції, але порушують вимоги, заборони та обмеження, що містяться в Законі № 1700-VII, за вчинення яких передбачена кримінальна, дисциплінарна, цивільно-правова та/або адміністративна відповідальність[3].

Отже, корупція як негативне явище реальної дійсності безпосередньо об'єктивується в різних корупційних правопорушеннях, за вчинення яких передбачена кримінальна, адміністративна, цивільно-правова та дисциплінарна відповідальність. Тому законодавче визнання поняття корупції має вирішальне значення для встановлення кола таких діянь, адже її ознаки входять до ознак складу корупційного правопорушення. Визначення поняття корупції є міжгалузевим, юридичне значення якого полягає в тому, що в разі встановлення його ознак у певному правопорушенні воно визнається «корупційним», а особа притягається до певного виду юридичної відповідальності. До такої особи застосовуються додаткові обмеження й правової наслідки, передбачені Законом № 1700-VII[4] та іншими нормативно-правовими актами[5].

---

[1] Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1700-18/page (дата звернення: 16.07.2017).

[2] Настільна книга детектива, прокурора, судді: коментар антикорупційного законодавства/за ред. М. І. Хавронюка. Київ: ВД «Дакор», 2016. С. 12.

[3] Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII.

[4] *Киричко М. В.* Зазнач. твір. С. 12.

[5] До спеціальних правових наслідків учинення корупційного правопорушення відносять: спеціальну конфіскацію майна, одержаного внаслідок учинення таких правопорушень (статті 96^1–96^2 КК України); застосування до юридичних осіб заходів, передбачених статтями 96^3–96^{11} КК України; настання адміністративної відповідальності за ст. 172^9 КУпАП; відомості про фізичних осіб, які вчинили корупційне або пов'язане з корупцією правопорушення, а також про юридичних осіб, щодо яких застосовано заходи кримінально-правового характеру у зв'язку з учиненням коруп-

Найбільш небезпечними серед усіх корупційних проявів є кримінально карані діяння, які в літературі називають по-різному: «корупційні злочини», «злочини корупційної спрямованості» або «злочини, пов'язані з корупцією»[1]. Зауважимо, що до початку антикорупційної реформи національне законодавство не згадувало жоден із зазначених термінів, а вчені, спираючись на законодавче визнання поняття корупції, намагались самостійно з'ясувати, які ж саме склади кримінально караних суспільно небезпечних діянь, передбачених КК України, доцільно відносити до досліджуваної групи злочинів, що, однак, набувало статусу наукових дискусій, покласти край яким могли законодавчі зміни наприкінці 2014 р. Із прийняттям Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України» від 14.10.2014 № 1698-VII[2] і внесенням змін до КК України, в останньому з'явився офіційний термін «корупційні злочини»[3]. Зокрема, у примітці до ст. 45 «Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям» КК України встановлюється, що корупційними злочинами вважаються злочини, передбачені статтями 191, 262, 308, 312, 313, 320, 357, 410 КК України (у разі вчинення шляхом зловживання службовим становищем), і злочини, передбачені статтями 210, 354, 364, 364[1], 365[2], 368–369[2] КК України. Отже, законодавчий перелік корупційних злочинів був сформований шляхом простого перерахування 19 складів злочинів, та є вичерпним[4]. Разом із тим, до групи корупційних злочинів увійшли склади кримінально караних діянь, що істотно різняться між собою за об'єктом злочинного посягання. Ідеться про злочини проти власності, у сфері господарської діяльності, проти громадської безпеки, у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення, проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян і злочини проти журналістів, у сфері службової діяль-

ційного правопорушення, уносяться до Єдиного державного реєстру осіб, які вчинили корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення (ст. 59 Закону № 1700-VII); позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, пов'язаними з виконанням функцій держави або місцевого самоврядування, або такої, що прирівнюється до цієї діяльності (ст. 65 Закону № 1700-VII). Окремими законами передбачені спеціальні правові наслідки притягнення особи до відповідальності за корупційні правопорушення, зокрема, наслідки, що стосуються: призначення на певні посади, виконання обов'язків; дисциплінарної відповідальності (ч. 2 ст. 65 Закону № 1700-VII); пенсійного забезпечення (див.: Настільна книга детектива, прокурора, судді. С. 20).

[1] *Шепітько В. Ю., Журавель В. А.* Розслідування злочинів корупційної спрямованості: наук.-практ. посіб. Харків: Харків юрид., 2013. С. 10.

[2] Про Національне антикорупційне бюро України: Закон України від 14.10.2014 № 1698-VII. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1698-18 (дата звернення: 19.07.2017).

[3] *Мисливий В. А.* Протидія корупції : кримінально-правовий аспект. *Кримінально-правові та кримінологічні засади протидії корупції*: зб. матеріалів ІІІ міжнар. наук.-практ. конф. (3 квіт. 2015 р.). Харків: Золота миля, 2015. С. 121.

[4] *Савченко А. В.* Корупційні злочини (кримінально-правова характеристика): навч. посіб. Київ: Центр учб. літ., 2016. С. 15.

ності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг; проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини) КК України.

Зазначені норми КК України та Закону № 1700-VII щодо формування криміналістичного розуміння злочинів корупційної спрямованості дають змогу висловити такі міркування.

По-перше, виникає питання щодо законодавчої техніки, використаної в ст. 45 КК України. Так, В. А. Мисливий зауважує, що закріплення переліку корупційних злочинів у нормі Загальної частини КК України, присвяченій звільненню від кримінальної відповідальності, виглядає штучно. Учений пропонує перемістити цей перелік у розділ, присвячений злочинам у сфері службової й професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, адже ним охоплюється більшість корупційних злочинів[1]. Однак А. В. Савченко наголошує, що специфіка КК України полягає в тому, що він не містить окремий розділ, присвячений корупційним злочинам. Визначення корупційних злочинів у примітці до ст. 45 КК України зумовлено тим, що в ній уперше згадується термін «корупційний злочин»[2].

На нашу думку, доцільніше виокремити систему норм у спеціально створеному розділі КК України, де передбачити визначення поняття злочинів корупційної спрямованості, їх видів (корупційних і пов'язаних із корупцією; умовних і безумовних), закріпити їх перелік. Ця пропозиція обґрунтовується тим, що, проаналізувавши КК України та Закон № 1700-VII, можемо стверджувати про існування розбіжностей у підходах до визначення видів корупційних кримінально караних діянь. Так, у першому йдеться лише про «корупційні злочини», натомість другий заклав значно ширшу концепцію, указавши на існування двох видів кримінально караних суспільно небезпечних діянь, за вчинення яких може наставати кримінальна відповідальність – корупційних і пов'язаних із корупцією. З огляду на це, пропонуємо уніфікувати їх положення та передбачити в КК України дві підгрупи злочинів – корупційних і пов'язаних із корупцією, а як родовий стосовно цих понять використовувати термін «злочини корупційної спрямованості».

У цьому контексті слушним є зауваження В. М. Киричка, який зазначає, що корупційні злочини – це передбачені КК України умисні діяння, які містять не лише ознаки відповідного складу злочину, а й ознаки корупції. У процесі застосування КК України, правоохоронцям необхідно встановлювати дві системи ознак у діянні, із кожною з яких пов'язані певні правові наслідки: *склад злочину за КК України* (підстава кримінальної відповідальності) та *склад корупційного правопорушення* (підстава наслідків, передбачених у Законі № 1700-VII) (курсив наш – *О. Р.*)[3]. Таку позицію науковець висловив ще до закріплення переліку корупційних злочинів у КК України, проте, коли взяти до уваги, що останній сформульований недо-

[1] *Мисливий В. А.* Зазнач. твір. С. 124.
[2] *Савченко А. В.* Зазнач. твір. С. 13.
[3] *Киричко М. В.* Зазнач. твір. С. 14.

статньо повно, про що буде йтися далі, то запропонований підхід убачається слушним.

Підґрунтям формування групи корупційних злочинів пропонуємо вважати істотні ознаки поняття «корупція» (Закон № 1700-VII), а під час вирішення такого питання кожен склад кримінально караного суспільно небезпечного діяння має піддаватися аналізу для встановлення наявності/відсутності таких ознак. Натомість, формування групи злочинів, пов'язаних із корупцією, має відбуватися шляхом констатації відсутності в складах таких кримінально караних суспільно небезпечних діянь ознак корупції, проте наявності порушень вимог, заборон і обмежень, передбачених Законом № 1700-VII. Цей підхід дозволить уніфікувати положення КК України відповідно до концепції Закону № 1700-VII, а також, на відміну від існуючого, сформувати якісний перелік не лише корупційних, а й пов'язаних із корупцією злочинів.

Законодавче визнання злочину корупційним або пов'язаним із корупцією виключатиме необхідність змінювати перелік обставин, які підлягають доказуванню в кримінальному провадженні (ст. 91 КПК України), тобто не буде жодної необхідності до такого переліку обставин включати «ознаки корупції» або вказівку на «порушення вимог, заборон та обмежень Закону № 1700-VII». Те саме стосується й пропозицій щодо внесення змін до ст. 368 КПК України – уключення питання про визнання діяння корупційним до питань, які віршується судом при ухвалені вироку, адже вказаним презюмується наявність/відсутність у складах злочинів ознак корупції або порушень вимог, заборон, обмежень Закону № 1700-VII[1].

По-друге, щодо самого переліку корупційних злочинів, передбаченого в КК України, зауважимо, що останній дійсно викликає багато питань, зокрема, незрозумілими залишилися критерії формування такої групи злочинів. Із цього приводу М. І. Хавронюк зауважує, що перелік корупційних злочинів КК України не збігається з підслідністю, установленою для спеціальних антикорупційних органів, зокрема НАБУ (ст. 216 КПК України), є неповним і неточним. Головна його вада – суперечність поняттю корупційного правопорушення. Зокрема, учений указує, що корупційними, крім визначених статтями 364, 364^1, 365^2, 368, 368^3, 368^4, 369, 369^2 і 369^3 КК України, треба було б визначити й діяння, передбачені статтями 189 і 206^2 КК України, якщо їх учинено службовою особою з використанням службового становища; злочини, де службова особа є спеціальним суб'єктом простого чи кваліфікованого складу (статті 132, 137, 145, 148 КК України та ін.), за умови їх учинення з метою одержання неправомірної вигоди для себе чи третіх осіб. Разом із тим корупційними не можуть бути діяння, передбачені статтями 210 і 320 КК України[2]. З огляду на зазначене, М. І. Хавронюк запропонував вести мову про: власне корупційні злочини (примітка до ст. 45 КК України); злочини, передбачені ст. 369^3 КК України, які через особливості суб'єктивного складу невизнані корупційними; злочини, які за певних

[1] *Киричко М. В.* Зазнач. твір. С. 14.

[2] Настільна книга детектива, прокурора, судді. С. 22, 26.

умов можуть бути визнані корупційними; квазікорупційні злочини – злочини, пов'язані з корупцією[1].

На сторінках юридичної літератури висловлюються й інші зауваження з приводу переліку корупційних злочинів у чинному КК України. Так, наголошується, що злочини, передбачені статтями 262, 308, 312, 313, 320, 357 КК України, не можуть бути віднесеними до числа корупційних, адже останні, за своєю правовою природою, не містять ознак корупції (Закон № 1700-VI), хоча й можуть супроводжувати корупційні злочини. До корупційних злочинів учені пропонують відносити злочини, передбачені ч. 2 ст. 191, статтями 354, 364[1], 365, 365[2], 368, 368[2], 368[3], 368[4], 369, 369[2], 423 КК України[2].

Слушною вважається й позиція В. Ю. Шепітька та В. А. Журавля стосовно корупційних злочинів, висловлена до офіційного визначення цього поняття в КК України. Так, на думку вчених, корупційні злочини (злочини корупційної спрямованості) – це збірне поняття, що включає в себе злочини, передбачені статтями 191, 364, 364[1], 365, 365[2], 366, 367, 368, 368[2], 368[3], 368[4], 369, 370, 375, 376 КК України та ін.[3] Учені запропонували такий перелік на основі аналізу чинного на той час Закону України від 07.04.2011 № 3206-VI «Про засади запобігання і протидії корупції», що вбачається правильним.

В аналізованому контексті дещо інакше виглядають положення звітів про стан протидії корупції в Україні, які містять перелік «кримінальних корупційних правопорушень»[4]. Цей перелік не відповідає переліку, що міститься в ст. 45 КК України, порівняно з останнім, є значно розширеним і, чомусь, не охоплює всіх складів злочинів, передбачених у ній як корупційні. Така форма статистичного обліку ведеться відповідно до Інструкції про порядок обліку кримінальних та адміністративних корупційних правопорушень від 22.04.2013. Так, згідно з п. 3.8.1 при складанні окремих показників форми № 1-КОР (звіт про стан протидії корупції в Україні) «обліку підлягають лише ті кримінальні правопорушення, що містять ознаки корупції»[5].

Отже, критерії віднесення тих чи інших складів злочинів до сучасного переліку корупційних (ст. 45 КК України) є неоднозначними. Так, критерії зарахування законодавцем до числа «безумовно» корупційних злочинів

---

[1] Настільна книга детектива, прокурора, судді. С. 21, 28.

[2] Антикорупційні засади діяльності органів влади: наук.-практ. посіб./за заг. наук. ред. А. В. Роздабіди. 2-ге вид., переробл. і допов. Харків: ТОВ «ДРУКАРНЯ МАДРИД», 2014. С. 198, 201.

[3] *Шепітько В. Ю., Журавель В. А.* Зазнач. твір. С. 11–12.

[4] Серед яких: ч. 2–4 ст. 189, ч. 2–5 ст. 191, ч. 3 ст. 206, ст. 232, ч. 2, 3 ст. 262, ст. 353, ч. 2, 3 ст. 358, статті 364, 364[1], 365, 365[1], 365[2], ч. 2 ст. 366, статті 368, 368[2], 368[3], 368[4], 369[2], 370, ч. 2 ст. 375, ч. 2, 3 ст. 410, ст. 423, ч. 1, 3 ст. 424 КК України та «інші корупційні правопорушення» (див.: звіти про стан протидії корупції за 12 місяців 2013, 2014, 2015 та 2016 років. Міністерство внутрішніх справ України. 2016. URL: http://mvs.gov.ua (дата звернення: 09.07.2017).

[5] Інструкція про порядок обліку кримінальних та адміністративних корупційних правопорушень: наказ Ген. прокуратури, МВС, СБУ, М-ва доходів і зборів, М-ва оборони, Держ. суд. адміністрації України від 22.04.2013 № 52/394/172/71/268/60. URL: http://pp.ck.court.gov.ua/userfiles/Korupciya.pdf (дата звернення: 16.07.2017).

певних складів кримінально караних діянь законодавцем прямо не названі. Єдиною прямо названою ознакою корупційних злочинів у КК України є вчинення певних із них шляхом зловживання службовим становищем. Саме така ознака названа для обмежено або умовно корупційних злочинів[1]. На нашу думку, підґрунтями формування групи корупційних злочинів повинні були стати істотні ознаки корупції, передбачені в Законі № 1700-VII. Так, серед останніх учені виокремлюють, з одного боку, протиправне використання службових повноважень чи пов'язаних із ними можливостей (форма діяння); неправомірну вигоду (може бути предметом, засобом або метою), а з другого – обіцянку/пропозицію чи надання неправомірної вигоди (форма діяння або його предмет); використання службових повноважень і відповідних можливостей (мета)[2]. Такі ознаки дозволяють говорити про наявність певних форм корупції, тому вони повинні стати орієнтиром у формуванні переліку корупційних злочинів.

Разом із тим у Законі № 1700-VII ідеться про таку ознаку корупції, як «використання службових повноважень чи пов'язаних із ними можливостей». Натомість КК України взагалі не згадує про вчинення злочинів шляхом «використання можливостей», пов'язаних із владою, службовим становищем чи службовими повноваженнями, на що вказує Закон № 1700-VII. Виходячи з принципу законності (ст. 3 КК України), використання зазначених можливостей не може бути ознакою складу злочину[3]. Із приводу «зловживання службовим становищем» як ознаки умовно корупційних злочинів, у літературі слушно наголошується на тому, що в КК України передбачено ряд злочинів, які можуть учинятися, зокрема, шляхом: «використання службового становища», «використання влади або службового становища», «використання наданих повноважень», «використання становища, яке займає працівник на підприємстві, в установі чи організації», «використання свого становища, наданих повноважень, влади, службового становища» тощо, тобто на використання різних словосполучень на позначення діяння[4].

Отже, уявляється, що законодавець склав неповний перелік корупційних злочинів і діяв дещо вибірково. Так, проаналізувавши групу обмежено корупційних злочинів, склалося враження, що вона була утворена шляхом формального відшукання в нормах КК України формулювання «вчинення певних злочинних діянь шляхом зловживання службовим становищем», інакше неможливо логічно пояснити, чому інші кримінально карані діяння, які підпадають під ознаки корупції та вчиняються шляхом, наприклад, «використання владних повноважень», «використання наданих повноважень», «використання влади або службового становища» та інші, не ввійшли до цього переліку. Деякі злочини, які можуть учинятися шляхом «використан-

[1] *Мисливий В. А.* Зазнач. твір. С. 124.

[2] Настільна книга детектива, прокурора, судді. С. 14–15.

[3] Там само.

[4] Терміни «використання влади» та «використання службового становища» співвідносяться як синоніми. Представник влади, використовуючи публічну владу, одночасно використовує своє службове становище представника влади; в інших випадках він використовує лише своє службове становище.

ня службового становища», також не увійшли до переліку корупційних[1]. Це ж стосується складів злочинів, що не містять вказівки на спеціального суб'єкта їх учинення та спосіб його дій, але з диспозиції норми яких прямо випливає, що останні можуть бути вчинені лише службовою особою шляхом зловживання службовим становищем або владою (статті 319, 371, 372 та ін. КК України)[2]. Невідома й доля деяких «класичних» корупційних або пов'язаних із корупцією злочинів, наприклад, протиправний вплив на результати офіційних спортивних змагань (ст. 369[3] КК України) та ін. У деяких випадках, необачно прирівняні до корупційних злочини, які лише пов'язані з корупцією[3]. Убачається, що саме відсутність чітких критеріїв формування цієї групи кримінально караних діянь слугувала причиною застосування принципу вибірковості під час її змістовного наповнення.

Із позиції практики виявлення та розслідування кримінально караної корупції, а також її наукового супроводження криміналістичними рекомендаціями, привабливим убачається застосування широкого підходу, а отже, оперування запропонованою теоретичною конструкцією «злочини корупційної спрямованості». Остання здатна слугувати плідним фундаментом для побудови практично орієнтованої криміналістичної класифікації таких злочинів, розроблення якої важливе з огляду на вирішення проблеми побудови системи криміналістичних методик розслідування злочинів корупційної спрямованості та формування теоретичних основ і науково-практичних рекомендацій, присвячених криміналістичному забезпеченню розслідування таких злочинів.

У повсякденній діяльності правоохоронних органів учинення одного корупційного або пов'язаного з корупцією правопорушення, у тому числі злочину, є рідкісним явищем. Сучасна корупція, завдяки її визначенню в Законі № 1700-VII у широкому значенні, як правило, об'єктивується в певній деліктній діяльності особи або їх групи. Так, із метою досягнення певного протиправного результату особа (їх група) може (можуть) учинити сукупність як власне корупційних, так і пов'язаних з корупцією правопорушень. Такі правопорушення пов'язані між собою і є причиною або наслідком один одного. Саме тому пропонуємо під час дослідження кримінально караної корупції виходити не лише з поділу злочинів корупційної спрямованості на корупційні та пов'язані з корупцією, а й із необхідності застосування діяльнісного підходу в пізнанні цього явища, а отже, прагнути до вивчення проблематики на рівні окремого виду злочинної діяльності – корупційної. Із цього приводу слушним убачається зауваження В. В. Тіщенка, що в структурі сучасної злочинності дедалі більше місця займає не масив одиничних

[1] Наприклад, ч. 2, 3 ст. 149, ч. 3, 4 ст. 157, ч. 4 ст. 158, ч. 2 ст. 158[2], ч. 2 ст. 169, ч. 3 ст. 206, ч. 3 ст. 206[2], ч. 2 ст. 258[4], ч. 3 ст. 298[1], ч. 2, 3 ст. 332, ч. 2 ст. 343, ч. 2 ст. 344, ст. 354, ч. 2 ст. 447 КК України (за умови їх учинення з метою одержання неправомірної вигоди).

[2] Кримінальний кодекс України: наук.-практ. коментар у 2 т. Т. 2: Особлива частина/Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. 5-те вид., допов. Харків: Право, 2013. 1040 с.

[3] Настільна книга детектива, прокурора, судді. С. 15.

злочинів, а сукупності злочинів тієї чи іншої спрямованості, що надає їм характер кримінального промислу – злочинної діяльності[1].

Злочинна корупційна діяльність – об'єкт наукового пізнання криміналістики, а дослідження закономірностей розвитку такої діяльності та діяльності, пов'язаної з її виявленням і розслідуванням, як досить самостійної підгрупи закономірностей, входять до предмета пізнання цієї галузі знань. Зауважимо, що поняття «злочинна корупційна діяльність», на нашу думку, ширше за поняття «злочини корупційної спрямованості», адже останнім охоплюється лише корупційні та пов'язані з корупцією злочини, натомість першим терміном, у криміналістичних цілях, можуть охоплюватися й інші злочини. Зокрема, може йтися про комплекс злочинів, а саме: *базові злочини*, тобто основний спосіб досягнення певної злочинної мети, що включає один чи декілька близьких, взаємопов'язаних злочинних діянь, передбачених КК України; *допоміжні злочини*, що забезпечують підготовку до вчинення та приховування базових злочинів корупційної діяльності, у тому числі їх слідів; *побічні злочини*, які виходять за межі «необхідного» для досягнення основної мети певного виду злочинної корупційної діяльності; *нетипові злочини* вчиняються корупціонером або їх групою, організованою групою або злочинною організацією, під впливом непередбачуваних обставин реальної дійсності, як реакція на зміну обстановки злочинної корупційної діяльності[2].

Отже, сьогодні необхідним є введення до КК України узагальнюючої категорії «злочини корупційної спрямованості» та виокремлення двох самостійних підгруп у її межах – корупційних і злочинів, пов'язаних із корупцією. Критерієм утворення першої підгрупи треба вважати істотні ознаки та форми корупції, а другої – заборони, обмеження та вимоги, передбачені Законом № 1700-VII. Запропонований підхід дозволить покращити якість антикорупційного кримінального законодавства України, підвищити ефективність досудового розслідування та судового розгляду таких злочинів. До внесення таких змін у КК України, виходячи з принципу верховенства права та його складової – правової визначеності, корупційними необхідно вважати лише злочини, передбачені в ст. 45 КК України, за вчинення яких до особи можуть застосовуватися наслідки, передбачені Законом № 1700-VII.

Із метою криміналістичного забезпечення розслідування кримінально караної корупції слід виходити не лише з поділу злочинів корупційної спрямованості на корупційні та пов'язані з корупцією, а, з урахуванням діяльнісного підходу, прагнути до вивчення аналізованої проблематики на рівні окремого виду злочинної діяльності – корупційної, яка включає не лише корупційні та пов'язані з корупцією злочини, як базові та допоміжні, а й інші побічні або нетипові злочини, учинені у межах такої злочинної діяльності.

---

[1] *Тищенко В. В.* Злочинна діяльність як об'єкт криміналістики. *Актуальні проблеми держави і права.* Одеса: Юрид. літ., 2006. Вип. 27. С. 139.

[2] *Куликов В. И.* Основы криминалистической теории организованной преступной деятельности. Ульяновск: Филиал МГУ, 1994. С. 40.

О КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОМ ПОНИМАНИИ ПРЕСТУПЛЕНИЙ КОРРУПЦИОННОЙ НАПРАВЛЕННОСТИ

Резникова Е. И.

Проанализировано действующее уголовное и антикоррупционное законодательство Украины. Выявлены различия, касающиеся правового регулирования наступления уголовной ответственности за коррупционные и связанные с коррупцией преступления, очерчены пути их устранения. Доказана необходимость применения деятельностного подхода при формировании криминалистического понимания преступлений коррупционной направленности.

Ключевые слова: коррупция; преступления коррупционной направленности; коррупционные преступления; преступления, связанные с коррупцией; преступная коррупционная деятельность.

ON THE CRIMINALISTIC UNDERSTANDING OF CORRUPTION DIRECTEDNESS CRIMES

Reznikova O. I.

Analysis of international anti-corruption ratings and national statistical reports points to a consistently high level of corruption in Ukraine, and, consequently, the relevance of further scientific support for the activities of the subjects of the fight against corruption, in particular, in the field of criminalistic support for the investigation of corruption offenses. Such problematics has a multifaceted character and consists of separate directions, which already have been studied in a certain way on the pages of scientific literature. At the same time, the problems of the formation of namely criminalistic understanding of corruption directedness crimes and the construction of a new criminalistic classification of this group of crimes were not earlier subjected to the system analysis, since the latter is the basis for constructing of a criminalistic characteristics of corruption directed crimes and the system of techniques for their investigation: simple and complicated ones. In the paper, the author came to the conclusion that as of today there is a need to introduce a general category of "corruption directedness crimes" into the Criminal Code of Ukraine and to distinguish two independent subgroups within its limits – corruption crimes and crimes related with corruption. Criteria for the formation of the first subgroup should be considered the essential signs and forms of corruption, and for the second – the prohibitions, restrictions and requirements stipulated by the Law of Ukraine "On the Prevention of Corruption". The proposed approach will improve the quality of the anti-corruption criminal legislation of Ukraine, increase the effectiveness of pre-trial investigation and judicial consideration of such crimes. Before making such changes to the Criminal Code of Ukraine, proceeding from the rule of law and its constituent – legal certainty, it's necessary to consider under corruption only the crimes, provided by Art. 45 of this Code, for the commission of which the consequences, stipulated by the mentioned Law may be applied to the person.

Keywords: corruption; crimes of corruption directedness; corruption crimes; crimes related with corruption; criminal corruption activity.

УДК 343.98

І. В. Сабадаш, науковий співробітник Харківського НДІСЕ

ПРОБЛЕМИ ВИЯВЛЕННЯ ОБСТАВИН, ЩО ПІДЛЯГАЮТЬ УСТАНОВЛЕННЮ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ НЕВИПЛАТОЮ ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТИ

Розглянуто особливості організації розслідування злочинів, пов'язаних із невиплатою заробітної плати, а саме проблеми виявлення обставин, що підлягають установленню. Урахування запропонованого переліку обставин дозволить найбільш повно й об'єктивно проводити розслідування, отримувати інформацію, яка має значення для кваліфікації дій злочинців, своєчасно та тактично правильно проводити слідчі (розшукові) дії, що, у свою чергу, позитивно відбивається на ефективності й результативності досудового розслідування злочинів.

Ключові слова: заробітна плата, трудові відносини, період і розмір невиплати, адміністративно-правовий і функціональний статуси, спосіб злочину.

Доказами в кримінальному провадженні є фактичні дані, отримані в передбаченому порядку, на підставі яких слідчий, прокурор, слідчий суддя чи суд установлюють наявність або відсутність фактів і обставин, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню. На думку А. Р. Бєлкіна, доказування являє собою процес установлення істини, її пізнання, обґрунтування уявлень про її зміст. Його сутність полягає в збиранні, дослідженні, оцінюванні й використанні доказів, мета доказування – установлення істини в справі[1].

Відповідно до ст. 91 КПК України в кримінальному провадженні підлягають доказуванню: 1) подія кримінального правопорушення (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення кримінального правопорушення); 2) винуватість обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення, форма вини, мотив і мета вчинення кримінального правопорушення; 3) вид і розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, а також розмір процесуальних витрат; 4) обставини, які впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, характеризують особу обвинуваченого, обтяжують чи пом'якшують покарання, які виключають кримінальну відповідальність або є підставою закриття кримінального провадження; 5) обставини, що є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності або покарання.

На думку А. Ф. Волобуєва, за кожною кримінальною справою слідчий прагне не скласти «індивідуальну криміналістичну характеристику злочину», а встановити й довести обставини його вчинення, що мають кримі-

[1] *Белкин А. Р.* Теория доказывания: науч.-метод. пособие. М.: НОРМА, 1999. С. 2–3.

© Сабадаш І. В., 2017

нально-правове значення[1]. Ми поділяємо такий підхід, оскільки встановлення події злочину, винуватості особи, яка його вчинила, виду й розміру шкоди, обставин, що впливають на ступінь і характер відповідальності особи, допомагають установити істину, що є головним завданням при розслідуванні злочинів. Г. В. Арцишевський зазначав, що пізнання фактичної сторони події, яка перевіряється, – необхідна умова правильного застосування в кожному окремому випадку кримінального закону та – в остаточному підсумку – винесення справедливого й обгрунтованого вироку[2]. Визначення обставин, які становлять предмет доказування, є досить важливим, оскільки вони впливають на кваліфікацію злочину та можуть ураховуватися при обранні запобіжного заходу.

Питання стосовно обставин, що підлягають установленню при розслідуванні злочинів, пов'язаних із невиплатою заробітної плати, досліджувалися Т. Г. Воєводіною зі співавторами та Є. П. Осиповою. Так, на думку Т. Г. Воєводіної зі співавторами, при невиплаті заробітної плати підлягають установленню:

— порядок і строки нарахування й виплати заробітної плати працівникам організації;

— керівник організації в період невиплати заробітної плати;

— період і розмір невиплати;

— чи погашалася заборгованість із заробітної плати протягом досліджуваного періоду, якщо так, то коли, кому конкретно й у яких сумах;

— чи були на банківських рахунках організації грошові кошти в період невиплати заробітної плати та попередній період. Якщо грошові кошти в зазначені періоди були, то як вони витрачалися. Якщо грошові кошти були відсутні, то з якої причини і які дієві заходи щодо погашення заборгованості, яка утворилася із заробітної плати, приймалися керівником організації;

— чи були факти, коли за наявності значної заборгованості із заробітної плати грошові кошти спрямовувалися на придбання службових автомобілів, матеріальних цінностей чи обладнання, що не використовується у виробництві, на особисті потреби осіб із числа керівництва організації, видачу безвідсоткових позичок окремим працівникам організації, придбання їм житла;

— чи траплялися в період невиплати заробітної плати випадки звільнення значної кількості працівників[3].

Є. П. Осипова виділяє такі обставини, що підлягають установленню:

— факт невиплати заробітної плати (інших передбачених законом виплат) хоча б одному працівнику організації (роботодавця – фізичної особи).

---

[1] *Волобуєв А. Ф.* Проблеми методики розслідування розкрадань майна у сфері підприємництва. Харків: Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. С. 11, 89.

[2] *Арцишевский Г. В.* Выдвижение и проверка следственных версий. М.: Юрид. лит., 1978. С. 3.

[3] Невыплата заработной платы и иных установленных законом выплат. Квалификация, прокурорский надзор, расследование / Т. Г. Воеводина, Н. Ю. Гронская, Н. А. Данилова и др.; под общ. ред. Н. А. Даниловой. СПб., 2005. С. 44–45.

Кому конкретно, якого виду виплати не були здійснені та чи належать вони до виплат, установлених законом;

— наявність у зазначених осіб права на оплату праці (інші виплати);

— період, протягом якого виплата заробітної плати (інших виплат) не здійснювалася;

— хто є роботодавцем і його правовий статус;

— чи мала особа, яка допустила невиплату, реальну можливість погасити наявну заборгованість із заробітної плати (інших виплат). Зокрема, чи були на банківських рахунках і в касі роботодавця грошові кошти в період невиплат, що їм передував. Якщо грошові кошти в зазначені періоди були, то чи достатньо їх для погашення наявної заборгованості з виплат, на які цілі вони витрачалися. Якщо грошові кошти були відсутні, то з якої причини;

— чи мав роботодавець договірні відносини з господарюючими суб'єктами, згідно з якими на останніх покладалися обов'язки з виплати заробітної плати працівникам цього роботодавця;

— які конкретно дії щодо забезпечення зазначених виплат були виконані або робилися керівником організації (роботодавцем – фізичною особою);

— чи були факти, коли за наявності заборгованості з виплат, грошові кошти спрямовувалися на придбання майна, у тому числі не використовуваного в економічній діяльності господарюючого суб'єкта (професійній діяльності роботодавця – фізичної особи), видачу матеріальної допомоги, премій, безпроцентних позик окремим працівникам організації (роботодавця – фізичної особи)[1].

Пропозиції зазначених авторів заслуговують на увагу, але вони не враховують усіх особливостей розслідування злочинів, пов'язаних із невиплатою заробітної плати, тому можна запропонувати більш суттєвий і конкретний перелік обставин, що підлягають установленню стосовно цього виду злочинів:

1. Наявність злочинної події – невиплати заробітної плати конкретним/конкретному робітникам/робітнику.

Типовою помилкою при розслідуванні проваджень зазначеної категорії є невизнання працівників, яким не виплачується заробітна плата, потерпілими. Права потерпілого виникають в особи з моменту подання заяви про вчинення щодо неї кримінального правопорушення або заяви про залучення її до провадження як потерпілого. Невизнання особи потерпілою порушує її права, на що звертається увага в узагальненні «Практика розгляду судами кримінальних справ про невиплату заробітної плати, стипендій, пенсій чи інших установлених законом виплат»[2]. У більшості випадків

[1] *Осипова Є. П.* Особенности возбуждения уголовного дела о невыплате заработной платы и иных установленных законом выплат. *Общество и право*. 2009. № 4(26). С. 216–219.

[2] Практика розгляду судами кримінальних справ про невиплату заробітної плати, стипендій, пенсій чи інших установлених законом виплат: узагальнення, підготовлене суддею Верховного Суду України О. Ф. Селівоном і головним консультан-

таких осіб допитують як свідків, рідше – їх інтереси представляють співробітники профспілкових органів. Це робиться слідчими цілеспрямовано й свідомо, оскільки визнання потерпілими великої кількості осіб ускладнює розслідування. На нашу думку, визначення слідчими в окремих провадженнях потерпілою юридичну особу, якій завдано майнової шкоди, є неправильним, оскільки невиплатою заробітної плати завдано майнову шкоду конкретній фізичній особі. Також невизначеність конкретних потерпілих є підставою для повернення на додаткове розслідування матеріалів досудового розслідування.

2. Наявність законного права в робітника/робітників на отримання винагороди за працю, а саме: наявність трудових відносин на підставі трудового договору з підприємствами, установами, організаціями всіх форм власності та господарювання, а також з окремими громадянами.

3. Установлення періоду та розміру невиплати заробітної плати.

Установлення невиплати заробітної плати здійснюється таким чином: спочатку встановлюється загальний розмір невиплати за періодами. Після цього встановлюється розмір невиплати конкретному працівнику. Але на практиці органи досудового розслідування в обвинувальних документах обмежуються нерідко лише загальними формулюваннями, без зазначення розміру невиплати конкретному робітнику та періоду утворення невиплати. Це є суттєвим недоліком і невстановлення періоду й розміру невиплати заробітної плати є підставою також для повернення матеріалів на додаткове розслідування.

4. Установлення факту невиплати заробітної плати конкретною особою – спеціальним суб'єктом. Оскільки наявність спеціального суб'єкта унеможливлює притягнення інших осіб як виконавців до кримінальної відповідальності за вчинення злочину, інші службові особи можуть нести кримінальну відповідальність за цією статтею лише як співучасники (організатори, підбурювачі, пособники). У зв'язку з цим ми не поділяємо думку науковців, які включають до кола суб'єктів злочину невиплати заробітної плати керівників банківських установ і їх відділень, якими здійснюється безпосередня виплата заробітної плати, оскільки зазначені суб'єкти не наділені адміністративно-правовим і функціональним статусом стосовно потерпілих[1].

Крім того, органи досудового розслідування порушують провадження за фактом невиплати заробітної плати, а не щодо конкретної особи, тим самим затягуються строки розслідування, саме розслідування буде неповним, оскільки дані про особу суб'єкта злочину є джерелом інформації та вказують на закономірні зв'язки між ним і вчиненим злочином.

На нашу думку, при розслідуванні невиплати заробітної плати слід відображати установчі дані про особу обвинуваченого (вік, громадянство, осві-

том управління узагальнення судової практики О. С. Іщенко. URL: http://www.scourt.gov.ua.

[1] *Лихова С. Я.* Злочини у сфері реалізації громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина (розділ V Особливої частини КК України): монографія. Київ: ВПЦ «Київ. ун-т», 2006. С. 559.

та, стан здоров'я, сімейний стан і наявність дітей, професія, посада, характер виконуваних службових обов'язків, місце проживання та ін.) та об'єктивну картину розслідування (пом'якшуючих чи обтяжуючих обставин), за допомогою яких здійснюється встановлення істини.

5. Визначення способу вчинення невиплати заробітної плати.

З експертної практики основними способами невиплати заробітної плати є:

— невиплата грошовими знаками, що мають законний обіг на території України; невиплата банківськими чеками; невиплата натурою;

— невиплата працівникам, призваним на строкову військову службу, військову службу за призовом під час мобілізації; невиплата робітникам, які працюють на випробувальному строку; невиплата заробітної плати при звільненні;

— ненарахування й невиплата заробітної плати; нарахування й невиплата заробітної плати (нарахована, але не одержана заробітна плата у встановлений строк);

— невиплата, пов'язана з нецільовим використанням коштів, призначених для встановлених законом виплат; невиплата, пов'язана з витрачанням коштів для підтримання діяльності підприємства.

Установлення способу невиплати заробітної плати сприяє швидкому та повному розслідуванню, проведенню окремих слідчих (розшукових) дій і профілактиці аналогічних злочинів, оскільки цей елемент тісно пов'язаний із даними про особу злочинця, час, місце, обстановку та сліди злочину.

6. Вивчення причин виникнення невиплати заробітної плати.

У більшості проаналізованих нами проваджень об'єктивна та суб'єктивна сторони цього складу злочину в обвинувальному висновку не відображалися зовсім або відображалися не повною мірою, під час досудового розслідування належним чином не досліджувалися. У справах вказаної категорії прокурори та слідчі виявляють поспішність, порушуючи кримінальні провадження лише за наявності самого факту заборгованості з виплати заробітної плати, не з'ясувавши, зокрема, чи мали підприємство, установа, організація кошти для її виплати, не дослідивши факти використання коштів підприємства на інші виробничі потреби.

7. Виявлення фактів використання грошових коштів на необґрунтовані витрати й цілі, не пов'язані з власною господарською діяльністю, а саме: придбання подарунків і проведення святкових вечорів, оплата навчання працівників і дітей працівників організації не за профілем організації, видача безвідсоткових і безповоротних позик працівникам за рахунок коштів організації, надання спонсорської допомоги та ін.

У проаналізованих нами провадженнях ця обставина в обвинуваченні не відображалася, хоча виявлення фактів використання грошових коштів на необґрунтовані витрати й цілі в діях спеціального суб'єкта дозволяє вбачати ознаки злочину, передбаченого ч. 2 ст. 175 КК України.

Підсумовуючи зазначене, обставинами, що підлягають установленню при розслідуванні злочинів, пов'язаних із невиплатою заробітної плати, на нашу думку, є:

— наявність злочинної події – невиплати заробітної плати конкретному робітнику;

— наявність трудових відносин між працівником і працедавцем;

— установлення періоду й розміру невиплати заробітної плати;

— установлення факту невиплати заробітної плати конкретною особою – спеціальним суб'єктом одноособово або зі співучасниками;

— визначення способу невиплати заробітної плати;

— вивчення причин виникнення невиплати заробітної плати;

— виявлення фактів використання коштів на необґрунтовані витрати й цілі, не пов'язані з власною господарською діяльністю.

Урахування запропонованого переліку дозволяє найбільш повно та об'єктивно проводити розслідування злочинів, пов'язаних із невиплатою заробітної плати, отримувати інформацію, яка має значення для кваліфікації дій злочинців, своєчасно й тактично правильно проводити слідчі (розшукові) дії, що, у свою чергу, позитивно відбивається на ефективності та результативності досудового розслідування злочинів цього виду.

ПРОБЛЕМЫ ВЫЯВЛЕНИЯ ОБСТОЯТЕЛЬСТВ, ПОДЛЕЖАЩИХ УСТАНОВЛЕНИЮ ПРИ РАССЛЕДОВАНИИ ПРЕСТУПЛЕНИЙ, СВЯЗАННЫХ С НЕВЫПЛАТОЙ ЗАРАБОТНОЙ ПЛАТЫ

Сабадаш И. В.

Рассмотрены особенности организации расследования преступлений, связанных с невыплатой заработной платы, а именно проблемы выявления обстоятельств, подлежащих установлению. Учет предложенного перечня обстоятельств позволит наиболее полно и объективно проводить расследования, получать информацию, имеющую значение для квалификации действий преступников, своевременно и тактически правильно проводить следственные (розыскные) действия, что, в свою очередь, положительно отразится на эффективности и результативности досудебного расследования преступлений.

Ключевые слова: заработная плата, трудовые отношения, период и размер невыплаты, административно-правовой и функциональный статусы, способ преступления.

PROBLEMS OF REVEALING CIRCUMSTANCES SUBJECTED TO ESTABLISHMENT WHEN INVESTIGATING CRIMES RELATED WITH NON-PAYMENT OF WAGES

Sabadash I. V.

In the paper we considered the features of organizing investigation of crimes related with non-payment of wages, namely a problem of revealing the circumstances subjected establishment. Having analyzed the proposed circumstances subjected to ascertainment during investigation of this category of crimes, let us generalize and distinguish, in our opinion, the most significant: 1. Existence of non-payment of wages to concrete employees/employee. 2. Availability of labor relations on the basis of an employment contract with enterprises, institutions, organizations of all forms of ownership and management, as well as with individual citizens. 3. Establishing of a period and amount of non-payment of

wages. Determination of non-payment of wages is realized in following way: firstly, the total amount is established for the enterprise, institution, organization of all forms of ownership by periods, and then for a concrete employee. 4. Establishing of the fact of non-payment of wages by a concrete person – special subject alone or in accomplices. Obligatory feature of the subject of non-payment of wages is the administrative-legal and functional statuses, which are ensured by the legality of the appointment or election of the head. 5. Determination of the method of non-payment of wages. 6. Study of the causes of wages non-payment occurrence. 7. Revealing the facts of using assets for other production needs, as well as the use of funds for unreasonable expenses and purposes not related with own economic activities. Consideration of the proposed list will allow to conduct the most complete and objective investigation of this type crimes, to obtain information relevant for qualifying the actions of criminals, and to conduct timely and in a tactically correct manner investigative (search) actions, that in its turn, will positively affects the effectiveness and performance of pre-trial investigation of crimes related with non-payment of wages.

Keywords: wages, labor relations, period and amount of non-payment, administrative-legal and functional statuses, method of crime.

UDC 343.98

Prof. Dr ***A. Ivanović***, Deputy Director of Forensic Center Montenegro, Permanent Representative in ENFSI

DEVELOPMENT AND COOPERATION OF FORENSIC SCIENCES IN EUROPE: CONTEMPORARY ASPECT

This paper will present the method of standardization and accreditation of forensic work as one of the most important segments in resolving criminal offenses and detecting their perpetrators. When dealing with criminal investigations, in the case of cross-border crime, terrorism and corruption, it is of great importance to apply the evidence obtained in one country in other countries in the right way. In that direction, the paper will provide an overview of the harmonization of the performance of forensic-expert jobs in the countries of Europe, primarily related to the Decision of the EU Council 2009/905/JHA on the accreditation of forensic services and the conduct of laboratory activities in a uniform, standardized and uniform manner, for criminal-forensic investigations, as well as the European Union project The creation of a European forensic space and development of the forensic infrastructure in Europe by 2020, which will be completed in all EU countries by 2020.

Keywords: forensic science, criminal investigation, accreditation, standardization.

All states that strive to be democratic, mostly and largely rely on their own judicial system. Therefore, the judicial system in the countries of Europe can't even be imagined, let alone applied without the high quality participation of forensic science in it. Criminal charges that are not supported by quality and science and expertise based on forensic evidence are usually completed in a prosecutor's drawer, but they are not processed in one word. Also, the material traces on which the criminal complaint is based, if they are not tertiary to the quality standards that must be applied in all European countries equally, are declared invalid in the court procedure and (with the right) there is (unjust) suspicion that they have been replaced, misused, subsequently altered, obtained on non-incomplete and unresponsive devices, using chemicals and solutions that have expired, and so on! The permanent and frequent threat of cross-border crime, terrorism and corruption, as an imperative, has set the harmonization of forensic work in Europe. This is particularly true for the Member States of the European Union, which do not have mutual boundaries, and therefore also border controls. In one word, crime in the European Union knows no boundaries, but criminalistics and forensics do their

© Ivanović A., 2017

jobs in accordance with the legal laws of each state individually. The more and more frequent cases of cross-border crime, terrorism and corruption have placed before the countries of Europe the imperative of harmonization, matching and uniformity of forensic research, testing and expert work. In this way, forensic evidence, which is precious and most importantly crucial for resolving criminal offenses and prosecuting their perpetrators, will be usable from one state to another and in this way lead to the efficiency and effectiveness of criminal investigations of cross-border crime, corruption and terrorism. Harmonization and matching of forensic research, testing and expert work in the countries of Europe is done through the ENFSI[1] (Evropsko udruženje forenzičkih naučnih institucija – ENFSI, engl. European Network of Forensic Science Institute).

ENFSI. At the 10th Interpol Symposium in the Field of Criminal technique, held in 1992, the idea of forming a European Association of Forensic Laboratories was launched, modeling on a similar association that exists in the United States (ASCLD-American Association of Forensic Laboratory Directors). Thus, in 1995, in Rijswik, the Netherlands, the European Association of Forensic Laboratories was established, the European Network of Forensic Science Institutes (ENFSI). Since then, the ENFSI has grown to 68 forensic laboratories from 36 European countries. It is worth mentioning that non-member countries are: Portugal (lost its membership in 2013 because it did not accredit its Forensic Laboratory until that deadline, otherwise given by the ENFSI), Bosnia and Herzegovina (also lost its membership in 2013, from the same reasons (such as Portugal), Belarus (not a member of the Council of Europe[2], which is one of the requirements for ENFSI membership[3]), Moldova (applied for ENFSI membership in 2017) and Albania (so far not applied for ENFSI membership).

The membership of a forensic laboratory in the ENFSI association implies that it possesses modern equipment for work, to apply modern sophisticated and standardized methods of expertise, that employees in this laboratory are qualified to work on the mentioned devices and that they possess certificates for the application of the mentioned methods. ENFSI is recognized as a monopoly organization in forensic science in the European Union. Thus, ENFSI is a scientific-professional association, which the European Union is tasked with developing forensics in the European Union and countries that intend to become it. Through the ENFSI, the European Union has long since begun work on harmonizing and matching forensic research, testing and expert work. Standardization of Forensic Affairs in Member States ENFSI is implemented through its Permanent Committee for Quality and Competence (QCC[4]).

In order to harmonize and matching forensic affairs in Europe, the Council of the European Union on November 30, 2009 passed Decision 2009/905/JHA[5], which refers to the accreditation of forensic institutions in the European Union.

[1] URL: www.enfsi.eu.
[2] URL: http://www.coe.int/fr/web/about-us/our-member-states.
[3] URL: www.enfsi.eu.
[4] URL: http://enfsi.eu/about-enfsi/structure/standing-committees/qcc/.
[5] URL: http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32009F0905.

This Decision is aimed at ensuring the reliability, compatibility and usefulness of forensic data (to start DNA profiles and fingerprints), from one country to another. In order to secure the objective set out in Council Decision 2009/905/JHA, the same obliges all EU Member States to have at least one Forensic Institution accredited to the international quality standard ISO/IEC 17025. Article 5 of the above-mentioned Council Decision implies that in order to recognize forensic testing, analysis, research and expertise, each Member State must comply with stringent requirements that meet the ISO/IEC 17025 quality standard. The implementation of the EU Council Decision in point 7 of the same imperative of the Member States requires the following:

1. Accreditation of the DNA laboratory until 30.11.2013.
2. Accreditation of dactyloscopic laboratories up to 30.112015.
3. Inclusion in the national legislation of the EU Council Decision 2009/905/JHA, until 30.05.2016.
4. By the end of 2018, the EU Council will exercise control over the application of this Decision in the Member States.

The implementation of the Council of Europe's Decision 2009/905/JHA was carried out through the ENFSI association in a manner that all forensic institutions, ENFSI members, had to be accredited to ISO 17025 by the end of 2013. Forensic laboratories, members of the ENFSI, who have not accredited to the ISO 17025 standard, have lost membership and have not received it so far. What this means in practice: if a citizen of a state in Europe who has a forensic institution accredited to the ISO 17025 standard is suspected and prosecuted, for example, in Portugal, Bosnia and Herzegovina, Moldova, Albania and Belarus (which have not acceded to their forensic institutions), it can file a request to the International Tribunal in the direction of the indictment, since it is not based on standardized methods guaranteed by the ISO 17025 standard. In one word, the suspected or prosecuted is not treated for forensic-investigative methods applied in his country, and the ISO 17025 standard implies that criminal-forensic investigations and evidence are obtained in this way:

— reliable;
— valid;
— based on standard procedures;
— compatible with results in other countries, other scientific-professional circles, internationally recognized institutions;
— in accordance with the evidence standards of the appropriate judicial, administrative and legal systems;
— obtained in due time, in an effective and efficient manner.

Table gives an overview of the countries of Europe that accredited their forensic laboratories and according to which standard. The data presented in Table were obtained after the research of the ENFSI Standing Committee of the Quality and Competence (QCC)[1].

[1] URL: http://enfsi.eu/about-enfsi/structure/standing-committees/qcc/.

Table

The display of the countries of Europe that accredited their forensic laboratories and according to which standard

Country	Forensic institution accredited (according to which standard)
Armenia	ISO 17025, ISO 9001, ISO 17065
Austria	ISO 17025
Bulgaria	ISO 17025
Cyprus	ISO 17025
Croatia	ISO 17025
Czechia	ISO 17025
Denmark	ISO 17025
Estonia	ISO 17025, ISO 17020
Finland	ISO 17025
France	ISO 17025
Georgia	ISO 17025
Germany	ISO 17025, ISO 17020
Ireland	ISO 17025
Italy	ISO 17025, ISO 9001
Latvia	ISO 17025
Lithuania	ISO 17025
Macedonia	ISO 17025
Montenegro	ISO 17025
Netherlands	ISO 17025
Norway	ISO 17025
Poland	ISO 17025
Romania	ISO 17025
Russia	ISO 17025
Serbia	ISO 17025

Country	Forensic institution accredited (according to which standard)
Slovenia	ISO 17025
Slovakia	ISO 17025
Spain	ISO 17025, ISO 9001, ISO 17043
Sweden	ISO 17025
Switzerland	ISO 17025, ISO 17020
Turkey	ISO 17025
United Kingdom	ISO 17025, ISO 17043
Ukraine	ISO 17025

For the purpose of operationalizing the conduct of criminal-forensic investigations of cross-border crime, terrorism and corruption, the Council of the European Union, at its meeting held in Brussels on 13–14 December 2011, adopted the document Creation of European forensic space and the development of forensic infrastructure in Europe by 2020, Council conclusions on the vision for European Forensic Science 2020, including the creation of a European Forensic Science Area and the development of forensic science infrastructure in Europe[1]).

Creating a European forensic space and forensic infrastructure development in Europe by 2020 (EFSA 2020). In order to make the most efficient and effective conduct of criminal investigations in the European Union, the Council of the European Union has issued the mentioned document with the aim of ensuring that criminal-forensic investigations received in one country can be applied without restraint in other European Union countries and that forensic evidence obtained in one country applies in all EU countries. In this document, it is emphasized that EUROPOL[2], in the course of criminal investigations conducted in the European Union, uses the forensic results obtained in different countries regarding the same criminal offense. This means that criminal-forensic investigations in the European Union (but also in other European countries) must be standardized, harmonized, matching and uniform. Concerning the mentioned and for the realization of facilitating interstate cooperation in the field of forensic science, improving the quality of forensic investigations, improving the cooperation of the judicial system and forensic institutions, emphasizing the need to accept the minimum forensic scientific standards in the collection, processing and use of forensic data, the Council of the European Union mentioned document imperatively imposed on Member States, by 2020, to standardize and harmonize forensic affairs, achieving the following goals:

[1] URL: https://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/jha/126875.pdf.

[2] URL: https://www.europol.europa.eu/.

— supporting and facilitating the cooperation of EU Member States in the field of forensic science, as well as interstate exchange of forensic data;

— supporting the development of cooperation between the judicial institutions of the European Union countries, and in particular the development of cooperation between forensic laboratories.

The stated goals will be achieved by the Member States by meeting the following tasks:

1. Determining the contact of an institution or person in its own country that will be responsible for the implementation and realization of the EFSA 2020 project;

2. The said contact institution or person should provide coordination between forensic institutions and all other relevant institutions that use forensic results (judiciary, police and others). This is because of the guarantee that the activities of the EFSA 2020 project will be properly monitored and treated at the national level.

3. Developing cooperation with European institutions dealing with criminal-forensic investigations, such as ENFSI and EUROPOL.

4. Accreditation of forensic institutions in the European Union and European countries. The European Commission, through the ENFSI, should develop an action plan to encourage voluntary accreditation of forensic laboratories, focusing on those areas in which potentially international-level information is produced, such as areas related to firearms and ammunition, explosives and drugs, which are at the informal meeting of the ministers of the PUP on January 26, 2016[1] highlighted as priorities. In addition to the "traditional" forensics, it imposed a necessary exchange of reliable digital forensic data that can be used as evidence in a court other than the jurisdiction of the Member State from which they originate. Accreditation of forensic procedures should therefore be considered as a priority in this area.

5. Respecting the minimum expertise of employees in forensic institutions. This action seeks to encourage the development and use of forensic information training courses for police officers, forensic experts, emergency services, prosecutors and judges. The aim of these courses should be to raise the general level of awareness about forensics, but they should be adapted for specific forensic sciences, for example, digital forensics or forensic DNA analysis. Learning can take place through traditional courses, e-learning, applications, online seminars, etc.

6. Creation of standardized and uniform instructions for work in certain fields of forensic research, research and expertise in the countries of Europe. This is the right way for forensics in all European countries to work in the same, standardized and uniform way[2].

[1] URL: http://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-9798-2016-INIT/hr/pdf.

[2] In 2016, ENFSI developed the Best Practice Manual as a kind of instruction from ten forensic areas (forensic processing of fires, manuscripts, explosives, biological traces, DNA traces, fingerprints, hair traces, traces of traffic accidents, traces of firearms weapons and expertise in digital evidence). In this way it is achieved that all forensics in Europe work in a uniform, standardized, uniform and unified manner. These instructions are available at URL: http://enfsi.eu/documents/best-practice-manuals/.

7. Inclusion of all forensic institutions, in the countries of Europe, inter-laboratory checks and tests of competence. These tests are done at least once by a gentleman and serve as a guarantor that a concrete forensic institution receives results that are valid and internationally recognized.

8. Apply forensic standards to the crime scene and establish the so-called chain of samples custody from the very spot to the courtroom.

9. Creation, updating and optimization of forensic databases at the European Union level. It is important to note that at the level of the European Union, an interstate database of forensic data has already been created, in the field of DNA tracing and traces of papillary lines, which has the name *Prussian agreement*[1] or the Primacy Act. ENFSI is working on the project: "Adopting the development of pan-European databases in the field of forensic science", supported by the European Commission (label: HOME/2014/ISPP/AG/ENFSI/4000007822).

10. Strengthening and developing forensic awareness, in particular through education and training in this field towards persons who are not forensics, but in their work use the results obtained by criminal-forensic investigations (judges, prosecutors, lawyers).

Conclusion. Forensic research, investigation and expert work is one of the most important, if not the most important, segments of criminal investigations of cross-border crime, terrorism and corruption. As contemporary crime does not recognize borders, the contemporary fight against various forms of crime must be carried out in conditions of unquestioning interstate cooperation and co-ordination. In order for this cooperation and coordination to be operational, efficient and purposeful, interstate agencies dealing with crime investigation operations must be in direct cooperation. The condition of the mentioned cooperation must be the

[1] On May 27, 2005, in the city of Prum in the Federal Republic of Germany, the seven countries of the European Union (Austria, Belgium, France, Germany, Luxembourg, Netherlands and Spain) signed an agreement that, among other things, allows for a more successful fight against terrorism, and the exchange of DNA profiles and fingerprints. Each State Party to the agreement has been granted access to DNA records and fingerprint records of all other States Parties to the agreement. Following the adoption of the decision of the Council of the European Union in 2008, the Prue Agreement became the law of the European Union. Each state of the European Union must therefore establish a DNA record and prepare specific legal regulations that will govern its conduct. By April 2010, the DNA registers of Austria, Spain, Germany, Belgium, Luxembourg, France, Finland, Slovenia, Hungary, Netherlands, Estonia, Romania and Italy had already been linked to the following countries of the European Union: Portugal, Greece, Sweden, Bulgaria and Slovakia. The exchange of DNA traces of traces runs every day, the number of identifications of biological traces of human origin and the perpetrators of crimes is much higher than expected. An important role has also been played by ENFSI here. The ENFSI-set of DNA molecules, which should contain the DNA profile, has become the European standard set, and the working group of DNA experts in the ENFSI has prepared a guide to keeping DNA records. In 2009, fingerprint records to the computer systems of AFIS – Austria, Germany, Luxembourg and Slovenia were also connected (URL: http://www.thefreedictionary.com/Pr%C3%BCm+Agreement).

standardization and harmonization of criminal-forensic investigations. Standardization and harmonization of criminal-forensic investigation work is carried out through the accreditation of forensic institutions. Accreditation in Criminal Law and Criminology is a guarantor of raising the level of organizational and technical competence for the work of the criminal-forensic institution. The goals of the development of forensic laboratories are related to the integration into the international standardization and accreditation system for the purpose of controlling all evidence-gathering activities in criminal proceedings. This means that the entire process of dealing with traces in the criminalist should be such as to exclude the possibility of contamination, compromise, alteration and distortion of the trail itself. Accreditation, and therefore standardization and harmonization of forensic institutes in the state of Europe, are performed through the ENFSI association. The said association implements and controls the application of EU legislation in the field of forensic research, research and expertise. In line with the Decision of the Council of the European Union 2009/905/JHA, ENFSI accredited forensic institutions in accordance with ISO 17025 standard in its European countries (except Portugal, Bosnia and Herzegovina, Albania, Moldova and Belarus). Thus, forensic work has been standardized and agreed, so evidence obtained by forensic and criminal investigations in one country of Europe can be operational and processed in all other countries. Furthermore, ENFSI is currently working on the European Union project Creation of a European Forensic Area and the development of Forensic Infrastructure in Europe by 2020. With the successful implementation of this project it will be in all the countries of Europe (meeting the demanding standards of the project, which will be controlled by the ENFSI) When managing and conducting criminal investigations, forensic evidence is obtained in an equal, standardized and harmonized way.

It is useful to mention at the end of the work that the realization of the European Union project The creation of a European Forensic Area and the development of forensic infrastructure in Europe by 2020 is not very easy and simple in practice. The Director of the Forensic Institute of the Federal Criminal Police (Bundeskriminalamt) in Wiesbaden (Germany) wrote to the European Commission[1] that the problems that will be shown in practice during the implementation of this project will be mentioned in the letter. Firstly, it is said that it is very difficult (even unrealistic) that by 2020 they accredit all the methods in a forensic laboratory. This is because the accreditation is a long-lasting process that requires a great deal of working time forensics and a great deal of labour intake. As a suggestion for overcoming, it is proposed to accredit methods such as DNA and dactyloscopy (for the reason of the existing international databases of these forensic methods), and for other methods, if not accredited, to develop operational procedure standards (SOPs) and to regularly participates in inter-laboratory checks. In the part of the project's goal of respecting the minimum of expertise of employees in forensic institutions, the certification of employees in forensic laboratories is proposed. The certification program should be common in all

[1] *Andermann T.* Questionnaire on the European Forensic Science Area 2020. 2015.

European countries and be controlled and checked by appropriate experts from the ENFSI. At the end of the work, we propose that all forensic workers in Europe have to train in the direction of education and training from a specific area of forensics, in the same way, and for the training and study plan and final assessment of the knowledge should be responsible to the ENFSI.

Literature

1. *Caddy B., Thorpe J. W.* Communication Skills and Expertise in the Inquisitorial and Adversarial Legal System. ENFSI Meeting Madrid. 1998.
2. Council of the Europe (2009). EU Council Framework Decision 2009/905/JHA of 30th November 2009: Accreditation of forensic service. URL: http://eclan.eu/en/eu-legislatory/.
3. Council of the Europe (2011). EFSA 2020 (Council conclusions on the vision for European Forensic Science 2020 including the creation of a European Forensic Science Area and the development of forensic science infrastructure in Europe. URL: http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/jha/126875.pdf.
4. *Maver D.* Integritet materijalnih dokaza. *Pravo i forenzika u kriminalistici*: Zbornik radova. Kriminalističko policijska akademija (editor prof. D. Vasiljević). 2009. P. 31–37.
5. ENFSI-EA (European co-operation for Accreditation). Guide for the implementation of ISO/IEC 17020 in the crime. 2008.
6. *Golja J.* Kriminalistično tehnični dokaz. Posvet dokazovanje v težkih primerih. UNI Maribor, 2007.
7. *Green R.* Forensic investigation in the UK. V: Newburn. Williamson, Wright: Handbook of Criminal Investigation. Willan.
8. ILAC (2014) Modules in a Forensic Science Process. URL: http://ilac.org/latest_ilac_news/ilac-g19082014-published/.
9. *Ivanovic A., Ragozin V., Vucinic D.* Advocacy for accreditation of the forensic laboratories of the western balkan countries in ISO/IEC 17025:2011 and enhancement of their mutual cooperation. *Criminal Justice and Security in Central and Eastern Europe: Safety, Security, and Social Control in Local Communities* (editor proof dr G. Mesko, proof dr B. Lobnikar). 2016.
10. *Ivanović A., Merike Rump.* Accreditation process forensic center of Montenegro to the mentorship of the European Union (Projects EMFA-2). 10th Symposium of forensic sciences. Bratislava, 2011. *Symposium Journal. Kriminalisticky a expertizny ustav Policajneho zboru*.
11. *Bencivenga P.* Which Standards Are Standard? Differences between ISO/IEC 17025 and 17020 for forensic agencies. *Forensic Magazine* 10/22/2015. Publishing, 2007 (p. 338–356) scene investigation work. Request for Contribution. Communication CM 3080/15.
12. *Simonović B.* Standardizacija i akreditacija kao jedan od načina profesionalizacije policijske i kriminalističke službe. *Bezbednost*. Beograd. MUP Srbije. No 1–2/2009. P. 236–254.
13. *Andermann T.* Questionnaire on the European Forensic Science Area 2020. 2015.

14. *Majstorović V., Majkić-Singh N.* Akreditovana laboratorija kao model za unapređenje kvaliteta u organizaciji. *Jugoslov Med Biohem*. 2006. 25. P. 1–9.

РАЗВИТИЕ И ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ СУДЕБНО-ЭКСПЕРТНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ В ЕВРОПЕ: СОВРЕМЕННЫЙ АСПЕКТ

А. Иванович

Рассмотрен метод стандартизации и аккредитации судебно-экспертной деятельности как один из наиболее важных сегментов в раскрытии уголовных преступлений и выявлении преступников. Во время уголовных расследований, в случаях трансграничной преступности, терроризма и коррупции, очень важно правильно использовать доказательства, полученные в другой стране. В этом направлении представлен обзор процессов гармонизации результатов судебно-экспертных работ в странах Европы, в основном связанных с решением Совета ЕС 2009/905/JHA об аккредитации судебно-экспертных служб, и проведения лабораторной деятельности в унифицированной, стандартизированной и единообразной форме для судебно-экспертных исследований, а также проектом Европейского Союза «О создании к 2020 году европейского судебно-экспертного пространства и развитии судебно-экспертной инфраструктуры в Европе», который должен быть завершен во всех странах ЕС к 2020 г.

Указанные в проекте цели будут достигнуты государствами-членами ЕС путем решения таких основных задач: 1. Установление контакта с учреждением или лицом в конкретной стране, которое будет отвечать за имплементацию и реализацию проекта EFSA 2020. 2. Развитие сотрудничества с европейскими институтами, занимающимися уголовными судебно-экспертными исследованиями, такими как ENFSI и EUROPOL (Европол). 3. Аккредитация судебно-экспертных учреждений в Европейском Союзе и в других европейских странах. Европейская комиссия через ENFSI должна разработать план действий по поощрению добровольной аккредитации судебно-экспертных лабораторий. 4. Поощрение разработки и использования курсов судебно-экспертной информационной подготовки для сотрудников полиции, судебных экспертов, служб экстренной помощи, прокуроров и судей. 5. Создание стандартизированных и единообразных инструкций для работы в определенных областях судебно-экспертных исследований в странах Европы. 6. Включение всех судебно-экспертных учреждений стран Европы в межлабораторные проверки и тесты на компетентность. 7. Применение судебно-экспертных стандартов к месту преступления, чтобы создать так называемую цепь обеспечения сохранности образцов от места происшествия до зала суда. 8. Создание, обновление и оптимизация судебно-экспертных баз данных на уровне Европейского Союза. 9. Укрепление и развитие судебно-экспертной осведомленности, в частности, посредством обучения и подготовки в этой области лиц, которые не являются судебными экспертами, но в своей работе используют результаты судебно-экспертных исследований (судей, прокуроров, адвокатов). При условии успешной реализации этого проекта он будет действовать во всех странах Европы.

Ключевые слова: судебная экспертиза, уголовное расследование, аккредитация, стандартизация.

РОЗВИТОК І ВЗАЄМОДІЯ СУДОВО-ЕКСПЕРТНИХ УСТАНОВ У ЄВРОПІ: СУЧАСНИЙ АСПЕКТ

А. Іванович

Розглянуто метод стандартизації й акредитації судово-експертної діяльності як один із найбільш важливих сегментів у розкритті кримінальних злочинів і виявленні злочинців. Під час кримінальних розслідувань, у випадках транскордонної злочинності, тероризму й корупції, дуже важливо правильно використовувати докази, отримані в іншій країні. У цьому напрямі надано огляд процесів гармонізації результатів судово-експертних робіт у країнах Європи, в основному пов'язаних із рішенням Ради ЄС 2009/905/ЛНА про акредитацію судово-експертних служб і проведення лабораторної діяльності в уніфікованій, стандартизованій і одноманітній формі для судово-експертних досліджень, а також проектом Європейського Союзу «Про створення до 2020 року європейського судово-експертного простору й розвитку судово-експертної інфраструктури в Європі», який повинен бути завершений у всіх країнах ЄС до 2020 р.

Зазначені в проекті цілі будуть досягнуті державами-членами ЕС шляхом вирішення таких основних завдань: 1. Установлення контакту з установою або особою в конкретній країні, яка буде відповідати за імплементацію та реалізацію проекту EFSA 2020. 2. Розвиток співробітництва з європейськими інститутами, що займаються судово-експертними дослідженнями, такими як ENFSI та EUROPOL (Європол). 3. Акредитації судово-експертних установ у Європейському Союзі й у інших європейських країнах. Європейська комісія через ENFSI повинна розробити план дій із заохочення добровільної акредитації судово-експертних лабораторій. 4. Заохочення до розроблення й використання курсів судово-експертної інформаційної підготовки для співробітників поліції, судових експертів, служб екстреної допомоги, прокурорів і суддів. 5. Створення стандартизованих і однакових інструкцій для роботи в певних галузях судово-експертних досліджень у країнах Європи. 6. Включення всіх судово-експертних установ країн Європи в міжлабораторні перевірки й тести на компетентність. 7. Застосування судово-експертних стандартів до місця злочину, щоб створити так званий ланцюг забезпечення збереження зразків від місця події до залу суду. 8. Створення, відновлення й оптимізація судово-експертних баз даних на рівні Європейського Союзу. 9. Зміцнення й розвиток судово-експертної поінформованості, зокрема, за допомогою створення й підготовки в цій галузі осіб, які не є судовими експертами, але у своїй роботі використовують результати судово-експертних досліджень (суддів, прокурорів, адвокатів). За умови успішної реалізації цього проекту він буде діяти в усіх країнах Європи.

Ключові слова: судова експертиза, кримінальне розслідування, акредитація, стандартизація.

УДК 343.14

М. Г. Щербаковський, професор кафедри кримінально-правових дисциплін Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, доцент

ІНФОРМАЦІЯ ЯК ПІДСТАВА ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ ПРЕДМЕТА ТА ОБ'ЄКТІВ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ

Розглянуто види правової інформації, до якої належить і експертна інформація. Показано, що однією з підстав визначення та диференціації предмета судових експертиз і об'єктів експертного дослідження є інформація, що отримується в результаті дослідження наданих експерту об'єктів. Сформульовано визначення предмета роду та конкретної судової експертизи.

Ключові слова: судова експертиза, правова інформація, спеціальний і безпосередній об'єкти експертного дослідження, предмет роду та конкретної судової експертизи.

Предмет експертизи як практичної діяльності є однією з найважливіших категорій не тільки теорії судових експертиз для їх диференціації за окремими галузями спеціальних наукових знань, а й процесуального права. У спеціальній літературі поняттю предмета експертизи як практичної діяльності приділена достатня увага, проте авторами він трактується порізному. Проблемі визначення предмета судової експертизи як практичної діяльності присвячені численні роботи українських і закордонних учених, серед яких Т. В. Авер'янова, В. Д. Арсеньєв, Р. С. Бєлкін, О. О. Бондаренко, А. І. Вінберг, В. Г. Гончаренко, Ю. Г. Корухов, І. В. Гора, Н. І. Клименко, В. К. Лисиченко, В. Г. Лукашевич, В. С. Митричев, Д. Я. Мирський, О. М. Моїсєєв, Г. М. Надгорний, Ю. К. Орлов, І. В. Пиріг, Г. В. Прохоров-Лукін, О. Р. Россинська, М. В. Салтевський, М. Я. Сегай, В. В. Седнєв, Е. Б. Сімакова-Єфремян, І. Я. Фрідман, В. М. Шерстюк, О. Р. Шляхов та ін. Проте питання щодо сутності предмета судової експертизи дотепер залишається дискусійним.

Правниками зміст предмета судової експертизи як практичної діяльності трактується виходячи із філософського поняття «предмет пізнання»; розкривається з позиції теорії доказів; пов'язується із завданнями або питаннями, що ставляться на вирішення експерту; інтерпретується через зв'язок із речовими доказами, тобто конкретними об'єктами, наданими експерту; а також об'єднує сукупність об'єктів досліджень, завдання, які вимагають вирішення, методи та умови дослідження[1]. Аналіз визначень предметної галузі судової експертизи, що запропоновані в спеціальній літературі, свідчить про наявність неоднозначних, а часом суперечливих поглядів на суть

[1] *Щербаковський М. Г.* Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні: монографія. Харків: В деле, 2015. С. 57–76.

© Щербаковський М. Г., 2017

розглянутого питання. Метою статті є розгляд предмета судових експертиз як практичної діяльності та об'єктів експертного дослідження на підставі інформаційного підходу.

Серед запропонованих у спеціальній літературі визначень предмета судової експертизи найбільш продуктивним нам увляється розкриття цього поняття через призму категорій теорії інформації. Ми підтримуємо висловлену В. Я. Колдіним і Д. П. Поташнік думку, що загальна структура експертно-криміналістичного аналізу в кримінальному провадженні та доказуванні може бути найбільш повно й чітко науково подана лише з позиції інформаційного підходу[1]. Зазначене співвідноситься зі ст. 1 Закону України «Про судову експертизу», де судова експертиза визначається як дослідження експертом об'єктів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває в провадженні органів досудового розслідування чи суду[2].

Як із пізнавальної (гносеологічної), так і доказової (процесуальної) точок зору діяльність експерта спрямована на отримання інформації про злочинну подію з використанням спеціальних знань. Ця інформація є результатом дослідження окремих властивостей наданих на експертизу об'єктів. Розглянемо більш докладно сутність цієї інформації.

У сучасній науці поняття «інформація» (*informatio*) є одним із фундаментальних і в перекладі з латинської означає роз'яснення, уявлення, відомості про предмети, явища й процеси навколишнього світу[3]. Подібне визначення міститься в ст. 1 Закону України «Про інформацію», під якою розуміються документовані або публічно оголошені відомості про події і явища, що відбуваються в суспільстві, державі та навколишньому природному середовищі[4]. У широкому значені слово «інформація» розуміється як різноманітні відомості про світ, одержувані матеріальною підсистемою в процесі її взаємодії з навколишнім середовищем[5]. Різноманітні дефініції терміна «інформація» свідчать про багатогранність точок зору на розглядуване поняття. Науковці підкреслюють, що наявність будь-яких відомостей ще не свідчить про їх цінність щодо вивчення якого-небудь питання, зокрема поставленого на вирішення експерту. Справедливо твердження Ю. М. Шерковина, що поки дані не організовані відповідним чином і не використовуються для досягнення певної мети, вони не є інформа-

[1] *Колдин В. Я., Поташник Д. П.* Информационные основы экспертно-криминалистического анализа. Вестник Моск. ун-та. Серия 11. Право. М., 1999. № 4. С. 15.

[2] Про судову експертизу: Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII. *Відом. Верхов. Ради України*. 1994. № 28. Ст. 233 (із змінами, унесеними згідно із законами України станом на 01.01.2017).

[3] Юридична енциклопедія: у 6 т. / редкол. Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Укр. енциклопедія, 1998. Т. 2. С. 717.

[4] Про інформацію: Закон України від 2.10.1992 № 2657-XII. *Відом. Верхов. Ради України*. 1992. № 48. Ст. 650 (із змінами, внесеними згідно із законами України станом на 01.06.2017).

[5] *Винер Н.* Кибернетика и общество. М.: Иностр. лит., 1958. .С. 121–136.

цією[1]. Як слушно зауважують Р. С. Бєлкін і А. І. Вінберг, інформація завжди існує не взагалі, а для когось і, як така, виникає тільки з появою її споживача[2]. Тільки корисна частина відомостей про об'єкт дослідження несе в собі інформаційне значення, простіше кажучи є інформацією. Аналіз численних визначень поняття «інформація» дозволяє дійти висновку, що в самому загальному вигляді під інформацією слід розуміти виділену свідомістю дослідника частину відомостей про досліджуваний об'єкт, які сприяють вирішенню конкретного поставленого перед ним завдання.

У галузі права під інформацією розуміють «дані», «відомості», «повідомлення», «знання». Починаючи з 60-х років XX ст., розкриття й розслідування злочинів більшість авторів розглядає як процес виявлення, вилучення, накопичення, перероблення й використання інформації[3] або як процес, який можна інтерпретувати як систему дій із сприйняття, оброблення, зберігання, передачі та використання інформації[4]. У кримінальному провадженні споживачем інформації є слідчий, прокурор, сторона захисту, суд, а змістом інформації є виключно відомості, що використовуються для цілей і завдань кримінального судочинства.

Незважаючи на те, що поняття «інформація» знайшло широке застосування в правовій літературі, а дослідженню цього феномену присвячено значну кількість наукових робіт, але й досі не вироблено його загальноприйнятого визначення. Зміст інформації неоднозначний, обумовлений галуззю застосування. У наукових джерелах із криміналістики, кримінального процесу, судової експертології поряд з інформацією синонімічно використовуються терміни «дані», «відомості», «факти», «обставини», «фактичні дані»[5]. Крім того, у спеціальній літературі з розслідування злочинів стосовно інформації широко використовуються терміни «правова», «судова», «слідча», «процесуальна», «тактична», «оперативно-розшукова», «криміналістична», «криміналістично значуща», «доказова», «орієнтуюча», «первинна» та ін. Розмаїття понять обумовлено різними методологічними підходами до їх визначення, різним розумінням призначення та змісту гносеологічної природи інформації. Слід погодитися із В. В. Бірюковим, що критеріями відмежування різних видів інформації, яка використовується під час розслідування злочинів, є «походження інформації, знання, засоби, методи та методики, що

---

[1] *Шерковин Ю. Н.* Психологические проблемы массовых информационных процессов. М.: Мысль, 1973. С. 122.

[2] *Белкин Р. С., Винберг А. И.* Криминалистика и доказывание. М.: Юрид. лит., 1969. С. 64.

[3] *Усманов Р. А.* Информационные основы предварительного расследования. М.: Юрлитинформ, 2006. С. 4.

[4] *Полевой Н. С.* Криминалистическая кибернетика. Теория информационных процессов и систем в криминалистике: пособие. М.: МГУ, 1982. С. 36.

[5] *Салтевский М. В.* Новый подход в технологии собирания и исследования информационных следов. *Сучасні проблеми, тенденції і перспективи розвитку криміналістики та судової експертизи*: матеріали наук.-практ. конф. Харків: Харківськ. нац. ун-т внутр. справ, 2007. 28 с.

використовувалися під час пізнання об'єктів і фіксації результатів цього пізнання, а також її цільове призначення»[1].

Аналіз поняття інформації передбачає виокремлення її складових елементів: джерел походження, їх змісту, способів, прийомів і суб'єктів отримання, носіїв, цілі використання. Під час розслідування злочинів використовується правова інформація, яка може бути класифікована за різними підставами. Найбільш загальною підставою диференціації правової інформації є зв'язок відомостей зі вчиненим злочином. На цій підставі будь-яку інформацію можна віднести до *кримінально-релевантної* або *нейтральної*. Під кримінально-релевантною інформацією ми вслід за Н. В. Кручиніною розуміємо самі різні відомості, що мають значення для виявлення ознак злочину і його розслідування, викриття та кримінального переслідування винних осіб і вирішення інших завдань кримінального судочинства[2]. Відповідно нейтральна інформація не містить жодних відомостей, важливих для розслідування злочинів. В аспекті нашого дослідження до кримінально-релевантної інформації належать змістовні дані, отримані за результатами експертного дослідження.

У юридичній літературі розроблені численні класифікації кримінально-релевантної інформації, які в їх цілісному вигляді можуть бути подані системою, що складається з двох частин. Перша – за ознаками самої інформації та її відношення до особливостей і елементів події злочину, що її породжує; друга – за відношенням до ознак системи, що її пізнає, тобто пошуково-пізнавальної кримінально-процесуальної діяльності. У свою чергу, кожна з цих частин розподіляється на окремі групи. В основу цих класифікацій покладені суб'єкти, цілі, завдання, методи, окремі елементи пізнаваного діяння, правові функції, природа відображення, ступінь доступності, доказова значущість і т. ін. При всіх перевагах розглянутих класифікацій кримінально-релевантної інформації, їх авторам не вдалося уникнути деяких недоліків. І головне полягає в тому, що в основній своїй частині висловлені ідеї та сформульовані положення, орієнтовані тільки на процес збирання й реалізації пізнавально значимої інформації в цілях доказування. За межею уваги, отже, залишені проблеми зв'язку кримінально-релевантної інформації з організаційно-тактичною діяльністю слідчого. Тому стосовно викладеного пропонуємо таку класифікацію кримінально-релевантної інформації, пов'язану з предметом нашого дослідження.

Відповідно до вимог закону інформація за способом отримання може бути розподілена на *процесуальну* та *непроцесуальну*[3]. За значенням у до-

[1] *Бірюков В. В.* Теоретичні основи інформаційно-довідкового забезпечення розслідування злочинів: монографія. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2009. С. 88.

[2] *Кручинина Н. В.* Основы криминалистического учения о проверке достоверности уголовно-релевантной информации: автореф. дис. … докт. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика и судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность». М., 2003. С. 34.

[3] *Бедняков Д. И.* Непроцессуальная информация и расследование преступлений. М.: Юрид. лит., 1991. С. 66–67.

казуванні можна виділити *доказову* й *орієнтуючу* (організаційно-тактичну) інформацію. Доказовою вважається інформація, яка становить зміст доказів, виступає засобом і слугує цілям доказування, а орієнтуюча інформація надходить із непроцесуальних джерел і доказового значення не має[1]. Ми згодні з Е. Д. Лук'янчиковим, який звертає увагу на те, що наведені визначення ґрунтуються на різних підставах, котрі використовуються для класифікації понять[2]. Розподіл інформації на процесуальну та непроцесуальну здійснюється за способом отримання й документування даних відповідно до процесуального закону. Доказовість – властивість інформації підтверджувати або спростовувати існування певного факту, що підлягає доказуванню в кримінальному провадженні. Тому доказова інформація включає відомості про обставини, що підлягають доказуванню в кримінальному провадженні, тобто тих обставин, які входять до предмета доказування (ст. 91 КПК України). Орієнтуюча інформація використовується для організаційно-тактичних цілей у процесі розслідування (висування версій, визначення напрямів розслідування й пошуку злочинця, планування слідчих дій, прогнозування можливої лінії поведінки учасників розслідування та ін.), а також під час дослідження доказів. Доказова чи орієнтуюча інформація може бути отримана як процесуальними, так і непроцесуальними засобами. Очевидно, що доказова інформація, яка є змістом доказів, повинна бути отримана виключно процесуальним шляхом. Однак відомості про обставини, що підлягають доказуванню, можна отримати й непроцесуальним способом із використанням спеціальних знань, наприклад у результаті проведення ревізії. Разом із тим, орієнтуючій характер може мати інформація не тільки непроцесуального, а й процесуального походження, наприклад висновок експерта про вид друкуючого пристрою, із застосуванням якого підроблялися документи. Можливість отримання відомостей, що мають орієнтуюче значення, передбачена в нормативних актах. Так, відповідно до Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень під час проведення психологічної експертизи передбачена можливість опитування із застосуванням спеціального технічного засобу – комп'ютерного поліграфа з «метою отримання орієнтувальної інформації» (п. 6.8)[3].

Залежно від суб'єктів і методів (засобів) отримання й перевірки кримінально-релевантної інформації вона може бути диференційована на *кримі-*

---

[1] *Белкин Р. С., Винберг А. И.* Криминалистика и доказывание. С. 66–67; *Колдин В. Я., Полевой Н. С.* Информационные процессы и структуры в криминалистике. М.: Моск. гос. ун-т, 1985. С. 39–40.

[2] *Лук'янчиков Є. Д.* Методологічні засади інформаційного забезпечення розслідування злочинів: монографія. Київ: Нац. акад. внутр. справ України, 2005. С. 95.

[3] Див.: Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: наказ М-ва юстиції України від 8 жовт. 1998 р. № 53/5 (зі змінами та доповн.). URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98 (дата звернення: 19.05.2017).

налістичну, *експертну* та *оперативно-розшукову*. Криміналістична інформація – це відомості про подію злочину, отримані слідчим, прокурором, судом, захисником у результаті цілеспрямованого пізнання події злочину із застосуванням криміналістичних засобів і методів. Експертна інформація отримується шляхом експертного дослідження наданих судовому експерту об'єктів із використанням спеціальних знань. Оперативно-розшукова інформація отримується специфічними засобами оперативно-розшукової діяльності працівниками оперативних підрозділів. На підставі запропонованої класифікації можна дійти висновку, що інформація, отримана експертом під час дослідження, є кримінально-релевантною або нейтральною, процесуальною, експертною, доказовою або орієнтуючою. У процесі експертного дослідження потенціальна інформація, що міститься в об'єкті-носії, перетворюється в актуальну інформацію про конкретні обставини злочину, що підлягають установленню в кримінальному провадженні, тобто відомості про доказові факти: суб'єкта, час, місце, знаряддя та інші обставини.

У теорії судової експертизи запроваджені класифікації об'єктів експертизи за різними підставами: загальний, родовий і конкретний, спеціальний та безпосередній, ідентифікуючий, діагностичний і такий, що ідентифікується та діагностується, кінцевий і проміжний або основний і допоміжний, макро- та мікрооб'єкт та ін.[1] Системний підхід дозволяє розглядати наданий на дослідження матеріальний об'єкт, як цілісне утворення, що має структуру, у якій можуть бути виділені певні підсистеми. Залежно від обсягу та виду властивостей виділяються *спеціальний* і *безпосередній* об'єкти експертизи. Відповідно до вирішуваного завдання експерт досліджує в об'єкті як складному цілому ті сторони, частини (елементи системи), які необхідні для вирішення поставленого питання. Експертом аналізуються окремі властивості та ознаки об'єктів[2]. Для розкриття сутності спеціального об'єкта доцільно скористатися запропонованим В. Я. Колдіним поняттям «інформаційного поля» як однорідної групи властивостей, котрі несуть інформацію: а) про об'єкт, що відобразився (ідентифікаційне поле); б) про механізм відображення, процес, сприйняття та ін. (поле слідоутворення); в) про механізм кримінально-релевантної події: крадіжку, убивство та ін. (ситуаційне поле)[3].

Оскільки будь-яке матеріальне утворення (предмет, документ, людина та ін.) являє собою систему різноманітних властивостей, то спеціальний об'єкт експертизи є одним з елементів (інформаційним полем) його структури і являє сукупність однорідних властивостей родового об'єкта – носія інформації. Залежно від поставленого завдання й на підставі своїх спеціаль-

[1] *Щербаковский М. Г.* Гносеологічні та правові підстави класифікації об'єктів судової експертизи. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Харків: Право, 2010. Вип. 10. С. 177–185.

[2] *Винберг А. И., Мирский Д. Я., Ростов М. Н.* Гносеологический, информационный и процессуальный аспекты учения об объекте судебной экспертизы. *Вопросы теории и практики судебных экспертиз*. М.: ВНИИСЭ, 1983. С. 6.

[3] *Колдин В. Я.* Анализ информационных полей как метод декодирования криминалистической информации. *Вестник криминалистики*. М.: Спарк, 2012. Вып. 4(44). С. 11.

них знань експерт виділяє в складі матеріального носія таку систему однорідних властивостей, яка дозволяє встановити доказову або орієнтуючу інформацію про обставини розслідуваної події. Виділення інформаційного поля є інструментом аналізу інформаційної структури наданого експерту конкретного матеріального об'єкта. Чим складнішою є інформаційна структура об'єкта, тим більше значення має виділення й роздільне дослідження відповідних інформаційних полів. Слід підкреслити, що спеціалізація кожного експерта прямо пов'язана з певним інформаційним полем об'єкта роду експертизи. Інформаційні поля включають функціональні (динамічні), сигналетичні (морфологічні, зовнішню будову), субстанціональні (склад, структура субстрату), семантичні (знакові) властивості об'єктів дослідження. Виділення спеціального об'єкта має важливе методологічне значення та слугує критерієм розмежування, класифікації судових експертиз, оскільки спеціальні об'єкти є специфічними для певного роду, виду експертизи[1].

Безпосереднім об'єктом експертного дослідження є частина спеціального об'єкта, яка піддається дослідженню під час проведення конкретного експертного дослідження. Під безпосереднім об'єктом експертизи розуміється та частина властивостей спеціального об'єкта, установлення яких необхідно й достатньо для вирішення завдання, поставленого перед експертом.

Підсумовуючи викладене, на основі наведених визначень предмета й об'єктів експертизи та з урахуванням диференціації предмета й об'єктів експертиз за рівнем загальності на родовий і конкретний можна надати такі визначення. *Предмет роду експертизи* – це доказова чи орієнтуюча інформація, яка може бути отримана на сучасному етапі розвитку судової експертизи дослідженням спеціального об'єкта, котрий є частиною властивостей об'єкта роду експертизи. *Предмет конкретної експертизи* – це доказова чи орієнтуюча інформація, яка може бути отримана дослідженням безпосереднього об'єкта, котрий є частиною властивостей наданого на експертизу конкретного матеріального носія.

ИНФОРМАЦИЯ КАК ОСНОВАНИЕ ДИФФЕРЕНЦИАЦИИ ПРЕДМЕТА И ОБЪЕКТОВ СУДЕБНЫХ ЭКСПЕРТИЗ

Щербаковский М. Г.

Рассмотрены виды правовой информации, к которой относится и экспертная информация. Показано, что одним из оснований определения и дифференциации предмета судебных экспертиз и объектов экспертного исследования является информация, получаемая в результате исследования представленных эксперту объектов. Даны определения предмета рода и конкретной судебной экспертизы.

Ключевые слова: судебная экспертиза, правовая информация, специальный и непосредственный объекты экспертного исследования, предмет рода и конкретной судебной экспертизы.

[1] *Мирский Д. Я.* Некоторые теоретические вопросы классификации объектов судебной экспертизы, их свойств и признаков. *Методология судебной экспертизы*. М.: ВНИИСЭ, 1986. С. 55–79.

INFORMATION AS THE BASIS FOR THE DIFFERENTIATION OF THE SUBJECT AND OBJECTS OF FORENSIC EXAMINATIONS

Shcherbakovskiy M. G.

The subject of forensic examination as a practical activity is one of the most important categories of forensic examinations theory. The subject of forensic examination is used to classify forensic examinations. The definition of the subject of forensic examinations through the prism of information theory categories is the most productive. Information is a part of the data about the investigated object which is used to solve a particular task. Legal information is used during investigation of crimes. The author proposes a classification of legal information. Information is divided into criminally relevant and neutral, depending on the relationship of the data to the event of the crime. Information is procedural or non-procedural, depending on the method of receipt in accordance with the procedural law. Information is evidentiary if it presents the content of evidence by itself. Information is orienting when it's used for organizational or tactical purposes. Information is criminalistic, expert or operative-search, depending on the methods and subjects of its receipt. Information, received by the expert during the investigation, is criminally relevant or neutral, procedural, expert, evidentiary or orienting. The data that are received by an expert, become useful information if they help to resolve issues put to a forensic expert. A special object of forensic examination (information field) is the totality of homogeneous properties of the subsumer. The direct object of an expert research is a part of a special object that is subjected to research during a specific expert study. The subject of forensic examination kind is evidentiary and orienting information that can be obtained at the contemporary stage of forensic examination development by researching a special object that is a part of the object properties of forensic examination kind. The subject of particular forensic examination is evidentiary or orienting information, which must be obtained by an investigation of a direct object that is the part of the properties of the particular material carrier submitted for examination.

Keywords: forensic examination, legal information, special and direct objects of forensic research, subject of the kind and particular forensic examination.

УДК 343.983

А. С. Джавадян, директор Национального бюро экспертиз Республики Армения, кандидат медицинских наук,
П. С. Восканян, заместитель директора Национального бюро экспертиз Республики Армения, кандидат химических наук, старший научный сотрудник

О ДОПОЛНИТЕЛЬНОЙ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКЕ ПО ЭКСПЕРТНЫМ СПЕЦИАЛЬНОСТЯМ В НАЦИОНАЛЬНОМ БЮРО ЭКСПЕРТИЗ

Представлено положение о дополнительной профессиональной подготовке по экспертным специальностям, разработанное в Национальном бюро экспертиз Республики Армения и реализуемое на практике. Отмечено,

© Джавадян А. С., Восканян П. С., 2017

что разработанные единые подходы к подготовке судебных экспертов разных специализаций в рамках индивидуальных кратко- и среднесрочных курсов позволяют обеспечить требуемый уровень профессиональной подготовки с последующей аттестацией соискателей на право самостоятельного производства судебных экспертиз. Показано, что опираясь на критерии, заложенные в действующее положение, с 2005 года по настоящее время свыше 300 соискателей прошли цикл дополнительного образования и получили соответствующие свидетельства.

Ключевые слова: судебный эксперт, дополнительное профессиональное образование, порядок организации образовательной деятельности, учебные модули.

Кардинальные изменения в государственном устройстве Республики Армения (РА), связанные с демократизацией общества и его государственных институтов, сказались и на необходимости обеспечения объективности доказательной базы, основанной на непредвзятом исследовании всех допустимых доказательств, полученных в рамках уголовного судопроизводства. Одним из шагов в этом направлении стало создание в 2004 г. в соответствии с постановлением Правительства РА № 1127-Н Национального бюро экспертиз и функционирование его в качестве самостоятельного независимого учреждения.

Развитие в республике экспертно-криминалистической службы в свою очередь потребовало обеспечить необходимость подготовки высококвалифицированных экспертных кадров. К сожалению, в РА отсутствовала практика целевой подготовки судебных экспертов высшими учебными заведениями. С целью восполнения этого пробела распоряжением Президента Национальной академии наук Республики Армения (НАН РА) № 38 от 29 августа 2005 г. в структуре НАН РА была создана квалификационная комиссия судебных экспертов. Руководствуясь требованиями п. 2.1 Положения о порядке сертификации судебных экспертов в структуре Национальной академии наук Республики Армения, соответствующим распоряжением Президента НАН РА также был утвержден состав квалификационной комиссии судебных экспертов. Таким образом, начиная с 2005 года в НАН РА, в рамках научно-образовательной деятельности стала осуществляться программа подготовки и повышения квалификации специалистов в области экспертологии (криминалистики), а также в соответствии с законодательством РА, их квалификационное освидетельствование.

Важно отметить, что классификация экспертиз предопределила подготовку и переподготовку экспертных кадров, поскольку в предоставляемом судебному эксперту свидетельстве о праве на производство экспертизы должен быть четко зафиксирован вид разрешаемой экспертизы[1].

[1] *Хрусталев В. Н.* Опыт подготовки экспертов-криминалистов (по материалам зарубежной печати). *Экспертная практика*. 1995. № 38. С. 38; *Россинская Е. Р.* Проблемы развития новых судебных экспертиз и подготовки экспертных кадров. *Закон*. 2005. № 6. С. 100–105; *Енгалычев В. Ф.* О подготовке экспертов-психологов в Калужском государственном педагогическом университете им. К. Э. Циолковского. *Теория*

Благодаря упомянутой программе соискателю на получение специальности в той или иной области экспертологии предоставляется возможность ознакомиться с квалификационными требованиями, предъявляемыми к профессиональным знаниям и навыкам, необходимым судебному эксперту соответствующей специальности, изучить принципы, методы, методики, технологии, используемые при производстве экспертных исследований, а также получить специальную информацию об актуальных задачах правового регулирования данной области.

Отметим, что при разработке программы по реализации дополнительного профессионального образования по подготовке квалифицированных судебных экспертов был учтен и обобщен международный практический опыт, в частности США, ведущих европейских стран, России, а также действующие в экспертных организациях упомянутых стран методы и процедуры дополнительного образования[1].

Подчеркнем, что на первой стадии был разработан документ, в котором четко были прописаны виды и подвиды осуществляемых в РА судебных экспертиз. Необходимо отметить, что этот документ подлежит пересмотру раз в 5 лет, исходя из соображений возникновения и развития новых видов и подвидов экспертиз. При этом действующим и планирующимся в последующем тем или иным видам и подвидам судебных экспертиз соответствуют четкие экспертные специальности, имеющие определенные названия и квалификационные характеристики. Также предварительно был уточнен

и практика судеб. экспертизы. 2008. № 4(12). С. 54–57; *Черных Н. А., Омельянюк Г. Г., Усов А. И.* Перспективы подготовки экспертов в области судебно-экологической экспертизы в Российском университете дружбы народов. *Вестник Рос. ун-та дружбы народов*. Серия: Экология и безопасность жизнедеятельности. 2007. № 2. С. 75–80; *Шкоропат Е. А., Задоров А. Г.* Практическая направленность учебного процесса необходимое условие подготовки судебных экспертов в системе высшего профессионального образования. *Вестник Волгоград. акад. МВД России*. 2008. № 2(7). С. 109–112; *Хрусталев В. Н.* Перспективы академической подготовки судебных экспертов в России. *Эксперт-криминалист*. 2013. № 1. С. 20–22.

[1] *Сейтенов К. К.* Международный форум по судебной экспертизе в КАЗГЮУ. *Право и государство*. 2016. № 1(70). С. 6–11; *Аминев Ф. Г.* О некоторых актуальных проблемах профессиональной подготовки судебных экспертов. *Судебная экспертиза: российский и международный опыт*: материалы Междунар. науч.-практ. конф. 2012. С. 441–446; *Усов А. И.* Современные модели обучения судебных экспертов как основа кадрового обеспечения судебно-экспертной деятельности в Евразийском экономическом союзе. *Теория и практика судебной экспертизы*. 2015. № 4(40). С. 20–25; Положение о дополнительном профессиональном образовании работников федеральных бюджетных судебно-экспертных учреждений Министерства юстиции Российской Федерации. URL: http//www.sudexpert.ru/files/norms/239.doc (дата обращения:16.12.2014); *Смирнова С. А.* Проблемы профессиональной подготовки судебных экспертов. *Теория и практика судеб. экспертизы*. 2013. № 2(30). С. 24–27; *Усов А. И., Торопова М. В.* Совершенствование системы профессионального образования государственных судебных экспертов. *Там же*. 2015. № 1(37). С. 34–39; *Россинская Е. Р.* Федеральные государственные образовательные стандарты 3-го поколения и подготовка судебно-экспертных кадров в России. *Право и государство*. 2016. № 1(70). С. 12–15.

перечень имеющихся в РА высших учебных заведений и специальностей, последние были сопоставлены с соответствующими экспертными профессиями. Например, документоведческий вид экспертных исследований, его подвид – техника и способ подготовки документов, требует, чтобы соискатель на должность эксперта имел знания, как минимум, по следующим специальностям: физика, химия, редакторское дело, полиграфия и т. п., т. е. имел бы высшее базовое образование (степень магистра или дипломированного специалиста), соответствующее требованиям дополнительной профессиональной программы по экспертной специальности, по которой планируется обучение.

Важно отметить, что к обучению по программе дополнительного профессионального образования принимаются физические лица – граждане РА, имеющие высшее образование (со степенью магистра или дипломированного специалиста), соответствующее требованиям дополнительной профессиональной программы по экспертной специальности, по которой планируется обучение. В рамках действующей в Национальном бюро экспертиз программы, зачисляемое на обучение физическое лицо по конкретной дополнительной профессиональной программе по экспертной специальности проходит полный курс обучения и подготовки. Особенность этой модели дополнительного профессионального образования состоит в том, что на первом этапе соискателю методом генерации случайных чисел предъявляются в электронном варианте в виде тестов 100 из 1000–1500 специальных вопросов, предварительно подготовленных в Национальном бюро экспертиз с целью проверки базовых знаний соискателя. В случае удовлетворительной оценки, полученной в результате тестирования, т. е. преодоление определенного порога, физическое лицо, претендующее на получение квалификации судебного эксперта, проходит устное собеседование, после чего в рамках договора об оказании платных образовательных услуг производится зачисление соискателя, для которого разрабатывается программа дополнительной профессиональной подготовки по экспертной специальности, состоящая из теоретической и практической частей. Срок обучения по этой программе устанавливается от 3 до 9 месяцев и зависит от уровня базовой подготовки слушателя и объема осваиваемой программы, а в отдельных случаях, как показывает многолетний опыт подготовки судебных экспертов, для некоторых специальностей может затянуться и составить более 9-ти месяцев. Необходимо иметь в виду, что вне зависимости от экспертных направлений, все соискатели в обязательном порядке проходят также теоретический курс по судебно-правовому регулированию вопросов, касающихся назначения и проведения экспертиз. Прохождение этого курса позволяет соискателю познать как основы законодательства о судебной экспертизе, так и основы общей и частных теорий судебной экспертизы.

Важно подчеркнуть, что в последние три года в профессиональную образовательную программу дополнительно введены такие актуальные новые учебные модули, как тайм-менеджмент, позволяющий научиться правильно

планировать свое время и стресс-менеджмент, позволяющий минимизировать влияние на человека стрессового воздействия[1].

Обучение по программе получения дополнительного профессионального образования осуществляется под руководством наставника. Наставник назначается из числа высококвалифицированных судебных экспертов, имеющих право самостоятельного производства экспертиз по экспертной специальности, соответствующей программе дополнительного профессионального образования слушателя. При этом наставник составляет индивидуальный календарный учебный график соискателя, периодически осуществляет устный опрос по освоенным соискателем темам, контролирует выполнение практических работ, контрольных заданий и информирует отдел повышения квалификации Национального бюро экспертиз о ходе образовательного процесса соискателя.

По завершении программы подготовки соискатель на должность эксперта вновь проходит профессиональное тестирование, после чего кандидатура соискателя представляется на заседании Квалификационной комиссии Национального бюро экспертиз с сопроводительными материалами, содержащими мнение и заключение наставника, составленные на основе тематического реферата и краткого отчета соискателя о приобретенных за время обучения знаниях, с целью получения свидетельства, допускающего его к проведению судебных экспертиз по той или иной экспертной специальности. В заключении наставника также в обязательном порядке указывается уровень приобретенных знаний и профессиональных навыков соискателя, касающихся способов и подходов практического применения методик и технологий при производстве судебных экспертиз, навыков по определению основных проблем эксперта в области применения норм процессуального законодательства.

В подтверждение отметим, что с 2005 г. по настоящее время 324 соискателя на должность судебного эксперта успешно прошли цикл дополнительного профессионального образования с последующим получением свидетельств, позволяющих выполнять судебные экспертизы по соответствующим экспертным направлениям.

Формат статьи не позволяет подробно описать объем последовательных работ, систематически осуществляемых в Национальном бюро экспертиз по направлению присвоения квалификации судебного эксперта специалистам высшей категории. Однако в дополнение к сказанному отметим, что за последние 10 лет в Национальном бюро экспертиз накоплен большой

[1] *Брайан Т.* Тайм-менеджмент. М.: Изд-во Манн, Иванов и Фербер. 2015. 144 с.; *Моргенстерн Д.* Тайм-менеджмент. Искусство планирования и управления своим временен и своей жизнью. Николаев: Добрая книга. 2013. 258 с.; *Мрочковский Н., Толкачев А.* Экстремальный тайм-менеджмент. М.: Альпина Паблишер. 2015. 214 с.; *Каменюкин А. Г., Ковпак Д. В.* Стресс-менеджмент. СПб.: Питер. 2012. 208 с.; *Льюис Д.* Управление стрессом: Как найти дополнительные 10 часов в неделю. М.: Альпина Паблишер. 2012. 238 с.; *Сивил Д.* Стресс-менеджмент. М.: Гиппо. 2006. 126 с.

опыт в рамках научно-практических работ по обеспечению непрерывного обучения сотрудников организации, выполняющих судебные экспертизы, в частности, по вопросам приобретения новых экспертных профессий и принципов проверки знаний в подобных случаях, по определению критериев, необходимых для предоставления эксперту самостоятельности, сроков и длительности испытательного периода его деятельности, а также критериев оценки этой деятельности.

ПРО ДОДАТКОВУ ПРОФЕСІЙНУ ПІДГОТОВКУ ЗА ЕКСПЕРТНИМИ СПЕЦІАЛЬНОСТЯМИ В НАЦІОНАЛЬНОМУ БЮРО ЕКСПЕРТИЗ

Джавадян А.С., Восканян П. С.

Наведено положення про додаткову професійну підготовку за експертними спеціальностями, розроблене в Національному бюро експертиз Республіки Вірменія та реалізуєме на практиці. Відзначено, що розроблені єдині підходи до підготовки судових експертів різних спеціалізацій у рамках індивідуальних коротко- і середньострокових курсів дозволяють забезпечити необхідний рівень професійної підготовки з наступною атестацією здобувача на право самостійного проведення судових експертиз. Показано, що спираючись на критерії, закладені в чинне положення, з 2005 р. до сьогодні понад 300 здобувачів пройшли цикл додаткової освіти та одержали відповідні свідоцтва.

Ключові слова: судовий експерт, додаткова професійна освіта, порядок організації освітньої діяльності, навчальні модулі.

ON ADDITIONAL PROFESSIONAL TRAINING IN EXPERT SPECIALTIES IN THE NATIONAL BUREAU OF EXPERTISES

Javadyan A. S., Voskanyan P. S.

The paper is devoted to the Regulation on Additional Professional Training in Expert Specialties developed by the National Bureau of Expertises of the Republic of Armenia and realized in practice. It's noted that the unified approaches, set forth in the Regulation, to the retraining of forensic experts of different specializations within the framework of individual short- and medium-term courses make it possible to provide the required level of professional training with the subsequent certification of the applicant for the right to independently perform a forensic examination. The peculiarities of the current model of additional professional education are described, including testing the basic knowledge of the applicant at the first stage, and in case of satisfactory evaluation, after an oral interview, training on the developed individual program consisting of theoretical and practical parts. Upon completion of the training program, the accompanying materials on the applicant's candidature are submitted to the meeting of the Qualification Commission established by the National Bureau of Expertises, which gives the right to the applicant to carry out independent forensic examination in one or another expert specialty (since 2005 in this manner more than 300 applicants it's prepared). The paper also emphasizes that the programs of additional professional training are periodically revised, supplemented with introducing new relevant training modules into the programs. In particular, the paper contains links to the introduction of modules such as time management and stress manage-

ment into the educational process. The paper also highlights the accumulated experience allowing to provide a qualitative level of experts continuous training of the National Bureau of Expertises, particularly, on definition of the criteria necessary for granting independence to the expert, terms and duration of the probation period of his activity, criteria for evaluating this activity.

Keywords: forensic expert, additional professional education, procedure of educational activity organization, educational modules.

УДК 343.98

Е. Б. Сімакова-Єфремян, заступник директора Харківського НДІСЕ, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник

ДО ПИТАННЯ ВЗАЄМОЗАЛЕЖНОСТІ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ І ТЕНДЕНЦІЙ ІНТЕГРАЦІЇ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ В УКРАЇНІ

Досліджено окремі питання глобалізації світу та її впливу на європейські інтеграційні процеси, а також на тенденції інтеграції спеціальних знань у судовій експертизі. Проаналізовано порівняльний огляд європейських експертів в аспекті діяльності органів судової експертизи в Україні та державах – членах ЄС. Визначено шляхи реалізації українськими криміналістами й судовими експертами положень основних європейських документів, що визначають мінімальні стандарти та пропонують різні варіанти діяльності в галузі судової експертизи.

Ключові слова: світова глобалізація, європейська інтеграція, судовий експерт, законодавство про судову експертизу, інтеграція спеціальних знань.

В умовах світової глобалізації все більше зростає взаємозалежність країн світу, перетворення їх на єдиний глобальний організм, якому притаманні власні закони й тенденції розвитку. Глобалізація як будь-яке складне та багатоаспектне явище має певні наслідки, які суттєво впливають на історичні долі цілих народів на всіх континентах. Не оминає глобалізація й питання розвитку права і юридичних наук. Своєрідним підтвердженням цього є проведення Першого Харківського міжнародного юридичного форуму «Право та проблеми сталого розвитку в глобалізованому світі». Захід організовано Харківською обласною державною адміністрацією, Національною академією правових наук України, Національним юридичним університетом імені Ярослава Мудрого та за підтримки Агентства США з міжнародного розвитку (USAID) «Нове правосуддя» й Координатора проектів ОБСЄ в Україні.

У роботі Форуму взяли участь досвідчені політики, урядовці та науковці зі світовим ім'ям із Австрії, Бельгії, Білорусі, Болгарії, Великої Британії, Грузії, Данії, Естонії, Індії, Ірландії, Канади, Литви, Польщі, Словаччини, США, Туреччини, України, Німеччини, Чехії, Швейцарії, Швеції, співробіт-

© Сімакова-Єфремян Е. Б., 2017

ники міжнародних організацій, структурних підрозділів ЄС, відомі правозахисники та представники юридичного бізнесу. Відкриваючи Перший міжнародний юридичний форум, доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України, ректор Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого В. Я. Тацій підкреслив, що процеси глобалізації, які відбуваються у світі, дають не тільки певні переваги в розвитку людства, а й породжують нові загрози, інколи з непередбачуваними наслідками. Можна наголосити тільки на деяких із них. Це бойові дії на Сході нашої держави, анексія Криму, війна в Сирії та багато інших. Не менше занепокоєння в людства викликають проблеми екологічної та продовольчої безпеки, – наголосив В. Я. Тацій, – а також транснаціональний тероризм, зростання корупції, яка швидко поширюється в багатьох країнах світу. Важливими є й питання гуманітарного права. Він відзначив, що вирішити їх неможливо без активної участі юристів-науковців і практиків: «від нас очікують виважених, аргументованих і ефективних рекомендацій, які могли б бути імплементовані як у національне законодавство, так і в міжнародно-правову практику[1].

Безумовно, процеси глобалізації мають свою специфіку в різних сферах, у тому числі й у галузі судової експертизи. Особливе місце при цьому належить впливу глобалізації на європейські інтеграційні процеси[2]. Ці процеси в судовій експертизі реалізуються передусім через адаптацію законодавства України про судову експертизу до європейського законодавства, а крім того, через уніфікацію методик експертних досліджень для всіх судово-експертних установ шляхом їх акредитації згідно з міжнародними стандартами якості.

Відповідно до інформації, викладеної у звіті експерта Європейського Союзу (далі – ЄС)[3], у рамках Проекту Європейської комісії/ENPI «Підтримка реформ у сфері юстиції в Україні» у 2016 р. проведено порівняльний огляд діяльності органів судової експертизи в Україні й державах – членах ЄС. Завдання реалізоване дистанційно, шляхом проведення оцінювання українського законодавства на його відповідність стандартам ЄС щодо судово-експертної діяльності та підготовки відповідних рекомендацій.

Основними європейськими документами, що визначають мінімальні стандарти й пропонують різні варіанти діяльності, є такі:

1. Керівні принципи Європейської комісії з ефективності правосуддя (далі – Керівні принципи CEPEJ) щодо ролі призначених судом експертів у судових розглядах держав – членів Ради Європи (прийняті на 24-му пленарному засіданні комісії, Страсбург, 11–12 грудня 2014 р.);

---

[1] Харківський міжнародний юридичний форум «Право та проблеми сталого розвитку в глобалізованому світі». URL: http://nlu.edu.ua/ru.

[2] *Вітер І.* Вплив глобалізації на європейські інтеграційні процеси. *Антологія творчих досягнень*. Київ: ІСЕМВ НАН України, 2004. Вип. 1. С. 125–131.

[3] *Юодкайте-Гранскіене Г.* Порівняльний огляд діяльності органів судової експертизи в державах – членах ЄС: 2-й звіт по місії Європ. коміс./ENPI «Підтримка реформ у сфері юстиції України». EuropeAid/134175/L/ACT/UA No 2013/328-160. 55 с.

2. Висновки Ради та План подальшої діяльності з огляду на розроблені висновки Ради Європейської судово-експертної наукової галузі. У ст. 138 Керівних принципів CEPEJ вказується, що відповідно до принципів, сформульованих у цьому документі, кожна держава – член Ради Європи повинна або ввести законодавчі норми, що стосуються прав і обов'язків експертів у судовому процесі, або контролювати чи перевіряти на відповідність існуючим Керівним принципам CEPEJ встановлені в цій країні мінімальні стандарти правил поведінки експертів.

3. Керівництво з належної практики в цивільній судовій експертизі в Європейському Союзі: європейська експертиза та експертні установи, видане в жовтні 2015 р. У рекомендаціях зазначається, що вони є результатом понад десяти років досліджень, дискусій і обговорень між зацікавленими сторонами по всій Європі з метою вдосконалення судової процедури та забезпечення зростання довіри громадян і підприємств до сфери юстиції як у державах – членах ЄС, так і в умовах проживання або роботи в іншій країні, коли йдеться про вирішення транскордонних питань. Протягом майже двох років за фінансової підтримки Головного управління юстиції Європейської комісії (EGLE – Європейське керівництво із судової експертизи) провідні судді, адвокати, судові експерти, науковці та студенти-правознавці регулярно проводили обговорення основних аспектів судової експертизи в цивільному процесі з метою вдосконалення різних існуючих систем і забезпечення робочої основи передового досвіду в Європі[1].

Слід підкреслити, що судова експертиза призначена для здійснення експертного забезпечення правосуддя, тому її регулювання та стратегічні напрями безпосередньо пов'язані з кримінальним, цивільним, господарським і адміністративним процесуальним законодавством, що й складає основу функціонування судової експертизи. Саме тому необхідно провести аналіз цього законодавства з метою впровадження розроблених стратегічних напрямів у норми чинного законодавства України.

Країнами Європейського співтовариства розроблено План дій для реалізації заходів (цілей), пов'язаних із побудовою єдиної судово-експертної науки (forensic science) у ЄС до 2020 р. Його положення слід ураховувати при розробленні стратегій реформування та розвитку судової експертизи в Україні. Цей План визначає пріоритети, які повинні бути включені до стратегії реформування:

1. Розроблення розгорнутого сучасного практичного посібника із судово-експертних дисциплін. Слід зауважити, що перші кроки стосовно реалізації цього пункту Плану вітчизняними науковцями вже зроблені. Так, колективом учених-криміналістів України, Литовської Республіки та інших країн підготовлено та у 2016 р. видано перший том підручника з криміналістики англійською мовою за науковою редакцією професора Університету Миколаса Ромеріса Г. Малевські та професора Національного юридичного уні-

[1] URL: http://gb.experts-institute.eu/Publication-of-the-guide-to-good.html (дата звернення: 12.05.2016).

верситету імені Ярослава Мудрого В. Ю. Шепітька,[1] у якому розглядаються основи використання спеціальних знань, а фахівцями Харківського НДІ судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса спільно з іншими експертними установами Міністерства юстиції України підготовлено та опубліковано навчальний посібник «Основи судової експертизи»[2] для фахівців, які мають намір отримати (підтвердити) кваліфікацію судового експерта, та планується його переклад англійською мовою з подальшим розповсюдженням у країнах ЄС.

2. Стимулювання обміну інформацією з баз даних для проведення експертного аналізу, наприклад, щодо зброї та боєприпасів, вибухових речовин, наркотиків тощо. Стосовно цього питання заслуговує на увагу пропозиція науковців Харківського НДІ судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса із розроблення автоматизованої системи накопичення емпіричних даних щодо комп'ютерно-технічних досліджень, організації доступу до неї та керівництва для користувачів – своєрідної судово-експертної вікіпедії, до якої будуть надходити інформаційні матеріали з експертної практики та публікації наукових праць із цього виду судової експертизи. Наукова тема запланована для виконання протягом 2017 р. й після її завершення, апробації та рекомендації для впровадження за аналогією можуть бути створені автоматизовані бази даних з інших видів судових експертиз.

3. Розроблення та впровадження тестів за експертними дисциплінами на професійну придатність і вправ на вміння співпрацювати. Такі тести розроблялися та запроваджувалися в системі експертного забезпечення правосуддя Міністерства юстиції України для проведення екзаменаційних іспитів з метою отримання (підтвердження) кваліфікації судового експерта, однак у зв'язку із браком коштів на обладнання відповідних приміщень, оснащених як екзаменаційні комп'ютерні класи, зазначену ідею не вдалося втілити в життя. Ця ідея може реалізуватися лише за наявності відповідного фінансування.

4. Підвищення рівня інформативності про судову експертизу та відповідне навчання представників правоохоронних органів і суддівського корпусу. Цей пункт плану реалізується спеціалізованими експертними установами України постійно, як відповідно до планів науково-методичної роботи, так і за замовленнями правоохоронних органів, судів, адвокатських об'єднань тощо.

5. Стимулювання акредитації постачальників експертних послуг і підвищення компетентності судових експертів на добровільній основі. Процедури акредитації на сьогодні – це одне із найважливіших завдань судово-експертних установ України. Питома вага їх – на стадії підготовки до акредитації.

---

[1] Textbook of Criminalistics. Vol. 1: General Theory/ed. by Hendrik Malevski, Valery Shepitko. Kharkiv: Apostille Publishing LLC, 2016. 488 p.

[2] Основи судової експертизи: навч. посіб. для фахівців, які мають намір отримати або підтвердити кваліфікацію суд. експерта/авт.-уклад.: Л. М. Головченко, А. І. Лозовий, Е. Б. Сімакова-Єфремян та ін. Харків: Право, 2016. 928 с.

6. Стимулювання обміну даними для експертного аналізу на підставі Прюмської конвенції та підвищення якості обміну. Прюмський договір (Prüm Treaty) відомий також як Прюмська конвенція, або «Шенгенська угода-ІІІ», підписаний 27 травня 2005 р. у м. Прюм (Німеччина) сімома державами: Німеччиною, Іспанією, Францією, Люксембургом, Нідерландами, Австрією та Бельгією щодо обміну даними, дає можливість державам – членам ЄС надавати одна одній автоматичний доступ до генетичних баз даних, відбитків пальців та інформації про злочини, пов'язані з торгівлею наркотиками. Оскільки Україна на сьогодні не є членом ЄС, то приєднання до Прюмської конвенції є проблематичним.

Усі зазначені заходи не визначають, якою саме повинна бути система судової експертизи на національному рівні, необхідно лише гарантувати, що правове регулювання й усі стратегії відображають основні європейські підходи та норми законодавства. Мінімальні стандарти й підходи перш за все пов'язані з кваліфікацією та компетентністю експертів, ефективністю і якістю судової експертизи[1].

Стандартні загальні вимоги ISO-17025 до компетентності тестових і калібрувальних лабораторій є основним стандартом, що застосовується для судово-експертних установ із метою гарантування здійснення контролю та дотримання вимог якості, однією зі складових забезпечення імплементації мінімальних стандартів судової експертизи до національної практики.

Із метою вдосконалення методичного забезпечення судово-експертних установ України та приведення всіх сфер їх діяльності у відповідність із міжнародними стандартами, зараз триває робота щодо їх вступу до Європейської мережі судово-експертних установ (European Network of Forensic Science Institutes – ENFSI). Ця організація (заснована ще в 1995 р.) створює своєрідний майданчик комунікації судових експертів різних країн світу та забезпечує обмін досвідом у роботі з новітніми технологіями. Однією з умов вступу до ENFSI є обов'язкова акредитація за міжнародними стандартами, один із яких запроваджено в Україні як національний нормативний документ – ДСТУ ISO/IEC 17025:2006 «Загальні вимоги до компетентності випробувальних та калібрувальних лабораторій». Будь-яка розвинена держава одним із основних завдань убачає постійне підвищення якості продукції та послуг національних виробників. Така сама тенденція спостерігається й у сфері діяльності судово-експертних установ, «продукцією» яких є судові експертизи. Сертифікація установ виступає особливо актуальним завданням у досягненні цієї мети, адже вона пов'язана із новим стратегічним напрямом роботи – розробленням і впровадженням систем управління якості, що будуються відповідно до вимог сучасних міжнародних стандартів[2].

[1] Більш детально див.: *Юодкайте-Гранскіене Г.* Зазнач. твір.

[2] Більш детально див.: *Юрчишин В. Д.* Аккредитация подразделений экспертной службы МВД Украины соответственно международным требованиям ISO/IEC 17025 Европейской сети судебно-экспертных учреждений: современное состояние и перспективы развития. *Актуальные проблемы современной криминалистики и судебной экспертизы*: материалы Междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 35-летию со дня образования каф. криминалистики Акад. МВД Респ. Беларусь (Минск, 3 июня 2011 г.).

Таким чином, наведені заходи допомагають отримати уявлення про тенденції інтеграційних процесів у судовій експертизі у світлі європейської інтеграції та світової глобалізації.

К ВОПРОСУ ВЗАИМОЗАВИСИМОСТИ ЕВРОПЕЙСКИХ ИНТЕГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ И ТЕНДЕНЦИЙ ИНТЕГРАЦИИ СПЕЦИАЛЬНЫХ ЗНАНИЙ В УКРАИНЕ

Симакова-Ефремян Э. Б.

Исследованы отдельные вопросы глобализации мира и ее влияния на европейские интеграционные процессы, а также на тенденции интеграции специальных знаний в судебной экспертизе. Проанализирован сравнительный обзор европейских экспертов в аспекте деятельности органов судебной экспертизы в Украине и государствах – членах ЕС. Указаны пути реализации украинскими криминалистами и судебными экспертами положений основных европейских документов, которые определяют минимальные стандарты и предлагают разные варианты деятельности в области судебной экспертизы.

Ключевые слова: мировая глобализация, европейская интеграция, судебный эксперт, законодательство о судебной экспертизе, интеграция специальных знаний.

TO THE QUESTION OF INTERDEPENDENCE OF THE EUROPEAN INTEGRATION PROCESSES AND INTEGRATION TENDENCIES OF SPECIAL KNOWLEDGE IN UKRAINE

Simakova-Efremian E. B.

In the conditions of world globalization, the interdependence of the countries of the world, their transformation into a single global organism, which has its own laws and tendencies of development, is growing ever more. Globalization, like any complex and multifaceted phenomenon, has certain consequences that significantly affect the historical destinies of countries and peoples. Globalization concerns the issues of the development of law and judicial sciences. The holding of the First Kharkiv International Legal Forum "The Law and Problems of Sustainable Development in the Globalized World" is a peculiar confirmation of this. During the opening of the Forum, the rector of the National Law University academician V. Ya. Tatsyi stressed that the processes of the world globalization not only give certain advantages in the development of the humanity but also generate new problems, which impossible to solve without an active participation of lawyers-scientists

Минск: Акад. МВД, 2011. С. 123–125; *Евмененко С. А., Нефедов С. Н.* Система обеспечения качества судебно-экспертной деятельности Республики Беларусь. *Применение современных научных методов и технологий в области экспертиз*: материалы междунар. конф. (Ереван – Цахкадзор, 16–17 июня 2015 г.). Ереван, 2015. С. 149–157; *Нефедов С. Н., Чащин С. В.* Требования к системе менеджмента качества лаборатории судебной экспертизы. *Там само*. С. 158–164; *Джабир А.* Общая характеристика несоответствий, обнаруженных при аудите лабораторий судебной экспертизы, аккредитованных по стандарту ISO/IEC 17025. *Восток-Запад: партнерство в судебной экспертизе. Актуальные вопросы теории и практики судебной экспертизы*: материалы междунар. науч.-практ. конф. (Алматы, 27 окт. 2016 г.). Алматы, 2016. С. 157–161; *Хоша В. В.* К вопросу административно-правового обеспечения аккредитации судебно-экспертных учреждений Украины. *Там само*. С. 437–439.

and practitioners. He noted: "From us expect balanced, well-reasoned and effective recommendations that might be implemented both in the national legislation and in the international legal practice". Undoubtedly, the processes of globalization have their own specifics in various fields, including, in the field of forensic examination. A special place in this case belongs to the influence of the world globalization upon European integration processes. These processes are realized in the forensic examination, primarily by means of implementation of the legislation of Ukraine on forensic examination into European legislation, and in addition, by means of unification of the techniques of expert research for all forensic institutions by their accreditation in accordance with international quality standards. There were defined the ways of realization by Ukrainian criminalists and forensic experts of the requirements of the European documents containing the minimum standards in themselves and various variants of activities in the field of Criminalistics and Forensic Expertise have been proposed.

Keywords: world globalization, European integration, forensic expert, legislation on forensic examination, integration of special knowledge.

УДК 343.98:006

А. А. Русецький, Радник Голови Адміністрації Президента України, депутат Харківської обласної ради, голова постійної комісії Харківської обласної ради з правових питань, регуляторної політики, законності, громадського порядку, боротьби з корупцією та злочинністю; кандидат юридичних наук, доцент, член-кореспондент Міжнародної кадрової академії

ПРО ОРГАНІЗАЦІЮ СУДОВО-ЕКСПЕРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: МІЖНАРОДНИЙ АСПЕКТ

Розглянуто проблеми імплементації міжнародних стандартів у судово-експертну діяльність України. Проаналізовано характерні особливості міжнародних стандартів, що використовуються в судово-експертній діяльності. Виявлено та обґрунтовано позицію необхідності законодавчого введення міжнародних стандартів у процес проведення судової експертизи.

Ключові слова: міжнародні стандарти, стандартизація, судово-експертна діяльність, судова експертиза, експерт.

Сучасні інтеграційні процеси імплементації міжнародних норм у національне законодавство визначають нові завдання щодо включення таких стандартів у судово-експертну діяльність (далі – СЕД). Орієнтація регулювання СЕД на зарубіжну практику відкриває нові можливості для підвищення якості та професіоналізму проведення експертиз судово-експертними установами. Успішне приєднання до європейської спільноти експертів залежить від внутрішнього демократичного розвитку, досягнення нової якос-

© Русецький А. А., 2017

ті суспільства й незворотності демократичних перетворень у всіх царинах суспільного буття[1]. На наш погляд, сучасна ситуація, що склалась у СЕД в Україні, зокрема в питаннях, що пов'язані з проведенням експертизи в судових провадженнях (кримінальному, цивільному, адміністративному тощо), потребують допрацювання й роз'яснення, ураховуючи реформування судової системи та розвиток нових тенденцій і новітніх технологій проведення експертиз.

Європейська практика, на засадах якої впроваджуються правові стандарти, як зазначає М. Г. Хаустова, свідчить про наявність обов'язкових стандартів і стандартів, які мають рекомендаційний характер. Обов'язкові стандарти закладені в правові норми, які зобов'язують до належної поведінки. Саме ця особливість стандартів багато в чому визначає загальний напрям розвитку правової системи, оскільки за своєю правовою природою такі норми належать до норм-принципів, тобто мають установчий характер. Необов'язкові стандарти, які мають рекомендаційній характер, – це породження міжнародного права XX ст., коли «швидкість» їх розвитку не збігалася з можливостями й бажаннями окремих держав. Поділ європейських правових стандартів на згадані різновиди зумовив функціонування права у звичайному розумінні, тобто такого, яке має обов'язковий характер, і так званого «м'якого» права[2].

Міжнародні стандарти існують у будь-якій сфері правового регулювання, проте вони здебільшого ототожнюються зі стандартами, які регулюють технічну сферу, оскільки є найпоширенішими. Однак сьогодні складно уявити будь-яку царину суспільного життя, у якій би не існувало загальновизнаних міжнародних стандартів. Європейські правові стандарти формуються в рамках двох найбільших регіональних міжнародних об'єднань – Ради Європи та Європейського союзу. Рада Європи встановлює передусім стандарти в гуманітарній сфері: щодо захисту прав людини, охорони довкілля, конституційного права, що зумовлено цілями її функціонування. Європейський союз – через директиви, регламенти й інші нормативно-правові акти – встановлює стандарти більшості сфер життєдіяльності населення країн ЄС. Слід зазначити, що саме в процесі розвитку «стандартизації» в європейському праві відбувається своєрідне відпрацювання суспільних відносин у ЄС.

Визначаючи європейський правовий стандарт як окрему категорію норм європейського права, потрібно зауважити, що цей термін уживається в широкому значенні та включає такі елементи, як загальні принципи права ЄС і «спільні цінності» ЄС – вони стосуються людини, довкілля, економічних питань та ін. Класичним прикладом їх закріплення є Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р.[3] У вузькому значенні цей

[1] *Філоненко Р. Ю.* Демократизація українського суспільства – засаднича складова входження України до простору Європи. *Віче*. 2011. № 2 (січень). С. 12.

[2] *Хаустова М. Г.* Міжнародні стандарти в контексті євроінтеграційних процесів в Україні. *Вісник нац. акад. прав. наук України*. 2017. № 2(89). С. 44–45.

[3] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. URL: https://uk.wikipedia.org.

термін має специфічний зміст і не збігається із поняттям «правовий стандарт», наприклад, стандарти в технічній сфері, які ухвалюються Європейським комітетом стандартизації, тобто за своїм змістом є технічною публікацією, що використовується як норма, правило, настанова чи визначення. Отже, вони стосуються продукції, послуг або систем і виступають базою для зближення й взаємодії в рамках зростаючого ринку в різних галузях промисловості. Сьогодні в міжнародному праві de facto створена система стандартів, які регламентують різні аспекти міжнародних відносин[1].

Таким чином, імплементація міжнародних стандартів в українське законодавство дає можливість вийти на інший рівень розвитку суспільних відносин, зокрема в такій сфері, як СЕД.

Судово-експертна діяльність має здійснюватись ефективно, а її правове регулювання повинно відбуватися без порушень прав і свобод людини[2]. Чинне законодавство України, де розглядаються питання СЕД, спрямоване на дотримання прав і свобод людини й громадянина, захист прав та інтересів судового експерта. Однак необхідно наголосити, що права та інтереси мають відповідати міжнародним стандартам.

Проблемам правового характеру судово-експертної діяльності, наприклад, у адміністративному провадженні, присвячені праці Ф. М. Джавадова, Т. О. Коломоєць, Н. І. Клименко, В. К. Лисиченка, Н. П. Майліс, Л. В. Романенка, М. В. Салтевського, О. Фількова, В. Ю. Шепітька, В. М. Шерстюк, М. Г. Щербаковського та багатьох інших[3]. Однак питання, що розглядали вчені, стосувались окремих аспектів регулювання СЕД, не охоплювали всіх новацій і особливостей. Особи, які стикаються з провадженням судової експертизи, допускають ряд помилок, а уникнути недоліків в організації проведення судових експертиз можна за допомогою чітко прописаної процедури від подачі заяви (ухвали, постанови) в установу до видачі висновку експерта.

Судова експертиза, яка становить головну компоненту СЕД, останнім часом зазнала суттєвих змін. Дивлячись крізь призму нових міжнародних стандартів та інноваційних технологій, для проведення судових експертиз необхідно використовувати нові підходи до співробітництва українських і міжнародних експертних установ. Сьогодні існують такі напрями міжнародного співробітництва в галузі судової експертизи:

— удосконалення внутрішнього законодавства держави з його максимальною відповідністю нормам міжнародного права;

— співробітництво судово-експертних установ певної держави з міжнародними судово-експертними установами;

---

[1] *Хаустова М. Г.* Зазнач. твір. С. 44–45.

[2] *Олійник О. О.* Зарубіжний досвід адміністративно-правового регулювання судово-експертної діяльності. *Митна справа*. 2013. № 4(88). С. 270.

[3] Див., напр.: *Салтевський М. В.* Криміналістика: підручник. Харків: Консум, 2001. 528 с.; *Шепітько В. Ю.* Криміналістика: підручник. Київ: Ін Юре, 2010. 496 с.; *Щербаковский М. Г.* Судебные экспертизы: назначение, производство, использование: учеб.-практ. пособие. Харьков: Эспада, 2005. 544 с. та ін.

— укладення міждержавних угод про співробітництво в галузі судової експертизи[1].

Такі міжнародні відносини регламентовані Законом України «Про судову експертизу»[2]. Цей закон закріплює право судово-експертних установ на здійснення міжнародного співробітництва щодо проведення судової експертизи та спільних наукових розробок українських і європейських експертних установ. Чинне законодавство в галузі судової експертизи передбачає також різні форми обміну інформацією, зокрема, обмін стажистами, проведення міжнародних наукових конференцій, обмін друкованими виданнями, здійснення спільних видань тощо[3].

Подібні закони регулювання СЕД були прийняті Республікою Казахстан (2017) Азербайджанською Республікою (2007). На відміну від Закону України «Про судову експертизу», у законах цих держав міститься поняття «судово-експертна діяльність», що визначається як діяльність, пов'язана з організацією та проведенням судової експертизи з метою забезпечення прав і законних інтересів осіб, що є учасниками, засобами спеціальних знань (ст. 1)[4]. На думку М. Я. Сегая, ці визначення є не повними, оскільки звужують коло діяльності (організація й проведення судових експертиз у державних судово-експертних установах) та мету (забезпечення прав і законних інтересів учасників судочинства за допомогою спеціальних знань)[5].

За роки незалежності Україна уклала цілу низку міжнародних договорів щодо співпраці у сфері СЕД із європейськими країнами та країнами близького і далекого сходу (Естонією, Грузією, Казахстаном, Латвією, Литвою, Молдовою, Узбекистаном, В'єтнамом, Китаєм, Македонією, Монголією, Польщею, Чехією та ін.). Ці акти встановлюють порядок виклику експертів за кордон, гарантії захисту експертів, право на відшкодування експерту витрат на проїзд і перебування, право на оплату виконаної роботи тощо[6]. Також передбачається проведення спільної наукової роботи з основних проблем судової експертизи, удосконалення наявних і створення нових методів і методик судової експертизи, обмін досвідом експертної практики.

---

[1] *Матвєєвський О. В.* Міжнародно-правове забезпечення судових експертиз: постановка питання. *Митна справа*. 2013. № 6(90). С. 56.

[2] Про судову експертизу: Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12.

[3] Експертизи у судовій практиці: наук.-практ. посібник для суддів, прокурорів, слідчих, адвокатів/за заг. ред. В. Г. Гончаренка. Київ: Юрінком Інтер. 2005. С. 69.

[4] Закон Азербайджанской Республики «О государственной деятельности судебной экспертизы». URL: http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=2704; Закон Республики Казахстан «О судебно-экспертной деятельности». URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37215312.

[5] *Сегай М. Я.* Судебная экспертология: объект, предмет, природа и система науки. *Теорія та практика судової експертизи та криміналістики*. Харків: Право, 2003. Вип. 3. С. 25–32.

[6] Експертизи у судочинстві України: навч.-наук. посібник/за заг. ред. В. Г. Гончаренка, І. В. Гори. Київ: Юрінком Інтер, 2017. С. 24.

Співпраця включає такі напрями діяльності, як:

— обмін інформацією з науково-дослідних і дослідно-конструкторських розробок, нових навчальних, методичних і довідкових видань у галузі криміналістики й судової експертизи;

— проведення наукових конференцій, семінарів і виставок;

— координація наукової роботи з проблем судової експертизи у формі спільного розроблення методів і методик судової експертизи;

— виконання наукових розробок за заявками однієї зі сторін;

— підготовка та підвищення кваліфікації кадрів;

— взаєморецензування наукових розробок, експертних висновків;

— надання науково-методичної, консультативної, технічної роботи з питань наукової та експертної діяльності[1].

Також у цих договорах зазначені:

а) мета та предмет договорів (співробітництво в галузі наукової роботи з основних проблем судової експертизи, удосконалення наявних і створення нових методів та методик судової експертизи, обмін досвідом експертної практики);

б) форми співробітництва (обмін науковою інформацією, координація наукових досліджень, спільне навчання фахівців та обмін стажистами, взаємне рецензування наукових робіт і експертних висновків);

в) конкретні суб'єкти, уповноважені міністерствами юстиції обох країн здійснювати науково-практичні зв'язки;

г) питання фінансування витрат (у порядку взаємодопомоги) і використання мови (прийнятої для обох сторін)[2].

Таким чином, укладені договори про співробітництво сприяють стандартизації СЕД в Україні та позитивно впливають на обмін інформацією у сфері експертної практики й наукових досліджень, здійсненню заходів із взаємного обміну інформацією щодо організації роботи експертних установ. Також необхідно наголосити, що міжнародне співробітництво здійснюється не тільки на рівні законотворчої діяльності, але й на рівні міністерств, відомств, до сфери управління яких входять спеціалізовані експертні установи (Міністерства юстиції, Міністерства внутрішніх справ тощо).

У більшості європейських країн відомчі експертні установи активно діють спільно з поліцейськими організаціями під юрисдикцією міністерств внутрішніх справ. Так, у Великій Британії в структурі МВС діє експертно-криміналістична служба, яка є важливим органом у роботі британської поліції з розкриття, розслідування та запобігання злочинам. Основними завданнями служби є здійснення професійної допомоги в процесі розкриття та розслідування злочинів, а також провадження судових експертиз і експертних досліджень для поліції Англії та Уельсу. Співробітники експертно-криміналістичної служби беруть участь в оперативно-розшукових заходах і слідчих діях, виконують експертизи й дослідження для 43 регіональних

[1] Експертизи в Україні/В. Г. Гончаренко, Е. Ф. Демський, О. М. Джужа та ін.; за ред. В. С. Ковальського. *Бюлетень законодавства і юридичної практики України*. 2002. № 6. Київ: Юрінком Інтер. С. 4.

[2] Експертизи у судовій практиці. С. 50.

поліцейських підрозділів Англії та Уельсу, а також Королівської прокуратури, митної й акцизної служб, інших правоохоронних органів. Ця служба надає послуги приватним компаніям як у країні, так і за кордоном[1].

У деяких країнах експертна криміналістична служба є частиною міністерств юстиції (наприклад, у Португалії, Нідерландах тощо). У Франції експертно-криміналістична служба належить до складу збройних поліцейських формувань (Національної жандармерії та Національної поліції) і підпорядковується Міністерству оборони. До складу Національної жандармерії входить унікальний експертно-криміналістичний інститут, який тісно співпрацює з поліцейськими, слідчими, прокурорами й суддями. В Іспанії та Польщі судово-експертні лабораторії підпорядковані Міністерству юстиції в доповнення до судово-експертних лабораторій, що підпорядковуються Міністерству внутрішніх справ. В Іспанії два окремих відомства мають судово-експертні лабораторії – Міністерство внутрішніх справ і Міністерство юстиції. Цікавим є досвід Словаччини та Туреччини, де судові лабораторії, що займаються біомедичними дослідженнями, входять до складу університетів[2].

Таким чином, у більшості країн експертні установи Європейського Союзу мають підпорядкування залежно від видів експертиз, які вони проводять, а саме: до Міністерства внутрішніх справ, Міністерства юстиції (Іспанія, Польща та ін.), винятком є Франція, оскільки жандармерія де-юре є підрозділом збройних сил, однак, де-факто виконує внутрішні функції та працює для потреб поліції.

Актуальним питанням міжнародного співробітництва українських експертних установ у галузі СЕД є вступ до Європейської мережі судово-експертних установ – European Network of Forensic Science Institutes (ENFSI), яка є однією з найбільших міжнародних судово-експертних організацій. Її офіційна історія розпочалася з 1995 р., коли в Нідерландах реалізувалися відповідні організаційні заходи. У 1999 р. на конференції було прийнято Статут ENFSI – найважливіший документ, що регулює її діяльність. У Статуті визначено мету діяльності ENFSI щодо її створення, функціонування, структури та принципів розвитку[3]. Цей документ передбачає утримання від втручання в національні законодавства з питань судової експертизи членів організації з різних держав, адже метою цієї організації є досягнення високої якості судових експертиз у країнах Європи. У складі ENFSI функціонує три постійно діючі структури: Комітет робочих груп експертів (Expert Working Group Committee, EWGC), Комітет з якості та кваліфікації (Quality & Competence Committee, QCC) й Європейська академія судово-експертної науки (European Academy of Forensic Science, EAFS). Як можна побачити зі

[1] *Романенко Л. М.* Розвиток організації судово-експертної діяльності в Україні з урахуванням досвіду деяких зарубіжних країн. *Право та управління*. 2012. № 1. С. 444–452.

[2] *Романенко Л. М.* Зазнач. твір. С. 444–452.

[3] *Хоша В. В.* Проблеми питання акредитації експертних установ в Мін'юсту України в аспекті вступу до Європейського Співтовариства. *Бюл. М-ва юстиції України*. 2010. № 4–5(102–103). С. 166.

статутних документів цієї організації, стратегічний план ENFSI включає в себе бачення майбутнього ENFSI, його загальні та ключові цілі, конкретні дії, спрямовані на реалізацію зворотних цілей. Основним напрямом своєї діяльності ENFSI визначила підвищення якості судово-експертної науки Європи. Цілі ENFSI спрямовані на подальше зміцнення зв'язків своїх членів між собою та з ENFSI, посилення активності членів організації, установлення зв'язків з іншими організаціями та лабораторіями, розширення ENFSI через залучення нових членів, створення й дотримання міжнародних стандартів якості судової експертизи[1].

Динаміка розвитку судово-експертної діяльності в Україні та всіх інтеграційних процесів, що з цим пов'язані, дозволяють говорити про входження нашої судово-експертної системи до європейської. Із 2002 р. повноправним членом Європейської мережі криміналістичних наукових установ стає ДНДЕКЦ. У 2016–2017 рр. членами ENFSI стали й експертні установи Міністерства юстиції України – Київський НДІСЕ та Харківський НДІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса.

Таким чином, імплементація міжнародних норм і стандартів у СЕД виводить на новий рівень функціонування експертні установи. Це дає можливість створити дієвий механізм управління СЕД, який визначатиме високі вимоги до проведення судової експертизи, підвищить професійний рівень і результативність співробітників експертних установ, що відповідатиме потребам сучасного судочинства.

ОБ ОРГАНИЗАЦИИ СУДЕБНО-ЭКСПЕРТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ: МЕЖДУНАРОДНЫЙ АСПЕКТ

Русецкий А. А.

Рассмотрены проблемы имплементации международных стандартов в судебно-экспертную деятельность Украины. Проанализированы характерные особенности международных стандартов, используемых в судебно-экспертной деятельности. Выявлена и обоснованна позиция необходимости законодательного введения международных стандартов в процесс производства судебной экспертизы.

Ключевые слова: международные стандарты, стандартизация, судебно-экспертная деятельность, судебная экспертиза, эксперт.

ABOUT THE ORGANIZATION OF FORENSIC-EXPERT ACTIVITY: THE INTERNATIONAL ASPECT

Rusetskyi A. A.

Issues of international cooperation in the field of forensic expert activity are always relevant both for judicial power in general and for itself. The importance of such cooperation has increased in connection with the reform of political, economic, social and law enforcement systems in Ukraine. The main reasons for the need of international forensic-expert cooperation are the integration and globalization of international scientific relations and the implementation of its results in its own legislative and other bases. The issues of

[1] *Матвєєвський О. В.* Зазнач. твір. С. 54.

international forensic-expert cooperation have found their reflection in the international treaties in the field of expert activity with European countries, countries of the near and far east. These agreements define the procedure for calling experts abroad, give guarantees for the protection of experts, provide the right of the expert to reimburse travel and stay costs, as well as the right to pay for the work done. An urgent issue of international cooperation of Ukrainian expert institutions in the field of forensic expert activity is the entrance to the European Network of Forensic Science Institutes (ENFSI). Since 2002, the State Research Expert-criminalistic Center of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine is a full member of ENFSI. To date, two expert institutions of the Ministry of Justice of Ukraine are members of the ENFSI – it's the Hon. Prof. M. S. Bokarius Kharkiv Research Institute of Forensic Examinations and Kiyiv Research Institute of Forensic Examinations. International cooperation in the field of forensic-expert activity in Ukraine is a dynamically developing system that meets the interests of not only forensic experts, but also all the subjects of public and political life. Integration of international standards into the national forensic-expert activity is conditioned by the development of innovative expert methods and techniques, which, in their turn, enhance the prestige and professionalism of Ukrainian expert institutions.

Keywords: international standards, standardization, forensic-expert activity, forensic examination, expert.

УДК 343.98

І. А. Петрова, завідувач лабораторії Харківського НДІСЕ, доктор юридичних наук, професор,
О. П. Снігерьов, головний науковий співробітник Харківського НДІСЕ, доктор юридичних наук, професор

ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ СУЧАСНОГО СУДОВОГО ЕКСПЕРТА

Розглянуто низку факторів, що впливають на формування особистості сучасного судового експерта. Наведено характеристику та визначено особливості окремих складових цього процесу, розглянуто наукову й етичну складові. Наукова складова ралізується взаємодією науки й практики, що надає накопиченим знанням можливість їх упровадження в практичну діяльність судового експерта, формує його професійне мислення. Етична складова формує етичну культуру та розставляє основні орієнтири поведінки професійного судового експерта.

Ключові слова: судовий експерт, особистість, практична діяльність, етичні принципи, професійна етика, наукова складова.

Науковці-криміналісти зазначають, що для визначення змісту особистісних якостей судового експерта, необхідних для оцінювання ступеня його придатності до практичної діяльності, достатньо розглянути найбільш суттєві. До таких якостей відносять громадську позицію судового експерта, морально-етичні принципи, усвідомлену професійну спрямованість, які

© Петрова І. А., Снігерьов О. П., 2017

стають частиною його внутрішнього змісту[1]. Ряд авторів, спираючись на результати соціальних досліджень, наводять інформацію щодо соціально-психологічних властивостей і якостей, які мають найбільше значення для виконання судовим експертом своїх професійних обов'язків. Думки всіх опитаних розподілилися у визначенні пріоритетних характеристик, що мають бути притаманними судовим експертам, таким чином: загальний і спеціальний інтелект (79 %); концентрація уваги (59 %); спостережливість (50 %); прагнення до істини (48 %); принциповість (47 %); самоорганізованість (41 %); чітка письмова мова (41 %)[2]. Разом із цим Р. С. Бєлкін виділяє цілу низку професійних якостей, які мають бути притаманними судовому експерту та набувають свого розвитку в процесі професійного становлення, а саме: спостережливість, уважність, глибина та самостійність мислення, гнучкість, логічність і критичність розуму, здатність перебороти упередження[3].

Метою статті є визначення факторів, що пливають на формування особистості сучасного судового експерта та особливості окремих складових цього процесу.

Історія свідчить, що як судові експерти практично завжди виступали провідні науковці. Так, свого часу експертами вважали М. В. Ломоносова та Д. І. Менделєєва, за радянських часів судовими експертами були відомі вчені різних галузей знань – засновники науки судової експертизи, серед яких М. С. Бокаріус, М. М. Бокаріус, В. П. Колмаков, Л. Ю. Ароцкер та ін. Їх праці й сьогодні є актуальними для судових експертів. Це зумовлено тим, що всі вони позиціонували свою судово-експертну роботу не інакше як науково-дослідну діяльність, що передусім спрямована на розвиток і накопичення наукових знань і впровадження їх у подальшому в правозастосування[4]. Отже, обидві сфери – наукова та практична – взаємодіють між собою, доповнюючи й розвиваючи одна одну.

У формуванні особистості судового експерта така взаємодія сьогодні відіграє провідну роль, оскільки надає накопиченим знанням можливість практичної реалізації. Процес опанування нових знань будь-якою особою проходить через збір інформації, яка вже створена кимось і надходить ззовні, та пізнання цієї інформації, яке відбувається як внутрішній процес, що використовує інтелектуальні можливості даної особи і може розвиватися тільки нею особисто. У діяльності судового експерта процес пізнання до-

[1] *Семенов В. В.* О формировании личностных и профессиональных качеств судебного эксперта. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Харків: Право, 2005. Вип. 5. С. 148.

[2] Правова доктрина України: у 5 т. Т. 5: Кримінально-правові науки в Україні: стан, проблеми та шляхи розвитку/за заг. ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова. Харків: Право, 2013. С. 1146.

[3] *Белкин Р. С.* Курс криминалистики. М.: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2001. С. 134.

[4] *Куприянова О. Б.* Роль науки в становлении профессионализма судебного эксперта. *Восток-Запад: партнерство в судебной экспертизе. Актуальные вопросы теории и практики судебной экспертизы*: материалы междунар. науч.-практ. конф. (г. Алматы, 27 октяб. 2016 г.). Алматы, 2016. С. 245.

зволяє сформувати спеціальні знання, що є підґрунтям для формування власних знань у визначеній галузі.

Наступним кроком формування особистості судового експерта є його професійне мислення для самостійного набуття, організації та творчого використання знань. Розвиток наукового мислення судового експерта є одним із найважливіших факторів його становлення, оскільки формування творчої особистості не може відбуватися без максимального використання пізнавальної діяльності. Судовий експерт є процесуальною особою при проведенні судової експертизи та заходиться в постійному процесі пізнання, оскільки вирішення будь-якого експертного завдання пов'язане із отриманням нових знань чи фактичних даних, які в подальшому використовуються слідчим або судом як достовірні докази, що є науково обґрунтованими. Такі спеціальні знання судовий експерт отримує при професійному навчанні й набутті досвіду.

У процесі своєї діяльності судовий експерт вирішує прості та складні завдання. Прості (стандартні або типові) завдання не потребують творчого підходу й достатнім є використання експертом логічного досвіду та добре структурованих знань, які зберігає його пам'ять. Такі знання можуть бути й не пов'язаними із експертною діяльністю, отриманими під час навчання взагалі та за спеціальністю в певній галузі знань. У складних ситуаціях такі знання недостатні або взагалі відсутні в пам'яті експерта, тоді завдання перетворюється у творчий процес. Вирішення складних завдань потребує пошуку нових підходів і встановлення нових зв'язків між відомими фактами та завжди пов'язане із використанням творчої ініціативи судового експерта й залученням його інтуїтивного досвіду. Саме тому у формуванні професіонального судового експерта важливе місце посідає отримання нових знань шляхом наукового пізнання, що виходить за межі існуючої системи знань, і використання нових правил. При цьому створення нового в галузі судової експертизи є більш складною діяльністю, ніж практичне проведення експертизи.

Таким чином, фахівець у галузі судової експертизи із самого початку опанування певної професії має бути орієнтованим на створення нових спеціальних знань, що збагачують науково-прикладну судово-експертну діяльність. Для цього йому необхідно вільно володіти науковим знанням, бачити сутність досліджуваного явища чи об'єкта, закономірності його виникнення, розвитку та трансформації. На відміну від наукового, знання, що формується тільки на досвіді й аналізі зовнішньої сторони об'єкта, який вивчається, слід віднести до категорії буденного та не може бути визнано достатнім для вирішення завдань судочинства.

Професію експерта за сучасними критеріями оцінювання доцільно віднести до верхівки професійної майстерності, досягти яку можна лише через повний саморозвиток і максимальну самореалізацію особистості[1]. Серед професійних рівнів виділяють такі етапи становлення професіоналізму:

— *учень – спеціаліст* – цей етап формує особу, яка володіє певними знаннями й навичками в конкретній галузі та може їх використовувати для вирішення поставлених завдань;

[1] *Маркова А. К.* Психология профессионализма. М.: Знание, 1996. С. 308.

— *майстер – раціоналізатор* – на цьому етапі формування професіоналізму особа не тільки володіє значною кількістю знань і навичок, а й може з їх допомогою приймати інноваційні рішення;

— *експерт – творець* – такий стан надає особі можливість створювати унікальні речі, які в експертній діяльності пов'язані із розробленням нових креативних підходів до вирішення завдань.

Саме третій рівень буде визначати завершений стан у формуванні особистості судового експерта, оскільки творець не тільки створює нові спеціальні знання, що використовуються при вирішенні конкретних проблем судової експертизи, а й знання, які збагачують усю наукову та прикладну судово-експертну діяльність.

Окреслений шлях має пройти людина, яка націлена на отримання професії судового експерта. Питання підготовки й перепідготовки судових експертів є досить складним і потребує окремого, комплексного й глибокого дослідження, але наукова компонента, яка об'єднує пошукову, аналітичну та синтезуючу складові, має бути присутньою й у повсякденній діяльності експерта, у його професійному становленні. Не можна навчати судового експерта діяти за шаблоном, це звужує його можливість повною мірою вирішувати поставлені завдання. Тільки спеціаліст високої наукової кваліфікації може розробляти нові креативні експертні методики та досліджувати питання оптимізації судово-експертної діяльності.

У своїй професійній діяльності судовий експерт при проведенні експертизи набуває статусу процесуальної особи, що викликає необхідність дотримання комплексу моральних норм і правил поведінки – етики експерта. Професійна етика визначає ті моральні норми, які регламентують ставлення окремої особи до своїх професійних обов'язків. Питання судової етики відображені в роботах Л. Ю. Ароцкера, Р. С. Бєлкіна, О. Р. Ратінова, М. С. Строговича та ін.[1] Етика судового експерта повинна конкретизувати загальні моральні вимоги, орієнтуючись на специфіку судово-експертної діяльності. Професійна етика судового експерта базується на такому понятті, як професійний обов'язок, що фіксує моральні норми поведінки під час виконання службових обов'язків. Інше поняття, яке притаманне етиці судового експерта, – професійна честь, – відображає моральні норми та вимоги, спрямовані на поведінку під час реалізації судово-експертної діяльності, а також конкретизує моральні критерії їх реалізації. За переконаннями багатьох учених у діяльності судового експерта моральні норми виражаються в ряді принципів, серед яких: об'єктивність, неупередженість, принциповість, чесність, добросовісність, самостійність, самокритичність тощо[2].

Принцип об'єктивності виявляється в тому, що при проведенні експертизи за умови надання достатньої кількості матеріалів дослідження експерт має встановити фактичні дані (знайти істину) незалежно від версій слідчо-

[1] Правова доктрина України: у 5 т. Т. 5. С. 1147.

[2] *Аубакирова А. А.* Этические вопросы судебно-экспертной деятельности. *Восток-Запад: партнерство в судебной экспертизе. Актуальные вопросы теории и практики судебной экспертизы*: материалы междунар. науч.-практ. конф. (г. Алматы, 27 октяб. 2016 г.). Алматы, 2016. С. 76.

го або суду, матеріалів справи чи показань свідків. За недостатності матеріалів експерт має відмовитися від проведення експертизи. Крім того, принцип об'єктивності виявляється також і в тому, що при використанні різних методів експертного дослідження експерт має бути переконаним в об'єктивному відображенні цими методами виявлених характеристик об'єкта дослідження.

Неупередженість експерта полягає в тому, що він не має допускати будь-якого впливу на свою професійну діяльність, інакше кажучи, бути незацікавленим у кінцевих результатах справи. Принцип неупередженості тісно пов'язаний із принципом конфіденційності, який забороняє поширювати дані, що стали відомі експерту у зв'язку із проведенням експертизи.

Іншим важливим моральним принципом, тісно пов'язаним із об'єктивністю та неупередженістю, слід назвати принциповість судового експерта, який є незалежним у своїх судженнях. Безперечно, у процесі формування особистості експерта не останню роль відіграє принцип самостійності. Він виявляється в тому, що під час проведення експертизи на основі отриманих результатів експерт їх оцінює й формулює висновки та може відстоювати свою точку зору. У процесі проведення експертного дослідження судовий експерт дотримується принципів самокритичності й самоконтролю, які допомагають йому достовірно оцінити фактично отримані результати.

Як особливий принцип в етиці судового експерта виступає принцип законності, що затверджується та практично реалізується через непідкупність експерта і його вірність букві закону. При формуванні особистості судового експерта поступово підвищується рівень його правосвідомості, коли у своїй діяльності експерт точно й неухильно дотримується правових норм. Так, при проведенні повторної експертизи експерт не повинен оцінювати й визначати висновки первинної експертизи як помилкові, оскільки їх оцінювати має право тільки слідчий або суд. Етичною вбачається можливість експерта в повторній експертизі вказати на причини розходження у висновках.

Досить складним у реалізації є принцип незалежності судового експерта. Така ситуація зумовлена тим, що експерти є працівниками державних або недержавних установ і підпорядковуються керівництву цих установ. За умови, що експерти мають військове чи спеціальне звання, на них поширюються вимоги відповідних статутів. На практиці це створює певні колізії в застосуванні законодавства та моральних норм щодо забезпечення незалежності експерта[1].

Розглядаючи питання етичної складової у формуванні особистості судового експерта, слід зауважити, що формування етичної культури людини, яка претендує на право бути професійним судовим експертом, є важливою складовою його професійної підготовки. Принципи, які закладені в основу професійної судової етики, повинні сформувати мораль і визначити норму поведінки всіх учасників судочинства, у тому числі й судового експерта.

[1] Правова доктрина України: у 5 т. Т. 5. С. 1149.

Особливого значення етика експерта набуває у взаєминах із керівництвом експертної установи, слідчим або іншими учасниками процесу, інакше кажучи, у комунікативній діяльності. У цій площині експерт має встановити психологічний контакт із керівником установи або учасником процесу, розуміючи, що в одному випадку такий контакт може мати характер співробітництва, а в іншому може спостерігатися протилежне. Помилкова оцінка психологічного контакту (наприклад, із підозрюваним під час його освідування) у процесі експертного дослідження часто призводить до експертної помилки. Окрему увагу слід приділити значенню етики взаємин судових експертів під час проведення комплексних або комісійних експертиз, коли виявляються індивідуальні особливості особи (емоції, пам'ять, сприйняття, відчуття, відстоювання своєї позиції тощо). Як негативні особливості можуть проявлятися такі: відсутність самокритичності та надання переваги власним дослідженням при формулюванні спільного висновку; приниження чи недооцінювання значимості результатів колег; психологічний тиск на експерта з невеликим досвідом роботи.

Правильне сприйняття принципів етики експерта допомагає у вирішенні складних ситуацій і дозволяє ефективно здійснювати експертну діяльність. У свою чергу дотримання етичних норм у процесі судово-експертної діяльності є не тільки запорукою достовірного результату та позитивного мікроклімату в колективі, а й запобіжним заходом щодо експертних помилок[1]. Формування етичної культури судового експерта нині є головним напрямом його професійного навчання й виховання, що формує його особистість і дозволяє в умовах сьогодення максимально реалізувати свій потенціал[2].

Таким чином, наукова складова у формуванні особистості судового експерта визначає те, що фахівець у галузі судової експертизи із самого початку опанування цієї професії має бути орієнтований на створення нових спеціальних знань, що збагачують науково-прикладну судово-експертну діяльність. Неможна навчати судового експерта діяти за шаблоном, це звужує його можливості повною мірою вирішувати поставлені завдання. Тільки спеціаліст високої наукової кваліфікації може розробляти нові креативні експертні методики та досліджувати питання оптимізації судово-експертної діяльності.

Етична складова у формуванні особистості судового експерта займає не менш значуще місце. Це зумовлено тим, що професійна етика судового експерта базується на загальних і специфічних моральних принципах, які притаманні саме цій професії і є більш суворими моральними нормами. Саме професійна етика розставляє основні орієнтири поведінки професійного судового експерта. Особливо важливим це є у випадках, коли недосконало регулюється діяльність судового експерта в нормативно-правовій площині. Саме тому формування етичної культури судового експерта сьо-

[1] *Аубакирова А. А.* Зазнач. твір. С. 77.
[2] Правова доктрина України: у 5 т. Т. 5. С. 1149.

годні є головним напрямом його професійного навчання й виховання, що формує його особистість.

ФОРМИРОВАНИЕ ЛИЧНОСТИ СОВРЕМЕННОГО СУДЕБНОГО ЭКСПЕРТА

Петрова И. А., Снегирев О. П.

Рассмотрен ряд факторов, влияющих на формирование личности судебного эксперта. Приведена характеристика и определены особенности отдельных составляющих этого процесса, рассмотрены научная и этическая составляющие. Научная составляющая реализуется взаимодействием науки и практики, что предоставляет накопленным знаниям возможность их внедрения в практическую деятельность судебного эксперта, формирует его профессиональное мышление. Этическая составляющая формирует этическую культуру и расставляет основные ориентиры поведения профессионального судебного эксперта.

Ключевые слова: судебный эксперт, личность, практическая деятельность, этические принципы, профессиональная этика, научная составляющая.

FORMATION OF A PERSONALITY OF A MODERN FORENSIC EXPERT

Petrova I. A., Snigerov O. P.

Founders of a forensic examination science positioned their forensic expert work not otherwise than research activity which is primarily directed at the development and accumulation of scientific knowledge and their further introduction in the application of law. The paper considers a number of factors which influence upon formation of the personality of the modern forensic expert. Also it presents the characteristic and defines the features of separate components of this process, from which the scientific and ethical ones are considered. The scientific component is presented by interaction of a science and practice which gives to the gathered knowledge with the possibility of their realization in the practical activities of the forensic expert, forms his professional thinking. Development of the scientific thinking of the forensic expert is one of the most important factors of his becoming whereas formation of the creative person cannot occur without maximum use of informative activity. In formation of the professional forensic expert the important place occupies reception of new knowledge by scientific cognition which overruns the limits of the existing system of knowledge, and the use of new rules. It's expediently to refer the profession of the expert by modern criteria of evaluation to a top of professional skill, which can only be reached by means of full self-development and maximal self-realization of the personality. The ethical component forms an ethical culture and arranges the base points of the behavior of a professional forensic expert. Correct perception of the ethics principles helps the expert in resolving difficult situations and allows to effectively carry out an expert activity. In its turn the observance of ethical standards in the course of a forensic expert activity is not only the guarantee of a reliable result and a positive microclimate in the collective, but and a precautionary measure concerning expert errors.

Keywords: forensic expert, personality, practical activity, ethical principles, professional ethics, scientific component.

УДК 347.73

Є. М. Попович, головний науковий співробітник Харківського НДІСЕ, доктор юридичних наук, доцент

НЕЗАЛЕЖНІСТЬ І ПАРТНЕРСТВО ЕКСПЕРТНОЇ УСТАНОВИ ЯК ОБ'ЄКТИВНА УМОВА ЇЇ ФУНКЦІОНУВАННЯ

Висвітлено основні проблеми діяльності та функціонування судово-експертних установ в Україні. Проаналізовано наукові погляди з цього питання. Визначено форми партнерства з правоохоронними органами, громадськими організаціями.

Ключові слова: судова експертиза, експертна установа, принцип незалежності, партнерство експертних установ, громадські об'єднання.

Експертна установа в Україні за своїми функціональними завданнями значною мірою залежить від надання професійних і якісних послуг із проведення судово-експертної діяльності. Проте її можливості значно ширші, вона реально може здійснювати вплив на суспільні явища та процеси в межах своєї, визначеної законом, компетенції. Це потребує, з одного боку, фінансування, урегулювання деяких питань на законодавчому рівні, а з другого – грамотного й обізнаного співробітництва з правоохоронними органами. Як свідчить досвід, діяльність експертної установи залежить від багатьох факторів, насамперед від чітких нормативних приписів.

Конституційний принцип незалежності покладений в основу майже усього законодавства України та всіх політичних, правоохоронних аспектів існування державності. Так, у ст. 1 Конституції України закріплено, що Україна є суверенна й незалежна, демократична, соціальна, правова держава. Звідси випливає, що державні інституції повинні неухильно дотримуватися цих принципів. Це відобразилося й у принципі незалежності суддів[1], і в самостійності та незалежності слідчого (згідно з КПК України), і в процесуальній самостійності судового експерта[2].

Питання процесуальної самостійності та незалежності розглядали у своїх працях О. Б. Абросімова, Г. Н. Агеєва, С. Ю. Адушкін, Л. Б. Алексєєва, В. П. Божьєв, О. Д. Бойков, В. Д. Бринцев, В. Д. Берназ, Є. В. Васьковський, С. І. Вікторський, В. Г. Гончаренко, Ю. М. Грошевий, В. П. Данєвський, Н. С. Карпов, В. Т. Нор, Б. В. Романюк, С. В. Слинько, С. М. Смоков, М. Є. Шумило, О. Г. Яновська та ін.

У правовій теорії принцип незалежності відносять до міжгалузевого, тобто такого, що діє в кількох галузях права. До них належать: судоустрій, судочинство (цивільне, господарське, кримінальне) і правове становище осіб,

[1] Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 07.07.2010 № 2453-VI. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2453-17 (дата звернення 21.06.2017).

[2] Про судову експертизу: Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII (зі змінами та допов.) URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4038-12 (дата звернення 21.06.2017).

© Попович Є. М., 2017

які беруть участь у процесі[1]. Отже, можна говорити про те, що експертна установа як державна інституція керується у своїй діяльності принципами законності, незалежності, об'єктивності й повноти дослідження та підпорядковується вищому органу виконавчої влади.

Звернемо увагу на суть принципу незалежності. Під останнім слід розуміти відсутність залежності, тобто зумовленості дій певного суб'єкта волею іншого суб'єкта[2]. Незалежність державних інституцій у цьому аспекті розуміється як відсутність впливу на них із боку учасників державно-політичних процесів, обумовленість їх дій приписами закону[3]. Проте така ситуація є швидше ідеальною, ніж реальною, оскільки експертні установи, як і будь-які суб'єкти, що входять у сферу управління виконавчої влади, не можуть бути позбавлені впливу з боку інших суб'єктів – законодавче регулювання діяльності експертних установ належить до компетенції Верховної Ради України, питання підвідомчості та внутрішнього підпорядкування належать Міністерству юстиції України, Міністерству внутрішніх справ України тощо, соціальний захист значною мірою залежить від законодавчої й виконавчої влади. Але можна й необхідно вести мову про ступінь цієї незалежності, що може бути більшим чи меншим. Із цього приводу викликає інтерес позиція С. Міщенка щодо діяльності прокуратури. На його думку, на незалежність прокурорів впливає низка чинників, а саме: рівень корумпованості в країні; система політичного устрою; форми правління: президентська, парламентська, парламентсько-президентська чи інша; кількість парламентських політичних партій; правова культура політичних лідерів; механізм фінансування прокуратури (які державні інституції впливають на формування бюджету прокуратури – Кабінет Міністрів України, Міністерство фінансів України, бюджетний комітет парламенту); відповідний рівень зарплат; рівень матеріально-технічного забезпечення органів прокуратури[4]. Подібне можна віднести й до експертних установ, оскільки недостатність фінансування впливає на стан оплати праці, якість проведення експертних досліджень, оснащеність технічної бази та ін. Звісно, ці чинники мають здебільшого матеріальний характер, проте багато з них тісно пов'язані із процесами суспільної свідомості й формування зрілого громадянського суспільства. Однак існують і правові передумови незалежності в діяльності експертних установ, до яких, на нашу думку, належать гарантії невтручання в діяльність експертних установ із боку посадових осіб, об'єднань громадян тощо. Досить часто в засобах масової інформації з'являються коментарі певних осіб, сутність яких зводиться до критикування та висвітлення з негативного боку діяльності експертних установ

[1] Загальна теорія держави і права: підручник/М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. С. 204.

[2] Политическая терминология / под ред. В. К. Прохорова. М.: Буква, 2005. С. 82.

[3] *Безруков Р.* Политология. СПб.: Пальмира, 2004. С. 87.

[4] *Міщенко С.* Проблема забезпечення незалежності Генерального прокурора в умовах сучасної держави. *Голос України*. 12.02.2008.

у зв'язку із затягуванням виконання експертиз або неякісним проведенням того чи іншого дослідження. За нашим переконанням, така позиція громадськості та деяких посадових осіб правоохоронних органів не має бути нормою, оскільки прерогативою чіткої взаємодії експертних установ із правоохоронними органами та громадським суспільством має бути злагодженість дій і результативність поставлених завдань.

Як уже зазначалося, регуляторна політика експертної установи у своїй діяльності базується на певних принципах, але щоб цей механізм був дійовим, необхідно бути не тільки самостійною установою, а ще й функціонувати на основі партнерства з іншими експертними установами, правоохоронними органами та громадськими організаціями.

Термін «партнерство» ввійшов в обіг в Україні відносно недавно, однак необхідно зазначити, що ідея про важливість партнерства, як провідного принципу діяльності демократичного суспільства, уже здобула визнання на міжнародному рівні. Так, ще в Копенгагенській декларації про соціальний розвиток від 1 січня 1995 р. вказується на важливість гласності та підзвітності в управлінні державними органами й на необхідність розвитку партнерства з вільними та представницькими організаціями громадянського суспільства[1]. Значення партнерства для побудови громадянського суспільства, створення правової соціальної держави, ефективної роботи державних органів, судово-експертних установ, неодноразово підкреслювалося в роботах багатьох вітчизняних і закордонних учених.

Отже, провідною тенденцією сучасності є побудова партнерських відносин між експертними установами України, у тому числі експертними установами, що підпорядковані Міністерству юстиції України й Міністерству внутрішніх справ України, та правоохоронними органами, населенням, громадськими організаціями. Однак, незважаючи на важливість партнерських відносин із правоохоронними органами та громадянами для ефективного функціонування експертних установ, сутність і організаційно-правові засади побудови таких відносин, на жаль, ще не здобули свого нормативного закріплення, навіть у проекті Закону України «Про судово-експертну діяльність в Україні»[2].

Недосконалість партнерства між експертною установою та правоохоронними органами, населенням обумовлюється сьогодні такими факторами. По-перше, у зв'язку із значним збільшенням навантаження на судового експерта та складністю матеріалів, які щоденно надходять до установи від фізичних, юридичних осіб, правоохоронних органів, судів, які кожний експерт у силу свого службового становища зобов'язаний прийняти до провадження, проаналізувати й виробити поточні та стратегічні рішення стосовно проведення експертизи й поставлених завдань. По-друге, останніми роками спостерігається значне кількісне та структурне збільшення звернень до екс-

[1] Treaty Series. Vol. 1774. N. Y.: United Nations, 2000. P. 109–162.

[2] Офіційний сайт Верховної Ради України URL: http://zib.com.ua/ua/print/37641-proekt_zakonu_pro_sudovo-ekspertnu_diyalnist_tekst.html (дата звернення 21.06.2017).

пертної установи, що підвищує значущість її діяльності, необхідність оцінювання всієї вхідної інформації й своєчасного реагування на неї. По-третє, орієнтація України на норми європейського співробітництва зумовлює вдосконалення системи критеріїв оцінювання діяльності експертів і експертної установи в цілому, орієнтацію на міжнародні стандарти. По-четверте, демократизація суспільно-політичних процесів у нашій державі закономірно детермінувала зростання кількості різноманітних громадських організацій, у тому числі й правозахисної спрямованості, активна діяльність яких спрямована на виявлення фактів корумпованості судових експертів. При цьому необхідно мати на увазі, що ступінь розвиненості взаємозв'язків, готовності й реальної здатності до координації дій правоохоронних органів і правозахисних організацій, безумовно, сприяє підвищенню ефективності їх роботи в цілому та зростанню авторитету експертних установ зокрема.

Суттєвою ознакою партнерства є взаємодія двох або декількох суб'єктів із метою вирішення спільної проблеми. Партнерство, як один із видів взаємодії, базується на очікуванні, що партнер буде вести себе відповідно до очікувань співробітництва. Взаємодія – більш широке поняття і на відміну від партнерства передбачає взаємний вплив, взаємообмін видами та результатами діяльності, заснованої як на співробітництві, так і на впливові або примусі однієї із сторін. Щоб взаємодія відбулася на рівні партнерства, необхідне усвідомлення спільності потреб сторін, які прагнуть взаємодіяти[1]. Суттєвими ознаками партнерства є обмін інформацією, наявність зв'язків, видів діяльності, заснованих на принципах добровільності, солідарності, взаємодопомоги, гуманізму, співробітництва.

Головна мета партнерських відносин експертних установ із правоохоронними органами, населенням, на нашу думку, має бути сформульована як створення умов для побудови в Україні правової соціальної держави та громадянського суспільства. Ця мета зумовлює завдання експертних установ у сфері побудови системи партнерських відносин, які мають охоплювати найбільш важливі галузі суспільної активності громадян і діяльності правоохоронних органів і, на нашу думку, повинні включати:

— правову освіту, пропаганду законослухняної поведінки та необхідності додержання норм чинного законодавства;

— профілактику будь-яких протиправних дій і антигромадської поведінки;

— інформування широких верств населення про специфіку діяльності судово-експертних установ;

— формування позитивного іміджу системи судово-експертних установ у суспільній свідомості.

При цьому необхідно зазначити, що в аспекті співпраці експертних установ з правоохоронними органами, громадськими організаціями та ін-

[1] *Бандурка О. М., Московець В. І., Соболев В. О.* Партнерські взаємовідносини між населенням та міліцією: підручник. Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. С. 8–9.

шими суб'єктами суспільної діяльності вони мають розглядатися не як об'єкт домінантності або навпаки підкореності, а як рівноправні суб'єкти (партнери) взаємовигідної угоди щодо сумісного вирішення суспільно значущих завдань. Форми партнерських відносин між експертною установою та правоохоронними органами, а також населенням мають ураховувати як позитивний національний і закордонний досвід, так і нові напрацювання у сфері соціальної психології, паблік рилейшнз, інших галузей суспільних наук.

Аналіз сучасного стану роботи з громадськістю в судово-експертних установах України свідчить про високу ефективність таких форм роботи, як участь експертів у роботі «круглих столів», прес-конференцій, надання в межах законодавства інформації громадським організаціям правозахисної спрямованості, ведення постійних рубрик у засобах масової інформації (ЗМІ), обмін статистичною й оперативною інформацією, спільне обговорення проблем профілактики правопорушень.

Крім того, необхідно згадати про інформаційні роз'яснення та можливість публічного доступу громадськості до постійно оновлюваної інформації на електронних ресурсах, що добре зарекомендували себе на практиці. Про високу ефективність цієї форми роботи, зокрема, свідчить офіційна статистка Міністерства юстиції України[1].

Звісно, конкуренція відомств та установ у проведенні експертиз і реалізації своїх функціональних обов'язків внесли свої корективи в мотивацію суб'єктів такого співробітництва – сьогодні існують дві основні системи функціонування експертних установ в Україні. Це судово-експертні установи в системі Міністерства юстиції України та експертні підрозділи в системі МВС України. Говорити про незалежність експертів силових структур досить складно, оскільки існує фактор впливу й механізм контролю та підпорядкованості. Тому в Україні доцільно створити єдину систему експертних установ, які були б цілком незалежні у своїй діяльності та функціонували б як окрема державна інституція. Це дало б змогу професійно, якісно та своєчасно проводити експертні дослідження й у той самий час унеможливлювало би вплив із боку зацікавлених осіб.

Особлива роль у підвищенні правової культури населення надається ЗМІ. Законне право громадян отримувати в межах законодавства об'єктивну достовірну інформацію про стан правопорядку, результати діяльності правоохоронних органів, суду, прокуратури, експертних установ у цілому узгоджується із принципом відкритості. Політика відкритості є необхідною умовою для підвищення правової культури громадян.

Останнім часом ставлення до гласності, відкритості в державі дещо змінилося: регулярним стало проведення прес-конференцій та надання повідомлень для ЗМІ щодо розслідування найбільш резонансних злочинів; з'явилося декілька періодичних видань, що спеціалізуються на такому аналізі. Саме відкритість виступає передумовою партнерських відносин між

[1] Офіційний сайт Міністерства юстиції України. URL: https://minjust.gov.ua/ua (дата звернення 21.06.2017).

експертною установою й населенням, однак необхідно зауважити, що потребує регламентації питання щодо конфіденційності певної інформації, оприлюднення якої може перешкодити своєчасному та якісному досудовому розслідуванню, судовому розгляду справи або провадження. На нашу думку, це питання має бути врегульоване в нормативному порядку.

Розвиток в Україні громадянського суспільства зумовлює необхідність побудови партнерських відносин із громадськими організаціями. При цьому особливий інтерес викликає взаємодія із громадськими організаціями, до яких згідно зі ст. 3 Закону України «Про об'єднання громадян» належать об'єднання громадян для задоволення та захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших спільних інтересів. Обізнаність громадян у певних нюансах і особливостях проведення експертиз, самої роботи експерта дала б змогу принципово змінити думку з приводу роботи експертної установи.

Із представниками громадських об'єднань працівники експертних установ повинні вміти взаємодіяти в правовому полі й у інформаційній сфері. У сучасному суспільстві численні за своїм складом організації також не можуть діяти неправовими методами.

Отже, зміцнення партнерських відносин між експертними установами та населенням вимагає активної роботи із громадськими організаціями, яка, на нашу думку, має здійснюватися за такими пріоритетними напрямами:

— попереднє й поточне узгодження в питаннях планування й спільного здійснення деяких профілактичних заходів щодо запобігання правопорушень у побутовій сфері, щодо неповнолітніх і окремих категорій потерпілих;

— підготовка, публікація й поширення брошур, буклетів, інших інформаційних матеріалів про діяльність експертних установ;

— участь судових експертів як лекторів у рекламно-інформаційних кампаніях, що проводяться громадськими організаціями з метою залучення уваги суспільства щодо запобігання різних форм екстремізму, наркоманії, корупції тощо.

Слід особливо зазначити, що вирішення загального завдання захисту прав і свобод людини й громадянина вимагає активного використання експертними установами громадських організацій як постійного джерела об'єктивної думки. Одночасно необхідно домогтися підвищення якості розгляду скарг і заяв громадян до експертних установ. Доцільно також забезпечити доступ громадських об'єднань і громадян до інформації про нормативно-правові акти, які стосуються судово-експертної діяльності.

Таким чином, розглянувши основні положення про незалежність діяльності експертних установ, партнерські відносини між експертними установами, правоохоронними органами та громадськими об'єднаннями вимальовується цілісна картина механізму функціонування установ, що здійснюють судово-експертну діяльність. Така діяльність можлива лише за умови кропіткої та цілеспрямованої роботи.

НЕЗАВИСИМОСТЬ И ПАРТНЕРСТВО ЭКСПЕРТНОГО УЧРЕЖДЕНИЯ КАК ОБЪЕКТИВНОЕ УСЛОВИЕ ЕГО ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ

Попович Е. М.

Определены основные проблемы деятельности и функционирования судебно-экспертных учреждений в Украине. Проанализированы научные взгляды по этому вопросу. Определены формы партнерства с правоохранительными органами, общественными объединениями.

Ключевые слова: судебно-экспертное учреждение, принцип независимости, партнерство экспертных учреждений, общественные организации.

INDEPENDENCY AND PARTNERSHIP OF AN EXPERT INSTITUTION AS AN OBJECTIVE CONDITION FOR ITS FUNCTIONING

Popovich Ye. M.

In Ukraine an expert institution by its functional tasks appreciably depends on provision of professional and qualitative services in carrying out forensic expert activity. However its possibilities are much wider, it can really realize influence on the public phenomena and processes within the competence defined by the law. This needs, on the one hand, financing, settlement of some questions at legislative level, and on another – competent and knowledgeable cooperation with law enforcement bodies. As the experience evidences, activity of an expert institution depends on many factors, but first of all, from clearly outlined regulatory direction. The constitutional principle of independency is laid in the basis of almost all legislation of Ukraine and of all political, law-enforcement aspects of statehood existence. Thus, article 1 of the Constitution of Ukraine formalizes that Ukraine is a sovereign and independent, democratic, social, law-based state. This means that state bodies should categorically observe these principles that was reflected in the principle of judges independency, and in self-sufficiency and independency of an investigator, and in a procedural self-sufficiency of forensic expert. The regulatory policy of an expert institution in its activity is based on certain principles but in order this mechanism to be effective it's necessary to be not only self-sufficient institution but also to function on the basis of partnership with other law enforcement bodies and public organizations. Therefore, today a governing tendency is a formation of partner relations between expert institutions of Ukraine, including expert institutions which are subordinated to the Ministry of Justice of Ukraine and the Ministry of Internal Affairs of Ukraine and other law enforcement bodies and also with people and public organizations.

Keywords: forensic expert institution, principle of independency, partnership of expert institutions, public organizations.

УДК 343.98

О. Б. Андрєєва, завідувач сектору Харківського НДІСЕ, кандидат юридичних наук, професор,
О. В. Шарапова, провідний науковий співробітник Харківського НДІСЕ, кандидат технічних наук

СТОСОВНО НАУКОВО-МЕТОДИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СУДОВО-ЕКСПЕРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Приділено увагу одній із найважливіших вимог сучасного судово-експертного провадження – забезпечення принципу наукової обґрунтованості застосовуваних методик. На основі аналізу матеріалів 69-ї конференції Американської академії судових експертиз розглянуто можливість вирішення найбільш важливих методологічних проблем судової експертизи.

Ключові слова: судово-експертна діяльність, методичне забезпечення, наукова обґрунтованість, судово-експертні помилки.

Організація та проведення міжнародних наукових заходів, у яких беруть участь судові експерти, науковці, викладачі, представники правоохоронних органів, судів є одним із найбільш розвинених видів міжнародної наукової співпраці в галузі судової експертизи. Це, як правило, зустрічі, що мають різні назви й форми: конгреси, форуми, конференції, симпозіуми, семінари, круглі столи, наради, засідання тощо. Провідними науковими заходами є конгреси та форуми; семінари, круглі столи й наради, як правило, уключають невелике коло учасників. Найбільш поширеною та ефективною формою зустрічей є конференція, яка за рівнем представництва перебуває між конгресом і симпозіумом.

Залежно від частоти проведення та спеціалізації міжнародні наукові судово-експертні заходи розподіляються за трьома видами:

1) систематичні, які проводяться міжнародними об'єднаннями судових експертів із питань діяльності цих організацій;

2) за окремими видами судових експертиз, що проводяться періодично під егідою однієї або декількох організацій, у тому числі міжнародних і національних;

3) разові, що проводяться з окремої проблеми судової експертизи.

За ступенем територіального охоплення учасників міжнародні наукові заходи можуть бути глобальними (всесвітніми), міжрегіональними та регіональними. За періодичністю вони розподіляються на щорічні, дворічні (бієнале), трирічні (триєнале), а також разові. Круглі столи, наради та семінари можуть проводитися частіше (щоквартально, щомісяця). Залежно від необхідності особистої присутності наукові заходи поділяються на очні, заочні та очно-заочні. Заочні конференції останніми роками проводяться головним чином в режимі онлайн-конференцій із використанням відеоконференц-зв'язку.

© Андрєєва О. Б., Шарапова О. В., 2017

Загальноприйнятим є поділ наукових заходів на три види: науково-теоретичні, науково-практичні та науково-технічні. Більшість міжнародних зустрічей судових експертів, незважаючи на те, що в процесі їх проведення обговорюються як теоретичні, так і технічні питання, слід віднести до числа науково-практичних. Це зумовлено тим, що питання, які обговорюються, переважно висвітлюють проблеми використання в практичній судово-експертній діяльності наукових методів.

У сучасній літературі з питань наукової обґрунтованості судово-експертних досліджень, наукового обґрунтування розробки нових, модернізації «старих», а також диференціації «справжніх» і «псевдо» експертних методик, тривають пошуки оптимальних шляхів переходу судової експертизи на новий високотехнологічний рівень розвитку з максимальною об'єктивністю та достовірністю отриманих результатів. У зв'язку з цим публікації, присвячені питанням сертифікації компетентності експертів і методичного забезпечення, акредитації судово-експертних лабораторій, менеджменту якості, оцінювання невизначеності отриманих результатів є актуальними й досить затребуваними при формуванні інноваційної парадигми використання спеціальних знань у судочинстві.

У практиці зарубіжного судочинства та організації судово-експертної діяльності питання наукової обґрунтованості застосовуваних експертних методик є пріоритетними й особливо вагомими. Яскравий приклад – результати чергової 69-ї конференції Американської академії судових експертиз (далі – AAFS), що пройшла в лютому 2017 р. у Новому Орлеані (США). Пленарна сесія конференції була присвячена темі «Наше майбутнє відображає наше минуле: еволюція судово-експертної науки. Завдання та досягнення протягом десятиліть». На ній було відзначено, що нині AAFS, яка створена в 1948 р., веде роботу за 11-ма напрямами, охоплюючи всю судово-експертну діяльність.

Тема еволюції судової експертизи є однією з основних у масштабному національному проекті США, присвяченому визначенню структури й змісту судово-експертної діяльності завтрашнього дня – бачення судово-експертної методології в майбутньому[1]. Правовим імпульсом, який привернув особливу увагу в США до судово-експертних методик, треба вважати стандарт Даубера (Daubert standart). У постанові Верховного суду США від 1993 р. було сформульовано ряд базових критеріїв, за якими суддям рекомендувалося враховувати у своїх рішеннях висновки судової експертизи[2]. Зокрема, за стандартом Daubert суддя, оцінюючи використану в експертизі методику, вирішує для себе такі питання:

[1] *Jones J. P.* The Organization of Scientific Area Committees (OSAC) for Forensic Science Highlights Recent Standards and Baseline Documents for Many Disciplines. *Proceedings of the American Academy of Forensic Sciences 69th Annual Scientific Meeting* (New Orleans, LA. February 13–18, 2017). 2017. Vol. 23. P. 526. URL: https://www.aafs.org/wp-content/ uploads/2017Proceedings.pdf (дата звернення: 05.09.2017).

[2] Daubert standart. URL: www.law.cornell.edu/wex/daubert_ standard (дата звернення: 05.09.2017).

— Чи була перевірена теорія або метод, про який ідеться в експертизі?

— Чи має використана методика експертну оцінку та де опублікована?

— Яка відома, очікувана або потенціальна частота помилок у даній методиці?

— Чи є будь-які стандарти, що контролюють використання даної методики?

Стандарт Daubert, затверджений як керівництво, і нині використовується в федеральних і деяких інших державних судах США. У федеральних судах він замінив стандарт Frye, який використовувався раніше[1]. Отже, як критерії оцінювання можна виділити: перевіреність теорії, апробацію методики, рівень імовірності помилок, використання стандартів контролю тощо.

Як видно з наведеного переліку критеріїв, відповідно до одного з них будь-яка судово-експертна методика повинна мати чітко визначену ймовірність помилок. Однак ця характеристика не входить у прийняті регламенти розробленого методичного забезпечення практично для всіх судово-експертних напрямів, за винятком молекулярно-генетичної експертизи. Отже, Рада радників з науки та техніки (PCAST) дійшла висновку, що сьогодні в судовій експертизі заслуговують на особливу увагу дві проблеми:

— необхідність досягнення чіткої ясності щодо наукових стандартів оцінювання достовірності та надійності судово-експертних методів;

— можливість оцінювання конкретних судово-експертних методів щодо їх науковості й достовірності.

У цьому дослідженні PCAST брали участь науковці й практики, судді, прокурори, адвокати, прихильники реформи системи кримінального правосуддя та представники федеральних агентств. У доповідях і виступах на 69-й конференції AAFS обговорювалися: роль наукових знань у правовій системі; критерії, за якими можна оцінювати наукову обґрунтованість судово-експертних методик; порядок використання в судово-експертних методиках порівняння ознак у таких експертизах, як генотипоскопічна (ДНК), трасологічна (у тому числі дактилоскопічна), балістична, пожежно-технічна, автотехнічна, біологічна тощо.

Особливу дискусію викликали рекомендації щодо забезпечення достовірності судово-експертних методик для Національного інституту стандартів і технологій, Управління з науки й техніки політики Білого дому (OSTP), лабораторії Федерального бюро розслідувань, Генерального прокурора та судової системи в цілому. Зокрема, Національній комісії із судової експертизи (NIST) запропонували на постійній основі оцінювати наукову достовірність поточних і нещодавно розроблених експертних технологій, порів-

[1] *Darvas A. A.* Frye, Daubert, or None of the Above: What Rules Govern Admissibility of Scientific Evidence in Court? *Proceedings of the American Academy of Forensic Sciences 69th Annual Scientific Meeting.* 2017. Vol. 23. P. 831. URL: https://www.aafs.org/wp-content/uploads/2017Proceedings.pdf; Special Sessions: The Evolution of Daubert and Its Effects on the Forensic / M. E. Carroll, L. Mohammed, S. Domitrovich et al. *Там само.* P. 4–6. URL: Там само.

няння криміналістичних характеристик і за результатами випускати щорічний публічний звіт. При цьому:

— NIST має взяти на себе провідну роль у трансформації трьох важливих суб'єктивних (багато в чому заснованих на людському судженні) експертних методик порівняння ознак (аналізу ДНК складних сумішей, латентних відбитків пальців, зброї та слідів пострілу) в об'єктивні; максимально їх стандартизувати та мінімізувати вплив людського фактора;

— OSTP було запропоновано вирішити питання щодо необхідності розроблення скоординованої національної науково-дослідної стратегії в галузі судово-експертної науки;

— лабораторії ФБР рекомендовано розробити ефективну дослідну програму з удосконалення судової експертизи, беручи до уваги її нещодавній досвід аналізу латентних відбитків пальців;

— Генеральний прокурор має: направляти спеціально підготовлених прокурорів на виступи в судах від імені Міністерства юстиції США для забезпечення показань про судово-експертні ідентифікаційні методики щодо відповідності стандартам наукової достовірності; переглянути та надати для громадського обговорення нормативний документ «Єдина мова для свідків і звітів», а також допоміжні документи для приведення їх у відповідність із даними стандартів.

Питання наукової обґрунтованості судово-експертних методик цікавить науковців та практиків усього світу. Зокрема, зазначається, що всі ці процеси, які відбуваються, начебто, суто локально в США, у дійсності мають безпосереднє відношення до всіх країн планети. У науці не буває національної фізики, хімії або математики. У всіх державах світу криміналістичні лабораторії мають подібне обладнання, а експерти різних країн застосовують стандартні методики для аналізу результатів, отриманих за допомогою тієї чи іншої техніки.

Саме тому необхідно продовжити вивчення міжнародного досвіду щодо підвищення наукової обґрунтованості судово-експертних методик і використовувати отримані результати в широкому спектрі заходів щодо підвищення якості експертного дослідження та зменшення строків його проведення.

Слід також зазначити, що численні наукові дослідження різних країн показали, що причини експертних помилок неоднорідні. У вітчизняній методології експертні помилки поділяють на три класи: помилки процесуального характеру, гносеологічні та операційні[1]. Зарубіжні вчені особливу увагу приділяють людському фактору. При цьому дослідження пізнавальних процесів психіки судового експерта показали прямий зв'язок ненавмисних помилок у висновках з особливостями психології конкретного експерта, а саме з його пам'яттю, увагою, почуттями, логічним мисленням, уявою, здібностями до прийняття рішень тощо. Метою вивчення цієї проблеми є мінімізація когнітивного зміщення (систематичного психологічного відхилення від реалістичної оцінки ситуації) у судово-експертній детальності,

[1] Судебная экспертиза: типичные ошибки/под ред. Е. Р. Россинской. М.: Проспект, 2012. 544 с.

підвищення надійності та точності висновків судової експертизи, проведення відповідних профілактичних заходів серед судових експертів, слідчих, суддів і адвокатів[1]. Доцільним убачається необхідність для досягнення інтересів правосуддя розроблення цілісної концепції управління когнітивним зміщенням. У зв'язку з цим, дуже актуальною є співпраця експертів і науковців різних країн щодо вивчення впливу факторів психологічного, організаційного й процесуального характеру на результати експертного дослідження та розроблення рекомендацій, які дозволять мінімізувати можливість помилкових висновків при вирішенні судово-експертних завдань.

О НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКОМ ОБЕСПЕЧЕНИИ СУДЕБНО-ЭКСПЕРТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Андреева О. Б., Шарапова О. В.

Уделено внимание одному из важнейших требований современного судебно-экспертного производства – обеспечение принципа научной обоснованности применяемых методик. На основании анализа материалов 69-й конференции Американской академии судебных экспертиз рассмотрена возможность решения наиболее важных методологических проблем судебной экспертизы.

Ключевые слова: судебно-экспертная деятельность, методическое обеспечение, научная обоснованность, судебно-экспертные ошибки.

ABOUT SCIENTIFIC-METHODICAL PROVISION OF FORENSIC-EXPERT ACTIVITY

Andreeva O. B., Sharapova O. V.

One of the most important requirements of the modern forensic expert procedure – ensuring of the principle of scientific validity of the techniques applied is considered. It's generally accepted to divide scientific events into three types: scientific-theoretical, scientific-practical and scientific-technical. The majority of international meetings of forensic experts, despite the fact that in the process of their performing there are discussed both theoretical and technical issues, should be attributed to the number of scientific-practical. This is due to the fact that the issues that are discussed, primarily highlight the problems of using scientific methods in practical forensic-expert activity. As the practice shows, the questions of scientific validity of the expert technique and scientific-methodical grounding of its applying in the performance of expertise may have different semantic, operational, and legal interpretation.Based on the analysis of the materials of the 69th Conference of the American Academy of Forensic Examinations, the possibility of solving the most important methodological problems of forensic examination is considered. It's first of all the achievement of clear clarity and objectivity in the evaluation of scientific standards for the reliability and trustworthiness of forensic-expert methods and the possibility of their ap-

[1] Cognitive Bias Issues in the Forensic Analysis of Pattern and Impression Evidence and in Medicolegal Evaluations/ A. Sulner, B. C. Scheck, K. A. Findley et al. *Proceedings of the AAFS 67th Annual Scientific Meeting*. Vol. 21. P. 41–42. URL: https://www.aafs.org/wp-content/uploads/2015Proceedings.pdf (дата звернення: 05.09.2017).

plying in forensic-expert researches. In all countries of the world, forensic laboratories have similar equipment, and experts from different countries apply standard techniques for analyzing the results obtained with the help of this or that technique. The conclusions of foreign scientists are analyzed for the further development of legislation on forensic examination and harmonization of forensic expert cooperation. It's necessary to continue studying the international experience on increasing the scientific grounding of forensic-expert techniques and to use the results obtained in a wide range of measures to improve the quality of expert research and reduce the terms of its conduct.

Keywords: forensic-expert activity, methodical provision, scientific validity, forensic-expert errors.

УДК: 343.98:05

В. В. М'ясоєдов, проректор з наукової роботи Харківського національного медичного університету, доктор медичних наук, професор,
Л. М. Дереча, учений секретар Харківського НДІСЕ, кандидат біологічних наук, старший науковий співробітник

ГАРАНТІЇ ПРАВОВОГО ТА СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ СУДОВИХ ЕКСПЕРТІВ

Розглянуто проблеми правового та соціального захисту судових експертів державних спеціалізованих установ і судових експертів, які не працюють у державних спеціалізованих установах. Запропоновано шляхи вирішення цих проблем з урахуванням необхідності обов'язкового страхування життя й здоров'я судових експертів.

Ключові слова: судово-експертна діяльність, страхування, судовий експерт, правовий захист, соціальний захист.

Право на соціальний захист громадян закріплене Основним Законом нашої держави – Конституцією України (ст. 46), який уключає право на забезпечення його в разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом. Це право гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення; створенням мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними.

Обов'язкове державне соціальне страхування здійснюється на підставі законів «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування»[1], «Про

[1] Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування: Закон України від 23.09.1999 № 1105-XIV. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T991105.html (дата звернення: 10.07.2017).

© М'ясоєдов В. В., Дереча Л. М., 2017

загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття»[1], «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»[2]. На цей час підготовлено до розгляду Верховною Радою України проект Закону України від 02.08.2016 № 4981-2 «Про загальнообов'язкове державне соціальне медичне страхування в Україні»[3]. Соціальний захист судових експертів регламентовано ст. 18 Закону України «Про судову експертизу» (зі змінами та доповненнями)[4], де визначено, що питання оплати праці та умови соціального захисту судових експертів визначаються Кодексом законів про працю України та іншими актами законодавства України.

За новими нормами Закону України від 06.12.2016 № 1774-VIII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» на працівників державних спеціалізованих установ судових експертиз поширюються особливості матеріального та соціально-побутового забезпечення, передбачені Законом України «Про державну службу», якщо інше не передбачено законами України[5]. Тимчасово, до 31 грудня 2017 р., особам у період роботи на посадах судових експертів (крім інвалідів I й II груп, інвалідів війни III групи та учасників бойових дій, осіб, на яких поширюється дія п. 1 ст. 10 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»), пенсії, призначені відповідно до законодавства України, розмір яких перевищує 150 % прожиткового мінімуму, установленого для осіб, які втратили працездатність, виплачуються в розмірі 85 % призначеного розміру, але не менше 150 % прожиткового мінімуму, установленого для осіб, які втратили працездатність. Ця норма Закону України від 06.12.2016 № 1774-VIII суперечить ст. 3 Закону України «Про державну службу», у якій визначено, зокрема, перелік працівників державних підприємств, установ, організацій, інших суб'єктів господарювання державної форми власності, а також навчальних закладів, заснованих державними органами, на яких дія Закону не поширюється.

Водночас у Законі України «Про судову експертизу» не зазначено про обов'язкове державне страхування життя й здоров'я судових експертів, як це врегульовано в законах інших держав, у тому числі держав Європейського Союзу.

---

[1] Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття: Закон України від 02.03.2000 № 1533-III. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T001533.html (дата звернення: 10.07.2017).

[2] Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України від 09.07.2003 № 1058-IV. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T031058.html (дата звернення: 10.07.2017).

[3] Про загальнообов'язкове державне соціальне медичне страхування в Україні: проект закону України від 02.08.2016 № 4981-2. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JH3UD1BA.html (дата звернення: 10.07.2017).

[4] Про судову експертизу: Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4038-12 (дата звернення: 10.07.2017).

[5] Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII (зі змінами та допов., унесеними законами України від 06.12.2016 № 1774-VIII, від 21.12.2016 № 1798-VIII. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T150889.html (дата звернення: 10.07.2017).

Питання правового та соціального захисту громадян України розглядалися в працях таких учених, як О. М. Бандурка, Н. Б. Болотіна, Г. Т. Завиновська, Є. М. Попович, Б. І. Сташків та ін. Наукові розробки учених сприяли розумінню та вивченню сутності соціального захисту населення, визначенню принципів і загальних правових, організаційних та фінансових засад соціального захисту громадян України, суспільних відносин у цій сфері з метою забезпечення права кожної людини на гідні умови її життя.

Проте проблемам правового та соціального захисту саме судових експертів приділено недостатньо уваги. Крім того, важливим є й оновлення законодавства з питань забезпечення правового та соціального захисту судових експертів. Зазначені положення зумовлюють актуальність обраної тематики, тому метою цієї статті є окреслення проблем правового та соціального захисту судових експертів державних спеціалізованих установ і судових експертів, які не працюють у державних спеціалізованих установах, та наведення шляхів їх вирішення.

У проекті ЕС «Підтримка реформ у сфері юстиції в Україні», який триватиме до кінця 2017 р., приділено особливу увагу зміцненню верховенства права, забезпеченню балансу гілок влади як у законодавстві, так і на практиці, поступовому впровадженню кращих європейських практик, пов'язаних із функціонуванням судової влади, розширенню діалогу з громадянським суспільством, удосконаленню захисту прав людини тощо. Досить актуальною є рекомендація щодо обов'язкового державного страхування життя й здоров'я судових експертів, а саме являє інтерес пропозиція європейського експерта щодо доповнення законодавства України положеннями про обов'язкове страхування судового експерта, який не є працівником державної спеціалізованої установи. У цьому контексті виникає питання щодо необхідності страхування життя та здоров'я судових експертів державних спеціалізованих установ. Потребують уточнення також напрями судово-експертної діяльності, які мають підлягати обов'язковому державному страхуванню, та випадки, коли в процесі виконання експертами службових обов'язків може бути завдано шкоди їх життю або здоров'ю. Тому розглянемо докладно питання щодо обов'язкового державного страхування життя й здоров'я судових експертів.

Удосконалення судово-експертної діяльності є найважливішим напрямом роботи Міністерства юстиції України. Оновлення системи судово-експертних установ, підвищення ефективності їх діяльності – один із факторів, які визначають рівень протидії сучасній злочинності. Проте, і це природно в умовах політичної та економічної нестабільності суспільства, діяльність експертних установ стикається з деякими труднощами, викликаними зміною політичних та економічних стандартів життя, що є негативним і дестабілізуючим фактором. Ці зміни виявляються майже в усіх сферах життя: економічній, політичній, соціальній, правовій, культурній та ін. Одним із негативних факторів, на наш погляд, є приділення недостатньої уваги соціальному захисту судових експертів як державних судово-експертних установ, так і судових експертів, які не є працівниками цих установ.

Упродовж останніх років спостерігаються випадки тиску на судових експертів, заподіяння шкоди їх здоров'ю і навіть замахи на життя. Наприклад, у жовтні 2015 р. під м. Кременчук Полтавської області скоєно вбивство судового експерта-автотоварознавця М. У загиблого констатували множинні травми, які вказували на факт насильницької смерті[1]. У листопаді 2015 р. здійснено замах на вбивство директора однієї з науково-дослідних установ судових експертиз Р., який отримав вогнепальні поранення[2].

Питання про обов'язкове державне страхування життя й здоров'я судових експертів в Україні законодавчо не врегульовано на належному рівні, як це вже зроблено в законах інших держав, у тому числі держав Європейського Союзу. Так, у Франції, де система охорони здоров'я на сьогодні вважається однією з найкращих у світі, обов'язковим медичним страхуванням охоплено 80 % громадян, яке є частиною соціального страхування (Securite Sociale). Усі, хто працює, отримують соціальну страховку зі страховою карткою (Carte Vitale), яка забезпечує застрахованій особі і членам його сім'ї доступ до медичного сервісу без додаткової оплати. У разі, якщо стався нещасний випадок на роботі, то медичне страхування покриває 100 % витрат на лікування, якщо причиною нездужання стала хвороба – 75 %[3].

В Італії на сьогодні обов'язкове медичне страхування поширюється на всіх працюючих за договором найму громадян, які досягли 14-літнього віку, а також на різні групи працівників, зайнятих індивідуальною трудовою діяльністю (ремісників, дрібних фермерів, комерсантів). Необхідна умова отримання медичної страховки – обов'язкова реєстрація місцевої страхової організації. При реєстрації видається членська картка медичного страхування для пред'явлення при зверненні до медичного закладу[4].

В Україні та інших країнах близького зарубіжжя інститут страхування життя й здоров'я поки що не отримав такого розвитку, як в європейських державах або США. Незважаючи на те, що страхування в країнах близького зарубіжжя виникло досить давно, воно перебуває на етапі свого розвитку, маючи своїм кінцевим призначенням задоволення різноманітних потреб людини через систему страхового захисту від випадкових небезпек. Завдання й мета сучасних реформ у страховій справі країн пострадянського простору полягає, головним чином, у зміцненні національних страхових ринків, підвищенні їх авторитету у світі та перетворенні вітчизняних страховиків на повноправних учасників глобального розподілу ризиків.

---

[1] Под Кременчугом совершено зверское убийство известного эксперта URL: http://kg.ua/index.php/novosti/proishestviya/item/ (дата звернення: 10.07.2017).

[2] На главного эксперта по делу крушения Boeing в Донбассе совершено повторное покушение – ГПУ. URL: http://nv.ua/ukraine/events/ (дата звернення: 10.07.2017).

[3] ВОЗ отдает предпочтение медицинскому страхованию Европы. URL: http://www.apteka.ua/article/33577 (дата звернення: 10.07.2017).

[4] Социальное, медицинское, пенсионное страхование в Италии: проблемы и перспективы. URL: https://books.google.com.ua/ (дата звернення: 10.07.2017).

У Республіці Білорусь питанням страхування життя й здоров'я судових експертів приділено особливу увагу. Так, у ст. 29 «Обов'язкове державне страхування працівників і осіб цивільного персоналу з числа судових експертів» Закону Республіки Білорусь від 15.07.2015 № 293-З «Про Державний комітет судових експертиз»[1] зазначено, що працівники й особи цивільного персоналу з числа судових експертів підлягають обов'язковому державному страхуванню за рахунок коштів республіканського бюджету, а також інших джерел, передбачених законодавством. Крім того, у цьому Законі докладно наведено страхові випадки, що настали внаслідок злочинного посягання на життя або здоров'я судового експерта у зв'язку із здійсненням ним службової діяльності або внаслідок прийняття ним заходів щодо запобігання (припинення) злочину, адміністративного правопорушення, та розміри страхової виплати в кожному такому випадку.

У Законі Республіки Узбекистан від 01.06.2010 № ЗРУ-249 «Про судову експертизу»[2] ст. 30 «Оплата праці та соціальний захист державних судових експертів» визначено: «Життя й здоров'я державних судових експертів підлягають обов'язковому державному страхуванню в порядку, установленому законодавством». У світлі цього закону Кабінетом Міністрів Республіки Узбекистан затверджено постанову від 28.12.2010 № 321 «Про затвердження Положення про обов'язкове державне страхування життя й здоров'я державних судових експертів».

Судово-медичні експерти, лаборанти, молодший персонал установ судово-медичної експертизи України підлягають державному обов'язковому особистому страхуванню на випадок інфікування вірусом імунодефіциту людини. Так, відповідно до ст. 26 Закону України «Про запобігання захворюванню на синдром набутого імунодефіциту (СНІД) та соціальний захист населення»[3] працівники, зайняті наданням медичної допомоги населенню, проведенням лабораторних і наукових досліджень із проблем ВІЛ-інфекції, виробництвом біологічних препаратів для діагностики, лікування й профілактики ВІЛ-інфекції та СНІДу, підлягають обов'язковому страхуванню на випадок інфікування вірусом імунодефіциту людини під час виконання ними професійних обов'язків, а також на випадок настання у зв'язку з цим інвалідності або смерті від захворювань, зумовлених розвитком ВІЛ-інфекції.

Поява такого нормативного документа в Україні, як, наприклад, Положення про обов'язкове державне страхування життя й здоров'я судових експертів в Україні, або внесення відповідних змін у Закон України «Про

[1] О Государственном комитете судебных экспертиз: Закон Республики Беларусь. URL: http://kodeksy-by.com/zakon_rb_o_gosudarstvennom_komitete_sudebnyh_ekspertiz.htm (дата звернення: 10.07.2017).

[2] О судебной экспертизе: Закон Республики Узбекистан от 01.06.2010 № ЗРУ-249. URL: http://www.sudex.uz/?s=zakon1 (дата звернення: 10.07.2017).

[3] Про запобігання захворюванню на синдром набутого імунодефіциту (СНІД) та соціальний захист населення: Закон України від 23.12.2010 № 2861-VI. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2861-17 (дата звернення: 10.07.2017).

судову експертизу» стане по суті свідченням захисту, турботи й уваги влади нашої країни до долі й проблем судових експертів, які стоять на сторожі Закону та покликані нести нелегку службу в наданні допомоги судово-слідчим органам при розслідуванні кримінальних проваджень і судам під час розгляду господарських і цивільних справ. Безсумнівно, обов'язкове страхування судових експертів буде видимим показником унікальності, важливості та цінності праці кожного з них, що максимально підвищує їх соціальний статус, надає їм упевненості в завтрашньому дні та ґрунтується на авторитеті судово-експертної діяльності.

Як відомо, страхування – це вид цивільно-правових відносин щодо захисту майнових інтересів фізичних і юридичних осіб у разі настання певних подій (страхових випадків), визначених договором страхування або чинним законодавством, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати фізичними та юридичними особами страхових платежів (страхових внесків, страхових премій) і доходів від розміщення коштів цих фондів[1]. При цьому обов'язкове страхування – форма страхування, за якої страхові відносини виникають у силу закону на основі законодавчих актів, що встановлюють перелік об'єктів (ризиків) та умови страхування.

У ч. 1 ст. 14 Закону України від 23.09.1999 № 1105-XIV «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності» зазначено, що нещасний випадок – це обмежена в часі подія або раптовий вплив на працівника небезпечного виробничого фактора або середовища, що сталися в процесі виконання ним трудових обов'язків, у результаті яких заподіяно шкоду здоров'ю або настала смерть. Страхування від нещасного випадку є самостійним видом загальнообов'язкового державного соціального страхування, за допомогою якого здійснюється соціальний захист, охорона життя та здоров'я громадян у процесі їх трудової діяльності[2].

У ст. 6 цього Закону надано поняття суб'єктів і об'єктів страхування від нещасного випадку: «Суб'єктами страхування від нещасного випадку є застраховані громадяни, а в окремих випадках – члени їх сімей та інші особи, страхувальники та страховик. Застрахованою є фізична особа, на користь якої здійснюється страхування. Страхувальниками є роботодавці, а в окремих випадках – застраховані особи. Страховик – Фонд соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України. Об'єктом страхування від нещасного випадку є життя застрахованого, його здоров'я та працездатність».

---

[1] Про страхування: Закон України від 07.03.1996 № 85/96-ВР. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/Z960085.html (дата звернення: 10.07.2017).

[2] Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності: Закон України від 23.09.1999 № 1105-XIV. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ed_2004_01_27/an/73/t991105.html#73 (дата звернення: 10.07.2017).

Отже, на нашу думку, із метою вдосконалення чинного законодавства необхідно:

— у ст. 7 «Види обов'язкового страхування» Закону України від 07.03.1996 № 85/96-ВР «Про страхування» ч. 1 після слів: «В Україні здійснюються такі види обов'язкового страхування: 1) медичне страхування; 2) особисте страхування медичних і фармацевтичних працівників (крім тих, які працюють в установах і організаціях, що фінансуються з Державного бюджету України) на випадок інфікування вірусом імунодефіциту людини при виконанні ними службових обов'язків» доповнити третім пунктом: «3) страхування життя й здоров'я судових експертів», при цьому нумерацію пунктів № 3–47 змінити на № 4–48;

— у Закон України «Про судову експертизу» внести відповідні зміни та/або розробити Положення про обов'язкове державне страхування життя й здоров'я судових експертів в Україні, у якому надати визначення таким поняттям, як: об'єкт обов'язкового державного страхування життя й здоров'я застрахованої особи; застрахована особа; вигодонабувач; страхувальник; страховик; договір обов'язкового державного страхування життя й здоров'я судових експертів; страхова сума; страхове відшкодування тощо. Крім того, навести перелік страхових випадків, що настали внаслідок злочинного посягання на життя або здоров'я судового експерта у зв'язку із здійсненням ним службової діяльності або внаслідок прийняття ним заходів щодо запобігання (припинення) злочину, адміністративного правопорушення, та розміри страхової виплати в кожному такому випадку; порядок і умови виплати страхового відшкодування за договором обов'язкового державного страхування, права застрахованої особи – судового експерта, права та обов'язки вигодонабувача при настанні страхового випадку.

При цьому кожному судовому експерту необхідно суворо додержуватися вимог техніки безпеки, пожежної безпеки та охорони праці, своєчасно інформувати керівництво про погіршення умов праці внаслідок причин, що не залежать від працівника, які можуть призвести до різного роду проблем зі здоров'ям або до передчасної загибелі.

Таким чином, аналіз зазначених проблем свідчить про нагальну потребу в подальшому поглибленому осмисленні шляхів їх вирішення, розробленні стратегій реформування й розвитку судової експертизи в Україні, оновленні законодавства про правовий та соціальний захист як судових експертів державних спеціалізованих установ, так і судових експертів, які не працюють у цих установах, із максимальним наближенням до міжнародних стандартів.

ГАРАНТИИ ПРАВОВОЙ И СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ СУДЕБНЫХ ЭКСПЕРТОВ

Мясоедов В. В., Дереча Л. Н.

Рассмотрены проблемы правовой и социальной защиты судебных экспертов государственных специализированных учреждений и судебных экспертов, не работающих в государственных специализированных учреждениях. Предложены

пути решения этих проблем с учетом необходимости обязательного страхования жизни и здоровья судебных экспертов.

Ключевые слова: судебно-экспертная деятельность, страхование, судебный эксперт, правовая защита, социальная защита.

GUARANTEES OF LEGAL AND SOCIAL PROTECTION OF FORENSIC EXPERTS

Myasoedov V. V., Derecha L. M.

The paper considers the issues of legal and social protection of forensic experts of the state specialized institutions and forensic experts not working in these institutions, the need for compulsory insurance of their life and health. In terms of political and economic instability of the society the activities of expert institutions faces some difficulties caused by changes in the political and economic standards of life which is a negative and destabilizing factor. So, in our view, insufficient attention is paid to the social protection of both forensic experts of state forensic institutions and forensic experts who are not employees of these institutions. Social protection of forensic expert is regulated by article 18 of the law of Ukraine "On the forensic expertise" which specifies that issues of payment for labour and conditions of social protection of forensic experts are defined by the Code of Labour laws of Ukraine and other legislative acts of Ukraine. However, in this Law there is not specified the necessity of obligatory state insurance of forensic experts as it's provided in the laws of other states including the countries of the European Union. Thus, we consider to be necessary to improve the legislation in force, in particular, to amend the Law of Ukraine on 3/7/1996 No. 85/96-BP «On insurance» and to work out «The regulation on obligatory state insurance of life and health of forensic experts in Ukraine». The analysis of the listed problems evidences on the crying need in the further profound comprehension of the ways of their resolving, working out of the strategy of reforming and development of forensic expertise in Ukraine, updating of the legislation on legal and social protection both forensic experts of the state specialized institutions and the forensic experts who are not working in these institutions at the maximal approaching to the international standards.

Keywords: forensic expert activities, insurance, forensic expert, legal protection, social protection.

УДК 340.11

О. О. Свідерський, заступник директора з експертної роботи Харківського НДІСЕ

ПОНЯТТЯ СУБ'ЄКТІВ НАУКОВОЇ ТА НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В АСПЕКТІ ЕКСПЕРТНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВОСУДДЯ

Досліджено сутність поняття суб'єктів наукової та науково-технічної діяльності в контексті науково-дослідної роботи в галузі судової експертизи. Проаналізовано підходи до розуміння категорій суб'єкт і суб'єкт правовідносин у цій сфері. Акцентовано увагу на сутності та характерних рисах

© Свідерський О. О., 2017

понять наукова й науково-технічна діяльність. Розглянуто положення чинного національного законодавства, що визначають правові засади наукової та науково-технічної діяльності, у тому числі у сфері судової експертизи. Наведено авторське бачення сутності понять наукової й науково-технічної діяльності.

Ключові слова: суб'єкти права, суб'єкти правовідносин, наукова діяльність; науково-технічна діяльність, суб'єкти наукової та науково-технічної діяльності, судова експертиза, наукові дослідження в галузі судової експертизи.

Конституція України закріпила обов'язок держави в сприянні розвитку науки, установленню наукових зв'язків України зі світовим співтовариством[1]. Ураховуючи ту обставину, що судово-експертна діяльність спрямована на забезпечення правосуддя України незалежною, кваліфікованою та об'єктивною експертизою, яка максимально використовує сучасні досягнення науки й техніки, то зв'язок судової експертизи з результатами наукової й науково-технічної діяльності є безпосереднім. Яким же чином у Законі України «Про судову експертизу» врегульовані ці питання? Частиною першою ст. 15 передбачено, що проведення спеціалізованими науково-дослідними судово-експертними установами наукових розробок із питань організації й проведення судових експертиз фінансується за рахунок Державного бюджету України. Унормовано цим Законом і міжнародне наукове співробітництво в галузі судової експертної діяльності (ст. 24). Означена стаття вказує, що державні спеціалізовані установи, які виконують судові експертизи, користуються правом установлювати міжнародні наукові зв'язки з установами судових експертиз, криміналістики тощо інших держав, проводити спільні наукові конференції, симпозіуми, семінари, обмінюватися стажистами, науковою інформацією та друкованими виданнями чи здійснювати спільні видання в галузі судової експертизи й криміналістики[2].

Реалізація зазначених положень знаходить свій вияв, зокрема, у сфері наукової та науково-технічної діяльності, у межах якої виникають відповідні суспільні відносини. Одним із основних елементів цих відносин, як і будь-яких інших, виступає їх суб'єктний склад. Можна стверджувати, що саме завдяки суб'єктам наукової й науково-технічної діяльності видається можливим отримати нові наукові та науково-технічні результати, які в подальшому можуть набути важливого значення для розвитку українського суспільства. Правильне визначення сутності поняття суб'єктів наукової й науково-технічної діяльності, без сумніву, матиме позитивний вплив на ефективність такої діяльності в цілому.

Особливості, пов'язані зі здійсненням наукової та науково-технічної діяльності, досліджувалися в працях таких учених-правознавців, як В. Б. Авер'янов, С. С. Алексєєв, О. М. Бандурка, Ю. П. Битяк, І. В. Бойко,

[1] Конституція України: Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відом. Верхов. Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

[2] Про судову експертизу: Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII. *Там само*. 1994. № 28. Ст. 232.

В. М. Гаращук, І. П. Голосніченко, В. К. Колпаков, Д. В. Луценко, О. В. Негодченко, В. І. Олефір, М. Ф. Орзіх, Ю. С. Педько, О. П. Рябченко, А. О. Селіванов, М. М. Тищенко, В. М. Шаповал, В. К. Шкарупа, О. М. Якуба та ін. Наукові розробки цих учених сприяли вдосконаленню нормативно-правової основи та визначенню теоретичних засад проведення зазначеної діяльності. Проте сутність суб'єктів наукової й науково-технічної діяльності була досліджена фрагментарно, у межах більш широкої правової проблематики. Крім того, слід акцентувати увагу й на значному оновленні законодавства, що регламентує правовий статус таких суб'єктів. Наведені положення зумовлюють актуальність обраної тематики, тому метою цієї статті є визначення сутності поняття суб'єктів наукової та науково-технічної діяльності.

Дослідженню сутності зазначеного поняття повинна передувати стисла характеристика його основних змістовних складових. За тлумачним словником слово «суб'єкт» має такі значення:

— людина як носій певних фізичних і психічних якостей;

— людина як об'єкт дослідження;

— істота, здатна до пізнання навколишнього світу, об'єктивної дійсності й до цілеспрямованої діяльності;

— особа, група осіб, організація тощо, яким належить активна роль у певному процесі, акті;

— особа чи організація як носій певних прав і обов'язків;

— людина, особа тощо[1].

З аналізу наведеного випливає, що суб'єкти можуть бути індивідуальними або колективними. Тобто йдеться про суб'єкта як індивіда або їх групу, об'єднану спільними інтересами. За приклад візьмемо категорію «суб'єкт судово-експертної діяльності»: це поняття включає як особу наукового працівника, який має кваліфікацію судового експерта, так і науково-дослідну судово-експертну установу. Слід зазначити, що такий підхід до розуміння поняття «суб'єкт» є загальноприйнятим і застосовується в будь-якій сфері діяльності. Проте в юридичній літературі зазначається, що фізична особа є індивідуальним, а юридична особа – колективним суб'єктом правовідносин[2].

У правовій науці спостерігається декілька позицій щодо визначення сутності поняття «суб'єкт»:

— носій юридичних прав та обов'язків[3];

— індивіди, організації або спільності, які на підставі юридичних норм можуть бути учасниками правовідносин[4].

---

[1] Великий тлумачний словник сучасної української мови/уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2009. С. 1408–1409.

[2] Юридична енциклопедія: в 6 т./редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Укр. енцикл., 1998. Т. 5. Юрид. думка, 2003. С. 680.

[3] Великий енциклопедичний юридичний словник/за ред. Ю. С. Шемшученка. Київ: Юрид. думка, 2007. С. 860.

[4] *Кельман М. С., Мурашин О. Г.* Загальна теорія права (зі схемами, кросвордами, тестами): підручник. Київ: Кондор, 2002. С. 123; *Сердюк І. А.* Правоохоронні від-

При цьому, як випливає з наведеного, поняття «суб'єкт» часто ототожнюють із учасником відповідних правовідносин. У зв'язку з цим постає питання стосовно того, чи є суб'єкт правовідносин потенційним або ж реальним учасником відповідних правовідносин, у тому числі, пов'язаних із здійсненням наукової й науково-технічної діяльності. Відповідь на це питання міститься в розумінні співвідношення понять «суб'єкт права» та «суб'єкт правовідносин». Зокрема, на нашу думку, цілком слушною є позиція І. С. Окунєва, який наголошує на тому, що суб'єкт права – це потенційний учасник правовідносин, розглянутий законодавцем у статичному стані, із погляду володіння ним правосуб'єктністю, а суб'єкт правовідносин – це вже особа, визнана суб'єктом права, але яка виступає вже не як потенційний носій суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, а дійсний учасник самого процесу дії норм, реалізації правосуб'єктності[1]. Із цього випливає, що така змістовна складова досліджуваного поняття, як «суб'єкт», указує на те, що особа виступає реальним учасником правовідносин із приводу наукової та науково-технічної діяльності, й у їх межах наділена закріпленими в законодавстві юридичними правами та обов'язками. Так, наукова робота в науково-дослідній установі судових експертиз в основному здійснюється штатними науковцями та судовими експертами, однак до виконання певної розробки можуть залучатися за цивільно-правовою угодою й представники сторонніх організацій. Обидві категорії є суб'єктами права, але не в кожному випадку можуть виступати суб'єктами правовідносин. Це, зокрема, стосується виконання наукових робіт за тематикою з обмеженим доступом, які можуть виконуватися тільки працівниками державних судово-експертних установ, котрі отримали відповідний дозвіл.

У контексті досліджуваного питання слід відмітити, що поняття «суб'єкти наукової та науково-технічної діяльності» отримало своє законодавче закріплення. Так, правові, організаційні та фінансові засади функціонування й розвитку наукової та науково-технічної діяльності, правовий статус суб'єктів такої діяльності визначено на рівні Закону України від 26 листопада 2015 р. № 848-VIII «Про наукову і науково-технічну діяльність». Відповідно до ст. 4 цього акта законодавства суб'єктами наукової та науково-технічної діяльності є наукові працівники, науково-педагогічні працівники, аспіранти, ад'юнкти й докторанти, інші вчені, наукові установи, університети, академії, інститути, музеї, інші юридичні особи незалежно від форми власності, що мають відповідні наукові підрозділи, та громадські наукові організації[2]. У цьому контексті слід звернути увагу на те, що державні судово-експертні установи є науково-дослідними, у яких працюють наукові працівники, саме тому й наукових співробітників, і науково-дослідні судово-

носини: поняття, їх особливості та види: дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Дніпропетровськ, 2008. С. 107.

[1] *Окунєв І. С.* Загальнотеоретичні засади правового статусу суб'єкта права: дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Київ, 2009. С. 23.

[2] Про наукову і науково-технічну діяльність: Закон України від 26 листоп. 2015 р. № 848-VIII. *Відом. Верхов. Ради України*. 2016. № 3. Ст. 25.

експертні установи можна віднести до суб'єктів наукової та науково-технічної діяльності. Можна відмітити, що до прийняття зазначеного акта законодавства цю сферу суспільних відносин було врегульовано Законом України «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 13 грудня 1991 р., який також містив визначення сутності досліджуваного поняття. Так, згідно зі ст. 4 цього нормативно-правового акта суб'єктами наукової й науково-технічної діяльності є: учені, наукові працівники, науково-педагогічні працівники, а також наукові установи, наукові організації, вищі навчальні заклади, громадські організації в науковій і науково-технічній діяльності[1]. Як випливає з аналізу наведених положень, новий Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» містить більш розширений перелік суб'єктів наукової та науково-технічної діяльності. При цьому відмітимо, що визначення сутності наведених суб'єктів через наведення їх переліку навряд чи можна назвати вдалим підходом. Із цього приводу слід підтримати позицію О. М. Музичука, на думку якого визначення сутності поняття відповідних суб'єктів через їх перелічення не є ефективним способом установлення їх сутності[2], оскільки не розкриває їх юридичної природи.

Досліджуване поняття може бути розкрите шляхом з'ясування сутності його складових, що характеризують сферу суспільних відносин, у яких відбувається діяльність таких суб'єктів. У цьому разі йдеться про необхідність з'ясування сутності категорій «наукова діяльність» і «науково-технічна діяльність».

Наукова діяльність визначається по-різному: як діяльність осіб, які мають відповідну освіту, пов'язану з розробленням системи знань про закономірності розвитку природи, суспільства, мислення, окремих галузей знань тощо[3]; створенням конкретних предметних і методологічних обґрунтованих пропозицій про напрями розвитку суспільства; про безпеку для сьогоднішнього й майбутнього поколінь людей використання природи[4]. У свою чергу, під *науково-технічною діяльністю* розуміють: науково-дослідну творчість і перетворення її результатів на безпосередньо продуктивну силу[5]; інтелектуальну творчу діяльність, спрямовану на одержання й використання нових знань у всіх галузях техніки та технологій, оскільки застосування нових знань, запровадження їх на практиці за своєю сутністю

---

[1] Про наукову і науково-технічну діяльність: Закон України від 13 груд. 1991 р. № 1977-XII. *Відом. Верхов. Ради України*. 1992. № 12. Ст. 165.

[2] *Музичук О. М.* Контроль за діяльністю правоохоронних органів в Україні: монографія. Харків: Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2010. С. 212–213.

[3] *Ківалов С. В., Біла Л. Р.* Державна служба в Україні: підручник. Одеса: Юрид. літ., 2003. С. 126; *Романюк Л. В.* Адміністративно-правові засади формування кадрів органів виконавчої влади: дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.07. Київ, 2005. С. 156.

[4] *Зубов К. М.* Правообмеження у державній службі України: дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.07. Одеса, 2010. С. 151.

[5] Зобов'язальне право: теорія і практика: навч. посібник для студ. юрид. вузів і фак. ун-тів/О. В. Дзера, Н. С. Кузнєцова, В. В. Луць та ін.; за ред. О. В. Дзери. Київ : Юрінком Інтер, 1998. С. 486.

є також науковою діяльністю, адже така діяльність означає пошук нових шляхів для реалізації наукових відкриттів[1].

Визначення сутності зазначених понять міститься й у Законі України «Про наукову і науково-технічну діяльність». Так, відповідно до п. 12 ч. 1 ст. 1 цього нормативно-правового акта наукова діяльність – це інтелектуальна творча діяльність, спрямована на одержання нових знань та (або) пошук шляхів їх застосування, основними видами якої є фундаментальні та прикладні наукові дослідження. У п. 26 ч. 1 ст. 1 Закону науково-технічна діяльність визначена як наукова діяльність, спрямована на одержання та використання нових знань для розв'язання технологічних, інженерних, економічних, соціальних і гуманітарних проблем, основними видами якої є прикладні наукові дослідження та науково-технічні (експериментальні) розробки[2]. Наукова діяльність у науково-дослідних судово-експертних установах пов'язана із розробленням теоретичних засад судової експертизи та методик судово-експертних досліджень, а науково-технічна спрямована на розроблення технічних засобів для розв'язання проблем судово-експертної діяльності.

Таким чином, аналіз наведених положень свідчить, що науковій і науково-технічній діяльності у сфері судової експертизи притаманні такі характерні риси: вона заснована й урегульована нормативно-правовими приписами; її здійснюють особи, що мають освіту у відповідній галузі; вона є інтелектуальною та творчою; спрямована на досягнення законодавчо закріпленої мети – здійснення фундаментальних і прикладних наукових досліджень із подальшим одержанням і використанням здобутих нових знань для розв'язання проблем у галузі судової експертизи. Саме тому сутність поняття суб'єктів наукової й науково-технічної діяльності в судовій експертизі може бути розкрита як сукупність фізичних і юридичних осіб, які, володіючи відповідною освітою, керуючись приписами чинного національного законодавства, здійснюють творчу інтелектуальну діяльність, метою якої є проведення фундаментальних і прикладних наукових досліджень із подальшим одержанням і використанням здобутих нових знань для розв'язання проблем у галузі судової експертизи.

ПОНЯТИЕ СУБЪЕКТОВ НАУЧНОЙ И НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В АСПЕКТЕ ЭКСПЕРТНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРАВОСУДИЯ

Свидерский А. А.

Исследована сущность понятия субъектов научной и научно-технической деятельности в контексте научно-исследовательской работы в области судебной

[1] *Барабаш Г. О.* Особливості правового регулювання праці науковців і його вдосконалення: дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.05. Харків, 2005. С. 21; *Красюк Т. В.* Правове регулювання робочого часу та часу відпочинку науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів III та IV рівнів акредитації: дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.05. Харків, 2008. С. 24.

[2] Про наукову і науково-технічну діяльність: Закон України від 26 листоп. 2015 р. № 848-VIII.

экспертизы. Проанализированы подходы к пониманию категории субъект и субъект правоотношений в этой сфере. Акцентировано внимание на сущности и характерных особенностях понятий научная и научно-техническая деятельность. Рассмотрены положения действующего национального законодательства, определяющие правовые принципы научной и научно-технической деятельности, в том числе в сфере судебной экспертизы. Приведено авторское видение сущности понятия научной и научно-технической деятельности.

Ключевые слова: субъекты права, субъекты правоотношений, научная деятельность; научно-техническая деятельность, субъекты научной и научно-технической деятельности, судебная экспертиза, научные исследования в области судебной экспертизы.

THE NOTION OF SUBJECTS OF SCIENTIFIC AND SCIENTIFIC AND TECHNICAL ACTIVITY IN THE ASPECT OF EXPERT PROVISION OF JUDICIAL POWER

Sviderskyi O. O.

The paper examines the essence of notion subjects of scientific and scientific and technical activity. Approaches to understanding of the category subject and subject of legal relations are analyzed. The attention is focused on the essence and characteristic features of notions scientific and scientific and technical activity. Provisions of applicable national legislation defining legal bases of scientific and scientific and technical are considered. Author's vision of the essence of the notion scientific and scientific and technical activity in forensic examination is presented. Scientific activity in research forensic-expert institutions is related with working out of theoretical positions of forensic examination and methods of forensic expert researches, but scientific and technical activity is directed on working out of the technical means for the decision of problems of forensic expert activity. The author specifies that the following characteristic features are inherent for scientific and scientific and technical activity in the scope of forensic expertise: it's based and regulated with normative-legal prescriptions; it's carried out by the persons having education in the corresponding area; it's intellectual and creative; directed on achievement of legislatively defined purpose – realization of fundamental and applied researches with the subsequent obtaining and use of the received new knowledge for the decision of problems in the field of forensic examination. The essence of the notion subjects of scientific and scientific and technical activity in the forensic examination may be revealed as the totality of physical and legal persons who, possessing corresponding education, being guided with prescriptions of the applicable national legislation, carry out creative intellectual activity, whose purpose is carrying out fundamental and applied researches with the subsequent obtaining and use of the received new knowledge for the decision of problems in the field of forensic examination.

Keywords: legal subjects, subjects of legal relations, scientific activity; scientific and technical activity, subjects of scientific and scientific and technical activity, forensic examination, scientific researches in the field of forensic examination.

УДК 343.98

А. В. Лубенцов, завідувач лабораторії Харківського НДІСЕ

ПРЕДМЕТ І ЗАВДАННЯ СУДОВОЇ АВТОТЕХНІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

Досліджено предмет і завдання судової експертизи та визначено предмет і завдання судової автотехнічної експертизи на основі аналізу наукової літератури та нормативно-правових актів. Наголошено на тому, що предмет судової експертизи в практичному аспекті розглядається в широкому та вузькому значеннях, як родовий (видовий) предмет автотехнічної експертизи взагалі та предмет конкретної автотехнічної експертизи в конкретному кримінальному провадженні. Зазначено, що залежно від цього завдання автотехнічної експертизи поділяються на загальні та конкретні. Доведено, що предмет і завдання певної автотехнічної експертизи можуть збігатися за обсягом із загальними або бути вужчими, однак не повинні виходити за межі загальних.

Ключові слова: предмет судової експертизи, завдання судової експертизи, судова автотехнічна експертиза.

Проблеми призначення, проведення судових експертиз і використання їх результатів у процесі розслідування кримінальних правопорушень займають важливе місце в кримінальному процесі та експертній діяльності. Окремою категорією серед усіх цих проблем є удосконалення теоретичної бази судової експертизи, а саме визначення предмета й завдань судової експертизи взагалі та окремих її видів зокрема. Одним із таких видів є судова автотехнічна експертиза, як одна із основних експертиз, що призначається під час розслідування злочинів проти безпеки руху та експлуатації транспорту.

Проблеми визначення предмета й завдань судової експертизи досліджували такі науковці, як Т. В. Аверьянова, Л. Ю. Ароцкер, В. Д. Арсеньєв, Р. С. Бєлкін, А. І. Вінберг, Н. І. Клименко, В. К. Лисиченко, Н. Т. Малаховська, Д. Я. Мирський, Г. М. Надгорний, І. Л. Петрухін, О. М. Полупанов, О. Р. Россинська, М. О. Селиванов, О. Р. Шляхов, М. Г. Щербаковський та ін.

Безумовно, ці науковці зробили значний внесок в удосконалення понятійного апарата та теоретичних положень судової експертизи. Поряд із цим недостатня увага була приділена дослідженню предмета й завдань судової автотехнічної експертизи. Тому метою статті є дослідження та визначення предмета й завдань судової автотехнічної експертизи.

Розвиток теорії та методології судової експертизи як галузі наукового знання дозволив розробити базові поняття предмета й завдань судової експертизи, методик експертних досліджень, які стали підставами для виділення окремих видів судових експертиз залежно від галузі знань. Слід зазначити, що в наукових колах питання стосовно визначення предмета судової експертизи було й залишається дискусійним. Деякі вчені розглядали

© Лубенцов А. В., 2017

його як коло питань, що вирішуються при проведенні судової експертизи[1]. Інші вважали, що предмет конкретної експертизи визначається об'єктом дослідження та питаннями слідчого, суду[2]. Однак переважною є точка зору О. Р. Шляхова, який визначив, що предмет експертизи становлять обставини (фактичні дані), які встановлюються на основі спеціальних знань із питань, що ставляться на вирішення експертизи[3]. Слід зазначити, що й ця позиція піддавалась критиці, зокрема Д. Я. Мирський і М. Н. Ростов зазначали, що під предметом судової експертизи слід розуміти не самі факти, а інформацію про ці факти, яка одержується в результаті дослідження об'єкта, наданого експерту слідчим або судом, інакше кажучи, з об'єкта-носія інформації про факт може бути виділена лише інформація, тобто дані, а не сам факт[4]. Хоча вони начебто критикували О. Р. Шляхова, однак уявляється, що наведені визначення не суперечать, а навпаки, доповнюють одне одного.

Удосконалюючи поняття «предмет судової експертизи», О. В. Хомутенко та С. В. Кудряшова визначають його як інформацію про факти та обставини справи, яка одержується в результаті дослідження об'єкта, а також фактичні дані, з'ясування яких потребує виключно спеціальних знань експерта відповідної спеціальності[5]. Тим самим автори розширюють зміст предмета судової експертизи.

На сьогодні в теорії судової експертизи при дослідженні предмета судової експертизи прийнято виділяти в його змісті науковий і практичний аспекти.

Так, О. М. Полупанов зазначає, що в науковому аспекті предмет судової експертизи – це група об'єктивних закономірностей, досліджуваних у певній галузі наукового знання. У цьому разі слід мати на увазі предмет галузі знань, що становить наукову основу експертизи того або іншого роду, виду, а не про процесуально-прикладне значення предмета експертизи. Науковим предметом судової експертології як галузі знання є два види закономірностей. Це закономірності, які зумовлюють виникнення властивостей об'єктів експертного дослідження: формування властивостей об'єктів як елементів злочинної події; функціонування та взаємодії об'єктів в обставинах розслідуваної події; відображення властивостей об'єктів у оточуючій матеріальній обстановці; просторово-часові й причинно-наслідкові зв'язки та відносини об'єктів, що виникають до, у момент і після події злочину, а також законо-

[1] *Надгорный Г. М.* О понятии предмета судебной экспертизы. *Криминалистика и судебная экспертиза.* Київ: Вища школа, 1989. Вып. 38. С. 15.

[2] *Винберг А. И., Малаховская Н. Т.* Судебная экспертология (Общетеоретические и методологические проблемы судебных экспертиз): пособие/отв. ред. Б. А. Викторов. Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1979. С. 127.

[3] *Шляхов А. Р.* Процессуальные и организационные основы криминалистической экспертизы: метод. пособие. М.: ВНИИСЭ, 1972. С. 5.

[4] *Мирский Д. Я., Ростов М. Н.* Понятие объекта судебной экспертизы. *Актуальные проблемы теории судебной экспертизы*. М.: ВНИИСЭ, 1984. С. 26.

[5] *Хомутенко О. В., Кудряшова С. В.* Про предмет і об'єкт судової економічної експертизи. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики.* 2010. Вип. 10. С. 556.

мірності дослідження об'єктів експертизи: пошук, виявлення й фіксація об'єктів, їх властивостей і ознак; установлення в об'єктах потенційної кримінально-релевантної інформації[16].

У практичному аспекті в предметі судової експертизи виділяють процесуальну та гносеологічну сторони. Процесуальна сторона предмета судової експертизи виражається в колі обставин, які встановлюються за допомогою спеціальних знань і є елементами системи доказів. Гносеологічна сторона предмета судової експертизи виражається в тому, що предметом пізнання під час практичного експертного дослідження є властивості об'єкта експертизи, його сторони й взаємовідносини, які визначаються в ході такого дослідження. На думку Л. Г. Бордюгова, у практичній і науковій діяльності необхідно розрізняти поняття предмета судової експертизи в широкому (родовому, видовому) та у вузькому значеннях (предмет конкретної експертизи в справі). Ці поняття співвідносяться як загальне й особливе, ціле та частина. Таке розмежування відповідає інтересам теорії й практики судової експертизи[27].

Отже, можна стверджувати, що предмет судової експертизи взагалі та автотехнічної зокрема – це складне поняття, яке повинно розглядатися як наукова категорія й практична діяльність. Поряд із цим предмет судової експертизи в практичному аспекті повинен розглядатися в широкому та вузькому значеннях.

Ураховуючи викладене, слід визначити *предмет судової автотехнічної експертизи* як сукупність фактичних даних, пов'язаних із механізмом дорожньо-транспортних пригод, які встановлюються судовим експертом-автотехніком із використанням спеціальних знань на основі проведеного дослідження з питань, що ставляться уповноваженою особою (органом), а саме з приводу визначення технічного стану транспортного засобу, дорожньої обстановки на місці події та дій її учасників, а також обставин, що сприяли виникненню події.

По суті вказані положення і є завданнями, які необхідно вирішити експерту шляхом проведення на основі спеціальних знань досліджень конкретних об'єктів. Однак слід зазначити, що залежно від розуміння предмета автотехнічної експертизи повинні розподілятися і її завдання. Так, доцільно розглядати завдання автотехнічної експертизи взагалі та конкретні завдання певної автотехнічної експертизи.

Очевидно, що родовий, видовий предмет і завдання автотехнічної експертизи (у широкому розумінні) визначаються відомчими нормативно-правовими актами, які регулюють судово-експертну діяльність. Так, Науково-методичними рекомендаціями з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень до основних завдань автотехнічної експертизи віднесено такі:

---

[1] *Полупанов О. М.* Предмет і завдання судової експертизи. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2014. № 12. С. 73.

[2] *Бордюгов Л. Г.* Теоретичні та методичні основи судової гірничотехнічної експертизи: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність». Харків, 2006. С. 29.

1. Установлення несправностей транспортного засобу (ТЗ), які загрожували безпеці руху, причин їх утворення та часу виникнення (до дорожньо-транспортної пригоди (ДТП) чи внаслідок неї або після неї), можливості виявлення несправності звичайно застосованими методами контролю за технічним станом ТЗ; визначення механізму впливу несправності на виникнення та розвиток пригоди.

Для вирішення цих завдань експерту можуть бути поставлені такі орієнтовні питання: які несправності, виходячи з вимог Правил дорожнього руху України (ПДРУ) до технічного стану ТЗ, мала (мав) система (механізм, вузол, агрегат) даного ТЗ; чи є в досліджуваному ТЗ несправності, які могли бути технічною причиною виникнення ДТП; коли, щодо моменту ДТП, її настання чи в процесі її розвитку, виникли ці несправності; яка причина відмови зазначеного механізму, системи (рульового управління, гальмової системи тощо) ТЗ; чи мав водій можливість виявити несправність до моменту ДТП; чи мав водій технічну можливість запобігти пригоді за наявності цієї несправності.

2. Установлення механізму ДТП та її елементів: швидкості руху (за наявності слідів гальмування та за пошкодженнями), гальмівного та зупинного шляхів, траєкторії руху, відстані, пройденої ТЗ за певні проміжки часу, та інших просторово-динамічних характеристик пригоди.

Для вирішення цих завдань експерту можуть бути поставлені такі орієнтовні питання: якою була швидкість ТЗ у різні моменти розвитку ДТП (якщо сліди різної довжини або перериваються, на це слід указати); яка була швидкість ТЗ із урахуванням пошкоджень, які він отримав при зіткненні; яка максимально припустима швидкість ТЗ за умови даної видимості дороги (зазначається, якою була видимість дороги); яка максимально припустима швидкість ТЗ на закругленні дороги даного радіуса; яка найменша безпечна дистанція між ТЗ в умовах даної дорожньої обстановки; яка відстань необхідна для безпечного обгону попутного ТЗ в умовах даної дорожньої обстановки; який гальмівний та (або) зупинний шлях ТЗ за певної швидкості його руху в умовах даної дорожньої обстановки; із якою швидкістю рухався ТЗ; якщо ця швидкість перевищувала встановлені обмеження (зазначається, які саме), то чи мав водій технічну можливість уникнути контакту з перешкодою (зазначається, якою саме), якщо ця швидкість не перевищувала припустиму; чи мав водій технічну можливість шляхом екстреного гальмування зупинити ТЗ із моменту виникнення небезпеки для руху (указується момент виникнення небезпеки), не доїжджаючи до перешкоди (пішохода).

3. Установлення відповідності дій водія ТЗ у даній дорожній ситуації технічним вимогам ПДРУ, наявності у водія технічної можливості запобігти пригоді з моменту виникнення небезпеки, відповідності з технічної точки зору дій водія вимогам ПДРУ, а також установлення причинно-наслідкового зв'язку між діями водія та ДТП.

Із метою вирішення цих завдань уповноваженою особою можуть ставитися такі питання: як повинен був діяти водій у даній дорожній обстановці

згідно з технічними вимогами ПДРУ; чи мав водій технічну можливість запобігти наїзду з моменту виникнення небезпеки для руху або з моменту виявлення перешкоди для руху; чи відповідали дії водія технічним вимогам ПДРУ; чи були з технічної точки зору дії водія ТЗ у причинному зв'язку з виникненням ДТП; з якою швидкістю рухався ТЗ; якщо ця швидкість перевищувала встановлені обмеження (зазначається, які саме), то чи мав водій технічну можливість уникнути контакту з перешкодою (зазначається, якою саме), якщо ця швидкість не перевищувала припустиму; чи мав водій технічну можливість шляхом екстреного гальмування зупинити ТЗ із моменту виникнення небезпеки для руху (указується момент виникнення небезпеки), не доїжджаючи до перешкоди (пішохода).

Перед автотехнічною експертизою можуть бути поставлені й інші завдання, вирішення яких пов'язане з дослідженням технічного стану ТЗ, дорожньої обстановки та дій учасників дорожньої події[1].

Крім того, у процесі розвитку автотехнічної експертизи родове (видове) поняття предмета судової експертизи може вдосконалюватися з метою його пристосування до сучасних вимог.

Предмет автотехнічної експертизи у вузькому розумінні – це предмет конкретної експертизи в конкретному кримінальному провадженні, тобто це ті фактичні дані та інформація про обставини справи, які необхідно встановити щодо конкретного розслідуваного злочину шляхом застосування спеціальних знань у формі судової експертизи.

Слід погодитися із О. М. Полупановим, що предмет конкретної судової експертизи визначається питаннями, які виносяться на вирішення експерту та формулюються в постанові слідчого про призначення експертизи. Предмет конкретної судової експертизи визначає мету пізнавальної діяльності експерта щодо дослідження наданих об'єктів. Факти, що цікавлять слідчого й відображені в питаннях постанови, не можуть виходити за межі родового предмета експертизи. Предмет конкретної судової експертизи співвідноситься із предметом роду (виду) судової експертизи, як особливе й загальне, частина та ціле. Питання, що вирішуються в конкретній експертизі, не можуть виходити за межі предмета роду експертизи[2]. При визначенні предмета автотехнічної експертизи в конкретному кримінальному провадженні уповноважена особа, яка її призначає, повинна проаналізувати родовий предмет такої експертизи та завдання, які повинні бути вирішені щодо конкретного злочину; на основі цього, користуючись запропонованим переліком можливих питань, сформулювати необхідні питання в конкретній постанові про призначення судової автотехнічної експертизи. Слід зауважити, що предмет конкретної автотехнічної експертизи за обсягом може збігатися з родовим предметом або ж бути вужчим за нього.

[1] Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: наказ М-ва юстиції України від 8 жовт. 1998 р. № 53/5 (зі змінами та доповн.). URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98 (дата звернення: 21.07.2017).

[2] *Полупанов О. М.* Зазнач. твір. С. 74.

Ураховуючи викладене, можна зробити висновок, що предмет автотехнічної експертизи – це складне поняття, яке повинно розглядатися як наукова категорія та практична діяльність. Предмет судової експертизи в практичному аспекті розглядається в широкому та вузькому значеннях, як родовий (видовий) предмет автотехнічної експертизи взагалі та предмет конкретної автотехнічної експертизи в кримінальному провадженні.

Предмет судової автотехнічної експертизи – це сукупність фактичних даних, пов'язаних із механізмом дорожньо-транспортних пригод, які встановлюються судовим експертом-автотехніком на основі проведеного дослідження шляхом застосування спеціальних знань у галузі автотехніки за питаннями, що ставляться уповноваженою особою, а саме з приводу визначення технічного стану транспортного засобу, дорожньої обстановки на місці події та дій її учасників, а також обставин, що сприяли виникненню події.

Загальні завдання судової автотехнічної експертизи визначаються нормативно-правовими актами у сфері експертної діяльності, а конкретні завдання визначаються уповноваженою особою, яка призначає конкретну автотехнічну експертизу. Предмет і завдання конкретної автотехнічної експертизи можуть збігатися за обсягом із загальними або бути вужчими, однак не повинні виходити за межі загальних.

ПРЕДМЕТ И ЗАДАЧИ СУДЕБНОЙ АВТОТЕХНИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ

Лубенцов А. В.

Исследованы предмет и задачи судебной экспертизы и определены предмет и задачи судебной автотехнической экспертизы на основе анализа научной литературы и нормативно-правовых актов. Отмечено, что предмет судебной экспертизы в практическом аспекте рассматривается в широком и узком смыслах, как родовой (видовой) предмет автотехнической экспертизы вообще и предмет конкретной автотехнической экспертизы в конкретном уголовном производстве. Указано, что в зависимости от этого задачи автотехнической экспертизы делятся на общие и конкретные. Доказано, что предмет и задачи конкретной автотехнической экспертизы могут совпадать по объему с общими или быть уже, однако не должны выходить за рамки общих.

Ключевые слова: предмет судебной экспертизы, задачи судебной экспертизы, судебная автотехническая экспертиза.

THE SUBJECT AND TASKS OF FORENSIC AUTOTECHNICAL EXAMINATION

Lubentsov A. V.

Problems of appointing and conducting forensic examination and using their results in the process of criminal offences investigation occupy an important place in the criminal proceedings and expert activities. A separate category among all these problems is perfection of theoretical basis of forensic examination, namely the definition of a subject and

tasks of forensic examination in general and its separate types in particular. One of these is the forensic autotechnical examination, as one of the main expertise scheduled when investigating crimes against traffic safety and transport operation. In the practical aspect in the subject of forensic examination we distinguish procedural and gnoseological sides. The procedural side of a subject of forensic examination is expressed in a circle of circumstances, which are established by means of special knowledge and are the elements of proofs system. The gnoseological side of a subject of forensic examination is expressed in that the object of cognition at practical expert research are properties of expertise object, its sides and mutual relations which are defined during the given research. On the basis of scientific literature and normative-legal acts analysis the subject and tasks of forensic examination are investigated. A subject and tasks of forensic autotechnical expertise are defined. It's noticed that in the practical aspect the subject of a forensic examination is considered in wide and narrow senses, as a kind (type) subject of autotechnical examination in general, and a subject of a concrete autotechnical examination in concrete criminal proceedings. It's specified that depending on it the autotechnical examination tasks are divided on general and concrete. It's proved that the subject and tasks of a concrete autotechnical examination may coincide on volume with the general or to be them yet however they should not be beyond the general.

*Keywords**:** forensic examination subject, forensic examination tasks, forensic autotechnical examination.*

СУДОВА ПОЧЕРКОЗНАВЧА ЕКСПЕРТИЗА ТА ТЕХНІЧНА ЕКСПЕРТИЗА ДОКУМЕНТІВ: МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИРІШЕННЯ ЗАВДАНЬ

УДК 343.982.4

М. Ж. Карапетян, начальник отдела почерковедческих, авторoведческих и документоведческих экспертиз Национального бюро экспертиз Республики Армения

ОСНОВНЫЕ МЕТОДИЧЕСКИЕ ПОЛОЖЕНИЯ И ОСОБЕННОСТИ ПРОИЗВОДСТВА ПОВТОРНЫХ ПОЧЕРКОВЕДЧЕСКИХ ЭКСПЕРТИЗ В РЕСПУБЛИКЕ АРМЕНИЯ

Изложена общая методика исследования при производстве повторных почерковедческих экспертиз в Республике Армения, которая имеет свои особенности, присущие всем стадиям экспертного исследования. Подчеркнуто значение повторных почерковедческих экспертиз, которые проводятся с целью исключения сомнений следователя и суда по поводу первичного заключения (в случае его подтверждения) или объяснения причины расхождения в выводах экспертов. Проанализированы заключения первичной экспертизы в трех аспектах: процессуальном, методическом, этическом. Отмечена важность наличия у эксперта глубоких знаний в области судебного почерковедения, достаточного опыта работы, точности зрительных восприятий.

Ключевые слова: первичная почерковедческая экспертиза, повторная почерковедческая экспертиза, изучение заключения первичной экспертизы, объяснение причин расхождения между выводами, разработка признаков.

В соответствии со ст. 251 Уголовно-процессуального кодекса Республики Армения и ст. 62 Гражданско-процессуального кодекса Республики Армения следователем или судом может быть назначена повторная почерковедческая экспертиза.

Общая методика исследования при производстве почерковедческих экспертиз полностью распространяется и на случаи производства повторных почерковедческих экспертиз. Вместе с тем методика производства повтор-

© Карапетян М. Ж., 2017

ных почерковедческих экспертиз имеет свои особенности, присущие всем стадиям экспертного исследования[1].

В подготовительной стадии исследования эксперты, которым поручено производство повторной экспертизы, должны выяснить ряд обстоятельств, имеющих значение только для повторных исследований. Так, при назначении первичной экспертизы эксперт, знакомясь с постановлением следователя или определением суда, выясняет, насколько полно и точно сформулировано задание эксперту и не выходят ли поставленные вопросы за пределы его компетенции. При поступлении материалов на повторную экспертизу эксперт, изучая постановление следователя или определение суда, должен уточнить, поставлены ли на разрешение повторной экспертизы те же вопросы, которые решались и при производстве первичной, или задание расширено вследствие, например, увеличения количества исследуемых объектов или расширения круга подозреваемых (экспертиза в этом случае будет повторной и дополнительной). Проверяя наличие указанных в постановлении о назначении повторной экспертизы образцов почерка проверяемых лиц, эксперты должны удостовериться, имеются ли среди представленных образцов все те образцы, которые были в распоряжении эксперта, проводившего первичную экспертизу, поскольку они помогут в дальнейшем выяснить, насколько обоснованы выводы первичной экспертизы.

Если для производства повторной почерковедческой экспертизы поступили фотокопии документов, необходимо выяснить, были ли они и при производстве первичной экспертизы или же ранее исследовались подлинники документов, которые по какой-то причине не могут быть представлены для производства повторной. Выяснение этого обстоятельства важно для проверки объема выявленных признаков при производстве первичной экспертизы и уяснения причин возможного расхождения выводов экспертов.

Эксперту необходимо проверить наличие в материалах, представленных на повторную экспертизу, заключений экспертов, которые проводили экспертизы ранее, со всеми приложениями (схемами, фотографиями и т. п.). По ним можно выяснить, как проводилось исследование, какие методы были применены, их обоснованность, а также установить, не подверглись ли изменениям вещественные доказательства.

Одним из важных моментов, подлежащих уяснению в подготовительной стадии исследования, является выяснение обстоятельств, послуживших основаниями назначения повторной экспертизы. Обосновывая в своем постановлении назначение повторной экспертизы, лицо, ее назначившее, тем самым уточняет задание экспертам. Знакомясь с ними, эксперт выясняет, на что ему прежде всего необходимо обратить внимание при проведении исследования с тем, чтобы указанные обстоятельства проверить в процессе повторного исследования.

Задачей повторной экспертизы является не только решение вопроса по существу. Эксперты, которые проводят повторную экспертизу, должны

[1] *Добровольская Е. Д., Манцветова А. И., Орлова В. Ф.* Судебно-почерковедческая экспертиза. М., 1971. С. 307.

своим заключением или рассеять возникшие у следователя и суда сомнения по поводу первичного заключения (в случае его подтверждения), или объяснить причины расхождения в выводах экспертов. С этой целью они должны изучить весь ход исследования, проведенного первым экспертом, а значит проверить правильность применения метода исследования и полученные при этом результаты.

Повторное почерковедческое исследование, естественно, должно быть проведено с особой тщательностью, полнотой и обоснованностью. Повторные почерковедческие экспертизы – это, как правило, наиболее сложные случаи экспертного исследования, поэтому эксперты должны составлять разработки признаков, с помощью которых можно объективно, полно и всесторонне выявить все возможные варианты идентификационных признаков почерка и полнее провести сравнительное исследование[1].

Разработки признаков по существу представляют собой своеобразную модель почерка определенного лица, состоящую из всех наиболее существенных для идентификации признаков. Составление разработок как своеобразное моделирование в почерковедении имеет свои особенности, обусловленные спецификой методики производства повторных почерковедческих экспертиз. Эти особенности заключаются в том, что экспертам необходимо не только составить разработки признаков, которые, по их мнению, имеют значение для идентификации, но и составить на основании заключения и иллюстраций разработку тех признаков, которые использовал эксперт при производстве первичной экспертизы. Сопоставление признаков в разработках позволяет экспертам, которые проводят повторную экспертизу, уяснить, насколько полно и правильно первым экспертом выявлены идентификационные признаки почерка.

Повторную экспертизу, как правило, проводит комиссия экспертов, и поэтому для методики выявления и оценки установленной совокупности признаков характерны некоторые особенности. Вначале каждый эксперт выявляет и оценивает признаки. После того, как каждый из экспертов провел полное исследование и пришел к определенному выводу, все члены комиссии обсуждают результаты раздельного проведения экспертизы. Каждый эксперт обстоятельно обосновывает вывод, к которому он пришел в результате исследования, используя для аргументации своего мнения сделанные им разработки. Если все эксперты, участвовавшие в проведении повторной экспертизы, в результате обсуждения приходят к одному выводу, то им остается лишь согласовать, как описать в заключении результаты исследования, в частности, определить совпадающие и различающиеся признаки, указать, каким образом необходимо объяснить признаки, формально противоречащие их выводу. При этом эксперты вместе решают вопрос о причинах расхождений между выводами первичной и повторной экспертиз и о формулировках, содержащихся в заключении. Если выводы экспертов не

[1] *Меленевская З. С.* Теория и практика повторных почерковедческих экспертиз. Киев, 1974. С. 38, 46.

совпали и в результате обсуждения эксперты не пришли к единому мнению, в этом случае они составляют несколько самостоятельных заключений[1].

При повторном исследовании появляется новая самостоятельная стадия – изучение заключения первичной экспертизы и объяснение причин расхождения между выводами. Во всех таких случаях эксперты обязаны всесторонне изучить и проанализировать заключение первичной экспертизы. Без этого невозможно выяснение причин различий выводов первичной и повторной экспертиз. Этот вопрос может быть рассмотрен в трех аспектах: процессуальном, методическом, этическом.

В процессуальном аспекте возникает вопрос о праве экспертов оценивать заключение первого эксперта и решать вопрос о правильности его вывода по существу. Эксперты, которые проводят повторную экспертизу, не имеют права оценивать заключение эксперта для решения вопроса о правильности выводов первичной экспертизы, поскольку в процессуальном отношении не имеют никаких преимуществ по сравнению с первым экспертом, не являются по отношению к нему вышестоящей инстанцией. Оценивая заключение первого эксперта, они тем самым решали бы вопрос о доказательственном значении заключения эксперта, что является превышением их компетенции, присвоением прав следователя и суда. Таким образом, эксперты, которые проводят повторную экспертизу, не в праве в процессуальном смысле оценивать вывод первичной экспертизы. Они должны лишь проанализировать его и вскрыть причины расхождений в выводах.

В методическом аспекте эксперты должны проанализировать полностью все заключение первого эксперта, обратив особое внимание на результаты раздельного и сравнительного исследования и формулирование вывода. Важно уяснить, какие признаки эксперт включил в идентификационную совокупность, как он оценил признаки (различия, совпадения), противоречащие его выводу. При анализе заключения первого эксперта нельзя ограничиваться перечислением причин расхождения в выводах первичной и повторной экспертиз, необходимо обосновать эти расхождения, например: «Причинами расхождения выводов повторной и первичной экспертиз, по мнению комиссии экспертов, являются следующие. В связи с малым объемом сравнительного материала экспертам, проводившим первичную экспертизу, не удалось выявить все совпадающие признаки сравниваемых почерков, проверить их устойчивость и степень трансформации обычного почерка В. от действия различных “сбивающих факторов”»[2].

Очень часто выводы обоих экспертиз одинаковы, но обоснованы они с помощью разных признаков. При этом могут совпадать только некоторые признаки или не совпадать все признаки, положенные в основу выводов.

[1] Судебно-почерковедческая экспертиза. Общая часть: теоретические и методологические основы/науч. ред. В. Ф. Орлова. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Наука, 2006. С. 500.

[2] Судебно-почерковедческая экспертиза. Общая часть. (Методическое пособие для экспертов, следователей, судей)/под общ. ред. В. Ф. Орловой. М., 1989. Вып. 2. С. 72.

Это вполне естественно, поскольку конкретная совокупность признаков, достаточная для вывода о тождестве, может быть различной. Поэтому эксперты вправе использовать для обоснования своего вывода разные признаки и все они правильно могут отражать тождество конкретного почерка.

В этическом плане решение вопроса об отношении экспертов, которые проводят повторную экспертизу, к выводам первого эксперта сводится к тому, в какой форме описывать имеющиеся в выводах обеих экспертиз расхождения. Эксперты констатируют установленные расхождения в выводах для того, чтобы выразить свое мнение по исследуемым вопросам на основе данных объективного исследования. Объясняя причины расхождений с выводами первого эксперта, следует избегать таких оценочных суждений, как «выводы ошибочны» или «эксперт безосновательно принял», или «неправильно оценил» и т. п. Достаточно обратить внимание следователя или суда на расхождения, имеющиеся в выводах обоих экспертиз, и на их обоснования.

Глубоко и квалифицированно произведенный анализ заключения эксперта, который проводил первичную экспертизу, в случае расхождения выводов первичной и повторной экспертиз дает возможность следователю и суду правильно оценить оба заключения и выяснить, какое из них является обоснованным и достоверным. При этом им необходимо руководствоваться принципами, обеспечивающими правильный подход к оценке заключений экспертов-почерковедов, проводивших первичную и повторную экспертизы:

— оценка должна проводиться по внутреннему убеждению следователей и судей. Это значит, что никакое постороннее влияние не может предопределить их отношение к фактам, установленным экспертом;

— внутреннее убеждение следователей и судей должно быть обоснованным и мотивированным. В своей основе оно должно иметь фактические данные, содержащиеся в заключении, почерпнутые из теории судебного почерковедения, выражаться в разумной уверенности следователей и судей, что их выводы, вытекающие из проверки и оценки заключения эксперта, соответствуют истине;

— оценка заключений экспертов-почерковедов (первичной и повторной экспертиз) должна проводиться следователем и судом при строгом соблюдении требований закона. Это значит, что следователь и суд проверяют соблюдение требований закона, относящихся к назначению и производству первичной и повторной экспертиз.

В гносеологическом плане процесс экспертного исследования является по существу процессом познания определенных фактов объективной деятельности.

Основная задача эксперта-почерковеда на стадии раздельного исследования объекта заключается в том, чтобы выявить отдельные, наиболее существенные признаки, присущие определенному почерку и идентификационную совокупность признаков, которая индивидуализировала бы почерк определенного лица, т. е. эксперт должен понять объект. Существенность и устойчивость признаков почерка эксперт определяет в процессе исследо-

вания объекта. От правильного определения существенности признаков, их идентификационного значения зависит решение основной цели исследования – идентификация личности. Но существенность признака, хотя и является объективной категорией, зависит не только от самого наличия его в объекте. Правильное исследование значимости признака зависит от ряда самых различных обстоятельств: уровня знаний и опыта работы эксперта, совершенства приема исследования, поставленной цели.

На стадии сравнительного исследования эксперт сопоставляет обнаруженные им при раздельном исследовании признаки объекта и устанавливает их совпадения и различия с учетом вариационности и изменяемости признаков почерка. Сравнивая исследуемые объекты, пользуясь при этом такими логическими приемами мышления, как анализ, синтез, абстракция, обобщение, эксперт использует признаки, выделенные и осмысленные им в процессе наблюдения. Субъективный фактор при идентификационном исследовании играет немаловажную роль. Если эксперт не обладает глубокими знаниями в области судебного почерковедения, достаточным опытом работы, точностью зрительных восприятий, то он может прийти к неверным выводам:

— при необходимости принять во внимание совпадения и различия признаков сравниваемых объектов учтет лишь одно из них;

— несущественное совпадение или различие признаков признает существенным;

— сравнит случайные признаки, признав их устойчивыми.

Выявив в процессе сравнительного исследования совпадения и различия признаков почерка или подписи, эксперты анализируют их и формулируют свой вывод. Он «автоматически» вытекает из посылок, если содержание посылок строго определено. Ни в одной области судебной экспертизы пока невозможна полная формализация посылок. Нельзя заранее определить, какие признаки и в каком количестве достаточны для того или иного вывода. Прежде чем сделать вывод, эксперт всякий раз в конкретных условиях должен оценить каждый признак в отдельности и установленную им совокупность признаков в целом.

Эксперт оценивает признаки почерка на всех этапах проводимого исследования, но наибольшее значение оценка приобретает после проведения сравнительного исследования, когда уже выявлен определенный объем совпадающих и/или различающихся признаков и эксперт должен определить идентификационную значимость и достаточность их для вывода. Оценка тем более необходима, что в основе вывода эксперта лежат не все выявленные им признаки, а только часть их. Исследуемый объект содержит значительно больше идентификационной информации, чем требуется для его отождествления. Из сказанного следует, что «идентификационное поле» весьма многообразно, каждый почерковый объект содержит богатую и разнообразную идентификационную информацию, позволяющую различным экспертам использовать разные совокупности признаков для индивидуализации конкретного почерка. Этот момент чрезвычайно важен для понимания своеобразия повторных почерковедческих экспертиз.

При исследовании почерка, как и иных объектов, конечный вывод подготавливается постепенно, всем ходом исследования, так же постепенно растет его надежность. Внимание эксперта вначале сосредоточивается на качественной, а позже – на количественной определенности почерка. Дальнейшее исследование идет от количественного знания к обобщенному знанию о качестве данного объекта. После того, как эксперты в результате проведенного исследования выявили и оценили идентификационную совокупность признаков, у них должно сложиться внутреннее убеждение в том, что признаки выявлены ими полно и правильно и что им дана верная оценка. После формирования такого убеждения, которое представляет собой сознательную, обоснованную фактами и достигнутую путем логического анализа уверенность, имеются основания сделать вывод.

Одной оценки результатов исследования признаков почерка при производстве повторной экспертизы недостаточно для формирования внутреннего убеждения по поводу установленных фактов и вывода. Окончательный вывод у экспертов, производящих повторную экспертизу, формируется только после анализа заключения первичной экспертизы и объяснения причин расхождения в выводах, если они имеются.

ОСНОВНІ МЕТОДИЧНІ ПОЛОЖЕННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ ПОВТОРНИХ ПОЧЕРКОЗНАВЧИХ ЕКСПЕРТИЗ У РЕСПУБЛІЦІ ВІРМЕНІЯ

Карапетян М. Ж.

Викладено загальну методику дослідження при проведенні повторних почеркознавчих експертиз у Республіці Вірменія, яка має свої особливості, властиві всім стадіям експертного дослідження. Підкреслено значення повторних почеркознавчих експертиз, які проводяться з метою виключення сумнівів слідчого й суду із приводу первинного висновку (у разі його підтвердження) або пояснення причини розбіжностей у висновках експертів. Проаналізовано висновки первинної експертизи в трьох аспектах: процесуальному, методичному, етичному. Відзначено важливість наявності в експерта глибоких знань у галузі судового почеркознавства, достатнього досвіду роботи, точності зорових сприйняттів.

Ключові слова: первинна почеркознавча експертиза, повторна почеркознавча експертиза, вивчення висновку первинної експертизи, пояснення причин розбіжностей між висновками, розроблення ознак.

MAIN METHODICAL PROVISIONS AND FEATURES OF PERFORMING REPEATED HANDWRITING EXAMINATIONS IN THE REPUBLIC OF ARMENIA

Karapetyan M. Zh.

The paper is devoted to the general technique of research when performing repeated handwriting examinations in the Republic of Armenia which has the features inherent to all stages of expert research. It's underlined that at the preparatory stage of research the experts, to whom the performance of a repeated examination is entrusted, should clarify a number of the circumstances important only for the repeated researches. Importance of

repeated handwriting examination for the purpose of excluding inspector and court doubts concerning the primary conclusions and explanation of the reasons for discrepancies in the experts' conclusions is noted. The paper pays special attention that in the deep and qualified analysis of an expert conclusion who performed a primary examination and in the case of discrepancy of the primary and repeated examination conclusions, the inspector and court are given with the possibility to estimate correctly both conclusions. It's underlined that a primary goal of a handwriting expert at the stage of separate research of an object consists in revealing separate, most significant signs inherent for a definite handwriting and identification totality of signs which would individualize handwriting of a certain person. The expert evaluates the handwriting signs at all stages of the conducted research, but evaluation acquires the greatest significance after carrying out comparative research when a certain amount of coincident and/or differing signs is already revealed and the expert should define their identification importance and sufficiency for a conclusion. The attention is paid that materiality of a sign, though being an objective category, but subjective factor at identification research plays of no small important role and in the case when the expert does not possess profound knowledge in the field of forensic handwriting, sufficient experience, accuracy of visual perceptions he may come to incorrect conclusions.

Keywords: primary handwriting examination, repeated handwriting examination, studying conclusion of the primary examination, explanation of reasons for discrepancy between conclusions, development of signs.

УДК 343.98

Н. О. Зубова, старший науковий співробітник Харківського НДІСЕ,
В. В. Сомов, старший науковий співробітник Харківського НДІСЕ,
Г. В. Лошманова, старший науковий співробітник Харківського НДІСЕ

ОСНОВНІ СПОСОБИ ВИГОТОВЛЕННЯ КЛІШЕ ПЕЧАТОК І ШТАМПІВ

Розглянуто основні способи виготовлення кліше печаток і штампів, відтиски яких зустрічаються сьогодні на документах. Особливу увагу приділено кліше, виготовленим фотополімерним способом, способом лазерного гравіювання гуми, а також печаткам і штампам із мікропористої гуми, виготовленим за флеш-технологією.

Ключові слова: кліше печаток і штампів, фотополімерна технологія, флеш-технологія, спосіб лазерного гравіювання гуми.

Печатка як один із елементів підтвердження автентичності документа використовується у світовій практиці багато сторіч. Існує навіть дисципліна, що вивчає печатки як історичне джерело – сфрагістика (від грец. sphragis – друк). У сфрагістиці печаткою прийнято називати як штампи, вирізані на твердому матеріалі (камені, металі, кістці тощо), тобто матриці, так і їх відтиски (на золоті, сріблі, олові, воску, сургучі, папері тощо).

© Зубова Н. О., Сомов В. В., Лошманова Г. В., 2017

З'явившись уперше за декілька тисячоліть до нашої ери на Стародавньому Сході, печатка як ознака посвідчення справжності документа зазнавала змін і вдосконалювалася. У XIX ст. з'явився так званий «штемпель», виготовлений із гуми, який залишає не рельєфне зображення, а лише відтиск, подібний до друкованого. Уважається, що перший гумовий штамп був винайдений і виготовлений у 1864 р. в Америці. Саме гумові печатки стали найбільш поширеними у XX ст.

Існує декілька способів виготовлення кліше печаток і штампів. Сьогодні на території України та країн близького зарубіжжя використовуються такі види кліше:

1. *Металеві печатки (штампи)* виготовляються шляхом гравіювання безпосередньо на металі в поєднанні з іншими способами оброблення металу – токарним, фрезерним. Рельєфна (суха, вижимна) печатка відтворює опукле зображення на паперовій поверхні. Тримач кліше забезпечує точне позиціонування кліше, що складається з матриці й пуансона. При стисканні механізму, папір тісниться пуансоном і матрицею, набуваючи форми рельєфу печатки. Відтиск рельєфної печатки з використанням спеціальної наклейки на фірмовому бланку слугує додатковим елементом захисту документа від підроблення, оскільки такий рельєфний незабарвлений відтиск неможливо відтворити за допомогою копіювального апарата. В Україні на сьогодні рельєфні сухі печатки виготовляються з пластику, при цьому виробники запевняють, що за якістю ці кліше «не поступаються металевим, що виробляються в європейських країнах». За допомогою високоточної механічної гравіювальної машини зображення кліше наноситься на поверхню заготовки. Цей спосіб виготовлення печаток популярний у країнах Євразони та Америці, але не набув значного поширення в Україні.

2. *Виготовлення печаток (штампів) шляхом вулканізації гуми з використанням наборних шрифтів або лінотипних наборів* набуло популярності у XX ст. Це був найпоширеніший спосіб виготовлення посвідчувальних друкарських форм. На сьогодні цим способом кліше майже не виготовляються, але документи з відтисками таких кліше продовжують надходити на дослідження до експертних установ. Технологія виробництва печаток із гуми складається з трьох основних етапів: збирання друкарської форми (складання форми вручну з використанням друкарського шрифту, набірних лінійок, пробільних елементів і металевих кілець або з використанням лінотипних наборів); отримання матриці (шляхом відтискування набраної форми у в'язкій масі з гіпсу, каоліну та декстрину з наступним висушуванням); безпосереднє виготовлення кліше (шляхом накладання на отриману матрицю сирої гуми під пресом при нагріванні). У результаті вулканізації гума набувала пружності, друкувальні елементи добре зберігали форму. Оброблені кліше обрізали й наклеювали на колодки з тканинною підкладкою. Цей спосіб виготовлення детально описаний у криміналістичній літературі[1].

[1] Образцы экспертных заключений. Криминалистическое исследование документов/С. Д. Павленко, Н. С. Золотарь, Ю. П. Попов, Т. И. Мороз. Киев: РИО МВД УССР, 1989. С. 12–19.

У 80-ті рр. XX ст. набувають поширення нові способи виготовлення кліше печаток і штампів: виготовлення гумових печаток із використанням регілону та термофлону; способом вулканізації гуми з матриць, отриманих шляхом фрезерування; виготовлення печаток і штампів з використанням мікропористої гуми в блоці зі штемпельною подушкою; способом лазерного гравіювання гуми й фотополімерним способом.

3. *Печатки (штампи), виготовлені з використанням регілону та термофлону.* Цей спосіб застосовувався граверними майстернями Республіки Білорусь із 1997 р. Замість набірних металевих шрифтів або лінотипних наборів використовувалися пластичні маси японського виробництва. Процес виготовлення кліше складався з п'яти етапів: комп'ютерний набір ескізу печатки, виготовлення негативу, виготовлення проміжного (фотополімерного) кліше на регілоні, отримання матриці на термофлоні та безпосередньо виготовлення гумового кліше. Роздрукований за допомогою лазерного принтера негатив накладався на лист регілону в спеціальній проявній машині та після засвічування УФ-променями й промивки отримувалося проміжне кліше. На це кліше накладалася пластична маса (термофлон), яка вдавлювалася в нього. У результаті отримувалася матриця, що надходила до електропічі. На створену таким чином матрицю накладалася сира гума, яка під пресом при нагріванні проходила процес вулканізації[1].

4. *Печатки (штампи), виготовлені способом вулканізації гуми з матриць, отриманих шляхом фрезерування.* Із металевих і пластмасових заготовок виготовляються матриці з прямим поглибленим зображенням друкувальних елементів на спеціальних фрезерувальних верстатах. Різець формує друкувальні елементи форми. Із готової матриці, як і в традиційній технології, шляхом вулканізації гуми одержують гумову форму кліше печатки (штампу). Оскільки зображення на матриці утворюється завдяки формуванню поглиблень на поверхні матеріалу заготівки, то існує висока ймовірність того, що друкувальні елементи розміщуватимуться не в одній площині. Краї (межі) друкувальних елементів, як і в традиційних печатках, заокруглені, на відміну від гумових печаток, виготовлених лазерним гравіюванням безпосередньо на гумі. Така структура країв друкувальних елементів пояснюється деформацією гуми під час її вулканізації при підвищеній температурі. Для кліше печаток (штампів), виготовлених таким способом, властива така особливість: краї друкувальних елементів так заокруглені, що в нанесенні відтиску бере участь не пласка поверхня, а вузька смужка друкувального елемента, яка має циліндричну форму[2].

5. *Виготовлення печаток (штампів) із використанням мікропористої гуми в блоці зі штемпельною подушкою.* Кліше виготовляється в блоці зі штемпельною подушкою, яка виконує функцію основи для постійного зберігання гумової посвідчувальної друкарської форми. Для виготовлення ви-

[1] *Ефременко Н. В.* Способы изготовления печатей и штампов в Республике Беларусь. *Проблемы криминологии, криминалистики и судебной экспертизы*. Минск, 1999. С. 163–170.

[2] *Воробей О. В., Мельников І. М., Волошин О. Г.* Техніко-криміналістичне дослідження документів: навч.-метод. посіб. Київ: Центр учб. літ., 2008. С. 119–120.

користовують мікропористу гуму, а також термопластичні смоли – з полівінілхлориду, полівінілацетату, поліпропілену та комбінації етилен-ненасичених мономерів. Структура матеріалу з відкритими порами дозволяє накопичувати штемпельну фарбу в самому кліше. Друкувальний блок складається зазвичай із двох шарів. Перший шар – накопичувач фарби – великопористий та в 2–3 рази за об'ємом більший за другий шар, що містить власне друкувальні елементи. Другий шар – друкувальний – має більш високу пористість. Це дозволяє отримати якісні відтиски на папері за наявності високої механічної міцності друкувальних елементів.

Технологія виготовлення кліше складається з багатьох етапів і передбачає застосування комбінованого способу. Спочатку виготовляють кліше з рідкого фотополімеру, з якого отримують матрицю, а вже з матриці під тиском виготовляють печатку з мікропористої гуми. Друкувальний блок створюють із двох шарів, що спікаються між собою. Спочатку виготовляється пластизольна суміш, до якої додають штемпельну фарбу. Після цього готується основа для шару-накопичувача: із матеріалу з макропористою структурою вирізається шматок потрібної форми й розмірів і занурюється в раніше підготовлену суміш. Ємність із напівфабрикатом поміщають у вакуумну камеру, щоб відкачати повітря, яке знаходиться всередині макропористого матеріалу. Суміш під тиском повітря вдавлюється у відкриті пори макропористої структури. Таким самим способом готується друга суміш, із якої в подальшому буде сформований друкарський шар. Ця суміш заливається в матрицю. Закрита матрична форма піддається нагріванню під тиском, а потім охолоджується до температури повітря. Під час цього процесу суміші, призначені для отримання шару-накопичувача й друкувального шару, міцно з'єднуються між собою. Полімери на межі з'єднання утворюють частинки, що спеклися, порожнисті простори між якими заповнені штемпельною фарбою. Достатньо здійснити натискання зверху на шар-накопичувач, щоб фарба з нього перейшла в друкувальний шар і крізь відкриті пори рельєфних знаків відобразилася у вигляді забарвленого відтиску на документі. Далі утворений друкувальний блок накладається на матрицю та під тиском виготовляють друкарську форму[1].

Третій – п'ятий способи докладно описані в криміналістичній літературі та навчальних посібниках. Але ці способи є більш трудомісткими, уключають багато етапів і не набули поширення в Україні.

Сьогодні на території України найбільш розповсюдженими є такі способи виготовлення кліше печаток та штампів:

— виготовлення печаток і штампів фотополімерним способом;

— виготовлення печаток та штампів способом лазерного гравіювання гуми;

— виготовлення печаток і штампів із мікропористої гуми за флеш-технологією.

6. *Виготовлення печаток та штампів із використанням фотополімерної технології.* Виготовлення фотополімерних печаток і штампів переважно засноване на такому явищі, як фотополімеризація. Суть цього процесу по-

[1] *Воробей О. В., Мельников І. М., Волошин О. Г.* Зазнач. твір. С. 120–122.

лягає в тому, що деякі сполуки за наявностістві відповідних каталізаторів під дією світла полімеризуються, у результаті утворюються полімери, які не розчиняються в розчинниках, хоча вихідні речовини, із яких утворилися полімери, розчинні. Фотополімерну друкарську форму одержують шляхом копіювання зображення на шар матеріалу, що фотополімеризується, із подальшим проявленням. Під фотополімерним матеріалом розуміють систему, що містить полімеризаційноздатні компоненти й фотоініціатор або фотосенсибілізатор. Фотополімерні матеріали за фізичним станом поділяються на рідкі та тверді.

Технологічний процес виготовлення фотополімерних друкарських форм становить операцію, що складається з багатьох етапів, першим із яких є створення оригінал-макета печатки чи штампа на комп'ютері та виведення негативного зображення на плівку за допомогою лазерного принтера.

Технологія виготовлення фотополімерної друкарської форми, що виготовляється на основі твердих матеріалів, полягає в такому: на тонку сталеву або алюмінієву пластинку, покриту шаром твердих фотополімерних матеріалів, накладають негатив і поміщають у копіювальну установку. Поверхню пластинки та негатива закривають прозорою плівкою. Повне поєднання пластинки й негатива здійснюється під вакуумом. Далі така пластинка експонується в ультрафіолетових променях, при цьому ділянки, що піддаються дії світла, полімеризуються. Після цього пластинку поміщають у вимивну установку, де під дією відповідного розчинника (води, водно-спиртового розчину або лугів) відбувається видалення твердих фотополімерних матеріалів із ділянок, що не піддалися полімеризації (дії світла).

Друкарські форми на основі рідкого фотополімерного матеріалу виготовляють у спеціальній формувальній копіювальній рамі, яка має дві стінки, між якими заливається рідкий матеріал, що фотополімеризується. На внутрішню поверхню однієї із стінок закріплюють негатив таким чином, щоб шар із фотоемульсією був повернутий до фотополімеру. Експонування здійснюється з двох боків рами: з боку негатива (для отримання рельєфу друкувальних елементів форми) і з протилежного боку (для утворення підкладки форми). Після експонування композицію, що не піддалася полімеризації, вимивають (рис. 1).

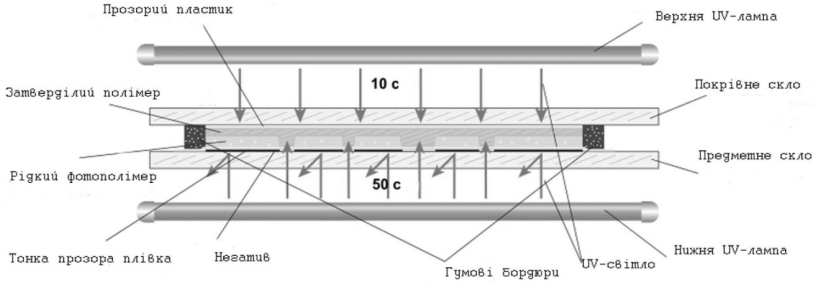

Рис. 1. Схема виготовлення кліше печатки з використанням рідкого фотополімерного матеріалу

Отриману таким чином пластину розташовують в експонуючій камері для завершення процесу полімеризації, після чого кліше сушиться до повного висихання в сухожаровій шафі. За допомогою спеціальної вирубки чи ножиць кліше надається необхідна форма та розмір. Використовуючи демпфер або двосторонній скотч, кліше прикріплюється до оснастки.

7. *Виготовлення печаток і штампів способом лазерного гравіювання гуми.* У цьому способі застосовується лазерна технологія оброблення матеріалів, коли для вибирання формного матеріалу застосовується енергія потужного, тонко сфокусованого лазерного променя. Цю технологію прийнято називати прямим лазерним гравіюванням. Для виготовлення кліше печаток і штампів способом лазерного гравіювання застосовується гума, що виробляється у вигляді аркушів форматом А4 та А3, товщиною від 1,5 до 4,0 мм. Гума, з якої виготовляється кліше, має бути достатньо м'якою, дрібнозернистою, без сторонніх вкраплень, мати необхідну стійкість до штемпельної фарби та певну змочуваність. При цьому вона повинна мати властивості, що роблять її придатною для лазерного гравіювання: високу термостійкість (відсутність плавлення), низький поріг променевої стійкості (легке випалювання), продукти згоряння гуми не можуть містити шкідливих для здоров'я речовин. Обрання виду та розмірів гуми визначається властивостями обладнання, яке застосовується для нанесення зображення на заготівку кліше печатки.

За типом лазера апарати поділяють на газові та твердотільні. Сучасні газові лазерні гравіювальні апарати поєднані з комп'ютером, який керує променем CO_2-лазера. Цей тип лазера має високу технологічність, коефіцієнт корисної дії, а тому широко застосовується в промисловості. Однак для виготовлення достатньо захищених посвідчувальних форм, що мають мікротексти, растровані елементи, тонкі лінії, його не використовують, оскільки він має суттєвий недолік, а саме великий розмір (діаметр) плями лазерного променя. Розміром плями визначаються граничні геометричні розміри елементів зображення.

Для виготовлення зображень із високим ступенем захисту використовують твердотільні лазери. Особливості випромінювання такого лазера та конструкція його оптичного тракту дають змогу змінювати діаметр плями лазерного променя від 20 до 60 мкм, що дозволяє виготовляти зображення з роздільною здатністю 2450 dpi.

Для оброблення аркуш гуми розташовується на горизонтальному столі гравіювального апарата (планшетний апарат) або закріплюється на циліндричному барабані, який у процесі гравіювання обертається (барабанний апарат).

Процес виготовлення кліше гумових печаток за технологією лазерного гравіювання включає два етапи: створення оригінал-макета печатки чи штампа на комп'ютері та виготовлення рельєфного зображення на гумі.

Створення оригінал-макета здійснюється на основі ескізу замовника із застосуванням графічних редакторів типу CorelDraw, AdobePhotoshop. Із комп'ютера за допомогою спеціалізованих програм оригінал-макет передається на лазер-гравер, який безпосередньо випалює зображення на гумі (рис. 2).

Рис. 2. Зображення на гумі, яке формується лазерним променем

Отримане таким чином зображення на гумі вирубується за допомогою пуансона або вирізається ножицями, очищається від часток гуми (пилу) – кліше готове. Додаткові операції з оброблення кліше не потрібні.

8. *Виготовлення печаток і штампів із використанням флеш-технології.* Флеш-технологія (або фарбонаповнювана технологія) – це спосіб виготовлення кліше печаток, штампів, факсиміле, заснований на процесі запікання пор мікропористої гуми під впливом світлової енергії, перетвореної на теплову. У флеш-установках (флеш, англ. flash – спалах) застосовується потужне джерело світла – спалах. Флеш-технологія є новою технологією щодо інших традиційних способів виготовлення кліше печаток, штампів, оскільки з'явилася наприкінці 90-х рр. XX ст. Ця технологія полягає в процесі запікання верхнього шару гуми потужним джерелом світла, що проходить через трафарет із прозорими та затемненими ділянками.

Флеш-технологія виготовлення кліше печаток, штампів базується на відтворенні макета на особливій мікропористій гумі, яка є термочутливою. Суть флеш-технології полягає в тому, що поверхня мікропористої гуми, яка плавиться при низьких температурах (до 100 °С), запікається потужним джерелом світла (1000–2000 Дж), у результаті чого пори, які містяться у верхньому шарі гуми, закупорюються та втрачають здатність пропускати фарбу. Виняткове запікання пор досягається завдяки прозорому трафарету, який являє собою світлочутливу вуглеводну плівку. На плівці (наприклад, за допомогою електрофотографічного пристрою) друкується рисунок кліше печатки з її позитивним зображенням. Трафарет розміщується між джерелом світла й мікропористою гумою (рис. 3).

На ділянках із шаром тонера світло не проходить і, відповідно, поверхня не нагрівається та не плавиться. На ділянках, що не містять тонера, поверхня гуми запікається й пори закриваються. Розмір пор термопластичної гуми зазвичай не більш 50 мкм.

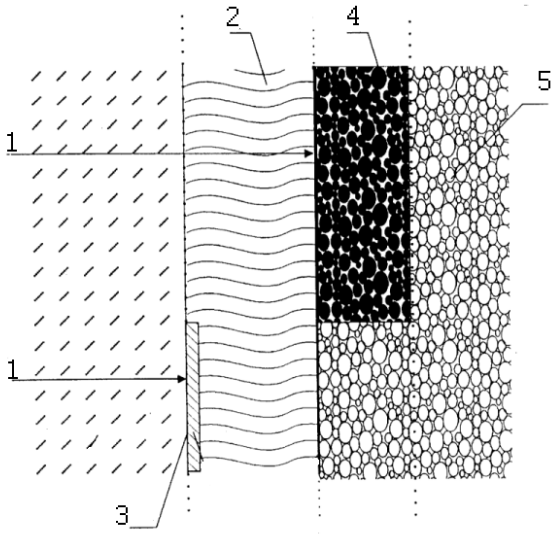

Рис. 3. Схема закриття верхнього шару пор потужним джерелом світла:
1 – джерело світла, 2 – трафарет, 3 – зафарбована ділянка трафарета,
4 – запечена ділянка гуми, 5 – незапечена ділянка гуми

Для наповнення кліше використовується спеціальна дрібнодисперсна фарба на масляній основі (темно-синього, синього, блакитного, червоного, чорного, фіолетового, зеленого та помаранчового кольорів) або невидима фарба, яка спостерігається лише в УФ-променях. Також використовуються водостійкі спирторозчинні фарби; фарби для пластика, метала, скла, фотографій.

Наповнення кліше фарбою здійснюється різними способами, які залежать від оснастки кліше, а саме: для кліше печаток, які мають напівавтоматичну оснастку, наповнення здійснюється шляхом заливання фарби в оснастку через спеціальний отвір – штуцер; для кліше з ручною оснасткою – шляхом заправлення фільтра або занурювання кліше у фарбу, при цьому насичування гуми відбувається зі зворотного боку. Для повного насичення гуми фарбою необхідно 1–2 год. Якщо фарбу нагріти до температури 30–35 °С, то час наповнення скорочується. Кількість фарби, необхідної для насичення кліше діаметром 40–45 мм, складає 2–3 г.

Кліше печаток і штампів, виготовлені зі спеціальної мікропористої гуми з дотриманням технологічного процесу, мають високу деталізацію елементів. Друкувальні та пробільні елементи в кліше знаходяться практично в одній площині, тобто за типом друкувальної поверхні його можна віднести до трафаретного друку (плоского способу друку). При контакті друкувальних елементів із папером через відкриті пори проступає фарба та на папері залишається чіткий відтиск.

Таким чином, фотополімерний спосіб є найпростішим порівняно з виготовленням флеш-печаток і способом лазерного гравіювання, найдешевшим, швидким та більш доступним для виготовлення в «домашніх» умовах. Кліше, що виготовляються способом лазерного гравіювання гуми й за флеш-технологією, вимагають застосування спеціального обладнання. Відтворити ці процеси в «домашніх» умовах неможливо. Тому саме за фотополімерною технологією й виготовляються кліше в незаконний спосіб.

ОСНОВНЫЕ СПОСОБЫ ИЗГОТОВЛЕНИЯ КЛИШЕ ПЕЧАТЕЙ И ШТАМПОВ

Зубова Н. О., Сомов В. В., Лошманова Г. В.

Рассмотрены основные способы изготовления клише печатей и штампов, оттиски которых встречаются в настоящее время на документах; особое внимание уделено клише, изготовленным фотополимерным способом, способом лазерной гравировки резины, а также печатям и штампам из микропористой резины, изготовленным по флеш-технологии.

Ключевые слова: клише печатей и штампов, фотополимерная технология, флеш-технология, способ лазерной гравировки резины.

THE BASIC MANUFACTURING WAYS OF THE SEALS AND STAMPS CLICHE

Zubova N. O., Somov V. V., B, Loshmanova G. V.

The basic ways of manufacturing of the seals and stamps cliche which prints meet now on documents are considered. The seals (stamps) concern them made: 1) by an engraving directly on metal (thus painting substance is not used, and on a paper the relief print is formed); 2) by vulcanization of rubber with use of type-setting fonts or linotype sets; 3) with use regilon and termoflon; 4) way of vulcanization of rubber from the matrixes received by milling; 5) with use of microporous rubber in the block with a stamp pillow. The resulted ways of manufacturing of the seals cliche are labour-consuming, include many stages and have not received distribution to Ukraine. Today in Ukraine the most widespread are such ways of manufacturing of the seals and stamps cliche: a photopolymeric way; a way of a laser engraving of rubber; manufacturing of the seals and stamps from microporous rubber on flesh-technology. The photopolymeric printing form receive by image copying on a layer of a material which fotopolymerize and forms the image, with the subsequent washing away not polymerizing sites. In a way of a laser engraving of rubber energy is applied to formation of relief images on a cliche powerful, is thin the focused laser beam. Manufacturing of the seals and stamps with flesh-technology use is based on reproduction of the image of a breadboard model on special microporous thermosensitive rubber at its roasting. Microporous rubber becomes impregnated with a stamp paint which by pressing a cliche through an open time is squeezed out on a paper and forms a print. Comparison of manufacturing ways of the seals and stamps cliche allows to draw a conclusion that the photopolymeric way is today the most simple, cheap, fast and accessible.

Keywords: cliche of the seals and stamps, photopolymeric technology, flesh-technology, laser engraving way of rubber.

УДК 343.982

Д. К. Чередніченко, начальник Головного експертно-криміналістичного центру Державної прикордонної служби України,
О. В. Ананьїн, старший офіцер відділення Головного експертно-криміналістичного центру Державної прикордонної служби України, кандидат технічних наук, старший науковий співробітник

СПОСОБИ ПІДРОБКИ СУЧАСНИХ ПАСПОРТНИХ ДОКУМЕНТІВ КРАЇН ЄС ТА ОЗНАКИ ЇХ ВИЯВЛЕННЯ

Розглянуто способи підробок і ознаки їх виявлення в паспортних документах громадян країн – членів ЄС. Визначено шляхи збільшення ефективності виконання завдань у сфері судової експертизи та експертних досліджень паспортних та інших документів у контексті євроінтеграції України.

Ключові слова: повна підробка документів, часткова підробка документів, ознаки підробок документів, паспортні документи, судова експертиза.

Розвиток сучасних соціальних відносин, пов'язаних із процесом євроінтеграції України, привів до зростання кількості подорожуючих осіб, які перетинають державні кордони, у тому числі України та зовнішні кордони ЄС. Із цього приводу набувають актуальності дослідження різних механізмів протидії загрозам національній безпеці, що стосуються спроб перетинання державного кордону громадянами України, іноземцями, особами без громадянства з використанням підроблених паспортних та інших документів.

Проблеми, пов'язані із захистом документів від підробок та зі способами їх виявлення, у різний час досліджували Г. Р. Богапов, Б. С. Болотський, О. В. Воробей, О. Ф. Дьяченко, О. Л. Кобилянський, О. А. Леві, В. Є. Ляпічев, С. М. Науменко, В. А. Орловський, С. Д. Павленко, О. С. Силкін, Н. В. Тутецька та ін. Але проблемам виявлення підробок саме паспортних документів у науковій літературі приділяється недостатньо уваги.

Сучасний аналіз судово-експертного забезпечення діяльності Державної прикордонної служби України свідчить про стійку тенденцію до збільшення фактів виявлення підробок паспортних та інших документів, у тому числі громадян країн – членів ЄС. Тільки протягом перших чотирьох місяців 2017 р. під час заходів прикордонного контролю співробітники Державної прикордонної служби України виявили 132 підроблених, 30 чужих і 1746 недійсних паспортних документів[1]. Водночас, необхідно зазначити, що про-

[1] Співробітники Держприкордонслужби з початку року виявили майже 2 тисячі підроблених, чужих та недійсних паспортних документів. URL: http://dpsu.gov.ua/ua/news/ (дата звернення: 10.05.2017).

© Чередніченко Д. К., Ананьїн О. В., 2017

тягом 2016 р. Головним експертно-криміналістичним центром Державної прикордонної служби України було проведено 343 (у 2015 р. – 196) судові експертизи та експертні дослідження різних документів, із яких: 315 експертиз за постановами слідчих органів досудового розслідування (НП, СБУ, ГПУ); 28 експертних досліджень документів на запити органів охорони державного кордону. Досліджено понад 1200 об'єктів, за результатами чого встановлено підробку 43 бланків паспортних документів 18 країн світу та понад 800 службових відміток, печаток і штампів органів та підрозділів прикордонного відомства України; 42 інших відбитків печаток і штампів, у тому числі штампів територіальних органів Державної міграційної служби та консульських установ України за кордоном.

Отже, робота органів Державної прикордонної служби України з протидії кримінальним правопорушенням на державному кордоні, пов'язаним з виявленням фактів використання іноземцями та особами без громадянства підроблених паспортних документів, що в подальшому підтверджується висновком судово-технічної експертизи, потребує налагодження ефективної міжвідомчої взаємодії та прийняття відповідних правових рішень[1].

Метою статті є викладення результатів досліджень щодо способів підробок та ознак їх виявлення в паспортних документах громадян країн – членів ЄС і визначення шляхів збільшення ефективності виконання завдань у сфері судової експертизи та експертних досліджень паспортних та інших документів у контексті євроінтеграції України. Матеріали статті стосуються експертної практики з досліджень паспортних документів, які використовуються громадянами країн ЄС для перетину державного кордону.

Як відомо, усі паспортні документи забезпечуються комбінованим захистом від підробок, що включає певне сполучення різних елементів технологічного, поліграфічного та фізико-хімічного захисту. Відповідний набір елементів захисту визначається, виходячи з необхідності забезпечення відповідного рівня захисту, економічної доцільності їх застосування, а також з урахуванням дизайну паспортних документів.

Стосовно паспортних документів використовуються такі види підробки, як повна та часткова. Повна підробка документа, за якої досягається його повна подібність із оригіналом, вимагає застосування багатьох необхідних для цього матеріалів і засобів – шрифтів, спеціального паперу, складного друкарського обладнання тощо. Усе це потребує залучення значних коштів і витрат часу на виготовлення підробленого документа. Тому найчастіше застосовується саме часткова підробка. Поширення часткової підробки пояснюється тим, що вона не потребує використання високотехнологічного поліграфічного обладнання та спеціальних матеріалів, оскільки зміни вносяться до справжнього бланку документа. Вона здійснюється шляхом несанкціонованої заміни окремих частин документа або виправлення його

[1] *Силкін О. С.* Практичне значення встановлення автентичності відміток про перетинання державного кордону України в паспортних документах іноземців, осіб без громадянства. *Наук. вісник Державної прикордонної служби України*. Хмельницький: Вид-во НАДПСУ. 2015. № 2. С. 14–16.

реквізитів. Обрання засобів часткової підробки залежить від особливостей документа, зокрема: якості паперу бланка; виду захисту; властивостей чорнил; якості штемпельної фарби тощо[1]. Залежно від того, до яких частин документа вносяться зміни, – застосовується той чи інший спосіб підробки.

У процесі технічної експертизи паспортних документів підробки виявляють візуально під час їх дослідження у відбитому світлі та в ультрафіолетових променях. Об'єктами дослідження для фахівців є письмові документи, дослідженню в яких насамперед підлягають їх реквізити (записи, відбитки печаток і штампів, машинописні тексти, позначки тощо), матеріали, з яких вони виконані (папір, фарба, клей тощо), залишки речовин, за допомогою яких здійснювалося витравлювання тексту.

Основними способами часткової підробки паспортних документів є: заміна цифрового інтегрованого зображення; унесення змін у реквізити; заміна аркушів; підроблення службових відміток, печаток і штампів Державної прикордонної служби України (прикордонних служб інших країн) та інших компетентних органів.

Наразі одним із найпоширеніших способів підробки паспортних документів є заміна цифрового інтегрованого зображення (далі – фотозображення). Його основними ознаками є: невідповідність способу друку фотозображення способу персоналізації в оригінальному документі; імітація цифрового друку фотозображення шляхом уклеювання звичайної фотографії; зміни в текстурі фотозображення (коли друге фотозображення надруковане зверху першого); наявність ліній надрізу вздовж шва, який прилягає до книжкового блоку паспорта (внутрішнього боку аркуша).

Під час перевірки реквізитів паспортних документів дослідженню підлягають персональні дані власника на сторінці з фотозображенням разом із текстом і машинозчитувальною зоною. Основними реквізитами, що підлягають перевірці, є: дата й місце народження; стать; дата видачі паспорта; дата закінчення строку дії паспорта; прізвище та ім'я власника; дані машинозчитувальної зони. Основними ознаками внесення змін у реквізити паспортних документів є: пошкодження поверхні сторінки з даними; наявність слідів видаленого тексту; пошкодження фонової сітки; помітні зміни текстури зображення; наявність на сторінці з даними власника хаотично розташованих фігур і чорнильних крапок; не розпізнавання системою зчитування даних машинозчитувальних зон (ознака того, що паспорт міг бути виготовлений кустарно); невідповідність даних про власника з інформацією, викладеною в машинозчитувальну зону; невідповідність шрифту на сторінці з даними та машинозчитувальної зони шрифту в зразках справжніх паспортних документів тієї самої серії та стандарті ICAO DOC 9303; наявність пошкодження ламінуючого покриття сторінок документа.

Основними ознаками заміни аркушів паспортних документів можна вважати: наявність пустих (невикористаних) отворів на ділянках зшивання

[1] Методика технічної експертизи документів/[укл. К. М. Ковальов, В. В. Коваленко]. Київ: ДНДЕКЦ МВС України, 2009. 14 с.

аркушів; аркуші паспорта скріплені новими скобами без слідів корозії, а документ має вже достатньо давній період використання; шви на розвороті документа однаково натягнуті та рівні за довжиною; шви, якими скріплені аркуші, не збігаються з отворами; зустрічаються пусті або зайві отвори на аркушах; наявні видимі відбитки на поверхні аркушів; неохайний вигляд отворів швів на аркушах (ознака повторного зшивання); окремі аркуші явно більшого або меншого розміру, ніж інші; наявність різниці у формі й чіткості отворів від голки та перфоратора при відбитті номера на аркушах одного й того самого документа; не пробиті до кінця отвори в перфорованому номері документа, які видимі при наскрізному освітленні; розбіжність отворів у перфорованому номері на аркушах документа; різна товщина аркушів документа; номер документа, що знаходиться на сторінці з даними, надрукований методом офсетного друку або з використанням лазерного чи струминного друку (друк на будь-якій сторінці номера паспорта в більшості країн світу завжди виконується методом високого друку); невідповідність номера документа й номера на сторінці з даними.

При перевірці службових відміток, печаток і штампів Державної прикордонної служби України та інших компетентних органів необхідно звертати увагу на такі ознаки: відповідність дат на штампах при в'їзді та виїзді; відповідність строку початку й закінчення дії візи; відповідність штампа про в'їзд штампу про виїзд і факт їх проставляння компетентними органами однієї держави; відповідність відмітки про в'їзд і виїзд їх справжнім зразкам (типу шрифту, структурі відбитка, формі, розміру, типу світіння в ультрафіолетовому світлі); виявлення наявності штампа, що складається із крапок (таке трапляється при використанні для підроблення струминного принтера); відбитки штампа містять граматичні помилки[1].

Викладене не вичерпує повністю всієї інформації про існуючі та потенційні способи підробки паспортних документів і ознаки їх виявлення. Процес дослідження паспортних документів, у тому числі з використанням спеціальної техніки, залежить від багатьох супутніх чинників, тому передбачити всі можливі випадки досить складно.

Але в сучасних умовах, коли відбувається зростання потоку осіб через державні кордони, однієї тільки експертизи паспортних документів стає недостатньо. Необхідне налагодження ефективного міжвідомчого та міжнародного співробітництва у сфері судово-експертної діяльності між правоохоронними органами, яке передбачає обмін інформацією про виявлені підроблені паспортні документи.

У рішенні Ради Євросоюзу від 27 березня 2000 р. «Про вдосконалення обміну інформацією щодо боротьби з підробленими проїзними документами» зазначено про електронну систему збереження та передачі зображень (FADO), яка запроваджена спільним рішенням Ради від 3 грудня 1998 р. Згідно з рішенням Ради Євросоюзу вдосконалений обмін інформацією сто-

[1] Методическое пособие по процедуре проверки паспортов. Методология FALSEDOC F.I.N.D.: International Organization for Migration, 2007. 166 с.

совно підроблених документів для подорожей є ефективним запобіжником у боротьбі зі злочинами, пов'язаними з незаконним перетинанням державних кордонів особами за підробленими паспортними та іншими документами[1]. У правоохоронних і прикордонних відомствах країн – членів ЄС уже тривалий час існують спеціалізовані підрозділи, які здійснюють судово-експертне забезпечення у сфері експертизи паспортних та інших документів, до повноважень яких входить здійснення обміну інформацією про виявлені підроблені документи. В Україні інформування органів, підрозділів і навчальних закладів прикордонного відомства про виявлені підроблені паспортні та інші документи здійснює Головний експертно-криміналістичний центр Державної прикордонної служби України[2].

Таким чином, у перспективі євроінтеграції України та з метою збільшення ефективності виконання завдань у сфері судової експертизи та експертного дослідження паспортних та інших документів, на нашу думку, необхідно: розширити й забезпечити розвиток міжвідомчого та міжнародного співробітництва; запровадити ефективний і швидкий механізм обміну інформацією про виявлені підроблені паспортні документи з науково-дослідними експертними установами правоохоронних органів України.

Зазначені заходи необхідно здійснювати в межах загальної реформи правоохоронної системи України, що дозволить у перспективі налагодити ефективну систему протидії існуючим і потенційним загрозам національній безпеці України в контексті лібералізації ЄС візового режиму для України.

Перспективами подальших досліджень у цьому напрямі доцільно визначити вивчення способів підробок та ознаки їх виявлення в паспортних документах громадян країн – членів ЄС і громадян України з безконтактним електронним носієм біометричних даних, а також у формі ID-карт.

СПОСОБЫ ПОДДЕЛКИ СОВРЕМЕННЫХ ПАСПОРТНЫХ ДОКУМЕНТОВ СТРАН ЕС И ПРИЗНАКИ ИХ ВИЯВЛЕНИЯ

Чередниченко Д. К., Ананьин О. В.

Рассмотрены способы подделки и признаки их выявления в паспортных документах граждан стран – членов ЕС. Определены пути повышения эффективности выполнения задач в сфере судебной экспертизы и экспертных исследований паспортных и других документов в контексте евроинтеграции Украины.

Ключевые слова: полная подделка документов, частичная подделка документов, признаки подделок документов, паспортные документы, судебная экспертиза.

[1] Про вдосконалення обміну інформацією щодо боротьби з підробленими проїзними документами (2000/261/JHA): рішення Ради Євросоюзу від 27.03.2000. URL: http://www.statewatch.org/semdoc/assets/files/council/DEC-2000-261.pdf (дата звернення: 11.05.2017).

[2] Про затвердження Інструкції з організації і здійснення перевірки документів громадян України, іноземців та осіб без громадянства, які перетинають державний кордон: наказ Адміністрації Державної прикордон. служби України від 05.06.2012 № 407. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1083-12 (дата звернення: 11.05.2017).

METHODS OF MODERN PASSPORT DOCUMENT FORGERIES OF THE EU COUNTRIES AND THEIR DETECTION SIGNS

Cherednichenko D. K., Ananin O. V.

The development of modern social relations associated with the process of European integration of Ukraine has led to an increase in the number of travelers crossing the state border, including the EU's external borders. For this reason there becomes urgent to study the problems concerning protection of travel documents against counterfeiting and the ways to detect them. A modern analysis of the forensic-expert provision of the State border service of Ukraine shows a consistent trend of increase in detections of forgery passports and other documents. The purpose of this paper is to present the results of studies regarding the counterfeiting methods and characteristics of detection in passport documents of countries – members of EU citizens and to identify the ways of increasing efficiency of realizing tasks in the field of forensic examination and expert researches of passports and other documents in the context of European integration of Ukraine. In this perspective, with the purpose to increase the efficiency of tasks realization in the field of forensic examination and expert researches of passports and other documents, according to the authors, it's necessary: to guarantee the development of interagency and international cooperation; to realize effective and rapid mechanism for information exchange on detected forged passport documents with expert research institutions, law enforcement bodies of Ukraine. This will help to develop an effective system to counter existing and potential threats to national security of Ukraine in the context of liberalization of the EU visa regime for Ukraine. The study of counterfeiting methods and characteristics of their detection in the passport documents of countries – EU members citizens and citizens of Ukraine with the contactless electronic carrier of biometric data, as well as in the form of ID-cards may be considered as the prospects for further research.

Keywords: full forgery of documents, partial forgery of documents, signs of documents forgeries, passport documents, forensic examination.

УДК 343.98:681.5

А. В. Коломийцев, ведущий научный сотрудник Харьковского НИИСЭ, кандидат технических наук,
В. В. Сапелкин, ассистент кафедры судебно-медицинской экспертизы Харьковской медицинской академии последипломного образования

ОПРЕДЕЛЕНИЕ БАЛЛИСТИЧЕСКИХ ХАРАКТЕРИСТИК И ПОРАЖАЮЩИХ СВОЙСТВ ПАТРОНОВ САМОДЕЛЬНОГО СНАРЯЖЕНИЯ КАЛИБРА 7,62×39

В практике судебно-баллистической и судебно-медицинской экспертизы достаточно часто объектами исследований становятся огнестрельные ранения, причиненные атипичными поражающими элементами, которые используются для незаконного самостоятельного снаряжения патронов к нарезному оружию. На основе конкретного примера снаряжения указанным способом патрона калибра 7,62×39 пулей спортивно-охотничьего патрона калибра 7,62×54R определены баллистические характеристики пуль и исследованы их поражающие свойства на имитаторе биологических тканей (баллистическом пластилине). На основе результатов экспериментальных исследований определены параметры, необходимые для расчетов глубины проникновения исследуемых пуль в ткани биологического объекта в зависимости от их скорости на траектории полета.

Ключевые слова: огнестрельное ранение, поражающие свойства, раневая баллистика, баллистический пластилин, патрон самодельного снаряжения, раневой канал.

Особенностью исследования поражающих свойств кинетических снарядов (пуль), которые используются для снаряжения самодельным способом различных видов патронов к нарезному огнестрельному оружию, является разнообразие характера их ударно-контактного взаимодействия с тканями биологического объекта. Это обусловлено достаточно большим количеством факторов, среди которых невозможность обеспечения в неприспособленных условиях единообразия снаряжения патронов, использование для снаряжения патронов нетипичных поражающих элементов, поведение которых после выстрела является нестабильным вследствие недостаточной гироскопической устойчивости либо утраты ими таковой из-за особенностей газодинамического обтекания потоком воздуха их форм при нехарактерных углах атаки

© Коломийцев А. В., Сапелкин В. В., 2017

(с увеличением углов нутации), использование для снаряжения патронов марок пороха, изначально предназначенных для снаряжения патронов к гладкоствольному оружию, несоответствие шага нарезов в канале ствола оружия длине и массе используемых для стрельбы пуль и т. д.

Вследствие вариабельности сочетания действующих факторов в момент соприкосновения с преградой пуля по отношению к ее поверхности может быть ориентирована либо под углом, либо по нормали. В первом случае пуля контактирует с преградой своей боковой поверхностью, что соответственно сказывается на увеличении объема причиненного повреждения и приводит к уменьшению длины раневого канала. Во втором случае действие пули на окружающую среду в поперечном направлении в некоторой степени минимизируется, что соответственно способствует усилению пробивного действия и возможности причинения сквозных повреждений или достаточно глубоких раневых каналов. В совокупности все это в той или иной степени сказывается на характере причиненных биологическим тканям повреждений и сформированном раневом канале.

Достаточно наглядно такую вариабельность признаков можно продемонстрировать на примере конкретного объекта криминалистического исследования, а именно на примере спортивно-охотничьих патронов калибра 7,62×39, снаряженых самодельным способом 7,62 мм винтовочными пулями типа FMJBT (Full Metal Jacketed Boat Tail), которые предназначены исключительно для снаряжения спортивно-охотничьих патронов калибра 7,62×54R. Согласно криминалистической классификации поражающие свойства выстрелянных кинетических снарядов являются одним из основных критериев отнесения исследуемых патронов к категории «боевых припасов».

Существующая оценка поражающих свойств кинетических снарядов базируется на энергетической концепции, согласно которой любой снаряд способен причинить проникающее ранение в одну из полостей тела человека (грудную, брюшную, полость черепа), если будет обладать удельной кинетической энергией более 0,5 Дж/мм^2 включительно[1]. Тем не менее для этих целей можно использовать и значение длины причиненного пулей раневого канала при его граничном значении 50 мм, что обусловлено возможностью гарантированного поражения жизненно важных органов биологического объекта (человека)[2], поскольку в случае попадания нестабилизированной пули в цель своей боковой проекцией величина указанного энергетического критерия оценки может оказаться меньше рассчитанного при нормальном положении пули.

Для проведения экспериментальных исследований были использованы 7,62 мм охотничий карабин «Сайга МК» и патроны калибра 7,62×39 самодельного снаряжения (рис. 1–4).

---

[1] *Попов В. Л., Шигеев В. Б., Кузнецов Л. Е.* Судебно-медицинская баллистика. СПб.: Гиппократ, 2002. 656 с.

[2] *Озерецковский Л. Б., Гуманенко Е. К., Бояринцев В. В.* Раневая баллистика. История и современное состояние огнестрельного оружия и средств индивидуальной защиты. СПб.: Журнал «Калашников», 2006. 374 с.

Рис. 1. Общий вид исследуемых патронов калибра 7,62×39

Рис. 2. Общий вид элементов снаряжения патрона

Рис. 3. Общий вид пули и особенности ее конструкции

Рис. 4. Общий вид 7,62 мм охотничьего карабина «Сайга МК»

Особенностью снаряжения исследуемых патронов является 7,62 мм винтовочная пуля типа FMJBT. Масса пуль составляет 11,94–1198 г, их длина 33,2–33,4 мм. В качестве метательного заряда использовался порох «Крук», предназначенный для снаряжения патронов к гладкоствольному охотничьему оружию. Масса заряда составляла 0,44–0,53 г.

В ходе проведения экспериментальных исследований в условиях баллистической трассы Харьковского НИИСЭ были установлены значения начальных скоростей полета выстрелянных пуль (на расстоянии 1,0 м от дульного среза ствола оружия) и значения скоростей полета на расстоянии 15,0 м от первого измерительного комплекса (16,0 м от дульного среза ствола). Для определения скоростей полета поражающих элементов были использованы два оптоэлектронных измерительных комплекса модели ИБХ-731.4. Затем на основе габаритно-массовых характеристик пуль расчетным способом были определены соответствующие значения величин кинетической энергии и удельной кинетической энергии. Результаты экспериментальных исследований и расчетов представлены в табл. 1.

На основании данных об изменении скоростей полета выстрелянных пуль и с помощью положений внешней баллистики[1] определено значение

[1] *Дмитриевский А. А.* Внешняя баллистика. М.: Машиностроение, 1972. 584 с.

их баллистического коэффициента, что позволяет в первом приближении рассчитать значения баллистических характеристик пуль на траектории их полета. Для исследуемых пуль расчетное значение баллистического коэффициента составляет $C = 3{,}14$ м^2/кг. Результаты расчетов основных параметров траектории полета пуль, необходимых для оценки их поражающих свойств, представлены в табл. 2.

Таблица 1

Баллистические характеристики исследуемых 7,62 мм винтовочных пуль, отстрелянных из охотничьего карабина «Сайга МК»

№ выстрела	1,0 м			16,0 м		
	V	***E***	$E_{уд.}$	***V***	***E***	$E_{уд.}$
1	324,1	628,14	12,815	318,8	607,77	12,399
2	325,8	634,75	12,950	320,1	612,73	12,500
3	323,6	626,21	12,775	318,5	606,62	12,376
4	319,3	609,68	12,438	316,2	597,89	12,198
5	312,2	582,86	11,891	307,5	565,45	11,536
6	327,7	642,18	13,101	319,9	611,97	12,485
7	324,6	630,08	12,854	319,4	610,06	12,446
8	326,3	636,70	12,989	319,6	610,82	12,461
9	322,0	620,03	12,649	316,9	600,55	12,252
10	325,2	632,42	12,902	320,0	612,35	12,493

Таблица 2

Расчетные значения баллистических характеристик исследуемых 7,62 мм винтовочных пуль на дистанции стрельбы до 100 м при усредненном значении начальной скорости 323 м/с

D	**10**	**20**	**30**	**40**	**50**	**60**	**70**	**80**	**90**	**100**
V	320,1	316,8	313,5	310,3	307,1	304,0	300,9	297,8	294,7	291,6
E	612,73	600,17	587,73	575,9	563,98	552,65	541,43	530,34	519,35	508,48
$E_{уд.}$	12,500	12,244	11,990	11,747	11,506	11,275	11,046	10,819	10,595	10,374

Принятые в таблицах 1, 2 (и далее) обозначения: D – дистанция стрельбы, м; V – скорость полета пули, м/с; E – кинетическая энергия пули, Дж; $E_{уд.}$ – удельная кинетическая энергия пули, Дж/мм^2.

Для определения характера причиненных повреждений и особенностей формирования раневого канала были проведены экспериментальные стрельбы по блоку баллистического пластилина. В момент выстрела по отношению к стволу оружия блок баллистического пластилина располагался на расстоянии 1,5 м, а первый оптоэлектронный измерительный комплекс – на расстоянии 1,0 м от дульного среза ствола. За блоком пластилина располагался второй измерительный комплекс, что позволило установить величину потерь пулями своей кинетической энергии, которую они затрачивают на пробитие блока пластилина. Результаты исследований представлены в табл. 3 и на рис. 5, 6.

Таблица 3

Изменение величины потерь пулей своей кинетической энергии при пробитии блока баллистического пластилина

№ выстрела	Толщина блока, мм	Начальная скорость, м/с	Конечная скорость, м/с	Потери скорости, м/с	Потери кинетической энергии, Дж
1	140	329,0	212,2	116,8	81,58
2	120	322,0	281,0	41,0	10,05
3	100	319,1	255,2	63,9	24,42
4	100	325,2	264,4	60,8	22,11
5	100	316,9	177,1	139,8	116,87

Исходя из характера входных и выходных повреждений блока баллистического пластилина, установлено, что внедрение пуль в толщу имитатора осуществляется головной частью, а не боковой. Это свидетельствует о придании нарезами канала ствола такой угловой скорости вращения, при которой длинной и тяжелой пуле обеспечивается достаточная гироскопическая стабилизация и устойчивость на траектории. Изменение плотности среды и ее вязкоупругие свойства приводят к увеличению действующей на пулю силы сопротивления, компенсирование которой угловой скоростью вращения не всегда возможно. При определенных условиях пуля теряет устойчивость (характер канала повреждения, представленный на рис. 5, поз. *в*) и благодаря возросшей поперечной нагрузке разрушается и фрагментируется на отдельные части (рис. 7, поз. *а*).

Тем не менее отдельные пули не подвержены в полной мере такому влиянию среды, в результате чего образуются достаточно ровные и прямые каналы повреждений (рис. 6, поз. *в*). После прохождения блока баллистического пластилина, из-за потерь кинетической энергии, пули теряют устойчивость, что обусловлено характером деформаций их хвостовых и головных частей (рис. 7, поз. 2, 3).

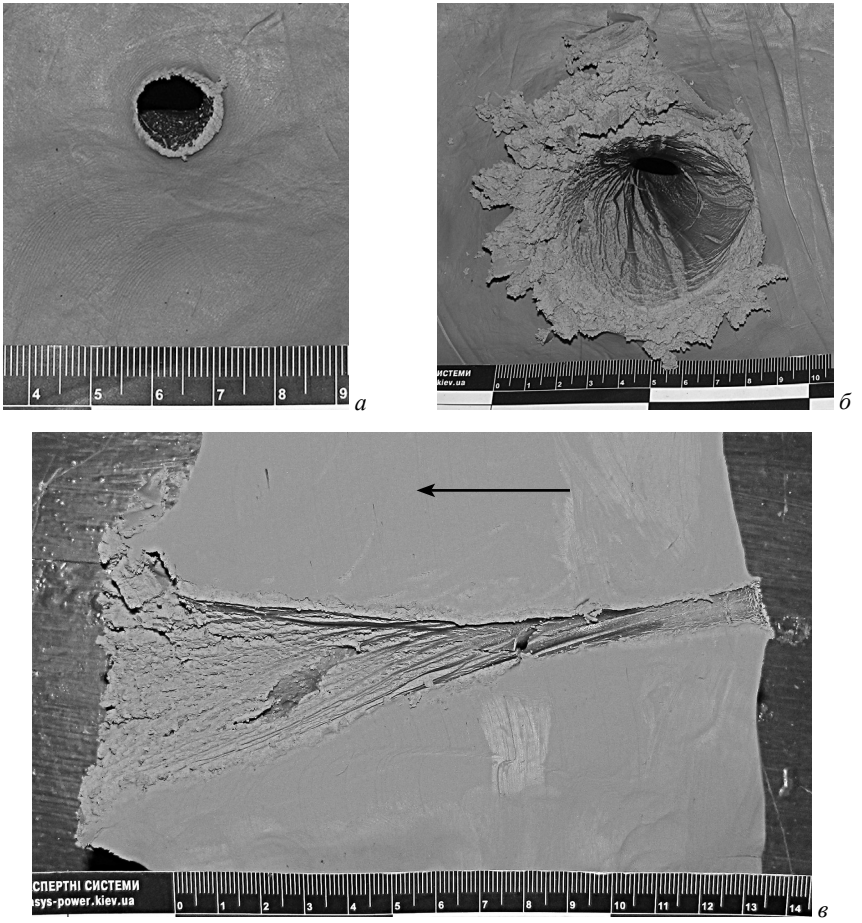

Рис. 5. Характер входного отверстия (поз. *а*), выходного отверстия (поз. *б*) и канала (поз. *в*) повреждения в блоке баллистического пластилина толщиной 140 мм (направление движения пули показано стрелкой)

Анализ этих данных свидетельствует о высокой вариабельности признаков повреждений, причиненных одними и теми же пулями, что существенно затрудняет диагностику огнестрельного ранения, касающуюся определения вида ранящего снаряда и его конструктивных особенностей. В ходе экспериментов было отмечено 100 % сквозное пробитие имитатора биологических тканей – блоков баллистического пластилина толщиной 100–140 мм, что свидетельствует о гарантированной способности исследуемых пуль причинять проникающие ранения в пределах эффективной дистанции стрельбы.

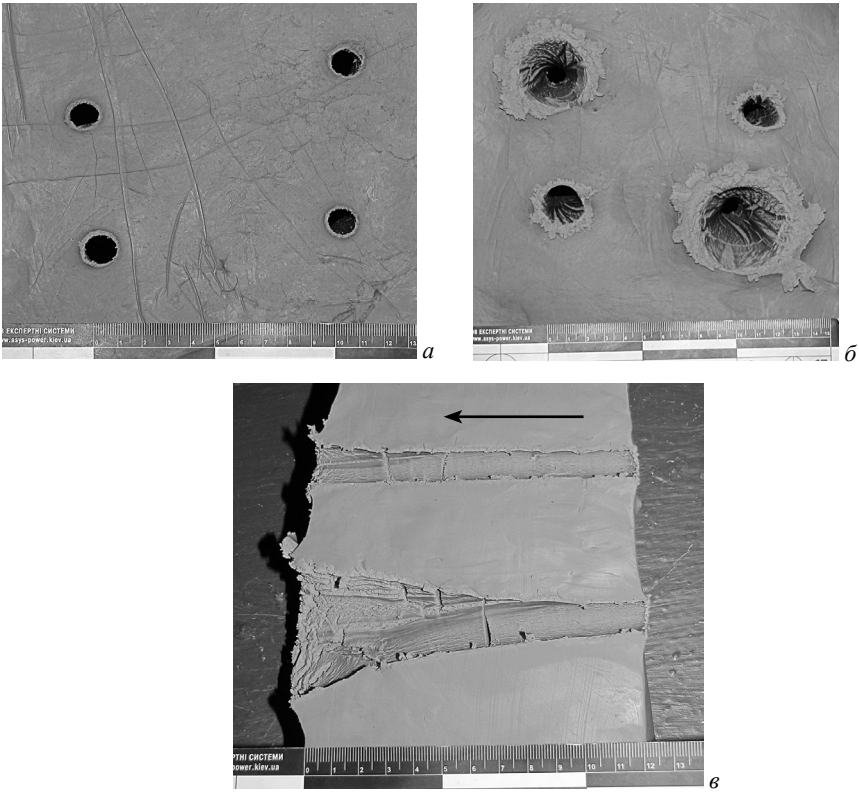

Рис. 6. Характер входных отверстий (поз. *а*), выходных отверстий (поз. *б*) и типичных каналов (поз. *в*) повреждений в блоке баллистического пластилина толщиной 120 мм (направление движения пуль показано стрелкой)

Рис. 7. Общий вид пуль после попадания в блок баллистического пластилина

Полученные экспериментальные данные были использованы для расчетов величины коэффициента сопротивления вязкоупругой среды имитатора биологических тканей[1]. Это позволило рассчитать значения длины раневого канала в зависимости от скорости пули в момент соприкосновения с преградой. В расчетах параметров траектории было использовано среднее значение начальной скорости полета исследуемой пули равное 323 м/с, а также значение ее баллистического коэффициента, определенное в ходе экспериментальных стрельб с учетом дозвуковой скорости полета.

При расчетах использованы следующие допущения. В качестве граничной скорости проникновения исследуемой пули в среду имитатора использовано такое значение ее контактной скорости, при котором длина образованного канала слепого повреждения соизмерима с длиной пули. Поскольку расчетная толщина среды предполагается такой, что превосходит толщину блоков баллистического пластилина, использованного для экспериментальных исследований, то по мере продвижения пули вглубь вязкоупругой среды она теряет устойчивость (рис. 5, 6), что приводит к росту силы сопротивления среды и уменьшению длины канала повреждения.

Учитывая эти допущения, было рассчитано, что при неустойчивом поведении пули в толще имитатора значение граничной скорости составляет 138,1 м/с, а значение коэффициента сопротивления среды $C_{x\ среды} = 1{,}782$. На основе этих данных были получены расчетные значения каналов повреждений в зависимости от скорости пули на траектории. Результаты расчетов представлены в табл. 4.

Таблица 4

Расчетное значение длины раневого канала *L* (мм) в зависимости от скорости исследуемой 7,62 мм пули на дистанции стрельбы до 300 м

D	**1**	**5**	**10**	**25**	**50**	**75**	**100**	**200**	**300**
V	324,0	322,7	321,0	316,1	308	300,1	292,5	263,8	237,9
L	191	189	188	185	179	173	168	144	121

Результаты проведенных исследований позволяют утверждать, что на всех расчетных дистанциях стрельбы, исследуемые 7,62 мм винтовочные пули типа FMJBT, использованные для снаряжения самодельным способом спортивно-охотничьих патронов калибра 7,62×39, гарантировано способны причинить биологическому объекту (человеку) проникающие ранения, которые возможно оценить как телесные повреждения средней и тяжкой степени тяжести (в зависимости от зоны поражения). При этом имеется очень большая вероятность летального исхода в случае попадания пули в зоны локализации жизненно важных органов в теле или при попадании в голову на всех указанных в табл. 4 дистанциях стрельбы, что обусловлено как энергетическими критериями пули, так и длиной раневого канала.

[1] *Озерецковский Л. Б., Гуманенко Е. К., Бояринцев В. В.* Указ. соч.

Следует отметить и тот немаловажный факт, что на основе расчетных значений параметров траектории исследуемых пуль, а также их поражающих свойств, в ходе проведения баллистической экспертизы патронов был сделан вывод о том, что они были изготовлены по типу промежуточных патронов УС (с уменьшенной скоростью пули) калибра 7,62×39 (57-Н-231У) и вполне могли быть использованы для стрельбы из 7,62 мм автоматов конструкции Калашникова, оснащенных устройством для снижения уровня звука выстрела и беспламенной стрельбы типа ПБС.

Необходимо также отметить, что приведенным способом можно решить и обратную задачу. На основе данных о длине раневого канала возможно в первом приближении определить контактную скорость пули, а затем на основе ее баллистических характеристик установить дистанцию стрельбы, а также места, откуда мог быть произведен выстрел.

ВИЗНАЧЕННЯ БАЛІСТИЧНИХ ХАРАКТЕРИСТИК ТА УРАЖАЮЧИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ ПАТРОНІВ САМОРОБНОГО СПОРЯДЖЕННЯ КАЛІБРУ 7,62×39

Коломійцев О. В., Сапєлкін В. В.

У практиці судово-балістичної й судово-медичної експертизи досить часто об'єктами досліджень стають вогнепальні поранення, заподіяні атиповими уражаючими елементами, які використовуються для незаконного самостійного спорядження патронів до нарізної зброї. На основі конкретного прикладу спорядження зазначеним способом патрона калібру 7,62×39 кулею спортивно-мисливського патрона калібру 7,62×54R визначені балістичні характеристики куль і досліджені їх уражаючі властивості на імітаторі біологічних тканин (балістичному пластиліні). На основі результатів експериментальних досліджень визначені параметри, необхідні для розрахунків глибини проникнення досліджуваних куль у тканини біологічного об'єкта залежно від їх швидкості на траєкторії польоту.

Ключові слова: вогнепальне поранення, уражаючі властивості, раннова балістика, балістичний пластилін, патрон саморобного споряджання, рановий канал.

DETERMINATION OF THE BALLISTIC CHARACTERISTICS AND THE DAMAGING PROPERTIES OF SELF-MADE LOADING CARTRIDGES OF 7.62×39 CALIBER

Kolomiytsev O. V., Sapielkin V. V.

In practice of forensic medicine and forensic ballistics there are quite often the cases of different types of gunshot wounds infliction by atypical damaging elements which were used in illegal independent loading of cartridges to the rifle weapon. The purpose of the researches being performed – studying on a concrete example from criminalistics practice of damaging properties of 7.62 mm rifle bullets of type FMJBT (Full Metal Jacketed Boat Tail) which were used for loading by self-made way cartridges of 7.62×39 caliber. Originally, during natural tests in the conditions of a ballistic track the ballistic characteristics of the shot bullets and the value of their ballistic coefficient were established. At the following stage of researches the losses of kinetic energy of rifle bullets on punching blocks of ballistic plasticine with the thickness of 100–140 mm were determined. As a result of tests the character of formation of the damage channel in the thickness of biological tissues simulator is established at the stable and unstable movement of the bullets in the visco-

elastic medium. Besides, during the researches the values of the parameters necessary for calculations of penetration depth of the bullets into a fabric of biological object depending on their speed at the moment of hit in the target, were determined. In particular it was established that at unstable movement of an investigated bullet in thickness of the simulator the value of boundary speed amounts 138.1 m/s, and the value of the medium drag factor – 1.782. Using estimated values of flight speed of the bullets in the trajectory the values of depth wound channels in biological tissues were calculated and the conclusion was drawn on the guaranteed causing of penetrating wounds in all established distances of shooting. Thus, use of the method for estimation of damaging properties of investigated bullets, the criterion of which is the length of the wound channel and its boundary value was obviously demonstrated.

Keywords: gunshot wound, damaging properties, wound ballistics, ballistic plasticine, self-made loading cartridge, wound channel.

УДК 343.98, 006.032

В. В. Кожевніков, заступник завідувача відділу криміналістичних видів досліджень Черкаського НДЕКЦ МВС України

ОБРАХУВАННЯ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ ВИМІРЮВАНЬ ПРИ ПРОВЕДЕННІ БАЛІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Розглянуто питання оцінювання невизначеності як невід'ємної складової загальних вимог до компетенції випробувальних лабораторій. Коротко розглянуто концепцію невизначеності, визначено основні етапи оцінювання результату вимірювань та його невизначеності. Алгоритми оцінювання невизначеності показані на прикладах обрахування невизначеності вимірювань під час проведення балістичного дослідження боєприпасів.

Ключові слова: невизначеність, оцінювання, вимірювання, середнє арифметичне значення, коефіцієнт охоплення, боєприпас, швидкість польоту кулі, маса, діаметр, питома кінетична енергія.

Починаючи з 2012 р., після отримання акредитації за міжнародним стандартом ДСТУ ISO/IEC 17025:2006 «Загальні вимоги до компетентності випробувальних та калібрувальних лабораторій» вимірювальної лабораторії ДНДЕКЦ МВС України, за сприянням Міжнародної програми підвищення кваліфікації для органів кримінального розслідування (ICITAP) Департаменту юстиції США у вимірювальних лабораторіях обласних підрозділів Експертної служби МВС України розпочато підготовку до отримання акредитації[1]. Відповідно до стандарту випробувальні лабораторії повинні мати і застосовувати процедури оцінювання невизначеності вимірювання[2].

[1] *Шкурдода С. В., Кожевніков В. В.* Оцінювання невизначеності вимірювань у підрозділах Експертної служби МВС України: метод. посібник. Київ: ДНДЕКЦ МВС України, 2015. 71 с.

[2] ДСТУ ISO/IEC 17025:2006 Загальні вимоги до компетентності випробувальних та калібрувальних лабораторій. (ISO/IEC 17025:2006, IDT). Замість ДСТУ ISO/IEC 17025:2001. Київ, 2007. 26 с.

© Кожевніков В. В., 2017

Ураховуючи те, що балістичні дослідження є однією із пріоритетних галузей акредитації в підрозділах Експертної служби МВС України, у цій статті пропонується розглянути питання обрахування невизначеності вимірювань при проведенні балістичних досліджень.

Слід зазначити, що введення поняття «невизначеність вимірювань» є вимушеною мірою, необхідною для однозначного та спрощеного оцінювання достовірності вимірювань, оскільки її визначення здійснюється на основі отримуваних результатів вимірювань, відомих умов вимірювань і характеристик застосованих приладів, а не на невідомому істинному значенні вимірюваної величини[1].

Концепція невизначеності полягає в такому. Базові поняття класичної теорії точності: істинне значення, дійсне значення та похибка вимірювання – не вводяться (при цьому мається на увазі, що істинне (дійсне) значення величини існує, оскільки визнається, що метою вимірювання є знаходження цього значення). Замість цього вводиться поняття «невизначеність вимірювань», що розуміється як сумнів, неповне знання значення вимірюваної величини після проведення вимірювання (трактування в широкому сенсі) і як кількісний опис цього неповного знання (трактування у вузькому сенсі). Далі уточнюється: невизначеність – це параметр, пов'язаний із результатом вимірювання та який характеризує розсіяння значень, що могли бути приписані вимірюваній величині.

У математичній статистиці відомі два види параметрів, які характеризують розсіювання некорельованих випадкових величин: середньоквадратичне відхилення (СКВ) і довірчий інтервал. Як характеристики невизначеності вони застосовуються під назвою стандартна й розширена невизначеності[2].

Найпростіше оцінювання результату вимірювань і його невизначеності проводиться в такому порядку:

— опис вимірюваної величини;
— виявлення джерел невизначеності;
— кількісний опис складових невизначеності;
— обрахування стандартних невизначеностей кожного джерела;
— обрахування сумарної стандартної невизначеності;
— обрахування розширеної невизначеності.

На першому етапі описова інформація зазвичай наводиться у відповідній методиці чи іншому описі методу.

На другому етапі складається список можливих джерел невизначеностей. На цьому етапі немає необхідності враховувати кількісні аспекти – метою є тільки забезпечення повної ясності стосовно того, що саме підлягає розгляду. Зазвичай зручно починати з основного виразу, який використовується для обчислення результату з проміжних величин. Усі параметри в цьому виразі можуть мати свої невизначеності, і вже тому вони є потенційними джерелами невизначеності.

[1] *Захаров И. П., Кукуш В. Д.* Теория неопределенности в измерениях: учеб. пособие. Харьков: Консум, 2002. 256 с.

[2] *Фридман А. Э.* Основы метрологии. Современный курс. СПб.: НПО «Профессионал», 2008. 284 с.

Крім того, можуть бути й інші параметри, які в явному вигляді не входять у вираз, але все одно впливають на результат. Можуть також бути приховані джерела невизначеності. Усі ці джерела мають бути включені до списку[1].

На третьому етапі оцінюються складові невизначеностей, які можна отримати апостеріорно або апріорно.

Апріорне оцінювання складових невизначеності результатів вимірювань здіснюється тоді, коли багаторазові спостереження для випадкового чи систематичного ефекту, що вивчається, в певному вимірюванні не проводяться. У цьому разі слід користуватися інформацією щодо фізичних властивостей вимірюваної величини, яка одержана з раніше проведених вимірювань, із паспортних даних на засіб вимірювальної техніки (ЗВТ) або з довідників. Розсіюваність результатів вимірювань, що одержується в цьому випадку, характеризується оціненим стандартним відхиленням і називається стандартною невизначеністю типу В.

Апостеріорне оцінювання проводиться за результатами вимірювань, контролю чи діагностики фізичної величини та можливе тільки в разі проведення багаторазових спостережень вимірюваної величини.

У результаті опрацювання методами математичної статистики багаторазових спостережень можна отримати міру їх розсіяння навколо очікуваного значення, що приймається за результат вимірювання. Для оцінювання міри розсіювання результатів спостережень розраховують експериментальне стандартне відхилення, яке називається стандартною невизначеністю типу А.

На завершальному етапі формують результат вимірювання, пов'язану з ним розширену невизначеність, коефіцієнт охоплення та рівень ступеня довіри, який вноситься до протоколу та атестату вимірювання[2].

Наведемо два приклади застосування невизначеності.

Спочатку *розглянемо апріорний розрахунок (оцінювання за типом В)* невизначеності під час визначення питомої кінетичної енергії кулі 5,6 мм спортивно-мисливського патрона кільцевого запалювання заводського виробництва з метою встановлення належності його до боєприпасів вогнепальної стрілецької зброї та придатності до стрільби[3].

Згідно з методикою енергетична характеристика снаряда визначає його здатність заподіяти людині чи тварині небезпечні для життя або смертельні ушкодження. Ця здатність характеризується величиною питомої кінетичної енергії стріляного снаряда (кулі). Достатню уражуючу здатність має снаряд (куля), що має питому кінетичну енергію рівну та більшу за 0,5 Дж/мм^2. Визначення конструктивних, розмірних, вагових характеристик та інших властивостей частин і елементів конструкції здійснюється після демонтажу патрона.

---

[1] *Шкурдода С. В., Кожевніков В. В.* Зазнач. твір.

[2] *Дворкин М. И.* Метрология и обеспечение качества количественного химического анализа. М.: Химия, 2001. 263 с.

[3] *Гамов Д. Ю.* Методика встановлення належності об'єкта до бойових припасів вогнепальної стрілецької зброї та його придатності до стрільби / ДНДЕКЦ МВС України; ДЕЗП Мінюсту України. Київ, 2012.

Розрахунок питомої кінетичної енергії стріляного снаряда при використанні пристрою для визначення швидкості його польоту проводиться в такому порядку:

— вимірюється маса снаряда, кг;

— вимірюється діаметр снаряда, мм;

— вимірюється швидкість польоту снаряда, м/с;

— визначається кінетична енергія снаряда ($E_к$, Дж) за формулою

$$E_к = \frac{mv^2}{2}, \quad (1)$$

де $E_к$ – кінетична енергія снаряда, Дж; m – маса снаряда, кг; v – швидкість польоту снаряда, м/с.

— обчислюється площа поперечного перерізу снаряда за формулою

$$S = \frac{\pi d^2}{4}, \quad (2)$$

де S – площа поперечного перерізу снаряда, мм^2; d – діаметр снаряда, мм; π – стала, що дорівнює 3,14;

— визначається питома кінетична енергія снаряда ($E_п$, Дж/мм^2) за формулою

$$E_п = E_к / S. \quad (3)$$

Ураховуючи формули (1) та (2) отримуємо формулу обчислення питомої кінетичної енергії снаряда

$$E_п = \frac{2mv^2}{\pi d^2}. \quad (4)$$

Далі перераховуються всі джерела невизначеностей для кожного з параметрів, які впливають на результат вимірювання та проводиться їх обрахування. Оскільки під час обрахувань параметрів немає додаткової інформації щодо розподілу, передбачається прямокутний розподіл[1].

Зручним способом виявлення джерел невизначеності, який ілюструє взаємозв'язок між ними, а також вплив на невизначеність кінцевого результату відповідно до формули (4), є побудова діаграми «причина-наслідок» (відома як діаграма Ісікави, або «риб'яча кістка») впливу кожного з джерел невизначеностей на результат вимірювання, завдяки чому можна уникнути дублювання під час обліку джерел невизначеності.

1. Швидкість польоту снаряда, *v.* Вимірювання швидкості польоту снаряда патрона здійснювалося реєстратором швидкості польоту кулі «ПОЛЕТ» моделі ИС-1. Згідно з документацією на прилад відносне відхилення під час вимірювання швидкості становить ± 0,1 %, діапазон вимірювання від 1 до 9000 м/с, тобто абсолютне відхилення під час вимірювання швидкості польоту снаряда становить ± 9 м/с. Отже, після проведення виміру швидкість польоту снаряда становитиме 283 ± 9 м/с.

[1] *Шкурдода С. В., Кожевніков В. В.* Зазнач. твір.

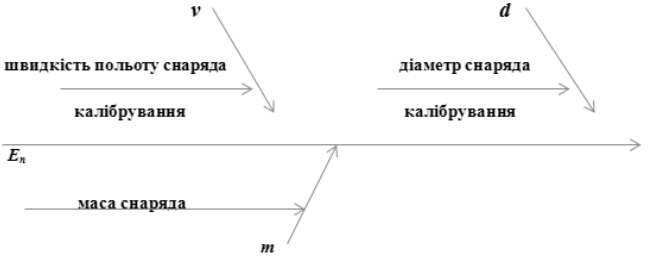

Рис. 1. Зображення діаграми Ісікави впливу джерел невизначеностей на результат вимірювання

Стандартна невизначеність вимірювання швидкості $u(v)$, виходячи з прямокутного розподілу, становитиме:

$$u(v) = 9 / \sqrt{3} = 5{,}1961 \text{ м/с}.$$

2. Маса снаряда, *m*. Відповідно до методики необхідно провести зважування снаряда, використовуючи ваги. Однак, оскільки частини та елементи конструкції патронів є виробами стандартними, розбіжності величин маси снарядів обумовлені технологічним допуском на їх виготовлення. Отже, дані про масу снарядів можемо отримати з довідкової літератури[1]: маса снаряда – кулі 5,6 мм спортивно-мисливського патрона становить 0,0025–0,0026 кг, або 0,00255 ± 0,00005 кг.

Стандартна невизначеність вимірювання маси *u(m)*, виходячи з прямокутного розподілу, становитиме:

$$u(m) = 0{,}00005 / \sqrt{3} = 0{,}0000288 \text{ кг}.$$

3. Діаметр снаряда, *d*. Відповідно до методики необхідно провести вимірювання діаметра снаряда – кулі 5,6 мм спортивно-мисливського патрона. Вимірювання проводилося за допомогою штангенциркуля ШЦ-1 ГОСТ 166-89. Ціна поділки шкали ноніуса – 0,05 мм, ціна поділки лінійки штанги – 1 мм, відхилення вимірювання відповідно до сертифіката становить ± 0,05 мм. Отже, діаметр снаряда становитиме 5,73 ± 0,05 мм.

Стандартна невизначеність вимірювання діаметра *u(d)*, виходячи з прямокутного розподілу, становитиме:

$$u(d) = 0{,}005 / \sqrt{3} = 0{,}00288 \text{ мм}.$$

Наступним кроком обрахуємо сумарну стандартну невизначеність. Для цього визначаємо питому кінетичну енергію снаряда ($E_п$, Дж/мм^2) за формулою (4)

$$E_п = \frac{2 \cdot 0{,}00255 \cdot 283^2}{3{,}14 \cdot 5{,}73^2} = 102{,}11/25{,}79 = 3{,}96 \text{ Дж/мм}^2.$$

[1] Патроны к стрелковому оружию/А. В. Коломийцев, И. С. Собакарь, В. Г. Никитюк, В. В. Сомов. Харьков, 2003. 336 с.; Патроны ручного огнестрельного оружия и их криминалистическое исследование/М. М. Блюм, А. С. Волнов, А. В. Жук и др. М.: ВНИИ МВД СССР, 1982. С. 294–296.

Для функції, яка подається у вигляді добутку множників, сумарну стандартну невизначеність оцінюють за рівнянням (5)

$$u_c(E_n) = E_n \times \sqrt{\left(\frac{u(v)}{v}\right)^2 + \left(\frac{u(m)}{m}\right)^2 + \left(\frac{u(d)}{d}\right)^2} \qquad (5)$$

із попереднім визначенням питомої кінетичної енергії снаряда.

Сумарна стандартна невизначеність становитиме:

$u_c(E_n) = 3{,}96 \cdot \sqrt{0{,}01836^2 + 0{,}01132^2 + 0{,}0005^2} = 0{,}0877$ Дж/мм^2.

На останньому етапі розраховують розширену невизначеність U за формулою (6)

$$U = k\, u_c, \qquad (6)$$

де k – коефіцієнт охоплення.

Розширена невизначеність визначає інтервал, у межах якого знаходиться більша частина розподілу значень, які з достатнім обґрунтуванням могли б бути приписані вимірюваній величині. У більшості практичних ситуацій приймають, що $k = 2$ при рівні довіри 95 % або $k = 3$ при рівні довіри 99 %.

$U(E_n) = k\, u_c(E_n) = 2\ 0{,}0877 = 0{,}1754$ Дж/мм^2, при $k = 2$ та

$U(E_n) = k\, u_c(E_n) = 3\ 0{,}0877 = 0{,}2631$ Дж/мм^2, при $k = 3$.

Отриманий результат питомої кінетичної енергії снаряда надають у вигляді $E_n \pm U(E_n)$, у нашому випадку це:

$3{,}96 \pm 0{,}1754$ Дж/мм^2, при рівні довіри 95 % та

$3{,}96 \pm 0{,}2631$ Дж/мм^2, при рівні довіри 99 %.

Розрахунки доводять, що найбільший унесок джерел (складових) невизначеності пов'язаний зі швидкістю, дещо менший показник має внесок маси та найменший внесок пов'язаний із діаметром снаряда, що показано в останній графі табл. 1.

Таблиця 1

Вклад джерел (складових) невизначеності в сумарну невизначеність

Джерела невизначеності	x	$u(x)$	$\sum \frac{u(x)}{x}$	$\frac{\frac{u(x)}{x}}{\sum \frac{u(x)}{x}}$
Швидкість польоту снаряда, м/с	283	5,1962	0,0347	52,88
Маса снаряда, кг	0,00255	0,0000289		32,61
Діаметр снаряда, мм	5,73	0,0289		14,51

Із метою подання вкладів джерел (складових) невизначеності в сумарну невизначеність певної величини доцільно застосовувати діаграми за принципом діаграми Парето, яка демонструє кількісне співвідношення різних показників у порядку їх зменшення (рис. 2).

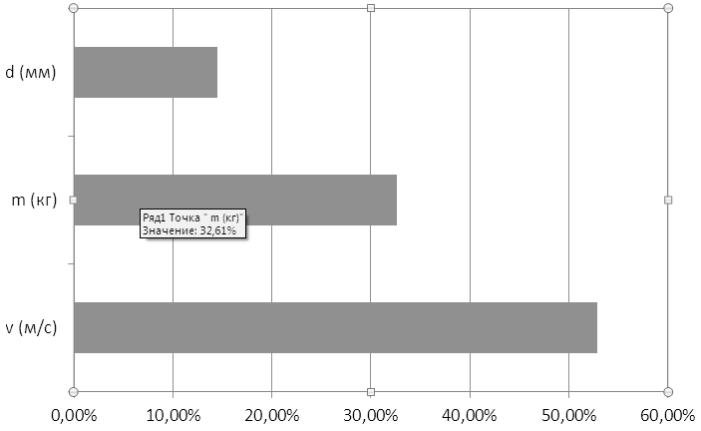

Рис. 2. Зображення діаграми Парето вкладів джерел (складових) невизначеності в сумарну невизначеність при розрахунку питомої кінетичної енергії снаряда

Далі *розглянемо приклад статистичного (апостеріорного) розрахунку (оцінювання за типом А)* невизначеності питомої кінетичної енергії снарядів під час визначення питомої кінетичної енергії куль 5,6 мм спортивно-мисливських патронів кільцевого запалювання заводського виробництва в кількості 11 штук із метою встановлення належності їх до боєприпасів вогнепальної стрілецької зброї та придатності до стрільби.

У разі надходження певної кількості патронів одного типу, виду, зразка вказуються у вигляді отриманих мінімального та максимального значень E_n снарядів. При розходженні цих значень не більше як на 5 % допускається наведення середнього арифметичного значення E_n снарядів.

Результати проведених відстрілів і розрахунків кінетичної енергії, площі поперечного перерізу кулі та питомої кінетичної енергії за формулами (1–3) заносимо в табл. 2.

Таблиця 2

Результати проведених відстрілів і розрахунків

№ з/п	*m*, кг	v, м/с	Ек, Дж	S, мм²	$E_n(x_i)$, Дж/мм²
1	0,00255	295,1	111,03	25,74	4,31
2	0,00255	296,1	111,79	25,74	4,34
3	0,00255	297,8	113,07	25,74	4,39
4	0,00255	297,9	113,15	25,74	4,40
5	0,00255	295,3	111,18	25,74	4,32
6	0,00255	297,8	113,07	25,74	4,39
7	0,00255	296,3	111,94	25,74	4,35
8	0,00255	296,4	112,01	25,74	4,35

№ з/п	m, кг	v, м/с	Ек, Дж	S, мм²	$E_n(x_i)$, Дж/мм²
9	0,00255	295,2	111,11	25,74	4,32
10	0,00255	294,9	110,88	25,74	4,31
11	0,00255	297,2	112,62	25,74	4,38

Примітка: у табл. 2 наведені середні значення маси та площі снаряда для спрощення розрахунків

Середнє арифметичне результатів вимірювань $\bar{x}$ розраховується за формулою

$$\bar{x} = \frac{1}{n}\sum_{i=1}^{n} x_i \,, \tag{7}$$

де x_i – результат вимірювання питомої кінетичної енергії снаряда кожного окремого патрона; n – порядковий номер результату вимірювання.

Отже, середнє арифметичне визначення питомої кінетичної енергії снарядів одинадцяти патронів згідно з табл. 2 становить

$$\bar{x} = \frac{1}{n}\sum_{i=1}^{n} x_i = 4{,}3504 \text{ Дж/мм}^2.$$

Стандартна невизначеність типу А розраховується як статистична оцінка стандартного відхилення середнього арифметичного $\bar{x}$ за формулою

$$u_A(\bar{x}) = \sqrt{\frac{1}{n(n-1)}\sum_{i=1}^{n}\left(x_i - \bar{x}\right)^2} \,. \tag{8}$$

Ураховуючи формулу (8), стандартна невизначеність $u_A(\bar{x})$ вимірювань питомої кінетичної енергії становить

$$u_A(\bar{x}) = \sqrt{\frac{1}{11\cdot 10}\sum_{i=1}^{11}\left(x_i - 4{,}3504\right)^2} = 0{,}0103 \text{ Дж/мм}^2.$$

На останньому етапі розраховують розширену невизначеність U_A за формулою

$$U_A(\bar{x}) = k\, u_A(\bar{x}), \tag{9}$$

де k – коефіцієнт охоплення.

У більшості практичних випадків за нормального закону розподілу приймають коефіцієнт охоплення $k = 2$ при рівні довіри 95,45% або $k = 3$ при рівні довіри 99,73%[1].

Тоді розширена невизначеність U_A становитиме:

$U_A(\bar{x}) = k\, u_A(\bar{x}) = 2\ 0{,}0103 = 0{,}0206$ Дж/мм², при рівні довіри 95,45%,

$U_A(\bar{x}) = k\, u_A(\bar{x}) = 3\ 0{,}0103 = 0{,}0309$ Дж/мм², при рівні довіри 99,73%.

Результат вимірювання питомої кінетичної енергії снарядів надають у вигляді:

$\bar{x} \pm U_A(\bar{x})$, тобто 4,3504 ± 0,02 Дж/мм², при рівні довіри 0,9545,

4,3504 ± 0,03 Дж/мм², при рівні довіри 0,9973.

[1] *Шкурдода С. В., Кожевніков В. В.* Зазнач. твір.

Проведемо розрахунок відносної розширеної невизначеності як відношення розширеної невизначеності до загального результату середнього арифметичного питомої кінетичної енергії досліджуваних снарядів і розширеної невизначеності при тих самих коефіцієнтах охоплення за формулою

$$U_A(\%) = \frac{U_A}{(\bar{x})} \times 100\% \qquad (10)$$

$$U_A = \frac{0,0206}{4,3504} \times 100\%,$$

що становить 0,47 % (при $k = 2$) та 0,71 % (при $k = 3$).

Підсумовуючи викладене, можливо зробити такі висновки:

— концепції похибки та невизначеності відрізняються тим, до якої величини відносять дисперсію, яка характеризує розкид спостережуваних значень. Але це не впливає на остаточний результат, а навпаки, обидві концепції доповнюють одна одну, утворюючи єдину концепцію оцінювання точності результатів вимірювань;

— розділення невизначеностей на тип А й В показує відмінність у способах оцінювання складових, а не відмінність у джерелах їх виникнення.

Під час застосування теоретичних знань на практиці різні способи оцінювання дозволяють провести обрахування невизначеності як статистичними, так і нестатистичними методами.

РАСЧЕТ НЕОПРЕДЕЛЕННОСТИ ИЗМЕРЕНИЙ ПРИ ПРОВЕДЕНИИ БАЛЛИСТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Кожевников В. В.

Рассмотрены вопросы оценивания неопределенности как неотъемлемой составляющей общих требований к компетенции измерительных лабораторий. Кратко рассмотрена концепция неопределенности, определены основные этапы оценивания результата измерений и его неопределенности. Алгоритмы оценивания неопределенности показаны на примерах расчета неопределенности измерений при проведении баллистического исследования боеприпасов.

Ключевые слова: неопределенность, оценивание, измерение, среднее арифметическое значение, коэффициент охвата, боеприпас, скорость полета пули, масса, диаметр, удельная кинетическая энергия.

CALCULATION OF MEASUREMENTS UNCERTAINTY AT CARRYING OUT OF BALLISTIC RESEARCHES

Kozhevnikov V. V.

Today one of the priority problems is receiving an accreditation certificate under the international standard ISO/IEC 17025:2006 by measurement laboratories of Expert service subdivision of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. One of the requirements which is shown to the accredited testing laboratories, is a presence of uncertainty estimation procedure and ability to apply it. As the ballistic researches are one of the important directions of researches which are carried out in the expert subdivisions, therefore the paper is devoted to the consideration of a question of uncertainty calculation in such measurements.

In the mathematical statistics two types of parametres which characterize dispersion of not correlated random variables are known: a root-mean-square deviation and a confidential interval. As the characteristics of uncertainty they are applied under the title standard and expanded uncertainty. An elementary estimation of measurements result and its uncertainty is carried out in such an order: description of the measured quantity; revealing of uncertainty sources; quantitative description uncertainty constituents (there are estimated uncertainty constituents which can be received a posteriori or a priori); calculation of standard uncertainty of each source, total standard uncertainty and expanded uncertainty. A posterior estimation is possible only in the case of carrying out multiple observations of the measured quantity (standard uncertainty of type A). An a priori estimation is carried out when multiple observations are not performed. In this case it's necessary to use the information received from the measurements performed before, from the passport data on the facilities of measuring technics or from reference books (standard uncertainty of type B). Short consideration of uncertainty concept, elucidation of the basic stages measurements result estimation and its uncertainty gives the chance to transform the theoretical knowledge into practical application of uncertainty estimation on examples of measurements uncertainty calculation during carrying out ballistic ammunition researches by two different ways.

Keywords: uncertainty, estimation, measurement, average arithmetic mean, coverage factor, ammunition, speed of bullet flight, weight, diameter, specific kinetic energy.

УДК 343.98

В. В. Сомов, старший науковий співробітник Харківського НДІСЕ

ВИЗНАЧЕННЯ ТИПУ ГРАНАТОМЕТА ОДНОРАЗОВОГО ЗАСТОСУВАННЯ ЗА ЙОГО СКЛАДОВИМИ ЧАСТИНАМИ ТА ФРАГМЕНТАМИ РЕАКТИВНОЇ ГРАНАТИ, ВИЯВЛЕНИМИ НА МІСЦІ ПОДІЇ

Розглянуто особливості конструкції складових частин реактивних гранатометів одноразового застосування. Визначено основні деталі гранатомета, які залишаються найменш пошкодженими на місці вибуху. Наведено їх розмірні характеристики, за якими можна визначити тип гранатомета одноразового застосування.

Ключові слова: гранатомет одноразового застосування, пусковий пристрій, ракетна частина реактивної гранати, маркувальні позначення.

Останнім часом збільшилася кількість злочинів проти життя та майна громадян із використанням протитанкових гранатометів одноразового застосування. Гранатомети потрапляють до рук злочинців із зони бойових дій, де вони широко застосовуються. Використання гранатометів у злочинних цілях обумовлено низкою їх властивостей, а саме: незначними розмірами, що дозволяє переносити їх приховано, простотою підготовки до пострілу, можливістю доставки гранати до цілі, що знаходиться на значній відстані, високою нищівною дією вибуху гранати. Найчастіше для кримінальних вибухів застосовуються гранатомети РПГ-18, РПГ-22 та РПГ-26.

© Сомов В. В., 2017

Протитанкові гранатомети одноразового застосування складаються з пускового пристрою і реактивної гранати[1]. Пусковий пристрій являє собою транспортно-пусковий контейнер і призначений для здійснення спрямованого пострілу, зберігання й транспортування реактивної гранати, захисту її від механічних пошкоджень, впливу метеорологічних факторів і біологічних шкідників при зберіганні та експлуатації.

Пускові пристрої за конструкцією є трубчатими напрямними: телескопічними (із розсувними трубами), із висувним насадком, трубою-моноблоком. У телескопічному пусковому пристрої зовнішня труба виготовляється зі склопластику, а внутрішня – зі сплаву на основі алюмінію. Труба пускового пристрою з висувним насадком і труба-моноблок виготовляються зі склопластику. Торці труб пускових пристроїв закриті кришками. Перед застосуванням гранатомета з телескопічним пусковим пристроєм задня кришка відкривається вручну, а передня кришка – при розсуванні труб. У пускових пристроях із висувним насадком передня кришка відкривається вручну, а задня скидається при зсуненні насадка вперед. У пускових пристроях із трубою-моноблоком торці труби закриваються гумовими кришками, які не знімаються з пускового пристрою перед пострілом.

Реактивна граната є некерованим снарядом і складається з головної частини з підривним пристроєм і ракетної частини[2].

Головна частина – каліберна, кумулятивної або термобаричної (багатофакторної – фугасної, осколкової, запалювальної) дії. Головна частина складається з обтічника та струмопровідного конуса, які виготовляються зі сплаву на основі алюмінію. Товщина металу обтічника 1,0 мм, а на ділянках розташування нарізі – 3,0 мм, товщина металу струмопровідного конуса складає 0,5 мм. Підривним пристроєм є п'єзоелектричний пристрій миттєвої контактної дії з дальнім зведенням і самоліквідацією.

Ракетна частина конструктивно складається з ракетного двигуна на твердому паливі (реактивний двигун) і стабілізатора. Основними елементами реактивного двигуна є: корпус, пороховий заряд, перехідне дно, вузол форсування, сопловий блок (сопловий насадок), запалювальний пристрій.

У корпусі двигуна розташовуються пороховий заряд, запалювальний пристрій та деталі кріплення. Корпус двигуна виготовляється зі сталі підвищеної міцності у вигляді циліндричної труби з товщиною стінки до 1,5 мм. Перехідне дно слугує для з'єднання головної й ракетної частин гранати та виготовляється зі сплаву на основі алюмінію.

Пороховий заряд складається з великої кількості одноканальних циліндричних шашок (трубчатих порохових елементів), які мають малу товщину склепіння, що згоряє, чим забезпечується їх повне згоряння до вильоту гранати з пускового пристрою. Запалювальний пристрій (запал) призначений для запалювання порохового заряду.

---

[1] Руководство по реактивной противотанковой гранате РПГ-18. М.: Воениздат, 1986. С. 3; Руководство по реактивной противотанковой гранате РПГ-22. М.: Воениздат, 1985. С. 3; Руководство по реактивной противотанковой гранате РПГ-26. М.: Воениздат, 1993. С. 3.

[2] Руководство. 1986. С. 18; Руководство. 1985. С. 20; Руководство. 1993. С. 17.

Вузол форсування встановлюється в соплі, складається з пінопластового диска та поліетиленової пробки, які склеєні між собою. Він призначений для створення первинного тиску (тиску розкриття сопла) у камері згоряння реактивного двигуна.

Сопловий блок реактивного двигуна гранати виготовляється з алюмінієвого сплаву у вигляді насадка на казенну частину камери згоряння. Головним елементом насадка є сопло. Воно являє собою калібрований переріз каналу насадка та створює реактивну тягу шляхом перетворення теплової енергії продуктів згоряння порохового заряду в кінетичну енергію газової струмини.

Аеродинамічний стабілізатор розташовується на корпусі соплового блока та виготовляється у вигляді оперення, що розкривається. Пір'я стабілізатора можуть розкриватися завдяки дії інерційних і аеродинамічних сил або примусово за допомогою пружин. Стабілізатор забезпечує аеродинамічну стійкість гранати в польоті.

При огляді місця події за фактом вибуху перевіряється, крім інших, слідча версія про можливість використання гранатомета одноразового застосування. Для цього встановлюються межі місця події, які визначаються дальністю розльоту осколків гранати, а також сектор кола, у якому міг бути здійснений постріл. Сектор обмежується радіусами кола, проведеними з центра кола, що збігається із центром вибуху, і окреслений дугою радіусом, рівним дальності пострілу з гранатомета. Сектор установлюється для визначення місця, з якого був здійснений постріл.

Сучасні гранатомети одноразового застосування мають прицільну дальність стрільби 200–600 м, отже такій величині має відповідати радіус кола, частиною якого є сектор обстрілу.

На місці пострілу можуть бути виявлені ознаки застосування гранатомета: обгорілі місцеві предмети; пусковий пристрій гранатомета; задня кришка пускового пристрою, що має висувний насадок; деталі вузла форсування. Якщо на місці пострілу не виявлені деталі гранатомета, оглядаються можливі шляхи відходу, де злочинець міг залишити пусковий пристрій гранатомета.

Інформацію про тип гранатомета, його виробника, номер партії та рік виготовлення дозволяють отримати маркувальні позначення[1] на виявленому пусковому пристрої (рис. 1).

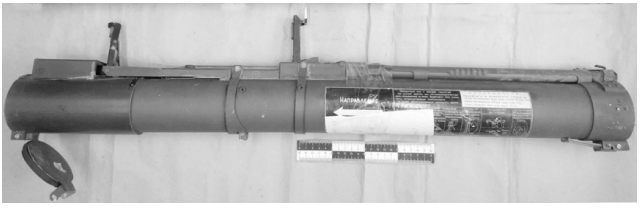

Рис. 1. Загальний вигляд пускового пристрою гранатомета РПГ-22 (вид зліва)

[1] Руководство. 1986. С. 27; Руководство. 1985. С. 39–42; Руководство. 1993. С. 31.

Маркувальні позначення на пусковому пристрої (рис. 2*а*): РПГ-22, 11-6-88, ОЛ, ВП-22, 11-4-88, 18-88-10, 7/1 ТР ВА 26-84-К містять інформацію відповідно про тип реактивної гранати, вибухову речовину гранати, тип підривного пристрою, пороховий заряд реактивного двигуна, їх виробників, номери партій виробів та роки виготовлення. Іноді зловмисники знищують маркувальні позначення на пусковому пристрої шляхом підчистки (рис. 2*в*). У такому разі тип гранатомета встановлюється за особливостями конструкції, розмірними характеристиками пускового пристрою (табл. 1)[1] і клеймом індексу, що присвоюється кожному типу боєприпаса Головним ракетно-артилерійським управлінням (ГРАУ) Міністерства оборони (рис. 2*б*).

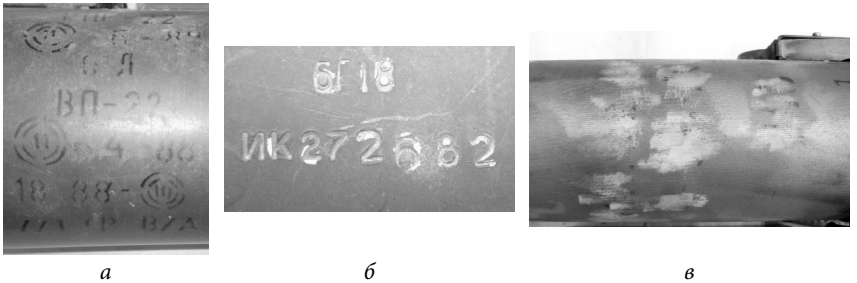

а *б* *в*

Рис. 2. Маркувальні позначення та клейма на деталях пускового пристрою гранатомета РПГ-22 (*а*, *б*) і знищені маркувальні позначення на пусковому пристрої (*в*)

Таблиця 1

Розмірні характеристики пускових пристроїв гранатометів

Розмірна характеристика	Скорочене найменування гранатомета					
	РПГ-18	**РПГ-22**	**РПГ-26**	**РПГ-27**	**РШГ-1**	**РШГ-2**
Довжина труби в бойовому положенні, мм	1050	820	770	1135	1135	770
Діаметр труби внутрішній, мм	63,5/61,0*	72,8	72,8	105,3	105,3	72,8
Діаметр труби зовнішній, мм	68	76	76	108,5	108,5	76

Примітка: * – у чисельнику – діаметр склопластикової труби, у знаменнику – діаметр труби з алюмінієвого сплаву.

[1] Див.: Висновки експертів Харківського НДІСЕ № 280, 949, 2903 за 2016 р.

Гранатометам належать певні індекси ГРАУ: РПГ-18 – ТКБ 076 (ранніх років випуску) та 6Г12 (з 1977 р.), РПГ-22 – 6Г18, РПГ-26 – 6Г19, РПГ-27 – 6Г22, РПГ-29 – 6Г20, РШГ-1 – 6Г39, РШГ-2 – 6Г31.

Виявлення на місці пострілу кришки пускового пристрою (рис. 3) дозволяє стверджувати, що вона належить гранатомету одноразового застосування РПГ-22, гранатомети інших типів не мають кришок, що скидаються при підготовці гранатомета до пострілу.

Рис. 3. Задня кришка пускового пристрою гранатомета РПГ-22

Наявність на місці пострілу фрагментів вузла форсування підтверджує факт використання гранатомета, але не дозволяє встановити його тип.

На місці вибуху гранати можуть знаходитися фрагменти корпусу головної частини гранати (рис. 4*а*) та деталі підривного пристрою (рис. 4*б*). На рис. 4*а* показані фрагменти обтічника головної частини гранати, ізоляційна втулка, що встановлюється між струмопровідним конусом і обтічником, екран із втулкою, фрагмент підтискного кільця головної частини реактивної протитанкової гранати. Метал фрагментів обтічника має товщину 1,0 мм, з одного боку поверхні фрагментів мають лакофарбове покриття зеленого кольору. Ізоляційна втулка та фрагмент підтискного кільця виготовлені з полімерного матеріалу, відповідно, сірого та білого кольорів. Екран виготовляється з ізоляційного полімерного матеріалу коричневого кольору. Маркувальні позначення на фрагментах обтічника, як правило, не зберігаються, решта фрагментів головної частини гранати не містять інформації про належність гранати певному типу гранатомета.

Деталь підривного пристрою гранати (рис. 4б), а саме, головна частина підривного пристрою (п'єзогенератор) має рельєфні маркувальні позначення – клейма, наприклад, ВП-16ГЧ, 533, Л4-83, що означають тип і модель пристрою «взрыватель пьезоэлектрический, модель 16, головная часть», номер заводу-виробника (533), номер партії (Л4), дві останні цифри (83) рік виготовлення (1983 р.).

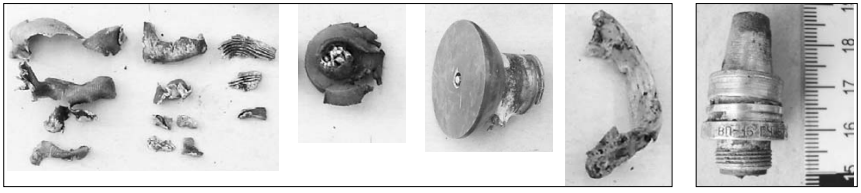

а *б*

Рис. 4. Фрагменти корпусу головної частини гранати (*а*)
і деталь підривного пристрою (*б*)

П’єзогенератори типу ВП-16ГЧ широко застосовуються в підривних пристроях гранат гранатометів багаторазового застосування (РПГ-7, РПГ-16) і гранат гранатометів одноразового застосування (РПГ-18, РПГ-22, РПГ-26, РШГ-2), тому тільки за їх ознаками визначити тип гранатомета неможливо.

На місці вибуху певних боєприпасів завжди залишаються деталі, які безпосередньо не контактують із зарядом вибухової речовини, через це вони не дуже пошкоджуються при вибуху. Так, на місці вибуху ручної осколкової гранати завжди залишається спусковий важіль запалу, на місці вибуху авіаційної бомби залишається стабілізатор бомби, на місці вибуху реактивної гранати гранатомета залишається ракетна частина – камера згоряння реактивного двигуна із сопловим блоком або фрагмент камери згоряння із сопловим блоком (рис. 5).

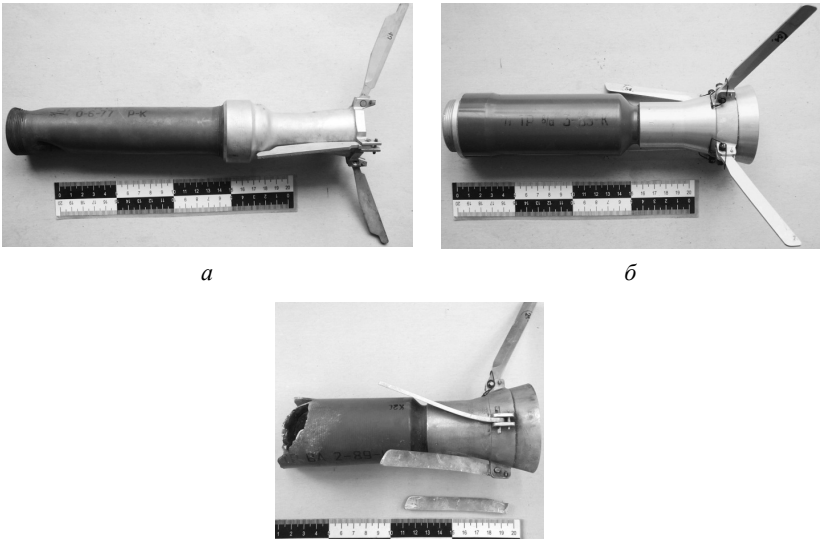

а *б*

в

Рис. 5. Ракетні частини гранат гранатометів: *а* – РПГ-18, *б* – РПГ-22, *в* – РПГ-26

Маркувальні позначення на ракетній частини гранати наносяться фарбою чорного кольору та мають вигляд, наприклад, 7/1 ТР в/а 3-83-К і 0-2-83 Р-К. Перше позначення стосується порохового заряду, друге позначення – двигуна, спорядженого пороховим зарядом. Ці маркувальні позначення не містять інформації про тип гранатомета одноразового застосування.

Ракетні частини реактивних гранат гранатометів одноразового застосування (рис. 5) розрізняються за конструкційним виконанням (за формою камери згоряння, соплового насадка, вихідного перерізу сопла, оперення стабілізатора).

У зв'язку з тим, що реактивний двигун гранати гранатомета РПГ-26 створений на основі двигуна гранати гранатомета РПГ-22, елементи конструкції зазначених двигунів мають спільні ознаки та окремі розмірні характеристики, що збігаються (табл. 2)[1].

Для визначення належності ракетної частини певному типу гранати реактивного гранатомета одноразового застосування необхідно виявити сукупність конструкційних особливостей і розмірних характеристик.

Таблиця 2

Розмірні характеристики реактивних двигунів

Розмірна характеристика	Скорочене найменування гранатомета			
	РПГ-18	РПГ-22	РПГ-26	РПГ-27
Довжина циліндричної частини камери згоряння, мм	186	100	120	140
Зовнішній діаметр циліндричної частини камери згоряння, мм	39,4	49,0	49,0	65,0
Діаметр критичного перерізу сопла, мм	26,5	23,0	29,0	39,0
Діаметр вихідного перерізу сопла, мм	41,0	60,0	60,0	88,0

Калібр гранати визначається за відстанню між протилежними приливками, які під час руху гранати в пусковому пристрої виконують функцію центрувального потовщення снаряда та в яких кріпляться пір'я стабілізатора.

При збігу частини конструкційних ознак з описами та ілюстраціями ракетних частин і неможливості встановити інші характерні ознаки, наприклад, при значному пошкодженні камери згоряння, визначальною характеристикою є діаметр критичного перерізу сопла. Зазвичай саме сопловий блок найменше пошкоджується. Його найбільш навантажена під час пострілу та найміцніша частина, що містить критичний переріз сопла, завжди залишається непошкодженою. Тому ретельний огляд місця вибуху при перевірці

[1] Див.: Висновки експертів Харківського НДІСЕ № 5022 за 2015 р., № 280, 949, 2903, 4768 за 2016 р.

слідчої версії про використання гранатомета одноразового застосування має бути спрямований на знаходження ракетної частини гранати.

Таким чином, тип використаного реактивного гранатомета одноразового застосування визначається за конструкційними особливостями та розмірними характеристиками пускового пристрою й ракетної частини реактивної гранати, виявленими на місці події.

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ТИПА ГРАНАТОМЕТА ОДНОРАЗОВОГО ПРИМЕНЕНИЯ ПО ЕГО СОСТАВНЫМ ЧАСТЯМ И ФРАГМЕНТАМ РЕАКТИВНОЙ ГРАНАТЫ, ВЫЯВЛЕННЫМ НА МЕСТЕ ПРОИСШЕСТВИЯ

Сомов В. В.

Рассмотрены особенности конструкции составных частей реактивных гранатометов одноразового применения. Определены основные детали гранатомета, оставшиеся наименее поврежденными на месте взрыва. Приведены их размерные характеристики, по которым можно определить тип гранатомета одноразового применения.

Ключевые слова: гранатомет одноразового применения, пусковое устройство, ракетная часть реактивной гранаты, маркировочные обозначения.

DETERMINATION OF THE TYPE OF A SINGLE-USE GRENADE LAUNCHER BASED ON ITS COMPOSITE PARTS AND FRAGMENTS OF REACTIVE GRENADE FOUND AT THE PLACE OF ACCIDENT

Somov V. V.

In carrying out an investigation into the explosion, among others, the investigative version of the use of a single-use reactive grenade launcher is being considered. The most common for criminal explosions are applied grenade launchers RPG-18, RPG-22, RPG-26. Their use is due to a number of such properties as small size and weight, which makes it possible to transfer them covertly, the range of the shot significantly exceeding the range of the hand grenade throw, the high detonating effect of the rocket grenade explosion. The single-use rocket launchers are generally of the same design. Their differences are in the features of the components construction and dimensional characteristics, which are given in the article. On the basis of expert practice, details of grenade launchers that remain at the site of the explosion and have the least damage are determined. These details are the objects of investigation of the explosion technical expertise. These objects include launchers of grenade launchers and rocket parts of jet grenades. The design features of the launchers, their dimensional characteristics and marking symbols make it possible to determine their belonging to a specific type of jet grenade launchers. Missile parts of jet grenades differ in the form of the combustion chamber of the jet engine, nozzle, in the size of the outlet section of the nozzle, in the form and size of the stabilizer feathers. To determine the belonging of the rocket part of the grenade to a specific type of jet grenade launcher, it's necessary to establish a set of structural features and dimensional characteristics. At considerable damage of the combustion chamber of the jet engine, as a rule, the nozzle block remains intact that allows to define diameter of critical section of a nozzle, and on it to establish type of the used single-use grenade launcher.

Keywords: single-use grenade launcher, launcher, rocket part of jet grenade, marking symbols.

UDC 343.98

D. Peikštenytė, chief expert of Forensic Science Center of Lithuania,
D. Vasiliauskienė, chief expert of Forensic Science Center of Lithuania, PhD in chemistry

INTERPRETATION OF RESULTS AND VERBAL STATEMENT OF COMBINED FORENSIC EXAMINATION IN CIGARETTE SMUGGLING CASE

The scale of smuggling of tobacco products in Lithuania is reviewed. The possibilities of assistance of experts from the Forensic Science Center of Lithuania in investigation of cigarette smuggling case are described. The verbal scale of results evaluation used in Department of Examination of Materials and Other Objects is discussed, on the basis of which the conclusion about the categorical contact of the objects is made.

Keywords: combined forensic examination, cross-transfer of microparticles, cigarette smuggling case.

Smuggling of tobacco products and their illegal circulation occupies most of the shadow economy in Lithuania. According to the results of the study of empty packs of cigarettes, the company "Nielsen" found that the amount of contraband cigarettes smoked in Lithuania in 2016 constituted 17.5 %[1]. Amount of illegally smoked cigarettes (%, in curve) and tax losses are presented on the Fig. 1.

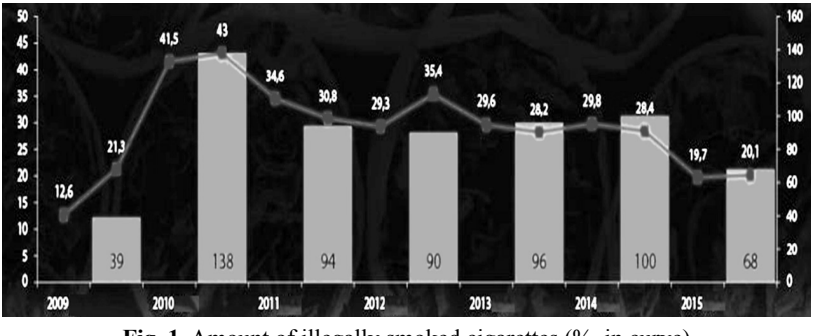

Fig. 1. Amount of illegally smoked cigarettes (%, in curve) and tax losses (mln EUR per year, in columns)

[1] State Border Guard Service at the Ministry of the Interior of the Republic of Lithuania 2016 activity report – 2016 March. No 8. Vilnius, 2016.

© Peikštenytė D., Vasiliauskienė D., 2017

The main reason for smuggling is the difference in the price of tobacco products in the EU and non-EU neighboring countries. For example, in Belarus, a pack of the most popular cigarettes costs about 0.5 euro, while the retail price of a pack of the most popular cigarettes in Lithuania is about 4–5 times higher. Smuggling of cigarettes accounts for 90 % of all smuggling cases recorded by the State Border Guard Service. In 2014, the officers of the State Border Guard Service detained almost 2 mln, in 2015 – more than 2 mln, in 2016 – more than 1 mln packs of contraband cigarettes. Most of the cigarette smuggling cases have been recorded on the border with Belarus (Fig. 2)[1].

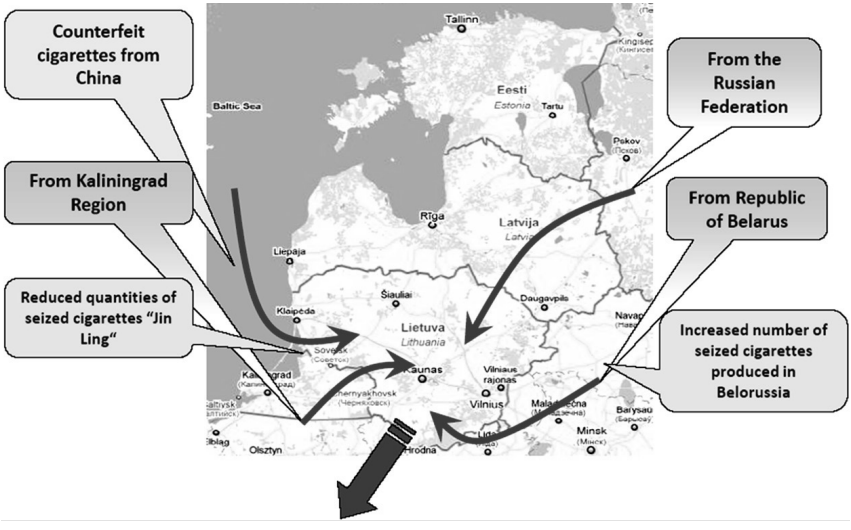

Fig. 2. Cigarette smuggling and illegal transportation routes

Smuggled cigarettes are transported hidden inside of cars and trailers, floated across the border along the Nemunas River, and bundles with cigarettes are carried over across the border by people. In the latter cases, cigarettes are packed in plastic bags with self-made handles from improvised materials – ribbons, ropes, etc. The bundles are carried in the form of a backpack or a shoulder yoke. When smugglers cannot be caught red-handed and suspects are detained using service dogs and operational data, their involvement in smuggling must be proved. In these cases, the assistance is provided by experts from the Forensic Science Center of Lithuania. The question of the contact between the clothing of suspected person and the bundle of cigarettes, as well as between the car and bundles is of the main importance.

It should be noted that in the case under consideration, the prompt actions of border guards, timely withdrawal of research objects and nature of the objects

[1] *Paigozinas V.* Smuggling via Lithuanian EU external border. *Material of Customs Department under the Ministry of Finance of the Republic of Lithuania*. Brussels, 2013.

themselves, their handicraft production – all this allowed us to conduct a complete combined study of materials, and to make positive categorical conclusion that there was contact between submitted objects.

On 2 November 2016, the border guards in the forest near an abandoned house found a hidden bundle with packs of cigarettes "Gold Super Slims" with excise marks of the Republic of Belarus. The bundle was wrapped in black plastic, self-made handles in the form of ribbons and ropes were attached to it imitating a backpack. The service dog led the border guards to the village and a suspect was detained there.

The examination of submitted items was carried out using classical and modern instrumental methods[1]: low power microscopy (stereoscopic microscope Nicon SMZ1000, magnification $20^{\times}$–$80^{\times}$) and high power, polarized microscopy (biological microscope Nikon Eclipse 50i, magnification $200^{\times}$–$400^{\times}$), Fourier Transform Infrared spectroscopy (Bruker FT-IR spectrometer Tensor II coupled with FT-IR microscope Hyperion 2000), microchemical analysis of fiber dyes, plastics and paints (qualitative reactions performed using concentrated inorganic acids and reduction-oxidation reactions).

The suspect's jacket and self-made handles removed from the bundle were submitted for examination. Self-made handles (Fig. 3) consisted of 3 ribbons with a rope. Ribbon No 1 was made of a piece of white fabric (100 % polyester fibers) which was stitched with red and blue stitches. Inside the ribbon was a purple color filling material (100 % polypropylene fibers). Ribbon No 2 was made of a piece of blue fabric (100 % polyester fibers), a fragment of a gray color rope twisted from polypropylene strips was attached to one end. Ribbon No 3 was about 160 cm long, the fabric of the ribbon consisted of polyester fibers of orange, brown and white colors.

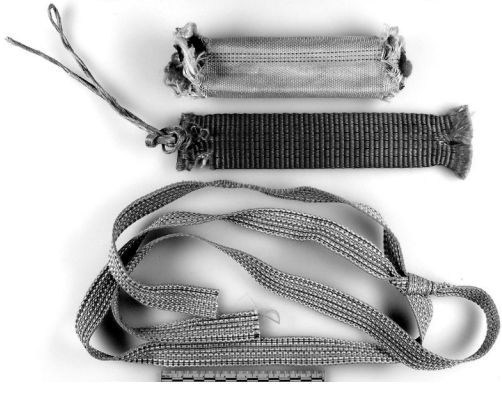

Fig. 3. Self-made handles removed from the bundle with packs of cigarettes

[1] The Manual of the Best Practice for the Forensic Examination of fibres. – ENFSI, 2013; The Manual of the Best Practice for the Forensic Examination of Paint. Brussels. – ENFSI, 2009.

When an external examination of the suspect's jacket (Fig. 4) was made, it was found that the jacket consisted of artificial suede (100 % polyester microfibers, thickness 3 μm), the black paint finish being on the suede's surface. The inner side of the jacket, collar and cuffs was made of artificial fur (100 % acrylic fibers). The jacket was decorated with strips of artificial leather, in many places the plastic of strips was worn out.

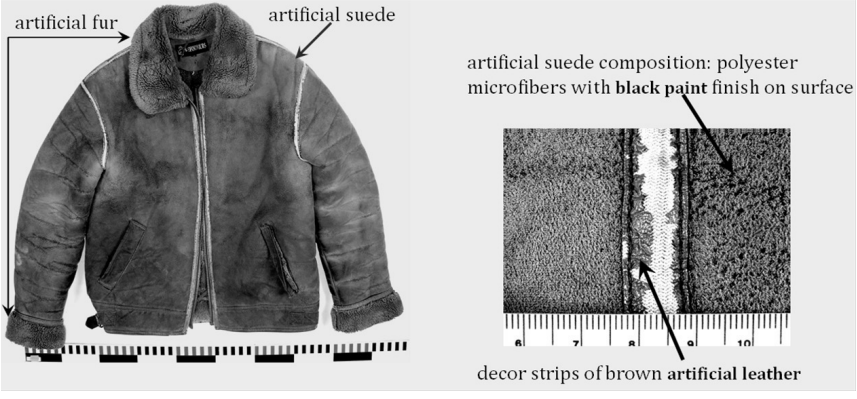

Fig. 4. Suspect's jacket

On the self-made handles microscopic search for microparticles matching the microparticles from the jacket was performed and vice versa – on the jacket was performed a search for microparticles matching the microparticles from the self-made handles. In addition, a search for the same foreign microparticles (not included in the composition of submitted objects) was conducted.

It was determined that various microparticles (fibers, microparticles of paint, plastic) which corresponded to complete composition of the suspect's jacket were found on the presented self-made handles:

— tufts of brown polyester fibers matching the brown polyester fibers of artificial suede from the suspect's jacket by color, structure, thickness, type and class of fibers, polymer composition, color changes (or stability) in specific reagents and chemical class of dyes (Fig. 5);

— single tuft of brown polyester fibers with black paint microparticles on its surface. The black paint matched the paint of artificial suede's finishing of the suspect's jacket according to color, morphological features and chemical composition: binders, pigments and fillers (Fig. 6);

— microparticles of brown plastic matching the plastic of artificial leather from the decor strips of the suspect's jacket by color, morphological features and chemical composition: polymer, pigments and fillers (Fig. 7);

— two types of yellowish brown acrylic fibers (delustred fibers with diameter 110 μm and non-delustred fibers with diameter 60 μm) matching the fibers of the suspect's jacket artificial fur according to color, shade, structure, thickness, type

and class of fibers, polymer composition, color changes (or stability) in specific reagents and dyeing with the same chemical class dye mixture (Fig. 8, 9).

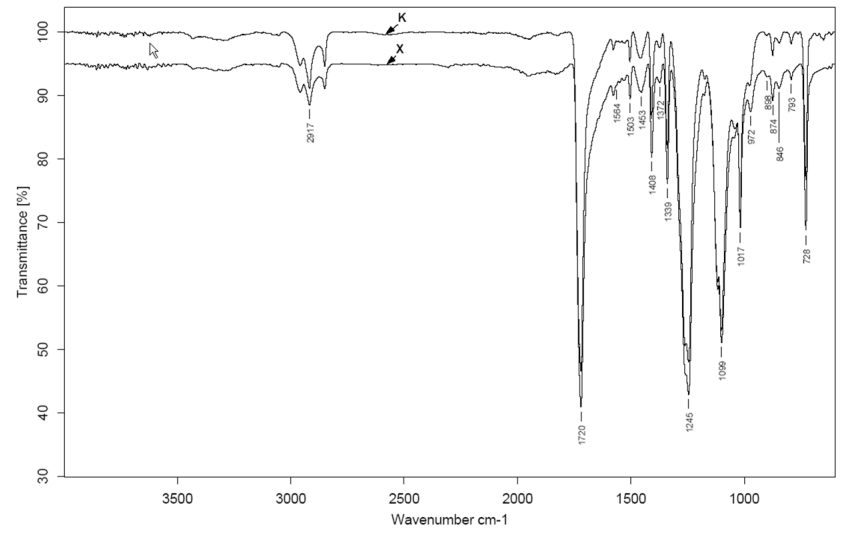

Fig. 5. FTIR spectra of compared brown polyester (PET) fibres

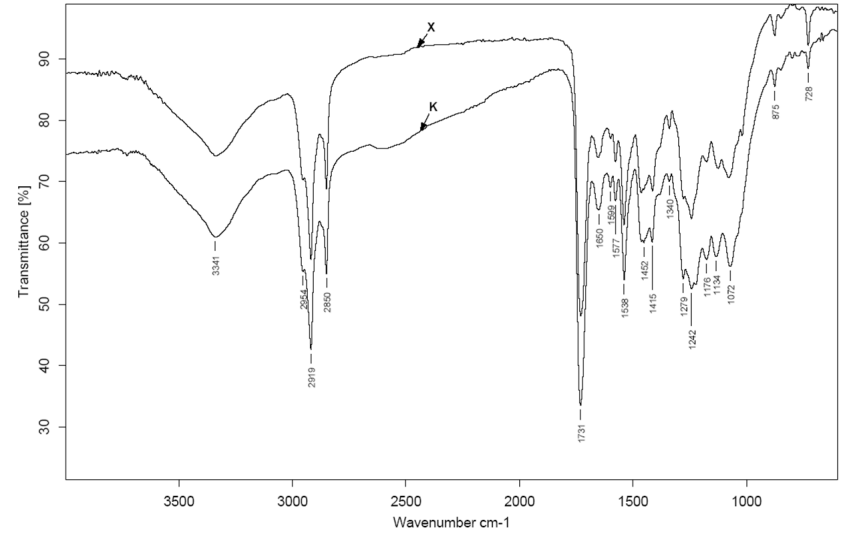

Fig. 6. FTIR spectra of compared black paints

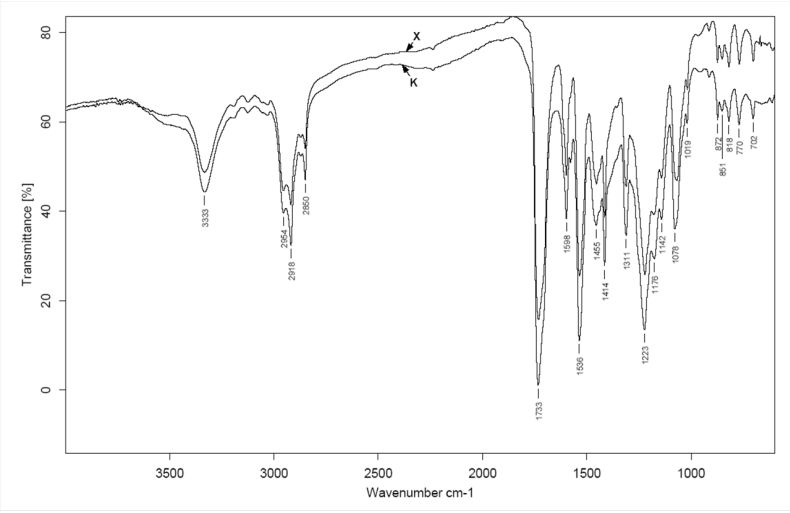

Fig. 7. FTIR spectra of compared brown plastics

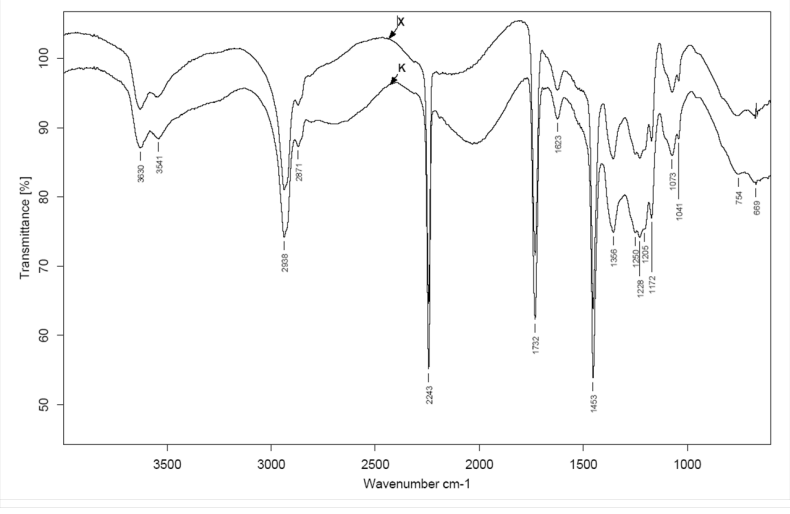

Fig. 8. FTIR spectra of compared brown acrylic fibers (acrylonitrile-methylacrylate copolymer).

On the other hand, microparticles (fibers of two types, plastic microparticles) which were consistent with the fibers of the two ribbons and the plastic of the rope were found on the suspect's jacket:

— purple color polypropylene fibers matching the fibers of filler from the ribbon No1 by color, structure, thickness, type and class of fibers, polymer composition (Fig. 10);

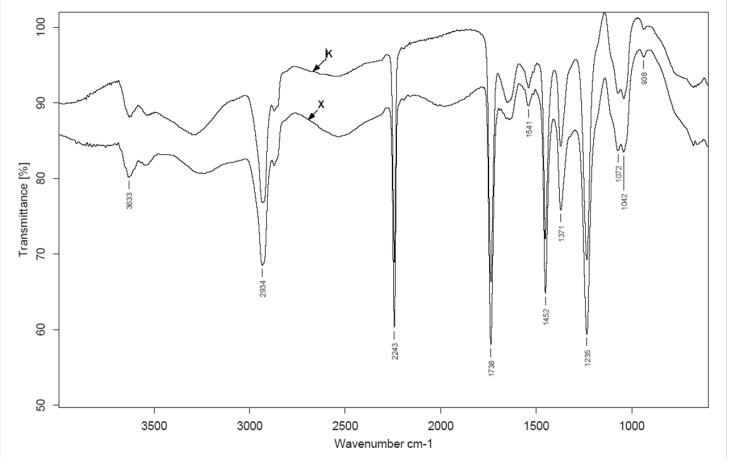

Fig. 9. FTIR spectra of compared brown acrylic fibers (acrylonitrile-vinylcetate copolymer).

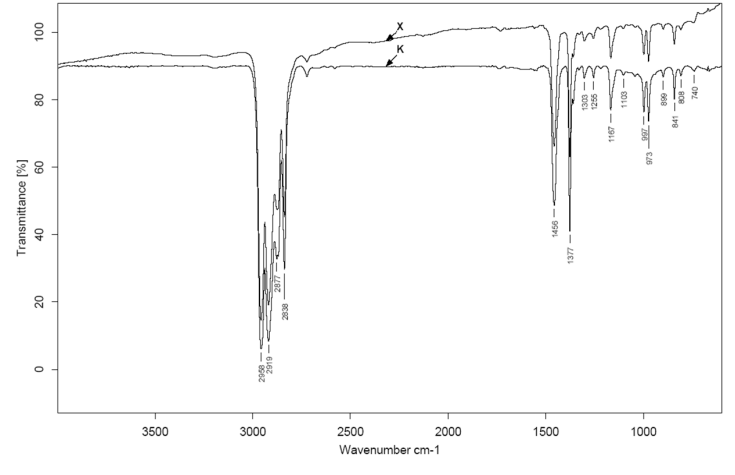

Fig. 10. FTIR spectra of compared purple color polypropylene fibers

— blue polyester fiber matching the fibers from the ribbon No 2 by color, structure, thickness, type and class of fibers, polymer composition, by color changes (or stability) in inorganic concentrated acids (Fig. 11);

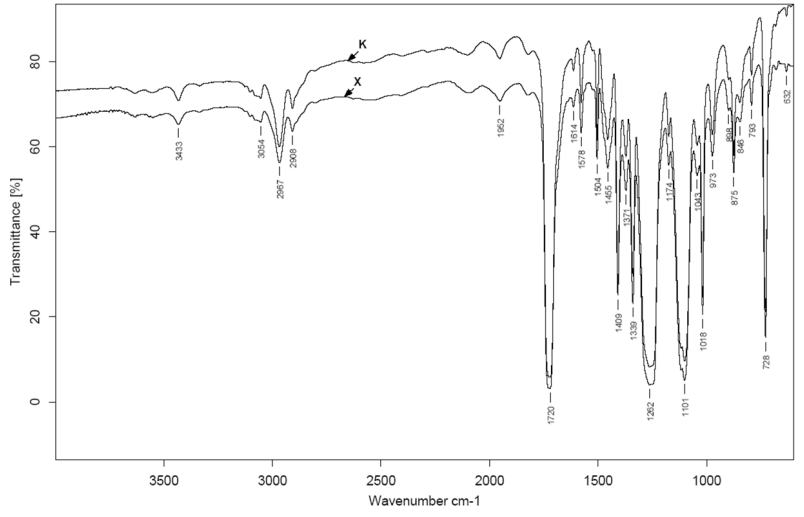

Fig. 11. FTIR spectra of compared blue polyester fibers

— microparticles of gray color plastic matching the gray color plastic of rope, attached to the ribbon No 2, according to color, morphological features and chemical composition: polymer, pigments and fillers (Fig. 12).

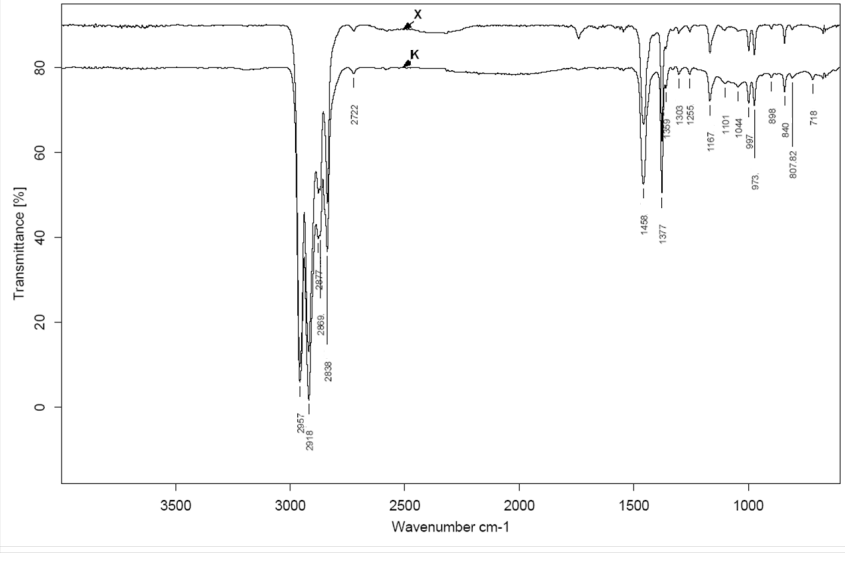

Fig. 12. FTIR spectra of compared gray plastics

Moreover, two types of the same foreign microparticles were found on the suspect's jacket and self-made handles:

— microparticles of red paint matching by color, morphological features and chemical composition: binder, pigments and fillers (Fig. 13);

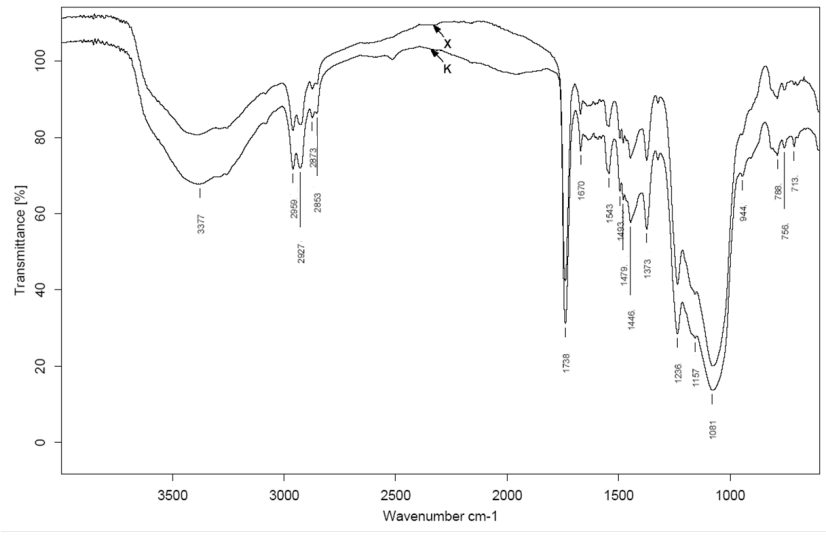

Fig. 13. FTIR spectra of microparticles of red paint.

— leaves of the same peat-moss (Fig. 14) – toothed peat-moss *(Sphagnum cuspidatum)*[1].

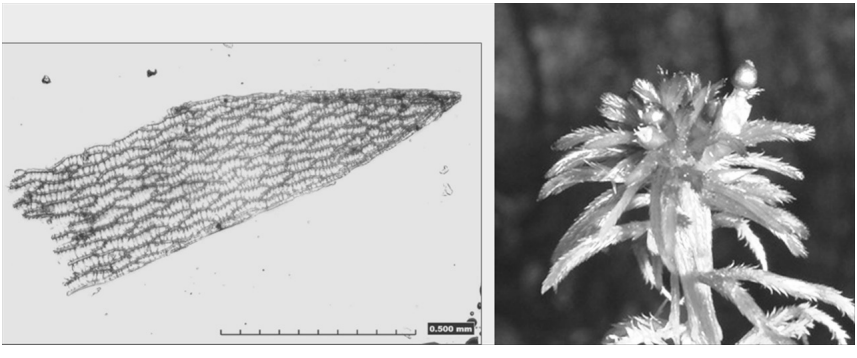

Fig. 14. Leaves of the toothed peat-moss (*Sphagnum cuspidatum*).

[1] *Игнатов М. С., Игнатова Е. А.* Флора мхов средней части европейской России. Т. 1. Sphagnaceae – Hedwigiaceae. М., 2003.

It should be noted, that foreign microparticles, such as textile fibers, soil, peat were also detected in other forensic examinations of cigarette smuggling performed in our lab.

For the interpretation of forensic examination results, the following verbal statement scale (Fig. 15) is used in the Department of Examination of Materials and Other Objects of the Forensic Science Center of Lithuania: negative categorical conclusion – "no", "cannot be determined", "weak probability", "moderate probability", "high probability", "very high probability"; positive categorical conclusion – "yes".

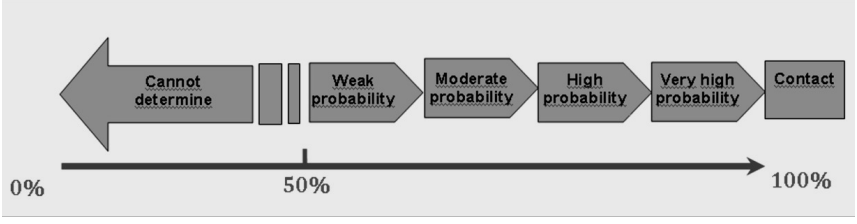

Fig. 15. Scale of verbal statement applied in FSC of Lithuania.

Following requirements must be satisfied to formulate a positive categorical conclusion that the contact among submitted objects has occurred[1]:

— cross-transfer of microparticles must be found on the objects under investigation;

— material composition of the investigated objects must be diverse and numerous;

— recovered microparticles must correspond to the larger part of material composition of the investigated objects;

— presence of matching foreign microparticles (textile or other origin) individualizing the interacting system must be defined.

In this particular case, cross-transfer of microparticles and the same foreign microparticles were found on the objects under investigation (Fig. 16). The diversity of recovered microparticles corresponded to the larger part of material composition of the investigated objects. Summarizing the totality of findings of combined forensic examination and estimating that all the requirements for solving this issue have been fulfilled, the conclusion was made that the suspect's jacket and self-made handles removed from the bundle had been in contact.

[1] *Пучков В. А.* Теоретические и методические основы решения задачи о факте контактного взаимодействия комплектов одежды между собой и с другими объектами. *Экспресс-информация*. Вып. 4. М., 1983; *Talaliene D., Vasiliauskiene D.* Evidential value of Textile Fibre Examinations. *Proceedings of the 4th Meeting of European Fibres Group*. London, 1996. P. 27–32.

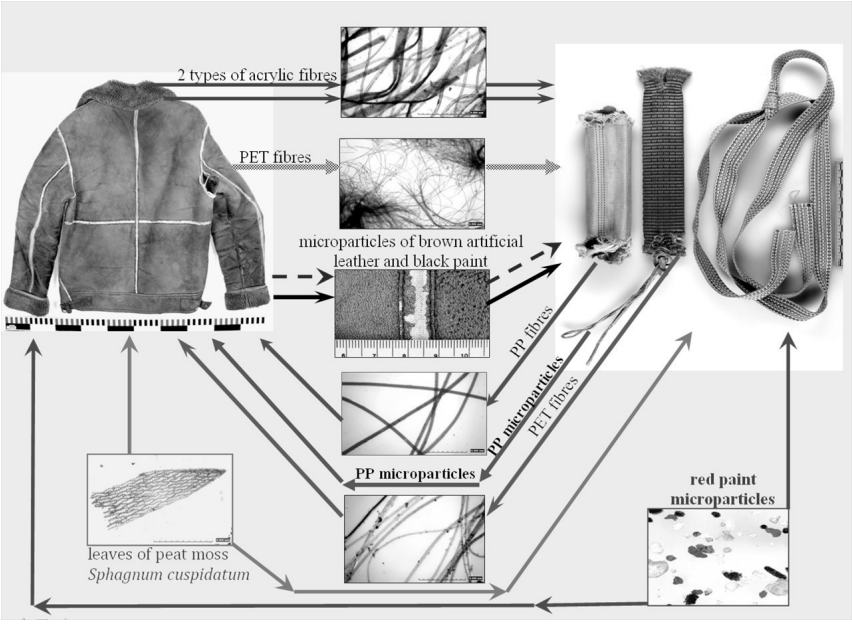

Fig. 16. Findings of combined forensic examination.

The present case study demonstrates the impact of forensic experts in cigarette smuggling cases investigation and reinforces the importance of close cooperation between forensic science and pre-trial investigation institutions.

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ И ВЕРБАЛЬНАЯ ОЦЕНКА РЕЗУЛЬТАТОВ КОМПЛЕКСНОЙ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ В ДЕЛЕ О КОНТРАБАНДЕ СИГАРЕТ

Пейкштяните Д. С., Василяускиене Д. Б.

Контрабанда табачных изделий и незаконное их обращение занимают большую часть теневой экономики в Литве. По результатам исследования пустых пачек сигарет компанией Nielsen установлено, что в 2016 г. контрабандные сигареты составляли 17,5 %. Главная причина контрабанды – различие в цене табачных изделий в странах ЕС и не входящих в ЕС соседних странах. Например, в Белоруссии пачка самых популярных сигарет стоит около 0,5 евро, а в Литве розничная цена такой пачки примерно в 4–5 раз выше. Контрабанда сигарет составляет 90 % всех случаев контрабанды, зафиксированной Службой пограничной охраны. Большинство случаев контрабанды сигарет зафиксировано на границе с Белоруссией.

В статье представлен пример комплексного экспертного исследования, проведенного в связи с расследованием уголовного дела о контрабанде сигарет.

2 ноября 2016 г. пограничники в лесу, около заброшенного дома, обнаружили спрятанную связку, в которой были пачки сигарет Gold Super Slims с акцизными

знаками Республики Беларусь. Связка была обернута в черный полиэтиленовый мешок, к ней были прикреплены самодельные ручки в виде лент и веревок, имитируя рюкзак. Служебная собака привела пограничников в село, где было задержано подозреваемое лицо.

На исследование были представлены куртка подозреваемого и самодельные ручки, снятые со свертка:

— самодельные ручки состояли из трех лент с веревкой;

— куртка подозреваемого была из искусственной замши, состоящей из полиэфирных микроволокон (3 мкм), поверхность замши окрашена краской черного цвета. Внутренняя сторона куртки, воротник и манжеты из искусственного меха, состоящего из акриловых волокон. Куртка декорирована ленточками из искусственной кожи, пластик искусственной кожи во многих местах истерт.

На представленных к исследованию самодельных ручках был проведен поиск микрочастиц, одинаковых с микрочастицами куртки, и наоборот – на куртке был проведен поиск микрочастиц, одинаковых с микрочастицами самодельных ручек. Кроме того, был проведен поиск одинаковых посторонних (не входящих в состав исследуемых объектов) микрочастиц.

В исследовании использовались такие методы: микроскопическое исследование, инфракрасная Фурье-микроспектроскопия, микрохимическое исследование красителей.

На самодельных ручках обнаружены микрочастицы (волокна, микрочастицы краски, пластика), которые полностью соответствовали составу материала куртки подозреваемого.

На куртке подозреваемого были обнаружены микрочастицы (волокна двух типов, микрочастицы пластика), одинаковые с волокнами двух лент и пластиком веревки.

Кроме того, на куртке и ручках обнаружены два типа одинаковых посторонних микрочастиц: микрочастицы красной краски и листья торфяного мха – сфагнума остроконечного (Sphagnum cuspidatum).

В Отделе экспертиз веществ и изделий Центра судебной экспертизы Литвы для интерпретации результатов исследований используется такая вербальная шкала оценки: отрицательный категорический вывод, не представляется возможным установить, малая степень вероятности, вероятно, высокая степень вероятности, очень высокая степень вероятности, положительный категорический вывод.

Для формулирования положительного категорического вывода о факте контактного взаимодействия объектов необходимо выполнение таких условий:

— на исследуемых объектах должен быть установлен двусторонний (взаимопереходящий) перенос микрочастиц;

— состав исследуемых объектов должен быть разнообразным и многочисленным по видовому и цветовому составу;

— перенесенные микрочастицы должны соответствовать большей части состава исследуемых объектов;

— наличие одинаковых посторонних микрочастиц (волокнистого или другого происхождения), индивидуализирующих взаимодействующую систему.

Обобщив совокупность установленных признаков и оценив то, что удовлетворены все условия для решения вопроса о контактном взаимодействии, в этом конкретном случае сделан вывод, что представленные на исследование объекты – самодельные ручки, изготовленные из трех лент с веревкой, которые сняты со свертка, контактировали с курткой подозреваемого.

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ Й ВЕРБАЛЬНА ОЦІНКА РЕЗУЛЬТАТІВ КОМПЛЕКСНОЇ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ В СПРАВІ ПРО КОНТРАБАНДУ СИГАРЕТ

Пейкштяніте Д. С., Василяускіене Д. Б.

Контрабанда тютюнових виробів і незаконний їх обіг займають більшу частину тіньової економіки в Литві. За результатами дослідження порожніх пачок сигарет компанією Nielsen установлено, що у 2016 р. контрабандні сигарети становили 17,5 %. Головна причина контрабанди – відмінність у ціні тютюнових виробів у країнах ЄС і сусідніх країнах, що не входять до ЄС. Наприклад, у Білорусії пачка самих популярних сигарет коштує близько 0,5 євро, а в Литві роздрібна ціна такої пачки приблизно в 4–5 разів вище. Контрабанда сигарет становить 90 % усіх випадків контрабанди, зафіксованою Службою прикордонної охорони. Більшість випадків контрабанди сигарет зафіксовано на кордоні з Білорусією.

У статті надано приклад комплексного експертного дослідження, проведеного у зв'язку з розслідуванням кримінальної справи про контрабанду сигарет.

2 листопада 2016 р. прикордонники в лісі, біля покинутого будинку, виявили схований згорток, у якому були пачки сигарет Gold Super Slims з акцизними знаками Республіки Білорусь. Згорток був загорнений у чорний поліетиленовий мішок, до нього були прикріплені саморобні ручки у вигляді стрічок і мотузок, які імітували рюкзак. Службовий собака привів прикордонників у село, де була затримана підозрювана особа.

На дослідження були надані куртка підозрюваного й саморобні ручки, зняті зі згортка:

— саморобні ручки складалися із трьох стрічок із мотузкою;

— куртка підозрюваного була зі штучної замші, що складається з поліефірних мікроволокон (3 мкм), поверхня замші пофарбована фарбою чорного кольору. Внутрішня сторона куртки, комір і манжети зі штучного хутра, що складається з акрилових волокон. Куртка декорована стрічечками зі штучної шкіри, пластик штучної шкіри в багатьох місцях стертий.

На наданих на дослідження саморобних ручках був проведений пошук мікрочастинок, однакових із мікрочастинками куртки, і навпаки – на куртці був проведений пошук мікрочастинок однакових із мікрочастинками саморобних ручок. Крім того, був проведений пошук однакових сторонніх (що не входять до складу досліджуваних об'єктів) мікрочастинок.

У дослідженні використовувалися такі методи: мікроскопічне дослідження, інфрачервона Фурье-мікроспектроскопія, мікрохімічне дослідження барвників.

На саморобних ручках виявлені мікрочастинки (волокна, мікрочастинки фарби, пластику), які повністю відповідали складу матеріалу куртки підозрюваного.

На куртці підозрюваного були виявлені мікрочастинки (волокна двох типів, мікрочастинки пластику), однакові з волокнами двох стрічок і пластиком мотузки.

Крім того, на куртці й ручках виявлено два типи однакових сторонніх мікрочастинок: мікрочастинки червоної фарби та листи торф'яного моху – сфагнуму шпичастого (Sphagnum cuspidatum).

У Відділі експертиз речовин і виробів Центру судової експертизи Литви для інтерпретації результатів досліджень використовується така вербальна шкала оцінювання: негативний категоричний висновок, не є можливим установити, малий ступінь імовірності, імовірно, високий ступінь імовірності, дуже високий ступінь імовірності, позитивний категоричний висновок.

Для формулювання позитивного категоричного висновку про факт контактної взаємодії об'єктів необхідне виконання таких умов:

— на досліджуваних об'єктах має бути встановлене двостороннє (взаємоперехідне) перенесення мікрочастинок;

— склад досліджуваних об'єктів повинен бути різноманітним і численним за видовим і колірним складом;

— перенесені мікрочастинки повинні відповідати більшій частині складу досліджуваних об'єктів;

— наявність однакових сторонніх мікрочастинок (волокнистого або іншого походження), що індивідуалізують взаємодіючу систему.

Узагальнивши сукупність установлених ознак і оцінивши те, що виконані всі умови для вирішення питання про контактну взаємодію, у цьому конкретному випадку зроблено висновок, що надані на дослідження об'єкти – саморобні ручки, виготовлені із трьох стрічок із мотузкою, які зняті зі згортка, контактували з курткою підозрюваного.

УДК 343.98:543.544.9

В. А. Руднєв, завідувач лабораторії Харківського НДІСЕ, кандидат хімічних наук,
А. Ф. Клімчук, старший науковий співробітник Харківського НДІСЕ,
Л. В. Нардід, старший науковий співробітник Харківського НДІСЕ,
О. Д. Буй, провідний науковий співробітник Харківського НДІСЕ, кандидат хімічних наук,
Д. М. Дзюбак, співробітник Служби безпеки України

КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ НАПІВСИНТЕТИЧНИХ МОТОРНИХ ОЛИВ ІНОЗЕМНОГО ТА ВІТЧИЗНЯНОГО ВИРОБНИЦТВА

Установлено характеристики зовнішнього вигляду моторних олив в УФ-променях, параметри розчинності. Наведено результати досліджень структурно-групового складу деяких напівсинтетичних олив іноземного й вітчизняного виробництва із використанням методів тонкошарової хроматографії та ІЧ-спектроскопії. Визначено відмінності в спектральних характеристиках напівсинтетичних олив від моторних олив. Показано, що найбільш інформативним методом, який дозволяє виявляти характеристичні ознаки напівсинтетичних олив, є метод тонкошарової хроматографії. При цьому картина хроматографічного розділення напівсинтетичних олив при огляді хроматографічних пластинок в УФ-променях, обробленні парами йоду та реактивом Маркі включає ряд зон, характерних як для мінеральних, так і для синтетичних олив.

 © Руднєв В. А., Клімчук А. Ф., Нардід Л. В., Буй О. Д., Дзюбак Д. М., 2017

Ключові слова: напівсинтетичні моторні оливи, тонкошарова хроматографія, ІЧ-спектроскопія.

Протягом останніх років автомобільний ринок України поповнюється автомобілями іноземного виробництва, обслуговування яких потребує використання паливно-мастильних матеріалів, у тому числі олив іноземного виробництва. Двигуни сучасних автомобілів експлуатуються в екстремальних умовах, що призводить до проблем їх змащування, які не можуть бути вирішені тільки за допомогою вуглеводневих (мінеральних) олив. Останніми роками іноземні виробники автомобілів працюють над підвищенням потужності та надійності двигунів, що потребує розроблення спеціальних рецептур моторних олив. Залежно від типу двигунів і їх робочих характеристик використовують різні за експлуатаційними властивостями оливи.

Із літературних джерел[1] відомо, що за кордоном розроблено декілька класів сполук, які сьогодні використовуються у виробництві синтетичних і напівсинтетичних моторних олив. До них належать: полі-α-олефіни, ефіри двохосновних кислот, алкілбензоли, неопентилові поліоли та ін. Найчастіше використовуються моторні оливи на основі полі-α-олефінів і складних ефірів. Полімеризації високомолекулярних олефінів зараз надають великого значення, оскільки структура цих полімерів наближена до ідеальної конфігурації молекул вуглеводнів нафтової (мінеральної) природи.

Заслуговують на увагу так звані напівсинтетичні оливи. Ці оливи мають у своєму складі як синтетичну, так і мінеральну складову. Тобто напівсинтетичні оливи – це суміш мінеральних і синтетичних олив, де вміст останніх коливається від 20 до 40 % залежно від виробника.

На практиці напівсинтетичні моторні оливи мають дещо гірші показники в'язкості, окиснюваності, а також більш низький рівень присадок, ніж синтетичні оливи, однак їх рекомендують використовувати для автомобілів із великим пробігом. Слід також відзначити, що напівсинтетичні моторні оливи більш ніж у два рази дешевші за синтетичні оливи, а це має важливе значення для користувачів автотранспорту.

Напівсинтетичні мастильні матеріали іноземного виробництва досить часто стають об'єктами інженерно-транспортних, пожежно-технічних та товарознавчих експертиз.

Відповідно до загальних положень методики криміналістичних досліджень матеріалів, речовин і виробів, віднесення об'єкта до множини подібних до нього здійснюється за умов наявності відомостей, які характеризують властивості або особливості складу об'єкта. Оскільки нині в риміналістичній літературі не існує достатньої інформації про структурно-груповий склад напівсинтетичних моторних олив іноземного виробництва, їх дослідження значно ускладнюється.

[1] *Виппер А. Б., Виленкин А. В., Гайснер Д. А.* Зарубежные масла и присадки. М.: Химия, 1981. 185 с.; *Кламан Д.* Смазки и родственные продукты. М.: Химия, 1988. 453 с.

Ураховуючи зазначене, нами були досліджені напівсинтетичні моторні оливи декількох закордонних виробників із метою одержання інформації про особливості їх структурно-групового складу й виявлення ознак для вирішення класифікаційних та ідентифікаційних завдань.

Для дослідження було обрано три групи моторних олив європейського та вітчизняного виробництв:

— напівсинтетичні оливи: Super Dunamic 10w-40 (Німеччина), ZIC 10w-40 (Південна Корея); Pemco 10w-40 (Польща), Semi sinthetik 10w-40 (Україна), Premium Semi sinthetik 10w-40 (Україна);

— повністю синтетична олива: ESSO Ultron Fuly Sinthetik 5w-40 (Німеччина);

— мінеральні оливи: Universal Mineral oil (Україна), Standart Venol 15w-40 (Німеччина).

Дослідження проводилося за такими етапами:

1. Визначення кольору олив у видимій ділянці спектра та УФ-променях ртутно-кварцової лампи.

2. Установлення розчинності зразків олив в органічних розчинниках.

3. Дослідження методом тонкошарової хроматографії.

4. Дослідження методом спектрометрії в середній ІЧ-ділянці спектра.

1. Для дослідження кольору олив у видимій ділянці спектра та УФ-променях ртутно-кварцової лампи було використано стереомікроскоп МБС-2 (збільшення до 25$^{\times}$, відбите світло), лампа люмінесцентна УК-1. Отримані дані наведені в табл. 1.

Таблиця 1

Кольорові характеристики олив

№	Назва оливи	Колір оливи	Колір в УФ-променях
1	Super Dunamic 10w-40	темно-жовтий	біло-блакитний
2	ZIC 10w-40	світло-жовтий	біло-блакитний
3	Pemco 10w-40	темно-жовтий	біло-блакитний
4	Semi sinthetik 10w-40	світло-жовтий	біло-блакитний
5	Premium Semi sinthetik	світло-жовтий	біло-блакитний
6	ESSO Ultron Fuly Sinthetik5w-40	жовтий	блакитний
7	Universal Mineral oil	світло-жовтий	біло-блакитний
8	Standart Venol 15w-40	світло-жовтий	біло-блакитний

2. Дослідження розчинності олив в органічних розчинниках проводилося в полі зору стереомікроскопа МБС-2 (збільшення до 25$^{\times}$, відбите світло). Результати дослідження наведені в табл. 2.

Таблиця 2

Розчинність олив в органічних розчинниках

№	Назва оливи	Гексан	Хлороформ	Спирт етиловий	Діетиловий ефір
1	Super Dunamic 10w-40	р	р	н	р
2	ZIC 10w-40	р	р	н	р
3	Pemco 10w-40	р	р	н	р
4	Semi sinthetik 10w-40	р	р	н	р
5	Premium Semi sinthetik	р	р	н	р
6	ESSO Ultron Fuly Sinthetik 5w-40	р	р	н	р
7	Universal Mineral oil	р	р	н	р
8	Standart Venol 15w-40	р	р	н	р

Умовні позначення: «н» – не розчиняється; «р» – розчиняється.

3. Дослідження олив методом тонкошарової хроматографії здійснювалося відповідно до загальноприйнятої методики[1] з використанням хроматографічних пластинок Sorbfil.

Досліджувані зразки олив у кількості 0,2–0,4 мкл наносили на стартову лінію двох хроматографічних пластинок Sorbfil. Як рухому фазу використовували суміш розчинників: октан – бензол (5:1). Після підняття фронту елюенту на 10 см, пластинки виймалися з хроматографічної камери та висушувалися на повітрі до повного видалення розчинника. Аналізували пластинки за схемою:

— огляд пластинок в УФ-променях ртутно-кварцової лампи;

— витримування пластинок у камері, насиченій парами йоду;

— оброблення пластинок 2 % розчином формаліну в концентрованій сірчаній кислоті (реактив Маркі).

Характер проявлення та значення показників наведені в табл. 3.

При визначенні структурно-групового складу олив методом тонкошарової хроматографії між мінеральними, синтетичними та напівсинтетичними оливами виявлені такі розбіжності:

— на хроматограмах мінеральних олив № 7, 8 та напівсинтетичних олив № 1–5 виявлені чіткі плями дворогої форми з переходом кольорів від

[1] Криминалистическое исследование нефтепродуктов и горючесмазочных материалов: метод. пособие для экспертов, следователей и судей / И. А. Золотаревская, Е. В. Шевырева, М. Л. Карабач и др. М.: ВНИИСЭ, 1987. Т. 1, 2.

Таблиця 3

Характер хроматографічного розділення зразків олив

№	Назва оливи	Колір люмінесценції	Показник R_f	Проявлення в парах йоду	Показник R_f	Реактив Маркі	Показник R_f
1	Super Dunamic 10w-40	Пляма дворогої форми з переходом кольорів від фіолетового до блакитного	0,30–0,55	Кольори плям: жовтий буро-зелений жовтогарячий пляма білого кольору	 0,10 0,13 0,16 0,75	Пляма буро-червоного кольору витягнутої форми	Від 0,30 до 0,90
2	ZIC 10w-40	Пляма дворогої форми з переходом кольорів від фіолетового до блакитного	0,30–0,53	Кольори плям: жовтий буро-зелений жовтогарячий пляма білого кольору	 0,10 0,13 0,17 0,80	Пляма буро-червоного кольору витягнутої форми	Від 0,30 до 0,90
3	Pemco 10w-40	Пляма дворогої форми з переходом кольорів від фіолетового до блакитного	0,30–0,55	Кольори плям: жовтий буро-зелений жовтогарячий пляма білого кольору	 0,10 0,13 0,17 0,85	Пляма буро-червоного кольору витягнутої форми	Від 0,30 до 0,95
4	Semi sinthetik 10w-40	Пляма дворогої форми з переходом кольорів від фіолетового до блакитного	0,30–0,53	Кольори плям: жовтий буро-зелений жовтогарячий пляма білого кольору	 0,10 0,12, 0,18 0,83	Пляма буро-червоного кольору витягнутої форми	Від 0,30 до 0,85
5	Premium Semi sinthetik	Пляма дворогої форми з переходом кольорів від фіолетового до блакитного	0,30–0,53	Кольори плям: жовтий буро-зелений жовтогарячий пляма білого кольору	 0,10 0,12, 0,16 0,85	Пляма буро-червоного кольору витягнутої форми	Від 0,30 до 0,85

Закінчення табл. 3

№	Назва оливи	Колір люмінесценції	Показник R_f	Проявлення в парах йоду	Показник R_f	Реактив Маркі	Показник R_f
6	ESS0 Ultron Fuly Sinthetik	Пляма у вигляді витягнутої свічки молочно-фіолетового кольору	Від старту до 0,65	Кольори плям: жовтий буро-зелений жовтогарячий	 0,10 0,12, 0,16	Пляма буро-червоного кольору	Від 0,30 до 0,85
7	Universal Mineral oil	Пляма дворогої форми з переходом кольорів від фіолетового до блакитного	0,25–0,55	Дві плями білого кольору	0,70–0,90	Кольори плям: коричневий синє-зелений синій буро-червоний	 0,45 0,55 0,60 0,75
8	Standart Venol 15w-40	Пляма дворогої форми з переходом кольорів від фіолетового до блакитного	0,25–0,55	Дві плями білого кольору	0,70–0,90	Кольори плям: коричневий синє-зелений синій буро-червоний	 0,45 0,55 0,60 0,75

Примітка: при дослідженні відмічено, що яскравість кольорових зон на хроматограмах не завжди однакова, що може бути зумовлено різницею відсоткового співвідношення мінеральної та синтетичної складових у зразках напівсинтетичних олив.

фіолетового до блакитного на ділянці хроматографічної рухливості з R_f = = 0,25–0,55, що свідчить про наявність ароматичних вуглеводнів різного ступеня циклічності в складі як мінеральних, так і напівсинтетичних моторних олив. На хроматограмі зразка синтетичної оливи подібної картини не спостерігалося;

— при проявленні парами йоду на хроматограмах зразків синтетичної оливи № 6 та напівсинтетичних олив № 1–5 відмічені плями жовтого, бурозеленого та жовтогарячого кольорів від лінії старту;

— на хроматограмах зразків напівсинтетичних олив на ділянці хроматографічної рухливості парафінових вуглеводнів відмічено наявність плям білого кольору, як і на хроматограмах мінеральних моторних олив.

Отже, картина хроматографічного розподілення вуглеводнів напівсинтетичних олив значно відрізняється від картини хроматографічного розподілення вуглеводнів мінеральних олив.

4. Дослідження напівсинтетичних моторних олив методом ІЧ-спектрометрії проводилося з метою встановлення основи олив, а також для отримання інформації про можливість застосування методу для виявлення наявності в оливах комплексу присадок.

Реєстрація спектрів поглинання проводилася на спектрофотометрі NICOLET-380 (приставка SMART PERFORMER, фірма Thermo Electron Corporation, США) в стандартних умовах. ІЧ-спектри реєструвалися на ділянці хвильових чисел від 650 до 4000 $см^{-1}$ (свідоцтво про державну метрологічну атестацію № 87782/1).

Проби зразків моторних олив наносилися на пластину з бромистого калію (KBr), накривалися другою пластиною та закріплялися в тримачі. Товщина шару оливи між пластинами регулювалася за допомогою прокладок різної товщини (0,05–0,15 мм), виготовлених з алюмінієвої фольги.

Параметри проведення аналізу: ділянка вимірювання – 400–4000 $см^{-1}$; роздільна здатність – 4; швидкість запису – 0,6329; посилення – 4; кількість сканів – 32.

ІЧ-спектри моторних олив містять:

— інтенсивні смуги поглинання на ділянці 2800–3000 $см^{-1}$, зумовлені валентними коливаннями зв'язку *C-H*;

— інтенсивну смугу поглинання на 1460 $см^{-1}$, що характеризує деформаційні коливання зв'язків *C-H* у метильній і метиленових групах;

— смугу середньої інтенсивності на 1380 $см^{-1}$, зумовлену симетричними деформаційними коливаннями метильних груп;

— дублет середньої інтенсивності на 720 $см^{-1}$, що відповідає маятниковим коливанням ланцюгів $(CH_2)_n$;

— смуга поглинання на ділянці 1604–1640 $см^{-1}$ відповідає площинним коливанням груп *C=C* ароматичного кільця;

— смуги поглинання на ділянці 800–1100 $см^{-1}$ свідчать про наявність нафтенових вуглеводнів.

ІЧ-спектри напівсинтетичних моторних олив містять:

— смуги поглинання на ділянці 972–974 $см^{-1}$, які свідчать про наявність антиокислювальної присадки (діалкілдітіофосфат цинку);

— смуги поглинання на ділянці 1061, 1078 $см^{-1}$, що свідчать про наявність присадки диспергуючої дії (кальцій – магній сульфонат);

— смуги поглинання на ділянці 1158, 1739 $см^{-1}$, які свідчать про наявність в'язкісної присадки (поліметилметакрилат).

Результати спектрометричного дослідження свідчать про те, що:

1. Мінеральні та напівсинтетичні моторні оливи в основному містять у своєму складі парафінові вуглеводні (смуги поглинання 720, 1380, 1440–1460, 2800–3000 $см^{-1}$) і в невеликих кількостях ароматичні вуглеводні (смуга поглинання 1604–1640 $см^{-1}$).

2. Напівсинтетичні моторні оливи за ІЧ-спектрами не виявилося можливим відрізнити від мінеральних моторних олив через накладання характеристичних смуг компонентів олив і маскуючих речовин. Виняток становлять синтетичні моторні оливи, виготовлені на основі діефірів (наявність смуги поглинання 1704–1740 $см^{-1}$ (наприклад, ESSO Ultron Fuly Sinthetik 5w-40).

3. Метод ІЧ-спектроскопії дає змогу виявити наявність антиокислювальної, антидиспергуючої та в'язкісної присадок в досліджуваних напівсинтетичних оливах.

4. При дослідженні методом ІЧ-спектроскопії доцільно використовувати звичайний метод реєстрації між пластинами з KBr або в рідинній кюветі. Це дозволяє змінювати товщину поглинаючого шару, збільшуючи інформативність отриманого спектра. Застосування більш сучасного методу – порушеного повного внутрішнього відбиття з ZnSe кристалом – звужує спектральний діапазон (до 650 $см^{-1}$ замість 400 $см^{-1}$) і призводить до отримання спектрів із більш високим рівнем шумів, що унеможливлює реєстрацію малоінтенсивних смуг поглинання (в умовах застосованого обладнання).

Таким чином, оцінюючи результати проведених досліджень, можна констатувати таке:

— використання методу хроматографії в тонкому шарі сорбенту дозволяє встановити відмінність у структурно-груповому складі вуглеводнів, які складають основу напівсинтетичних, синтетичних і мінеральних моторних олив;

— метод ІЧ-спектоскопії дає змогу визначити комплекс присадок у складі олив, але однозначно ідентифікувати мінеральні та напівсинтетичні оливи в межах проведеного дослідження не виявилося можливим.

На сьогодні вважається необхідним продовження науково-дослідних і пошукових робіт з розроблення методик дослідження напівсинтетичних моторних олив вітчизняного та закордонного виробництва.

КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ПОЛУСИНТЕТИЧЕСКИХ МОТОРНЫХ МАСЕЛ ЗАРУБЕЖНОГО И ОТЕЧЕСТВЕННОГО ПРОИЗВОДСТВА

Руднев В. А., Климчук А. Ф., Нардид Л. В., Буй О. Д., Дзюбак Д. М.

Установлены характеристики внешнего вида моторных масел в УФ-лучах, параметры растворимости. Приведены результаты исследований структурно-

группового состава некоторых полусинтетических масел иностранного и отечественного производства с использованием методов тонкослойной хроматографии и ИК-спектроскопии. Определены отличия в спектральных характеристиках полусинтетических масел от моторных масел. Показано, что наиболее информативным методом, позволяющим выявлять характеристические признаки полусинтетических масел, является метод тонкослойной хроматографии. При этом картина хроматографического разделения полусинтетических масел при осмотре хроматографических пластинок в УФ-лучах, обработке парами йода и реактивом Марки включает ряд зон, характерных как для минеральных, так и для синтетических масел.

Ключевые слова: полусинтетические моторные масла, тонкослойная хроматография, ИК-спектроскопия.

CRIMINALISTICS RESEARCH OF SEMISYNTHETIC MOTOR OILS OF FOREING AND DOMESTIC PRODUCTION

Rudniev V. A., Klimchuk A. F., Nardid L. V., Bui O. D., Dziubak D. M.

Characteristics of engine oils exterior in spectrum UV region, solubility parametres are determined. By results of research it's established that all types of the investigated engine oils are characterized by similar colour characteristics, ability to solubility in liquids of various nature and polarity. The results of researches of structurally-group composition of some semisynthetic oils of foreign and domestic production with the use of methods of thin-layer chromatography and IR-spectroscopy are presented. The use of IR-spectroscopy method gives the basic information on the structure of investigated objects under condition of registration of corresponding absorption bands, and also makes it possible to detect the presence of additives of antioxidant, dispersive and viscous purpose. An obstacle for reliable interpretation of IR spectra at an establishment of oil concrete type (mineral, semisynthetic or synthetic) is the presence of common intensive absorption bands, and also imposing of more intensive bands on less intensive (masking). Efficiency of this method use for an establishment of oil type is situational. It depends on composition which is defined by the manufacturer. In order to obtain more informative IR spectra we may recommend a classical method of registration – using liquid cuvettes or in a thin layer between the plates made from KBr. The use of the thin-layer chromatography method has shown possibility of semisynthetic oils differentiation from mineral and synthetic oils under condition of complex processing of chromatograms with the Marki reactant, iodine vapors and examination in UV-beams. It's ascertained that received chromatograms of semisynthetic oils have an overall separation pattern with motor and synthetic oils. At that chromatograms of mineral and synthetic oils essentially differ from each other. Thus, attributing oils to semisynthetic becomes possible when obtaining a chromatographic separation pattern in a thin layer of a sorbent at set of signs characteristic both for mineral and for synthetic oils.

Keywords: semisynthetic motor oils, thin-layer chromatography, IR-spectroscopy.

УДК 631.421.2

Г. А. Амбарян, эксперт отдела почвоведческих и биологических экспертиз Национального бюро экспертиз Республики Армения,
А. В. Сантросян, начальник отдела экологической экспертизы Национального бюро экспертиз Республики Армения,
Ю. Р. Ишханян, эксперт отдела экологической экспертизы Национального бюро экспертиз Республики Армения

МОНИТОРИНГ ЗАГРЯЗНЕНИЯ ПОЧВ НЕКОТОРЫХ РЕГИОНОВ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ ТЯЖЕЛЫМИ МЕТАЛЛАМИ

Изучено состояние почвы ряда территорий Республики Армения. Особенно выделены результаты мониторинга почвы города Ереван. Материалом исследования служили почвенные пробы из районов города Еревана с разным уровнем техногенного загрязнения. Обоснована необходимость разработки норм ориентировочно допустимых концентраций веществ и перехода к системе нормирования концентраций с учетом особенностей конкретных регионов.

Ключевые слова: предельно допустимая концентрация, тяжелые металлы, степень загрязненности, гигиеническая оценка опасности загрязнения, ориентировочно допустимая концентрация.

Как известно, территории мегаполисов испытывают высокую антропогенную нагрузку, которая в ряде случаев приводит к сильной загрязненности почв тяжелыми металлами. В крупных городах поступление тяжелых металлов в почву обусловлено в первую очередь выбросами автотранспорта, промышленных предприятий, тепловых электростанций, миграцией из свалок и открытых карьеров. Отметим, что валовое содержание тяжелых металлов в естественных незагрязненных почвах обусловлено их концентрацией в исходной материнской породе и находится под влиянием почвообразовательных процессов и почвенных характеристик, таких как содержание органического вещества, реакция среды, гранулометрический состав. Однако изменение уровня концентрации тяжелых металлов в почве происходит в основном под влиянием антропогенного фактора.

Тяжелые металлы относятся к преобладающим загрязняющим веществам, наблюдения за которыми обязательны во всех средах. Накопление загрязняющих химических элементов в городских почвах в значительной степени связано с промышленными предприятиями и их отходами, выбросами и сбросами. Почвы, окружающие промышленные предприятия различного профиля, как правило, содержат токсичные элементы в количествах, превышающих предельно допустимые концентрации (ПДК) в десятки и сотни раз. И именно ПДК химических веществ в почве является основным

© Амбарян Г. А., Сантросян А. В., Ишханян Ю. Р., 2017

критерием гигиенической оценки опасности загрязнения почв вредными веществами.

Как известно, ПДК представляет собой комплексный показатель безвредного для человека содержания химических веществ в почве, поскольку используемые при их научном обосновании критерии отражают все возможные пути опосредованного воздействия загрязнителя на контактирующие среды, биологическую активность почвы и процессы ее самоочищения. При этом каждый из путей воздействия оценивается количественно с обоснованием допустимого уровня содержания веществ по каждому показателю вредности. Наименьшее из обоснованных уровней содержания является лимитирующим и принимается за ПДК вещества, так как отражает наиболее уязвимый путь воздействия данного токсиканта.

Предельно допустимая концентрация веществ в почвенном слое устанавливается с учетом его фоновой концентрации, стойкости и токсичности. При этом ПДК – это концентрация химического вещества в слое почвы, которая не должна оказывать прямого или косвенного отрицательного влияния на соприкасающиеся с почвой среды, здоровье человека и на самоочищающуюся способность почвы. Таким образом, важно подчеркнуть, что ПДК загрязняющих веществ в почвах определяется не только их химической природой и токсичностью, но и особенностями самих почв.

На территории Республики Армения значения предельно допустимых концентраций химических веществ утверждены приказом Министра здравоохранения Республики Армения от 25 января 2010 г. В контексте этого приказа необходимо выделить научную работу Американского университета Армении, выполненную по инициативе *Center for Responsible Mining* и посвященную исследованию почв на территориях детских садов и школ некоторых экологически наиболее неблагополучных областей республики. Основные результаты анализа проб, взятых с территорий города Капан, а также поселков Сюник и Ачанан Сюникской области, приведены в табл. 1. В целях получения межлабораторных сравнительных анализов, в аккредитованных лабораториях Центра мониторинга воздействия на окружающую среду Министерства охраны природы РА и ООО «ЭкоАтом» сотрудниками университета были проведены общие исследования на наличие металлов в 9-ти пробоотборах (табл. 1, строка «фоновая концентрация»).

Полученные результаты свидетельствуют, что уровень опасности загрязнения территорий детских садов и школ упомянутых населенных пунктов высокий. Как видно из табл. 1, фактическое суммарное количество всех химических элементов в несколько раз превышает гигиенические нормы ПДК, однако степень зараженности этих почв, согласно ориентировочно оценочной шкале опасности загрязнения почв по суммарному показателю загрязнения, как не странно, допустимая, т. е. по факту мы имеем взаимоисключающие результаты.

Анализируя значения среднегеометрических концентраций тяжелых металлов первого класса опасности, таких как свинец, кадмий, медь, мышьяк, которые приведены в табл. 1, отметим, что на сегодняшний день ПДК в почвах разрабатываются главным образом только с гигиенических пози-

ций, они не учитывают многообразия почв, в частности, их свойства. При этом складывается парадоксальная ситуация, когда фоновое содержание токсичных элементов в почвах может превышать установленные значения ПДК, что мы и имеем в приведенных результатах исследования почв упомянутых районов. При этом выращиваемая на них продукция в полной мере может соответствовать принятым нормативам. Для населения, адаптированного к фоновым условиям места проживания, могут быть совсем другие нормы, регламентирующие качество почвы.

Приведенные примеры дают основание считать ошибочным применение единых норм ПДК для определения степени загрязненности почвы для всей территории Армении, следовательно, появляется необходимость в разработке норм ОДК (ориентировочно допустимых концентраций) и переходе к системе нормирования концентраций с учетом особенностей конкретных регионов (региональные или территориальные): региональные нормы ОДК химических веществ в почве позволят дифференцированно подходить к оценке эколого-гигиенического состояния почв различных регионов.

Таблица 1

Результаты анализов проб почв, взятых с территорий Сюникской области Республики Армения

Химические элементы		**Мышьяк (*As*)**	**Кадмий (*Cd*)**	**Медь (*Cu*)**	**Свинец (*Pb*)**
ПДК, мг/кг		2	–	3	32
Школы/ детсады	Кол-во проб	Среднеарифметическая концентрация, мг/кг			
г. Капан					
Детсады-10	41	12,7–35,38	0,14–0,98	190,56–828,02	13,43–45,51
Школы-9	45	13,36–39,65	0,16–0,57	87,71–584,08	10,4–50,69
с. Сюник					
Детсад-1	5	50,82	0,74	339,47	22,71
Школа-1	5	24,29	0,2	869,95	19,33
с. Ачанан					
Школа-1	3	15,94	0,65	735,61	20,30
Фоновая концентрация	9	16,7	0,31	103,8	21,0

Заметим, что внедрение региональных норм ОДК химичесих веществ даст возможность реальной оценки целесообразности создания тех или иных видов производств в отдельных регионах на территории Армении с учетом фоновых концентраций химических веществ в почве региона (территории), обеспечит условия для более обоснованной экспертной оценки воздействия предлагаемого производства на окружающую среду.

Что же касается Еревана, столицы и крупнейшего по численности населения и площади города Армении, то, к сожалению, загрязнение городских почв мало исследовано, в свете испытываемых территориями Еревана высоких антропогенных нагрузок.

Известно, что в процессе урбанизации формируется новая природно-городская система, состоящая из природных экосистем, промышленных зон, транспортных магистралей и др. Вдобавок происходит образование новых типов искусственно созданных систем в результате деградации, уничтожения или замещения природной среды. Однако, почвы в городе подвержены воздействию тех же факторов почвообразования, что и естественные почвы (климат, рельеф, материнские породы, растительный и животный мир), но при ведущем антропогенном факторе, который воздействует на почву прямо или косвенно, изменяя природные факторы почвообразования. В то же время особенности антропогенного фактора определяются типом хозяйственного использования и историей развития территории. В результате формируются специфические типы почв или почвоподобных тел[1]. Городские почвы – это почвы, имеющие созданный в результате деятельности человека поверхностный органно-минеральный слой, полученный перемешиванием, насыпанием, погребением и (или) загрязнением материалами урбаногенного происхождения (строительно-бытовой мусор и др.). Главные отличия городских почв от естественных:

— формирование почв на насыпных, намывных или перемешанных грунтах и культурном слое;

— наличие включений строительного и бытового мусора в верхних горизонтах;

— высокая степень загрязнения, в том числе токсичными химическими элементами, нефтепродуктами и т. д.;

— изменение кислотно-щелочного баланса и окислительно-восстановительного потенциала;

— изменение физико-механических свойств почв (пониженная влагоемкость, повышенная уплотненность и другие особенности).

Основными функциями городской почвы являются пригодность для произрастания зеленых насаждений, способность адсорбировать в толще загрязняющие вещества и удерживать их от проникновения в почвенно-

[1] Порядок определения размеров ущерба от загрязнения земель химическими веществами, утвержденный Минприроды России 18 ноября 1993 г., Роскомземом 10 ноября 1993 г. и согласованный с Минсельхозом России, Госкомсанэпиднадзором России, Россельхозакадемией. Почва, город, экология / отв. ред. Г. В. Добровольский. М., 1997.

грунтовые воды[1]. При попадании на поверхность почвы тяжелые металлы в первую очередь вступают в контакт со слоем подстилки или опада, которые проявляют себя по-разному. С одной стороны, они служат ловушкой для тяжелых металлов, а с другой – насыщенность водорастворимыми органическими соединениями способствует трансформации металлов в более миграционно-активную форму. Влияние тяжелых металлов на компоненты экологической системы обусловлено взаимодействием с компонентами почвенного раствора и почвенно-поглощающего комплекса (ППК) (за счет осадкообразования, ионного обмена, комплексообразования), изменением ППК и структурного состояния почв, их плотности, влажности и, как следствие, изменением микробиологической активности. Таким образом, происходит изменение массы и состава растительного опада, характера его разложения, трансформация гумусового состояния почв. Изменение свойств почв приводит к изменению почвенных процессов и режимов[2].

Аномалии тяжелых металлов, как правило, распространяются на расстояния до 10 км от источника, что связано с преимущественной приуроченностью металлов к пылеватой фракции промышленных выбросов. При определении влияния конкретного предприятия или промышленной зоны на загрязнение прилегающих экосистем тяжелыми металлами важно обратить внимание на структуру загрязнения (поступление металлов происходит в результате промышленных выбросов, размещения отходов производства или сбросов со сточными водами), поскольку металлы, содержащиеся в отходах, не перемещаются на значительные расстояния и могут являться источниками лишь локального загрязнения, в отличие от промышленных выбросов. Следует отметить, что по причине нехватки площадок хранения и захоронения твердых отходов, оборудованных надлежащим образом, увеличивается опасность водной и воздушной миграции компонентов отходов, содержащих тяжелые металлы, что увеличивает площадь и степень загрязнения прилегающих территорий. Необходимо иметь в виду и форму, в которой находятся тяжелые металлы.

Вторым по влиянию источником тяжелых металлов в почвах (а в случае Еревана, возможно, и первым) является автомобильный транспорт с выхлопами газов автомобильных двигателей, работающих на этилированном бензине и выбрасывающих на поверхность почв большое количество свинца[3]. Тяжелые металлы поступают в окружающую среду как в ходе эксплуатации самого автотранспорта, так и при истирании дорожного покрытия.

---

[1] *Бычинский В. А., Вашукевич Н. В.* Тяжелые металлы в почвах в зоне влияния промышленного города. Иркутск: Изд. Иркут. ун-та, 2007. С. 106; *Добровольский Г. В.* Почва, город, экология. М.: Фонд «За экономическую грамотность», 1997. 320 с.

[2] Агроэкологическая оценка состояния почв в системе почва – растение/ В. И. Савич, В. А. Седых, Д. Н. Никиточкин и др. М.: Изд-во ВНИИА, 2012. 360 с.; Известкование почв, загрязненых тяжелыми металами/А. Н. Небольсин, З. П. Небольсина, Ю. В. Алексеев, Л. В. Яковлева. *Агрохимия*. 2004. № 3. С. 48–54.

[3] Оценка состояния почв и грунтов при проведении инженерно-экологических изысканий. Серия: Экологическое сопровождение градостроительной деятельности/ А. С. Курбатова, С. А. Герасимова, Т. В. Решетина и др. М.: Науч. мир, 2005. С. 115.

В результате от автотрасс в почву поступают свинец, кадмий, железо, никель, цинк, марганец и другие элементы. Свинец – первый элемент, который необходимо рассматривать при оценке влияния транспорта на состояние почв[1]. Ширина дорожных аномалий свинца составляет около 50–100 м, реже может достигать 300 м[2]. Наибольшая концентрация свинца в почве прослеживается на расстоянии 1–2 м от дороги, достигая концентрации 500–600 мг/кг[3]. Почва придорожной зоны также сильно загрязняется цинком, содержание которого может достигать 400 мг/кг при фоновом содержании 30–220 мг/кг[4].

В результате износа шин и использования асфальтобетона в окружающую среду поступает кадмий. Проблема усугубляется использованием кадмий-содержащих отходов для изготовления дорожных покрытий. Кроме того, смазочные и дизельные масла, некоторые детали двигателей, шасси также могут быть источниками кадмия. Никель и хром являются продуктами износа покрытий кузовов, а при истирании частей двигателя выделяется железо[5].

Рассматривая экогеохимическое состояние почв земельного фонда Еревана, с учетом влияния работы автомобильного транспорта, необходимо иметь в виду, что уровень загрязнения почв вблизи автодорог ниже, чем в аналогичных мегаполисах не только из-за того, что использование бензина в настоящее время в Ереване ограничено, но и в связи с тем, что в Республике и, в частности, в городе Ереване более 60 % автомобилей работают на сжиженном газе. Однако, несмотря на это, транспорт все же является значительным источником тяжелых металлов в городской среде, испытывающей высокие транспортные нагрузки.

В ряде работ к тяжелым относят более 40 металлов с атомной массой свыше 50 атомных единиц, а в некоторых – металлы с плотностью более 80 г/см^3 (свинец, медь, никель, кадмий, кобальт, олово, селен, висмут, ртуть)[6]. Тяжелые металлы являются не только загрязняющими веществами, но и природными микрокомпонентами почв. Их содержание обусловлено механическим и химическим составом почвообразующей породы, а также характером почвообразовательных процессов. Фоновое содержание элементов в почвах соответствует естественным концентрациям в почвах различных

[1] *Сытник К. М., Брайон А. В., Гордецкий А. В.* Биосфера, экология, охрана природы (справочник). Киев: Наук. думка, 1987. 523 с.

[2] Химия тяжелых металлов, мышьяка и молибдена в почвах/под ред. Н. Г. Зырина и Л. К. Садовниковой. М.: Изд-во МГУ, 1985. С. 120.

[3] *Дабахов М. В., Дабахова Е. В., Титова В. И.* Экотоксикология и проблемы нормирования. Н. Новгород: Изд-во ВВАГС, 2005. 165 с.

[4] *Грановский Э. И., Неменко Б. А.* Современные методы определения тяжелых металлов и их применение для биологического мониторинга (аналитический обзор). Алма-Ата: КазНИИНТИ, 1990. 94 с.

[5] *Миронов А. А., Евгеньев И. Е.* Автомобильные дороги и охрана окружающей среды. Томск: Изд-во Том. ун-та, 1986. 284 с.

[6] Оценка состояния почв и грунтов при проведении инженерно-экологических изысканий.

почвенно-климатических зон, не испытывающих заметного антропогенного воздействия. В силу антропогенных процессов элементы поступают в почву непрерывно, поэтому вопрос фонового содержания может рассматриваться лишь условно, поскольку этот суммарный фон имеет и природную, и антропогенную составляющую.

В таких городах, как Ереван, цинк поступает в придорожное пространство в результате истирания различных деталей, эрозии оцинкованных поверхностей, износа шин, за счет использования в маслах присадок, содержащих этот металл. Много почв загрязнено цинком также в результате деятельности металлургических заводов с устаревшей технологией, когда массы пыли и дыма, обогащенных свинцом и цинком попадали в окружающую среду через газообразные выбросы.

Таким образом, приведенная информационная оценка состояния тяжелых металлов в почвах Еревана показывает, что, как не печально, но проблема деградации почв в результате различных антропогенных воздействий с каждым годом приобретает все более острый характер. Поскольку существенный вклад в деградацию почвенного покрова Еревана вносит загрязнение тяжелыми металлами, были исследованы почвенные пробы с глубины до 10 см, из ряда муниципальных образований города Еревана с разным уровнем техногенного загрязнения:

— садово-парковый микрорайон, расположенный в непосредственной близости от малого центра, образец № 1;

— микрорайоны, непосредственно прилегающие к малому центру, образцы № 2, № 4, № 8, № 9;

— малый центр, образец № 3;

— микрорайоны, в которых расположены промышленные предприятия, образцы № 5, № 6, № 7, № 10.

Во всех отобранных почвенных образцах методом атомно-абсорбционной спектроскопии (прибор ААС серии 55А фирмы *Agilent Technologies*) были определены концентрации таких тяжелых металлов: медь, свинец, цинк, кобальт, хром, марганец, никель. Результаты выполненных спектрометрических исследований, а также расчетные минимальные, средние и максимальные показатели содержания тяжелых металлов в почвах города Еревана приведены в табл. 2.

Таблица 2

Содержание тяжелых металлов в почвах города Еревана, мг/кг

	Cu	***Pb***	***Zn***	***Co***	***Cr***	***Ni***	***Mn***
Образец № 1	4,58	43,65	75,3	12,52	58,64	29,7	587,4
Образец № 2	12,54	317,6	80,6	15,4	60,5	48,9	695,7
Образец № 3	16,55	345,8	97,5	16,3	59,7	32,4	618,3
Образец № 4	7,86	352,4	85,6	18,5	62,9	30,2	603,7

Окончание табл. 2

	Cu	***Pb***	***Zn***	***Co***	***Cr***	***Ni***	***Mn***
Образец № 5	28,74	338,9	121,3	19,7	78,5	86,7	986,5
Образец № 6	27,87	348,7	127,6	19,2	76,7	81,5	834,6
Образец № 7	29,85	325,4	133,7	20,3	81,3	121,8	1486,7
Образец № 8	21,53	205,7	78,9	16,8	64,6	31,4	793,8
Образец № 9	26,57	336,8	101,3	17,6	69,2	32,3	849,6
Образец № 10	31,86	368,2	157,5	24,2	97,4	127,6	1675,3
ПДК, мг/кг	3	32	23	5	6	4	400
Максимальное значение	31,86	368,2	157,5	24,2	97,4	127,6	1675,3
Минимальное значение	4,58	43,65	75,3	12,52	58,64	29,7	587,4

Анализ приведенных в табл. 2 значений, с учетом пространственно территориального распределения тяжелых металлов в почве, показал, что основная антропогенная нагрузка в городе Ереване приходится на земли общего пользования, при этом, как в малом центре, так и в микрорайонах, в которых расположены промышленные предприятия, наблюдается повышенная концентрация в почвах свинца, содержание которого превышает ПДК почти в 12 раз. Так, в составе почвы всех исследуемых муниципальных образований концентрация свинца была превышена по ПДК от 1,5 до 12 раз, концентрация меди по ПДК – от 1,5 до 11 раз, концентрация никеля по ПДК – от 7,5 до 32 раз и т. д.

Таким образом, результаты проведенных исследований показывают, что загрязнению наиболее подвержены почвы промышленных зон и автомобильных перекрестков, при этом свинец является основным загрязнителем почв города Еревана, поскольку *его уровень вредности намного выше остальных*. Немаловажно также подчеркнуть, что на урбанизированной территории города и вблизи промышленных зон прослеживается тенденция к накоплению таких тяжелых металлов, как никель и медь.

Рассматривая практическую значимость полученных результатов, необходимо особо отметить, что научные и природоохранные организации города Еревана при мониторинге и диагностике экологического состояния почв и их загрязнения химическими веществами, оценки воздействия на окружающую среду должны руководствоваться следующим подходом: в городских условиях с повышением нагрузки тяжелых металлов на почву будет возрастать риск их воздействия на человека через такую экологическую цепь, как «загрязненная тяжелыми металлами почвенная пыль – органы

дыхания», ведущая к хронической интоксикации организма с последующим инициированием различного рода патологий. Также должны быть учтены негативные явления, вызванные потоками дождевых и селевых вод, которые приводят к загрязнению тяжелыми металлами рек, протекающих по территории города и используемых в дальнейшем для полива трансграничных сельскохозяйственных угодий Еревана.

МОНІТОРИНГ ЗАБРУДНЕННЯ ҐРУНТІВ ДЕЯКИХ РЕГІОНІВ РЕСПУБЛІКИ ВІРМЕНІЯ ВАЖКИМИ МЕТАЛАМИ

Амбарян Г. А., Сантросян А. В., Ішханян Ю. Р.

Вивчено стан ґрунту ряду територій Республіки Вірменія. Особливо виділено результати моніторингу ґрунту міста Єреван. Матеріалом дослідження слугували ґрунтові проби з районів міста Єревана з різним рівнем техногенного забруднення. Обґрунтована необхідність розроблення норм орієнтовно припустимих конценрацій речовин і перехід до системи нормування концентрацій з урахуванням особливостей конкретних регіонів.

Ключові слова: гранично припустима концентрація, важкі метали, ступінь забруднення, гігієнічна оцінка небезпеки забруднення, орієнтовно припустима концентрація.

MONITORING OF SOILS CONTAMINATION OF SOME REGIONS OF THE REPUBLIC OF ARMENIA WITH HEAVY METALS

Hambaryan G. A., Santrosyan A. V., Ishkhanyan Yu. R.

The paper is devoted to the problems of soils contamination of some regions of the Republic of Armenia and a city of Yerevan with heavy metals. The results of analyses of the selected soil tests for the purpose of definition of their contamination degree with heavy metals are listed. The statistical data on the background concentration of heavy metals in various soil-climatic zones of the Republic of Armenia, not influenced with appreciable anthropogenous impact is also given. The comparative analysis on presence of polluting chemical elements in soil is carried out for the approved norms of maximum permissible concentration and background indicators. The authors consider possible negative influences on environment as a result of soils contamination, in particular on biological activity of soil and processes of its self-cleaning. It's noticed that maximum permissible concentrations are mainly developed only from hygienic positions which do not consider the variety of soils, in particular, their properties. As an example there are described the results of soils researches of some regions of the Republic of Armenia and there is noticed that a paradoxical situation arises when background contents toxic elements in soils exceed the established values of maximum permissible concentration. In the paper there is arisen the question on necessity of working out and introducing in practice ecological monitoring of the system of tentatively permissible quantity of chemical elements in soil, taking into account background concentration of heavy metals in various soil-climatic zones. Introduction of the specified system will allow reasonably and, what very important, reliably to estimate an ecological condition of soils and to define the influence of contamination on qualitative characteristics of soil as a result of anthropogenous influence.

Keywords: maximum permissible concentration, heavy metals, contamination degree, hygienic estimation of pollution danger, tentatively permissible quantity.

УДК 343.977.008.46631.417(075.5)

О. О. Хлесткова, головний експерт Харківського НДЕКЦ МВС України, кандидат сільськогосподарських наук, старший науковий співробітник

ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ОЦІНКИ В СУДОВО-ҐРУНТОЗНАВЧІЙ ЕКСПЕРТИЗІ

Розглянуто особливості криміналістичної оцінки в ідентифікаційних дослідженнях судово-ґрунтознавчої експертизи, які полягають в специфічних властивостях об'єктів ґрунтово-мінерального походження: відсутності даних про будову генетичного профілю ґрунту в нашаруваннях на об'єктіносії, багатокомпонентності ґрунтів, можливості деяких показників ґрунту бути як родовими, так і груповими ознаками залежно від характеру ділянки місцевості, де вчинено злочин.

Ключові слова: судово-ґрунтознавча експертиза, родова та групова належності, ідентифікація ділянки місцевості (місця події).

За допомогою судово-ґрунтознавчої експертизи вирішуються ідентифікаційні, діагностичні та ситуалогічні завдання. Ідентифікація ділянки місця події є одним із головних завдань судової ґрунтознавчої експертизи. Серед фактів, що можуть бути встановлені шляхом вирішення завдань цього виду експертизи, є такі важливі елементи доказування, як ототожнення ділянки місцевості, на якій відбувалася кримінальна подія, і факт контактної взаємодії будь-яких предметів, забруднених ґрунтом. Судова ґрунтознавча експертиза належить до роду експертиз матеріалів, речовин та виробів (МРВ), у яких проводяться дослідження речових доказів ґрунтового й геолого-мінералогічного походження.

Судово-ґрунтознавча експертиза є багатоступінчастим комплексним дослідженням, і оцінювання проводиться після кожного етапу дослідження з урахуванням знань як у галузі ґрунтознавства й суміжних наук (природничонаукова оцінка), так і в галузі криміналістики (криміналістична оцінка). Природничонаукова оцінка проводиться з точки зору класифікації, таксономії та інших структурних одиниць ґрунтознавства, геології, біології та інших наук. Криміналістична оцінка передбачає трансформацію результатів природничонаукової оцінки відповідно до спеціальних знань у галузі теорії криміналістичної ідентифікації[1].

Основою ідентифікаційних досліджень є порівняльний аналіз, який проводиться на якісному і кількісному рівнях. При цьому має місце перерозподіл отриманих ознак у порядку їх ідентифікаційної значущості – родові, групові, вузькогрупові. Тобто криміналістична оцінка ідентифікаційних досліджень базується на результатах природничонаукової оцінки.

[1] Судова експертиза об'єктів ґрунтово-мінерального походження: метод. посібник/О. О. Хлесткова, Е. Б. Сімакова-Єфремян, О. С. Дараган, Б. М. Жук. Харків, 2007. С. 6–12.

© Хлесткова О. О., 2017

Стадіями вирішення ідентифікаційних завдань стосовно об'єктів експертиз МРВ є встановлення спільної (різної) родової чи групової належності та їх ідентифікація. У судово-ґрунтознавчій експертизі (після встановлення наявності нашарувань ґрунту на об'єктах-носіях чи встановлення природи нашарувань) – це встановлення спільної (чи різної) родової чи групової належності ґрунтів, що порівнюються; ідентифікація (ототожнення) ділянки місця події або встановлення факту контактної взаємодії об'єктів, на яких виявляються ґрунтові нашарування. Тобто в процесі проведення експертизи й оцінювання отриманих результатів відбувається звуження ознак множини (роду) до групи меншого обсягу.

При оцінюванні результатів дослідження об'єктів МРВ родовими прийнято вважати ті ознаки та властивості об'єктів, які дозволяють віднести їх до певного виробу або речовини, тобто множини, що має конкретну природу, таксономічну, класифікаційну належність. Групова належність поєднує об'єкти за специфічними умовами їх утворення та існування. Наприклад, установлення марки й кольору фарби є родовою ознакою, а ознаки нанесення фарби (фабричним або кустарним способом), чергування й кількість шарів тощо – груповою.

У судовому ґрунтознавстві розмежування на родові та групові ознаки є умовним і не відповідає будь-яким природним класифікаційним (таксономічним) одиницям об'єктів, що ідентифікуються. Так, у класифікації, прийнятій у ґрунтознавстві, «рід» поєднує ґрунти в межах типу (за проявою головного процесу ґрунтоутворення) за якісними особливостями генетичного профілю, ступенем карбонатності, кислотності, оглеєння тощо (наприклад, темно-сірий оглеєний ґрунт); «група» як таксономічна одиниця в ґрунтознавстві відсутня[1]. У будівництві, навпаки, у класифікації ґрунтів відсутня таксономічна одиниця «рід», а «групи» виділяються за характером структурних зв'язків з урахуванням їх міцності (зв'язні чи незв'язні ґрунти)[2].

У судово-ґрунтознавчій експертизі розмежування на родові та групові ознаки дещо ускладнене, що зумовлено певною специфікою цих об'єктів. По-перше, нашарування ґрунту найчастіше утворюються в результаті контакту об'єкта-носія з верхнім шаром і не відображають будову всього генетичного профілю ґрунту, від якого походять. Це не дозволяє встановити належність нашарувань ґрунту певній класифікаційній одиниці, оскільки в ґрунтознавстві основою класифікації є будова генетичного профілю. По-друге, у багатьох випадках місцем події є не природні, а антропогенні ґрунти – засмічені домішками неґрунтового походження або з первісно порушеним генетичним профілем, що також ускладнює встановлення таксономічної належності. Крім того, треба враховувати багатокомпонентність ґрунту (органічні, у тому числі гумусові речовини; мінеральна частина

[1] Почвы Украины и повышение их плодородия. Т. 1. Экология, режимы и процессы, классификация и генетико-производственные аспекты/под ред. Н. И. Полупана. Киев: Урожай, 1998. 296 с.

[2] ДСТУ Б В.2.1-2-96 (ГОСТ 25100-95). Ґрунти. Класифікація. URL: http://geo-ingeo.narod.ru/olderfiles/1/DSTU_B_V.2.1-2-96_Grunty_Klassifikacciya.pdf (дата звернення: 03.05.2017).

у вигляді зерен мінералів, глинистих мінералів, уламків порід; домішки неґрунтового походження; уключення біологічних компонентів – рослинних часток, дрібних тваринних об'єктів), коли кожний із компонентів має свою таксономічну належність.

Отже, у зв'язку з певною специфічністю ґрунтових об'єктів, що потрапляють на експертне дослідження, установлення таксономічної (класифікаційної) належності нашарувань ґрунту є майже неможливим, а зразків ґрунту з місця події – недоцільним. Крім того, співробітникам слідчих органів висновки тільки про таксономічну належність ґрунтів нададуть мало корисної інформації в розслідуванні.

Ураховуючи викладене, установлення родової належності уявляється доцільним проводити за ознаками та властивостями, які найбільше відображають фактори ґрунтоутворення та характеризують ґрунтовий покрив на значних площах – як правило, це насамперед ознаки, що встановлюються на якісному рівні (колір, механічний склад і характер карбонатності, склад головних ґрунтоутворюючих мінералів), а також деякі кількісні показники – реакція середовища (pH), загальний уміст гумусу (% $C_{заг}$), природа будови гумусових речовин (коефіцієнт кольоровості D_4/D_6 і фракційний коефіцієнт $D_{гр-1}/D_{гр-2}$ лужних розчинів гумусових речовин). Родова належність ґрунтових об'єктів, таким чином, відповідає найбільш обширним ділянкам місцевості та є початковим етапом у локалізації (відокремленні) ділянки місця події, що ідентифікується.

Групова належність поєднує об'єкти з певними специфічними умовами виникнення та існування, які зумовлені, головним чином, господарською діяльністю людини в промисловості, сільському господарстві, будівництві. Групові ознаки – це саме ті, які дозволяють на значній території відокремити локальну ділянку (ділянки) із певним комплексом властивостей і показників. Насамперед до них зазвичай належать ступінь засміченості ґрунтів і склад домішок, інтенсивність або відтінок кольору ґрунтів, кількісне співвідношення мінералів, такі кількісні показники, як уміст вуглекислого газу карбонатів (% CO_2) і гумусових речовин ($D_{гр}$), уміст деяких хімічних елементів (% Ca, Mg, Fe), максимальна гігроскопічність (% МГ), утрата при пропіканні (% ВПП) тощо.

Установлення можливості ототожнення нашарувань ґрунту на об'єктіносії з ґрунтом ділянки місця події або з нашаруваннями ґрунту на іншому об'єкті-носії (ідентифікація) є кінцевим етапом в ідентифікаційних дослідженнях при проведенні судово-ґрунтознавчої експертизи. Ототожнення ділянки місця події в експертній практиці має місце досить рідко, бо можливе тільки у випадках, коли на всій досліджуваній території може бути виділена ділянка, яка суттєво відрізняється від прилеглої території та має неповторний комплекс ознак, який повністю є відповідним ознакам нашарувань ґрунту на об'єкті-носії. У деяких випадках навіть повна схема дослідження не дозволяє виявити неповторний комплекс ознак. Особливо важливе значення в ідентифікації ґрунтових об'єктів має вивчення якісного та кількісного складів домішок і їх порівняльне дослідження. Однак у процесі дослідження домішок експерт повинен ураховувати, що більшість до-

мішок походить із неоднорідних за складом речовин, а тому об'єктами порівняльного дослідження можуть стати домішки з різних фаз (компонентів) однієї речовини, отже, для детального порівняння частин домішок треба відбирати тільки ті, які характеризуються однаковими зовнішньоморфологічними ознаками і якісним хімічним складом[1].

Крім того, ідентифікація можлива у випадках, коли нашарування ґрунту на об'єкті-носії та ґрунт місця події (або нашарування ґрунту на іншому об'єкті-носії) складаються з декількох відповідно однакових груп ґрунтів. Наприклад, місце події – ділянка, на якій проводяться земляні роботи. Ґрунтовий покрив її складається з декількох морфологічних різновидів ґрунтів, що походять із різних генетичних горизонтів ґрунтового профілю. Виявлення в нашаруваннях ґрунту на об'єкті-носії (наприклад, на лопаті) усіх або більшості таких самих морфологічних різновидів, які характеризуються відповідно однаковими складом і показниками із зразками ґрунту з місця події, є підставою для висновку, що ці нашарування походять саме з цієї ділянки.

Ототожнення нашарувань ґрунту на двох і більше об'єктах-носіях між собою (установлення факту контактної взаємодії) можливі й у разі, коли в нашаруваннях ґрунту, що порівнюються, крім збігу родових і групових показників безпосередньо ґрунтів, знайдені й інші ознаки, які дозволяють припустити наявність контакту між цими об'єктами. Наприклад, у випадках дорожньо-транспортної пригоди в нашаруваннях ґрунту на одязі потерпілого знайдені частинки фарби однієї родової належності з покриттям автомобіля, а в ґрунтових нашаруваннях на автомобілі – текстильні волокна однієї родової належності з волокнами, що входять до складу предметів одягу потерпілого.

Ще однією досить важливою особливістю криміналістичної оцінки в судово-ґрунтознавчій експертизі є можливість взаємного переходу деяких показників із рангу «родових» ознак у ранг «групових» і, навпаки, залежно від характеру місцевості. Так, у деяких випадках звичайні для великих територій домішки в певних умовах можуть слугувати груповими ознаками і, навпаки, відносно рідко поширені домішки можуть характеризувати обширні площі. Наприклад, якщо ділянка, яка ідентифікується, знаходиться поблизу будівельного майданчика, не виключена ймовірність, що характерний комплекс уключень, у тому числі й ті, котрі виявляються досить рідко (частки різноманітних будівельних розчинів, скловата й навіть азбест), буде присутнім на всій території незалежно від типу ґрунтового покриву. У цьому разі комплекс домішок буде родовою ознакою, а генетичні показники ґрунту (у тому числі, загальний уміст гумусу, фракційний коефіцієнт або коефіцієнт кольоровості гумусових екстрактів) унаслідок перемішування різних ґрунтів – групових.

Із другого боку, у ґрунті з певної частини тієї самої ділянки біля будівельного майданчику можуть зустрітися уламки порід (щебеню), укриті

[1] *Хлесткова О. О.* Сторонні домішки в ґрунтах і їх значення при проведенні судово-ґрунтознавчих експертиз. *Теорія та практика судової експертизи та криміналістики*. Харків: Право, 2010. Вип. 10. С. 417–420.

плівками бітуму, які походять не від асфальтового покриття (як це спостерігається в багатьох антропогенних ґрунтах), а від покрівельного матеріалу – руберойду, наявність якого можна оцінювати як групову ознаку.

У непорушених природних ґрунтах такими взаємно перехідними ознаками можуть слугувати показники гумусного стану ґрунтів. Зазвичай такі відносні показники, як коефіцієнт кольоровості D_4/D_6 і фракційний коефіцієнт $D_{гр-1}/D_{гр-2}$ лужних розчинів гумусових речовин розцінюються як родові ознаки, оскільки перший свідчить про характер будови гумусових сполук (ступінь «ароматичності»), а другий – про направленість ґрунтоутворюючого процесу. Однак у деяких випадках ці коефіцієнти можуть бути груповими показниками, бо вони певною мірою залежать від рослинності та характеру використання земель. Вони будуть різнитися на ділянках під лісом і під трав'янистою рослинністю (наприклад, на лісовій галявині), або на сільськогосподарському угідді (пашні, засіяному полі) і під лісосмугою.

У процесі проведення судово-ґрунтознавчої експертизи (обрання схеми дослідження й оцінювання отриманих результатів) обов'язково треба враховувати повноту відображення нашарувань ґрунту на об'єктах-носіях і збереження в нашаруваннях первісних показників у процесі експлуатації предметів із нашаруваннями та вилучення їх для проведення досліджень[1].

Таким чином, процес оцінювання в судово-ґрунтознавчій експертизі має евристичний характер і не може (крім основних етапів) бути запрограмованим заздалегідь. Кожне експертне дослідження речовин ґрунтово-мінерального походження потребує творчого підходу з урахуванням усіх особливостей об'єктів ідентифікації, у тому числі придатності ділянки місця події для локалізації й ототожнення, ідентифікаційної значущості ознак, наявності достатньої кількості нашарувань ґрунту та збереження в них первісних показників, збігу властивостей усіх компонентів і домішок у порівнюваних ґрунтах тощо.

ОСОБЕННОСТИ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЙ ОЦЕНКИ В СУДЕБНО-ПОЧВОВЕДЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЕ

Хлесткова Е. А.

Рассмотрены особенности криминалистической оценки в идентификационных исследованиях судебно-почвоведческой экспертизы, которые состоят в специфических свойствах объектов почвенно-минерального происхождения: отсутствии данных о строении генетического профиля почвы в наслоениях на объекте-носителе, многокомпонентности почв, возможности некоторых показателей почвы быть как родовыми, так и групповыми признаками в зависимости от характера участка местности, где совершено преступление.

Ключевые слова: судебно-почвоведческая экспертиза, родовая и групповая принадлежности, идентификация участка местности (места происшествия).

[1] *Хлесткова О. О.* Залежність властивостей ґрунтових нашарувань від характеру слідоутворюючих та слідосприймаючих об'єктів. *Экпертное обеспечение правосудия на современном этапе судебно-правовой реформы*: сб. науч.-практ. материалов (к 10-летию образов. Крым. отделения ХНИИСЭ). Симферополь, 2000. С. 121–126.

FEATURES OF CRIMINALISTIC ESTIMATION IN FORENSIC SOIL-SCIENCE EXAMINATION

Khlestkova O. O.

The paper indicates that a forensic soil-science examination is a multistage comprehensive research, and the evaluation is being carried out after each research phase taking into account the knowledge as in the field of soil-science and adjacent sciences (a natural-science evaluation), and in the field of Criminalistics (criminalistic evaluation). The natural-science evaluation is performed from the point of view of classification, taxonomy and other structural units of soil-science, geology, biology and other sciences. The criminalistic evaluation foresees transformation of a natural-science evaluation results in accordance with the special knowledge in the field of the criminalistic identification theory. The features of criminalistic evaluation in the identification researches of forensic soil-science examination are considered, they consist in specific properties of objects of a soil-mineral origination: the absence of data on the structure of a genetic profile of soil in overlayings on object-carrier, multicomponentness of soils, possibility of some indicators of soil to be both as patrimonial and group signs depending on the character of the ground where the crime was committed. The patrimonial belongingness of soil objects corresponds to the broadest plots of terrain and is the initial stage at localization (separation) of accident scene plot under identification. The group belongingness unites objects with certain specific conditions of emergence and existence which, mainly, are conditioned by economic activities of a person in the industry, agriculture, construction. Group signs are namely those allow to separate a local plot on a broad territory with a certain complex of properties and indicators. Each expert research of soils needs the creative approach with taking into account all features of identification objects, including suitability of accident scene plot for localization and identification, the identification importance of signs, the presence of enough quantity of ground overlayings and preservation of initial indicators in them, coincidence of properties of all components and impurities in compared soils.

Keywords: soil-science examination, generic and specific belongingness, identification of a land plot (accident scene).

УДК 343.98; 332.3

А. І. Ріпенко, директор Одеського НДІСЕ, кандидат юридичних наук,
А. А. Колосюк, заступник директора з експертної роботи Одеського НДІСЕ, кандидат економічних наук, доцент

ДОСЛІДЖЕННЯ ЩОДО ВІДПОВІДНОСТІ ТЕХНІЧНОЇ ДОКУМЕНТАЦІЇ ЗІ ВСТАНОВЛЕННЯ (ВІДНОВЛЕННЯ) МЕЖ ЗЕМЕЛЬНИХ ДІЛЯНОК САДИБНОЇ ЗАБУДОВИ В МІСТАХ: ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

Розглянуто проблеми методичного забезпечення експертного дослідження в межах спеціальності 10.20 «Дослідження з питань землеустрою» щодо відповідності технічної документації зі встановлення (відновлення) меж земельних ділянок садибної забудови в містах. Визначено організаційні особливості правового регулювання земель під садибною забудовою міст, зважаючи на основні функції таких територій для сталого їх розвитку та створення належних умов для проживання мешканців.

Ключові слова: судова експертиза, дослідження з питань землеустрою, технічна документація із землеустрою, міська забудова, присадибна земельна ділянка.

З аналізу публічної звітності Держгеокадастру України на початок 2015 р. майже 25,5 млн сформованих об'єктів землеустрою України на 99 % (25,2 млн) є землеволодіннями громадян, при цьому частка присадибних ділянок із усіх землекористувань становить більше третини (8,7 млн).

Досвід багаторічної судової практики свідчить – саме в містах земельні ділянки громадян являють собою найактивнішу «зону ризику» виникнення конфлікту інтересів. Такий конфлікт є зрозумілим унаслідок обмеженості територіального ресурсу поселень і відповідної цінності таких земель. Крім того, будь-які первинні трансакції із зазначеними ділянками, як правило, виявляють численні недоліки землеволодінь (або закладені при формуванні землеволодінь під час тривалої земельної реформи, або сформовані в процесі експлуатації зазначених ділянок), що за законом мають вирішуватися виключно в судовому порядку.

Низка експертних завдань, що зазвичай ставляться на розгляд судових експертів, вирішується в межах експертних спеціальностей 10.7 «Розподіл

© Ріпенко А. І., Колосюк А. А., 2017

земель та визначення порядку користування земельними ділянками» (земельно-технічна експертиза) та 10.14 «Оцінка земельних ділянок» (оціночно-земельна експертиза).

Одним із видів судових експертиз, що виконуються в кримінальних та інших провадженнях, є інженерно-технічна експертиза, складовим різновидом якої і є експертиза з питань землеустрою за спеціальністю 10.20 «Дослідження з питань землеустрою». До основних завдань цих досліджень віднесено встановлення відповідності розробленої документації із землеустрою і її затвердження вимогам земельного законодавства та іншим нормативним документам із питань землеустрою та землекористування. Кваліфікація за експертною спеціальністю 10.20 присвоюється виключно фахівцям науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України[1]. Як і будь-яка інша «молода» експертна спеціальність, експертиза з питань землеустрою має на початковому етапі розвитку певні прогалини стосовно методичного забезпечення, що зумовлює проведення цього виду судових експертиз виключно експертами НДУСЕ Мін'юсту України.

Судово-експертна діяльність регламентується насамперед Законом України «Про судову експертизу»[2], процесуальними кодексами та низкою підзаконних нормативно-правових актів, серед яких належне місце займають Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень[3] та Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів[4].

Сьогодні атестований за експертною спеціальністю 10.20 судовий експерт має можливість скористатися лише «стартовою» методичною базою. Така база наразі представлена методичними розробками на рівні методичних рекомендацій щодо визначення відповідності документації із землеустрою вимогам законодавства[5]. Слід зазначити, що наведений склад методичної бази має здебільшого ознайомлювальний характер за видами документації із землеустрою, визначеної Законом України «Про землеустрій».

Виходячи з результатів практики проведення судових експертиз за спеціальністю 10.20, фахового складу та перспективи збільшення обсягів таких

---

[1] Про затвердження Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів: наказ М-ва юстиції України від 03.03.2015 № 301/5 (зі змінами: станом на 05.04.2016). URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15 (дата звернення: 19.06.2017).

[2] Про судову експертизу: Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII. *Відом. Верхов. Ради України*. 1994. № 28. Ст. 232 (зі змінами: станом на 02.07.2015).

[3] Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: наказ М-ва юстиції України від 08.10.1998 № 53/5. *Офіц. вісник України*. 1998. № 46. Ст. 172 (зі змінами та допов.).

[4] Про затвердження Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів.

[5] Методичні рекомендації з визначення відповідності документації із землеустрою вимогам законодавства: звіт про НДР (закл.) / МЮУ, Київ. НДІСЕ; кер. О. І. Буратевич; викон.: М. А. Шишов та ін. № ДР 0114U000711. Київ: КНДІСЕ, 2014.

експертиз, фахівцями Одеського НДІСЕ ініційовано на 2017 р. розроблення внутрішньоінститутської науково-дослідної теми. Згідно із технічним завданням до НДР результатом мають стати відповідні методичні рекомендації із поглибленим дослідженням питань установлення (відновлення) меж земельних ділянок громадян у натурі (на місцевості).

Аналізуючи законодавство з питань установлення (відновлення) меж присадибних земельних ділянок, слід зазначити, що технічна документація стосовно встановлення (відновлення) меж земельних ділянок у натурі (на місцевості) є одним із 15 визначених спеціальним законом видів документів із землеустрою[1], а його механізм визначено Інструкцією про встановлення (відновлення) меж земельних ділянок у натурі (на місцевості) та їх закріплення межовими знаками (далі – Інструкція)[2].

До 01.01.2011 (дати набрання чинності зазначеного наказу Держкомзему) чітких вимог до складу такої документації не було встановлено. При цьому, ураховуючи мету встановлення (відновлення) меж земельної ділянки та підстави проведення цих робіт, при проведенні експертизи технічної документації із землеустрою щодо встановлення (відновлення) меж земельної ділянки в натурі (на місцевості), виготовленої до 01.01.2011, зокрема щодо її складу, необхідно керуватися вимогами, установленими Інструкцією, з урахуванням приписів законодавства, чинного на дату перевірки та прийняття обмінного файлу, а саме: Тимчасових методичних указівок по кадастровому землеустрою (інвентаризації земель)[3] і Керівного технічного матеріалу з інвентаризації земель населених пунктів (наземні методи) ГКНТА-3.01.05-93[4].

Технічні дії щодо встановлення меж земельних ділянок визначено законом як одне із змістовних завдань сучасного землеустрою, за рахунок яких передбачено актуальність обліку земель з метою забезпечення прав на землю, охорони та раціонального використання земель, фіскальних цілей тощо шляхом установлення межових знаків у поворотних точках меж земельної ділянки.

Процес відновлення меж земельних ділянок використовується за повною або частковою втратою в натурі (на місцевості) межових знаків, їх пошкодженні, що унеможливлює використання межових знаків, а також при роз-

[1] Про землеустрій: Закон України від 22.05.2003 № 858-IV. *Відом. Верхов. Ради України*. 2003. № 36. Ст. 282. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/858-15 (дата звернення: 19.06.2017).

[2] Про затвердження Інструкції про встановлення (відновлення) меж земельних ділянок в натурі (на місцевості) та їх закріплення межовими знаками: наказ Держ. к-ту України із зем. ресурсів від 18.05.2010 № 376. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0391-10 (дата звернення: 19.06.2017).

[3] Тимчасові методичні вказівки по кадастровому землеустрою (інвентаризації земель), затверджені першим заступником Голови Держкомзему України А. М. Третяком 04.08.1999. URL: http://uazakon.com/document/spart55/inx55178.htm (дата звернення: 19.06.2017).

[4] Керівний технічний матеріал з інвентаризації земель населених пунктів (наземні методи) ГКНТА-3.01.05-93: наказ Укргеодезкартографії від 02.02.1993 № 6. Київ: ГУГК, 1993.

гляді земельних спорів між власниками (користувачами) суміжних земельних ділянок.

Слід окремо зазначити, що з другої половини 2003 р. законодавцем установлено вимоги щодо розроблення документації із землеустрою відповідно до державних стандартів, норм і правил у сфері землеустрою, які мають бути обов'язкові до виконання всіма суб'єктами землеустрою[1]. Однак на розвиток вимог цього закону, який визначає правові та організаційні основи діяльності у сфері землеустрою і спрямований на регулювання відносин, що виникають між органами державної влади, органами місцевого самоврядування, юридичними та фізичними особами із забезпечення сталого розвитку землекористування, чинні нормативно-правові акти з питань здійснення землеустрою встановлюють лише порядок організації таких робіт і зміст документації. При цьому державний стандарт і норми та правила виконання відповідних послуг і робіт із землеустрою з означеної тематики відсутні.

Окремої уваги при розгляді питань відповідності розробленої документації із землеустрою і її затвердження вимогам земельного законодавства та іншим нормативним документам із питань землеустрою та землекористування заслуговує блок проблем із визначення координат поворотних точок меж присадибних ділянок, які за період реформування земельних відносин визначалися в різноманітних системах координат міст (починаючи від локальних міських систем і закінчуючи чинною на дату цієї публікації державною системою координат УСК-2000). Це породжує похідні питання – точність площ і конфігурацій землеволодінь, місця розташування в оточуючій забудові тощо.

Розглядаючи специфіку садибної забудови міст, не можна не зазначити, що використання земель житлової забудови здійснюється відповідно до генерального плану населеного пункту, іншої містобудівної документації, плану земельно-господарського устрою з дотриманням будівельних норм, державних стандартів[2].

Законодавчі приписи щодо використання окремих різновидів (видів) цих земель уміщені лише в трьох статтях Земельного кодексу України (статті 40–42). Зважаючи на основні функції територій поселень, особливості та важливість земель під житловою забудовою для сталого розвитку населених пунктів і створення належних умов для проживання їх мешканців, такий підхід законодавця не можна вважати задовільним. Землі житлової забудови є складовою категорії земель за основним цільовим призначенням «землі житлової та громадської забудови», основою правового режиму якої є принцип планування використання цих земель, що завжди передує їх забудові та благоустрою[3].

---

[1] Про землеустрій: Закон України від 22.05.2003 № 858-IV.

[2] *Носік В. В.* Право власності на землю Українського народу: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 544 с.

[3] *Іванова Є. О.* Правові засади планування використання земель житлової та громадської забудови у містах. *Актуальні проблеми держави і права*. Одеса, 2007. Вип. 30. С. 171–175.

Специфіка існуючої забудови українських міст зумовлена наявністю стихійної забудови, що виникла в умовах «перехідного періоду» – періоду відсутності містобудівної документації внаслідок неврегульованості співвідношень приватних і публічних інтересів при здійсненні містобудівної діяльності. Означене спостерігається в масивах міст наявністю класичних архітектурно-планувальних недоліків: відсутності планувальних рішень, незабезпеченості забудови належними рівнем інженерної інфраструктури, недостатнім рівнем благоустрою тощо[1]. Проблема збалансування співвідношення приватних і публічних інтересів при здійсненні містобудівної діяльності та благоустрою територій населених пунктів, на жаль, залишається малодослідженою як у вітчизняній правовій науці, так і в інших країнах[2].

Території житлової забудови міст поділяють на малоповерхову (садибну), багатоповерхову забудову та, відповідно, змішану забудову. Класифікувати будівлі та споруди житлової забудови, зокрема експерту, дозволяють Інструкція про порядок проведення технічної інвентаризації об'єктів нерухомого майна[3] та Державний класифікатор будівель та споруд ДК 018-2000[4]. Поняття житлового будинку, а також садиби надається в статтях 380, 381 Цивільного кодексу України, а визначення житлового фонду – у ст. 4 Житлового кодексу України.

Чинний Земельний кодекс України не визначає чітких критеріїв щодо внутрішнього розмежування житлової забудови від громадської (у межах єдиної категорії земель) і відмежування земель житлової та громадської забудови від інших категорій земель, що ускладнює додержання правового режиму їх використання. Як слушно зауважує І. І. Каракаш, украй ускладненими є питання розмежування в межах населених пунктів земельних ділянок, що використовуються не тільки для житлової та громадської забудови, а й для задоволення інших індивідуальних і публічних потреб населення[5]. На це звертають увагу й інші науковці[6]. До публічних потреб належать також комплексний і раціональний благоустрій території населеного пункту, його мікрорайонів та кварталів, що здійснюється на землях усіх категорій.

Земельні ділянки в складі земель житлової та громадської забудови мають різний правовий режим (характеризуються самостійним суб'єктним

---

[1] *Губина М. В.* Основы градостроительного менеджмента и мониторинга: учеб. пособие. Київ: ВИРА-Р, 2002. 248 с.

[2] *Анисимов А. П.* Проблема сочетания частных и публичных интересов при использовании земель поселений. *Юрист*. 2004. № 1. С. 31–35.

[3] Про затвердження Інструкції про порядок проведення технічної інвентаризації об'єктів нерухомого майна: наказ Держкомбуду України від 24.05.2001 № 127. *Офіц. вісн. України*. 2001. № 28. Ст. 1290.

[4] Державний класифікатор будівель та споруд ДК 018-2000, чинний від 01.01.2001: наказ Держспоживстандарту від 17.08.2000 № 507. Сайт НАУ – правові системи. URL: http://zakon.nau.ua/doc/?code=va507565-00 (дата звернення: 19.06.2017).

[5] Земельне право України: підручник / за ред. О. О. Погрібного, І. І. Каракаша. Київ: Істина, 2003. 448 с.

[6] *Іванова Є. О.* Основні причини порушень законодавства при використанні земель у містах. *Актуальні проблеми держави і права*. Одеса: Юрид. літ., 2005. Вип. 24. С. 331–335.

складом, розмірами тощо). Так, основна маса присадибних земельних ділянок міст сформована в межах норм безоплатної передачі – у розмірі не більше 0,1 га. Слід зазначити, що законодавцем визначено пріоритет формування площі садиб міст у межах норм безоплатної передачі зі встановленням виключень випадків, якщо розмір земельної ділянки, на якій розташований будинок, є меншим. Крім того, у практиці зустрічаються садиби, сформовані відповідно до закону за цивільно-правовими угодами й понад зазначену норму (без будь-яких обмежень площ таких ділянок).

Вимоги щодо використання земель житлової та громадської забудови встановлюються не лише в земельному законодавстві. Так, відповідно до ст. 23 Закону України «Про благоустрій населених пунктів» благоустрій території житлової та громадської забудови здійснюється з урахуванням вимог її використання відповідно до затвердженої містобудівної документації, регіональних і місцевих правил забудови, правил благоустрою території населеного пункту, а також установлених державних стандартів, норм і правил.

Отже, правовий режим використання цих земель доповнюється необхідністю їх експлуатації згідно з правилами благоустрою території населеного пункту та іншої документації з питань благоустрою. Тому доцільно було б доповнити ст. 39 Земельного кодексу України положенням щодо використання земель житлової та громадської забудови в межах населених пунктів з урахуванням правил благоустрою їх території.

Проблема встановлення (відновлення) меж на територіях садибної міської забудови полягає у відсутності можливості в більшості таких випадків закріплення меж безпосередньо межовими знаками. У таких випадках Інструкція (п. 3.8) передбачає, що межові знаки можуть не встановлюватися на бажання власника (користувача) у разі, якщо межі земельних ділянок у натурі (на місцевості) збігаються з природними та штучними лінійними спорудами й рубежами (річками, струмками, каналами, лісосмугами, шляхами, шляховими спорудами, парканами, огорожами, фасадами будівель та іншими лінійними спорудами й рубежами тощо).

Іншою проблемою в умовах міської садибної забудови є випадки проходження меж земельних ділянок під існуючими домоволодіннями, що також виключає їх закріплення межовими знаками на місцевості.

Важливо зазначити, що питання земельно-технічної експертизи вирішуються за наявності відповідної правовстановлювальної й технічної документації, зокрема результатів виконання топографо-геодезичних робіт, які проводяться сертифікованими геодезистами та (або) землевпорядниками із використанням сучасного обладнання й бази даних.

Для вирішення питань земельно-технічної експертизи експерту необхідно надати оригінали або завірені якісні копії відповідної правовстановлювальної й технічної документації із землеустрою на земельну ділянку. У разі неможливості експертом самостійно виконати топографо-геодезичні роботи результати таких робіт повинні бути надані на дослідження органом (особою), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта).

Таким чином, узагальнюючи викладене, можна відмітити, що проведення судової експертизи за спеціальністю 10.20 «Дослідження з питань землеустрою» вимагає методичного забезпечення. Існує гостра потреба як у виробленні відповідних актів земельного та містобудівного законодавства, стандартів, норм і правил складання технічних документацій зі встановлення (відновлення) меж земельних ділянок у натурі (на місцевості), так і створенні науково обґрунтованих методик і методичних рекомендацій з означеної тематики.

ИССЛЕДОВАНИЯ, КАСАЮЩИЕСЯ СООТВЕТСТВИЯ ТЕХНИЧЕСКОЙ ДОКУМЕНТАЦИИ УСТАНОВЛЕНИЯ (ВОЗОБНОВЛЕНИЯ) ГРАНИЦ ЗЕМЕЛЬНЫХ УЧАСТКОВ УСАДЕБНОЙ ЗАСТРОЙКИ В ГОРОДАХ: ОРГАНИЗАЦИОННО-ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ

Рипенко А. И., Колосюк А. А.

Рассмотрены проблемы методического обеспечения экспертного исследования в рамках специальности 10.20 «Исследование по вопросам землеустройства» относительно соответствия технической документации по установлению (восстановлению) границ земельных участков усадебной застройки в городах. Определены организационные особенности правового регулирования земель под усадебной застройкой городов, принимая во внимание основные функции таких территорий для постоянного их развития и создания надлежащих условий для проживания жителей.

Ключевые слова: судебная экспертиза, исследования по вопросам землеустройства, техническая документация по землеустройству, городская застройка, приусадебный земельный участок.

RESEARCHES CONCERNING CONFORMITY OF TECHNICAL DOCUMENTATION ON THE DETERMINATION (RENEWAL) OF LAND PLOTS BOUNDARIES OF HOMESTEAD BUILDINGS IN CITIES: ORGANIZATIONAL AND LEGAL ASPECTS

Ripenko A. I., Kolosiuk A. A.

The paper considers the problems of insufficient methodical support of forensic examination within the limits of a speciality 10.20 «Researches of land planning issues» concerning conformity of the technical documentation on the determination (renewal) of land plots boundaries of homestead buildings in the cities. The thought of authors concerning expediency of working out techniques and methodical recommendations taking into account legislative and normative acts being in force in Ukraine for that time, is substantiated, and organizational features of legal regulation of lands under homestead buildings of cities in view of basic functions of such territories for their constant development and creation of appropriate conditions for residing of inhabitants are marked. The attention that the legal regime of using such lands needs complements concerning necessity of their operation according to the rules of territory beautification of a populated locality and other documentation concerning beautification issues, is paid. The idea on expediency of the Land Code of Ukraine amendments, in particular in its provisions concerning the use of inhabited and public land buildings in the limits of populated localities taking into ac-

count the rules of territory beautification, is spoken out. The authors focus attention on the requirements to regulate the use of inhabited and public land buildings not only in the land legislation but also in the legislative acts which regulate a question of inhabited and public buildings territory beautification. Thus, for appropriate carrying out forensic examination on speciality 10.20 it's necessary to develop methodical support both by adopting corresponding acts of land and city building legislation, standards, norms and rules of drawing up a technical documentation on the determination (renewal) of land plots boundaries in nature (on terrain) and by creation of the scientifically grounded techniques and methodical recommendations on the designated subjects.

Keywords: forensic examination, researches of land planning issues, technical documentation on land building, city building, homestead land plot.

ЕКСПЕРТНА ПРАКТИКА: МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИРІШЕННЯ ЗАВДАНЬ ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УДК 343.98

А. В. Русанов, директор Института проблем машиностроения им. А. Н. Подгорного НАН Украины, член-корреспондент НАН Украины, доктор технических наук, профессор,
Г. Ю. Мартыненко, старший научный сотрудник Института проблем машиностроения им. А. Н. Подгорного НАН Украины, кандидат технических наук, доцент,
К. В. Аврамов, заведующий отделом надежности и динамической прочности Института проблем машиностроения им. А. Н. Подгорного НАН Украины, доктор технических наук, профессор,
В. А. Варлахов, старший научный сотрудник Харьковского НИИСЭ,
В. Г. Мартыненко, аспирант кафедры динамики и прочности Национального технического университета «ХПИ»

УСТАНОВЛЕНИЕ ПРИЧИН РАЗРУШЕНИЯ ПАКЕТОВ ЛОПАТОК ТУРБИН ПРИ ВЫПОЛНЕНИИ СУДЕБНЫХ ЭКСПЕРТИЗ

Предложена методика установления причин разрушения рабочих лопаток, которая может использоваться при выполнении судебных инженерно-технических экспертиз. Ее отличительной чертой является полнота учета

© Русанов А. В., Мартыненко Г. Ю., Аврамов К. В., Варлахов В. А., Мартыненко В. Г., 2017

различных факторов, относящихся к разным областям прикладной физики, таким как газодинамика, теплопроводность, термоупругость, статическая и динамическая прочности. Методика основана на использовании численных методов газодинамики и динамической прочности. Течение пара через ступень турбомашины рассчитывалось с помощью модели вязкой, сжимаемой среды. Для исследования вынужденных колебаний облопаченного диска под действием аэродинамических нагрузок применялось численное интегрирование нелинейной конечноэлементной модели конструкции.

Ключевые слова: разрушение, отсек высокого давления турбины, пакет лопаток, износ пазов ротора, аэродинамические нагрузки.

В статье представлены результаты исследований, проведенных для выявления причин разрушения пакета рабочих лопаток регулирующей ступени отсека высокого давления паровой турбины. На одной из тепловых электростанций (ТЭС) Украины организацией А был проведен плановый ремонт и заменены рабочие лопатки регулирующей ступени отсека высокого давления паровой турбины. На рис. 1 представлен эскиз регулирующей ступени, состоящей из новых рабочих лопаток и старых лопаток направляющего аппарата. Стоимость работ в ценах 2014 г. составляла 4 179 600 грн. Турбина после ремонта проработала 339 часов, в течении которых было произведено 14 пусков. По истечении этого времени произошла авария. Было установлено, что один, замененный во время ремонта, пакет рабочих лопаток частично, а другой – полностью разрушены. Фотография поврежденного пакета лопаток с дефектами в виде трещин и сколов представлена на рис. 2. ТЭС, на которой произошла авария, подала иск в суд на организацию А с требованием возмещения ущерба. Суд назначил инженерно-техническую экспертизу, целью которой было установление причины аварии.

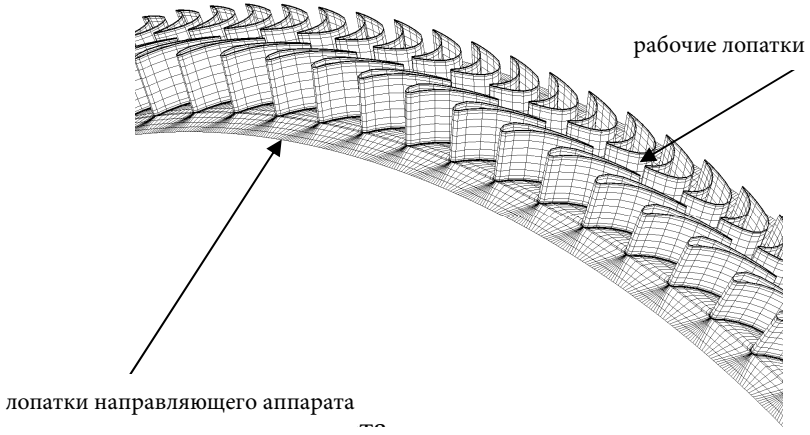

Рис. 1. Модель проточной части регулирующей ступени

В результате осмотра регулирующей ступени отсека высокого давления установлено, что у пяти лопаток направляющего аппарата оторвана приблизительно половина хвостовой части. Фотография направляющего аппарата первой ступени с повреждениями представлена на рис. 3. Подчеркнем, что лопатки направляющего аппарата не заменялись.

Рис. 2. Общий вид разрушенной лопатки

Рис. 3. Фотография направляющего аппарата первой ступени с повреждениями

Хорошо известно[1], что поток газа, проходящий через направляющий аппарат, возбуждает колебания рабочих лопаток. Повреждения хвостовой части лопаток может привести к значительному увеличению возмущающих сил, действующих на рабочие лопатки регулирующей ступени отсека высокого давления паровой турбины.

Пакет лопаток регулирующей ступени отсека высокого давления вышел из строя после $6 \cdot 10^7$ циклов знакопеременных напряжений, то есть разрушение произошло вследствие многоцикловой усталости[2]. Поэтому причиной аварии могли послужить колебания рабочих лопаток регулирующей ступени.

При осмотре пакетов рабочих лопаток были обнаружены и замерены зазоры в пазах диска. Указанные зазоры возникли вследствие сильной изношенности опорных полок в пазах диска и опорных полок лопаток, из-за чего проводился плановый ремонт. Однако при ремонте заменены были только рабочие лопатки, при этом диск, в который они устанавливались, не менялся и не ремонтировался.

Для подтверждения гипотезы о причине разрушения пакета лопаток регулирующей ступени отсека высокого давления проведен ряд теоретических исследований.

---

[1] *Самойлович Г. С.* Возбуждение колебаний лопаток турбомашин. М.: Машиностроение, 1975. 288 с.

[2] Механическое поведение материалов при различных видах нагружения/ В. Т. Трощенко, А. А. Лебедев, В. А. Стрижало и др. Киев: Логос, 2000. 571 с.

1. Моделировалось вязкое, сжимаемое дозвуковое течения пара через ступень турбины.

2. Рассчитывались периодические газодинамические нагрузки, действующие на пакет рабочих лопаток регулирующей ступени отсека высокого давления.

3. Оценивалось нестационарное напряженно-деформированное состояние (НДС) в облопаченном диске под действием периодических газовых сил.

4. Определялось число циклов работы лопаток регулирующей ступени отсека высокого давления паровой турбины.

Расчет течения пара через ступень турбомашины выполнялся на основе численного интегрирования системы уравнений, состоящей из:

уравнения неразрывности

$$\frac{\partial \rho}{\partial t} + \vec{\nabla} \cdot (\rho \vec{\mathbf{V}}) = 0; \tag{1}$$

уравнения движения пара

$$\frac{\partial \rho \vec{\mathbf{V}}}{\partial t} + \vec{\nabla} \cdot (\rho \vec{\mathbf{V}} \vec{\mathbf{V}}) - \vec{\nabla} \cdot \mathbf{\Pi} = 0; \tag{2}$$

и уравнения энергии

$$\frac{\partial (\rho E)}{\partial t} + \vec{\nabla} \cdot (\rho E \vec{\mathbf{V}}) - \vec{\nabla} \cdot (\mathbf{\Pi} \vec{\mathbf{V}}) + \vec{\nabla} \cdot \vec{\mathbf{q}} = 0, \tag{3}$$

где ρ – плотность пара; $\boldsymbol{E}$ – полная энергия единицы массы; $\mathbf{\Pi}$ – тензор напряжений; $\vec{q}$ – тепловой поток; $\vec{\mathbf{V}} = \vec{\mathbf{i}}\, u + \vec{\mathbf{j}}\, v + \vec{\mathbf{k}}\, w$ – вектор скорости движения пара; $\vec{\mathbf{i}}$, $\vec{\mathbf{j}}$, $\vec{\mathbf{k}}$ – единичные орты декартовой системы координат; оператор $\vec{\nabla}$ в декартовой системе координат принимает следующий вид:

$$\vec{\nabla} = \vec{\mathbf{i}} \frac{\partial}{\partial \mathrm{x}} + \vec{\mathbf{j}} \frac{\partial}{\partial \mathrm{y}} + \vec{\mathbf{k}} \frac{\partial}{\partial z} .$$

По результатам расчета течения пара определялись нестационарные поля давлений, действующие на рабочие лопатки регулирующей ступени отсека высокого давления паровой турбины. Эти поля представляются в виде функциональной зависимости $p(\xi, t)$, где ξ – вектор координатных осей поверхностей лопаток.

Переменные силы, действующие на рабочие лопатки, возникают вследствие периодически-нестационарного взаимодействия вращающихся друг относительно друга с постоянной угловой скоростью лопаточных венцов статора и ротора. Полученные поля давлений пересчитываются в периодические по времени сосредоточенные силы, приложенные к центру тяжести рабочих лопаток. Поскольку разрушение пакета лопаток произошло в ниж-

ней части хвостовика, по-видимому, в этом месте наблюдаются наибольшие напряжения и они подлежат детальному анализу. Согласно принципу Сен-Венана распределенное динамическое давление, действующее на рабочие лопатки, можно заменить сосредоточенной силой, приложенной в центре тяжести, поскольку место приложения этой нагрузки находится на значительном расстоянии от нижней части хвостовика лопатки. Поэтому характер приложения этой нагрузки не будет существенно влиять на НДС в нижней части хвостовика. Сосредоточенные силы, приложенные к рабочим лопаткам, раскладываются на три проекции $F_a(t)$, $F_c(t)$, $F_R(\mathrm{t})$, где F_a – осевая сила, линия действия которой параллельна оси вращения ротора турбины; F_c – окружная сила; F_R – радиальная сила. Эти проекции периодических сил представляются в виде рядов Фурье:

$$F_a = \sum_{i=0} F_a^{(i)} \sin\left(i\omega t + \phi_i\right);$$

$$F_c = \sum_{i=0} F_c^{(i)} \sin\left(i\omega t + \bar{\phi}_i\right); \qquad (4)$$

$$F_R = \sum_{i=0} F_R^{(i)} \sin\left(i\omega\, t + \hat{\phi}_i\right),$$

где ω – частота вращения турбины.

Для дискретизации такой сложной континуальной конструкции, которой является облопаченный диск, используется метод конечных элементов. В качестве основных неизвестных выбирались перемещения в узлах конечных элементов. Вектор всех узловых перемещений конструкции обозначается **u**. Для получения модели континуальной системы формируются матрицы масс **M**, демпфирования **C** и жесткости **K**, а нагрузки, действующие на лопатки, приводятся к узлам конечных элементов. Уравнения движения конструкции записываются в матричной форме в таком виде:

$$\mathbf{M\ddot{u}} + \mathbf{C\dot{u}} + \mathbf{Ku} = \sum_{i=0}\left(\mathbf{F_i^{(s)}} \sin\left(i\omega t\right) + \mathbf{F_i^{(c)}} \cos\left(i\omega t\right)\right), \qquad (5)$$

где $\sum_{i=0}\left(\mathbf{F_i^{(s)}} \sin\left(i\omega t\right) + \mathbf{F_i^{(c)}} \cos\left(i\omega t\right)\right)$ – вектор внешних нагрузок, приложенный к узлам конечных элементов.

Для численного решения динамической системы (5) применяется метод Ньюмарка[1]. В результате численного интегрирования определялись динамические поля перемещений рабочих лопаток регулирующей ступени отсека высокого давления, которые пересчитывались в поля напряжений конструкции.

Пакет рабочих лопаток регулирующей ступени отсека высокого давления разрушается вследствие колебаний, которые вызывают усталость мате-

[1] *Бате К., Вильсон Е.* Численные методы анализа и метод конечных элементов. М.: Стройиздат. 1982. 448 с.

риала лопатки. При вращении рабочего колеса на лопатку действуют центробежные силы и постоянная составляющая газовых сил. В результате действия этих силовых факторов в лопатке возникает статическое напряженное состояние, а вследствие колебаний дополнительно возникает еще и динамическое напряженное состояние. Поэтому в лопатке реализуется несимметричное динамическое НДС, обусловленное наложением статических и динамических напряжений. Для оценки числа циклов до разрушения лопатки используется теория ассиметричного цикла.

На рис. 4 представлен вид ассиметричного цикла. На этом рисунке показано среднее значение напряжений σ_{m}, а также максимальное и минимальное значения напряжений $\sigma_{\max}$ и $\sigma_{\min}$. Рассмотрим предел выносливости для ассиметричного цикла σ_{R}, который связан с пределом выносливости для симметричного цикла σ_{a}. Параметр σ_{a} определяется так[1]: $\sigma_{\text{a}} = 0,2\sigma_{\text{B}}$, где σ_{B} – предел прочности. Для расчета σ_R воспользуемся уравнением Содерберга[2]

$$\sigma_{\text{R}} = \sigma_{\text{a}} \cdot \left[1 - \frac{|\sigma_{\text{m}}|}{\sigma_{\text{B}}} \right]. \qquad (6)$$

Пакет рабочих лопаток разрушится, если наибольшее значение его эквивалентных напряжений σ_* превысит предел выносливости для асимметричного цикла $\sigma_* > \sigma_R$.

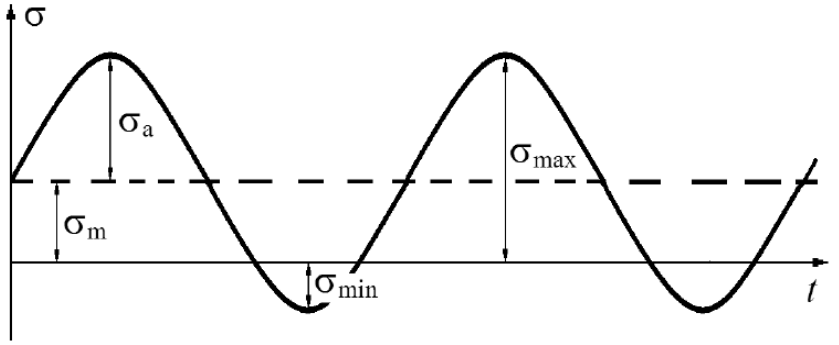

Рис. 4. Асимметричный цикл напряжений

На рис. 5 показаны геометрические модели пакета рабочих лопаток регулирующей ступени отсека высокого давления паровой турбины и сектора диска с тремя пакетами рабочих лопаток.

[1] *Писаренко Г. С., Яковлев А. П., Матвеев В. В.* Справочник по сопротивлению материалов. Киев: Наукова думка, 1988.

[2] Механическое поведение материалов при различных видах нагружения.

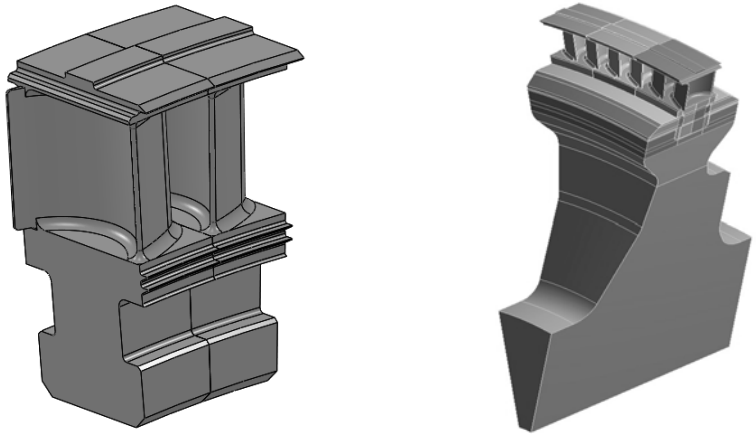

а *б*

Рис. 5. Геометрические модели пакета рабочих лопаток (*а*) и сектора диска с тремя пакетами рабочих лопаток (*б*)

В результате расчета течения пара через ступень турбомашины для идеальных и поврежденных лопаток направляющего аппарата получены проекции периодических во времени сосредоточенных сил, приложенных к центру тяжести рабочих лопаток. Зависимости проекций сосредоточенных сил от угла поворота рабочего колеса регулирующей ступени отсека высокого давления для случая идеальных лопаток направляющего аппарата представлены на рис. 6, а для случая поврежденных лопаток – на рис. 7.

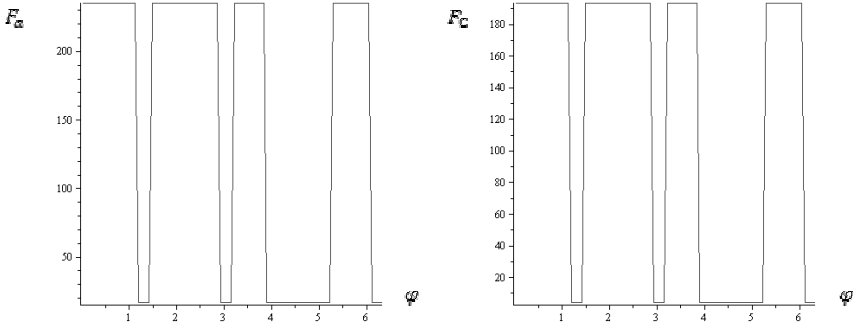

Рис. 6. Зависимость проекций сосредоточенных газодинамических сил от угла поворота рабочего колеса φ для случая идеальных лопаток направляющего аппарата

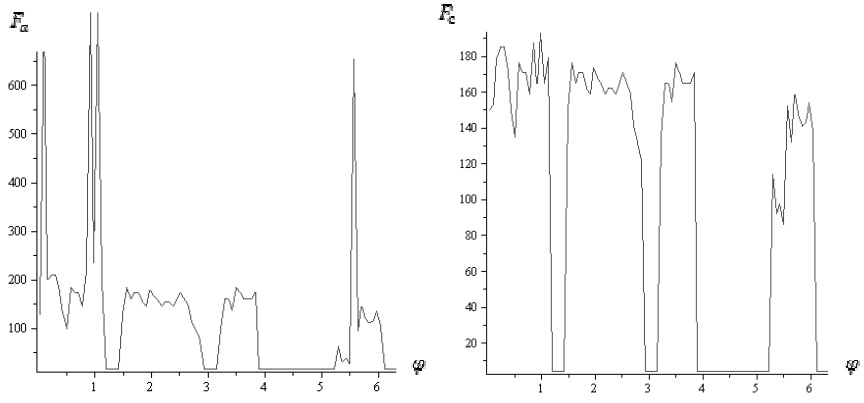

Рис. 7. Зависимость проекций сосредоточенных газодинамических сил от угла поворота рабочего колеса φ для случая поврежденных лопаток направляющего аппарата

Из представленных результатов видно, что осевая проекция сосредоточенной силы F_a по величине в три раза больше для поврежденных лопаток соплового аппарата, чем для идеальных лопаток.

Для анализа вынужденных колебаний в облопаченном диске под действием периодических во времени сосредоточенных нагрузок, которые прикладываются ко всем рабочим лопаткам, численно моделируются переходные процессы. Колебания облопаченного диска исследовались под действием газодинамических нагрузок, вызванных идеальным и поврежденным направляющими аппаратами. В результате расчетов переходных процессов исследовалось динамическое НДС в наиболее напряженном месте конструкции. Перед динамическим расчетом производился анализ статического НДС облопаченного диска под действием центробежных сил и решалась задача термоупругости. В модели облопаченного диска учитываются зазоры в пазах диска, что приводит к нелинейности динамической модели конструкции.

При проведении численных расчетов динамического НДС рассматривались четыре случая:

1) зазоры в пазах диска не учитывались; исследовались колебания конструкции под действием газодинамических сил от идеального направляющего аппарата;

2) зазоры в пазах диска не учитывались; исследовались колебания конструкции под действием газодинамических сил от поврежденного направляющего аппарата;

3) учитывались зазоры в пазах диска; исследовались колебания под действием газодинамических сил от идеального направляющего аппарата;

4) учитывались зазоры в пазах диска; исследовались колебания под действием газодинамических сил от поврежденного направляющего аппарата.

В качестве примера, на рис. 8 представлены переходные процессы для первого расчетного случая. Здесь показана зависимость от времени эквивалентных напряжений в области галтельного перехода с обеих сторон хвоста лопатки на временном интервале первых пяти периодов колебаний. Видно, что колебания являются полигармоническими.

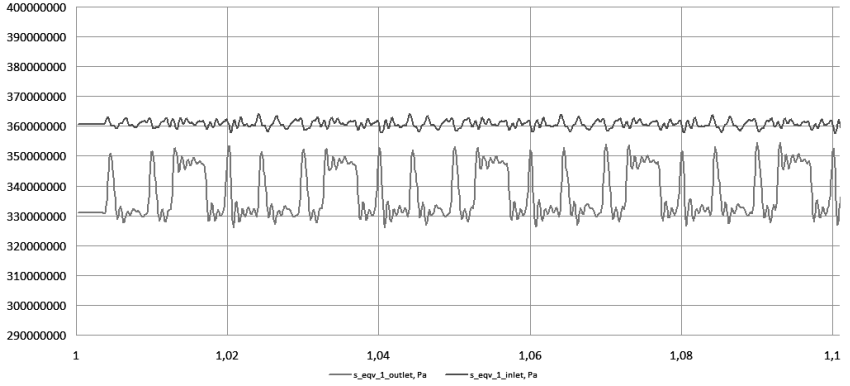

Рис. 8. Зависимость от времени максимальных эквивалентных напряжений с обеих сторон галтельного перехода

Результаты расчетов вынужденных колебаний для четырех расчетных случаев даны в таблице. Здесь приведены значения эквивалентных напряжений на входной и выходной сторонах галтельных переходов (рис. 5). В первом столбце таблицы приводятся цифры, которые соответствуют номерам четырех расчетных случаев. Во втором, третьем и четвертом столбцах показаны параметры асимметричного цикла, которые изображены на рис. 4. Амплитуды эквивалентных напряжений σ_a представлены в пятом столбце. В шестом столбце таблицы представлены пределы выносливости асимметричного цикла σ_{R} .

Таблица

Параметры колебаний конструкции для оценки динамической прочности

Расчетный случай/сторона		**$\sigma_{\min}$, МПа**	**$\sigma_{\max}$, МПа**	**σ_m, МПа**	**σ_a, МПа**	**σ_R, МПа**
1	вход	357,69	363,74	360,71	3,02	29,86
	выход	327,00	354,60	340,80	13,80	33,84
2	вход	339,67	391,85	365,76	26,09	28,85
	выход	301,83	369,79	335,81	33,98	34,84

Окончание таблицы

Расчетный случай/сторона		σ_{min}, МПа	σ_{max}, МПа	σ_m, МПа	σ_a, МПа	σ_R, МПа
3	вход	354,08	361,12	357,60	3,52	30,48
	выход	318,62	356,17	337,39	18,77	34,52
4	вход	336,04	388,28	362,16	26,12	29,57
	выход	299,06	367,15	333,11	34,05	35,38

Из анализа результатов можно сделать следующие выводы. Во втором и четвертом расчетных случаях выполняется условие: $\sigma_a \approx \sigma_R$. Это условие свидетельствует о возможности усталостного разрушения конструкции. Эти случаи соответствуют поврежденному направляющему аппарату. Поэтому причиной разрушения рабочих лопаток регулирующей ступени отсека высокого давления паровой турбины является повреждение лопаток направляющего аппарата. Имеющиеся повреждения вызвали значительные увеличения динамических нагрузок, действующих на рабочие лопатки регулирующей ступени отсека высокого давления, и, как следствие, привели к значительному росту динамических напряжений.

ВИЗНАЧЕННЯ ПРИЧИН РУЙНУВАННЯ ПАКЕТІВ ЛОПАТОК ТУРБІН ПРИ ВИКОНАННІ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ

Русанов А. В., Мартиненко Г. Ю., Аврамов К. В., Варлахов В. О., Мартиненко В. Г.

Запропоновано методику встановлення причин руйнування робочих лопаток, яка може використовуватися при виконанні судових інженерно-технічних експертиз. Її відмітною рисою є повнота урахування різних факторів, що належать до різних галузей прикладної фізики, таким як газодинаміка, теплопровідність, термопружність, статична й динамічна міцності. Методика ґрунтується на використанні числових методів газодинаміки й динамічної міцності. Протікання пари через ступені турбомашини розраховувалося на підставі моделі в'язкого середовища, що стискається. Для дослідження вимушених коливань облопаченого диска під дією аеродинамічних навантажень застосовувалося чисельне інтегрування нелінійної скінченно-елементної моделі конструкції.

Ключові слова: руйнування, відсік високого тиску турбогенератора, пакет лопаток, знос пазів ротора, аеродинамічні навантаження.

DETERMINATION OF RUPTURE SOURCES OF TURBINE BLADE PACKETS AT PERFORMANCE OF FORENSIC EXAMINATIONS

Rusanov A. V., Martynenko G. Yu., Avramov K. V., Varlahov V. O., Martynenko V. G.

The technique of determination of rupture sources of the turbine blades packets, which can be used at performance of forensic expertise is suggested. Its distinctive feature is

completeness of the account of the various factors concerning different areas of the applied physics, such as gas dynamics, heat conductivity, thermoelasticity, static and dynamic strength. The following series of calculations was made for acknowledgement of rupture sources of bladed disk. I. Calculation of a viscous compressed subsonic current. II. Calculation periodic gas-dynamic loads operating on the blades. III. Calculation of a non-stationary stress-strain state of the bladed disk under the action of periodic forces. The technique is based on use of the numerical methods of gas dynamics and dynamic strength. The steam current through a turbomachine step calculated with the help of model of the viscous, compressed fluid. The forced vibrations of the bladed disk under the action of the aerodynamic loads are analyzed by the numerical integration of the nonlinear finite elements design model. Four cases are considered for the numerical calculations of the stress-strain state. I. The clearance in the disk slots are not accounted and the vibrations under the action of gas-dynamic loads from ideal directing device are investigated. II. The clearance in the disk slots are not accounted and the vibrations under the action of gas-dynamic loads from defective directing device are investigated. III. The clearance in the disk slots are taken into account and the vibrations under the action of gas-dynamic loads from ideal directing device are investigated. IV. The clearance in the disk slots are taken into account and the vibrations under the action of gas-dynamic loads from defective directing device are investigated. It's established that a source of rupture of working blades of a regulating step of a compartment of a high pressure of the steam turbine is damage of blades of the directing device.

Keywords: destruction, compartment of a high pressure of the turbine, package of blades, deterioration of rotor grooves, aerodynamic loadings.

УДК 343.98

В. С. Ольхов, старший науковий співробітник Харківського НДІСЕ,
А. В. Лубенцов, завідувач лабораторії Харківського НДІСЕ

ОБРАННЯ ЧАСУ РЕАКЦІЇ НА НЕБЕЗПЕКУ ВОДІЯ, ЯКИЙ КЕРУЄ АВТОМОБІЛЕМ, ЩО РУХАЄТЬСЯ З ПЕРЕВИЩЕННЯМ УСТАНОВЛЕНОГО ОБМЕЖЕННЯ ШВИДКОСТІ РУХУ

Розглянуто проблемні питання, що стосуються факторів, які впливають на обрання ситуаційного часу реакції на небезпеку водія, який керує автомобілем, що рухається з перевищенням установленого обмеження швидкості руху на ділянці шляху, де мала місце дорожньо-транспортна пригода.

Ключові слова: дорожньо-транспортна пригода, зупинний шлях, небезпека для руху, швидкість руху, зіткнення транспортних засобів.

Сьогодні в експертній практиці проведення судових автотехнічних експертиз при обранні ситуаційного часу реакції водія на небезпеку використовуються методичні рекомендації, прийняті ще в 1987 р. та введені в екс-

© Ольхов В. С., Лубенцов А. В., 2017

пертну практику в 1988 р.[1] За цей час в експертній практиці не було спроб уточнення або розширення типових ситуацій при визначенні диференційованого значення часу реакції водія на небезпеку.

В експертній практиці поділяють реакцію водія на просту та складну. Як правило, під час проведення автотехнічних експертиз судові експерти стикаються зі складною реакцію, а саме з визначенням реакції, що здійснюється у відповідь на небезпеку, до якої людина заздалегідь не підготовлена. Складна реакція зазвичай пов'язана з обранням оптимального рішення з декількох можливих.

Час виявлення водієм об'єкта (небезпеки або перешкоди) залежить від того, наскільки ймовірна його поява. Чим імовірніше поява об'єкта, тим уважніше повинен спостерігати водій за дорожньо-транспортною ситуацією, тим раніше він зможе його виявити. При малій імовірності появи об'єкта (небезпеки або перешкоди) водій може відволіктися від безпосереднього спостереження за дорогою для виконання інших функцій, наприклад, спостереження за показаннями контрольних приладів, іншими об'єктами. У такій дорожньо-транспортній ситуації час виявлення на проїзній частині об'єкта (перешкоди), який несподівано з'явився, може бути значно більшим, ніж у першому випадку.

Для різних характеристик дорожньо-транспортних ситуацій у методичних рекомендаціях наведені типові варіанти механізму розвитку дорожньо-транспортної пригоди (ДТП) на стадії зближення учасників до місця зіткнення (наїзду). Типові варіанти, наведені в цих рекомендаціях, із визначення диференційованих значень часу реакції водія на небезпеку, не повною мірою охоплюють можливі механізми розвитку ДТП. Зокрема, не визначено час реакції водія на небезпеку при перевищенні ним швидкісного режиму, який уведений на ділянці ДТП, під час наїзду на пішохода або зіткненні транспортних засобів.

Згідно з вимогами розд. 12 Правил дорожнього руху України (ПДРУ)[2], водіям транспортних засобів забороняється перевищувати швидкість руху, що вводиться у відповідних умовах руху (населений пункт, за межами населеного пункту, автомагістралі та ін.), обмеження, які вводяться відповідно до типу або класу транспортного засобу, або обмеження, які вводяться відповідними забороненими дорожніми знаками, та ін.

У вимогах п. 1.3 ПДРУ вказано, що всі учасники дорожнього руху зобов'язані знати й неухильно виконувати вимоги цих Правил, а також бути взаємно ввічливими, а в п. 1.4 ПДРУ зазначено, що кожний учасник дорожнього руху має право розраховувати на те, що й інші учасники виконують ці Правила. Тобто вимоги ПДРУ передбачають не тільки неухильне їх ви-

[1] *Суворов Ю. Б.* Применение дифференцированных значений времени реакции водителя в экспертной практике/под ред. В. А. Иларионова, А. К. Педенчука, В. Н. Янина. М.: ВНИИСЭ, 1987. 20 с.

[2] Правила дорожнього руху України: постанова Каб. Міністрів України від 10.10.2001 № 1306 (зі змінами та допов.). URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1306-2001-п (дата звернення: 09.06.2017).

конання, а також указують, що учасники дорожнього руху можуть і повинні розраховувати на те, що всі виконують вимоги цих Правил.

Експертна практика проведення судових автотехнічних експертиз свідчить, що майже в 30 % усіх призначених судово-слідчими органами експертиз дослідженню підлягають наїзди транспортних засобів на пішоходів або зіткнення транспортних засобів, коли водії, які мали переважне право на проїзд, рухалися з перевищенням швидкості руху.

Згідно зі статистичними даними МВД України за період січень-липень 2016 р. кількість ДТП, де мало місце перевищення безпечної швидкості руху, становила близько 23 % від їх загальної кількості. При цьому за тяжкістю наслідків ДТП, які спричинили загибель однієї або більше осіб, ця кількість становить близько 43 % від їх загальної кількості[1].

Технічний аналіз дій водія транспортного засобу (ТЗ), якому була створена небезпека для руху, проводиться відповідно до вимог п. 12.3 ПДРУ. Якщо водій ТЗ рухався із перевищенням установленого швидкісного режиму, наприклад за межами населеного пункту, то його дії також аналізуються відповідно до вимог п. 12.6 «г» ПДРУ, де вказано, що «поза населеними пунктами на всіх дорогах і на дорогах, що проходять через населені пункти, позначені знаком 5.47, дозволяється рух зі швидкістю:

г) іншим транспортним засобам: на автомобільній дорозі, що позначена дорожнім знаком 5.1 – не більше 130 км/год, на автомобільній дорозі з окремими проїзними частинами, що відокремлені одна від одної розділювальною смугою – не більше 110 км/год, на інших автомобільних дорогах – не більше 90 км/год».

При розрахунку зупинного шляху як при обраній швидкості руху водієм, так і при гранично допустимій швидкості руху за межами населеного пункту, експерти приймають одне й те саме значення ситуаційного часу реакції водія на небезпеку, який відповідає типовому варіанту механізму розвитку ДТП. Тобто в експертній практиці не враховується той факт, що водій, рухаючись із перевищенням установленої швидкості, дезорієнтує інших учасників дорожнього руху стосовно можливого часу зближення ТЗ до місця ДТП, що створює додаткові умови для її виникнення. У цьому разі дорожньо-транспортна ситуація, що передувала ДТП (рух водія з перевищенням установленої швидкості руху), свідчила про досить велику ймовірність її виникнення, оскільки водій рухався з порушенням вимог ПДРУ, і відповідно від водія вимагалася максимальна увага, він повинен був постійно спостерігати за місцем імовірного виникнення перешкоди та підготуватися до прийняття необхідних заходів щодо запобігання ДТП. У таких випадках рекомендується приймати мінімально можливий час реакції водія на небезпеку, а саме $t_1 = 0{,}6$ с[2].

Розглянемо приклад проведення досліджень механізму розвитку ДТП для умови, коли мала місце раптова зміна напрямку руху зустрічним $ТЗ_1$

[1] URL:https://forinsurer.com/news/16/09/09/34264 (дата звернення: 09.02.2017).

[2] *Суворов Ю. Б.* Зазнач. твір.

поза перехрестям, за межами населеного пункту, унаслідок чого сталося його зіткнення з $ТЗ_2$, який рухався з перевищенням швидкості руху, а саме зі швидкістю 100 км/год. При цьому водій $ТЗ_1$ рухався зі швидкістю 30 км/год. Також візьмемо до уваги, що дорожнє покриття асфальтобетонне, сухе та має горизонтальний повздовжній профіль. Небезпека для руху водія $ТЗ_2$ виникає з моменту зміни напрямку руху $ТЗ_1$. У момент початку зміни напрямку руху $ТЗ_1$, тобто в момент виникнення небезпеки для руху водія $ТЗ_2$, останній знаходився на відстані близько 82,5 м від місця зіткнення. У момент зіткнення кут між повздовжніми вісями ТЗ становив величину близько 90 º і в момент зіткнення $ТЗ_1$ знаходився без руху, тобто зупинився. Перед початком повороту ліворуч водій $ТЗ_1$ покажчик повороту не вмикав.

Відповідно до методичних рекомендації з визначення ситуаційного часу реакції водія на небезпеку в наведеній дорожньо-транспортній ситуації час реакції водія $ТЗ_2$ на небезпеку слід приймати 1,2 с. Типова ситуація, яка відповідає зазначеному механізму розвитку ДТП, – раптова зміна напрямку руху зустрічного або попутного ТЗ поза перехрестям (коли ознаки можливого виконання маневру були відсутні). Виходячи з цього, у цих дорожніх умовах зупинний шлях (S_o)[1] автомобіля $ТЗ_2$ при обраній водієм швидкості руху V_a = 100 км/год становить 98,1 м, що визначено розрахунком:

$$S_o = \left(t_1 + t_2 + 0{,}5 \cdot t_3\right) \cdot \frac{V_a}{3{,}6} + \frac{V_a^{\,2}}{26 \cdot j} = \left(1{,}2 + 0{,}2 + 0{,}5 \cdot 0{,}25\right) \cdot \frac{100}{3{,}6} + \frac{100^2}{26 \cdot 6{,}9} = 98{,}1\ м,$$

де t_1 – ситуаційне значення часу реакції водія на небезпеку, відповідно до типового варіанта механізму розвитку ДТП – 1,2 с; t_2 – час запізнення спрацювання приводу гальм автомобіля $ТЗ_2$ – 0,2 с; t_3 – час наростання сповільнення автомобіля $ТЗ_2$ на сухому асфальтобетонному покритті без завантаження – 0,25 с; j – значення сповільнення технічно справного автомобіля $ТЗ_2$ при гальмуванні на сухому асфальтобетонному покритті, горизонтального профілю – 6,9 м/с^2.

Зупинний шлях автомобіля $ТЗ_2$, при гранично допустимій швидкості руху за межами населеного пункту $V_{ад}$ = 90 км/год, становить 83,3 м, що визначено розрахунком:

$$S_o = \left(t_1 + t_2 + 0{,}5 \cdot t_3\right) \cdot \frac{V_{ад}}{3{,}6} + \frac{V_{ад}^{\,2}}{26 \cdot j} = \left(1{,}2 + 0{,}2 + 0{,}5 \cdot 0{,}25\right) \cdot \frac{90}{3{,}6} + \frac{90^2}{26 \cdot 6{,}9} = 83{,}3\ м,$$

де t_1, t_2, t_3 та j мають ті самі значення, що й у попередній формулі.

Виходячи з отриманих результатів розрахунків, експерт зробив би такий висновок: «Оскільки зупинний шлях $ТЗ_2$ (S_o = 98,1 м) як при обраній водієм швидкості руху, так і при гранично допустимій швидкості руху за межами населеного пункту (90 км/год), більше ніж відстань, на якій знаходився $ТЗ_2$ від місця зупинки $ТЗ_1$ у момент виникнення небезпеки для його руху

[1] Судебная автотехническая экспертиза. Часть II. Теоретические основы и методики экспертного исследования при производстве автотехнической экспертизы: пособие для экспертов-автотехников, следователей и судей/отв. ред. В. А. Иларионов. М.: ВНИИСЭ, 1980. 392 с.

(82,5 м), то слід дійти висновку, що в цій дорожньо-транспортній ситуації водій $ТЗ_2$ не мав технічної можливості зупинитися до $ТЗ_1$ та тим самим попередити з ним зіткнення шляхом застосування екстреного гальмування, тобто шляхом виконання ним вимог пп. 12.3 та 12.9 «г» ПДРУ. Інакше кажучи, наявність перевищення допустимого значення швидкості руху водієм $ТЗ_2$ з технічної точки зору не знаходилося в причинному зв'язку з виникненням ДТП.

Однак у цьому випадку експертом не враховується те, що водій $ТЗ_2$ рухався з перевищенням швидкості, тому водій $ТЗ_1$ міг неправильно розрахувати необхідну відстань, яка була б достатньою для безпечного виконання маневру в зазначених умовах. Тому водій $ТЗ_2$ мав це враховувати і, відповідно, порушуючи вимоги п. 12.9 «г», повинен був більш уважно слідкувати за змінами дорожньо-транспортної ситуації. Якщо б водій рухався з підвищеною уважністю, оскільки по суті він уже порушник, то в цьому разі час реакції водія на небезпеку треба приймати t_1 = 0,6 с. Але значення зупинного шляху при допустимій швидкості руху за межами населеного пункту слід розраховувати при вказаному в методичних рекомендаціях значенні ситуаційного часу реакції на небезпеку, бо в даному випадку це відповідає типовому варіанту, описаному в цих рекомендаціях.

Якщо врахувати наявність перевищення швидкості в діях водія $ТЗ_2$, а відповідно й необхідність уважніше слідкувати за зміною дорожньо-транспортної ситуації, яка складається, то в цьому разі зупинний шлях автомобіля $ТЗ_2$, при обраній швидкості руху водієм V_a = 100 км/год, буде дорівнювати 81,4 м, що визначено розрахунком:

$$S_o = \left(t_1 + t_2 + 0,5 \cdot t_3\right) \cdot \frac{V_a}{3,6} + \frac{V_a^{\,2}}{26 \cdot j} = \left(0,6 + 0,2 + 0,5 \cdot 0,25\right) \cdot \frac{100}{3,6} + \frac{100}{26 \cdot 6,9} = 81,4 \text{ м},$$

де t_1 – ситуаційне значення часу реакції водія на небезпеку, з урахуванням того, що водій рухався із перевищенням установленого обмеження швидкості руху в місці ДТП – 0,6 с; t_2, t_3 та j мають ті самі значення.

Виходячи з отриманих результатів розрахунків, експерт зробив би такий висновок: «Оскільки зупинний шлях $ТЗ_2$ (S_o = 81,4 м) при обраній водієм швидкості руху 100 км/год менше, ніж відстань, на якій знаходився $ТЗ_2$ від місця зупинки $ТЗ_1$ у момент виникнення небезпеки для його руху (82,5 м), то слід дійти висновку, що в цій дорожньо-транспортній ситуації водій $ТЗ_2$ мав технічну можливість зупинитися до $ТЗ_1$ при обраній швидкості руху та тим самим мав технічну можливість попередити з ним зіткнення шляхом застосування екстреного гальмування, тобто шляхом виконання ним вимог п. 12.3 ПДРУ».

Наведені розрахунки показують, що, ураховуючи наявність у діях водія невідповідностей вимогам ПДРУ, а саме перевищення встановлених обмежень швидкості руху, висновок про те, що водій не мав технічної можливості попередити зіткнення, змінеться на протилежний.

Таким чином, на нашу думку, назріла необхідність змінення підходу до визначення ситуаційного часу реакції водія, коли є дані, що до моменту зіткнення він рухався з перевищенням установленого обмеження швидкості

руху, шляхом його зниження до 0,6 с, відносно типових варіантів, наведених у методичних рекомендаціях.

ВЫБОР ВРЕМЕНИ РЕАКЦИИ НА ОПАСНОСТЬ ВОДИТЕЛЯ, КОТОРЫЙ УПРАВЛЯЕТ АВТОМОБИЛЕМ, ДВИЖУЩИМСЯ С ПРЕВЫШЕНИЕМ УСТАНОВЛЕННОГО ОГРАНИЧЕНИЯ СКОРОСТИ ДВИЖЕНИЯ

Ольхов В. С., Лубенцов А. В.

Рассмотрены проблемные вопросы, касающиеся факторов, влияющих на выбор ситуационного времени реакции на опасность водителя, который управляет автомобилем, движущимся с превышением установленного ограничения скорости движения на участке дороги, где имело место дорожно-транспортное происшествие.

Ключевые слова: дорожно-транспортное происшествие, остановочный путь, опасность для движения, скорость движения, столкновения транспортных средств.

CHOICE OF REACTION TIME ON DANGER OF THE DRIVER WHO OPERATES THE CAR, MOVING WITH EXCEEDING OF THE ESTABLISHED RESTRICTION ON THE TRAVERSE SPEED

Olhov V. S, Lubentsov A. V.

Today in the expert practice of carrying out forensic autotechnical examination on choosing of situational reaction time on danger of the driver the methodical recommendations, accepted in 1987, and being entered into expert practice in 1988, are used. After this time in expert practice there were no attempts on more precise definitions or expansions of typical situations when determining differentiated value of reaction time on danger of the driver. In these recommendations for different characteristics of road-traffic situations there were listed typical variants of the development mechanism of the traffic accident at the stage of approaching participants to the point of impact (running-down). Typical variants which are shown in the methodical recommendations, on determination of the differentiated values of reaction time on danger of the driver, not in a full extent cover possible mechanisms of traffic accident development. In particular, reaction time on danger of the driver is not defined when exceeding speed mode by him which was introduced in the area of road-traffic accident, during running-down on the pedestrian or vehicles collisions. Expert practice of carrying out forensic autotechnical examination has shown that almost in 30 % of all appointed examinations by judicial-investigative bodies there are the subjects of research running-downs of vehicles on pedestrians or vehicles collisions when drivers who had the prevailing right to passage, moved with exceeding traverse speed. Nowadays there is a need of changing approach to the definition of situational reaction time of the driver when there is the data that by the time of collision the car moved with exceeding of the established restriction of traverse speed by means of its decrease to 0.6 sec. from relatively typical variants given in the methodical recommendations.

Keywords: traffic accident, stopping distance, danger to traffic, traverse speed, vehicle collisions.

УДК 343.98

П. М. Хоробрих, старший науковий співробітник Харківського НДІСЕ,
А. О. Казаров, старший науковий співробітник Харківського НДІСЕ,
В. О. Лабінцев, старший науковий співробітник Харківського НДІСЕ

ЕКСПЕРТНИЙ ПІДХІД ПРИ ДОСЛІДЖЕННІ ПРИЧИН СХОДУ ТРАМВАЇВ ІЗ РЕЙКОВИХ КОЛІЙ (СТРІЛОЧНИХ ПЕРЕВОДІВ)

Розглянуто питання, які стосуються експертних методів дослідження при технічному аналізі дорожньо-транспортної пригоди за участю трамвая. Наведено порядок дій спеціаліста, судового експерта на слідчих експериментах, який дозволяє встановити технічну причину виникнення пригоди при сході трамвайного вагона на стрілочному переводі, що працював в автоматичному режимі на момент пригоди. Запропоновано перелік питань, що вирішуються при проведенні таких досліджень.

Ключові слова: трамвайний вагон, дорожньо-транспортна пригода за участю трамваїв, рейкова колія, стрілочний перевід.

При розслідуванні дорожньо-транспортних пригод (ДТП) за участю трамваїв слідчі органи цікавлять причини, які, із технічної точки зору, могли призвести до сходу трамвая з рейок. Це дозволяє правильно кваліфікувати дії учасників ДТП і встановити наявність у їх діях невідповідностей вимогам чинного законодавства. Для отримання об'єктивних достовірних даних слідчі органи залучають спеціаліста, судового експерта за наявності в нього відповідних спеціальних знань. Ураховуючи експертну практику, можна виділити такі технічні причині, які можуть призвести до сходу трамвайного вагона з рейок при русі на ділянці колії або на стрілочному переводі: технічний стан трамвая, технічний стан рейкової колії чи стрілочного переводу, а також технічно неправильні дії учасників ДТП.

Науково-практичні аспекти, які пов'язані з дослідженнями при проведенні судових експертиз із ДТП за участю міського електричного транспорту, викладені лише у двох працях[1]. На жаль, у зазначеній літературі відсутні відомості стосовно роботи стрілочних переводів в автоматичному режимі при проході першого трамвая в одному напрямку, а того, що за ним іде в іншому напрямку, тобто відсутні дослідження зі встановлення моменту автоматичного переведення стрілки.

У зв'язку з цим метою статті є встановлення алгоритму дій спеціаліста, судового експерта під час проведення слідчого експерименту, який дозво-

[1] Производство судебных экспертиз по делам о нарушении Правил безопасности движения и эксплуатации городского электротранспорта: метод. пособие для экспертов/Н. С. Романов, В. Н. Ковкин, В. И. Шиков и др. М.: ВНИИСЭ, 1982. 79 с.; Дослідження причин сходів трамваїв з рейкових колій: метод. рекомендації/ М. С. Корчан, Е. І. Карпушин, А. М. Пантюшенко та ін. Харків: ХНДІСЕ, 2005. 61 с.

© Хоробрих П. М., Казаров А. О., Лабінцев В. О., 2017

лить визначити технічну причину виникнення пригоди при сході трамвайного вагона на стрілочному переводі, що працював на той момент в автоматичному режимі.

Для прикладу розглянемо такий випадок, який досліджувався експертами: ДТП, що сталася, за участі водіїв двох окремих трамвайних вагонів. За умову приймемо, що обидва трамвайні вагони не мали технічних несправностей, які могли призвести до їх сходу з трамвайних колій або зі стрілочного переводу. Обставини цієї ДТП полягали в такому. Водій першого трамвая при наближенні до стрілочного переводу мав намір здійснити його проїзд прямо. Для цього він вийшов і за допомогою ломика здійснив перевід стрілки для руху прямо. У подальшому цей трамвай відновив рух та під час його проїзду через автоматичний стрілочний перевід, у момент, коли перший візок першого трамвая вже переїхав стрілку, а другий ні, відбулося переміщення пера стрілки, тобто відбувся перевід стрілки в іншому напрямку. У результаті цього перший візок першого трамвая продовжив рух у тому самому напрямку, а його другий візок почав рухатися в іншому напрямку, тобто відбувся взріз стрілочного переводу.

Згідно з відомостями, що були наявні в експертів, стрілочний перевід на момент ДТП працював у такому режимі, за якого для руху трамвая прямо необхідно було переводити перо стрілки за допомогою ломика, що знаходився у водія, а для руху вліво перевід пера стрілки стрілочного переводу відбувався при проїзді вхідної ліри під напругою.

За іншими даними, стрілочний перевід працював у режимі, за якого перевід пера стрілки стрілочного переводу, як для руху прямо, так і для руху вліво, відбувався при проїзді вхідної ліри під напругою або без неї, тобто знаходився в технічно справному стані. Також відомо, що за першим трамваєм рухався другий трамвай, який мав намір здійснити поворот ліворуч по цьому ж стрілочному переводу (рисунок).

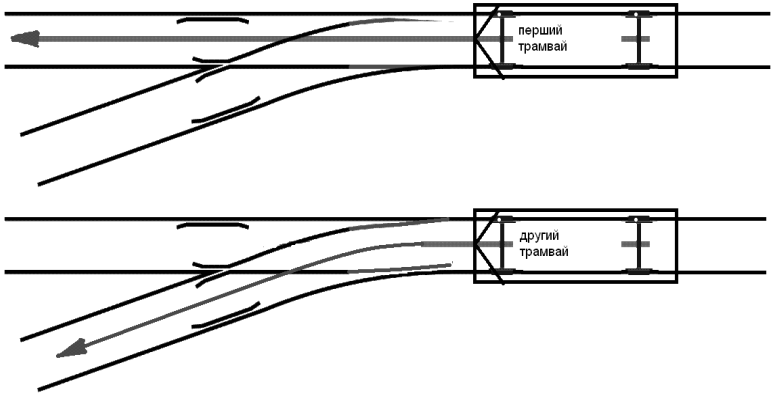

Рисунок. Напрямки руху першого та другого трамваїв

Для перевірки наведених суперечностей стосовно роботи стрілочного переводу, а також для з'ясування взагалі можливості такої роботи стрілочного переводу, був проведений слідчий експеримент. Слідчий експеримент проводився у світлий час доби при денному освітленні в умовах, які максимально були наближені до тих умов, які були на момент виникнення ДТП.

Під час проведення слідчого експерименту візуально був оглянутий стрілочний перевід і його пристрої. За допомогою відповідних вимірювальних інструментів були зроблені заміри відносно ширини трамвайної колії, зносу пера, сердечника та рамних рейок стрілочного переводу. Технічні параметри стрілочного переводу знаходилися у межах норм, які передбачені відповідною технічною документацією.

У проведенні слідчого експерименту брали участь два одинарних трамвайних вагона.

У подальшому в примусовому порядку був відімкнутий правий соленоїд перевідної стрілки та імітовано режим роботи стрілочного переводу, згідно з яким для руху трамвая прямо через стрілочний перевід перо стрілки при проїзді трамвая вхідної ліри під напругою автоматично не переводилося. При цьому режимі роботи стрілочного переводу, при наближенні першого трамвая до стрілочного переводу, на якому перо стрілки знаходилося в положенні для руху вліво, та при проїзді трамваєм вхідної ліри під напругою, перо стрілки не переводилося. Такий режим роботи стрілочного переводу вимагав від водія зупинки безпосередньо перед стрілочним переводом, оскільки для руху першого трамвая прямо водію необхідно було вийти та за допомогою ломика механічним способом перевести перо стрілки для руху трамвая прямо.

Далі для імітації можливості переведення пера стрілки від дій водія другого трамвая, який був позаду та рухався із першим трамваєм в одному напрямку, було зроблено таке. Перший трамвайний вагон був установлений на рейкових коліях таким чином, що його передній візок знаходився за пером стрілочного переводу за напрямком руху прямо, а задній візок – перед зазначеним пером. Водій другого трамвая, що рухався позаду, виконував експериментальний проїзд вхідної ліри під напругою. При цьому було встановлено, що відбувається перевід стрілочного пера ліворуч під першим трамваєм.

При ввімкненні правого соленоїда стрілочного переводу, тобто в режимі, що відповідає справному стану роботи автоматичного стрілочного переводу, були виконані наступні експериментальні дії. Перо стрілки було в положенні для лівого повороту по стрілочному переводу. Перший трамвай наближався до вхідної ліри та прослідував її під напругою. У цей момент, при проїзді трамваєм вхідної ліри під напругою, відбулося автоматичне переведення пера стрілки для руху трамвая прямо, що виключало необхідність його переведення за допомогою ломика, що знаходився у водія.

Далі (стан стрілочного переводу не змінювався) із метою перевірки можливості автоматичного переміщення пера стрілки стрілочного переводу внаслідок проїзду другого трамвая вхідної ліри, що рухався позаду першо-

го трамвая, було виконано таке. Перший трамвай був установлений на стрілочний перевід таким чином, що його передній візок був за пером стрілочного переводу, а задній – до нього. Водій другого трамвая, що рухався позаду першого в одному із ним напрямку, виконував проїзд вхідної ліри під напругою. Під час цього заїзду другого трамвая переводу пера стрілки вліво не відбувалося.

Виконані експериментальні проїзди трамваїв дали підстави зробити висновок про те, що причиною сходу першого трамвая з рейкових колій (взрізу заднього візка першого трамвая на стрілочному переводі) була технічна несправність стрілочного переводу та збіг певних обставин. Тобто, з одного боку, автоматичне переміщення пера стрілки відбувалося лише для руху трамвая ліворуч стосовно напрямку руху першого та другого трамваїв, а для руху прямо необхідно було перо стрілки переміщати вручну за допомогою ломика. Із другого боку, причиною сходу першого трамвая з рейкових колій було те, що водій другого трамвая, який слідував позаду в попутному напрямку, проїхав вхідну ліру в момент, коли перший трамвай ще знаходився в стадії проїзду стрілочного переводу.

Отже, підсумовуючи наведене, алгоритм дій спеціаліста в подібній ситуації під час проведення слідчого експерименту має таку послідовність:

1) провести візуальний огляд стрілочного переводу, ділянки колії, на якій відбулася ДТП;

2) за допомогою відповідного вимірювального інструменту провести заміри ширини трамвайної колії, зносу пера, сердечника, рамних рейок стрілочного переводу та інше й звірити отримані дані з нормативними;

3) шляхом вмикання/вимикання соленоїдів стрілочного переводу зімітувати його роботу згідно з показаннями учасників ДТП із метою перевірки взагалі такого режиму роботи цього стрілочного переводу;

4) провести експериментальні проїзди трамваїв на цьому стрілочному переводі в режимі його роботи згідно з показаннями учасників ДТП, що досліджується;

5) зафіксувати отримані дані у відповідних протоколах і за необхідності скласти відповідно до роботи стрілочного переводу схеми або зробити ілюстрації.

Нижче наведений перелік питань, що вирішуються при проведенні дослідження стрілочного переводу, який працює на момент виникнення ДТП в автоматичному режимі:

1. Яка, з технічної точки зору, причина сходу колісної пари (візка) трамвайного вагона зі стрілочного переводу?

2. У якому технічному стані на момент сходу трамвайного вагона знаходився стрілочний перевід і його пристрої? Чи відповідав технічний стан стрілочного переводу та його пристроїв нормативним вимогам?

3. У якому технічному стані на момент сходу трамвайного вагона знаходилися гальмова система та ходова частина трамвайного вагона? Чи відповідав технічний стан гальмової системи та ходової частини трамвайного вагона нормативним вимогам?

4. Яка причина несправності гальмової системи й ходової частини трамвайного вагона, що були на момент ДТП, час її виникнення та вплив на розвиток події?

5. Яка була швидкість трамвайного вагона на момент ДТП?

6. Яка величина зупинного шляху трамвайного вагона в умовах ДТП?

7. Яка причина несправності елементів стрілочного переводу і його пристроїв, що були на момент ДТП, час її виникнення та вплив на розвиток події?

8. Чи мав водій першого трамвайного вагона технічну можливість запобігти ДТП?

9. Чи мав водій другого трамвайного вагона технічну можливість запобігти ДТП?

10. Чи є в діях водія першого трамвайного вагона або в діях водія другого трамвайного вагона невідповідності вимогам Правил дорожнього руху України та Правил експлуатації трамвая та тролейбуса?

Для подальшого розвитку судової експертизи з дослідження ДТП за участю трамваїв необхідно проводити наукові експерименти на сучасних автоматичних стрілочних переводах, імітуючи різні умови їх роботи. Це дозволить удосконалювати підхід до проведення подібних досліджень, а також підвищить наукове обґрунтування висновків судового експерта.

ЭКСПЕРТНЫЙ ПОДХОД ПРИ ИССЛЕДОВАНИИ ПРИЧИН СХОДА ТРАМВАЕВ С РЕЛЬСОВЫХ ПУТЕЙ (СТРЕЛОЧНЫХ ПЕРЕВОДОВ)

Хоробрых П. Н., Казаров А. А., Лабинцев В. А.

Рассмотрены вопросы, касающиеся экспертных методов исследования при техническом анализе дорожно-транспортного происшествия с участием трамвая. Приведен порядок действий специалиста, судебного эксперта на следственном эксперименте, который позволяет установить техническую причину возникновения происшествия при сходе трамвайного вагона на стрелочном переводе, работавшем в автоматическом режиме на момент происшествия. Предложен перечень вопросов, решаемых при проведении таких исследований.

Ключевые слова: трамвайный вагон, дорожно-транспортное происшествие с участием трамвая, рельсовый путь, стрелочный перевод.

EXPERT APPROACH WHEN RESEARCHING CAUSES OF TRAMWAYS COMING-OFF FROM RAIL TRACKS (TURNOUTS)

Khorobryh P. N., Kazarov A. O., Labintsev V. O.

During investigation of road-traffic accidents with tramways participation, investigative bodies are interested in the causes which, from the technical point of view, could lead to coming-off of a tram from rails. In the paper the case in which two drivers of separate tram cars took part, is considered. Circumstances of road traffic accident consist in the following. During transit of the first tram through automated turnout in the moment when the first bogie of the first tram has already proceeded the switch, and the second has not yet, there was shift of a point rail, that is, there was a shift of rail for the movement in other direction. As a result of it the first bogie of the first tram has continued movement in

the same direction, and the second bogi has started to move in another direction. In other words there has occurred turnout incut. In order to check operation of a turnout, various modes of its operation were simulated. Also experimental transits of tram cars were carried out. The obtained data has allowed to draw up a conclusion that the cause of the first tram coming-off from rails was a technical malfunction switch and coincidence of certain circumstances. That is, on the one hand, automatic moving of point switch occurred only for tram movement to the left. On the other hand, the reason of the first tram descent from a railway was that the driver of the second tram has passed entrance harp during the moment when the first tram still was in a pass stage of switch. In article the algorithm of the specialist actions in a similar situation during carrying out of investigatory experiment is resulted and the list of questions solved at carrying out of switch researches, which works in an automatic mode at the moment of traffic accident occurrence is stated.

Keywords: tram car, traffic accident with trams participation, railway line, switch.

УДК 343.148.6:004+621.39

Ю. С. Харабуга, старший науковий співробітник Львівського НДІСЕ

ОСОБЛИВОСТІ КОМП'ЮТЕРНО-ТЕХНІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ІНФОРМАЦІЇ В ПАМ'ЯТІ SIM, USIM ТА R-UIM-КАРТ

Наведено теоретичну та практичну інформацію про особливості дослідження вмісту елементарних файлів SIM, USIM і R-UIM-карт, відомості про які відсутні в чинній редакції методики 10.9.10 «Методика комп'ютерно-технічного дослідження інформації в пам'яті SIM-карток».

Ключові слова: комп'ютерно-технічні дослідження, інформація, елементарний файл, R-UIM, SIM, USIM-карти.

У грудні 2006 р. загальна кількість абонентів мобільного зв'язку в Україні стала більшою за чисельність населення. При цьому за оцінками аналітиків реальна кількість діючих абонентів мобільного зв'язку складала не більше 63 % від загальної чисельності населення, тобто на той час мобільний телефон був фактично в кожних двох із трьох українців[1]. Подібне зростання рівня проникнення стільникового зв'язку в Україні призвело до того, що під час розслідування майже кожної кримінальної справи слідство стикається з питанням дослідження інформації, що міститься в пам'яті мобільних телефонів, уключаючи змінні модулі ідентифікації абонентів стільникового зв'язку. У деяких випадках слідчі обмежуються лише оглядом мобільного телефону та змінного модуля ідентифікації абонента стільникового зв'язку, але часом, особливо в разі вилучення змінного модуля окремо, призначається відповідна судова експертиза.

Існує три типи модулів ідентифікації абонентів стільникового зв'язку: SIM-карти для мереж стандарту GSM, R-UIM-карти для мереж стандарту CDMA та USIM-карти для мереж стандартів UMTS і LTE. Специфічні особ-

[1] Обзор рынка GSM-операторов Украины за декабрь 2006 года. URL: http://media.mabila.ua/ru/articles/operts_review_12_07 (дата звернення: 19.06.2017).

© Харабуга Ю. С., 2017

ливості SIM та USIM-карт (фізичні характеристики, логічна модель, функції) регулюються стандартами 3rd Generation Partnership Project (3GPP). Оскільки команда підтримки 3GPP знаходиться в Європейському інституті телекомунікаційних стандартів (ETSI), стандарти 3GPP нині більш відомі як стандарти ETSI. Специфічні особливості R-UIM-карт регулюються стандартами 3rd Generation Partnership Project 2 (3GPP2).

Базовим стандартом для SIM-карт є стандарт ETSI TS 100 977 (3GPP TS 11.11), що більш відомий за своєю початковою назвою GSM 11.11, яку він мав до версії 8.4.0. Цей стандарт визначає інтерфейс між модулем ідентифікації абонента (SIM) і мобільним обладнанням (ME), а також аспекти внутрішньої організації SIM-карти, що належать до її експлуатації в мережі GSM. Протягом деякого часу стандарт ETSI TS 100 977 змінювався. Останньою версію стандарту ETSI TS 100 977 є версія 8.14.0, яка була прийнята у 2007 р.[1]

Ієрархічна структура SIM-карти відповідає ієрархічній структурі смарт-карти стандарту ISO/IEC 7816-4 та складається з трьох типів файлів: головного файлу (MF), призначеного файлу (DF) та елементарного файлу (EF). Для адресації або ідентифікації кожного конкретного файлу використовується ідентифікатор файлу, який складається з двох байтів і має бути закодований у шістнадцятковому форматі. Перший байт ідентифікатора визначає тип файлу (таблиця).

Таблиця

Типи файлів згідно зі стандартом ETSI TS 100 977

Значення 1-го байта файлу	Тип файлу
3F	Головний файл (MF)
2F	EF у головному файлі
7F	DF 1-го рівня
6F	EF у DF 1-го рівня
5F	DF 2-го рівня
4F	EF у DF 2-го рівня

Згідно з методикою 10.9.10 «Методика комп'ютерно-технічного дослідження інформації в пам'яті SIM-карток»[2] комп'ютерно-технічне дослідження інформації в пам'яті SIM-карт полягає в дослідженні вмісту таких елементарних файлів:

[1] ETSI TS 100 977 V8.14.0 (2007-06). URL: http://www.etsi.org/deliver/etsi_ts/100900_100999/100977/08.14.00_60/ts_100977v081400p.pdf (дата звернення: 09.06.2017).

[2] Комп'ютерно-технічне дослідження інформації в пам'яті SIM-карток: звіт про НДР (заключ.)/Львів. НДІСЕ; викон. Ю. С. Харабуга. № ДР 0111U000946. Львів, 2012. 51 с.

— EF_{ICCID} (ідентифікатор 3F00/2FE2) – ідентифікаційний номер карти;
— EF_{IMSI} (ідентифікатор 3F00/7F20/6F07) – міжнародний ідентифікатор абонента мобільного зв'язку;
— EF_{MSISDN} (ідентифікатор 3F00/7F10/6F40) – міжнародний абонентський телефонний номер;
— EF_{ADN} (ідентифікатор 3F00/7F10/6F3A) – телефонна книга;
— EF_{SMS} (ідентифікатор 3F00/7F10/6F3C) – інформація про текстові повідомлення (SMS);
— EF_{LND} (ідентифікатор 3F00/7F10/6F44) – інформація про останні набрані номери.

Як показала експертна практика, у разі, коли на SIM-карті відсутні позначення щодо оператора стільникового зв'язку або замість назви оператора наведений невідомий експерту логотип, доцільно проводити дослідження вмісту елементарного файлу $EF_{SPN.}$ (ідентифікатор 3F00/7F20/6F46), у якому зберігається назва оператора стільникового зв'язку. На відміну від більшості інших елементарних файлів, уміст елементарних файлів EF_{ICCID} та EF_{SPN} можна прочитати із SIM-карти без уведення PIN-коду. Наприклад, у 2007 р. як один із об'єктів комп'ютерно-технічної експертизи у Львівський НДІСЕ надійшла заблокована на PIN-код SIM-карта білого кольору. Згідно з ідентифікаційним номером карти, що починався з цифр 8937201, ця SIM-карта належала оператору мобільного зв'язку Estonian Mobile Telecom. Разом із тим в елементарному файлі EF_{SPN} замість позначення цього оператора містився напис TravelSiM.ua, тобто фактично об'єктом дослідження була туристична SIM-карта TravelSiM.

Для дослідження вмісту елементарних файлів SIM-карти доцільно використовувати програмні засоби, призначені виключено для дослідження інформації в пам'яті змінних модулів ідентифікації абонентів стільникового зв'язку: SIMCon, Dekart SIM Explorer та ін. Що стосується програмних засобів, основним призначенням яких є дослідження інформації в пам'яті мобільних телефонів, смартфонів і планшетів, то ці засоби доцільно використовувати виключно як допоміжні. Наприклад, на відміну від програми SIMCon, програма MOBILedit Forensic дозволяє фіксувати результати дослідження в різноманітних форматах, зокрема XLS і XML. Водночас ця програма не дозволяє отримувати докладну інформацію щодо SMS-повідомлень та інших даних, тобто позбавлена багатьох можливостей програми SIMCon. Що ж стосується програми Dekart SIM Explorer, то її доцільно використовувати для поглибленого аналізу інформації в пам'яті USIM і R-UIM-карт.

До 2017 р. USIM-карти практично не зустрічалися в експертній практиці. Це було пов'язано з тим, що до 2015 р. єдиним оператором стільникового зв'язку стандарту UMTS був оператор ТриМоб, кількість абонентів якого була надто низькою порівняно з абонентами зв'язку стандарту GSM. Ситуація почала змінюватися після того, як усі три українські оператори зв'язку стандарту GSM придбали ліцензії на зв'язок стандарту UMTS і почали готуватися для впровадження 4G-зв'язку.

У травні 2016 р. оператор мобільного зв'язку Lifecell повідомив про доступність LTE-роумінгу в 7 країнах[1]. Станом на травень 2017 р. послуга LTE-роумінг від Lifecell діє вже у 27 країнах. Скористатися LTE-роумінгом може будь-який абонент Lifecell, що попередньо здійснив в одному з офіційних магазинів заміну SIM-карти на USIM-карту, необхідну для підключення до мереж четвертого покоління[2]. У грудні 2016 р. оператор мобільного зв'язку Vodafone Україна повідомив, що повністю перейшов на закупівлю USIM-карт[3]. Отже, станом на травень 2017 р. лише оператор мобільного зв'язку Київстар продовжує використовувати виключно SIM-карти.

Головна відмінність USIM-карти від SIM-карти є використання в SIM-карті призначеного файлу додатків (ADF). Крім того, USIM-карта має додаткові призначені файли, зокрема призначений файл $DF_{PHONEBOOK}$ (ідентифікатор 3F00/7F10/5F3A), у якому у вигляді набору елементарних файлів зберігається телефонна книжка користувача. Якщо в SIM-карті в елементарному файлі EF_{ADN} може зберігатися лише назва контакту та номер телефону, то в USIM-карті завдяки впровадженню додаткових елементарних файлів у $DF_{PHONEBOOK}$, крім назви контакту та основного номера телефону може зберігатися додатковий номер телефону, e-mail та інша додаткова інформація, а самі контакти можуть об'єднуватися в групи.

Відомості про елементарні файли $DF_{PHONEBOOK}$ зберігаються в елементарному файлі EF_{PBR} (ідентифікатор 3F00/7F10/5F3A/4F30). Як у SIM-карті, відомості про назву контакту та номер телефону зберігаються в елементарному файлі EF_{ADN} (ідентифікатор 3F00/7F10/5F3A/4F3A). Що ж стосується елементарних файлів EF_{ANR} та EF_{EMAIL}, у яких зберігається додатковий номер телефону та e-mail, то згідно зі стандартом 3GPP TS 31.102[4] ці елементарні файли можуть мати різні ідентифікатори в різних операторів. Наприклад, в USIM-карті оператора ТриМоб елементарні файли EF_{ANR} та EF_{EMAIL} мають локальні ідентифікатори 4F03 та 4F07, в USIM-карті оператора Vodafone Україна – локальні ідентифікатори 4F00 і 4F06, а в USIM-карті оператора Lifecell елементарні файли EF_{ANR} та EF_{EMAIL} узагалі не використовуються. Такий різнобій призводить до того, що програмний засіб SIMCon 1.2 не може аналізувати вміст елементарних файлів EF_{ANR} та EF_{EMAIL}, а програмний засіб Dekart SIM Explorer 1.4 надає доступ до вмісту елементарних файлів EF_{ANR} та EF_{EMAIL} лише після проведення повного сканування вмісту USIM-карти, що займає понад 15 хв замість 15 с у режимі звичайного сканування.

[1] Lifecell запустив LTE-роумінг у семи країнах. URL: https://www. rbc.ua/ukr/lnews/lifecell-zapustil-lte-rouming-semi-stranah-1463991056.html (дата звернення: 09.06.2017).

[2] Послуга «LTE-роумінг». URL: https://www.lifecell.ua/uk/mobilnij-zvyazok/roaming/lte-roaming/ (дата звернення: 09.06.2017).

[3] Vodafone Україна перейшла на USIM-карти з підтримкою 4G. URL: http://tehnot.com/ua/vodafone-ukraina-pereshla-na-usim-karty-s-podderzhkoj-4g/ (дата звернення: 09.06.2017).

[4] ETSI TS 131 102 V13.4.0. URL: http://www.etsi.org/deliver/etsi_ts/ 131100_131199/131102/13.04.00_60/ ts_131102v130400p.pdf (дата звернення: 09.06.2017).

Отже, на початку дослідження призначеного файлу $DF_{PHONEBOOK}$ USIM-карти експерт за допомогою вмісту EF_{PBR} має встановити склад елементарних файлів, що входять до складу $DF_{PHONEBOOK}$, їх ідентифікатори, а після цього встановлювати додаткову інформацію стосовно контактів, що містяться в елементарному файлі EF_{ADN}.

Не менше складнощів виникає при дослідженні інформації в пам'яті R-UIM-карт. Справа в тім, що згідно зі стандартом 3GPP2 C.S0023[1] в пам'яті R-UIM-карти елементарний файл EF_{SMS}, у якому зберігаються SMS-повідомлення, знаходиться в призначеному файлі DF_{CDMA} (ідентифікатор 3F00/7F25) замість $DF_{TELECOM}$ (ідентифікатор 3F00/7F10). Саме тому в R-UIM-картах оператора стільникового зв'язку CDMA Ukraine в призначеному файлі $DF_{TELECOM}$ зберігається лише елементарний файл EF_{ADN}. Отже, якщо експерт при встановленні вмісту SMS-повідомлень у пам'яті R-UIM-карти обмежиться спробою дослідження елементарного файлу 3F00/7F10/6F3C, то він припуститься експертної помилки.

Для встановлення вмісту елементарного файлу 3F00/7F25/6F3C за допомогою програмного засобу Dekart SIM Explorer 1.4 необхідно провести повне сканування вмісту R-UIM-карти. Оскільки ця версія зазначеного програмного засобу не передбачає розшифрування вмісту елементарного файлу 3F00/7F25/6F3C, установлення змісту SMS у пам'яті R-UIM-карти потрібно проводити за таким алгоритмом:

— експерт проводить повне сканування вмісту R-UIM-карти та зберігає результати сканування в .sim файл;

— в отриманому .sim файлі експерт за допомогою текстового в розділі [0x7F25] знаходить три текстових рядка, що відповідають елементарному файлу 0x6F3C, і переносить їх у кінець розділу [0x7F10];

— після переносу рядків у розділ [0x7F10] експерт змінює число після букв EF на початку кожного рядка так, аби нове число було наступним щодо попередньої групи рядків (наприклад, стрічка EF27 на початку кожного з трьох рядків змінюється на EF13, якщо попередня група рядків у розділі [0x7F10] починається з комбінації символів EF12);

— збережений файл знову відкривається програмою Dekart SIM Explorer 1.4, після чого встановлюється зміст SMS-повідомлень, наявних в елементарному файлі EF_{SMS}.

Як відомо, стандарт для SMS-повідомлень передбачає можливість відправлення сегментованих повідомлень. Оскільки програма програмного засобу Dekart SIM Explorer 1.4 не розшифровує подібну інформацію, що зберігається в заголовку даних користувача (User Data Header), при дослідженні вмісту сегментованих повідомлень за допомогою цього програмного засобу експерт має самостійно встановлювати, із скількох сегментів мало складатися повідомлення та яким сегментом є досліджуваний сегмент. Зазвичай це адреси 0x20 (кількість сегментів) і 0x21 (номер поточного сегмента) від початку конкретного запису в EF_{SMS}.

[1] 3GPP2 C.S0023-D v2.0. URL: http://www.3gpp2.org/Public_html/Specs/C.S0023-D_v2.0_R-UIM_20111231.pdf (дата звернення: 09.06.2017).

Під час дослідження R-UIM-карт оператора Vodafone Україна (МТС Україна) необхідно звернути увагу, що вони призначені лише для використання в USB-модемах і не розраховані на прийом SMS-повідомлень, тому немає потреби проводити повне сканування даних R-UIM-карт.

Нарешті, як показала експертна практика, певні проблеми можуть також виникати при ідентифікації R-UIM-карт, оскільки оператори CDMA-зв'язку CDMA Ukraine та Інтертелеком в ідентифікаційному номері карти замість міжнародного телефонного коду України 380 указують мобільний код країни (MCC) 255. Урахування цієї та іншої наведеної інформації щодо вмісту окремих елементарних файлів допоможе уникнути експертних помилок під час комп'ютерно-технічного дослідження інформації в пам'яті SIM, USIM і R-UIM-карт.

ОСОБЕННОСТИ КОМПЬЮТЕРНО-ТЕХНИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ИНФОРМАЦИИ В ПАМЯТИ SIM, USIM И R-UIM-КАРТ

Харабуга Ю. С.

Приведены теоретическая и практическая информации об особенностях исследования содержимого элементарных файлов SIM, USIM и R-UIM-карт, сведения о которых отсутствуют в действующей редакции методики 10.9.10 «Методика компьютерно-технического исследования информации в памяти SIM-карточек».

Ключевые слова: компьютерно-технические исследования, информация, элементарный файл, R-UIM, SIM, USIM-карты.

FEATURES OF COMPUTER TECHNICAL RESEARCH OF THE INFORMATION IN THE MEMORY OF SIM, USIM AND R-UIM-CARDS

Harabuga Yu. S.

The paper considers the features of expert research of elementary files contents of SIM, USIM and R-UIM-cards, the information on which is absent in the current edition of technique 10.9.10 «Technique of computer technical research of information in the memory of SIM-cards». Effective standards which regulate the structure of files in SIM, USIM and R-UIM-cards, are specified. For today there are three types of identification modules of cellular communication customers: SIM-cards for networks of standard GSM, R-UIM-cards for networks of standard CDMA and USIM-cards for networks of standards UMTS and LTE. The hierarchical structure of a SIM-card corresponds to the hierarchical structure of a smart card of standard ISO/IEC 7816-4 and consists from three types of files: the main file (MF), the intended file (DF) and an elementary file (EF). For addressing or identification of each concrete file the identifier of a file is used which consists of two bytes. The first byte of the identifier defines file type. The attention is paid to the elementary file EF_{SPN} in which the name of a cellular communication operator is stored. The theoretical and practical information concerning research of the content of the intended file $DF_{PHONEBOOK}$ is presented in which the telephone book of an USIM-card is stored. It's specified that elementary file EF_{SMS} is stored in the memory of a R-UIM-card in other intended file in comparison with SIM and USIM-cards. The research algorithm of contents

EF_{SMS} file in memory of a R-UIM-card is offered. The attention that in identification number of a R-UIM-card some Ukrainian CDMA-operators specify a mobile code of the country 255 instead of the international telephone code of Ukraine 380, is paid. Keeping in mind the presented information will help to avoid expert errors during computer technical research of the information in the memory of SIM, USIM and R-UIM-cards.

Keywords: computer technical researches, information, elementary file, R-UIM, SIM, USIM-cards.

УДК 343.98

Р. Н. Гусейнов, судовий експерт Харківського НДІСЕ

АЛГОРИТМ ВИЗНАЧЕННЯ КАТЕГОРІЇ ОБ'ЄКТА ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗА ТЕХНОГЕННОЮ НЕБЕЗПЕКОЮ

Розглянуто основні етапи при проведенні ідентифікації потенційно небезпечних об'єктів і об'єктів підвищеної небезпеки, що дозволить систематизувати процес дослідження та прискорити проведення судових експертиз і експертних досліджень стосовно визначення категорії об'єкта господарської діяльності за техногенною небезпекою.

Ключові слова: потенційно небезпечний об'єкт, об'єкт підвищеної небезпеки, небезпечна речовина, порогова маса, джерело небезпеки, надзвичайна ситуація.

Функціонування на території України численних об'єктів господарської діяльності, де наявні джерела та чинники небезпеки, підвищує ймовірність виникнення аварій чи катастроф, які можуть загрожувати життю й здоров'ю людей, погіршенню стану природного середовища та великими матеріальними збитками. Однією зі складових зменшення ризику надзвичайних ситуацій (НС) на цих об'єктах є проведення аналізу їх структури та характеру функціонування з метою виявлення потенційних джерел небезпеки, які за певних обставин можуть ініціювати (викликати реальну загрозу) виникнення НС.

Для досягнення цього необхідно провести дослідження з визначення категорії об'єкта господарської діяльності за техногенною небезпекою, що складається з двох етапів:

— проведення ідентифікації потенційно небезпечного об'єкта (ПНО);

— проведення ідентифікації об'єкта підвищеної небезпеки (ОПН).

Результати проведених досліджень нададуть змогу розробити на об'єктах господарської діяльності встановленої категорії за техногенною небезпекою відповідні заходи щодо попередження НС, мінімізації ризику їх виникнення та підготовки до реагування на них.

Слід зазначити те, що при проведенні таких досліджень виникає низка питань, оскільки ця процедура є складною та трудомісткою. Багато труднощів виникає при ідентифікації великих об'єктів.

© Гусейнов Р. Н., 2017

Потенційно небезпечний об'єкт – це об'єкт господарської діяльності, на якому можуть використовуватися або виготовляються, переробляються, зберігаються чи транспортуються небезпечні речовини (НР), біологічні препарати, а також інші об'єкти, що за певних обставин можуть створити реальну загрозу виникнення аварії.

Ідентифікація потенційно небезпечного об'єкта – процедура виявлення на об'єкті джерел і чинників небезпеки, на підставі яких об'єкт визнається потенційно небезпечним. Ідентифікація передбачає аналіз структури об'єктів господарської діяльності та характеру їх функціонування для встановлення факту наявності або відсутності джерел небезпеки, які за певних обставин можуть ініціювати виникнення НС, а також визначення рівнів можливих НС.

Ідентифікація ПНО потребує встановлення небезпечних видів діяльності, стосовно яких є підстави вважати, що вони можуть викликати за певних обставин техногенні аварії або катастрофи з тяжкими соціальними та економічними наслідками.

Установлення джерел небезпеки полягає в зіставленні реальної інформації про технологічні особливості конкретних виробництв з існуючими критеріями, необхідними для ототожнення об'єкта як потенційно небезпечного. При цьому основним критерієм є наявність на виробництві певної кількості небезпечних речовин, перевищення яких означає створення небезпеки для нормального функціонування підприємств і оточуючого середовища.

Алгоритм проведення ідентифікації потенційно небезпечного об'єкта має декілька етапів (рисунок).

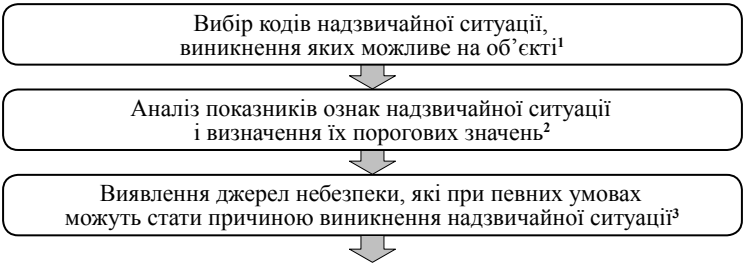

[1] Класифікатор надзвичайних ситуацій: ДК 019:2010: наказ Держспоживстандарту України 11.10.2010 № 457. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/FIN61335.html (дата звернення: 20.06.2017).

[2] Про затвердження Класифікаційних ознак надзвичайних ситуацій: наказ М-ва надзвичайних ситуацій України від 12.12.2012 № 1400. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/ z0040-13 (дата звернення: 20.06.2017).

[3] Додаток 2 до Методики ідентифікації потенційно небезпечних об'єктів: наказ М-ва надзвичайних ситуацій України від 23.02.2006 № 98. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/ show/z0286-06 (дата звернення: 20.06.2017).

Рисунок. Структурна схема ідентифікації потенційно небезпечного об'єкта

Об'єкт господарської діяльності визнається потенційно небезпечним за умови наявності в його складі хоча б одного джерела небезпеки, здатного ініціювати НС місцевого, регіонального або державного рівнів або якщо він підпадає під дію нормативно-правових актів[4] незалежно від рівнів НС.

[1] Додаток 3 до Методики ідентифікації потенційно небезпечних об'єктів: наказ М-ва надзвичайних ситуацій України від 23.02.2006 № 98. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0286-06/page2 (дата звернення: 20.06.2017).

[2] Про затвердження Методики оцінки збитків від наслідків надзвичайних ситуацій техногенного і природного характеру: постанова Кабінету Міністрів України від 15.02.2002 № 175. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/175-2002-п (дата звернення: 20.06.2017).

[3] Додаток 5 до Методики ідентифікації потенційно небезпечних об'єктів: наказ М-ва надзвичайних ситуацій України від 23.02.2006 № 98. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0286-06/page2 (дата звернення: 20.06.2017).

[4] Про ідентифікацію та декларування безпеки об'єктів підвищеної небезпеки: постанова Кабінету Міністрів України від 11.07.2002 № 956. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/956-2002-п (дата звернення: 20.06.2017); Про затвердження Порядку видачі дозволів на виконання робіт підвищеної небезпеки та на експлуатацію (застосування) машин, механізмів, устаткування підвищеної небезпеки: постанова Каб. Міністрів України від 26.10.2011 № 1107. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1107-2011-п (дата звернення: 20.06.2017); Про затвердження переліку видів діяльності та об'єктів, що становлять підвищену екологічну небезпеку: постанова Каб. Міністрів України від 28.08.2013 № 808. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/

Об'єкт господарської діяльності, який за результатами ідентифікації не підпадає під зазначені вимоги, не визнається ПНО. У разі, якщо за результатами проведених досліджень об'єкт господарської діяльності визнано ПНО, то необхідно провести ідентифікацію для ототожнення його як ОПН.

Об'єкт підвищеної небезпеки – це об'єкт господарської діяльності, на якому використовуються, виготовляються, переробляються, зберігаються або транспортуються одна або декілька небезпечних речовин чи категорій речовин у кількості, що дорівнює або перевищує нормативно встановлені порогові маси, а також інші об'єкти як такі, що відповідно до законодавства є реальною загрозою виникнення надзвичайної ситуації техногенного та природного характеру.

Потенційно небезпечний об'єкт уважається ОПН відповідного класу в разі, коли значення сумарної маси однієї або декількох НР, що використовуються або виготовляються, переробляються, зберігаються чи транспортуються на об'єкті, перевищує встановлений норматив порогової маси. Потенційно небезпечним об'єктом є апарат або сукупність пов'язаних між собою потоками в технологічний цикл апаратів, об'єднаних за адміністративною та (або) територіальною ознакою. За адміністративною ознакою таким уважається структурний підрозділ (виробництво, цех, відділення, дільниця тощо) суб'єкта господарської діяльності. У разі, коли відстань між ПНО за адміністративною ознакою не досягає 500 м, вони вважаються одним потенційно небезпечним об'єктом. Якщо до складу ПНО за адміністративною ознакою входять дільниці, відділення або окремі установки з НР, що знаходяться на відстані понад 500 м одна від іншої, вони вважаються окремими ПНО.

Під час проведення ідентифікації для кожного ПНО розраховується сумарна маса НР із зазначених у нормативах порогових мас індивідуальних НР або НР, яка за своїми властивостями може бути віднесена до будь-якої категорії або до декількох категорій НР згідно із зазначеними нормативами. Індивідуальними НР є речовини та суміші речовин, для яких установлено значення нормативів порогових мас, що відрізняються від значень нормативів порогових мас тих категорій, до яких ці речовини можна віднести за їх властивостями.

За сумарну масу НР приймається:

— для сховищ (резервуарів) – сумарна маса НР, що може в них знаходитися при повному завантаженні відповідно до технологічного регламенту, проектної або іншої документації. При цьому обов'язково зазначається, для якого обсягу речовини виконувалися розрахунки;

show/808-2013-п (дата звернення: 20.06.2017); Про реалізацію статті 85 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом»: постанова Каб. Міністрів України від 15.05.2013 № 339. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/339-2013-п#n32 (дата звернення: 20.06.2017); Про затвердження переліку суб'єктів господарювання, галузей та окремих територій, які підлягають постійному та обов'язковому аварійно-рятувальному обслуговуванню на договірній основі: постанова Каб. Міністрів України від 26.10.2016 № 763. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/763-2016-п (дата звернення: 20.06.2017).

— для технологічних установок – максимальна сумарна маса, що може знаходитися в апаратах і трубопроводах відповідно до технологічного регламенту, умов процесу та правил експлуатації;

— для обладнання колонного типу – сумарна маса НР при максимальному рівні рідини на тарілках. Для апаратів, у яких застосовуються наповнювачі з пористим інертним середовищем, сумарна маса НР визначається з урахуванням максимального обсягу вільного простору;

— для трубопроводів за межами підприємства – сумарна маса НР у секції трубопроводу між двома запірними пристроями й та, що може виділитися впродовж часу, установленого для виявлення витікання та здійснення ручного перекриття запірних пристроїв, згідно з технологічним регламентом і проектною документацією, а для внутрішньозаводських трубопроводів – сумарна маса НР у всьому трубопроводі;

— для зливно-наливних естакад – сумарна маса НР у залізничних або автомобільних цистернах.

У розрахунках використовується максимальна ємність і максимально регламентована кількість цистерн, які можуть установлюватися на естакаді одночасно. У розрахунках сумарної маси НР на ПНО може не враховуватися маса цієї речовини, що знаходиться в насосах, компресорах, фільтрах, шнекових живильниках, в інших машинах, механізмах і апаратах, якщо вона не перевищує 2 % нормативу порогової маси індивідуальної НР або їх відповідної категорії[1].

Процедура ідентифікації вважається закінченою, коли виявиться, що сумарна маса хоча б однієї з усіх видів НР на ПНО дорівнює або перевищує норматив порогової маси. У разі, коли індивідуальна НР належить за своїми властивостями також до однієї з категорій НР, слід користуватися нормативом порогової маси індивідуальної НР. Якщо НР може бути віднесена одночасно до декількох категорій речовин, слід користуватися нормативом порогової маси тієї категорії речовини, для якої він найменший. У разі, коли сумарна маса жодної НР не перевищує нормативу порогової маси, за її властивостями визначається категорія та група, до яких вона може бути віднесена, а також сумарна маса НР однієї групи.

Порогову масу НР однієї групи визначають за формулою

$$Q_{pgk} = \sum q_i \Big/ \sum \left(\frac{q_i}{Q_i} \right) \qquad (1)$$

де Q_{pgk} – порогова маса НР однієї групи або категорії, т; q_i – сумарна маса НР або категорії НР, що знаходиться на об'єкті, т; Q_i – норматив порогової маси НР або категорії НР відповідного класу, т; i – змінюється від 1 до n (n – загальна кількість індивідуальних речовин і категорій НР).

[1] ДСТУ Б В.1.1-36:2016 Визначення категорій приміщень, будинків та зовнішніх установок за вибухопожежною та пожежною небезпекою: наказ М-ва регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України від 15.06.2016 № 158. URL: http://online.budstandart.com/ua/catalog/doc-page.html?id_doc=65419 (дата звернення: 20.06.2017).

Виконується розрахунок найменшого та найбільшого значення порогової маси НР згідно з нормативами. Сумарна маса НР однієї групи дорівнює або перевищує її порогове значення, якщо виконується така умова:

$$\sum\left(\frac{q_i}{Q_i}\right) \geq 1. \qquad (2)$$

У разі, коли сумарна маса НР однієї групи, що знаходяться на об'єкті, дорівнює або перевищує порогову масу, процедура ідентифікації вважається закінченою і об'єкту присвоюють відповідний клас підвищеної небезпеки.

Якщо сумарна маса НР не перевищує нормативу порогової маси або коли сумарна маса НР однієї групи не перевищує порогової маси, то процедура ідентифікації вважається закінченою й ПНО не належить до ОПН за умови, що відстань від нього до місць великого скупчення людей (житлові масиви, стадіони, кінотеатри, лікарні, школи тощо), транспортних магістралей, промислових, природоохоронних і життєво важливих цивільних об'єктів перевищує 500 м для НР груп 1 і 2 та 1000 м для НР групи 3.

У разі коли сумарна маса НР на ПНО не перевищує найменшого значення порогової маси згідно з нормативами або не перевищує порогової маси, але відстань від цього об'єкта до місць великого скупчення людей, транспортних магістралей, промислових, природоохоронних і життєво важливих цивільних об'єктів менша ніж 500 м для НР групи 1 і 2 та 1000 м для НР групи 3, пороговою масою вважається маса НР, визначена за формулою

$$Q_{i.k} = Q_i\left(\frac{R_x}{R_n}\right), \qquad (3)$$

де $Q_{i.k}$ – норматив порогової маси НР для ПНО, розташованих від місць великого скупчення людей, транспортних магістралей, промислових, природоохоронних і життєво важливих цивільних об'єктів на відстані менше ніж 500 м для НР групи 1 і 2 та 1000 м для речовин групи 3, м; Q_i – норматив порогової маси індивідуальних НР чи категорій НР, або небезпечних речовин однієї категорії чи групи, т; R_x – відстань від ПНО до місць великого скупчення людей, транспортних магістралей, промислових, природоохоронних і життєво важливих цивільних об'єктів, м; R_n – гранична відстань, починаючи з якої проводиться перерахунок нормативу порогової маси (для речовин групи 1 і 2 R_n = 500 м, для речовин групи 3 R_n = 1000 м).

Якщо сумарна маса НР на ПНО перевищує порогову масу, то об'єкту присвоюється відповідний клас підвищеної небезпеки, а якщо не перевищує – процедура ідентифікації вважається закінченою й ПНО не належить до ОПН.

На підставі проведених досліджень робиться висновок про те, до якої категорії за техногенною небезпекою належить (чи не належить) об'єкт господарської діяльності, що дозволить суб'єкту господарської діяльності

провести відповідні заходи із забезпечення техногенної безпеки на своєму об'єкті.

За результатами проведених досліджень планується підготувати методику визначення категорії об'єкта господарської діяльності за техногенною небезпекою при проведенні судових пожежно-технічних експертиз та експертних досліджень, адже на сьогодні в Реєстрі методик проведення судових експертиз відсутня така методика. Це, у свою чергу, сприятиме єдиному підходу до проведення досліджень, які виконуються в судово-експертних установах Міністерства юстиції України. Крім того, розроблена методика може бути використана судовими експертами інших експертних установ, співробітниками ДСНС України та ін.

АЛГОРИТМ ОПРЕДЕЛЕНИЯ КАТЕГОРИИ ОБЪЕКТОВ ХОЗЯЙСТВЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПО ТЕХНОГЕННОЙ ОПАСНОСТИ

Гусейнов Р. Н.

Рассмотрены основные этапы при проведении идентификации потенциально опасных объектов и объектов повышенной опасности, что позволит систематизировать процесс исследования и ускорить проведение судебных экспертиз и экспертных исследований по определению категории объекта хозяйственной деятельности по техногенной опасности.

Ключевые слова: потенциально опасный объект, объект повышенной опасности, опасное вещество, пороговая масса, источник опасности, чрезвычайная ситуация.

ALGORITHM IN DEFINITION OF THE CATEGORY OF COMMERCIAL ACTIVITY OBJECTS ON TECHNOLOGICAL HAZARD

Huseinov R. N.

The paper topicality is related with functioning in territory of the country of numerous objects of economic activities on which there are the sources and factors of danger that, in its turn, acutely increases the danger of emergencies or disasters outcomes which can lead to the threat of the human life and activity, deterioration of the environment condition and to immeasurable material harm. One of the constituent of risk reduction of emergency situations on these objects is the analysis of their structure and characteristics of functioning for the purpose of revealing potential sources of danger which may initiate outcome of emergency situations under certain circumstances. The basic criterion is the presence on object of a certain quantity of the dangerous substances whose excess means creation of the danger to its normal functioning and to the environment. Correspondence or excess of real indicators on one and more values as to as threshold indicators is the basis to start carrying out of system researches on evaluation of the object danger degree. Thus, identification procedure consists in the following: on the basis of special calculations from total amount of objects where dangerous substances are manufactured, used, processed or transported, one distinguishes those which represent special danger. Besides, one not only calculates the mass of poisonous and toxic substances but also how much

close is the object located to the places where simultaneously can be more than 20 persons, transport highways of national value, nature protection zones, kindergartens, hospitals and so forth. If this distance is less the normative, the danger accordingly increases. Results of the performed researches will allow to develop corresponding measures to prevent emergency situations, minimize their occurrence risk and to be prepared to respond to them on the objects of economic activities on the determined category according to the technogenic danger.

Keywords: potentially dangerous object, object of increased danger, dangerous substance, threshold mass, source of danger, emergency situation.

СУДОВІ ЕКОНОМІЧНА ТА ТОВАРОЗНАВЧА ЕКСПЕРТИЗИ: МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИРІШЕННЯ ЗАВДАНЬ

УДК 343.98

Р. Б. Каплін**,** завідувач лабораторії Харківського НДІСЕ,
О. В. Аніщенко**,** завідувач лабораторії Харківського НДІСЕ

ОЦІНЮВАННЯ ВАРТОСТІ АКЦІЙ ПІДПРИЄМСТВ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ ПРИ ПРОВЕДЕННІ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ

Розглянуто питання оцінювання вартості акцій підприємств при проведенні судових експертиз після скасування експертної спеціальності 16.1 «Оцінка цілісних майнових комплексів, паїв, цінних паперів».

Ключові слова: ринок цінних паперів, акція, ринкова вартість цінних паперів, судовий експерт, судова експертиза, оцінювач, незалежна оцінка, методичні підходи, оціночні процедури, ставка капіталізації, ставка дисконтування.

Однією зі складових фінансової системи держави є ринок цінних паперів, який відіграє важливу роль у фінансуванні економіки, реалізації державних цінних паперів як найважливіше джерело додаткового й альтернативного фінансування різних галузей економіки поряд з іншими його джерелами (бюджетом, кредитом, власними коштами підприємств).

Вартість акції як цінного паперу – це грошовий еквівалент її певних інвестиційних якостей і управлінських можливостей, що залежить від конкретних цілей та методів оцінювання. Різні види вартості цінних паперів необхідні для проведення різних фінансових операцій.

Визначення ринкової вартості акцій підприємства може здійснюватися шляхом проведення:

— незалежного оцінювання (що ще називають «експертною оцінкою», або «незалежною оцінкою»), яке проводить оцінювач, котрий має відповідне кваліфікаційне свідоцтво (або сертифікат) Фонду державного майна за спеціалізацією 2.1 (оцінка цілісних майнових комплексів, паїв, цінних паперів, майнових прав та нематеріальних активів);

© Каплін Р. Б., Аніщенко О. В., 2017

— судової експертизи, яку проводять судові експерти, котрі мають відповідні кваліфікаційні свідоцтва Міністерства юстиції України та внесені до державного Реєстру атестованих судових експертів.

Оцінювачі у своїй роботі керуються Законом України «Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні»[1]. Діяльність судових експертів, що пов'язана з оцінюванням майна, здійснюється на умовах і в порядку, передбачених Законом України «Про судову експертизу»[2] з урахуванням особливостей, визначених Законом України «Про оцінку майна» щодо методичного регулювання цього процесу. У зв'язку з тим, що інші положення Закону про оцінку майна не поширюються на судових експертів, судовий експерт, який здійснює експертну діяльність, пов'язану з оцінюванням цінних паперів, відповідно до експертної спеціальності на підставі свідоцтва про присвоєння кваліфікації судового експерта не обов'язково повинен бути суб'єктом оціночної діяльності.

Підставою для проведення незалежної оцінки може бути договір із замовником або ухвала суду, у той час як для судової експертизи – тільки ухвала суду або постанова правоохоронних органів.

Згідно з додатком 6 до Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів[3] до переліку основних видів судових експертиз та експертних спеціальностей, за якими присвоювалась кваліфікація судового експерта фахівцям науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України, була включена експертна спеціальність 16.1 «Оцінка цілісних майнових комплексів, паїв, цінних паперів». Однак наказом Міністерства юстиції України від 22.06.2012 № 925/5 «Про затвердження змін до Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів»[4] експертна спеціальність 16.1 була скасована. Потреба у визначенні вартості акцій підприємств від цього не відпала, навпаки, кількість звернень щодо проведення таких досліджень збільшилася.

Пунктом 1.2.10 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженої наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 (зі змінами та доповненнями)[5], передбачено, що з метою більш повного задоволення потреб слідчої та судової

---

[1] Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні: Закон України від 12.07.2001 № 2658-III. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws (дата звернення: 26.06.2017).

[2] Про судову експертизу: Закон України від 25.02.1994 № 4038-XI. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws (дата звернення: 26.06.2017).

[3] Про затвердження Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів: наказ М-ва юстиції України від 09.08.2005 № 86/5. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws (дата звернення: 26.06.2017).

[4] Про затвердження змін до Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів: наказ М-ва юстиції України від 22.06.2012 № 925/5. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws (дата звернення: 26.06.2017).

[5] Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень: затв. наказом М-ва юстиції України від 08.10.1998 № 53/5. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws (дата звернення: 26.06.2017).

практики щодо вирішення питань, які потребують застосування наукових, технічних або інших спеціальних знань, експертними установами організовується проведення інших видів експертиз (крім судово-медичної та судово-психіатричної), у тому числі й тих, що перебувають на стадії наукової розробки.

На сьогодні розроблена «Методика комплексних експертних досліджень визначення вартості акцій підприємств» у співавторстві експертів-економістів та експертів з будівельно-технічних досліджень (яким раніше присвоювалася кваліфікація судового експерта за спеціальністю 16.1). Ця методика зареєстрована в Реєстрі методик проведення судових експертиз Міністерства юстиції України.

Головні завдання експертного визначення ринкової вартості акцій підприємств полягають у встановленні:

— дійсної ринкової ціни акції;

— відповідності ціни реалізації та придбання акції на вторинному ринку її ринковій ціні;

— відповідності ціни акції ринковій вартості чистих активів підприємства;

— економічній доцільності придбання акцій за запропонованою договірною вартістю.

Експертне завдання виникає:

— у кримінальному провадженні при досудовому розслідуванні та судовому розгляді фактів спричинення збитків при здійсненні операцій з купівлі-продажу акцій окремими суб'єктами господарювання й фізичними особами – власниками акцій;

— у цивільних і господарських судових справах за майновими претензіями.

На нашу думку, до суб'єктів судово-експертної діяльності з визначення ринкової вартості акцій належать судові експерти, яким присвоєно кваліфікацію судового експерта за спеціальностями:

— 10.10 «Визначення оціночної вартості будівельних об'єктів та споруд»;

— 11.1 «Дослідження документів бухгалтерського, податкового обліку і звітності»;

— 11.2 «Дослідження документів про економічну діяльність підприємств і організацій»,

що визначені в додатку 6 до Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 03.03.2015 № 301/5[1].

У разі, якщо акціонерне товариство володіє значними матеріальними активами, які при оцінюванні вартості підприємства можуть бути виділені в такі складові частини: земля, будівлі, комунікації, фінансові активи, сиро-

[1] Про затвердження Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів: наказ М-ва юстиції України від 03.03.2015 № 301/5. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws (дата звернення: 26.06.2017).

вина, матеріали, машини й обладнання, об'єкти інтелектуальної власності, то до проведення експертних досліджень залучаються судові експерти за такими спеціальностями:

— 10.14 «Оцінка земельних ділянок»;

— 12.1 «Визначення вартості машин, обладнання, сировини та споживчих товарів»;

— 12.2 «Визначення вартості колісних транспортних засобів та розміру збитку, завданого власнику транспортного засобу»;

— 13.9 «Економічні дослідження у сфері інтелектуальної власності».

Методичною основою оцінювання акцій виступає комплекс методичних підходів, методів та оціночних процедур. Методичні підходи являють собою загальні способи визначення вартості акцій, що ґрунтуються на принципах оцінювання. Відповідно до чинного законодавства основні методи оцінювання базуються на трьох головних оціночних підходах: порівняльному, дохідному та майновому[1]. Кожний із них передбачає використання різної інформації, отриманої на ринку. Кожна модель має низку недоліків і переваг. Вибір моделі залежить від об'єкта оцінки, особливостей його діяльності та особливостей галузі, у якій він функціонує, обсягу наявної інформації на ринку. Визначення ринкової вартості акцій можливе із застосуванням усіх методичних підходів у разі наявності необхідної інформації.

При проведенні експертних досліджень в основному здійснюється ретроспективне оцінювання акцій, що викликає деякі труднощі в застосуванні порівняльного та майнового підходів.

Для визначення ринкової вартості активів майновим підходом потрібно провести комплексний аналіз і детальну оцінку (бажано різними способами) ринкової вартості всіх будівель, споруд, передавальних пристроїв, машин і обладнання, незавершеного будівництва, коригування дебіторської заборгованості та запасів станом на дату оцінки акцій, що зазвичай у межах роботи з ретроспективного оцінювання акцій проводити недоцільно, оскільки таке дослідження вимагає невиправдано значних витрат часу й ресурсів і не надає об'єктивних результатів у зв'язку з неможливістю встановлення в повному обсязі даних щодо переліку та технічного стану майна підприємства в минулому періоді.

Складність проведення ретроспективного оцінювання порівняльним підходом насамперед полягає в тому, що після спливання тривалого проміжку часу з моменту оцінки до проведення оцінювання іншою особою, дослідження ринку обмежується наявною інформацією, не завжди повно розкритою в лістингах пропозицій. При цьому зробити повний моніторинг ринку на минулу дату, тобто зателефонувати для отримання більш повної інформації та застосувати пошук на інтернет-сайтах, практично вже неможливо та безрезультатно. Характерною особливістю цього виду досліджень для надання остаточного висновку на поставлені перед судовими експерта-

[1] Національний стандарт № 3 «Оцінка цілісних майнових комплексів»: постанова Каб. Міністрів України від 29.11.2006 № 1655. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws (дата звернення: 26.05.2017).

ми питання є те, що зазначені фактори істотно впливають на категоричність загального висновку, тобто відповісти на питання можливо лише з достатнім ступенем імовірності.

Для визначення вартості пакету акцій за допомогою дохідного підходу проводиться аналіз прогнозів доходів і витрат акціонерного товариства. При аналізі враховуються тенденції розвитку підприємства та темпи змінення грошових потоків. Визначаються прогнозні чисті грошові потоки, ставки дисконтування та капіталізації. Розраховується приведена вартість чистих грошових потоків. Цей підхід і метод є найбільш зваженим та обґрунтованим для розрахунку вартості пакета акцій.

З точки зору прийняття інвестиційних рішень дохідний метод оцінювання вважається одним із найбільш доречних, оскільки потенційний інвестор купує не набір реальних активів, майнових цінностей, а потік майбутніх доходів або вільних грошових коштів, що дозволяє йому повернути вкладені кошти та отримати прибуток. Вагомою перевагою використання дохідного підходу є можливість проведення комплексної системної оцінки, коли потрібно оцінити не окремі об'єкти підприємства, а повністю весь майновий комплекс.

На сьогодні склалося судження про те, що визначення вартості акцій із застосуванням дохідного підходу необхідно проводити в межах виключно судової економічної експертизи за спеціальностями 11.1 та 11.2.

При проведенні експертного дослідження акції мають оцінюватися експертом як самостійний об'єкт дослідження. Усе це потребує від експерта застосування в ході дослідження значного обсягу спеціальних знань про емісію й обіг таких цінних паперів, а також про особливості бухгалтерського обліку та оподаткування, здійснюваних із ними операцій. Особливістю досліджень операцій із цінними паперами є необхідність комплексного розгляду питань, пов'язаних із їх обігом, що є складовим предметом як судової економічної експертизи, так і судової оціночної експертизи.

У межах дохідного підходу виокремлюють два основні методи:

— дисконтування грошових потоків;

— визначення капіталізованої вартості доходів.

Метод капіталізації чистого доходу визначає потік доходу й перетворює його в поточну вартість шляхом застосування норми капіталізації. Основна перевага цього методу – простота розрахунків. Метод капіталізації доходу є найбільш уживаним в умовах стабільної економічної ситуації, у якій очікується, що підприємство протягом тривалого строку буде одержувати приблизно однакові величини прибутку (або темпи її росту будуть постійними). На відміну від оцінювання нерухомості в оцінюванні бізнесу цей метод застосовується досить рідко через значні коливання величин прибутків або грошових потоків за роками, характерних для більшості оцінюваних підприємств.

Метод дисконтування грошового потоку найбільш широко застосовується в межах дохідного підходу. Він використовується, коли очікується, що майбутні рівні грошових потоків істотно відрізняються від поточ-

них, прогнозовані майбутні грошові потоки є позитивними величинами для більшості прогнозних років, очікується, що грошовий потік в останній рік прогнозного періоду буде значною позитивною величиною. Цей метод дозволяє більш реально оцінити майбутній потенціал підприємства.

Як дохід, що дисконтується, використовується або чистий дохід, або грошовий потік. При цьому грошовий потік за роками визначається як баланс між припливом коштів (чистого доходу плюс амортизація) та їх відтоком (приріст чистого оборотного капіталу й капітальних вкладень). Річний чистий оборотний капітал визначається як різниця між поточними активами й поточними пасивами. Особливістю методу дисконтування грошових потоків і його головною перевагою є те, що він дозволяє враховувати несистематичні зміни потоку доходів, які не можна описати якою-небудь математичною моделлю. Ще одним аргументом, що виступає на користь застосування методу дисконтування грошового потоку, є наявність інформації, яка дозволяє обгрунтувати модель доходів (фінансова звітність підприємства, ретроспективний аналіз оцінюваного підприємства, дані маркетингового дослідження ринку, плани розвитку компанії).

Застосування дохідного підходу передбачає здійснення поглибленого аналізу фінансової звітності підприємства. Навіть для оцінювання однієї акції підприємства, у разі відсутності даних про операції з продажу акцій підприємства за останній час, необхідно спочатку оцінити все підприємство, вивчити цілком його фінансово-економічний стан, інформацію про його господарську діяльність та ін. Тобто експерти, які проводять експертизи з визначення ринкової вартості акцій, повинні мати експертну спеціальність 11.2 «Дослідження документів про економічну діяльність підприємств і організацій».

Що стосується експертів з будівельно-технічних досліджень, то одним із етапів здійснення оцінювання дохідним підходом є визначення ставки капіталізації або ставки дисконтування. Природа й методика визначення ставки капіталізації в цілому є тією самою, що й ставки дисконтування. Слід зазначити, що до програми підготовки за спеціальністю 10.10 «Визначення оціночної вартості будівельних об'єктів та споруд» уключено тему з визначення ставки капіталізації та дисконту, де вивчаються процеси дисконтування грошових потоків, які, у свою чергу, засновані на шести функціях грошової одиниці. Схожі прийоми з дисконтування та визначення ставки дисконту застосовуються при визначенні вартості акцій, оскільки теорія вартості грошей у часі однакова для всіх процесів.

Беручи до уваги зазначене, можна зробити висновок, що визначення ринкової вартості акцій підприємства є комплексним видом експертного дослідження, який на сучасному етапі потребує наявності в експертів щонайменше підготовки за експертними спеціальностями 10.10 «Визначення оціночної вартості будівельних об'єктів та споруд», 11.1 «Дослідження документів бухгалтерського, податкового обліку і звітності», 11.2 «Дослідження документів про економічну діяльність підприємств і організацій».

ОЦЕНКА СТОИМОСТИ АКЦИЙ ПРЕДПРИЯТИЙ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ ПРИ ПРОВЕДЕНИИ СУДЕБНЫХ ЭКСПЕРТИЗ

Каплин Р. Б., Анищенко О. В.

Рассмотрены вопросы оценивания стоимости акций предприятий при проведении судебных экспертиз после отмены экспертной специальности 16.1 «Оценка целостных имущественных комплексов, паев, ценных бумаг».

Ключевые слова: рынок ценных бумаг, акция, рыночная стоимость ценных бумаг, судебный эксперт, судебная экспертиза, оценщик, независимая оценка, методические подходы, оценочные процедуры, ставка капитализации, ставка дисконтирования.

EVALUATION OF ENTERPRISES SHARES VALUES AT THE MODERN STAGE WHEN CARRYING OUT FORENSIC EXAMINATIONS

Kaplin R. B., Anishchenko O. V.

Share value as a security is a money equivalent of its definite investment qualities and management possibilities which depends on concrete goals and methods of evaluation. Determination of the market value of enterprise shares may be realized by estimation which is carried out by an estimator who has the corresponding qualification certificate of the State Property Fund, or by carrying out forensic examination which is fulfilled by forensic experts having corresponding qualification certificates of the Ministry of Justice of Ukraine and entered in the Register of certified forensic experts. After abolition of an expert speciality 16.1 «Estimation of integral property complexes, equities, securities» by the order the Ministry of Justice of Ukraine in June, 2016 the demand in expert researches on determination of the value of enterprises stocks has not disappeared, on the contrary, the quantity of appeals on performing such researches has increased. At the present time «The technique of comprehensive expert studies of determination of the enterprises shares value» in the co-authorship of experts-economists and experts on building and technical researches (to whom qualification of the forensic expert on speciality 16.1 was earlier conferred) is developed. This technique is registered in the Register of techniques on performing forensic examinations of the Ministry of Justice of Ukraine. The complex of methodical approaches, methods and evaluation procedures serve as the methodical basis for stocks evaluation. All these demands from the expert of application during the research of considerable extent of special knowledge on the issue and circulation of such securities, as well as about the features of business accounting, taxation and the operations, realized with them. The particularity of researching of the operations with securities is the necessity of comprehensive consideration of the problems related with circulation that makes up the subject both forensic economic examination and forensic evaluative examination.

Keywords: securities market, share, market value of securities, forensic expert, forensic examination, appraiser, independent evaluation, methodical approaches, evaluative procedures, capitalization rate, discounting rate.

УДК 343.98:347.73

С. О. Козуб, старший науковий співробітник Харківського НДІСЕ

ЩОДО ПОРЯДКУ ВИЗНАЧЕННЯ ВТРАТ АКТИВІВ БАНКУ ТА СПРИЧИНЕННЯ ЙОМУ ЗБИТКІВ ПРИ УКЛАДАННІ КРЕДИТНИХ ДОГОВОРІВ

Розглянуто порядок визначення втрат активів банку та відповідно документального підтвердження спричинення йому збитків унаслідок укладання кредитних договорів при проведенні судових економічних експертиз.

Ключові слова: фінансова установа, дебітори, дебіторська заборгованість, безнадійна дебіторська заборгованість, сумнівний борг, чиста реалізаційна вартість дебіторської заборгованості.

Вивчення питання щодо визначення втрат активів банку і відповідно документального підтвердження спричинення йому збитків внаслідок укладання кредитних договорів, які встановлені за результатами інспекційних перевірок банківських установ уповноваженими органами Національного банку України (НБУ), є актуальним під час проведення судових економічних експертиз, оскільки раніше докладно не розглядалося.

Правова природа кредитних правовідносин урегульована в нормах цивільно-правового зобов'язального інституту «Позика. Кредит. Банківський вклад» (гл. 71 Цивільного кодексу України (ЦК України), Закону України «Про банки і банківську діяльність»[1] та інших відповідних правових актах.

Статтею 626 ЦК України передбачено, що договором є домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків, а ст. 627 ЦК України встановлено, що відповідно до ст. 6 цього Кодексу сторони є вільними в укладенні договору, виборі контрагента й визначенні умов договору з урахуванням вимог Кодексу, інших актів цивільного законодавства, звичаїв ділового обороту, вимог розумності та справедливості.

Згідно з ч. 1 п. 4 ст. 179 Господарського кодексу України (ГК України) при укладенні господарських договорів сторони можуть визначати зміст договору на основі вільного волевиявлення, коли сторони мають право погоджувати на свій розсуд будь-які умови договору, що не суперечать законодавству.

У ч. 1 ст. 1054 ЦК України зазначено, що за кредитним договором банк або інша фінансова установа (кредитодавець) зобов'язується надати грошові кошти (кредит) позичальнику в розмірі та на умовах, установлених договором, а позичальник зобов'язується повернути кредит і сплатити проценти.

Як установлено ч. 1 ст. 1048 ЦК України, позикодавець має право на одержання від позичальника процентів від суми позики, якщо інше не вста-

[1] Про банки і банківську діяльність: Закон України від 07.12.2000 № 2121-III. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws (дата звернення: 19.06.2017).

© Козуб С. О., 2017

новлено договором або законом. Розмір і порядок одержання процентів установлюються договором. Якщо договором не встановлений розмір процентів, їх розмір визначається на рівні облікової ставки НБУ. У разі відсутності іншої домовленості сторін проценти виплачуються щомісяця до дня повернення позики.

Згідно з положеннями ст. 204 ЦК України правочин є правомірним, якщо його недійсність прямо не встановлена законом або якщо не визнаний судом недійсним, і, відповідно, істотною обставиною для проведення досліджень із цього питання є відсутність судових рішень щодо визнання судом недійсними угод, укладених між банківською установою та позичальником за договорами, що є предметом дослідження, оскільки надання правової оцінки укладених договірних відносин, а також визначення відповідних правових наслідків щодо такої оцінки не належить до компетенції експерта-економіста.

За типовими умовами кредитних договорів (розглянемо на прикладі договору невідновлювальної кредитної лінії в національній валюті України), кредитор відкриває позичальнику невідновлювальну кредитну лінію в національній валюті України та надає позичальнику кредитні кошти за рахунок кредитної лінії на умовах забезпеченості, повернення, строковості, платності та цільового використання. При цьому істотними умовами договорів є визначення максимального ліміту кредитної лінії, розміру процентів за користування кредитом (у процентах річних), кінцевого терміну повернення заборгованості за кредитною лінією та цільового призначення. Тобто здебільшого кредити надаються в гривнях (у національній валюті України) та із забезпеченням майном або майновими правами.

Документальним підтвердженням виконання умов договорів із боку кредитора (банківської установи) є перерахування коштів на поточні рахунки позичальників та, відповідно, сплата позичальниками на відповідні позичкові рахунки, відкриті в банку, відповідних сум кредитних коштів (тіла кредиту, відсотків, штрафів, пені тощо), що підтверджується документально або наданими на дослідження матеріалами справи не заперечується.

Закон України «Про банки і банківську діяльність» у ст. 2 визначає дефініцію «кредит» як будь-яке зобов'язання банку надати певну суму грошей, будь-яка гарантія, будь-яке зобов'язання придбати право вимоги боргу, будь-яке продовження строку погашення боргу, яке надано в обмін на зобов'язання боржника щодо повернення заборгованої суми, а також на зобов'язання на сплату процентів та інших зборів із такої суми.

У цивільному законодавстві поняття «зобов'язання» та «підстави його виникнення» визначені в п. 1 ст. 509 ЦК України, де вказано, що зобов'язанням є правовідношення, у якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку.

У разі порушення зобов'язання настають правові наслідки, установлені договором або законом, зокрема: зміна умов зобов'язання; сплата неустойки; відшкодування збитків та моральної шкоди (ст. 611 ЦК України). По-

рушенням зобов'язання є його невиконання або виконання з порушенням умов, визначених змістом зобов'язання (неналежне виконання) (ст. 610 ЦК України).

Про правові наслідки порушення зобов'язання боржником ідеться також у частинах 2–4 ст. 612 ЦК України, частинах 1, 2 ст. 220 ГК України, які передбачають відповідальність боржника.

Наслідки прострочення позичальником повернення позики визначено у ст. 1050 ЦК України: якщо позичальник своєчасно не повернув суму позики, він зобов'язаний сплатити грошову суму відповідно до ст. 625 цього Кодексу.

Якщо договором установлений обов'язок позичальника повернути позику частинами (із розстроченням), то в разі прострочення повернення чергової частини позикодавець має право вимагати дострокового повернення частини позики, що залишилася, та сплати процентів, належних йому відповідно до ст. 1048 (ч. 2 ст. 1050 ЦК України).

У разі несплати суб'єктом господарської діяльності у визначений в договорі термін суми кредиту, заборгованість виноситься на рахунки простроченої заборгованості за кредитами. При цьому відповідно до Плану рахунків бухгалтерського обліку банків України (далі – План рахунків банку),[1] визначається, що заборгованість банку – це сума боргів, які виникають під час виконання банківських операцій і підлягають сплаті. Облік дебіторської заборгованості за операціями з клієнтами банку ведеться за рахунками 2 класу Плану рахунків банків у розрізі особових рахунків за кожним дебітором (28 «Дебіторська заборгованість за операціями з клієнтами банку»). За дебетом рахунків проводяться суми дебіторської заборгованості, а за кредитом рахунків суми погашення дебіторської заборгованості за операціями. Суми дебіторської заборгованості за операціями з клієнтами банку обліковуються за балансовими рахунками: 2800, 2801, 2805, 2806, 2809.

Нестандартна дебіторська заборгованість за операціями банку може бути визнана сумнівною та безнадійною. Суми сумнівної дебіторської заборгованості обліковуються згідно з Планом рахунків банків за балансовими рахунками: 1880, 2888, 2889, 3580. Безнадійна заборгованість списується з балансових рахунків та одночасно враховується за позабалансовим рахунком 9615 А «Списана у збиток дебіторська заборгованість». Банки зобов'язані формувати резерв для відшкодування можливих втрат від дебіторської заборгованості, що виникає в процесі їх діяльності на підставі чинного на той час Положення про порядок формування та використання банками України резервів для відшкодування можливих втрат за активними банківськими операціями[2] (далі – Положення про формування та використання резервів).

[1] План рахунків бухгалтерського обліку банків України: постанова Правління Нац. банку України від 17.06.2004 № 280 (зі змінами та допов.). URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws (дата звернення: 19.06.2017).

[2] Про порядок формування та використання банками України резервів для відшкодування можливих втрат за активними банківськими операціями: постанова Правління Нац. банку України від 25.01.2012 № 23. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws (дата звернення: 19.06.2017).

Згідно з цим Положенням банк формує резерви за кредитами, наданими фізичним і юридичним особам (у тому числі, банкам), які обліковуються за відповідними балансовими рахунками, зокрема й групи кредитів у поточну діяльність, що надані суб'єктам господарювання.

Методологічні засади формування в бухгалтерському обліку інформації про дебіторську заборгованість та її розкриття у фінансовій звітності визначає Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 10 «Дебіторська заборгованість» (далі – Положення (стандарт) 10)[1], дія якого поширюється й на банківські установи, та за термінами, які визначені в цьому Положенні (стандарті):

— дебітори – юридичні та фізичні особи, які внаслідок минулих подій заборгували підприємству певні суми грошових коштів, їх еквівалентів або інших активів;

— дебіторська заборгованість – сума заборгованості дебіторів підприємству на певну дату;

— безнадійна дебіторська заборгованість – поточна дебіторська заборгованість, щодо якої існує впевненість про її неповернення боржником або за якою минув строк позовної давності;

— сумнівний борг – поточна дебіторська заборгованість, щодо якої існує невпевненість її погашення боржником;

— чиста реалізаційна вартість дебіторської заборгованості – сума поточної дебіторської заборгованості за вирахуванням резерву сумнівних боргів.

При дослідженні із зазначеного питання доцільно, використовуючи регістри обліку банку, документально визначити суми дебіторської заборгованості за кредитними договорами, укладеними з позичальниками, та з'ясувати, що заборгованість перед банком за такими кредитними договорами станом на певну дату обліковується як активи банку та відповідно не належить до безнадійної.

За п. 5 Положення (стандарту) 10 дебіторська заборгованість визнається активом, якщо існує ймовірність отримання підприємством майбутніх економічних вигод і може бути достовірно визначена її сума. Положенням (стандартом) 10, основним і єдиним нормативним документом, який визначає засади формування в бухгалтерському обліку інформації про дебіторську заборгованість та її розкриття у фінансовій звітності, не встановлено, що будь-який із видів дебіторської заборгованості, доки така обліковується як заборгованість, є збитками. Тобто сума заборгованості, доки існує впевненість у її погашенні, не може бути визначена як збитки, бо існує ймовірність отримання підприємством майбутніх економічних вигод, оскільки для банку економічною вигодою є потенційна можливість отримання грошових коштів у рахунок погашення заборгованості, що приведе до збільшення його активів, а між суб'єктами господарювання існу-

[1] Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 10 «Дебіторська заборгованість»: наказ М-ва фінансів України від 08.10.1999 № 237. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws (дата звернення: 19.06.2017).

вали звичайні цивільно-правові відносини з виконання зобов'язань, як це передбачено нормами ЦК України: зобов'язання має виконуватися належним чином відповідно до умов договору та вимог цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства, а за відсутності таких умов і вимог – відповідно до звичаїв ділового обороту або інших вимог, що зазвичай ставляться (ст. 526).

Зобов'язання припиняється виконанням, проведеним належним чином (ст. 599 ЦК України). При цьому чинне законодавство не пов'язує припинення зобов'язання з прийняттям судового рішення чи відкриттям виконавчого провадження з його примусового виконання, а наявність судових актів про стягнення заборгованості не припиняє грошових зобов'язань боржника та не виключає його відповідальності за порушення строків розрахунків[1].

В економічному розумінні збитки – це матеріальні, майнові та фінансові втрати, що несуть держава, підприємець, споживач чи посередник у результаті порушення господарсько-фінансових зв'язків, збалансованості товарної й грошової мас, страйків, національних і територіальних конфліктів, стихійних лих тощо[2]. Або під збитками необхідно розуміти перевищення витрат над результатами виробничо-господарської діяльності, прибутком, доходом підприємств, організацій[3].

Постановою Кабінету Міністрів України затверджений Порядок визначення розміру збитків від розкрадання, нестачі, знищення (псування) матеріальних цінностей, який визначає механізм розрахунків розміру збитків підприємств від розкрадань, нестачі, знищення (псування) матеріальних цінностей[4] (далі – Порядок № 116). Цей механізм передбачає стягнення з порушника сум у розмірі, який перевищує суму прямих збитків підприємства. Наявність дебіторської заборгованості за кредитними операціями не є розкраданням, нестачею, знищенням (псуванням) матеріальних цінностей у розумінні Порядку № 116.

Законодавчими актами України до збитків не віднесено несплачену заборгованість за договірними відносинами, у тому числі й за кредитними операціями, при цьому експерт зазначає, що крім Порядку № 116 іншого

[1] Про практику застосування Вищим господарським судом України у розгляді справ окремих норм матеріального права: інформаційний лист Вищ. госп. суду України від 17.07.2012 № 01-06/928/2012 (із змінами, унесеними згідно з листом ВГС України від 20.07.2012 № 01-06/950/2012). URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws (дата звернення: 19.06.2017).

[2] Рыночная экономика: словарь/под общ. ред. Г. Я. Кипермана. М.: Республика, 1993. 524 с.

[3] Энциклопедический словарь бизнесмена. Менеджмент, Маркетинг, Информатика. Київ: Техніка, 1993. 856 с.

[4] Порядок визначення розміру збитків від розкрадання, нестачі, знищення (псування) матеріальних цінностей, який визначає механізм розрахунків розміру збитків підприємств від розкрадань, нестачі, знищення (псування) матеріальних цінностей: постанова Каб. Міністрів України від 22.01.1996 № 116 (зі змінами та допов.). URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws (дата звернення: 19.06.2017).

нормативного акта стосовно збитків (матеріальної шкоди) не існує, як немає й визначення терміна «матеріальна шкода (збитки)».

Однак слід зазначити, що здебільшого контролюючі органи у своїй роботі застосовують спільний наказ ГоловКРУ, МВС, СБУ, Генеральної прокуратури України від 19.10.2006 № 346/1025/685/53 «Про затвердження Порядку взаємодії органів державної контрольно-ревізійної служби, органів прокуратури, внутрішніх справ, Служби безпеки України»[1], де термін «матеріальна шкода (збитки)» визначений як втрата активів чи недоотримання належних доходів об'єктом контролю та/або державою, що сталися внаслідок порушення законодавства об'єктом контролю шляхом дій або бездіяльності його посадових (службових) осіб.

Проте, ураховуючи дані бухгалтерського обліку банку, сума заборгованості перед банком за кредитними договорами позичальників обліковується як активи банку, та відповідно видача кредитних коштів приведе лише до зміни структури розділу 2 балансу «Оборотні активи», оскільки «Гроші та їх еквіваленти» (тощо) та «Дебіторська заборгованість» належать до 2-го розділу активів балансу, за якої не змінюється загальна арифметична сума активів усього за розділом, що відповідно не призведе до зменшення активів через перерахування (сплати) коштів за кредитними договорами.

Таким чином, для визначення розміру збитку (спричинення збитків) банку внаслідок укладання кредитних договорів із позичальниками, виходячи з наведеного, необхідна наявність таких умов: *втрати активів; недоотриманих доходів; установленого порушення законодавства України.* Відсутність документального підтвердження наведених умов (відсутність даних, які свідчать про спричинення збитків банку внаслідок укладання кредитних договорів із позичальниками) відповідно відобразиться на результаті експертного дослідження.

О ПОРЯДКЕ ОПРЕДЕЛЕНИЯ УТРАТЫ АКТИВОВ БАНКА И ПРИЧИНЕНИЯ ЕМУ УЩЕРБА ПРИ ЗАКЛЮЧЕНИИ КРЕДИТНЫХ ДОГОВОРОВ

Козуб С. А.

Рассмотрен порядок определения утраты активов банка и соответственно документального подтверждения причинения ему убытков вследствие заключения кредитных договоров при проведении судебных экономических экспертиз.

Ключевые слова: финансовое учреждение, дебиторы, дебиторская задолженность, безнадежная дебиторская задолженность, сомнительный долг, чистая реализационная стоимость дебиторской задолженности.

[1] Порядок взаємодії органів державної контрольно-ревізійної служби, органів прокуратури, внутрішніх справ, Служби безпеки України: наказ ГоловКРУ, МВС України, СБУ, Ген. прокуратури України від 19.10.2006 № 346/1025/685/53. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws (дата звернення: 19.06.2017).

ON THE ORDER OF DETERMINATION OF BANK ASSETS LOSSES AND CAUSING DAMAGE TO IT WHEN CONCLUDING CREDIT CONTRACTS

Kozub S. O.

In paper considers the order of determination of bank assets losses and accordingly documentary acknowledgement of causing losses to it because of credit contracts conclusion when carrying out forensic economic examinations. A variety of credit contracts preconditions possibility of providing by banks of financial services in crediting on different conditions and with involving or without involving assuring, due to the conclusion of some of these there is possible causing of losses to bank. The contract of not renewed credit line in national currency of Ukraine is considered as an example. When performing a research on the specified question, the great value has determination, using registers of bank account, the debt receivable sum under credit contracts concluded with borrowers and definition that the debts against bank under such credit contracts as of concrete date are displayed as assets of bank and accordingly are not considered as hopeless. That is, the debts sum while there is a confidence of its repayment, cannot be defined as losses as there is a probability of reception by the enterprise of economic benefits in the future, and for the bank an economic benefit is a potential possibility of money resources reception on account of debts repayment that will lead to increase in its assets. Thus, for the determination of a damage size (causing of losses) for bank owing to the conclusion of credit contracts with borrowers, the presence of the following conditions is necessary: presence of assets losses; presence of the short-received incomes; presence of the established infringement of the legislation of Ukraine. Absence of documentary acknowledgement of the mentioned conditions (absence of the data certifying to causing of losses to bank as a result of the conclusion of credit contracts with borrowers) accordingly will affect upon the result of the expert research.

Keywords: financial institution, debtors, debt receivable, hopeless debt receivable, doubtful debt, pure realization cost of the debt receivable.

УДК 343.98:620.21

В. М. Губарева, старший науковий співробітник Харківського НДІСЕ

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ВИЗНАЧЕННЯ ВАРТОСТІ ВИРОБІВ ІЗ ДЕКОРАТИВНОГО КАМІННЯ ЯК ОБ'ЄКТІВ СУДОВОЇ ТОВАРОЗНАВЧОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

Зазначено перелік вихідних даних, необхідних для проведення товарознавчих експертиз щодо виробів із декоративного каміння. Розглянуто певні особливості визначення вартості таких товарів для ввезення на митну територію України та їх ринкової вартості.

Ключові слова: судово-товарознавча експертиза, сировина, гемологічна експертиза, садово-паркова скульптура, декоративне каміння.

Одними з видів товарів, що стали популярними останніми роками, є вироби, якими прикрашають сади, парки й будівлі громадського користування, приватні території, у тому числі будинки як зовні, так і всередині –

© Губарева В. М., 2017

скульптури, статуетки, плитка, балясини, фонтани, каміни тощо, садово-паркові скульптури як елемент ландшафтного дизайну. Декоративне каміння – це один із матеріалів, із якого виготовляють ці вироби. Оцінювання таких товарів має певні особливості та відрізняється переліком необхідних вихідних даних для проведення такого виду товарознавчих досліджень.

Призначення товарознавчих експертиз із визначення ринкової вартості та вартості для ввозу на митну територію України виробів із декоративного каміння не є досить частим, але має місце в межах кримінальних проваджень, адміністративних справ. Цей вид досліджень не стосується виробів, які є пам'ятками культури національного чи світового рівня значимості. Визначення вартості таких товарів проводиться в межах комплексних досліджень іншими фахівцями – гемологами та мистецтвознавцями.

На жаль, у довідковій і методичній літературі, яка використовується експертами-товарознавцями в експертній практиці, відсутні методичні рекомендації з визначення вартості товарів із декоративного каміння. Тому розроблення алгоритму вирішення питань із визначення вартості таких товарів для ввезення на митну територію України і їх ринкової вартості, на нашу думку, допоможе об'єктивно, повно та обгрунтовано проводити товарознавчі експертизи та експертні дослідження.

Проведення такого виду досліджень означає насамперед розуміння організації використання конкретного методу, сукупності дій, обраного підходу до оцінювання. Аби одержати об'єктивні, повні результати щодо визначення вартості виробів із декоративного каміння, експерт повинен дотримуватися певного алгоритму дій і послідовності проведення товарознавчого дослідження, яке полягає, насамперед, у вивченні документів стосовно товару, установленні повних товарних характеристик об'єктів дослідження та проведення розрахунків із визначення вартості товару.

Практика свідчить – якщо експерти, оцінювачі проводять дослідження у визначеній послідовності, керуючись розробленими в теорії й використаними на практиці рекомендаціями, то це багато в чому полегшує проведення дослідження та впливає на якість роботи. До виробів із декоративного каміння, стосовно яких проводяться товарознавчі дослідження, належать вироби складної форми, виготовлені з мармуру, оніксу, вапняку, доломіту, серпентину, пісковику, сланцю, туфу, граніту, сієніту, діориту, гарбо, чарнокиту, гнейсів, кварцитів, та мозаїки, плитки, сляби, виготовлені з мармуру, мармурового оніксу, серпентину різних торгових марок, травертину, мармуризованого вапняку різних торгових марок, вапняку, туфу тощо, дані стосовно яких можуть бути одержані на підставі інформації Державного гемологічного центру при Міністерстві фінансів України.

На першому етапі проведення такого роду дослідження експерт-товарознавець повинен отримати певний перелік вихідних даних про товар, які є суттєвими для визначення його вартості.

Для визначення вартості виробів із декоративного каміння складної форми необхідні такі вихідні дані:

— призначення виробів за групами: настільні прикраси, шахи, письмові приладдя, канделябри тощо; скульптури античного типу однокомпози-

ційні; вази, лампи, кулі, сувеніри кустарного промислу; колони, балясини, поручні; столи, каміни, фонтани, карнизи, плінтуси, капітелі; садово-паркова скульптура (до садово-паркових скульптур належать малі архітектурні форми та ландшафтні вироби, виготовлені переважно з граніту й подібних порід). Перелік виробів зазначений у послідовності зменшення ціни за складністю виготовлення за 1 кг;

— країна походження;

— вага виробу (у кг);

— сировина (сировина приймається в комерційному значенні: «мармур» – власне мармур, онікс, вапняк, доломіт, серпентин, пісковик, сланець, туф; «граніт» – гірські породи, що входять до групи гранітів, сієнітів, діоритів, гарбо, чарнокитів, гнейсів, кварцитів);

— однокомпозиційні чи багатокомпозиційні скульптури (вартість других збільшується на 150 %);

— оздоблення складними рослинними або тваринними орнаментами (вартість виробу збільшується на 25 %);

— наявність технічних отворів чи отворів під мийку (збільшується вартість виробу на 10–25 %).

Для визначення вартості мозаїки, плитки, слябів необхідні такі вихідні дані:

— тип виробу;

— сировина (мармур, мармуровий онікс, серпентин різних торгових марок, травертин, мармуризований вапняк різних торгових марок, вапняк, туф);

— площа (у $м^2$);

— фактура (пиляна, полірована);

— товщина виробу (у мм): плитка (10, 20, 30 мм); сляби (20, 30, 40, 60, 80 мм). Товщина виробів зазначена в послідовності збільшення вартості;

— колір: світло-сірий до білого, сірий; рожевий, бежевий, жовтий; коричневий, червоний; зелений, голубий, чорний; сніжно-білий, мармуровий онікс[1]. Кольори виробів зазначені в послідовності збільшення вартості.

У межах своєї компетенції експерт-товарознавець не може встановити зазначені товарні характеристики (насамперед сировину, країну походження, вагу виробу, характер обробки тощо). Певні товарні характеристики товарів із декоративного каміння, необхідні для визначення їх вартості, надаються у висновку Державного гемологічного центру України, який експерту треба запросити в органу або особи, яка призначає експертизу. У висновку зазвичай зазначаються:

— назва об’єкта експертизи;

— назва декоративного каміння;

— одиниця вимірювання (площа в $м^2$, вага в кг);

— товщина мозаїки, плитки, слябу;

— відповідність вимогам споживача;

[1] Коштовне та декоративне каміння: інформаційно-довідкове видання. Київ: Держ. гемологічний центр 2006. № 4(46). С. 48.

— код товару згідно з Українським класифікатором товарів зовнішньоекономічної діяльності;

— наявність супровідних документів;

— може бути зазначена оціночна вартість виробу, товарної партії на певних умовах поставки на підставі інформаційно-довідкового видання «Коштовне та декоративне каміння» («КДК»).

За відсутності зазначених вихідних даних експертом-товарознавцем складається клопотання про залучення фахівців-гемологів Державного гемологічного центру України або фахівців гемологів інших установ для складання висновку, або проведення комплексної гемологічної та товарознавчої експертизи з визначення товарних характеристик і вартості виробів.

При проведенні огляду виробів із декоративного каміння експертами визначаються особливості їх виконання та оформлення. Наявність дефектів і відсоток зниження вартості виробів із декоративного каміння визначається експертом-гемологом та складає зазвичай від 15 до 35 % від первинної вартості.

Для визначення вартості товарів із декоративного каміння для ввезення на митну територію України експерту-товарознавцю необхідно мати зазначені вихідні дані гемологічних досліджень, екологічну декларацію, інвойс, контракт і дані щодо особливостей їх оформлення, виконання (зазначені в протоколі огляду предметів, інших супровідних документах). Таку вартість можна визначити за допомогою цін, зазначених у щоквартальному Довіднику цін коштовного та декоративного каміння або інформаційно-довідковому виданні «КДК» на дату оцінки[1], визначених на умовах поставки CIF (порт України), DAF (кордон України) тощо згідно з правилами «Инкотермс 2010»[2].

Ринкова вартість товарів із декоративного каміння на ринку України може бути визначена декількома способами залежно від наявності вихідних даних, пропозицій на ринку подібного майна, наявності інформації щодо продажу аналогічних виробів.

Вартість виробів визначається на підставі положень Національного стандарту № 1 «Загальні засади оцінки майна і майнових прав» у межах порівняльного підходу з урахуванням принципів заміщення й попиту та пропозиції. Порівняльний підхід передбачає аналіз цін продажу й пропозиції подібного майна з відповідним коригуванням відмінностей між об'єктами порівняння та об'єктом оцінки.

Для визначення ринкової вартості об'єкта оцінки в матеріальній формі із застосуванням порівняльного підходу інформація про подібне майно має відповідати таким критеріям:

— умови угод купівлі-продажу або пропозиції щодо укладення таких угод не відрізняються від умов, які відповідають вимогам, що висуваються для визначення ринкової вартості;

[1] Державний гемологічний центр України. URL: http://www.gems.org.ua/ru/s6.htm#5a (дата звернення: 19.06.2017).

[2] Вікіпедія – Вільна енциклопедія. URL: http://ru.wikipedia.org/wiki/ (дата звернення: 19.06.2017).

— продаж подібного майна відбувся з дотриманням типових умов оплати;

— умови на ринку подібного майна, що визначали формування цін продажу або пропозиції, на дату оцінки істотно не змінилися або зміни, які відбулися, можуть бути враховані[1].

Основними елементами порівняння є характеристики подібного майна за місцем його розташування, фізичними та функціональними ознаками, умовами продажу, у тому числі: сировина; вид виробу; маса чи загальна площа; особливості виконання, оформлення (однокомпозиційні чи багатокомпозиційні, наявність отворів, оздоблень, пиляної чи полірованої фактури) тощо.

Коригування вартості подібного майна здійснюється шляхом додавання або вирахування грошової суми із застосуванням коефіцієнта відсотка) до ціни продажу (пропозиції) зазначеного майна або шляхом їх комбінування.

Якщо в експерта відсутні дані, необхідні для використання порівняльного підходу, то вартість виробів із декоративного каміння може бути визначена розрахунковим методом[2]. Нами ж пропонується використання порядку визначення ринкової вартості товару на основі додавання до вартості товару для ввезення на митну територію України певних складових за такою формулою

$$С_р = С_м + Т_п + ПДВ + Т_н,$$

де $С_р$ – ринкова вартість товару; $С_м$ – вартість товару для ввезення на митну територію України (можливість визначення цієї вартості викладена раніше чи зазначена в наданих експерту вихідних даних, даних інвойсів чи контракту); $Т_п$ – митний збір, який визначається на підставі Закону України «Про Митний тариф України»[3] та дані електронної програми QD Professional (у якій зазначені ставки мита на товар, що досліджується); ПДВ – податок на додану вартість, який складає 20 %; $Т_н$ – торгова надбавка, елемент ціни продавця, що забезпечує відшкодування витрат із продажу товару кінцевому споживачу й отримання прибутку. Торгові надбавки встановлюються підприємствами роздрібної торгівлі у відсотках до цін на придбання товарів. На їх величину впливають витрати у сфері обміну, співвідношення між попитом і пропозицією, цінова політика посередницьких і торгових підприємств, політика уряду, виконавчих органів, що проводиться у сфері обміну.

[1] Про затвердження Національного стандарту №1 «Загальні засади оцінки майна і майнових прав»: постанова Каб. Міністрів України від 10 верес. 2003 р. № 1440. *Офіц. вісн. України*. 2003. № 37.

[2] Методичні рекомендації з визначення ринкової вартості товару в країні придбання чи походження на момент його перетинання митного кордону України: звіт про НДР (закл.)/МЮУ, Одес. НДІСЕ; кер. О. О. Мінаєва; викон. А. М. Макусинський. № ДР 0107U006372. ОНДІСЕ, 2009. 37 с.

[3] Про Митний тариф України: Закон України від 19 верес. 2013 р. № 584-VII (зі змінами та доповн.) URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/584-18/ (дата звернення: 19.06.2017).

Торгова надбавка на практиці включається безпосередньо в ціну товару як один з її елементів[1].

Торгову надбавку встановлюють підприємства роздрібної торгівлі, приватні підприємці самостійно, виходячи з кон'юнктури ринку у відповідному регіоні, з урахуванням особливостей певного виду товарів і обмеженості пропозицій на ринку подібного майна. Така надбавка, згідно з експертним досвідом, здебільшого становить 10–15 %.

Необхідно зазначити, що садово-паркові скульптури та вироби для оздоблення й прикрашення будівель, садів і парків також часто виробляють з гіпсу й пластику, які є значно дешевшими та розповсюдженими матеріалами. При визначенні ринкової вартості й вартості для ввезення на митну територію України товарів із таких матеріалів у межах порівняльного підходу об'єктами порівняння є такі чинники: країна-виробник; матеріал виготовлення; вид виробу; призначення виробу; геометричні розміри чи загальна площа; особливості виконання; особливості оформлення (одно- чи багатокомпозиційні) тощо.

Викладена інформація базується на довідкових матеріалах і практичному досвіді та пропонується експертам для визначення вартості виробів із декоративного каміння, одержання переліку вихідних даних для проведення зазначених експертиз.

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ОПРЕДЕЛЕНИЯ СТОИМОСТИ ИЗДЕЛИЙ ИЗ ДЕКОРАТИВНОГО КАМНЯ КАК ОБЪЕКТОВ СУДЕБНОЙ ТОВАРОВЕДЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ

Губарева В. Н.

Указан перечень исходных данных, необходимых для проведения товароведческих экспертиз в отношении изделий из декоративного камня. Рассмотрены некоторые особенности определения стоимости таких товаров для ввоза на таможенную территорию Украины и их рыночной стоимости.

Ключевые слова: судебно-товароведческая экспертиза, сырье, геммологическая экспертиза, садово-парковая скульптура, декоративные камни.

SOME FEATURES OF DETERMINATION OF THE COST OF PRODUCTS FROM THE DECORATIVE STONE AS OBJECTS OF FORENSIC MERCHANDISING EXAMINATION

Hubareva V. M.

One of the types of goods popular in recent years are the items products by means of which one decorates gardens, parks, buildings of public using, private territories, including houses both outside, and inside as sculptures, figurine, fountains, tile, balusters, fireplaces, landscape sculptures as elements of landscape design. Decorative stones – one of the materials from which these products are made. Unfortunately, in the reference and methodical literature which is used in the expert practice, there are no methodical recom-

[1] Методичні рекомендації з визначення ринкової вартості товару в країні придбання чи походження на момент його перетинання митного кордону України.

mendations on the determination of the cost of goods from a decorative stone. Therefore working out of an algorithm of determination of the cost of such goods for import on the customs territory of Ukraine and their market value will help objectively and reasonably to perform merchandising examinations. At the first stage of carrying out of such researches the expert should receive the certain list of the initial data about the goods. The basic commodity characteristics of the goods from a decorative stone are specified in the conclusion of State Gemmological Centre of Ukraine which should be requested by an expert from the body or the person which appointed examination. Market value of products from a decorative stone can be defined in several ways depending on the presence of the initial data, proposal in the market of similar property, presence of the information on sale of similar products. Cost of products is determined on the basis of the National standard № 1 provisions within the limits of the comparative approach taking into account replacement and supply and demand principles. If the expert doesn't possess the data necessary for use of the comparative approach then the cost of products can be determined by the calculation method. We offer to use the order of market value determination of the goods on the basis of certain components addition to the cost of the goods for import on the customs territory of Ukraine.

Keywords: forensic merchandising examination, raw materials, gemmological examination, landscape sculpture, decorative stones.

УДК 343.98

О. С. Оболєнцева-Красивська, старший науковий співробітник Харківського НДІСЕ

ОСОБЛИВОСТІ ВСТАНОВЛЕННЯ ВАРТОСТІ РОСЛИН ПЕВНИХ ВИДІВ ПРИ ПРОВЕДЕННІ СУДОВО-ТОВАРОЗНАВЧИХ ЕКСПЕРТИЗ

Розглянуто особливості оцінювання зрізаних квітів, горщечкових рослин, розсади квітниково-декоративної продукції та саджанців при проведенні судово-товарознавчих експертиз і експертних досліджень.

Ключові слова: судово-товарознавча експертиза, установлення вартості рослин певних видів, класифікація рослин, визначення сорту, вимоги ДСТУ.

У сучасних умовах підготовка фахівців-товарознавців уключає в себе знання щодо класифікації, асортименту, стандартизації, оптимальних умов і режимів зберігання різних груп товарів, а також спеціальну підготовку з оцінювання якості та визначення вартості товарів народного споживання різних груп. Проте питання товарознавства продуктів рослинництва, а саме живих рослин (наприклад, плодово-ягідних саджанців, живих рослин лісівництва, декоративного садівництва, зокрема квітникарства, та іншої продукції рослинництва) висвітлено недостатньо.

Квіти, декоративні рослини, посадковий матеріал (саджанці) та інші рослини, стосовно яких сформувався ринок із можливістю проведення незалежного адекватного маркетингу, підлягають оцінюванню спеціалістами в галузі судового товарознавства. Із розвитком ринку й ринкових відносин

© Оболєнцева-Красивська О. С., 2017

такі товари, як квіти, посадковий матеріал та інші, усе ширше реалізуються на ринку України та стають об'єктами судових експертиз і експертних товарознавчих досліджень. Усе частіше до експертних установ звертаються судово-слідчі органи, інші організації та громадяни з питаннями стосовно оцінювання вартості квітів, саджанців, які реалізуються на ринку України за ринковими цінами й підлягають товарознавчому оцінюванню.

Особливою рисою товарознавчих досліджень об'єктів рослинного походження є застосовування комплексного підходу до оцінювання їх якості та вартості. Дослідження проводяться з метою встановлення властивостей, споживчої цінності, відповідності стандартам і технічним умовам рослин певних видів.

При вивченні значної різноманітності квіткових рослин виділяють наукову й виробничу класифікації. У товарознавстві квітів використовується виробнича класифікація квітково-декоративних рослин, яка передбачає розподіл квіткових рослин на окремі групи, подібні за біологічними властивостями, агротехнікою вирощування та практичним застосуванням в озелененні.

У ході проведення товарознавчої експертизи з визначення споживних властивостей рослин певних видів, а саме встановлення органолептичних показників якості та кількості наданої для дослідження квітково-декоративної продукції, експерт перевіряє відповідність цієї продукції вимогам нормативно-технічних документів.

Вимоги до якості квіткової продукції внормовуються ДСТУ залежно від виду продукції – зрізані квіти, горщечкові квітучі рослини, горщечкові декоративно-листкові рослини, розсада квітково-декоративної продукції, посадковий матеріал, насіння квітково-декоративних рослин.

Із 01.07.2017 ціла низка ДСТУ, що регламентують вимоги до якості квіткової продукції, набула чиності. Їх перелік наведено в таблиці.

Таблиця

Перелік ДСТУ, що регламентують вимоги до якості квіткової продукції, які введені в дію 01.07.2017

Тип документа	Назва
ДСТУ 8130:2015	Рослини квітучі горщечкові. Технічні умови
ДСТУ 8459:2015	Квіти зрізані. Айстри. Технічні умови
ДСТУ 8460:2015	Квіти зрізані. Гвоздики ремонтантні галузисті. Технічні умови
ДСТУ 8461:2015	Квіти зрізані. Гербери. Технічні умови
ДСТУ 8462:2015	Квіти зрізані. Гіпеаструми. Технічні умови
ДСТУ 8463:2015	Квіти зрізані. Гладіолуси. Технічні умови
ДСТУ 8464:2015	Квіти зрізані. Кали. Технічні умови

Закінчення таблиці

Тип документа	Назва
ДСТУ 8465:2015	Квіти зрізані. Нарциси. Технічні умови
ДСТУ 8466:2015	Квіти зрізані. Півонії. Технічні умови
ДСТУ 8467:2015	Квіти зрізані. Фрезії. Технічні умови
ДСТУ 8013:2015	Сіянці та саджанці шипшини. Технічні умови
ДСТУ 7984:2015	Щеплені саджанці вічнозелених декоративних дерев і кущів. Технічні умови
ДСТУ 8094:2015	Саджанці щеплені сосни звичайної та ялини європейської із закритою кореневою системою. Технічні умови

Дослідження квітково-декоративної продукції проводиться партіями. Партією вважають будь-яку кількість квітково-декоративної продукції одного виду, ботанічного й товарного сортів, упаковану в тару одного виду та типорозміру, що надійшла в одному транспортному засобі та оформлена одним документом про якість.

При визначенні вартості квітково-декоративної продукції слід звернути особливу увагу на відомості, зазначені в супровідних документах на цю продукцію.

У супровідному документі мають бути вказані такі реквізити:

— номер документа й дата його видачі;
— найменування та адреса одержувача;
— найменування виду продукції й товарний сорт;
— кількість місць;
— кількість квіток і пучків;
— маса брутто, кг;
— дата зрізання, упаковки та відвантаження;
— номер пакувальника або бригади;
— номер транспортного засобу;
— номер стандарту.

Для перевіряння відповідності упаковки й маркування квітково-декоративної продукції вимогам стандарту певну одиницю упаковки піддають зовнішньому огляду. Під час виявлення пошкодженої тари з квітково-декоративною продукцією її оцінюють окремо в кожній пошкодженій коробці або ящику. Від решти кількості квітково-декоративної продукції відбирають середню пробу. Квітково-декоративну продукцію з цих упаковок розглядають і промірюють. Висновок про якість поширюють на всю партію, а середній зразок приєднують до решти квітково-декоративної продукції.

Під час дослідження квітково-декоративної продукції, що є предметом спору між двома сторонами (постачальником і покупцем) оцінювання якості цих товарів проводять, охоплюючи всю партію квітів.

Зовнішній вигляд, стан, присутність шкідників на всіх частинах квітково-декоративної продукції, ознаки захворювання та слідів застосування отрутохімікатів визначають візуально. Довжину, діаметр квітково-декоративної продукції вимірюють із погрішністю не більше ± 0,5 см.

Дослідження зрізаних квітів. Зрізані квіти за якістю поділяють на товарні ґатунки: екстра, перший, другий. Продукцію, що не відповідає встановленій нормі, відносять до нестандартної. Згідно з вимогами ДСТУ 18908 «Квіти зрізані» визначають довжину стебла з бутоном (квіткою), довжину пагонів, діаметр квіток або всього габітусу рослини. Також до якості зрізаної квіткової продукції ставляться такі вимоги:

— квіти повинні бути свіжими, чистими, із типовим для сорту забарвленням і формою квіток;

— квітконіс і суцвіття повинні бути прямими та міцними. Квітки залежно від виду рослини повинні бути в певній фазі цвітіння (бутони, напіврозпускання, розпускання повне);

— регламентується довжина квітконоса й суцвіття (см). Наприклад, у крупноквіткових гладіолусів ґатунку екстра довжина не повинна бути менше 80 см, а в дрібноквіткових першого ґатунку – не менше 40 см;

— у квітів, що мають під час розпускання квітки покривало, регламентується його висота. Наприклад, кали ґатунку екстра повинні мати висоту покривала суцвіття не нижче 12 см, а другого ґатунку – не менше 8 см;

— у деяких квітів нормується число квітів у зрізаному суцвітті. Так, трубчасті гібриди лілії в зрізаному суцвітті повинні в сумі мати не менше шести бутонів і квіток (ґатунок екстра). Хризантема декоративна другого ґатунку не може мати на стеблі менше трьох квіток, а ґатунку екстра – семи квіток;

— для квітів із великими квітками встановлюється найменший діаметр суцвіття (см). Наприклад, у крупноквіткових гербер залежно від товарного ґатунку діаметр суцвіття не може бути менше 7–11 см.

До кожної партії квітів повинне додаватися посвідчення про якість при імпортних постачаннях – карантинний дозвіл, фітосанітарний сертифікат, сертифікат відповідності.

Дослідження горщечкових квітучих рослин. Як і зрізані, горщечкові квітучі рослини підрозділяються на три товарні ґатунка: екстра, перший, другий. Проте такі горщечкові квітучі рослини, як гербера, гортензія, кальцеолярія, крокус, пеларгонія великоквіткова, примула за якістю поділяють лише на два ґатунка: перший і другий; а такі горщечкові квітучі рослини, як антуріум, ахіменес, бегонія бульбова, бровалія, каланхое, пахистахіс, поліантові троянди, фуксія гібридна взагалі на товарні ґатунки не поділяються. Проте, горщечкові квітучі рослини ще залежно від вигляду й ботанічного сорту ділять на групи. Наприклад, хризантеми підрозділяються на великоквіткові, декоративні та дрібноквіткові, а цинерарія – на високорослу і низькорослу.

Якість горщечкових квітучих рослин нормується ДСТУ 8130:2015 «Рослини квітучі горщечкові. Технічні умови», який набрав чинності

01.07.2017 та замінив ГОСТ 20453-90[1]. Рослини повинні бути свіжими, здоровими, чистими, із рівномірно розміщеним листям, із типовими для певного виду та ботанічного сорту формою, забарвленням квітів (суцвіть) і листків, без шкідників, пошкоджень і уражень хворобами. ДСТУ 8130:2015 до якості горщечкових квітучих рослин ставить такі вимоги (поодинці або в комплексі): стан рослини, висота, кількість листя, діаметр суцвіть, кількість пагонів, кількість і розмір суцвіть, кількість квіток і бутонів. Наприклад, у троянди, пахістахіса, каланхое контролюється висота й кількість пагонів; фуксії, бровалії, бегонії бульбової, ахіменеса – висота та кількість квіток і бутонів; в антуриума – перевіряється лише висота рослини.

Дослідження горщечкових декоративно-листкових рослин. Під час визначення якості горщечкових декоративно-листкових рослин за нормативною документацію враховуються такі показники (поодинці або в комплексі): висота рослин, кількість листя, діаметр крони, кількість пагонів, довжина пагонів, діаметр листкової розетки, діаметр куща. Наприклад, аспарагус, аспідістра, драцена за якістю поділяються на перший і другий ґатунки. Решта декоративно-листкових рослин на товарні ґатунки не розділяються, їх якість, крім зовнішніх ознак, оцінюють за: висотою (сансев'єрія, лавр, колеус, пеперомія кущоподібна); за кількістю пагонів і їх довжиною (хлорофітум, традесканція, плющ); за діаметром листкової розетки (саксифрага).

Дослідження кореневищ та інших вегетативних частин рослин. Під час експертизи кореневищ вегетативних частин рослин визначають діаметр верхньої частини кореневища (за ним кореневища поділяють на дві категорії – перша й друга), кількість бруньок відновлення на частині куща, кількість стебел на кореневищі.

Дослідження живців квітково-декоративної продукції. Під час визначення якості живців квітково-декоративної продукції за нормативною документацією враховуються такі показники: довжина, кількість листя, кількість бруньок, кількість міжвузлів.

Дослідження розсади квітково-декоративної продукції. Під час визначення якості розсади квітково-декоративної продукції за нормативною документацію враховується кількість пагонів і висота розсади.

Узагальнюючи наведене, можна вказати на те, що зрізані квіти та горщечково-декоративні рослини сортують за виглядом і якістю на товарні ґатунки: за довжиною квітконосу, зовнішнім виглядом, станом і типовими ознаками для певного сорту.

Важливим чинником у формуванні вартості квітково-декоративної продукції є країна походження рослини. Якщо підприємство продає власну продукцію (вирощену на теренах України), це істотно впливає на формування цін. Продаж рослин, вирощених саме в Україні, приводить до

[1] ГОСТ 20453-90. Цветы горшечные цветущие. Требования при реализации. URL: http://helpnik.college.ks.ua/standart/gost/Catalog/Index/19/19303.htm (дата звернення: 11.05.2015).

того, що ціни на ці рослини значно нижчі, ніж у більшості садових центрів, які продають імпортовані рослини (80 % декоративних рослин в Україну завозять із країн Європейського Союзу: Польщі, Німеччини, Італії, Голландії та ін.).

У більшості країн основним видом квіткової продукції закритого та відкритого ґрунту є квіти на зрізання – під них відводять 70–80 % площі теплиць і до 30 % площі відкритого ґрунту. Горщечкові культури займають 12–18 % площі теплиць. Виняток становлять Данія й Бельгія, де горщечковими рослинами зайнято відповідно 70 і 30 % площі закритого ґрунту. На решті площі теплиць вирощують розсаду, рослини для озеленення вулиць і балконів, посадковий матеріал. Головні постачальники квіткової продукції на вітчизняний ринок – Голландія, Еквадор, Польща, Німеччина, Бельгія, Іспанія, Ізраїль, Туреччина. Частка імпорту в оптовій і роздрібній торгівлі на українському квітковому ринку вже декілька років коливається на рівні від 70 до 80 %. На торгівлю імпортною сировиною та товаром (зрізані квіти, горщечкові рослини, супутні товари) переорієнтувалася основна маса квітникарів. В Україні переважає виробництво гербер, гвоздик, цибулинних квітів.

Виходячи зі ступеня новизни того чи іншого сорту, його унікальності, товарної цінності рослини (зокрема, ягідних культур) і рівня освоєння в аматорській практиці, формується й рівень споживчого попиту на посадковий матеріал; установлюється його ціна на ринку. Як показує практика, ринкова вартість посадкового матеріалу супернових сортів у перший рік становить 40–50 % ціни, установленої оригінатором при реалізації в приватні колекції. Надалі ціна різко знижується та на п'ятий рік реалізації на ринку становить 15–25 %. Із плином часу у зв'язку з достатнім насиченням ринку посадковим матеріалом певного сорту, а також зниженням споживчого попиту на нього, вартість знижується до рівня 10 %. Вартість районованих сортів стабілізується на рівні 5–8 % від початкової.

На ціну посадкового матеріалу, крім новизни й унікальності сорту, впливає також якість саджанців. Так, ціна елітного посадкового матеріалу може дорівнювати повній установленій вартості сорту або навіть перевищувати її на 10–20 %. Ціна посадкового матеріалу першого сорту, як правило, знаходиться в межах повної вартості, а другого – становить 70–80 % ціни першого сорту. Ціна некондиційного посадкового матеріалу може бути на 50–60 % нижче вартості посадкового матеріалу першого сорту. Для орієнтовного визначення ринкових цін на посадковий матеріал розглянемо приклад розрахунку. Так, закупівельна ціна саджанців супернового сорту, установлена оригінатором при реалізації в приватні колекції, становила 100 грн. Тоді, після закінчення 3–4 років вирощування цього сорту любителями, ціна посадкового матеріалу першого сорту в перший рік реалізації на ринках, залежно від унікальності сорту, склала 40–50 грн. Ціна саджанців другого сорту буде 28–40 грн. На п'ятий рік реалізації на ринку ціна саджанців може знизитися. Ціни ж на посадковий матеріал районованих сортів знижуються до гранично низької рентабельності та встановлюються на відносно стабільному рівні. Із наведеного зрозуміло, чому ринкова ціна на

саджанці, наприклад винограду, коливається в настільки широких межах. Сорти минулих років будуть пропонуватися за ціною до 10 грн, а сорти популярні та перспективні, поліпшеного сортименту – на порядок вище нових і районованих сортів.

Дослідження саджанців троянд. При визначенні вартості саджанців троянд слід звернути увагу на такі їх особливості. Саджанці троянд можна придбати у великих магазинах, садових центрах, розплідниках, а також на ярмарках і ринках. Їх ціновий діапазон варіюється в десятикратному співвідношенні. Так, одні кущики можуть коштувати до 100 грн, а ціна за інші може досягати й декількох тисяч. Зокрема, ціна за польські троянди вдвічі перевищує вартість українських. Головними факторами, що визначають ринкову вартість саджанців троянд, є: країна походження, виробник, якість сорту та тип упаковки кореневої системи. У Німеччині саджанці троянд поставляються фіксованими партіями з розплідників-оригінаторів. Також цим правом володіють великі розплідники, де вирощування троянд проводиться з дозволу німецьких селекційних компаній, що підтверджується наявністю ліцензії. До їх числа належить, наприклад, BKNStrobel. Зокрема, вирощуються різні сорти троянд за ліцензіями іноземних виробників (наприклад, французької компанії Meilland). Широке розмаїття асортименту включає від всесвітньо відомих сортів до щорічних новинок. Завдяки посиленому контролю та ефективній системі стандартизації, якість саджанців троянд від місцевих виробників – стабільно висока. Тільки на основі ресурсів двох провідних виробників троянд – Tantau та Kordes, можна забезпечити європейський ринок якісним асортиментом садових троянд. І це без урахування продукції численних фірм-виробників нижчого рангу. Для українського покупця вартість таких саджанців з урахуванням витрат на транспортування складе не менше 20 € за трилітровий контейнер. Саджанці троянд у простій упаковці обійдуться на 30–40 % дешевше.

Ціна за польську троянду в трилітровому контейнері в кілька разів нижча порівняно з пропозиціями німецьких виробників. Якість саджанця істотно залежить від розплідника й партії. Основні зауваження, висловлені споживачами, пов'язані з якістю підщепи, що дає поріст, а також із формуванням надземної частини куща. Порівняно з німецьким асортиментом, польський значно програє. Як правило, він поданий сортами відомих фірм. На жаль, вони здебільшого виведені ще наприкінці 80-х рр. XX ст. Вони менш стійкі, а їх квітки не відрізняються такою різноманітністю форм і палітри як, наприклад, у Kordes.

Саджанці з вітчизняних розплідників досить різноманітні за якістю, сортами, віком і, відповідно, за ціною. Запропонований асортимент починається з дешевих троянд-одноліток і закінчується досить дорогими дво-, трирічними саджанцями троянд добротних сортів.

При визначенні вартості саджанців слід звернути увагу на особливості їх типу[1].

[1] *Сорокіна С. В.* Товарознавство квітів: навч. посібник. Харків: ХДУХТ, 2009. 309 с.

Типи посадкового матеріалу:

— саджанці з голим коренем. Оголений корінь значно здешевлює вартість саджанця, адже немає ні землі, ні контейнера. Зберігаються такі саджанці у вологій тирсі або торфі, що не дає пересихати корінню;

— саджанці в контейнері. Основна перевага таких рослин – можливість висаджувати їх весь сезон – з ранньої весни до пізньої осені. Вони дорожче, але мають низку переваг: висаджувати їх можна навіть улітку, у них закрита коренева система, вони красиво сформовані, багато з них вже плодоносять;

— саджанець з грудкою землі. Земляна грудка в таких саджанців скріплена й обмотана мішковиною, поліетиленом, металевою або нейлоновою сіткою.

Також потрібно звернути увагу на вік саджанця. Зазвичай розплідники рослин пропонують однорічні або дворічні саджанці. Більш дорослі, три-, чотирирічні рослини також цілком пропонуються, але їх вартість істотно вища.

Таким чином, при проведенні товарознавчих досліджень квітково-декоративної продукції, рослин і садженців експертам-товарознавцям необхідно звернути особливу увагу на визначення якісних показників і сорту рослин відповідно до ДСТУ, а також урахувати відомості стосовно віку рослин, новизни сорту та країни походження продукції.

ОСОБЕННОСТИ УСТАНОВЛЕНИЯ СТОИМОСТИ РАСТЕНИЙ ОПРЕДЕЛЕННЫХ ВИДОВ ПРИ ПРОВЕДЕНИИ СУДЕБНО-ТОВАРОВЕДЧЕСКИХ ЭКСПЕРТИЗ

Оболенцева-Красивская Е. С.

Рассмотрены особенности оценки срезанных цветов, горшечных растений, рассады цветочно-декоративной продукции и саженцев при проведении судебно-товароведческих експертиз и экспертных исследований.

Ключевые слова: судебно-товароведческая экспертиза, установление стоимости растений определенных видов, классификация растений, определение сорта, требования ГОСТ.

FEATURES OF DETERMINATION OF THE COST OF PLANTS CERTAIN KINDS WHEN CARRYING OUT FORENSIC MERCHANDISING EXAMINATIONS

Obolentseva-Krasivska O. S.

Flowers, ornamental plants, planting material (saplings) and other plants with regard to which the market with possibility of carrying out independent adequate marketing was formed, are the subject of evaluation by the experts in field of forensic merchandising. With the development of the market and market relations such goods as flowers, planting material and others are increasingly encashed in the market of Ukraine and become the objects of forensic merchandising examinations and expert researches. Special feature of merchandising researches of the plant origin objects is the use of the comprehensive approach to the estimation of their quality and cost. Researches are carried out with the purpose of determination of properties, consumer value, conformity to standards and specifications of plants certain kinds. When studying a considerable variety of flower plants, one distin-

guishes scientific and industrial classifications. In merchandising flowers industrial classification of flower ornamental plants which provides distribution of flower plants to the separate groups similar on biological properties, the agricultural technician of cultivation and practical application in gardening is used. During carrying out merchandising examinations on an establishment of consumer properties of certain kinds plants, namely establishments organoleptic indicators of quality and quantity of flower decorative production given for research, the expert checks conformity of this production to requirements of normative and technical documents. Requirements to quality of flower production are normalised by standards depending on production kind – cut flowers, pottery blossoming plants, pottery decorative sheet plants, sprouts of flower decorative production, planting material, seeds of flower ornamental plants. At carrying out merchandising researches of flower decorative production, plants and saplings it's necessary for merchandising experts to pay special attention on definition of quality indicators and a grade of plants according to standards, and also to consider data concerning age of a plant, novelty of a grade and origin country of production.

Keywords: forensic merchandising examination, an establishment of certain kinds plants cost, classification of plants, definition of a grade, GOST requirement.

СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА У СФЕРІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

УДК 342.9

О. О. Михальський, завідувач лабораторії Харківського НДІСЕ

ПРОТИДІЯ ПРАВОПОРУШЕННЯМ У СФЕРІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ В УКРАЇНІ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

На основі аналізу наукових поглядів учених і норм законодавства досліджено динаміку протидії правопорушенням у сфері інтелектуальної власності. Визначено сутність такої важливої правової категорії, як інтелектуальна власність. З'ясовано причини та умови, які сприяють виникненню правопорушень у сфері інтелектуальної власності в Україні, а також окреслено можливі шляхи подолання детермінантів правопорушень у цій сфері.

Ключові слова: протидія правопорушенням у сфері інтелектуальної власності, інтелектуальна власність, причини та умови, детермінанти правопорушень.

Зарубіжний досвід показує, що інтелектуальна діяльність стає визначальною й вирішальною рушійною силою будь-якого розвитку. Передусім вона визначає стратегію й тактику соціально-економічного прогресу будь-якої країни. Національне адміністративно-правове законодавство у сфері захисту інтелектуальної власності ґрунтується на вимогах міжнародних конвенцій, їх принципах і основах ринкової економіки. Однак стан боротьби з правопорушеннями у сфері інтелектуальної власності в нашій державі не відповідає вимогам сьогодення. Упродовж багатьох років Україна входить до числа перших десяти держав світу з найвищим рівнем правопорушень у цій сфері, що свідчить про наявність багатьох проблем, які потребують негайного вирішення. Досягти цього неможливо без проведення змістовного історико-правового аналізу протидії правопорушенням у сфері інтелектуальної власності в нашій країні.

Окремі проблеми захисту права інтелектуальної власності досліджували такі науковці, як Г. А. Андрощук, С. Д. Волошко, В. О. Жаров, В. І. Жуков, Г. В. Корчевний, В. М. Крижна, Ю. Г. Матвєєв, Н. М. Мироненко, О. Д. Святоцький, О. М. Тропіна та ін. Незважаючи на таку значну кількість наукових пошуків, доводиться констатувати, що на сьогодні відсутній комплексний підхід стосовно аналізу історико-правового досвіду протидії правопорушенням у сфері інтелектуальної власності.

Саме тому *метою* статті є історико-правовий аналіз протидії правопорушенням у сфері інтелектуальної власності в Україні.

© Михальський О. О., 2017

Така правова категорія, як «інтелектуальна власність», виникла в процесі тривалої практики юридичного закріплення за певними особами їх прав на результати інтелектуальної діяльності у сфері науки, виробництва, мистецтва та літератури. У науковій термінології це поняття використовується з 50-х рр. XX ст. і включає в себе три основні елементи, що становлять певну діалектичну єдність, а саме: інтелектуальний продукт або продукт розумової, інтелектуальної праці, інтелектуальна власність і нематеріальний актив[1]. Отже, *інтелектуальна власність* – це виключні права на результати людської розумової діяльності. Поняття інтелектуальної власності було введене Конвенцією про створення Всесвітньої організації інтелектуальної власності 1967 р.[2]

До 1991 р. в Україні, як і в усьому колишньому СРСР, були відсутні спеціальні закони про охорону інтелектуальної власності, а правове регулювання відносин у цій сфері забезпечувалося в основному підзаконними актами. Винятками були розділ IV «Авторське право» і розділ «Винахідницьке право» Цивільного кодексу УРСР, а також Положення про відкриття, винаходи та раціоналізаторські пропозиції, затверджене постановою Ради Міністрів СРСР від 21.03.1973[3]. Із проголошенням незалежності в Україні загострилося питання щодо створення власної законодавчої бази, оскільки багато суспільних відносин знаходились поза полем правового регулювання, у тому числі відносини у сфері інтелектуальної власності. Уже в 1991 р. прийнято перші закони, які сприяли протидії правопорушенням у сфері інтелектуальної власності. До них слід віднести закони України «Про зовнішньоекономічну діяльність», «Про власність», які, у свою чергу, визначають, що експорт та імпорт товарів в Україні, які здійснюються з порушенням прав інтелектуальної власності, забороняється; наведено перелік об'єктів інтелектуальної власності тощо[4]. Однак законодавець так і не створив спеціальний закон, який би визначав основні засади запобігання та протидії правопорушенням у сфері інтелектуальної власності.

У 1993 р. Верховною Радою України прийнято Закон України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг», передумовою прийняття якого стало те, що власники прав на знаки для товарів і послуг бажали захистити свої права, оскільки багато підприємців створювали продукцію під «чужою» торговою маркою, тим самим порушуючи права у сфері інтелектуальної власності[5]. Крім того, цей закон визначав права власників, способи захисту

---

[1] *Бутнік-Сіверський О.Б.* Економіка інтелектуальної власності. Київ: ІІВП, 2004. 296 с.

[2] Див.: Тлумачний словник: юридичні терміни/В. Г. Гончаренко, П. П. Андрушко, Т. П. Базова та ін.; за ред. В. Г. Гончаренка. 2-ге вид., стереотип. Київ: Либідь, 2004. С. 221.

[3] *Ходаківський Є. І., Якобчук В. П., Литвинчук Л. І.* Інтелектуальна власність: економіко-правові аспекти: навч. посіб. Київ: Центр учб. літ., 2014. С. 189.

[4] *Там само*.

[5] Про охорону прав на знаки для товарів і послуг: Закон України від 15.12.1993 № 3689-XII. *Відом. Верхов. Ради України*. 1994. № 7. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3689-12 (дата звернення: 20.06.2017).

порушених прав тощо. Наслідки порушення норм цього закону знайшли своє відображення в Кодексі України про адміністративні правопорушення, а саме в ст. 164[3] «Недобросовісна конкуренція». Відповідно до диспозиції цієї статті незаконне копіювання форми, упаковки, зовнішнього оформлення, а так само імітація, копіювання, пряме відтворення товару іншого підприємця, самовільне використання його імені, – тягне за собою адміністративну відповідальність.

Слід зазначити, що після набуття Україною статусу незалежної держави, Верховна Рада України приймала багато законів, які містили норми, що визначали певне коло прав власників на захист, а також порядок захисту порушених прав у сфері інтелектуальної власності. Так, Закон України «Про охорону прав на сорти рослин» визначав порядок захисту порушених прав інтелектуальної власності на сорти рослин тощо[1]. Передумовами прийняття цього Закону виступала потреба в захисті особистого немайнового права авторства на сорти рослин. Багато правопорушень відбувалося у сфері інтелектуальної власності, а саме привласнення авторства на ті чи інші сорти рослин. Цей склад правопорушення також знайшов своє відображення в Кодексі України про адміністративні правопорушення, а саме в ст. 51[2].

При проведенні історико-правового аналізу необхідно звернути увагу на зміст статей Договору про патентну кооперацію, прийнятого Дипломатичною конференцією у червні 1970 р. У грудні 1991 р. Верховною Радою України був ратифікований цей договір, відповідно до якого Міжнародне об'єднане бюро з охорони інтелектуальної власності приймає заявки на охорону прав на об'єкти інтелектуальної власності та в разі позитивної відповіді захищає порушені права, тим самим здійснюючи протидію правопорушенням у сфері інтелектуальної власності[2].

У 1993–1994 рр. в Україні активно впроваджувалася нормативно-правова база щодо охорони інтелектуальної власності в окремих сферах суспільного буття. Так, у грудні 1993 р. був прийнятий Закон України «Про авторське право і суміжні права»[3], який визначав охорону авторського права на частину твору, суб'єктів та об'єкти авторського права. Також був прийнятий Закон України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі», який визначив умови надання правової охорони прав на винаходи й корисні моделі[4]. У 1994 р. постало питання щодо захисту прав на промислові зразки, у зв'язку з чим Верховною Радою України в грудні цього самого року було прийнято

[1] Про охорону прав на сорти рослин: Закон України від 21.04.1993 № 3116-XII. *Відом. Верхов. Ради України*. 1993. № 21. Ст. 218. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3116-12 (дата звернення: 20.06.2017).

[2] Про патентну кооперацію: міжнародний договір від 19 черв. 1970 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/895_001 (дата звернення: 20.06.2017).

[3] Про авторське право і суміжні права: Закон України від 23.12.1993 № 3792-XII. *Відом. Верхов. Ради України*. 1994. № 13. Ст. 64. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3792-12 (дата звернення: 20.06.2017).

[4] Про охорону прав на винаходи і корисні моделі: Закон України від 15.12.1993 № 3687-XII. *Відом. Верхов. Ради України*. 1994. № 7. Ст. 32. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3687-12 (дата звернення: 20.06.2017).

Закон України «Про охорону прав на промислові зразки», який визначив низку питань захисту прав на промислові зразки, а саме способи захисту порушених прав та умови надання правової охорони[1].

Важливим кроком у протидії правопорушенням у сфері інтелектуальної власності стало прийняття в червні 1996 р. Основного Закону нашої держави, а саме Конституції України, у якій було визначено основні засади забезпечення гарантій і захисту прав у сфері інтелектуальної власності[2]. Цього самого року постановою Кабінету Міністрів України «Про Концепцію адаптації законодавства до законодавства Європейського Союзу» було передбачено поетапне приведення національного законодавства (уключаючи законодавство, яке стосується інтелектуальної власності) у відповідність із правовими нормами, що діють у країнах Європейського Союзу[3].

На початку XXI ст. серйозної уваги потребувала проблематика захисту прав на об'єкти інтелектуальної власності на митному кордоні України. У зв'язку з цим у липні 2002 р. Верховна Рада України прийняла Митний кодекс України, низку статей якого було спрямовано на регулювання відносин, пов'язаних із переміщенням товарів, на які поширюються права інтелектуальної власності, через митний кордон України. У цьому Кодексі було створено спеціальний розділ, який сприяв захисту прав інтелектуальної власності під час переміщення товарів через митний кордон України. У нормах цього розділу визначався: порядок митного контролю і митного оформлення товарів, що містять об'єкти права інтелектуальної власності; митний реєстр об'єктів права інтелектуальної власності; призупинення митного оформлення товарів на підставі даних митного реєстру об'єктів права інтелектуальної власності; взаємодія митних органів з іншими органами державної влади у сфері захисту права інтелектуальної власності тощо. Відзначимо, що цей нормативно-правовий акт позитивно сприяв протидії правопорушенням у сфері інтелектуальної власності на митній території України.

Однак Митний кодекс 2002 р. також мав багато недоліків, у зв'язку з чим Верховною Радою України в березні 2012 р. був прийнятий новий Митний кодекс, який покращив правове регулювання окремих питань, наприклад, щодо притягнення до адміністративної відповідальності за порушення митних правил. Також до позитивних змін необхідно віднести те, що рішення про конфіскацію товарів і транспортних засобів приймається виключно судом.

Слід також зазначити, що в березні 2000 р. було прийнято Закон України «Про розповсюдження примірників аудіовізуальних творів і фонограм»,

---

[1] Про охорону прав на промислові зразки: Закон України від 15.12.1993 № 3688-XII. *Відом. Верхов. Ради України*. 1994. № 7. Ст. 34. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3688-12 (дата звернення: 20.06.2017).

[2] Конституція України: Закон України від 28.06.1996. *Відом. Верхов. Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр.

[3] Про Концепцію адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: постанова Каб. Міністрів України від 16.09.1996 № 1496. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1496-99-п (дата звернення: 20.06.2017).

спрямований на захист інтересів виробників, розповсюджувачів і користувачів цього виду продукції[1]. Прийняття цього нормативно-правового акта зумовлювалося тим, що постала нагальна необхідність захисту прав на інтелектуальну власність зазначених об'єктів, тому що в Україну почали активно імпортувати примірники аудіовізуальних творів і фонограм, що, у свою чергу, почало породжувати правопорушення у сфері інтелектуальної власності, а саме фальсифікацію та «піратство».

У зв'язку з цим Державним департаментом інтелектуальної власності разом із Міністерством внутрішніх справ, Державною податковою адміністрацією, Державною митною службою, Службою безпеки України було проведено серію оперативних заходів стосовно виявлення та знешкодження джерел увезення, вивезення, виготовлення й розповсюдження контрафактної аудіо- та відеопродукції. Розроблено плани заходів щодо активізації боротьби з фальсифікацією й «піратством». Запроваджено низку організаційних заходів щодо маркування примірників аудіовізуальних творів і фонограм: створено Єдиний реєстр одержувачів контрольних марок, власними силами розроблено й організовано виробництво трьох видів контрольних марок, яких у 2000 р. було видано понад 5 млн[2].

Важливою подією в захисті прав у сфері інтелектуальної власності стало прийняття Верховною Радою України кодифікованого нормативно-правового акта, а саме Цивільного кодексу України, у четвертій книзі якого визначаються загальні положення права інтелектуальної власності взагалі та зокрема права на різні об'єкти у сфері інтелектуальної власності, порядок відновлення та захисту порушених прав на об'єкти інтелектуальної власності.

У травні 2011 р. в Мінську Радою голів урядів Співдружності Незалежних Держав (СНД) було прийнято рішення про Перелік заходів у сфері протидії правопорушенням у галузі інтелектуальної власності з супроводу етапів реалізації Стратегії економічного розвитку СНД на період до 2020 р. До основних заходів у сфері протидії правопорушенням у сфері інтелектуальної власності цим рішенням віднесено: розроблення й уведення в дію технічних засобів захисту об'єктів авторського права, створення незалежних експертних підрозділів, розроблення методичних рекомендацій із розслідування цих правопорушень, фінансування сумісних заходів, здійснення співпраці в підготовці кадрів, проведення сумісних наукових розробок методик розслідування, особливостей судового розгляду, проведення експертиз, науково-практичних конференцій[3].

---

[1] Про розповсюдження примірників аудіовізуальних творів і фонограм: Закон України від 23.03.2000 № 1587-III. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1587-14 (дата звернення: 20.06.2017).

[2] *Жаров В. О.* Проблеми охорони інтелектуальної власності в Україні. *Укр. комерційне право*. 2001. № 1. С. 8.

[3] Про перелік заходів у сфері протидії правопорушенням в галузі інтелектуальної власності з супроводу етапів реалізації Стратегії економічного розвитку Співдружності Незалежних Держав на період до 2020 року: рішення від 19.05.2011. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/997_o20 (дата звернення: 20.06.2017).

Важливим кроком у протидії правопорушенням у сфері інтелектуальної власності стала ратифікація Угоди про співробітництво у сфері правової охорони й захисту інтелектуальної власності та створення Міждержавної ради з питань правової охорони й захисту інтелектуальної власності, у якій було визначено основи міжнародного співробітництва в протидії правопорушенням у сфері інтелектуальної власності. Рада регулює координацію спільної діяльності держав – учасниць Угоди зі створення, розвитку й удосконалення механізмів правової охорони та захисту інтелектуальної власності, розвитку науково-технічного, торговельно-економічного й соціально-культурного співробітництва, здійснення спільних дій із запобігання правопорушенням, виявлення та припинення їх у сфері інтелектуальної власності[1].

Із 5 по 7 червня 2012 р. в м. Чолпон-Ата Киргизької Республіки відбулося перше засідання Міждержавної ради з питань правової охорони і захисту інтелектуальної власності (Міждержавна рада), а також Регіональний семінар Всесвітньої організації інтелектуальної власності (ВОІВ) «Роль інтелектуальної власності для інноваційного розвитку: розроблення стратегій у сфері інтелектуальної власності». Делегацію України на цьому представницькому форумі очолював заступник Голови Державної служби інтелектуальної власності України В. Дмитришин, який виступив перед учасниками з презентацією на тему: «Розвиток національної стратегії з інтелектуальної власності як основи інноваційної моделі економіки». Учасників засідання Міждержавної ради проінформовано про реалізацію Україною Переліку заходів у сфері протидії правопорушенням у галузі інтелектуальної власності для супроводження етапів реалізації Стратегії економічного розвитку СНД на період до 2020 р., про хід виконання роботи в межах Проекту щодо випуску регіонального патентно-інформаційного продукту країн СНД на CD-ROM, про вжиті Україною заходи щодо протидії правопорушенням у сфері інтелектуальної власності. Програма Регіонального семінару ВОІВ включала обговорення питань щодо ролі інтелектуальної власності для економічного розвитку країн, сучасних викликів ВОІВ; інструментів ВОІВ для країн із перехідною економікою; національних стратегій з інтелектуальної власності, побудови інноваційної інфраструктури, заснованої на інтелектуальній власності; сучасної ролі відомств з інтелектуальної власності в забезпеченні правової охорони й захисту інтелектуальної власності; перспектив діяльності Міждержавної ради[2].

Однак у 2014 р. відносини між Україною та Російською Федерацією загострилися, причинами чого була анексія Автономної Республіки Крим та інші дії, які спричинили погіршення взаємовідносин між державами.

[1] Про співробітництво у сфері правової охорони й захисту інтелектуальної власності та створення Міждержавної ради з питань правової охорони й захисту інтелектуальної власності: угода від 19.11.2010. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/997_n31 (дата звернення: 20.06.2017).

[2] Україна звітувала про протидію правопорушенням у сфері інтелектуальної власності. URL: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/ (дата звернення: 20.06.2017).

Українська сторона нотою Міністерства закордонних справ України від 19.03.2014 заявила про припинення голосування в СНД, а починаючи з квітня 2014 р., співробітництво України в межах СНД звелося до мінімуму. Україна також вийшла з низки багатосторонніх угод у рамках СНД і припинила членство в багатьох органах галузевого співробітництва[1].

Таким чином, здійснивши історико-правовий аналіз правового регулювання протидії правопорушенням у сфері інтелектуальної власності, необхідно відмітити, що на сьогодні існує чимала кількість законів і підзаконних нормативно-правових актів, які тією чи іншою мірою протидіють правопорушенням і захищають права осіб у цій сфері. Значна кількість таких актів зумовила необхідність їх систематизації, що, у свою чергу, сприятиме ефективній і якісній протидії правопорушенням у сфері, що розглядається. Отже, на нашу думку, необхідно й доцільно прийняти єдиний нормативно-правовий акт, який би визначив основні засади протидії правопорушенням у сфері інтелектуальної власності в Україні.

ПРОТИВОДЕЙСТВИЕ ПРАВОНАРУШЕНИЯМ В СФЕРЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ В УКРАИНЕ: ИСТОРИКО-ПРАВОВОЙ АСПЕКТ

Михальский О. А.

На основе анализа научных взглядов ученых и норм законодательства исследована динамика развития противодействия правонарушениям в сфере интеллектуальной собственности. Определена сущность такой важной правовой категории, как интеллектуальная собственность. Выяснены причины и условия, содействующие возникновению правонарушений в сфере интеллектуальной собственности в Украине, а также очерчены возможные пути преодоления детерминантов правонарушений в этой сфере.

Ключевые слова: противодействие правонарушениям в сфере интеллектуальной собственности, интеллектуальная собственность, причины и условия, детерминанты правонарушений.

COUNTERACTION TO LAWBREAKING IN THE SPHERE OF INTELLECTUAL PROPERTY IN UKRAINE: HISTORICAL AND LEGAL ASPECT

Myhalskyi O. O.

Foreign experience shows that intellectual activity becomes a defining and decisive driving force of any development. First of all it defines the strategy and tactics of social and economic progress of any country. National administrative and legal legislation in the sphere of intellectual property protection is based on the requirements of the international conventions, their principles and market economy bases. However, the condition of struggle against offences in the sphere of intellectual property in our state does not meet requirements of nowadays. For many years Ukraine is included into number of first ten

[1] Участь України у СНД. URL: http://cid.mfs.gov.ua/ua/ukraine-cis/ (дата звернення: 20.06.2017).

states of the world with the highest level of offences in this sphere which certifies about the presence of problems which need immediate resolving. In article on the basis of the analysis of scientific views of scientists and norms of the legislation the dynamics of counteraction to offences in the sphere of intellectual property is ascertained. The essence of such important legal category as intellectual property is defined. The causes and conditions which promote to the occurrence of offences in the sphere of intellectual property in Ukraine are ascertained, and also possible ways of overcoming determinants of offences in this sphere are outlined. Having carried out the historical and legal analysis of legal regulation of counteraction to offences in the sphere of intellectual property, it's necessary to notice that for today there is a considerable quantity of laws and by-law regulatory legal acts which to some extent counteract offences and protect the rights of persons in this sphere. A considerable quantity of such acts caused the necessity of their systematization that in its turn will promote to effective and qualitative counteraction to offences in considered sphere. It's supposed as necessary and expedient to adopt a uniform normative-legal act which would define main principles of counteraction to offences in the sphere of intellectual property in Ukraine.

Keywords: counteraction to lawbreaking in the sphere of intellectual property, intellectual property, causes and conditions, determinants of offences.

УДК 343.148+347.178

М. М. Калініченко, науковий співробітник Львівського НДІСЕ, кандидат філологічних наук,
І. О. Струк, завідувач лабораторії Львівського НДІСЕ

ДОСВІД ПІВНІЧНОАМЕРИКАНСЬКИХ СУДОВИХ ЕКСПЕРТІВ ЩОДО ДОСЛІДЖЕНЬ ПЕРСОНАЖІВ ЯК ОБ'ЄКТІВ АВТОРСЬКОГО ПРАВА

Розглянуто деякі з провідних аналітичних практик, що застосовуються північноамериканськими фахівцями в процесі дослідження фактів використання й відтворення шляхом перероблення персонажів літературних, образотворчих і аудіовізуальних творів як об'єктів інтелектуальної власності.

Ключові слова: авторське право, персонаж, відтворення шляхом перероблення, ідентифікатор джерела, вторинне значення.

Як свідчить судова практика України, усе частіше призначаються експертизи, пов'язані з дослідженням різноманітних об'єктів авторського права. Значний відсоток серед них становлять справи, що стосуються фактів відтворення й перероблення складових частин творів, котрі підлягають правовій охороні, до числа яких належать і персонажі. У Законі України «Про авторське право та суміжні права» немає конкретного правового визначення поняття «персонаж», хоча «персонажі» згадуються в п. 4 ст. 6 Закону України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг»: «Не ре-

© Калініченко М. М., Струк І. О., 2017

єструються як знаки позначення, які відтворюють … назви відомих в Україні творів науки, літератури і мистецтва або цитати і персонажі з них, твори мистецтва та їх фрагменти без згоди власників авторського права або їх правонаступників»[1]. Разом із тим у ст. 9 Закону України «Про авторське право та суміжні права» зазначено, що «Частина твору, яка може використовуватися самостійно … розглядається як твір»[2]. Отже, персонаж як частина літературних, образотворчих і аудіовізуальних творів належить до числа об'єктів інтелектуальної власності та підлягає правовій охороні. Завдання судового експерта полягає в емпіричному визначенні рівня самостійності персонажів за об'єктивними оціночними критеріями, які в разі дослідження фактів відтворення частин графічних творів і анімаційних фільмів поки ще не подані у відповідній офіційній методиці.

У сфері мистецтвознавства та інших наукових напрямах дослідження культури «персонаж» – це образ дійової особи твору (літературного, графічного, аудіовізуального), поданий за допомогою певних засобів художнього увиразнення (словесних, графічних, аудіовізуальних), які формують цей образ – його загальну зовнішність і характерну поведінку. Незалежно від матеріальної форми твору персонажем визнається не лише людина, а й будь-яка жива чи умовно жива особа (тварина, рослина, фантастична істота)[3].

Обставини резонансних судових справ, під час розгляду яких досліджувалися персонажі як об'єкти авторського права, широко висвітлюються в північноамериканській пресі та детально аналізуються в спеціалізованих професійних виданнях експертів Сполучених Штатів Америки. Існують розроблені авторитетними фахівцями методичні рекомендації та науково-практичні посібники, у яких також розглянута специфіка досліджень персонажів у судових експертизах. Серед подібних видань слід виділити праці «Давання показань у суді: керівні принципи й правила для свідка-експерта» Ст. Бродські[4] та «Керівництво для свідка-експерта» Д. Пойнтера[5]. Утім, на сьогодні вони залишаються маловідомими українським фахівцям. Отже, *метою і завданням* статті є узагальнене окреслення основних аналітичних практик і науково-методичних концептів північноамериканських судових експертів, які застосовуються в процесі дослідження фактів використання персонажів як об'єктів авторського права.

Незалежно від того, подані вони в текстовій або графічній формі, персонажі як об'єкти авторського права мають значний економічний потенціал, котрий нерідко перевищує загальну цінність їх мистецького першоджерела. Створені як частина певної книги, подані в площині малюнка або в худож-

[1] Про охорону прав на знаки для товарів і послуг: Закон України від 15 груд. 1993 р. № 3689-XII. *Відом. Верхов. Ради України*. 1994. № 7. Ст. 36.

[2] Про авторське право і суміжні права: Закон України від 23 груд. 1993 р. № 3792-XII. *Відом. Верхов. Ради України*. 1994. № 13. Ст. 64.

[3] *Галич О., Назарець В., Васильєв Є.* Теорія літератури: підручник/за наук. ред. О. Галича. Київ: Либідь, 2008. 488 с.

[4] *Brodski St.* Testifying in Court: Guidelines and Maxims for the Expert Witness. Washington, DC: American Psychological Association, 1991.

[5] *Pointer D.* Expert Witness Handbook. Par Publishing, 2012.

ній структурі мультиплікаційної стрічки, персонажі згодом можуть стати основою для різноманітних похідних продуктів комерційного ґатунку: телевізійних постановок, комп'ютерних ігор, дитячих іграшок, канцелярських виробів тощо. Продаж цієї продукції дозволяє авторам і законним правовласникам отримувати величезні прибутки, які здатні, без перебільшення, затьмарити фінансові надходження від тих творів, у яких комерційно успішні персонажі з'явилися вперше. Відомим прикладом величезної економічної цінності персонажів є образ фантастичного створіння – персонажа на ім'я Супермен. Перша збірка коміксів про його пригоди, створена письменником Дж. Сігелом і художником Дж. Шустером у 1938 р., залишилася практично невідомою сучасним читачам, але цей персонаж упродовж багатьох десятиліть успішно використовується у фільмах і мультиплікаційних стрічках, популярних романах, іграшках і коміксах, відеоіграх і продуктах харчування, загальний прибуток від продажу яких вимірюється сотнями мільйонів доларів США. Певна річ, з огляду на їх цінність, популярні персонажі нерідко привертають увагу несумлінних виробників і підприємців, які широко використовують їх образи у своїй продукції, але не отримують відповідний дозвіл автора (або ліцензію на подібну діяльність).

У США ключовим юридичним положенням, яке регулює захист прав автора (правовласника) на персонаж, є те, що персонаж захищається в тих межах, у яких він використовується як так званий «ідентифікатор джерела»[1] (відповідно до північноамериканської юридичної термінології – *source identifier*) для чітко визначених творів (або ж товарів і послуг у разі розгляду персонажів як частини зареєстрованих товарних знаків). Ефективний захист авторських прав на персонаж безпосередньо залежить від підтвердженої експертами наявності зв'язку досліджуваного персонажа із конкретними творами або комерційними об'єктами (книгами, кінофільмами, анімаційними стрічками, комп'ютерними іграми, коміксами тощо), у яких наявний досліджуваний персонаж.

Перш ніж фахівці підтвердять наявність подібного зв'язку, закон вимагає, щоб у процесі дослідження було встановлено, чи має персонаж так зване «вторинне значення»[2] (англ. *secondary meaning*), тобто береться до уваги не лише семантичний субстрат персонажа (репрезентований його детальним описом або зображенням), але і його значення щодо джерела походження. Ця особливість експертних досліджень зумовлена специфічною правовою доктриною США, згідно з якою пересічний споживач має бути добре обізнаний із тим, що джерелом походження персонажу є певний твір або твори (чи комерційні об'єкти). Найкращим прикладом такого «вторинного значення» персонажів є образ Міккі Мауса. Загальновідомо, що цей фантастичний образ має цілком конкретне джерело – анімаційні фільми компанії *Disney*. «Вторинне значення» персонажів призводить до форму-

[1] *Schreyer A*. An Overview of Legal Protection for Fictional Characters: Balancing Public and Private Interests. *Cybaris*. 2015. Vol. 6: Iss. 1, Article 3. P. 66. URL: http://open.mitchellhamline.edu/cybaris/vol6/iss1/3 (дата звернення: 19.06.2017).

[2] Див.: Secondary meaning. *Merriam-Webster Law Dictionary*. URL: https://www.merriam-webster.com/legal/secondary%20meaning (дата звернення: 19.06.2017).

вання у свідомості пересічних споживачів міцних психологічних асоціацій із тими джерелами, у яких був створений і найширше репрезентований досліджуваний персонаж. Як наслідок, об'єктивне підтвердження експертами існування «вторинного значення» є вагомим аргументом на користь авторів і правовласників у судових спорах щодо прав інтелектуальної власності на персонаж.

Разом із тим існує величезна кількість персонажів, які недостатньо добре відомі пересічним споживачам, а отже, не мають чітко вираженого «вторинного значення». Це особливо актуально для персонажів тих творів, які подані в мережі Інтернет, але все одно залишаються порівняно маловідомими широкому колу людей. Північноамериканське законодавство вимагає, щоб автор (або правовласник) надав докази того, що його персонаж міг здобути достатньо високий рівень популярності внаслідок використання авторами або правовласниками різноманітних маркетингових стратегій і реклами. Із цією самою метою експерти проводять статистичні дослідження громадської думки.

Кожний автор заслуговує на захист своєї інтелектуальної власності. Оскільки північноамериканським законодавством не передбачена правова охорона ідей і творчих задумів, персонажам надається захист лише в тому випадку, коли авторські ідеї отримують конкретне матеріальне вираження в певному художньому образі. Отже, ретельно розроблений і детально описаний автором оригінальний персонаж має кращі шанси на адекватний правовий захист. Судові експерти США застосовують два основних дослідницьких «тести» для визначення того, чи підлягає персонаж правовій охороні. Перший із них, так званий «Тест на відокремлення персонажа» (*The Character Delineation Test*)[1]. Його особливості були широко висвітлені в спеціалізованих виданнях щодо матеріалів справи «Ніколас проти корпорації Універсал Пікчерз» (*Nichols v. Universal Pictures Corporation*)[2], у процесі розгляду якої цей «тест» мав вирішальне значення.

Сутність цієї аналітичної методики полягає у визначенні того, наскільки ретельно й детально розроблений автором досліджуваний персонаж. Якщо його художній образ (зовнішність, характер, манера спілкування з іншими персонажами тощо), створений за допомогою доступних для сприйняття засобів творчої візуалізації (словесних, графічних, аудіовізуальних), може бути відокремлений від твору-першоджерела (саме звідси походить назва тесту) та не втратить своєї яскраво вираженої художньої образності, він визнається прийнятним для правової охорони. «Тест на відокремлення персонажа» грунтується на припущенні, що недостатньо розвинені в художньому сенсі персонажі виникають через очевидний брак

[1] *Coe S. J.* The Story of a Character: Establishing the Limits of Independent Copyright Protection for Literary Characters. *Chicago-Kent Law Review*. 2011. Vol. 86. Iss. 3. Article 11. P. 1305. URL: http://scholarship.kentlaw.iit.edu/cklawreview/vol86/iss3/11 (дата звернення: 19.06.2017).

[2] Nichols v. Universal Pictures Corporation et al. Circuit Court of Appeals, Second Circuit. November 10, 1930. 45 F.2d 119; 7 USPQ 84. URL: http://digital-law-online.info/cases/7pq84.htm (дата звернення: 19.06.2017).

ознак авторської творчості, отже, вони позбавлені репрезентованих в об'єктивній формі атрибутів творчого характеру. Отже, правовий захист персонажів безпосередньо залежить від того, чи спромігся автор твору, що став предметом судового розгляду, створити й представити читачам або глядачам дійсно яскравий, оригінальний і деталізований персонаж.

Наприклад, за результатами експертизи у судовій справі «Андерсон проти Сталлоне» (*Anderson v. Stallone*)[1], у ході якої застосовувався «Тест на відокремлення персонажа», було встановлено, що досліджуваний персонаж має нетипову зовнішність і характерну манеру поведінки й мовлення, які однозначно виділяють його серед інших дійових осіб твору. Отже, у його образі чітко простежуються ознаки авторської творчості, які не будуть знівельовані навіть у тому разі, коли цей персонаж штучно «відокремлюється» дослідниками від твору-першоджерела, адже він добре закарбовується в пам'яті, а його специфічний портрет, створений за допомогою художніх засобів, не втрачає своєї експресивної самобутності. Як наслідок, такі персонажі, як Супермен (що мають високий рівень творчої індивідуальності), вільно «мандрують» зі сторінок коміксів у кінематографічні твори, мультфільми, комп'ютерні ігри тощо, тоді як невиразні персонажі з «масовки» цілковито позбавлені самостійності через очевидний дефіцит авторської творчої уваги до їх художніх образів. Слід зауважити, що подібний аналіз вимагає спеціальних знань, якими володіють лише кваліфіковані експерти з гуманітарних дисциплін.

Іншою поширеною аналітичною методикою є так званий «Тест на можливість існування твору» (*The Story Being Told Test*)[2], який здобув чималий авторитет у північноамериканському експертному середовищі після його ефективного застосування в справі «Ворнер Бразерс Пікчерз Інкорпорейтид проти Коламбіа Бродкастінг Систем» (*Warner Bros. Pictures Inc. v. Columbia Broadcasting System*)[3]. Відповідно до принципів практичної реалізації цього «тесту», персонаж розглядається як інтегральна складова художньої структури певного твору, за відсутності якої твір у цілому не може існувати згідно з правилами традиційної мистецької логіки. Якщо висновки дослідження підтверджують незамінність персонажу в сюжеті й образній системі твору, він визнається таким, що підлягає правовій охороні як об'єкт інтелектуальної власності. Утім, якщо персонаж є не більше, ніж «пішаком» – другорядною дійовою особою в процесі розвитку сюжету літературного або аудіовізуального твору, або ж у візуальній структурі малюнка (який, за

[1] Anderson v. Stallone. United States District Court for the Central District of California. 11 U.S.P.Q.2d 1161 (C.D. Cal. 1989). URL: https://www.quimbee.com/cases/anderson (дата звернення: 19.06.2017).

[2] *Heitmann M.* Have You Seen Sam Spade?: How Literary Characters Are Denied Proper Copyright Protection. *Law School Student Scholarship*. 2015. Paper 794. URL: http://scholarship.shu.edu/student_scholarship/794 (дата звернення: 19.06.2017).

[3] Warner Bros Pictures v. Columbia Broadcasting System B. 216 F. 2d 945. URL: http://openjurist.org/216/f2d/945/warner-bros-pictures-v-columbia-broadcasting-system-b (дата звернення: 19.06.2017).

визначенням мистецтвознавців, також має свій «сюжет»), він не знаходиться в межах захисту, що надається північноамериканським законодавством про авторське право.

Сучасні експерти США регулярно застосовують «Тест на можливість існування твору» паралельно із «Тестом на відокремлення персонажа» для максимально об'єктивного аналізу поданих на їх розгляд матеріалів судових справ. Сформульовані як висновки експертів, результати цих «тестів» мають вирішальне значення, адже вони дають відповідь на два основних питання, які дозволяють суддям прийняти адекватне й правомірне рішення в спорі щодо персонажів як об'єктів інтелектуальної власності, а саме:

— чи зберігатиме досліджуваний персонаж свою характерну художню індивідуальність у разі самостійного використання за межами твору-першоджерела;

— чи зберігатиме свою художню цілісність твір-першоджерело за відсутності у його сюжеті та/або образній системі досліджуваного персонажа?

У поєднанні з результатами досліджень, що дозволяють ідентифікувати конкретне «вторинне значення» персонажа як його відомість (тобто асоціативний зв'язок персонажа з оригінальним джерелом його походження у свідомості широкого кола людей), відповідь на питання зазначених «тестів» найчастіше вважається вичерпною для формулювання кінцевого рішення в справі. З огляду на їх значний евристичний потенціал, ці питання «тестів» північноамериканських професіоналів судової експертизи заслуговують на те, щоб із часом увійти до офіційного переліку рекомендованих питань, яким послуговуються сучасні українські фахівці.

Подальше вивчення багаторічного досвіду північноамериканських колег сприятиме утвердженню нових дослідницьких методик і загальній оптимізації проведення судових експертиз у сфері захисту авторського права. З огляду на те, що українським спеціалістам наразі бракує офіційної методики, яка визначить загальноприйняті принципи та стандарти дослідження персонажів як об'єктів інтелектуальної власності, науково-методичні настанови закордонних аналітиків можуть стати корисним джерелом актуальної інформації щодо найефективніших практик сучасної судової експертизи світового рівня.

ОПЫТ СЕВЕРОАМЕРИКАНСКИХ СУДЕБНЫХ ЭКСПЕРТОВ ПО ИССЛЕДОВАНИЯМ ПЕРСОНАЖЕЙ КАК ОБЪЕКТОВ АВТОРСКОГО ПРАВА

Калиниченко М. М., Струк И. А.

Рассмотрены некоторые из руководящих аналитических практик, применяемых североамериканскими специалистами в процессе исследования фактов использования и воспроизведения путем переработки персонажей литературных, изобразительных и аудиовизуальных произведений как объектов интеллектуальной собственности.

Ключевые слова: авторское право, персонаж, воспроизведение путем переработки, идентификатор источника, вторичное значение.

EXPERIENCE OF NORTH AMERICAN FORENSIC EXPERTS ON RESEARCHES OF PERSONAGES AS OBJECTS OF THE COPYRIGHT

Kalinichenko M. M., Struk I. O.

A personage as a part of literary, visual and audiovisual works is one of intellectual property objects, and thus is the subject to legal protection. The task of forensic expert is an empirical determination of the level of personage independence on the objective evaluation criteria. Therefore, the objective and task of the article is to provide a generalized outline of the main analytical practices and scientific-methodic concepts of North American forensic specialists which are used in the process of case materials evaluation concerning personages as objects of copyright. In the United States, the key legal provision governing the protection of the author rights (the copyright holder) on personage is that such personage is protected to the extent which is defined by the so-called "source identifier" certifying the presence of associative relation of a personage under research with concrete works or commercial objects. The contemporary research also takes into account the "secondary meaning" – factor in the process of personages evaluation, which is based on their value in relation to the source of origin. Forensic experts of the United States also use two main research "tests" to determine whether a personage is a subject to legal protection. The first of them, the so-called "The Character Delineation Test" which is based on the assumption that personages underdeveloped in the artistic sense, give evidence to the lack of obvious signs of author's creativity, hence they are deprived with attributes of creative character represented in the objective form. Another common analytical technique is so-called "The Story Being Told Test" which considers a personage as an integral part of an artistic structure of the analyzed work, without which the work, as a whole, can not exist in accordance with the rules of the traditional artistic logic.

Keywords: copyright, character (personage), reproduction by processing, identifier of source, secondary meaning.

УДК 343.148+347.178

І. О. Струк, завідувач лабораторії Львівського НДІСЕ,
М. М. Калініченко, науковий співробітник Львівського НДІСЕ, кандидат філологічних наук,
Ю. С. Харабуга, старший науковий співробітник Львівського НДІСЕ

ДОСВІД ПІВНІЧНОАМЕРИКАНСЬКИХ ФАХІВЦІВ ЩОДО ДОСЛІДЖЕНЬ ФОТОГРАФІЧНИХ ТВОРІВ ЯК ОБ'ЄКТІВ АВТОРСЬКОГО ПРАВА

Розглянуто деякі з провідних аналітичних практик, що застосовуються північноамериканськими фахівцями в процесі дослідження фактів використання та відтворення шляхом перероблення фотографічних творів як об'єктів інтелектуальної власності (на матеріалах резонансної судової справи «Шепард Фейрі проти Ассошіейтид Прес» 2008 р.).

© Струк І. О., Калініченко М. М., Харабуга Ю. С., 2017

Ключові слова: авторське право, відтворення, використання, перероблення, фотографічний твір.

У сучасну добу цифрових технологій фотографічні твори набули значного поширення й популярності завдяки мережі Інтернет. Через легкий доступ до якісних цифрових примірників світлин недобросовісні особи у своїй господарській діяльності нерідко використовують захищені авторським правом фотографічні твори без отримання ліцензії від авторів або правовласників. Згідно зі статистичними даними, акумульованими північноамериканськими аналітиками, кількість випадків незаконного використання фотографічних творів у світовому центрі фотомистецтва – Сполучених Штатах Америки, невпинно зростає. Під час нещодавнього опитування в США було з'ясовано, що лише за останній рік понад 64 % американських професійних фотографів безпосередньо стикалися із фактами порушень їх законних прав на фотографічні твори[1].

Як свідчить судова практика нашої країни, українським фотографам також усе частіше доводиться захищати в судах права на твори, які були незаконно використані або відтворені шляхом перероблення. Можна з упевненістю стверджувати, що кількість подібних судових справ в Україні буде щороку лише зростати. З огляду на актуальність цієї проблеми для українських авторів і національного судочинства та перспективу заснування Вищого спеціалізованого суду з інтелектуальної власності, а також беручи до уваги нагальну необхідність створення адекватної офіційної методики дослідження фотографічних творів як об'єктів інтелектуальної власності, досвід фахівців США, які досліджували матеріали судових справ щодо порушення авторських прав на фотографічні твори, має істотну практичну цінність для вітчизняних судових експертів.

Серед величезної кількості судових справ останніх років, у ході яких північноамериканські експерти досліджували факти незаконного використання фотографічних творів як об'єктів авторського права, однією з найбільш резонансних уважається справа «Шепард Фейрі проти Ассошіейтид Прес», відома як «Справа із плакатом Надія» (*The Hope Poster Case*). Її обставини були широко висвітлені в пресі та спеціалізованих виданнях, а також детально проаналізовані авторським колективом юристів і професіоналів судової експертизи в розвідці «Роздуми над справою із плакатом Надія» (2012)[2].

Оглядове вивчення матеріалів зазначеної справи та висновків експертної комісії дозволяє в стислому форматі цієї статті розглянути аналітичні методики дослідження фотографічних творів як об'єктів інтелектуальної власності, котрі ввійшли до арсеналу дослідницьких засобів сучасних північноамериканських фахівців. Таким чином, *метою і завданням* статті є узагальнене окреслення основних науково-методичних практик експертної

[1] The State of Photo Theft in 2016. URL: https://petapixel.com/2016/12/29/state-photo-theft-2016/ (дата звернення: 19.06.2017).

[2] Reflection on the Hope Poster Case / W. W. Fisher III, F. Cost, Sh. Fairey et al. *Harvard Journal of Law & Technology*. Vol. 25, № 2, Spring 2012. P. 243–338.

спільноти США, які широко застосовуються в процесі аналізу фактів несанкціонованого використання фотографічних творів як об'єктів авторського права.

Отже, у січні 2008 р. професійний американський фотограф Ш. Фейрі використав знімок президента Б. Обами (рис. 1) як основу для власного твору – агітаційного поліграфічного виробу із назвою «Плакат Надія» (рис. 2). Цей плакат, а точніше стилізований портрет на ньому, згодом був поширений у різноманітних форматах (на одязі, посуді, сувенірній продукції) та здобув чималу популярність серед американських споживачів. Як наслідок, Ш. Фейрі отримав значні прибутки – понад три мільйони доларів від продажу ліцензій на використання зображення майбутнього президента, а відтворення фотографії Б. Обами у творі «Плакат Надія» мало чіткі ознаки його використання із комерційною метою.

Рис. 1. Знімок президента Б. Обами

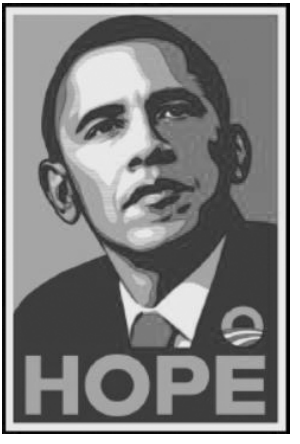

Рис. 1. Ш. Фейрі. «Плакат Надія»

Власники авторських прав на фотографію – відоме агентство новин «Ассошіейтид Прес» (яке заявило про себе як про власника прав на твір), звернулося до Ш. Фейрі з вимогою компенсувати збитки, адже фотограф використав їх фотографічний твір без належного дозволу. Коли перемови щодо можливої мирової зайшли в глухий кут, фотограф апелював до суду із проханням створити комісію експертів і мистецтвознавців, які мали дослідити всі факти та допомогти суду вирішити спір. Справа розглядалася впродовж двох років і зрештою завершилася підписанням мирової угоди, умови якої є конфіденційними. Утім обставини розгляду матеріалів справи «Шепард Фейрі проти Ассошіейтид Прес» експертною комісією добре відомі фахівцям і вважаються своєрідним зразком для наслідування.

На першому етапі дослідження фахівці мали встановити, чи може вважатися створеним творчою працею оригінальним твором фотографія Б. Обами, яка схожа із зображенням на плакаті Ш. Фейрі. Проблема полягає в тому,

що фотографії (на відміну від малярства) виникають унаслідок складного фізичного процесу фіксації світла фотографічною плівкою або матрицею цифрової камери. Роль автора у створенні фотографічного твору зводиться до певних маніпуляцій із технічними засобами та не передбачає акту творчості в традиційному сенсі (нанесення шарів фарби на площину малюнка). Отже, факт існування творчої праці (або ж оригінальності) фотографії Б. Обами мав бути підтверджений або спростований за допомогою засобів наукового аналізу (дослідження стилістичних особливостей, засобів художнього увиразнення та загальної образної структури твору), які відрізняються від методики дослідження зразків образотворчого мистецтва.

Експерти звернули увагу на те, що американські фотографи регулярно створювали й публікували портрети національних політичних лідерів саме в тому ракурсі (так звана позиція «три чверті»), яким скористалися представники «Ассошіейтид Прес» для створення фотографічного портрета майбутнього президента, сенатора Б. Обами, адже цей ракурс уважається одним із найкращих для увиразнення рис людського обличчя (рис. 3). З огляду на розповсюдженість цієї техніки зйомки, фотографія «Ассошіейтид Прес» була радше традиційним зразком політичної фотографії, ніж якимось неповторним явищем. Специфіка інших елементів (вираз обличчя суб'єкта зйомки, обриси американського прапора на задньому плані) також не дозволяє вести мову про існування виразної творчої складової фотографії з огляду на зазначені особливості техніки фотографування, відмінні від традиційного малювання.

а *б* *в*

Рис. 3. Президенти США Б. Клінтон (*а*), Дж. Кеннеді (*б*) та Б. Обама (*в*)

Цього разу фотограф «Ассошіейтид Прес» лише зафіксував певну політичну подію за участю Б. Обами. Подане на фото обличчя політика на тлі державного прапора, який є одним із загальновідомих символів США, на переконання експертів, також позбавлене помітних ознак оригінальності, адже воно створює у свідомості глядачів цілком природний, очікуваний асоціативний зв'язок зображеної особи та сфери її професійної діяльності.

Для прикладу, розтиражоване в безлічі інформаційних джерел агітаційне зображення екс-президента Рейгана на тлі американського прапора є типовим зразком пропагандистської фотографії, помітно схожим на знімок Б. Обами від фотографів «Ассошіейтид Прес» (рис. 4).

а *б*

Рис. 4. Президенти Р. Рейган (*а*) та Б. Обама (*б*)

Значно оригінальнішим (завдяки нетиповому поєднанню гетерогенних візуальних складових, які не продукують узвичаєні асоціації за схемою «відома людина та її професія») у цьому сенсі здаються сучасні сатиричні варіації на тему «Плакату Надія», створені американським художниками-гумористами (рис. 5.) на основі твору Ш. Фейрі. Разом із тим, дослідивши інформацію на жорстких дисках комп'ютерів у студії Ш. Фейрі, експерти встановили, що фотограф дійсно використав шляхом перероблення фотографічний твір, що належав «Ассошіейтид Прес».

Рис. 5. Сучасні сатиричні варіації на тему «Плакату Надія»

На другому етапі дослідження експерти мали визначити рівень так званої «трансформативності» «Плакату Надія» (тобто рівень творчих візуальних перетворень), що б дозволило представникам Ш. Фейрі під час захисту в суді апелювати до відомої в США доктрини «добросовісного використання» (*The Fair Use Doctrine*). Відповідно до її базових положень за наявності достатньої кількості творчих перетворень (їх сутність і кількість зазвичай визначаються експертами), відтворений шляхом перероблення твір визнається достатньо оригінальним, а отже, відмінним від свого першоджерела настільки, щоб не вважатися порушенням авторських прав.

Представники експертної комісії звернули увагу суддів на той факт, що історикам мистецтва відома значна кількість випадків, коли популярні художники використовували фотографії інших авторів як образні підґрунтя для власних творів, але суттєво «трансформували» елементи цих світлин – перетворювали їх у такий спосіб, що кінцевий витвір набував цілком очевидних ознак оригінальності й творчої праці (рис. 6). Як бачимо, портрет зображеної особи істотно відрізняється від фотоджерела завдяки використанню Ван Гогом особливої техніки художньої стилізації (стиль сюрреалізму), котра в специфічний спосіб увиразнює елементи зовнішності репрезентованої особи та «віддаляє» її загальний образ від тієї «реалістичної» манери зображення, яка подана на світлині. Як наслідок, обидва твори є загалом подібними на рівні композиції, утім, порівняно з фотографією, малюнок має достатньо високий рівень «трансформативності» для того, аби вважатися оригінальним результатом творчої праці.

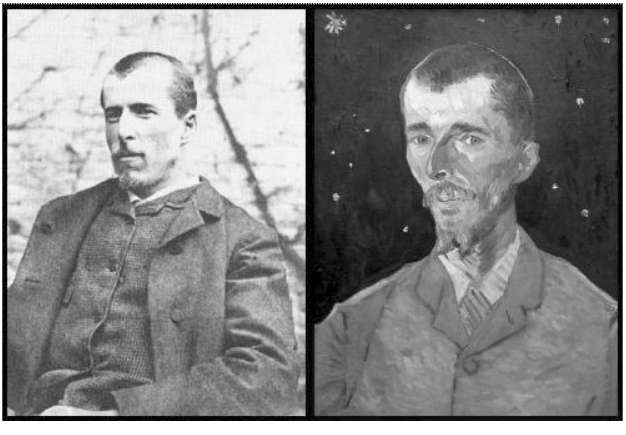

Рис. 6. Фотопортрет і портрет, виконаний Ван Гогом

У процесі аналітичного зіставлення графічної структури фотографії «Ассошіейтид Прес» і «Плакату Надія» комісія експертів установила, що портрет Б. Обами на площині малюнка Ш. Фейрі має помітні відмінності (рис. 7) порівняно з образом президента на фотографічному творі. Разом із тим, на думку фахівців, сутнісні характеристики цих візуальних відміннос-

тей «Плакату Надія» не дозволяють вести мову про високий рівень «трансформативності».

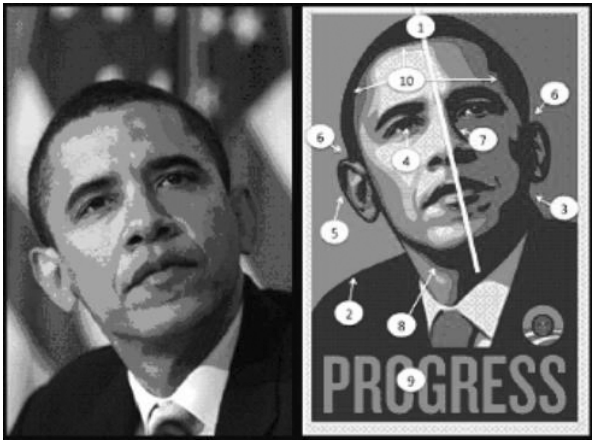

Рис. 7. Відмінності малюнка Ш. Фейрі порівняно з фототвором

Експерти дійшли висновку, що перетворення фотографії на малюнку Ш. Фейрі відбулися головним чином завдяки використанню найчастіше вживаних функцій програмних засобів редагування цифрових зображень. По суті, зображення людини на «Плакаті Надія» є добре відредагованим (переважно в автоматичному режимі) фотопортретом Б. Обами за авторством майстрів з «Ассошіейтид Прес», який не має достатнього рівня «трансформативності» саме завдяки тому, що Ш. Фейрі не перемальовував в індивідуальній творчій манері, а лише редагував оригінальний знімок президента, хоча й здійснив чималу кількість операцій із графічними редакторами для створення кінцевого варіанта твору. Як зазначено в матеріалах справи, запрошений до судової зали спеціаліст з редагування цифрових фотографій, зумів за 19 хв створити майже ідентичний варіант «Плакату Надія» на основі фотографії «Ассошіейтид Прес» за допомогою засобів автоматичного покращення зображення, наявних у переважній більшості сучасних графічних редакторів. Отже, справжнім творцем «Плакату Надія» за авторством Ш. Фейрі по суті були алгоритми комп'ютерної програми, а не вправна рука талановитого художника.

Висновки експертів щодо доволі низького рівня творчої «трансформативності» «Плакату Надія» заслуговують на особливу увагу теоретиків судової експертизи та мистецтвознавців, адже цього разу маємо справу із незвичним феноменом художньої творчості, яка реалізується за допомогою комп'ютерних інструментів, використання яких мінімізує роль автора-творця в процесі створення й редагування цифрових зображень. Цілком можливо, що інша комісія експертів, краще обізнаних із поширеною серед сучасних художників-постмодерністів технікою графічних колажів (які формуються

в автоматичному або напівавтоматичному режимі) могла б по-іншому визначити рівень творчих перетворень «Плакату Надія» порівняно з фотографією «Ассошіейтид Прес».

Наприкінці дослідження комісія експертів дійшла таких висновків:

— фотографія Б. Обами, створена фотографами з агенції «Ассошіейтид Прес», не може вважатися оригінальним твором;

— графічний твір «Плакат Надія» за авторством Ш. Фейрі було визнано відтворенням (шляхом перероблення) фотографічного твору «Ассошіейтид Прес»;

— з огляду на низький рівень «трансформативних» творчих перетворень зображення Ш. Фейрі, його твір не відповідає положенням «Доктрини добросовісного використання».

Як було вже зазначено, висновки комісії експертів змусили учасників судової справи підписати угоду про примирення, конкретні умови якої все ще не розголошуються представниками сторін.

Подальше вивчення багаторічного досвіду північноамериканських експертів сприятиме утвердженню нових дослідницьких методик і загальній оптимізації проведення судових експертиз у сфері захисту авторського права. З огляду на те, що українським спеціалістам наразі бракує офіційної методики, яка визначить загальноприйняті принципи та стандарти дослідження фотографічних творів як об'єктів інтелектуальної власності, науково-методичні настанови закордонних аналітиків можуть стати корисним джерелом актуальної інформації щодо найефективніших практик сучасної судової експертизи світового рівня.

ОПЫТ СЕВЕРОАМЕРИКАНСКИХ СПЕЦИАЛИСТОВ ПО ИССЛЕДОВАНИЯМ ФОТОГРАФИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ КАК ОБЪЕКТОВ АВТОРСКОГО ПРАВА

Струк И. А., Калиниченко М. М., Харабуга Ю. С.

Рассмотрены некоторые из руководящих аналитических практик, применяемых североамериканскими специалистами в процессе исследования фактов использования и воспроизведение путем переработки фотографических произведений как объектов интеллектуальной собственности (по материалам резонансного судебного дела «Шепард Фейри против Ассошиэйтид Пресс» 2008 г.).

Ключевые слова: авторское право, воспроизведение, использование, переработка, фотографическое произведение.

EXPERIENCE OF NORTH AMERICAN SPECIALISTS ON RESEARCHES OF PHOTOGRAPHIC PRODUCTS AS OBJECTS OF THE COPYRIGHT

Struk I. O., Kalinichenko M. M, Harabuga Yu. S.

In the modern epoch of digital techniques the photographic works gained considerable popularity and widespread use through the Internet. Because of easy access to the high-quality digital copies of photographs, unfair individuals in their business activities often

use copyrighted photographic works without a license from the authors or copyright holders. Taking into account the actuality of this problem for the Ukrainian authors and national legal system, considering the prospect of establishing the High Specialized Court for Intellectual Property, and also in view of the urgent need of creating an adequate official technique for the research of photographic works as intellectual property objects, the experience of the United States specialists who studied the materials of court cases concerning infringement of copyright to the photographic works, has a significant practical value to the forensic experts of our country. Review study of the high profile case «Shepard Fairey v. the Associated Press», known as «The Hope Poster case», as well as the conclusions of the expert commission, allows to consider main analytical techniques of research on photographic works as intellectual property objects, which have entered into the range of research means of modern North American court experts. The expert committee for this case reached the following conclusions: the photograph of B. Obama, created by photographers from the agency «Associated Press», cannot be considered as an original work; the graphic work under the title «The Hope Poster» authored by Sh. Fairey was found to be a variation of the photographic work of «The Associated Press»; in consideration of the low level of creative «transformativeness» of the image in the work of Sh. Fairey, his poster does not meet the conditions of the «Fair Use Doctrine». The findings of the experts forced the parties of court case to sign a conciliation agreement on such terms which are still not disclosed.

Keywords: copyright, reproduction, use, processing, photographic product.

УДК 343.98:331.45

І. В. Богданюк, завідувач лабораторії Харківського НДІСЕ, кандидат юридичних наук

ЩОДО СУДОВО-ЕКСПЕРТНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ЗМІСТУ ПРИЙНЯТОГО КОМАНДИРОМ РІШЕННЯ

Акцентовано увагу на проблемі дефіциту науково-методичного забезпечення судових військових експертиз. Розкрито зміст поняття «рішення командира». Наведено зміст і послідовність роботи командира з організації бою: з'ясування поставленого завдання, оцінювання обстановки, алгоритм прийняття командиром рішення на бій. Зазначено можливість судових експертів визначити доцільність прийнятого командиром рішення.

Ключові слова: судова військова експертиза, військове мистецтво, воєнні дії, збройний конфлікт, загальновійськовий бій, система управління військами, оцінювання обстановки, рішення командира.

Як відомо, у березні 2014 р. з боку силових відомств України був втрачений військовий контроль над територією Криму, держава зазнала значних втрат. У квітні 2014 р. у зв'язку з частковою втратою контролю над частиною території сходу України було оголошено про початок антитерористичної операції (далі – АТО). Мета АТО так і не досягнута – під контролем угруповання сил АТО перебуває близько 2/3 загальної площі операційної зони. Формування силових відомств, які брали активну участь у АТО, зазнали відчутних втрат як особового складу, так і озброєння й військової техніки. На оперативно-тактичному й тактичному рівнях недостатня ефективність застосування сил АТО зумовлювалася впливом таких факторів, як відсутність чіткої регламентації процесу оперативного планування за часом, часте затягування з реалізацією розроблених задумів і планів; обмеженість переліку та глибини опрацювання документів у ході оперативного планування, особливо в належному обсязі планів бойового застосування та вогневого ураження; недооцінювання значущості знання реальних можливостей (бойових, вогневих, маневрових, рейдових, із видів бойового забезпечення тощо) військових формувань і чітко визначених одиниць планування як окремих операцій, так і АТО в цілому, що призводить до грубої наближеності оперативних розрахунків під час обґрунтування задумів; жорстка секторальна прив'язаність військових формувань, яка зумовлює позиційність дій, виключає непередбачуваність задумів і дій; незіставність основних модулів формувань Збройних Сил (далі – ЗС) України та Національної гвардії України (починаючи, наприклад, з розвідувальних підрозділів і закінчуючи

© Богданюк І. В., 2017

ударними формуваннями), які можна було б приймати за розрахункові одиниці, що значно б спрощувало оперативні розрахунки під час складання задумів на сумісні дії; низький рівень організації та підтримання взаємодії між керівниками різних силових відомств і їх угрупованнями як у ході їх сумісного завчасного та безпосереднього оперативного планування, так і в ході самих операцій[1].

Перелік зазначених факторів показує, що вони мають воєнний характер і належать в основному до складової такої сфери воєнного мистецтва, як військове управління, та мають визначальне значення для ефективного використання бойових можливостей підрозділів при виконанні ними завдань. У сучасних умовах визначальне значення для ефективного використання бойових можливостей військових формувань (далі – ВФ) при виконанні ними бойових завдань має управління. Дії ВФ матимуть чітку спрямованість тільки після того, як їм поставлять конкретні завдання та вкажуть відповідні способи ведення бойових дій. Слід зазначити, що одним з основних завдань управління є прийняття рішення, яке є основою управлінської діяльності в економічній, виробничій, військовій сфері життєдіяльності людини.

Створення в Україні у 2015 р. нового виду судової експертизи – «військової»[2], що зумовилося потребами слідчої та судової практики при розслідуваннях (судових розглядах) справ стосовно проявів негативних інцидентів у ЗС та інших ВФ, недотримання при цьому вимог нормативних актів (керівних документів) із боку як керівного складу, так і їх підлеглих, визначило цілу низку проблемних питань. При цьому виникла суттєва проблема дефіциту науково-методичного забезпечення (далі – НМЗ). Гостро постало питання про необхідність методичних розробок, орієнтованих на вирішення судово-експертних завдань у межах військових досліджень. На жаль, наукових публікацій вітчизняних та іноземних фахівців, присвячених безпосередньо темі, яка обговорюється, знайти не вдалося. Сучасний стан боротьби зі злочинністю потребує підвищення ефективності експертної роботи, а саме: розширення кола вирішуваних експертних завдань, підвищення достовірності та обґрунтованості експертних висновків, удосконалення методології судово-експертних досліджень, розроблення експертних методик відповідно до міжнародних стандартів. У зв'язку з цим у Харківському НДІСЕ ініційоване проведення науково-дослідної роботи за темою «Методика судово-експертного дослідження роботи командирів (штабів) і військових формувань при підготовці і виконанні бойових (службово-бойових) завдань».

Мета статті полягає у визначенні загальної послідовності дій, алгоритму роботи командира і його штабу щодо прийняття рішень як необхідного елемента судово-експертного дослідження.

---

[1] *Сутюшев Т. А.* Фактори воєнного характеру як визначальні фактори розвитку воєнної обстановки на сході України. *Честь і закон*. 2015. № 4(55). С. 33–36.

[2] Про внесення змін до наказу Міністерства юстиції України від 08 жовтня 1998 року № 53/5: наказ М-ва юстиції України від 27.07.2015 № 1350/5. *Офіц. вісн. України*. 2015. № 58. Ст. 1921; Про затвердження Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів: наказ М-ва юстиції України від 03.03.2015 № 301/5. *Офіц. вісн. України*. 2015. № 17. Ст. 468.

Обговорення закритих матеріалів за зазначеною темою не вбачається можливим. У зв'язку з цим наше дослідження здійснюється на підставі положень відкритих існуючих статутних документів[1]. Останніми роками було опубліковано низку статей з актуальної для тактики проблеми щодо способів ведення різних видів загальновійськового бою з'єднаннями й підрозділами сухопутних військ. Серед теоретичних публікацій виділяються стаття[2], у якій розвиваються ідеї, викладені в попередній науковій праці[3], а також сучасний фундаментальний твір[4], який убачається актуальним при осмисленні й оцінюванні воєнних аспектів стратегії національної безпеки України та положень її воєнної доктрини[5]. Погоджуючись з авторами цих публікацій і деякими висловленими рекомендаціями, необхідно відмітити, що ними розглядалася лише частина проблеми, а тому слід розширити спектр поглядів стосовно послідовності та змісту роботи командирів і штабів тактичного рівня щодо прийняття рішення на виконання бойових (службово-бойових) завдань у сучасних умовах.

Слід зазначити, що закономірності процесу прийняття рішення та питання оптимізації рішення є предметом наукових досліджень, які ведуться за двома напрямами. Перший напрям знайшов відображення в теорії прийняття рішень. Другий напрям вивчає поведінкові аспекти прийняття рішення людиною та складає предмет психологічної теорії прийняття рішень[6]. Однак у класичному вигляді за принципом послідовності (який ураховує впорядкування можливих альтернатив) і принципом максимізації (максимізації цільової функції) теорія прийняття рішень не завжди здатна виразити поняття «раціональності» рішення. За допомогою цих принципів теорія прийняття рішень здатна відповісти на питання про оптимальні засоби досягнення мети (вирішити питання інструментальної раціональності), залишаючи відкритим питання аксіологічної (цільової) раціональності, тобто вибору самої мети прийняття рішення. Ця обмеженість теорії прийняття рішень випливає з намагання звести завдання прийняття рішення до математичних моделей, які спираються лише на використання кількісної міри,

[1] Бойовий статут Сухопутних військ. Ч. 2 (батальйон, рота). Київ: Варта, 1998. С. 3; Бойовий статут Сухопутних військ. Ч. 3 (взвод, відділення, танк). Київ: Варта, 1998.

[2] *Телелим В. М.*, *Музиченко Д. П., Пунда Ю. В.* Планування сил для виконання бойових завдань у «гібридній війні». *Наука і оборона*. 2014. № 3. С. 30–35.

[3] *Їх же.* Модульний принцип створення міжвидових угруповань військ: проблеми запровадження та шляхи їх розв'язання. *Там само*. 2014. № 2. С. 20–26.

[4] *Арзуманян Р. В.* Стратегия иррегулярной войны: теория и практика применения. Теоретические и стратегические проблемы концептуализации, религиозные и военно-политические отношения в операционной среде иррегулярных военных действий/под общ. ред. А. Б. Михайловского. М.: АНО ЦСОиП, 2015. 334 с.

[5] *Вахрушев В. А.* Локальные войны и вооруженные конфликты: характер и влияние на военное искусство. *Воен. мысль*. 1999. № 3–4. С. 20–28; *Кларк У. К.* Как победить в современной войне: пер. с англ. М.: Альпина Бизнес Букс, 2004. 240 с.

[6] *Ярушек В. Е.* Теоретические основы автоматизации процессов выработки решений в войсках ПВО. Харьков: ВИРТА, 1987. 324 с.

не враховуючи невизначеності як зовнішнього середовища (природна невизначеність), так і у вчинках, поведінці людей, які впливають на процеси прийняття рішення (поведінкова невизначеність). Водночас проблему можна вирішити за допомогою нечітких підходів в описуванні вибору мети прийняття рішення, що дозволяє виразити саме поняття «раціональності», та зв'язати вибір цільової установки із ситуацією в зовнішньому середовищі[1]. Тому процес прийняття управлінських рішень досить складний і багатогранний. На нього тією чи іншою мірою може впливати низка факторів, а саме: особисті якості командира та його поведінка (світогляд, система цінностей, освіта, знання, вік, досвід, характер, звички тощо); відповідність структури управління цілям і призначенню військової організації; середовище, у якому приймається рішення; інформаційні обмеження, зумовлені зростанням затрат на отримання додаткової інформації; взаємозалежність рішень (одне важливе рішення тягне за собою необхідність прийняття множини менш важливих рішень); ризик і можливість виникнення негативних наслідків через помилкові рішення; ступінь забезпеченості сучасними технічними, матеріальними засобами та озброєнням і можливості щодо їх застосування в процесі прийняття рішень[2].

Безперервний розвиток і вдосконалення засобів збройної боротьби неминуче призводить до зміни характеру бою й суттєво впливає на зміст і методику роботи командира й штабу з його організації. У сучасних умовах значно зріс обсяг завдань, які повинен вирішувати командир при організації бою. Разом із тим різко скоротився час на виконання цієї роботи. Фактор часу наразі є вирішальним у процесах управління. Якщо в роки Другої світової війни командир батальйону на організацію бою мав декілька діб, то за сучасних умов ця робота повинна проводитися в більш короткі терміни. Процес прийняття рішення, як і будь-який інший процес, у якому бере участь людина, має дві сторони – об'єктивну і суб'єктивну. До об'єктивної сторони належать бойове завдання та елементи обстановки, що існують поза нашою свідомістю й не залежать від нашої волі й бажання; до суб'єктивної – командир, який володіє певними знаннями, досвідом, інтелектуальними особливостями. У зв'язку з тим, що об'єктивне у свідомості кожної людини відбивається по-різному, рішення, прийняті двома командирами на основі вивчення одних і тих самих елементів обстановки, за своїм змістом можуть бути теж різними. Рішення може бути доцільним лише в тому випадку, якщо елемент обстановки та інші незалежні від волі командира фактори будуть сприйняті ним якомога точніше.

Розглядаючи зміст і послідовність роботи командира з організації бою, слід відмітити, що її порядок залежить від конкретної обстановки, отриманого завдання та наявного часу. Статутними документами визначено, що організація бою (дій) полягає в усвідомленні завдання, оцінюванні обстановки та прийнятті рішення; постановці бойових завдань підрозділам; ор-

[1] *Ярушек В. Е.* Теоретические основы автоматизации процессов выработки решений в войсках ПВО. Харьков: ВИРТА, 1987. 324 с.

[2] *Ролін І. Ф., Каверін О. Д.* Основи військового управління: навч. посібник. Харків, 2008.

ганізації взаємодії, управління та всебічного забезпечення бою (дій). У результаті організації бою (дій) детально розробляються послідовність, терміни та способи дій усіх сил і засобів, що відображаються у відповідних бойових та інших документах. Роботу щодо організації бою (дій) командир розпочинає з отриманням попереднього бойового розпорядження або бойового наказу (цим визначається послідовний чи паралельний метод роботи). Метод паралельної роботи застосовується в разі обмежених строків підготовки бою на основі попереднього бойового розпорядження. Метод послідовної роботи застосовується, якщо є час на підготовку бою, та здійснюється на основі бойового наказу або бойового розпорядження[1]. Після отримання бойового наказу командир завершує прийняття рішення, проводить рекогносцировку, віддає усний бойовий наказ і організує взаємодію, а також керує безпосередньою підготовкою підрозділів до бою й у встановлений час доповідає старшому командиру (начальнику) про готовність до виконання бойового завдання. Залежно від обстановки та наявності часу послідовність роботи командира щодо організації бою може бути й іншою. У всіх випадках роботу щодо організації бою він повинен проводити так, щоб забезпечити безперервне управління підрозділами, своєчасне прийняття рішення, постановку завдань і надати більшу частину часу підлеглим підрозділам на підготовку до виконання завдання.

Методика прийняття командиром рішення на бій. Найвідповідальнішим моментом у роботі командира є прийняття рішення, яке є основою управління підрозділами та приймається на основі усвідомлення завдання, оцінювання обстановки й проведених тактичних розрахунків. Ми не розглядаємо зміст організації бою та оцінювання елементів обстановки, визначених діючими бойовими статутами[2], а наводимо тільки їх мету та висновки з них, які робляться командиром.

Усвідомлення отриманого завдання проводиться з метою визначення вихідних даних для підготовки до бою (дій). За підсумками усвідомлення бойового завдання командир робить висновки, у яких визначає: напрям зосередження основних зусиль (якщо воно не було визначено старшим начальником); бойові завдання підрозділам; характер маневру, побудова бойового порядку; темп наступу та ін. Після усвідомлення завдання командир, розв'язуючи питання, як краще й швидше організувати бій і підготувати до нього підрозділи, визначає заходи, які необхідно провести негайно. До них належать: організація розвідки, поповнення запасів матеріальних засобів, технічне обслуговування, ремонт, евакуація несправного озброєння й техніки. Визначивши необхідні заходи, командир проводить *розрахунок часу*, який і буде, по суті, планом роботи щодо підготовки до виконання бойового завдання. Вихідними даними для розрахунку часу є час отримання бойового завдання, час готовності підрозділів до його виконання та час доповіді рішення старшому командиру. При розрахунку часу більшу його частину слід виділяти на роботу підлеглим.

[1] Бойовий статут Сухопутних військ. Ч. 2 (батальйон, рота). С. 33–44.
[2] Там само. С. 33–54.

Оцінювання обстановки. Під обстановкою, яка оцінюється, розуміються сукупність усіх об'єктивних умов, у яких підрозділам належить виконувати бойове завдання. Оцінювання обстановки – це пізнання командиром об'єктивних умов майбутнього бою та знаходження найбільш доцільних шляхів використання цих умов для успішного виконання поставленого бойового завдання. Елементами оцінювання обстановки зазвичай є: противник, свої війська, сусіди, місцевість, радіаційна, хімічна й біологічна (бактеріологічна) обстановка. Крім того, ураховується стан погоди, пора року, доби та їх вплив на підготовку й ведення бою. Зазначені елементи обстановки по-різному впливають на рішення одного й того самого питання. У зв'язку з цим і висновки, до яких приходить командир у результаті їх оцінювання, бувають не тільки різними, а й суперечливими. Однак з усіх елементів противник є найбільш важливим і динамічним елементом обстановки як об'єкт бойового впливу. Від дій противника багато в чому залежать дії своїх підрозділів. Тому оцінювання обстановки необхідно почати з оцінювання противника.

Противник оцінюється на основі фактичних даних. За відсутності достатніх відомостей про нього командир роти (батальйону) негайно вживає заходів, щоб здобути їх із різних джерел. На основі глибокого та всебічного аналізу противника і ймовірного характеру його дій командир робить висновки: який противник знаходиться перед підрозділами та ймовірний характер його дій; про угруповання противника, знищення якого різко знизить його бойові можливості; сильні і слабкі сторони противника. Ці висновки дають можливість командиру визначити: напрям зосередження основних зусиль (ділянки місцевості, від утримання яких залежить стійкість оборони); якого противника, яким способом і в якій послідовності розгромити; порядок ураження противника вогнем штатних і приданих засобів; бойовий порядок підрозділів; бойові завдання підрозділам; основні питання взаємодії та порядок усебічного забезпечення бою; організацію управління; що й до якого часу дорозвідати. Результати оцінювання противника командир оформляє на своїй робочій карті.

Основною метою оцінювання своїх військ є: установлення бойових можливостей штатних і доданих підрозділів, визначення їх морального стану та знаходження шляхів їх використання для виконання поставленого завдання. На основі оцінювання противника й своїх підрозділів командир робить висновки, які дають йому можливість визначити: напрям зосередження головних зусиль (ділянки місцевості, від утримання яких залежить стійкість оборони), якого противника, де, яким способом і в якій послідовності розгромити; порядок ураження противника вогнем штатних і доданих засобів; бойовий порядок роти (батальйону); бойові завдання підрозділам; основні питання взаємодії та всебічного забезпечення; організацію управління; що й на який час розвідати. Завершуючи оцінювання противника та своїх підрозділів, командир проводить кількісно-якісний аналіз їх складу, морального стану й бойових можливостей та з урахуванням цього визначає абсолютний і кількісно-якісний стан сил сторін.

Головна мета оцінювання сусідніх підрозділів полягає у визначенні їх впливу на виконання поставленого завдання та деталізації порядку спільних дій з ними для розгрому противника. Оцінюючи місцевість, командир вивчає загальний характер місцевості, умови спостереження, обстрілу, маскування й розташування, її прохідні та захисні властивості. У результаті оцінювання місцевості можна зробити такі висновки: як впливає місцевість на застосування різних родів військ і на виконання бойового завдання; найбільш доступні напрями для дій своїх військ і противника, де доцільно було б зосередити основні зусилля, а в обороні, крім того, визначити райони місцевості, від утримання яких залежить стійкість оборони. На основі оцінювання радіаційної, хімічної та біологічної обстановки командир намічає найбільш доцільні способи дій підрозділів, за яких досягаються виконання поставленого завдання й мінімальне зараження особового складу, заходи щодо захисту від зброї масового ураження та ліквідації наслідків його застосування, а також необхідні сили й засоби для їх виконання. Пора року, час доби й погода враховуються з огляду їх впливу на виконання бойового завдання.

Рішення командир приймає одноособово на основі отриманого завдання та оцінювання обстановки. У рішенні визначає: задум бою; бойові завдання підрозділам; основні питання взаємодії; організацію управління. Крім того, у рішенні можуть визначатися завдання з видів забезпечення та виховної роботи. Основу рішення становить задум бою, у якому визначаються: напрями зосередження основних зусиль; способи розгрому противника (якого противника, де, у якій послідовності та як розгромити із зазначенням порядку вогневого ураження та заходів щодо його обману); бойовий порядок. Приймаючи рішення, командир одночасно оформляє його на карті, потім доповідає старшому командиру, а після затвердження рішення виїжджає для роботи на місцевості.

Рекогносцировка проводиться з метою вивчення противника, місцевості й уточнення прийнятого за картою рішення. Склад осіб, що залучаються на рекогносцировку, може бути різний, однак для досягнення прихованості необхідно прагнути до максимального скорочення кількості учасників рекогносцировки. Для проведення рекогносцировки командир залучає своїх заступників, командирів штатних, доданих і підтримуючих підрозділів. Рекогносцировка може проводитися з одного або з декількох пунктів. Це залежить від виду бойових дій, розв'язуваних питань, умов місцевості та наявності часу. Для охорони рекогносцировочної групи необхідно виділяти достатню кількість сил і засобів. Перехід з одного пункту на інший здійснюється з дотриманням суворих заходів маскування. Форма одягу учасників рекогносцировки не повинна відрізнятися від форми одягу солдатів. Робота рекогносцировочної групи на кожному пункті будується таким чином: спочатку командир орієнтує учасників рекогносцировки на місцевості, повідомляє кодування місцевих предметів і визначає орієнтири; потім знайомить командирів із бойовим завданням, показує на місцевості розмежувальні лінії, повідомляє дані про противника, визначає або уточнює бойові завдання підрозділам, вогневим засобам і порядок їх переміщення. Після проведення

рекогносцировки командир ставить підрозділам бойові завдання. Постановка бойових завдань підлеглим залежно від умов обстановки здійснюється різними способами. За наявності достатнього часу командир віддає письмовий бойовий наказ. Під час організації бою в короткий строк, особливо в ході бою, бойові завдання доводяться, як правило, усними бойовими розпорядженнями або попередніми бойовими розпорядженнями.

Отже, усебічне урахування всіх умов обстановки надає можливим командиру прийняти обґрунтоване рішення та з найменшою затратою сил, засобів і часу виконати поставлене завдання. Суть роботи командира полягає в зіставленні висновків, зроблених за окремими елементами, у процесі з'ясування завдання, оцінювання обстановки й тактичних розрахунків із метою остаточного визначення складових рішення та їх формулювання. Наведений аналіз змісту й послідовності роботи командира (штабу) щодо організації виконання бойового (службово-бойового) завдання надає можливим визначити таке:

1. Процес прийняття рішення є одним із найскладніших етапів усієї управлінської діяльності командира (штабу) щодо організації виконання бойових (службово-бойових) завдань і належить до розумової праці.

2. Рішення як остаточно обраний план дій командира щодо виконання поставленого завдання, що визначає порядок використання наявних сил і засобів у майбутньому бою (діях), приймається за методикою, в основі якої лежить надання висновків з оцінювання елементів обстановки.

3. Зіставлення висновків, зроблених за окремими елементами, у процесі з'ясування завдання, оцінювання обстановки й тактичних розрахунків дозволяє остаточно визначити необхідні складові рішення та прийняти його.

Особливістю експертної діяльності є її дослідницький характер. Робота експерта над кожною експертизою, на конкретному місці – це, по суті, самостійне дослідження проблеми, пізнання істини. Об'єкти експертного дослідження індивідуальні та вимагають щоразу нових прийомів і методів дослідження, нових знань, умінь та навичок в оцінюванні виявлених ознак. Експертна діяльність має спільність із науково-дослідницькою діяльністю. Методологію останньої застосовують і для експертного дослідження, бо специфічні форми творчої праці експерта, особливості об'єктів дослідження, індивідуальний підхід до вирішення поставлених завдань свідчать про те, що в експертній діяльності, поряд з алгоритмічними, значне місце займають евристичні компоненти[1]. Евристична праця – творча складова розумової діяльності. За своїм функціональним призначенням вона характеризується як праця з дослідження, аналізу й розроблення різних питань. За змістом евристична праця пов'язана з виконанням аналітичних та конструктивних операцій і спрямована на розроблення й прийняття рішень[2].

---

[1] *Лопата О. А.* Поняття і зміст судово-експертної діяльності. *Міжнародний юридичний вісник*: зб. наук. пр. Нац. ун-ту держ. податкової служби України. 2016. Вип. 1(3). С. 48.

[2] *Скібіцька Л. І.* Організація праці менеджера: навч. посібник. Київ: Центр учб. літ., 2010. 360 с.

Таким чином, судові експерти за спеціальністю 16.1 «Військові дослідження», використовуючи свої спеціальні знання, набутий досвід, інтуїцію й творче мислення за допомогою евристичних методів під час аналізу рішення командира шляхом дослідження відповідності змісту процесу та методики розроблення висновків з оцінювання елементів обстановки, мають можливість визначити його доцільність.

О СУДЕБНО-ЭКСПЕРТНОМ ИССЛЕДОВАНИИ СОДЕРЖАНИЯ ПРИНЯТОГО КОМАНДИРОМ РЕШЕНИЯ

Богданюк И. В.

Акцентировано внимание на проблеме дефицита научно-методического обеспечения судебных военных экспертиз. Раскрыто содержание понятия «решение командира». Приведено содержание и последовательность работы командира по организации боя: выяснение поставленной задачи, оценка обстановки, алгоритм принятия командиром решения на бой. Указана возможность судебных экспертов определить целесообразность принятого командиром решения.

Ключевые слова: судебная военная экспертиза, военное искусство, военные действия, вооруженный конфликт, общевойсковой бой, система управления войсками, оценка обстановки, решение командира.

ON THE FORENSIC EXPERT RESEARCH OF THE DECISION CONTENT MADE BY THE COMMANDER

Bogdanyuk I. V.

The paper presents the factors which stipulated inadequate efficiency of application of antiterrorist operation forces. Their military character and the relation to a component of such sphere of military art as military management are defined. It's specified that decision-making constituents a basis of management activity in various spheres of human activity. There is noted a problem of deficiency of the scientific-methodical support oriented at the decision of forensic expert problems within the limits of military researches. The attention is focused that the current state of the struggle against criminality demands an increase of an expert work efficiency, namely, to work out expert techniques according to the international standards. It's noticed that in this relation the Kharkiv research institute of forensic examination initiated performing research work on the theme «The technique of forensic-expert research of the work of commanders (staffs) and military formations in preparing and performing of combat (service-combat) tasks». It's noticed that development and improvement of the means of armed struggle leads to the change of characteristics of the battle and essentially influences on the content and the technique of the commander and staff work as to its organization. The content of the organization process of the battle (combat operations) is presented. The methods of the commander (staff) work on the organization of combat operations are considered. The purpose of each element of decision-making process and the content of conclusions from them, made the commander, are specified. There's defined that forensic experts on a specialty «Military researches», using special knowledge in the analysis of the commander decision by means of researching conformity of the process content and the technique on elaborating conclusions on evaluating situation elements, have a possibility to determine its expediency.

Keywords: forensic military examination, military art, military operations, armed conflict, general (all-arms) battle, system of armies management, assessment of the situation, commander's decision.

УДК 343.98:331.45

В. Т. Чупрун, завідувач сектору Харківського НДІСЕ

КОМПЛЕКСНИЙ ХАРАКТЕР СУДОВО-ЕКСПЕРТНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У ВОЄННІЙ СФЕРІ

Розглянуто необхідність застосування спеціальних знань комплексного характеру під час проведення судово-експертних досліджень щодо застосування видів і родів військ Збройних Сил України та інших військових формувань, оскільки в сучасному загальновійськовому бою успішно вирішувати поставлені завдання стає можливим тільки комплексно, спільними зусиллями всіх сил і засобів, здатних вести бойові дії.

Ключові слова: військові формування, загальновійськовий бій, комплексна судова експертиза, судова військова експертиза, суб'єкти комплексної судової військової експертизи.

У зв'язку з уведенням у 2015 р. в системі судово-експертних установ Міністерства юстиції України нової експертної спеціальності «Військові дослідження»[1] в цій галузі судово-експертної діяльності виникає низка невирішених наукових і практичних проблем. Найбільш суттєвим є питання дефіциту науково-методичного забезпечення (НМЗ). Необхідно констатувати, що в науковій літературі через відсутність донедавна такого виду судових експертиз, як судова військова експертиза (СВЕ), відсутні глибокі дослідження питань НМЗ судово-експертної діяльності у військовій сфері.

Нормативно-правові проблеми судової експертизи, а також питання методики експертних досліджень докладно відображені в наукових працях таких вчених, як Л. Ю. Ароцкер, О. М. Зінін, Н. П. Майліс і багатьох інших[2]. У роботах О. Р. Шляхова, А. І. Вінберга, Т. В. Авер'янової, О. Р. Россинської та деяких інших науковців було надано визначення поняття експертної методики[3]. У розробленні методичних рекомендацій щодо вдосконалення

[1] Про внесення змін до наказу Міністерства юстиції України від 08 жовтня 1998 року № 53/5: наказ М-ва юстиції України від 27.07.2015 № 1350/5. *Офіц. вісн. України*. 2015. № 58. Ст. 1921.

[2] *Ароцкер Л. Е.* Совершенствование планирования научных исследований в области судебной экспертизы. *Криминалистика и судеб. экспертиза*. Киев, 1981. Вып. 22; *Зинин А. М., Майлис Н. П.* Научные и правовые основы судебной экспертизы. М., 2001. С. 134 та ін.

[3] *Винберг А. И., Шляхов А. Р.* Общая характеристика методов экспертного исследования. *Сб. науч. тр. ВНИИСЭ МЮ СССР*. М., 1977. Вып. 28. С. 67–70; *Аверьянова Т. В.* Содержание и характеристика методов судебно-экспертных исследований. Алма-Ата, 1991. С. 112; *Россинская Е. Р.* Общеэкспертные методы исследования

© Чупрун В. Т., 2017

планування діяльності судово-експертних установ колишнього СРСР також брали участь і українські вчені М. Я. Сегай, Г. М. Надгорний та ін.[1]

У 2009 р. в Харківському НДІСЕ були розроблені Методичні рекомендації з питань призначення та проведення комплексних судових експертиз, що виконуються комісією експертів, які відповідно до вимог законодавства України визначали порядок організації та загальні методичні положення з проведення комплексних судових експертиз у кримінальному, цивільному, адміністративному, господарському судочинстві експертами спеціалізованих державних установ та особами, що не працюють у цих установах[2]. Але питання комплексності судово-експертних досліджень у воєнній сфері не розглядалися у зв'язку з відсутністю на той час такого виду експертиз, як СВЕ.

Є й інші публікації щодо вдосконалення методик експертних досліджень[3]. Однак слід констатувати, що сучасних робіт, спеціально присвячених питанням методології, структури та організації наукових досліджень у воєнній сфері недостатньо.

За своєю суттю судова експертиза виникла та розвивається на підставі інтеграції знань різних наук: суспільних, технічних і природничих, тобто на впровадженні ідей та уявлень однієї галузі в іншу, використанні понятійного апарату, методів і засобів різних наук. Чинний Кримінальний процесуальний кодекс України 2012 р. не містить норм щодо комплексної судової експертизи[4]. Проте в кримінальному процесі на сьогодні комплексні судові експертизи проводяться. Водночас експертна практика демонструє, що

вещественных доказательств и проблемы их систематизации. *Сб. науч. тр. ЭКЦ МВД России*. М., 1995 та ін.

[1] *Шахтарина Н. И., Гранат Н. Л., Устьянцева Т. В.* Методические рекомендации по совершенствованию координации научно-исследовательских работ, проводимых судебно-экспертными учреждениями системы Министерства юстиции СССР. М.: ВНИИСЭ, 1976. 37 с.; М.: ВНИИСЭ, 1983. 17 с.; *Сегай М. Я.* Методология судебной идентификации. Киев: РИО МВД УССР, 1970. 256 с.; *Надгорный Г. М.* Актуальные вопросы дальнейшего развития судебной экспертизы в Украинской ССР. *Криминалистика и судеб. экспертиза.* Киев, 1983. Вып. 4. С. 126–134.

[2] Методичні рекомендації з питань призначення та проведення комплексних судових експертиз, що виконуються комісією експертів: звіт про НДР (закл.)/МЮУ, Харківський НДІСЕ; кер. Е. Б. Сімакова-Єфремян; викон. А. І. Лозовий та ін. № ДР 0107U010825. Харків: ХНДІСЕ, 2007. 181 с.

[3] Див., напр.: Організація та методологія проведення науково-дослідних робіт в науково-дослідних установах судових експертиз Міністерства юстиції України: звіт про НДР (закл.)/МЮУ, ХНДІСЕ; наук. кер. Е. Б. Сімакова-Єфремян; викон. В. М. Шерстюк [та ін.]. № ДР 0101U003016. Харків, 2001. 97 с.; *Дергай Г. Б.* Совершенствование судебно-экспертных методик – средство профилактики экспертных ошибок. *Вестн. Полоцкого гос. ун-та*. Серия D. Уголовное право и криминалистика. 2014. № 6. С. 175.

[4] *Сімакова-Єфремян Е. Б.* До питання про призначення та проведення комплексної судової експертизи: проблеми нормативно-правового регулювання. *Актуальні питання судової експертизи:* зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 15-тиріччю створ. Дніпропетр. НДІСЕ, Дніпро, 14–15 черв. 2017 р. Дніпро: Акцент ПН, 2017. С. 24–29.

у зв'язку з інтенсивним розвитком інтеграційних процесів при вирішенні складних проблем судово-експертної діяльності потреба в проведенні комплексних експертиз постійно зростає. Вирішення поставлених перед судовими експертами завдань потребує інтеграції найрізноманітніших напрямів спеціальних знань. Найбільш чітке визначення поняття «комплексна експертиза» наведено у відомчій Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень[1].

Як слушно зазначає В. Г. Гончаренко, проблеми комплексних судових експертиз є актуальними для сучасного судочинства України й це цілком зрозуміло, адже надійність висновків щодо об'єкта, вивченого всебічно з позицій різних наук, якісно зростає. Проте гносеологічні й правові питання комплексної експертизи у світлі теорії судових доказів досліджені ще недостатньо[2]. Неврегульованість питань призначення та проведення комплексної судової експертизи як у законодавстві України, так і зарубіжних країн свідчить на користь необхідності глибокого вивчення зазначеної проблеми, у тому числі й у військовій сфері.

Метою статті є визначення комплексного характеру судово-експертних досліджень у воєнній сфері.

Події останніх років в Україні, проведення антитерористичної операції (АТО) виявили прогалини в системі забезпечення національної безпеки держави, тому першочерговим завданням Міністерства оборони та Генерального штабу було відновлення боєздатності Збройних Сил України (ЗСУ), підтримання необхідного рівня їх бойової й мобілізаційної готовності та підготовка до виконання покладених завдань. Необхідність реформування ЗСУ стала викликом часу[3]. Аналіз геополітичної обстановки у світі, останніх подій в Україні переконливо свідчить, що забезпечення воєнної безпеки держави потребує кардинальних змін і нових підходів до застосування ЗСУ в сучасних умовах ведення збройної боротьби. У таких умовах виникає необхідність проведення заходів щодо уточнень і доповнень до теорії й практики застосування військ (сил), пошуку доцільних форм і способів їх застосування під час ведення сучасних операцій та бойових дій.

Загальновідомо, що розвиток засобів збройної боротьби в кінцевому підсумку приводить до змін у тактиці та оперативному мистецтві. Методи й способи ведення війн за всю історію людства зазнали значних змін. Дедалі більшого розвитку отримують системи дистанційного ураження противни-

[1] Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: наказ М-ва юстиції України від 8 жовт. 1998 р. № 53/5 (із змінами та доповн.). URL: http://zakon.rada.

[2] *Гончаренко В. И.* Гносеологические и процессуальные вопросы комплексных исследований в свете теории судебных доказательств. *Криминалистика и судебная экспертиза*. Киев: Вища школа, 1987. Вып. 35. С. 3–7.

[3] Біла книга 2015. Збройні Сили України. Мін. оборони України. Щорічн., вип. № 11. Київ. 2016. С. 7.

ка. Дальність ураження постійно збільшується, змушуючи, у свою чергу, удосконалювати засоби захисту. Останні локальні війни (конфлікти) свідчать, що бойові дії, які проводять різні угруповання протидіючих збройних сил, у XXI ст. значно відрізняються від основних ознак збройної боротьби минулого століття, а саме: відсутністю суцільної лінії фронту між військами; великою динамікою зміни обстановки в районі бойових дій, особливо на тактичному рівні; масованим застосуванням засобів повітряного (повітряно-космічного) нападу; застосуванням різноманітних інформаційно-аналітичних і розвідувально-ударних систем та їх комплексів; нанесенням ударів по найважливішим об'єктам адміністративного, промислового й військового характеру засобами високоточної зброї; зміщенням акценту в збройній боротьбі в інформаційну сферу та здійсненням інформаційного впливу на противника і його системи управління; розширенням переліку завдань, що виконуються міжвидовими угрупованнями при застосуванні їх у різноманітних операціях (бойових діях). Ці обставини потребують вивчення та знання зазначених особливостей сучасної війни (локальних конфліктів) і її впливу на тактику ведення збройної боротьби.

Досвід сучасних війн і збройних конфліктів свідчить, що загальновійськовий бій буде різним за масштабом, змістом і вестися не тільки в тактичній зоні, але й оперативній глибині. Головна особливість змісту збройної боротьби у війнах і збройних конфліктах XXI ст. полягає в тому, що нові форми військових дій можна охарактеризувати як об'ємні, які охоплюють усі сфери збройної боротьби (суша, море, повітря, космос), де електронний, економічний, психологічний, інформаційний і силовий вплив буде здійснюватися з наростаючою інтенсивністю в часі й просторі, що дозволить домогтися рішучих результатів у найкоротші строки, позбавляти противника ініціативи та свободи маневру. У результаті бій загальновійськових формувань набуває рис наземно-повітряного бою.

Уміла організація бойових дій вимагає змін у загальноприйнятому порядку організації бою. Урахування таких змін командирами та штабами й упровадження в практику підготовки військових формувань (ВФ) забезпечить спрямовану і якісну їх підготовку до ведення бою, що вплине на ступінь реалізації бойових можливостей сил і засобів. Виходячи з цього, необхідно розробляти нові форми й способи ведення бойових дій, що забезпечують більшу «живучість» особового складу та озброєння й військової техніки на випадок конфліктів із застосуванням усіх можливих засобів ураження – від ядерної зброї до зброї, заснованої на нових фізичних принципах. Сучасні тактичні дії, крім бою, який як і раніше залишається стрижневою основою, уключають у себе також систему забезпечувальних, спеціальних і допоміжних дій. Зі зміною умов ведення бойових дій їх планування й підготовку необхідно проводити в більш короткі та навіть у гранично стислі строки. Це означає, зокрема, що при дотриманні в цілому принципу централізації, єдиноначальності, важливість усебічного розширення фронту роботи, надання більших прав штабам, начальникам родів військ і служб. Вони повинні будуть вирішувати багато питань самостійно, узгоджуючи їх із загальновійськовим штабом і між собою, оскільки при

вкрай обмеженому часі та швидкому розвитку подій командир уже не спроможний особисто розглядати й вирішувати всі найважливіші питання підготовки й ведення операції, як це було в минулому. Потрібні значно більша ініціатива та самостійність у всіх ланках, керованість. При цьому особливого значення набувають організаторські здібності командирів усіх рівнів.

У підсумку слід зазначити, що в сучасному загальновійськовому бою та операції успішно вирішувати поставлені завдання надається можливим тільки комплексно, спільними зусиллями всіх сил і засобів, здатних вести боротьбу, як у повітрі, так і на землі, а також шляхом протидії намірам противника.

У сучасних умовах і в майбутньому вирішальна роль у бою буде належати людині – воїну, який має високі моральні, бойові та психологічні якості, досконало володіє сучасною бойовою технікою й мистецтвом підготовки та ведення бойових дій у складній обстановці. Разом із тим слід зазначити, що в збройних силах, із часу їх зародження й нині, присутній такий негативний момент, як військові злочини. В історії не було таких ВФ, у яких би не траплялися ті чи інші злочини. Ця проблема не тільки ВФ України, військові злочини не мають кордонів, вони трапляються в арміях усіх країн світу. Із ними ведеться непримиренна боротьба[1].

Притаманна така боротьба з проявами військової злочинності й у ЗСУ (інших ВФ) нашої держави. За відповідними статтями Кримінального кодексу України (ККУ) військовими злочинами визнаються злочини проти встановленого законодавством порядку несення або проходження військової служби, учинені військовослужбовцями, а також військовозобов'язаними під час проходження ними навчальних (чи перевірних) або спеціальних зборів. З огляду на зазначене, безпека у воєнній сфері визначається тепер як одна з найважливіших складових національної безпеки нашої держави, яка передбачає створення необхідних умов для стійкого функціонування й розвитку ВФ, зниження ймовірності виникнення й обмеження масштабів негативних інцидентів, забезпечення соціальної стабільності. Проблема запобігання виникненню негативних інцидентів, пом'якшення їх наслідків вельми актуальна. Це зумовлено збільшенням людських і матеріальних втрат, які негативно впливають на функціонування ВФ. На сьогодні збитки від військових злочинів за своєю значимістю можливо зіставити із втратами в ході бойових дій[2].

Слід зазначити, що до сфери компетенції судових експертів за спеціальністю «Військові дослідження» підпадає діяльність ЗСУ, Державної прикордонної служби, Служби безпеки, Національної гвардії та інших ВФ, створених відповідно до законів України. Зрозуміло, що кожна із зазначених складових силової компоненти держави має свої відмінності. Однак у концептуальному вигляді всі вони належать до військової системи, під якою

---

[1] *Музиченко П. П.* Історія держави та права України. Київ: Знання, 2001. С. 317.

[2] *Чупрун В. Т.* Щодо введення нового виду судової експертизи – «військова». *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*: зб. наук. пр. Харків: Право, 2015. Вип. 15. С. 210.

необхідно розуміти сукупність функціонально пов'язаних, взаємодіючих сил і засобів, що створюється для вирішення певних завдань із необхідним рівнем ефективності.

З урахуванням новизни такого виду судової експертизи, як СВЕ, закономірно виникає низка питань щодо змісту діяльності судових експертів стосовно вирішення її основних завдань. Заходи, спрямовані на вдосконалення експертної практики в судовій системі щодо якісного поліпшення розслідувань і запобігання порушенням вимог законодавчих і нормативних актів у військовій сфері, є правомірними та актуальними.

Питання розвитку форм і способів застосування військ (сил) за сучасних умов достатньо повно розкриті в ряді робіт[1]. Водночас проведення заходів реформування й розвитку ЗСУ, зміни їх бойового складу та структури, перехід до перспективних органів управління потребують одночасно змін, уточнення й доповнення теорії та практики комплексного застосування як видів, так і родів військ, що, у свою чергу, потребує і їх комплексного судово-експертного дослідження. Комплексом завдань, які вирішуються із використанням спеціальних знань стосовно встановлення відповідності (невідповідності) підготовки й ведення дій (діяльності) вимогам (принципам) військового мистецтва та обставин, у яких вони здійснювалися, і їх наслідків, визначається сутність предмета СВЕ, а саме: фактичні дані (факти, обставини), які встановлюються на основі застосування спеціальних наукових і практичних знань у галузі військового мистецтва в межах вирішуваних експертних завдань шляхом дослідження наданих матеріалів (об'єктів)[2].

Установлення обставин застосування та дій ВФ, що призвели до настання тяжких наслідків, загибелі людей, втрати озброєння, військової техніки, об'єктів державної влади та інфраструктури, особистого майна громадян під

[1] *Рибак М. І., Бадах Ю. Г.* Воєнне мистецтво в локальних війнах після другої світової війни: навч. посібник. Київ: НАОУ, 2000. 136 с.; *Толубко В. Б.* Основні закономірності сучасних локальних війн та збройних конфліктів: навч. посібник. Київ: НАОУ, 2002. 68 с.; Методологічні засади обґрунтування раціональних форм та способів застосування угруповань військ (сил): воєнно-теоретична праця/В. Г. Радецький, І. С. Руснак, О. М. Загорка та ін.; за заг. ред. С. О. Кириченка. Київ: НАОУ, 2007. 288 с.; *Буряков В., Трушин В.* Воздушно-наземная операция будущего *Воен. вестн.* 1994. № 2. С. 75–79; *Вахрушев В. А.* Локальные войны и вооруженные конфликты: характер и влияние на военное искусство. *Воен. мысль*. 1999. № 3–4. С. 20–28; *Корабельников А. А.* Уроки и выводы из войны в Ираке. *Воен. мысль*. 2003. № 8. С. 68–80; *Кларк У. К.* Как победить в современной войне/пер. с англ. М.: Альпина Бизнес Букс, 2004. 240 с.

[2] Визначення розроблено на підставі: *Орлов Ю. К.* Судебная экспертиза как средство доказывания в уголовном судопроизводстве. М.: Институт повышения квалификации РФЦСЭ, 2005. С. 33; *Корухов Ю. Г.* Криминалистическая диагностика для экспертов: науч.-практ. пособие. М.: РФЦСЭ, 2007. 225 с.; Основы судебной экспертизы: в 2-х ч./под ред. Ю. Г. Корухова; Энциклопедия судебной экспертизы/Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская. М.: Юристъ, 1999. 552 с.; *Сегай М. Я.* Судебная экспертология: объект, предмет, природа и система науки. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Харків: Право, 2003. Вип. 3. С. 25–27.

час застосування ВФ, відповідності дій (бездіяльності) посадових осіб вимогам керівних документів (покладених обов'язків) є одним із доволі складних завдань при проведенні СВЕ, оскільки зазначені дослідження, крім іншого, також потребують певних знань щодо бойового застосування ВФ зі всім переліком озброєння й військової техніки, а також технології виробництва, експлуатації та обслуговування різних видів військового майна й техніки.

Відповідно до положень загальної теорії судових експертиз (судової експертології) слід зазначити, що до спеціальних знань судового експерта, який залучатиметься до виконання СВЕ, крім загальних, належать знання законодавчих і основоположних нормативних актів (бойових статутів, настанов, керівництв тощо), що регламентують військову діяльність, тобто тих нормативних документів, які є основою для організації та практичної реалізації заходів як повсякденної, так і бойової діяльності ВФ. Це визначається насамперед тим, що для відповіді на поставлені питання експертизи необхідно провести дослідження, засноване на відповідних спеціальних знаннях[1].

Аналіз експертної практики Харківського НДІСЕ свідчить, що за останній період суттєво збільшилася кількість надходжень СВЕ. Слід зазначити, що ця тенденція має прогресуючий характер. Під час проведення слідчих дій у зазначеній категорії кримінальних проваджень, з урахуванням проведення заходів щодо уточнень і доповнень до теорії й практики застосування військ (сил), пошуку доцільних форм і способів їх застосування під час ведення сучасних операцій та бойових дій, виникає ціла низка різноманітних питань, які вимагають спеціальних знань у різних галузях науки. Часто на фоні одного досліджуваного питання з метою повноти та об'єктивності його вирішення виникає необхідність у проведенні допоміжних (додаткових) досліджень таких факторів, як організація дій і бойове застосування формувань розвідки, артилерії, інженерних військ, армійської авіації, усебічного забезпечення та ін. Вивчення зазначених складових досліджуваного питання частково може бути зроблене судовим експертом, який має загальновійськову підготовку. Проте вирішення низки додаткових специфічних підпитань потребує наявності спеціальних знань у зазначених галузях військової науки та відповідних практичних навичок. За умови наявності в судово-експертній установі експертів, що мають тільки загальновійськову підготовку, виникає необхідність у залученні до проведення судово-експертних досліджень фахівців, які мають необхідні спеціальні знання та здатні дослідити нетрадиційні питання й рідкісні об'єкти.

Отже, СВЕ охоплюють багатогранний обсяг досліджень, пов'язаних із застосуванням спеціальних знань різних галузей військової науки. Слід зазначити, що значна частина висновків СВЕ на практиці ґрунтується на результатах комплексної форми досліджень, тобто в її проведенні беруть участь фахівці за різними експертними спеціальностями. Результати їх досліджень у сукупності дають підставу для формування загального висновку експер-

[1] *Россинская Е. Р.* Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и уголовном процессе. М.: Норма, 2005. 656 с.

тизи. Однією з важливих проблем є розроблення загальної методики вирішення завдань комплексної експертизи, тобто вироблення загального алгоритму дій експертів різних спеціальностей у процесі кооперації їх спеціальних знань у формі комплексної експертизи. Поряд із цією проблемою існує й інша, яка тісно пов'язана з першою, а саме – виявлення й науковий аналіз «граничних» завдань судових експертиз. На підставі цього в Харківському НДІСЕ ініційовано проведення науково-дослідницької роботи (НДР) за темою «Методика судово-експертного дослідження роботи командирів (штабів) і військових формувань при підготовці і виконанні бойових (службово-бойових) завдань». Метою цієї НДР є розроблення методики, у якій буде викладено основні методичні положення, що застосовуються при виконанні СВЕ, пов'язаних із дослідженням діяльності командирів (штабів) і військових формувань при підготовці й виконанні бойових (службово-бойових) завдань. Новизна роботи полягає в тому, що вперше розробляється алгоритм визначення відповідності, із військової точки зору, порядку роботи командирів (штабів) і підпорядкованих підрозділів у ході виконання поставлених завдань за видами бойових (службово-бойових) дій установленим вимогам. Слід зазначити, що проведення комплексних судових експертиз у військовій сфері не відрізняється від проведення таких експертиз за іншими спеціальностями. Це положення підтверджується висловленням З. М. Соколовського, що причинно-наслідкова залежність між діяннями і явищами в події має загальний характер, оскільки спостерігається у всіх без винятку явищах природи та суспільства[1].

Водночас недостатньо визначеним на сучасному етапі є питання щодо суб'єктів судових експертиз, яке має безпосереднє відношення й до суб'єктів СВЕ. Перелік суб'єктів судово-експертної діяльності визначається ст. 7 Закону України «Про судову експертизу»[2]. Зокрема, судово-експертну діяльність здійснюють державні спеціалізовані установи та у випадках і на умовах, визначених цим Законом, судові експерти, які не є працівниками зазначених установ. Відповідно до ч. 4 цієї статті для проведення деяких видів експертиз, які не здійснюються виключно державними спеціалізованими установами, за рішенням особи або органу, що призначають судову експертизу, надається можливим залучати, крім судових експертів, також інших фахівців із відповідних галузей знань. Тобто залучення інших фахівців для проведення досліджень передбачено законом.

Деякі вчені вважають, що не потрібно обмежувати судово-експертну діяльність діяльністю, що відбувається лише в межах судово-експертних установ, хоча більшість експертиз проводиться саме в спеціалізованих експертних закладах. Як зазначають В. Т. Маляренко і Ю. П. Аленін, до проведення експертиз можна залучати як співробітників судово-експертних установ, так й інших обізнаних осіб, для яких виконання експертних до-

[1] *Соколовский З. М.* Экспертное исследование причинной связи по уголовным делам: метод. пособие. Киев: РИО МВД УССР, 1979. 47 с.

[2] Про судову експертизу: Закон України від 25 лютого 1994 р. № 4038-XII. *Відом. Верхов. Ради України.* 1994. № 28. Ст. 232.

сліджень не є обов'язковим[1]. Т. В. Авер'янова зі співавторами стверджують, що судово-експертна діяльність є системою дій і пов'язаних із ними правовідносин, які здійснюються в процесі судочинства уповноваженими органами та особами з призначення, організації й проведення судових експертиз[2]. На нашу думку, доцільно дотримуватися позиції, що розширене розуміння суб'єкта експертизи потрібно вважати неправильним. Ні суд, ні інші учасники процесу не можуть бути суб'єктами експертного дослідження. Призначення судової експертизи є правовою підставою для її проведення; однак це жодним чином не впливає на сутність експертного дослідження, на вибір експертної методики, застосування тих чи інших методів, формулювання висновку. Тому суб'єктом будь-якого дослідження (і експертне не виняток) виступає його безпосередній виконавець. У цьому випадку – судовий експерт або особа, процесуально залучена до виконання експертизи. Отже, під суб'єктом СВЕ потрібно розуміти особу – фахівця чи особу, яка володіє спеціальними знаннями в галузі військового мистецтва, і наділену згідно з кримінально-процесуальним законодавством відповідними правами та обов'язками.

Також слід ураховувати те, що інформація стосовно діяльності будь-яких ВФ – це інформація з обмеженим доступом. Тому судові експерти (спеціалісти), які будуть залучатися до проведення СВЕ, повинні мати допуск до такої інформації.

Таким чином, СВЕ у своїй основі є комплексною. Особливості процесу дослідження під час проведення комплексної судової військової експертизи зумовлені спільністю предметів і об'єктів для різних галузей знань, взаємним використанням методів дослідження, термінологічного й понятійного апаратів, у зв'язку з чим проводяться дослідження в межах різних родів і класів експертиз експертами різних спеціальностей або вузької спеціалізації, які формують спільний висновок.

Надання комплексним судовим експертизам відповідного процесуального статусу збільшить кількість комплексних експертиз і, відповідно, сприятиме підвищенню ефективності проведення досудового слідства й судового розгляду кримінальних проваджень. Розв'язання зазначених проблем надасть змогу покращити організацію роботи експертів і сприятиме успішному виконанню завдань правосуддя.

КОМПЛЕКСНЫЙ ХАРАКТЕР СУДЕБНО-ЭКСПЕРТНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ В ВОЕННОЙ СФЕРЕ

Чупрун В. Т.

Рассмотрена необходимость применения специальных знаний комплексного характера во время проведения судебно-экспертных исследований относительно применения видов и родов войск Вооруженных Сил Украины и других военных фор-

[1] Кримінально-процесуальний кодекс України: наук.-практ.коментар/за заг. ред. В. Т. Маляренка, Ю. П. Аленіна. 2-ге вид. Харків: Одіссей, 2010. 944 с.

[2] Криминалистика: учеб. для вузов/Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская. [3-е изд., перераб. и доп.]. М.: Норма, 2008. С. 440.

мирований, поскольку в современном общевойсковом бое успешно решать поставленные задачи становится возможным только комплексно, общими усилиями всех сил и средств, способных вести боевые действия.

Ключевые слова: воинские формирования, общевойсковой бой, комплексная судебная экспертиза, судебная военная экспертиза, субъекты комплексной судебной военной экспертизы.

INTEGRATED CHARACTER OF FORENSIC-EXPERT INVESTIGATIONS IN THE MILITARY SPHERE

Chuprun V. T.

The presence of the set of unresolved scientific and practical problems in the new field of forensic expertise "Military Research" is determined, and, first of all, it's a deficit of scientific and methodical provision. The purpose of the paper is to define the comprehensive nature of forensic research in the military sphere. The experience of modern wars and armed conflicts shows that the battle of combined-arms formations acquires the features of land-and-air combat. It's noted that in today's combined arms battles and operations, it's possible to solve successfully the tasks posed only in a complex manner. An analysis of the expert practice of the Kharkiv RIFE shows that during the last period the amount of the forensic military expertise has significantly increased. When conducting investigative activities in this category of criminal proceedings, a number of different issues arise, resolution of which requires special knowledge in various fields of science. In the Kharkiv RIFE there was initiated the performance of research work on the topic "The technique of forensic expert study of the work of commanders (staffs) and military formations in the preparation and realization of combat (service-combat) tasks". The novelty of the work lies in the fact that for the first time an algorithm is developed for determining, from a military point of view, the compliance of actions of responsible persons with the established requirements. An opinion was expressed that the subject of any research, including expert, is its immediate performer. In the latter case, it's only a forensic expert or a person who is procedurally involved in the performance of the examination. The definition of the subject of a forensic military expertise is given. Attention is drawn to the need of availability for the forensic experts and specialists who participate in carrying out forensic military examinations, of the admittance to the information with limited access.

Keywords: military formations, combined arms battle, comprehensive forensic examination, forensic military examination, subjects of comprehensive forensic military examination.

УДК 159.99

М. О. Журавльова, старший судовий експерт Одеського НДІСЕ, доктор філософії в галузі психології

ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Зазначено суперечності, які виникли після внесення змін до ст. 242 КПК України, де було закріплено обов'язкове призначення психологічної експертизи моральної шкоди в кримінальному процесі. Розглянуто шляхи їх подолання. Обґрунтовано думку про недоцільність призначення експертизи моральних страждань особи в межах кримінального провадження.

Ключові слова: психологічна експертиза, моральна шкода, колізії кримінального процесу.

У 2014 р. законодавець закріпив обов'язкове призначення психологічної експертизи для визначення розміру моральної шкоди в кримінальному процесі, а саме доповнив ч. 2 ст. 242 КПК України п. 6, де зазначив, що слідчий або прокурор зобов'язаний звернутися до експерта для визначення розміру шкоди немайнового характеру, заподіяної кримінальним правопорушенням. Установлення глибини та тяжкості страждань особи, а також розрахунок приблизної суми, яка може їх компенсувати, відповідно до Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень належить до компетенції експертів-психологів[1].

Унесення вказаних змін у КПК України призвело до появи колізії під час проведення судово-психологічної експертизи моральних страждань між новими вимогами ст. 242 КПК України та загальною нормою КК України про презумпцію невинуватості підсудної особи. Указані зміни КПК України також призводять до виникнення суперечностей між п. 6 ст. 242 КПК України та об'єктивними особливостями виникнення, розвитку та формування моральних страждань особи, які, у свою чергу, визначають своєчасність психологічної експертизи моральної шкоди. Установлення ступеня, глибини моральних страждань і їх грошового еквівалента на етапі досудового розслідування, із психологічної точки зору, далеко не завжди є можливим.

[1] Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: наказ М-ва юстиції України від 08 жовт. 1998 р. № 53/5 (зі змінами та допов.). URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98 (дата звернення: 19.05.2017).

© Журавльова М. О., 2017

На цій підставі метою статті є розгляд зазначених суперечностей і пошук шляхів їх подолання під час проведення психологічного дослідження моральних страждань особи.

Незважаючи на велику кількість дослідників, які працювали над питаннями компенсації моральної шкоди (С. Агафонов, О. Андрієнко, С. Антосик, Д. Боброва, М. Гошовський, С. Демський, О. Дзера, І. Домбровський, А. Ерделевський, О. Кокун, Л. Корчевна, М. Малеїн, Т. Мальцева, І. Ніжинська, Н. Павловська, В. Паліюк, В. Плаксін, З. Ромовська, Н. Саніахметова, С. Сиротенко, Р. Стефанчук, С. Шимон та ін.), на цей час особливості умов проведення експертиз моральних страждань за матеріалами кримінальних проваджень і цивільних справ досі не визначені.

На нашу думку, призначення цього виду експертизи в межах кримінального провадження є не зовсім доцільним за таких умов:

1. *Умови встановлення провини сторін.* У кримінальному праві сам факт правопорушення свідчить про ймовірність моральної шкоди, але не може бути підставою для відшкодування, оскільки має бути доведена її наявність. У цивільному праві порушник закону вважається винним (з огляду на положення п. 2 ст. 614 ЦК України), тому потерпілий не зобов'язаний доводити провину відповідача, а останній для звільнення від відповідальності повинен сам довести її відсутність. Інакше кажучи, людина, яка спричинила шкоду, звільняється від її відшкодування лише в тому разі, якщо доведе, що шкода заподіяна не з її вини. Це правило називають презумпцією винуватості на противагу презумпції невинуватості, яка діє в кримінальному судочинстві. Як зазначає А. Гук: «Із норм статті 614 ЦК України та інших норм ЦК України, які містять презумпцію вини випливає, що обов'язок доказувати невинуватість однозначно лежить на особі, яка порушила зобов'язання чи завдала шкоди»[1].

Сам факт наявності в особи психологічної травми може бути встановлений за допомогою психологічного дослідження на етапі судового розгляду кримінального провадження, незважаючи на провину сторін, тобто будь-яка особа може відчувати страждання від травмувальної події (незалежно від того, хто є винуватцем цієї події), але підґрунтям для відшкодування моральної шкоди є провина, яка може бути встановлена лише судом. До винесення за кримінальним провадженням вироку суду провина людини не доведена, а судово-психологічна експертиза в такому випадку буде ґрунтуватися на недоведеному посиланні – можливості винуватості, що вступає в суперечність із презумпцією невинуватості відповідно до КК України. Згідно з п. 2 ст. 84 КПК Украйни висновок експерта є одним із процесуальних джерел доказів. Виконуючи судово-психологічну експертизу моральної шкоди в межах кримінального провадження, експерт нібито перестає бути незалежним учасником процесу, залучаючись до процесу доказування факту спричинення моральної шкоди. Складається ситуація, коли експерт-психолог, ґрунтуючись на недопустимому згідно з КК України припущенні винності, створює доказ. На нашу думку, в разі проведення експертного

[1] *Гук А.* Практичні аспекти презумпції вини у цивільному праві України. 2008. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/ (дата звернення: 19.06.2017).

дослідження замість експертизи можна уникнути невідповідності змісту висновку експерта КК України.

Згідно з вимогами п. 2 ч. 1 ст. 1188 ЦК України за наявності вини лише особи, якій завдано шкоди, вона їй не відшкодовується, тобто, якщо питання наявності моральних страждань розглядається у кримінальному процесі, факт відсутності провини позивача повинен бути встановлений судом поряд із визначенням ступеня провини відповідача. Але під час психологічного дослідження в межах судово-психологічної експертизи моральної шкоди постраждалий практично ніколи не вказує на наявність своєї провини. Наприклад, якщо під час ДТП на мотоциклісті не було шолому, то з психологічної та юридичної точок зору він несе на собі часткову відповідальність за ступінь пошкодження свого здоров'я.

Зазвичай людина, яка значно постраждала, є центрованою на своєму горі, уважає відповідача винним у всіх своїх нещастях і, частіш за все, неспроможна визнати наявність у травмувальних подіях своєї провини. Якщо вирок суду ще відсутній, а постраждалий з'являється для проходження експертизи саме з таким налаштуванням, експерт-психолог оцінює глибину його страждань виходячи з імовірних положень про те, що позивач «ніби невинен», а відповідач «ніби є таким». При цьому експерт також повинен керуватися таким собі «передбачуваним вироком», коли постраждалий, наприклад, указує (що зустрічається найчастіше): «Відповідач точно не сяде за ґрати, а отримає умовне покарання! Але він точно винний!».

У своїй практиці проведення судових експертиз на досудовій стадії експерти-психологи неодноразово стикалися не тільки з приховуванням деталей подій, а й із відвертим спотворенням фактів підекспертними особами. Так, після проведення експертизи моральних страждань потерпілого, адвокатом обвинуваченого було доведено, що він фізично не міг бути присутнім на місці злочину.

Дуже часто позовні вимоги сторони формуються з урахуванням уявлень адвоката, а не дійсних переживань потерпілого. Наприклад, на запитання про те, у яку суму потерпілий оцінює свої моральні страждання, останній відповідає, що не пам'ятає, яка саме сума була вказана в позовній заяві. Деякі підекспертні одразу зізнаються, що на суму позову їм указав адвокат, а насправді вони згодні на меншу суму. Іноді навпаки – позивачі вважають, що постраждали набагато більше, але адвокат запевнив їх у тому, що такі великі гроші їм не сплатять.

Навіть під час розгляду судом цивільного позову в межах кримінального провадження, коли нібито розглянуті всі факти та докази провини відповідача, проведення психологічної експертизи моральної шкоди є передчасним, оскільки, фактично, моральна шкода особі на цьому етапі не є остаточно сформованою та обов'язково буде зазнавати змін.

2. *Умови сформованості моральних страждань.* Психологічний механізм моральних страждань є таким, що винесення судом вироку з визначенням ступеня провини сторін є важливим моментом для остаточного якісного і кількісного оформлення цих страждань, тобто кримінальне покарання є значним фактором компенсації моральних страждань. У тих ви-

падках, коли, наприклад, постраждала людина втрачає близького родича, більш за все вона прагне суворого покарання для відповідача («Щоб він сів довічно!», «Щоб він помер!»). Реалізація такого бажання могла б суттєво компенсувати моральні страждання потерпілого. І тільки після того, коли відповідач не отримує бажаного для постраждалої сторони покарання, позивач може висувати вимоги стосовно компенсування страждань у грошовому еквіваленті. Найчастіше це є спробою «покарати грошима».

Відповідно до сучасних психологічних досліджень середній строк переживання людиною горя, катастрофи, іншої екстремальної ситуації становить близько 1-го року[1]. Тобто для встановлення глибини та тяжкості страждань особи психологу необхідно проводити дослідження тільки після завершення цього строку з моменту травмувальних подій (людина повинна пройти всі стадії горя при втраті близького родича, вона має пройти лікування та відчути наслідки при ушкодженні здоров'я тощо).

Таким чином, за відсутності вироку суду за матеріалами кримінального провадження характеристика моральних страждань не може бути повно встановлена. На етапі «до вироку» психологічна травма (якщо вона має місце) ще не призвела до повного оформлення моральних страждань, тому під час проведення психологічного дослідження за матеріалами кримінального провадження сума компенсації повинна встановлюватись тільки як «попередня».

Відповідно до п. 1 ст. 128 КПК України: «Особа, якій кримінальним правопорушенням або іншим суспільно небезпечним діянням завдано майнової та/або моральної шкоди, має право під час кримінального провадження до початку судового розгляду пред'явити цивільний позов до підозрюваного…». На нашу думку, під час цивільного позову в межах кримінального провадження суд може вирішувати питання обсягу компенсації моральних страждань самостійно, без призначення експертизи, використовуючи законодавство України та судову практику з питань відшкодування моральних страждань. При цьому постраждалі для обґрунтування своїх вимог можуть надавати суду висновки експертного дослідження, тобто залучати експерта як спеціаліста. Тоді судово-психологічне дослідження, з одного боку, не стає доказом і не створює колізії (як описано в п. 2), а з другого – надає психологічне підґрунтя для встановлення суми компенсації моральних страждань судом. У такому разі одразу вирішується ряд суперечностей: відповідальність за об'єктивність наданих психологу фактів лягає на постраждалого та фахівець вирішує питання з огляду на матеріали, надані стороною. До їх подання позивач буде відноситися більш відповідально, сплачуючи роботу психолога та розуміючи, що приховування або викривлення фактів може призвести до марності залучення фахівця, тому не слід поспішати звертатися до психолога, а залучати фахівця тільки на тій стадії, коли матеріали справи містять максимально всебічне дослідження фактів. Крім того, у таких випадках залучити експерта як фахівця зможе й відповідач, що буде факто-

[1] *Малкина-Пых И. Г.* Психологическая помощь в кризисных ситуациях. М., 2010. 529 с.

ром об'єктивізації, можливо, не тільки експертних висновків, а й взагалі рішення суду.

Звісно, законодавець, закріплюючи норму ст. 128 КПК України, мав за мету посприяти більш швидкому відшкодуванню заподіяної кримінальним правопорушенням чи іншим суспільно небезпечним діянням шкоди, полегшити позивачу доказування підстав і розміру цивільного позову, звільнити його від сплати державного мита, надати значну процесуальну економію, усуваючи окремий розгляд цивільного позову в порядку цивільного судочинства. Цивільний позов у межах кримінального провадження дійсно суттєво допомагає позивачу та дозволяє в процесуально найкоротший строк повернути матеріальні витрати, які являють собою матеріальну шкоду. При цьому, на наш погляд, закріплюючи обов'язкове призначення психологічної експертизи для визначення розміру моральної шкоди в кримінальному процесі, законодавець, прагнучи захистити права людини, не врахував наскільки можливо вирішити це питання експертами-психологами.

Призначення експертизи моральних страждань потерпілого в межах кримінального провадження може призвести до виникнення казуїстичних випадків, коли, наприклад, до винесення вироку обвинувачений, який, на його думку, є жертвою неправомірних дій слідчих органів і прокуратури, буде звертатися до суду з цивільним позовом із визначення суми, яку необхідно буде сплатити йому, як реабілітанту, із Державного бюджету України в разі виправдувального вироку. При цьому, ураховуючи презумпцію невинуватості, яка діє в КК України щодо обвинуваченого, такий позов є більш обґрунтованим, ніж аналогічний позов постраждалого в межах кримінального провадження, коли заподіювач шкоди «ніби не є винним» (відповідно до презумпції невинуватості), але експерту пропонується вирішувати питання з урахуванням його «майбутньої, можливої винуватості» (за рахунок коштів Державного бюджету України).

Таким чином, на наш погляд, психологічне дослідження моральних страждань особи не буде суперечити презумпції невинуватості, коли в межах кримінального провадження психолог буде залучатися як фахівець, а не як експерт; не буде суперечити психологічним особливостям виникнення, розвитку та формування моральних страждань особи, коли: 1) із моменту травмувальних подій буде проходити не менш 1-го року; 2) сума компенсації моральних страждань відповідно до висновків буде «попередньою».

ОСОБЕННОСТИ ИССЛЕДОВАНИЯ МОРАЛЬНОГО ВРЕДА В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ

Журавлева М. О.

Указаны противоречия, возникшие после внесения изменений в ст. 242 УПК Украины, где было закреплено обязательное назначение психологической экспертизы морального вреда в уголовном процессе. Рассмотрены пути их преодоления. Обосновывается мнение о нецелесообразности назначения экспертизы нравственных страданий личности в рамках уголовного производства.

Ключевые слова: психологическая экспертиза, моральный вред, коллизии уголовного процесса.

FEATURES OF MORAL HARM RESEARCH IN CRIMINAL PROCESS

Zhuravleva M. O.

The paper considers contradictions which arise after entering amendments in 2014 into article 242 of the Criminal Procedural Code of Ukraine, in which an obligatory appointment of psychological examination for the determination of moral harm amount in criminal trial is allocated. The thought on inexpediency of appointment of the person moral sufferings examination within the limits of criminal proceedings on the basis of such positions is subtatiated: 1) before pronouncement of a court sentence on criminal proceedings a person's guilt is not proved, in this case forensic psychological examination will be based on not proved premise – possibility of guilt which conflicts to an innocence presumption according to the Criminal Code of Ukraine. The expert conclusion is one of procedural sources of proofs. Carrying out forensic psychological examination of moral harm within criminal proceedings, the expert, being based on the inadmissible assumption of guilty, creates the proof; 2) if the question of moral sufferings presence is considered within criminal proceedings, the fact of absence of the claimant fault has to be established by the court along with definition of the respondent fault degree; 3) pronouncement of a court sentence with definition of the parties guilty degree is an important point for definitive qualitative and quantitative formalizing moral sufferings. At the stage «before a sentence» the psychological trauma has not been yet led to the full forming of moral sufferings, therefore during carrying out psychological research on the materials of criminal proceedings the amount of compensation should be defined only as "a preliminary"; 4) for the determination of the depth and heaviness of the person's sufferings a psychologist needs to conduct a research only in 1 year from the moment of injuring events (the person should go through stages of distress after losing close relative, to be treated and feel consequences at health damage).

Keywords: psychological examination, moral harm, criminal process collisions.

УДК 19:340.6:636.22/.28:611.715

І. В. Яценко**,** провідний науковий співробітник Харківського НДІСЕ, доктор ветеринарних наук, професор,
К. Р. С. Абузнайд, кандидат ветеринарних наук,
Н. М. Богатко, доцент Білоцерківського національного аграрного університету, кандидат ветеринарних наук,
Н. В. Букалова**,** доцент Білоцерківського національного аграрного університету, кандидат ветеринарних наук,
Я. К. Сердюков**,** доцент Національного університету біоресурсів і природокористування України, кандидат ветеринарних наук,
Т. Є. Балинян, провідний науковий співробітник Харківського НДІСЕ, кандидат біологічних наук,
М. А. Буйкіна, судовий експерт Харківського НДІСЕ

КРИТЕРІЇ ВІКУ ТА СТАТІ ВЕЛИКОЇ РОГАТОЇ ХУДОБИ МОЛОЧНОГО НАПРЯМУ ПРОДУКТИВНОСТІ ЗА МОРФОЛОГІЧНИМИ ОСОБЛИВОСТЯМИ ЧЕРЕПА

Досліджено морфологічні особливості черепа великої рогатої худоби молочного напряму продуктивності залежно від статі в широкому віковому діапазоні (від народження до 10 років). Установлено, що оцінювання інформативних кількісних параметрів черепа (краніометричних, рентгеноденситометричних, спектральних) і формалізація його якісних ознак (краніоскопічних, рентгеноморфологічних) дозволяє всебічно, об'єктивно й достовірно встановити вік великої рогатої худоби на основі обґрунтованого еталонно-тестового принципу. Останній є базою для комп'ютерної програми Skull Cattle, яка автоматизує цей процес, нівелює помилки під час опрацювання результатів досліджень, підвищує точність і об'єктивність краніологічних експертиз.

Ключові слова: череп, велика рогата худоба, вікова морфологія, стать, краніологічна експертиза.

Підвищення якості судово-біологічних експертиз базується на розробленні нових і удосконаленні класичних методів дослідження. Цей процес неможливий без глибоких знань закономірностей індивідуального розвитку

© Яценко І. В., Абузнайд К. Р. С., Богатко Н. М. та ін., 2017

організму тварини в цілому та окремих його органів і систем зокрема. Серед усього розмаїття біологічного матеріалу досить інформативним для судово-біологічної експертизи є череп, на що вказують Р. І. Лихотоп, О. В. Коченкова, В. М. Звягін, О. І. Холамов та ін.[1]

Череп як такий, що не становить особливої товарної та харчової цінності, залишають неподалік від місця забою на м'ясо викраденої тварини, місця браконьєрства тощо. Тому проведення судово-біологічної експертизи цього матеріалу має базуватися на науково обґрунтованих, апробованих методичних рекомендаціях, інструкціях, котрі включають комплекс структурних критеріїв у широкому віковому діапазоні. Їх обмеженість не дозволяє досягти такої мети. У зв'язку з цим дослідження вікових морфологічних особливостей черепа, зокрема великої рогатої худоби (ВРХ) з урахуванням статі тварин, для завдань судово-біологічної експертизи має наукову й практичну актуальність.

Мета роботи – визначити комплекс якісних і кількісних вікових морфологічних критеріїв носомозкового відділу черепа ВРХ молочного напряму продуктивності залежно від статі та розробити способи визначення віку й статі тварин за цими критеріями.

Матеріалом для дослідження були носомозкові відділи черепа ВРХ червоно-рябої породи. Загалом досліджено 176 черепів ВРХ: 88 – самців і 88 – самок, віком від новонароджених до 10-ти років. Залежно від застосованих методів дослідження було сформовано дослідні групи з 11 самців і 11 самок. Усі роботи виконувалися відповідно до чинного законодавства щодо етичних принципів експериментів на тваринах. Для досягнення поставленої мети та реалізації завдань дослідження нами застосовано такі взаємодоповнюючі методи: краніоскопічний, рентгеноморфологічний, рентгеноденситометричний, комп'ютерно-денситотомографічний, краніометричний, спектроскопічний, котрі забезпечили формування судово-біологічної краніологічної технології[2].

Описову характеристику черепа проводили за потиличною, дорсальною, латеральними та вентральною поверхнями. Абсолютну масу черепа визначали за допомогою ваг марки ВЛКТ-500. Абсолютні показники об'єму черепа визначали за об'ємом витісненої води в ємності.

---

[1] *Лихотоп Р. И., Мельник О. П.* Особенности соединения костей черепа млекопитающих в зависимости от возраста и размеров животных. Влияние антропогенных факторов на структурные преобразования органов, тканей, клеток человека и животных: материалы 2-й Всерос. конф. Саратов, 1993. С. 29; *Коченкова О. В.* Изменчивость зубчатых швов черепа человека: автореф. дис. … канд. мед. наук. Саратов, 2012. 26 с.; *Звягин В. Н., Джуваляков Г. П.* Определение возраста по микроструктуре костей черепа: метод. рекомендации М-ва здравоохранения СССР. 1988. № 10–11. С. 1–16; *Холамов А. И.* Установление половой принадлежности черепа человека по основным краниометрическим параметрам. *Медицина: вызовы сегодняшнего дня*: материалы междунар. науч. конф. (г. Челябинск, июнь 2012 г.). Челябинск: Два комсомольца, 2012. С. 94–99 та ін.

[2] *Яценко І. В.* Структурні параметри скелета ссавців як об'єкти судово-ветеринарної експертизи при визначенні видової належності біологічного матеріалу: автореф. дис. … д-ра вет. наук. Харків, 2009. 38 с.

Рентгенографію випиляних із черепа основної частини потиличної та клиноподібної кісток виконували в дорсовентральній проекції, зберігаючи їх природній взаємозв'язок, на цифровому рентгенівському апараті. Рентгенограми досліджували за допомогою негатоскопа НД-1.

Комп'ютерно-томографічні (КТ) зображення черепів ВРХ досліджували шляхом їх сканування за допомогою рентгенівського СКТ Siemens Somatom Emotion. Черепи укладали на деку томографа вздовж центральної осі. Загальним методом подальшого дослідження є Single-Slice QCT (однозрізова кількісна КТ) (K. Engelke, 2008). На КТ-зрізах черепів проаналізовано у віковому аспекті та залежно від статі комп'ютерно-томографічні денситометричні показники (КТДП) потиличного виростка, яремного відростка, клиноподібної кістки, тіла потиличної кістки, луски потиличної кістки, верхньощелепної кістки.

Прямий денситометричний аналіз із вимірюванням коефіцієнтів ослаблення в одиницях Хаунсфілда HU проводили після обробки сигналу та автоматичного реконструювання графічної матриці. Вимірювання чисел Хаунсфілда (HU) проводили на ділянках гачкоподібного і яремного відростків, потиличного виростка різцевої кістки.

Краніометричні дослідження черепа виконували за методом A. von den Driesch[1] і С. К. Рудика[2] у нашій модифікації (І. В. Яценко, К. Р. С. Абузнайд[3]) за допомогою електронного штангенциркуля ДСТУ-10.

Спектроскопічні дослідження потиличної та верхньощелепної кісток здійснювали, керуючись методикою Л. Л. Шафранського[4] та Ю. С. Вайля[5] на апараті Avatar-360 Фур'є перетворювачем в інтервалі хвильових чисел 567–3433 $см^{-1}$. З урахуванням поправки на фон, розраховували відносну оптичну щільність (ВОЩ) смуги поглинання.

Для автоматизації процесу встановлення віку та статі ВРХ розроблена комп'ютерна програма Skull Cattle. Використовуючи комп'ютерні програмні пакети Microsoft Exel, Maple-9, здійснювали варіаційно-статистичну обробку цифрових даних; достовірність визначали за критерієм Стьюдента.

На початковому етапі проведено краніоскопічний аналіз черепів, виділено ряд параметрів, якісна характеристика яких дозволила встановити відповідні вікові діапазони. Інформативними критеріями вікової диферен-

[1] *Von den Driesch A.* A guide to the measurement of animal bones from archaeological sites. *Peabody Museum Bulletin*. Cambridge, 1976. № 1. P. 1–137.

[2] *Рудик С. К.* Спланхнокраній Bovidae u Cervide. Київ: Акад. наук вищ. освіти України, 2008. 208 с.

[3] *Яценко І. В., Абузнайд К. Р. С.* Методичні підходи до остеоскопічного та остеометричного дослідження носомозкового відділу черепа великої рогатої худоби в аспекті судової ветеринарної експертизи. Проблеми зооінженерії та ветеринарної медицини: зб. наук. пр. Харків. держ. зоовет. акад. Харків, 2014. Вип. 28, ч. 2. С. 200–207.

[4] *Шафранский Л. Л., Васильев А. Н.* Спектроскопия костей плода человека в инфракрасной области. Алма-Ата: Наука КазССР, 1980. 88 с.

[5] *Вайль Ю. С., Варановский Я. М.* Инфракрасные лучи в клинической диагностике и медико-биологических исследованиях. Ленинград: Медицина, 1969. 239 с.

ціації ВРХ за потиличною поверхнею черепа є: наявність джерельця на лобній поверхні черепа, а також ступінь сформованості тім'яної і міжтім'яної кісток, з'єднання латеральних частин потиличної кістки над більшим потиличним отвором, утворення вийної пластинки; виразність лінії синостозування (з'єднання) луски та латеральних частин потиличної кістки, виразність лінії синостозування вийної пластинки та лобних кісток, настання облітерації кісткових швів черепа. Отже, ураховуючи особливості будови потиличної поверхні черепа, можна виділили 5 вікових діапазонів: 0–4, 4–18, 18–24, 30–36, 36–120 міс.

Важливими параметрами дорсальної поверхні черепа в аспекті вікової диференціації є: ступінь випуклості лобних кісток, виразність джерельця, зміщення тім'яних і міжтім'яних кісток, виразність шийки та вінчика рогового відростка лобної кістки. Ураховуючи ознаки будови дорсальної поверхні черепа можна виділили 3 вікових діапазони: 0–4, 4–12, 12–120 міс.

Критеріями вікових краніологічних особливостей на латеральній поверхні черепа є вид з'єднання: тім'яної та скроневої кісток, відростків у виличній і орбітальній дугах, слізної й лобної кісток, ступінь виразності щічного горба. Ураховуючи ці ознаки будови латеральної поверхні черепа можна виділили 5 вікових діапазонів: 0–4; 4–30; 30–36; 36–60; 60–120 міс.

Вікову диференціацію черепа ВРХ за вентральною поверхнею проводили за такими інформативними критеріями: кількість зубів або луночок для зубів у верхній зубній аркаді, вид з'єднання кісток, ступінь виразності м'язових горбків. На основі систематизації цих краніоскопічних ознак можна виділити 7 вікових діапазонів: 0–2, 2–4, 4–12, 12–30, 30–36, 36–60, 60–120 міс.

Таким чином, виявлено ряд краніоскопічних параметрів різного ступеня інформативності, котрі в сукупності дозволяють діагностувати вік ВРХ у відносно широкому віковому діапазоні – від народження до 120-місячного віку.

Із віком у тварин відбувається постійна ремоделяція як компактної, так і губчастої кісткової тканини в основній частині потиличної кістки, базисфеноїді та пресфеноїді, яка, як правило, стає більш складною та упорядкованою. Із віком синхондрози заміщуються синостозами з утворення рентген-щільних ліній. У цілому результати рентгеноструктурного аналізу компонентів кісткової тканини та з'єднань між досліджуваними кістками дають змогу орієнтовно визначити вікову належність кісткового матеріалу. Рентгеноструктурні параметри потиличної кістки та основної клиноподібної кістки неінформативні для диференціації статі ВРХ протягом усього постнатального періоду онтогенезу.

Для підвищення об'єктивності результатів вікової діагностики, рентгеноструктурні дослідження нами доповнені рентгеноденситометричним і комп'ютерно-денситотомографічним методами. За допомогою однофакторного дисперсійного аналізу зазначених ділянок черепа ВРХ установлено, що їх КТДП розрізняються значимо, тому для визначення віку й статі ВРХ нами було складене дискримінантне рівняння:

$$X = a_1x_1 + a_2x_2 + a_3x_3 + a_4x_4 + a_5x_5 + a_6x_6 - X_0. \quad (1)$$

Значення дискримінантних коефіцієнтів a_1, a_2, a_3, a_4, a_5, a_6 і параметра X_0 – межі розділу двох різних вікових груп певних статей – попередньо розраховували з аналізу та оброблення результатів багаторазових вимірювань значень ознак x_1, x_2, x_3, x_4, x_5, x_6 для 11 вікових груп самців і 11 вікових груп самок по 3 тварини в кожній групі, тобто для 66 тварин. Для визначення віку та статі всі вікові групи тварин порівнювали з першою віковою групою для самців (В. Ю. Урбах[1]). Згідно з розробленим нами способом, якщо значення всіх дискримінантних функцій попарного порівняння (X) під час підстановки в рівняння (1) одержаних значень ознак x_1, x_2, x_3, x_4, x_5, x_6 з урахуванням розрахованих значень дискримінантних коефіцієнтів (a) і параметрів межі розділу двох різних вікових груп певних статей (X_0) є від'ємними, то череп належить самцеві 1-ї вікової групи. Якщо ж отримані значення дискримінантних функцій (X) мають різні знаки, то череп належить тварині тієї групи за віком і статтю, для якої алгебраїчне значення (X) є максимальним.

Інформативність виміряних КТДП у різних ділянках черепа свідчить, що метод рентгенівської денситометрії є досить інформативним, тому що залучення всіх шести вимірів КТДП, зокрема: потиличного виростка (ознака j_1), яремного відростка (ознака j_2), клиноподібної кістки (ознака j_3), тіла потиличної кістки (ознака j_4), луски потиличної кістки (ознака j_5), верхньощелепної кістки (ознака j_6), приводить до збільшення відстані Махаланобіса, при цьому ймовірності помилки визначення статі ВРХ зменшується з 1,35 до 0 %. Навіть одне, перше вимірювання КТДП на ділянці потиличного виростка (j_1) дає ймовірність помилки визначення статі ВРХ, яка складає 1,35 %. Найбільш інформативним є значення КТДП на ділянці яремного відростка (j_2), бо воно суттєво збільшує відстань Махаланобіса, при цьому ймовірність помилки визначення статі ВРХ стрімко зменшується з 1,35 до 0,07 %.

Значення зовнішнього і внутрішнього діаметрів основи рогового відростка лобної кістки варіабельні, проте КТ-кортикальний індекс (КТКІ) чітко відображає тенденцію вікових структурних змін. Він достовірно більший у самок порівняно із самцями. Проте як у самок, так і у самців його значення достовірно збільшується із 4-місячного віку (3-тя група), досягаючи свого максимального значення у 18-місячному віці (6-та група). Далі, до кінця дослідження (120 місяців), його величина зменшується. Таку асинхронну динаміку, очевидно, можна пояснити розвитком рогового відростка лобної кістки та проникненням лобної пазухи в нього з віком. Отже, більш впливовою на результати вимірювань КТКІ є стать тварини (сила впливу 65 %) і менш впливовим є вік (сила впливу 31 %).

Можливість проводити прямий денситометричний аналіз окремих структур черепа (гачкоподібного відростка, яремного відростка, потиличного виростка, різцевої кістки) із вимірюванням коефіцієнтів ослаблення за шкалою рентгенівської щільності Хаунсфілда є суттєвою перевагою комп'ютерної томографії порівняно із звичайним рентгенологічним дослідженням.

[1] *Урбах В. Ю.* Статистический анализ в биологических и медицинских исследованиях. М.: Медицина, 1975. 295 с.

Загальною закономірністю динаміки параметра Хаунсфілда на ділянках різних структур черепа ВРХ, зокрема гачкоподібного і яремного відростків, потиличного виростка, різцевої кістки, є його достовірне збільшення з віком. Також характерним є той факт, що в самців він більший проти самок із різним ступенем достовірності. Це, очевидно, можна пояснити віковими змінами хімічного складу та фізичних властивостей кісткової тканини, що узгоджується з виявленими нами віковими рентгеноморфологічними змінами кісткової тканини досліджених структур черепа.

Залежність віку тварини від значень параметра Хаунсфілда, виміряного на дослідному матеріалі, описується рівнянням регресії:

$$T = a_0 + a_1x + a_2x + a_3x + a_4x + a_5x + a_6x \qquad (2)$$

де a_0, a_1, a_2, ... a_n – значення коефіцієнтів регресії, що розраховані на контрольному краніологічному матеріалі методом найменших квадратів за допомогою системи комп'ютерних обчислень Maple-12. При цьому статистична похибка визначення віку й статі ВРХ досягає: 1,17–1,87 міс. (у самок) і 0,73–2,18 міс. (у самців).

Одержане нами рівняння регресії можна надійно застосовувати для визначення віку ВРХ певної статі від значень параметра Хаунсфілда. Причому воно для яремного відростка та потиличного виростка дозволяє розрізняти також стать тварини практично від народження до 90-місячного віку. За параметром гачкоподібного відростка, а також різцевої кістки стать тварини можна розрізняти, починаючи з 3-річного віку. Інформативність показника Хаунсфілда свідчить про те, що залучення всіх чотирьох вимірів: гачкоподібного відростка (ознака j_1), різцевої кістки (ознака j_2); яремного відростка (ознака j_3); потиличного виростка (ознака j_4) приводить до збільшення відстані Махаланобіса, проте ймовірності помилки визначення статі ВРХ зменшується з 54 до 4 %. Найбільш інформативною ознакою є 3-тя ознака (показник Хаунсфілда на ділянці яремного відростка (ознака j_3), адже це вимірювання відразу зменшує значення теоретичної помилки визначення статі ВРХ з 48 до 12 %. Після залучення четвертого вимірювання (ознака j_4), значення теоретичної помилки зменшується з 12 до 4 %.

Наступний етап досліджень передбачав аналіз комплексу нелінійних і лінійних краніометричних параметрів. Абсолютні значення маси, об'єму та щільності зберігають тенденцію до збільшення протягом усього досліджуваного періоду, тобто від народження до 10-річного віку. Виявлені нами особливості динаміки маси та об'єму зумовлюють рівномірне збільшення значень щільності черепа протягом усього періоду дослідження. Інформативність нелінійних параметрів черепа ВРХ для визначення статі за значеннями відстані Махаланобіса: маси, об'єму та щільності свідчить про те, що з додаванням кожної наступної ознаки, ймовірність помилки визначення статі ВРХ зменшується з 30 до 9 %.

Важливим критерієм вікової й статевої диференціації є лінійні розміри черепа. Для об'єктивної оцінки динаміки процесів росту в постнатальному періоді онтогенезу ми проаналізували динаміку краніометричних лінійних

вимірів на: дорсолатеральній поверхні – 8, потиличній поверхні – 7; вентральній поверхні – 6.

Аналіз залежності віку тварин обох статей від значень лінійних краніометричних параметрів для усіх параметрів черепа ВРХ, свідчить про наявність тенденції: спостерігається межовий критерій, котрий дає можливість увесь період постнатального онтогенезу тварини розділити на два вікові періоди: домежовий і постмежовий. Домежовий віковий період становить $T_0 \approx 1–3$ роки, що відповідає відносно швидкому росту структур черепа. У постмежовому віковому періоді ця залежність стає більш істотною, що свідчить про уповільнення розвитку та збільшення розмірів черепа з віком.

Нами встановлено, що залежність між віком ВРХ і краніометричними параметрами математично описується рівнянням регресії:

$$T = (a_0 + a_1 \cdot l + a_2 \cdot l^2 + a_3 \cdot l^3) \cdot \theta(l - l_0) + (b_0 + b_1 \cdot l + b_2 \cdot l^2 + b_3 \cdot l^3) \cdot \theta(l - l_0), \quad (3)$$

де T – вік тварини; l – значення лінійного остеометричного параметра, виміряного на черепі ВРХ; a_0, a_1, a_2, a_3 та b_0, b_1, b_2, b_3 – коефіцієнти рівняння регресії домежового і постмежового періодів онтогенезу тварини відповідно; θ – межовий вік тварини; l_0 – межовий віковий критерій.

Застосовуючи це рівняння, можна визначити вік і стать тварин у широкому віковому діапазоні – від народження до 10 років. Підтверджено, що стандартна похибка визначення віку тварин за краніометричним показниками дорсолатеральної поверхні черепа ВРХ становить 2,5–10 міс.; вентральної поверхні – 1,7–10 міс. і потиличної поверхні: для самок ВРХ – 7,27 міс., проте для черепів самців ця помилка дещо менша – 4,60 міс. Це підтверджує їх достатню інформативність для краніологічної експертизи.

Інформативність зазначених лінійних параметрів дорсолатеральної поверхні черепа для визначення статі ВРХ за значеннями відстані Махаланобіса, свідчить про те, що залучення всіх 11 вимірів дорсолатеральної поверхні черепа, зокрема довжини рогового відростка лобної кістки (ознака j_1), товщини рогового відростка лобної кістки (ознака j_2), міжрогової ширини лобних кісток (ознака j_3), довжини лобної кістки (ознака j_4), довжини носової кістки (ознака j_5), прямої ширини носової кістки (ознака j_6), довжини верхньощелепної кістки (ознака j_7), довжини входу в носову порожнину (ознака j_8), щічної ширини черепа (ознака j_9), зовнішньої орбітальної висоти (ознака j_{10}), зовнішньої орбітальної ширини (ознака j_{11}), приводить до зменшення ймовірності помилки визначення статі ВРХ з 47 до 4 %. Найбільш інформативними вимірами є перші три ознаки (j_1–j_3), бо в разі їх залучення ймовірність помилки статі ВРХ зменшується із 47 до 15 %. Після доповнення комплексу цих ознак іншими вимірами – із четвертого до дев'ятого (j_4–j_9) імовірність помилки зменшується з 15 до 4 %.

Інформативність зазначених лінійних вимірювань потиличної поверхні черепа для визначення статі ВРХ за значеннями відстані Махаланобіса свідчить, що залучення всіх семи вимірів зменшує ймовірність помилки визначення статі ВРХ з 80 до 23 %. Це свідчить про те, що лінійні виміри потиличної поверхні черепа є малоінформативними, бо загальна помилка визначення статі ВРХ перевищує 20 %.

Інформативність зазначених лінійних вимірів вентральної поверхні черепа для визначення статі ВРХ за значеннями відстані Махаланобіса свідчить, що залучення всіх восьми вимірів, зокрема довжини черепа (ознака j_1), довжини беззубого краю (ознака j_2), довжини тіла потиличної кістки (ознака j_3), довжини хоан (ознака j_4), ширини хоан (ознака j_5), аборальної ширини кісткового піднебіння (ознака j_6), рострального ширини кісткового піднебіння (ознака j_7), довжини піднебінної кістки (ознака j_8), приводить до збільшення відстані Махаланобіса, при цьому ймовірності помилки визначення статі ВРХ зменшується з 84 до 2 %.

Найбільш інформативними виявилися перші п'ять ознак (j_1–j_5). У разі їх вимірювання теоретична ймовірність помилки визначення статі ВРХ зменшується з 84 до 5 %. Доповнення іншими ознаками (j_6–j_8) імовірність помилки визначення статі ВРХ зменшується з 4 до 2 %.

Найбільш інформативними краніометричними індексами для визначення віку ВРХ кожної статі є: X_1 – індекс кісткової орбіти; X_2 – довжинно-лобний індекс; X_3 – довжинно-широтний індекс черепа; X_4 – ростральний індекс піднебінної ширини; X_5 – аборальний піднебінний індекс; X_6 – індекс потиличного виростка; X_7 – індекс потиличної висоти.

Дискримінантний аналіз краніометричних індексів ВРХ надійно дозволяє визначити вік і стать у широкому віковому діапазоні – від народження до 10-річного віку. Максимальна помилка визначення віку й статі ВРХ становить 30,60 % та існує між першими віковими групами самців і самок (середній вік – 1 міс.). Із віком ВРХ помилки визначення віку та статі тварин під час попарного порівняння суттєво зменшуються й наближаються до нуля.

Проведеними дослідженнями підтверджено думку деяких авторів, зокрема М. М. Бондаревського, В. В. Кам'янського[1], що в тих випадках, коли на експертизу надходять дрібні кісткові уламки або їх зольні рештки, доцільним є використання методу ІЧ-спектроскопії. Тому нами проведено спектроскопічне дослідження озолених проб потиличної й верхньощелепної кісток. Будь-яких якісних відмінностей в ІЧ-спектрограмах ми не виявили, тому їх аналіз проводили за кількісною характеристикою – відносною оптичною щільністю (ВОЩ) смуг поглинання, котрі характеризують відносну концентрацію досліджуваних мінеральних компонентів кістки.

Ураховуючи вікові особливості динаміки ВОЩ на контрольному матеріалі, розраховані нами коефіцієнти регресії (*a, b, c*), які є константами, разом з обчисленими значеннями ВОЩ кісткової тканини (*d*) ВРХ невідомої вікової належності (кістки, що пройшли експертизу), були базою для створення рівняння нелінійної регресії:

[1] *Бондаревський М. М., Яценко І. В.* Визначення віку великої рогатої худоби за структурними параметрами кісток плесна та пальців тазової кінцівки: наук.-метод. рекомендації. Харків: РВВ ХДЗВА, 2011. 57 с.; *Кам'янський В. В.* Діагностична інформативність структурних параметрів кісток скелета як об'єктів судово-остеологічної експертизи (огляд літератури). *Проблеми зооінженерії та ветеринарної медицини*: зб. наук. пр. Харків. держ. зооветеринар. акад. Харків, 2010. Вип. 21. Ч. 2. Т. 1. С. 196–219.

$$T = \frac{a[1+\sin(b\sqrt{d}+c)]}{d}, \quad (4)$$

де a, b і c – параметри регресії, значення яких отримані методом найменших квадратів.

Одержане рівняння є основою способу діагностики віку й статі ВРХ за ВОЩ кісток черепа. Запропонований спосіб дає можливість визначити вік ВРХ від народження до 10 років за значеннями ВОЩ озоленої кісткової тканини потиличної й верхньощелепної кісток із середньою помилкою 7,5 міс.

Інформативність виміряних значень відносної оптичної щільності озолених кісток черепа (ВОЩ) за хвильових чисел: ν = 567 см$^{-1}$ (ознака j_1); ν = 603 см$^{-1}$ (ознака j_2); ν = 632 см$^{-1}$ (ознака j_3); ν = 1047 см$^{-1}$ (ознака j_4); ν = 1091 см$^{-1}$ (ознака j_5) та ν = 3433 см$^{-1}$ (ознака j_6) свідчить, що застосування всіх шести ознак ВОЩ (j_1–j_6) збільшує відстань Махаланобіса *(δ)* з кожним вимірюванням майже лінійно з 3,77 до 9,88 одиниць, а ймовірність помилки визначення статі ВРХ при цьому зменшується з 5,9 до 0 %. Проте найбільш інформативною є ознака j_2 (ν = 603 см$^{-1}$), бо за її застосування відстань Махаланобіса *(δ)* збільшується з 3,77 до 5,25 одиниць, а ймовірність помилки статі ВРХ суттєво знижується з 5,9 до 0,9 %.

У процесі виконання роботи ми звернули увагу на інформативність вибору ознак для встановлення віку та статі ВРХ за морфологічними особливостями черепа. Вибір оптимальної (за критерієм максимуму достовірності) системи інформаційних ознак – це класичне завдання статистичного аналізу в умовах апріорної невизначеності. При цьому ранжування ознак за інформативністю здійснюється за величиною показника достовірності діагностики або ймовірності неправильного визначення. Як такий показник статистичної інформативності найчастіше обирають відстань Махаланобіса[1] та розраховану на її підставі ймовірність помилки визначення.

Для визначення віку й статі ВРХ за певними параметрами різних вимірів черепа нами було виділено 11 вікових діапазонів для самців і самок ВРХ: 0–2, 2–4, 4–6, 6–9, 9–12, 12–18, 18–24, 24–30, 30–36, 36–60, 60–120 міс. Середні за віковими діапазонами значення ознак для практично усіх вимірів черепів ВРХ різної статі достовірно різняться на рівні $p \leq 0{,}05$. У певних вікових діапазонах було можливо визначати не лише вік, а й стать тварини. Проте питання щодо вибору найбільш інформативних вимірювань (ознак) для визначення віку й статі ВРХ залишається відкритим. Відповідь на це питання може дати обчислення відстані Махаланобіса між певними ознаками для самців і самок ВРХ різних вікових груп (з одинадцяти). Класичне визначення квадрату відстані Махаланобіса δ^2 для ознаки A, яку вимірювали, є таким:

$$\delta^2 = \sum_{i=1}^{11}\left(\frac{m_{bi}^{(A)} - m_{ci}^{(A)}}{\sigma}\right)^2, \quad (5)$$

[1] *Mahalanobis P. C.* On the generalized distance in statistics. *Proceedings of the National Institute of Sciences of India*. 1936. № 2(1). P. 49–55.

де $m_{bi}^{(A)}$ – середнє значення ознаки A для самців i-тої вікової групи; $m_{ci}^{(A)}$ – середнє значення ознаки A в такій самій i-тій групі за віком для самок; середнє квадратичне відхилення σ визначали як найбільше для ознаки A в i-тій віковій групі самців або самок: $\sigma = \max\{\sigma_{bi}^{(A)}, \sigma_{ci}^{(A)}\}$. Для підвищення надійності оцінок далі обрали як σ середнє внутрішньо групове відхилення (σ_A) для усієї вибірки з 22 середніх значень ознаки A: $m_{bi}^{(A)}$ і $m_{ci}^{(A)}$ (i = 1, 2, …, 11).

Якщо вимірюється ще одна ознака B, то відстань Махаланобіса визначається як середня квадратична, згідно з узагальненою теоремою Піфагора:

$$\delta = \sqrt{\sum_{i=1}^{11}\left(\frac{m_{bi}^{(A)} - m_{ci}^{(A)}}{\sigma_A}\right)^2 + \sum_{i=1}^{11}\left(\frac{m_{bi}^{(B)} - m_{ci}^{(B)}}{\sigma_B}\right)^2}\ . \qquad (6)$$

Так само діємо в разі додавання інших ознак. Ймовірність помилки неправильного визначення статі тварини обчислюється за відомим значенням відстані *(δ)*, згідно з формулою

$$P \le 1 - \Phi\left(\frac{\delta}{2}\right), \qquad (7)$$

де $\Phi(x)$ – нормальний інтегральний розподіл.

Для дослідження впливу факторів віку, статі та випадкових факторів на достовірне визначення віку й статі ВРХ за результатами досліджень різних характеристик черепа ми застосували дисперсійний аналіз[1]. Нами досліджено можливість установлення віку та статі ВРХ за результатами вимірювань нелінійних і лінійних краніометричних, спектральних, рентгеноденситометричних та комп'ютерно-томографічних параметрів черепа ВРХ і його окремих ділянок. Ці дослідження є підставою для достовірного визначення віку та в окремих вікових діапазонах і статі ВРХ в експертній практиці. Проте існує необхідність у надійному статистичному обґрунтуванні достовірності й надійності результатів досліджень, що були проведені. Тому було застосовано метод двофакторного дисперсійного аналізу для встановлення сили впливу й достовірності впливу на результативну ознаку факторів – віку й статі тварини, а також випадкових факторів. Нами визначена сила впливу η (у %) кожного з двох факторів – віку та статі тварини на результати експериментів, а також достовірність впливу p за F-критерієм Фішера.

За результатами багатофакторного дисперсійного аналізу на визначення віку й статі ВРХ впливають: за лінійними краніометричними показниками – вік тварин (81–100 %, $p \le 0{,}001$*)*, стать (0–17 %, $p \le 0{,}001$*)* і випадкові фактори (0–6 %, $p \le 0{,}001$*)*; за результатами ІЧ-спектроскопічних досліджень – випадкові фактори (49–59 %), вік (36–50 %) і стать (1–4 %); за параметром Хаунсфілда (HU) – вік (82–96 %, $p \le 0{,}001$*)*, стать (1–16 %, $p \le 0{,}001$*)* і ви-

[1] *Плохинский Н. А.* Руководство по биометрии для зоотехников. М.: Колос, 1969. 256 с.

падкові фактори (0–2 %); за значеннями КТДП – вік (5–82 %, p≤0,01*)*, стать (2–89 %, *p* ≤ 0,001*)* і випадкові фактори (6–51 %).

Отже, на визначення віку й статі тварин за лінійними краніометричними показниками більшою мірою достовірно впливає вік тварин, а меншою – стать і випадкові фактори. Проте на результати спектроскопічних параметрів значною мірою впливають випадкові фактори і вік, а значно менше – стать. За параметром Хаунсфілда на визначення віку і статі ВРХ, більшою мірою, достовірно впливає вік тварин, значно менше – стать і випадкові фактори. На значення КТДП суттєво впливає вік ВРХ, стать і випадкові фактори.

Таким чином, найбільш інформативними методами визначення віку і статі ВРХ є краніометрія та комп'ютерна денситотомографія окремих ділянок черепа. Недостатня інформативність ІЧ-спектроскопії озолених кісток черепа та рентгенівської денситометрії свідчить про те, що в більшості випадків ці методи дослідження можуть бути залучені не як самостістійні, а як додаткові, поряд з іншими інформативними методами. Доведено, що між анатомічною цілісністю черепа, кількістю та складністю застосованих методів дослідження й рівнем точності визначення за ним віку та статі ВРХ існує прямий зв'язок. Це дало нам можливість запропонувати оптимальну схему проведення краніологічної експертизи.

Достовірність результатів досліджень суттєво підвищує регресійний і дискримінантний аналізи. Значна пошкодженість черепа ВРХ значно зменшує його діагностичну цінність, а, отже, обґрунтованість і доказовість експертизи, тому потребує залучення комплексу взаємодоповнюючих методів дослідження (таблиця).

Таблиця

Схема оптимізації краніологічних досліджень ВРХ залежно від їх анатомічного стану біологічного матеріалу

Методики дослідження	Стан кісткового матеріалу		
	анатомічно цілий	великі фрагменти	дрібні чи озолені фрагменти
Краніоскопія	+	+	–
Краніометрія			–
Рентгенографія	–		+
Рентгеноденситометрія	–		
ІЧ-спектроскопія	–	–	
Регресійний аналіз	+	+	+
Дискримінантний аналіз	+	+	+

Таким чином, теоретично обґрунтовано та експериментально доведено, що череп ВРХ молочного напряму продуктивності є високоінформативною частиною осьового скелета для визначення віку й статі тварин, а також розроблено способи діагностики за краніологічними критеріями на різних рівнях структурної організації в широкому віковому діапазоні – від народження до 10-ти років. За результатами відповідних вимірювань надійно визначається вік тварини з помилкою від 2 до 10 місяців.

КРИТЕРИИ ВОЗРАСТА И ПОЛА КРУПНОГО РОГАТОГО СКОТА МОЛОЧНОГО НАПРАВЛЕНИЯ ПРОДУКТИВНОСТИ ПО МОРФОЛОГИЧЕСКИМ ОСОБЕННОСТЯМ ЧЕРЕПА

Яценко И. В., Абузнайд К. Р. С., Богатко Н. М., Букалова Н. В., Сердюков Я. К., Балинян Т. Е., Буйкина М. А.

Исследованы морфологические особенности черепа крупного рогатого скота молочного направления продуктивности в зависимости от пола в широком возрастном диапазоне (от рождения до 10 лет). Установлено, что оценивание информативных количественных параметров черепа (краниометрических, рентгеноденситометрических, спектральных) и формализация его качественных признаков (краниоскопических, рентгеноморфологических) позволяет всесторонне, объективно и достоверно установить возраст крупного рогатого скота на основе обоснованного эталонно-тестового принципа. Последний является базой для компьютерной программы Skull Cattle, которая автоматизирует этот процесс, нивелирует ошибки во время обработки результатов исследований, повышает точность и объективность краниологических экспертиз.

Ключевые слова: череп, крупный рогатый скот, возрастная морфология, пол, краниологическая экспертиза.

CRITERIA OF AGE AND SEX OF CATTLE OF DAIRY DIRECTION ON MORPHOLOGICAL FEATURES OF SKULL

Yatsenko I. V., Abuznaid K. R. S., Bogatko N. M., Bukalova N. V., Serdiukov Ja. K., Balinyan T. E., Buikina M.A.

The article is devoted to the study of the morphological features of the skull of dairy cattle depending on the sex in a wide age range (from birth to 10 years) at the different levels of structural organization. It has been established that the assessment of the informative quantitative parameters of the skull (craniometric, roentgenodensitometric, spectral) and the formalization of its qualitative characteristics (cranioscopic, roentgenomorphological) allows to determine the age of the cattle comprehensively, objectively and trustworthy on the basis of the reference-test principle. The latter one is the basis for the computer program "Cattle Skull", which automatizes the developed methods of cattle age and sex determination by the skull and eliminates the errors during the processing of the research results, it improves the accuracy and objectivity of the craniological examinations. According to the results of the multifactorial dispersion analysis, to determine the age and sex of the cattle is influence: according to linear craniometric indices – the age of the

animals (81–100 %), sex (0–17 %) and random factors (0–6 %); according to the results of IR-spectroscopic research – random factors (49–59 %), age (36–50 %) and sex (1–4 %); by Hounsfield parameter (HU) – age (82–96 %), sex – (1–16 %) and random factors (0–2 %); according to computer tomographic and densitometric indices (CTDI) values – age (5–82 %), sex (2–89 %) and random factors (6–51 %). Osteological technology, in the basis of which there is laid consideration of the integrity of the skull, the quantity and complexity of applied methods of skull research, allows to determine the age of the dairy cattle by the qualitative and quantitative parameters of the skull from birth to the age of 10 years with an accuracy of 2–10 months.

Keywords: skull, cattle, age morphology, sex, craniological examination.

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ. ВИДАТНІ ОСОБИСТОСТІ

УДК 343.98:05

О. М. Клюєв, директор Харківського НДІСЕ, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України

ДО 100-РІЧЧЯ ВИДАТНОГО ВЧЕНОГО-КРИМІНАЛІСТА МИХАЙЛА ВАСИЛЬОВИЧА САЛТЕВСЬКОГО

Розглянуто творчий і життєвий шлях доктора юридичних наук, професора М. В. Салтевського (08.11.1917–23.08.2009) – видатного українського вченого-криміналіста, одного із засновників харківської експертної школи. Особливий акцент зроблено на його практичний внесок у розвиток судово-експертних досліджень Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса. Численні публікації вченого й донині не втратили своєї актуальності, залишаючись затребуваними вченими-криміналістами, судовими експертами-практиками, працівниками правоохоронних та інших структур. Наукова спадщина професора М. В. Салтевського багато в чому визначає сучасні напрями наукових досліджень у криміналістиці та судовій експертизі.

Ключові слова: видатний учений, криміналістика, судова експертиза, теорія криміналістичної ідентифікації, криміналістична тактика, криміналістична техніка, судова акустика.

У цьому році виповнилося 100 років від дня народження Михайла Васильовича Салтевського – видатного харків'янина, доктора юридичних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України, полковника внутрішньої служби у відставці, ветерана органів внутрішніх справ, провідного фахівця в галузі судової експертизи та криміналістики.

Михайло Васильович народився 8 листопада 1917 р. в селі Григорівка Венгеровського району Новосибірської області. Після закінчення середньої школи поступив у 1936 р. до Томського державного вчительського інституту на фізико-математичний факультет, який закінчив у 1940 р., та працював учителем у середній школі до 1942 р. Молодий учитель проявив значний інтерес до отримання нових знань, усі уроки він проводив із використанням технічного приладдя та передових на той час методик викладання.

Ішла війна, Михайло Васильович не міг у силу свого небайдужого характеру відсиджуватися в тилу, а тому в 1942 р. добровольцем пішов на захист Вітчизни, служив у розвідці, був командиром відділення. М. В. Салтевський брав участь у визволенні Варшави від фашистських загарбників,

© Клюєв О. М., 2017

а 24 квітня 1945 р. – у штурмі Берліну. Під час бойових дій він був неодноразово поранений. Батьківщина високо оцінила героїзм і мужність молодого захисника (адже на момент вступу до лав армії Михайлу Васильовичу було лише 25 років), нагородивши його 3-ма бойовими орденами та 17-ма медалями.

Після демобілізації в 1946 р. М. В. Салтевський переїжджає до Харкова й пов'язує свою долю з Харківським науково-дослідним інститутом судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса (далі – ХНДІСЕ). Із тієї пори судова експертиза та криміналістика стали невід'ємною частиною його життя й науково-дослідної діяльності. У тяжкі післявоєнні роки в ХНДІСЕ проводилися новітні експертні дослідження та впроваджувалися передові наукові методики, а тому знання Михайла Васильовича з фізики й математики отримали активного застосування. Молодий учений розумів, що для професії судового експерта важливим є розвиток спеціальних знань, заснованих на їх інтеграції у сферу судової експертизи та криміналістики. Саме тому М. В. Салтевський приймає рішення отримати ще й вищу юридичну освіту. Із цією метою в 1948 р. він починає навчання в Харківському юридичному інституті (нині – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого), який із відзнакою закінчив у 1951 р. (без відриву від роботи в ХНДІСЕ).

Теоретичні та практичні досягнення М. В. Салтевського були високо оцінені керівництвом інституту: у 1948 р. його призначають на посаду старшого наукового співробітника, а з 1953 по 1962 р. Михайло Васильович завідує відділом фотографічних і фізичних досліджень речових доказів ХНДІСЕ. За час роботи в інституті М. В. Салтевський проявив себе талановитим експертом і науковцем, його активна життєва позиція реалізувалася в особистому виконанні значної кількості особливо складних і неординарних експертиз, підготовці багатьох публікацій і винахідництві (три авторських свідоцтва на винаходи, новий метод вимірювальної фотографії, удосконалення конструкції судово-метричного фотоапарата ФСМ-1 – це далеко не всі здобутки М. В. Салтевського на стезі інтелектуальної власності вченого).

Як досвідчений судовий експерт М. В. Салтевський брав участь в оглядах місць подій, слідчих експериментах, судових засіданнях. Кожна із цих дій проводилася із творчим натхненням і відповідальністю. Він успішно поєднував наукову, методичну та експертну роботи, надаючи допомогу співробітникам органів внутрішніх справ, прокуратури, суду. Лекційна робота Михайла Васильовича завжди супроводжувалася неабияким інтересом слухачів та індивідуальним підходом до викладення матеріалу. За час його керівництва відділ суттєво покращив показники роботи. Постійні узагальнення експертної практики, аналіз результатів роботи лягли в основу підготовки великої кількості науково-аналітичних оглядів і довідок із експертної роботи, що дозволяло виробляти новітні підходи до її здійснення. За зразкове виконання службових обов'язків, плідну наукову діяльність М. В. Салтевський неодноразово відзначався Міністерством юстиції України, адміністрацією установи.

1956 р. став знаменним у наукових досягненнях М. В. Салтевського – він захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за темою «Криміналістичне дослідження замків і пломб у судовій експертизі». Одним із перших у криміналістиці Михайло Васильович узагальнив актуальні на той час методичні підходи до вирішення експертних завдань, проаналізував типові способи зламу замків і розкриття пломб, розробив новітню методику проведення судових експертиз із конкретними рекомендаціями щодо виявлення й дослідження різноманітних слідів утручання в запираючі та контролюючі пристрої. Завдяки отриманим результатам, стало можливим вирішення завдань, які до того викликали труднощі у формулюванні категоричних висновків судових експертів. Новаторські методики, створені М. В. Салтевським, стали базовими під час проведення криміналістичних судових експертиз. У 1957 р. М. В. Салтевському присвоєно вчене звання старшого наукового співробітника за спеціальністю «Криміналістика».

Свій величезний практичний досвід Михайло Васильович передавав студентам, викладаючи криміналістику в Харківському юридичному інституті: із 1962 р. він працює доцентом, а з 1965 р. – в. о. начальника кафедри криміналістики цього вищого навчального закладу.

1969 р. ознаменований захистом М. В. Салтевським дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за темою «Теоретичні основи встановлення групової належності в судовій експертизі (методологічні та правові проблеми)». Це наукове дослідження набуло важливого значення для подальшого розвитку криміналістичного вчення – теорії криміналістичної ідентифікації. У дисертації, серед інших питань, ним розглянуті теоретичні основи встановлення групової належності як окремо-наукового метода, форма та логічна побудова експертного висновку про групову належність як джерела доказів, наукова класифікація матеріальних об'єктів, стосовно яких установлюється групова належність чи тотожність тощо[1]. Необхідно зазначити, що запропоновані Михайлом Васильовичем новаторські ідеї й висновки з питань криміналістики та судової експертизи вимагали від науковця сміливості й неординарного підходу до їх викладення. Робота піддавалася критиці незгодних, але з часом усе стало на свої місця, довівши наукову прозорливість і силу передбачення М. В. Салтевського, переконливість його наукових аргументів та аналітичну беззаперечність висновків. Його робота слугує фундаментом для подальших наукових пошуків у сфері встановлення групової належності в судовій експертизі та криміналістиці, являє собою взірець наукової ерудиції її автора, адже саме М. В. Салтевський є одним із фундаторів напряму широкого використання в судочинстві досягнень різних галузей науки й техніки, упровадження в судову експертизу комп'ютерних технологій і статистичного аналізу.

[1] *Корж В. П., Лысов Н. Н.* Михаил Васильевич Салтевский, доктор юридических наук, профессор, заслуженный деятель науки и техники Украины. Сучасні проблеми, тенденції і перспективи розвитку криміналістики та судової експертизи: матеріали наук.-практ. конф. Харків: Вид-во ХНУВС, 2007. С. 14.

Активна діяльність Михайла Васильовича з підготовки наукових кадрів вищої кваліфікації, наукові праці, опубліковані після захисту докторської дисертації, стали підґрунтям для присвоєння йому в 1972 р. вченого звання професора зі спеціальності «Криміналістика».

Беззаперечні досягнення вченого, його авторитет серед наукової спільноти криміналістів і судових експертів, сформували подальший напрям професійної діяльності вченого – Михайло Васильович очолює в 1970–1988 рр. кафедру криміналістики Київської вищої школи МВС УРСР (нині – Національна академія внутрішніх справ). На цій посаді М. В. Салтевський зарекомендував себе як здібний організатор, талановитий дослідник, обдарований педагог. Саме в цей період він активно займається проблемами криміналістичної фоноскопії та одорології. Наукові праці Михайла Васильовича із цих питань набули великого значення для розроблення основ цих галузей спеціальних знань.

У 1988 р. М. В. Салтевський знов повертається до Харкова та стає професором кафедри криміналістики Харківського юридичного інституту, де він працював до 2003 р. У цей період талант М. В. Салтевського проявився у багатьох напрямах діяльності. Зокрема, в 1996 р. він очолює лабораторію «Використання досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності Академії правових наук України (нині – Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса Національної академії правових наук України). Із 1999 по 2003 р. Михайло Васильович працює головним науковим співробітником цього інституту. Під його науковим керівництвом у лабораторії проводилося розв'язання проблем, пов'язаних із використанням досягнень науки й техніки в боротьбі зі злочинністю, насамперед із тяжкими злочинами: замовними вбивствами, злочинами терористичної спрямованості, викраданням людей, у тому числі й дітей. За результатами досліджень розроблена концепція та структура науково-прикладної програми, що дозволила узагальнити слідчу й судову практику в різних регіонах України, обґрунтувати залежність між певними параметрами криміналістичної характеристики неочевидних убивств, створити банк даних і розробити інформаційно-аналітичну систему «Справа»[1].

М. В. Салтевський керував та безпосередньо брав участь у розробленні методів і засобів дослідження мовленнєвих сигналів людини для подальшої ідентифікації особи мовця та встановлення її психофізіологічних характеристик; займався питаннями систематизації ознак зовнішності людини, теоретичними та практичними питаннями відтворення ознак зовнішності злочинця за допомогою комп'ютерних програм, використовуючи показання свідків; запропонував нові методики проведення судово-фоноскопічної експертизи за обмеженими відрізками мовлення. У 1998 р. в інституті було організовано лабораторію, співробітники якої займалися проведенням судово-фоноскопічних експертиз[2]. Під час роботи в інституті М. В. Салтев-

[1] *Корж В. П., Лысов Н. Н.* Зазнач. твір. С. 14.
[2] *Там само*. С. 15.

ський приділив свою увагу й створенню курсу лекцій із криміналістичної техніки, розробленню криміналістичної характеристики способів учинення злочинів у сфері кредитно-фінансових операцій та ін.

За переконанням Михайла Васильовича, тільки ґрунтовне підготовлені співробітники правоохоронних органів можуть нестандартно мислити та ефективно розкривати й розслідувати злочини. Реалізуючи своє прагнення до вдосконалення процесу навчання, у 2003 р. Михайло Васильович стає професором кафедри криміналістики та судової медицини Харківського національного університету внутрішніх справ. Він власним прикладом надихає молодь на оволодіння новими знаннями. Не було жодного байдужого слухача лекцій і практичних занять, які проводив професор, про що із захопленням розповідають його учні.

Ґрунтовні теоретичні та практичні знання, багатий педагогічний досвід і значний внесок ученого в процеси формування вітчизняної й світової криміналістики та судової експертизи високо оцінені державою. Зокрема, М. В. Салтевському було присвоєно почесне звання «Заслужений діяч науки і техніки України» (1998). Він лауреат премії Фонду юридичної науки академіка права В. В. Сташиса (2002), Відмінник освіти України тощо.

За довгі роки плідної наукової, експертної та педагогічної роботи Михайло Васильович підготував фундаментальні наукові праці, які й дотепер користуються незмінним попитом у криміналістів, судових експертів, аспірантів, викладачів, студентів. Серед них: «Ідентифікація й установлення групової належності» (1965); «Вимірювальна фотозйомка в слідчий практиці» (у співавторстві, 1975); «Криміналістична одорологія» (1976); «Збирання криміналістичної інформації технічними способами на попередньому слідстві» (1980); «Використання запахових слідів для розкриття та розслідування злочинів» (1982), «Криміналістична фотографія, кінематографія і відеозапис в правоохоронній діяльності» (1993); «Досвід використання фотороботів у розшуковій і слідчий практиці» (у співавторстві, 1998); «Криміналістика та криміналістична техніка» (1998), «Використання слідів мережі Інтернет у розкритті економічних злочинів» (у співавторстві, 1999), «Основи методики розслідування легалізації грошових коштів, що нажиті злочинно» (2000), «Криміналістика (підручник для вишів» (1999, 2001, 2005 рр.) та багато ін. Загалом, М. В. Салтевський є автором понад 300 наукових робіт у різних галузях криміналістики й судової експертизи, серед яких 10 монографій, 4 підручника, 15 навчальних посібників, наукових статей, доповідей на міжнародних науково-практичних конференціях та ін.

Особливо слід відмітити підручники М. В. Салтевського, у яких використано результати розроблень теоретичних положень і досвіду практичної криміналістики, утілені новітні погляди на її сутність як навчальної дисципліни. Ми розділяємо думки науковців про те, що підручники, які Михайло Васильович підготував для викладачів, студентів і ад'юнктів вищих навчальних закладів, містять матеріали, що потребують переосмислення, трансформації та використання в нових умовах дійсності. У них розкриваються основні положення з криміналістики, запропоновані засоби діяльності працівників правоохоронних органів і судів набули технічної акцентуації; засоби комп'ютеризації стали реальним знаряддям удосконалення інтелек-

туальної роботи зі збирання, дослідження та оцінювання джерел інформації й доказування. У цих роботах значне місце відводиться функціям сучасних технічних засобів, прийомам, способам їх застосування в польових умовах діяльності органів дізнання та слідства[1]. У них проглядається новаторське викладення найважливіших криміналістичних понять, в основу яких покладено інформаційно-діяльнісний підхід. Його сутність полягає в розгляді діяльності слідчого в специфічному інформаційному середовищі, де подія, що розслідується, повинна аналізуватися з моменту її виникнення, розвитку і її відображення в навколишньому середовищі[2].

М. В. Салтевський багато часу й зусиль приділяв роботі з молодими науковцями, передаючи їм свої знання та величезний досвід. Під його науковим керівництвом було підготовлено й успішно захищено 5 докторських і понад 40 кандидатських дисертацій. Учні Михайла Васильовича гідно продовжують розпочату ним справу. Нажаль, плідна наукова, педагогічна та організаційна діяльність ученого обірвалася. Михайло Васильович пішов із життя 23 серпня 2009 р., не завершивши всього задуманого.

Професором М. В. Салтевським створено наукову школу однодумців, які плідно розробляють питання теорії ідентифікації, криміналістичної техніки та інші, підняті ним пласти різних видів судових експертиз. Судові експерти та науковці Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса вважають за велику честь належати до послідовників наукової школи Михайла Васильовича Салтевського та шанують пам'ять свого вчителя.

К 100-ЛЕТИЮ ВЫДАЮЩЕГОСЯ УЧЕНОГО-КРИМИНАЛИСТА МИХАИЛА ВАСИЛЬЕВИЧА САЛТЕВСКОГО

Клюев А. Н.

Рассмотрен творческий и жизненный путь доктора юридических наук, профессора М. В. Салтевского (08.11.1917–23.08.2009) – выдающегося украинского ученого-криминалиста, одного из основателей харьковской экспертной школы. Особый акцент сделан на его практический вклад в развитие судебно-экспертных исследований Харьковского научно-исследовательского института судебных экспертиз им. Засл. проф. Н. С. Бокариуса. Многочисленные публикации ученого и по сей день не потеряли своей актуальности, оставаясь затребованными учеными-криминалистами, судебными экспертами-практиками, работниками правоохранительных и других структур. Научное наследие профессора М. В. Салтевского во многом определяет современные направления научных исследований в криминалистике и судебной экспертизе.

Ключевые слова: выдающийся ученый, криминалистика, судебная экспертиза, теория криминалистической идентификации, криминалистическая тактика, криминалистическая техника, судебная акустика.

---

[1] *Клименко Н. І.* Піввіковий досвід наукової і педагогічної роботи. *Сучасні проблеми, тенденції і перспективи розвитку криміналістики та судової експертизи*: матеріали наук.-практ. конф. Харків: Вид-во ХНУВС, 2007. С. 16.

[2] Михаил Васильевич Салтевский: к 90-ю со дня рождения: библиограф. указат./ сост.: Т. В. Гальченко, Ж. П. Корнева, Т. И. Колесниченко. Харків, 2007. С. 5.

TO 100 ANNIVERSARY OF OUTSTANDING SCIENTIST-CRIMINALIST MIKHAIL VASILYEVICH SALTEVSKYI

Kliuiev O. M.

The paper describes creative and life path of Doctor of Law, Professor M. V. Saltevskyi (08.11.1917–23.08.2009) – an outstanding Ukrainian scientist-criminalist, one of the founders of the Kharkiv forensic science school. The paper focuses on the practical contribution of M. V. Saltevskyi to the development of forensic studies of the Kharkiv Research Institute of Forensic Examinations. During his work at the Institute, he proved himself to be a talented expert and scientist; his active life position was realized in the personal execution of a considerable number of complex and unusual examinations, in the preparation of publications and inventions (three author's certificates on inventions, new methods of measuring photography and identification of sound recording devices, improvement of forensic metric camera FSM-1 construction, etc.). As an experienced forensic expert, M. V. Saltevskyi participated in the inspections of places of incidents, investigative experiments, court sessions. Each of these events was conducted with creative inspiration and responsibility. He successfully combined scientific, methodical and expert work, assisting employees of law enforcement agencies, prosecution offices, courts. The powerful contribution of professor M. V. Saltevskyi to development of the general theory of criminalistics, the theory criminalistic identification, separate criminalistic theories, criminalistic technics, criminalistic tactics and methods of investigation of separate kinds of crimes. The brightest pages of formation and development criminalistics in Ukraine and far behind its limits are connected with his name. Numerous publications of the scientist have not lost their actuality to this day, still being in demand by criminalistic scientists, forensic experts-practitioners, employees of law enforcement bodies and other institutions. The scientific heritage of Professor M. V. Saltevskyi largely determines the current trends of the scientific research in the Criminalistics and Forensic Expertise.

Keywords: outstanding scientist, Criminalistics, forensic examination, criminalistic identification theory, criminalistic tactics, criminalistic technics, forensic acoustics.

УДК 343.982

***В. М. Шевчук**, професор кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України*

ВПЛИВ НАУКОВИХ ІДЕЙ ПРОФЕСОРА М. В. САЛТЕВСЬКОГО НА РОЗВИТОК СУЧАСНОЇ КРИМІНАЛІСТИКИ ТА СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

Розглянуто життєвий шлях, наукову, викладацьку, судово-експертну та громадську діяльність загальновідомого як в Україні, так і за кордоном професора М. В. Салтевського, видатного вченого минулого століття й наукової сучасності. Досліджено вплив його наукових ідей на розвиток криміналістики та судової експертизи. Висвітлено діяльність відомого науковця як одного із фундаторів вітчизняної криміналістичної науки, за-

© Шевчук В. М., 2017

сновника наукової школи в криміналістиці, прослідковано широту діапазону та коло його професійних, наукових інтересів як талановитого дослідника, новатора й генератора наукових ідей. Досліджено його вагомий внесок у розвиток загальної теорії криміналістики, теорії криміналістичної ідентифікації, окремих криміналістичних теорій, криміналістичної техніки, криміналістичної тактики та методики розслідування окремих видів злочинів. Проаналізовано наукові праці вченого і його вплив на становлення й розвиток сучасної криміналістики та судової експертизи.

Ключові слова: криміналістична наука, судова експертиза, професор М. В. Салтевський, один із засновників наукової школи в криміналістиці, криміналістична акустика.

8 листопада 2017 р. виповнилося 100 років від дня народження доктора юридичних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України, провідного фахівця в галузі криміналістики та судової експертизи Михайла Васильовича Салтевського.

Професор М. В. Салтевський є одним із фундаторів криміналістичної науки, новатором і генератором наукових ідей. Становлення й розвиток криміналістики в Україні та колишньому СРСР тісно пов'язані з ім'ям видатного науковця-криміналіста. Слід зауважити, що у формування кожного розділу криміналістики Михайло Васильович зробив свій вагомий науковий внесок. У зв'язку з цим слушним є висловлювання патріарха криміналістики Р. С. Бєлкіна стосовно того, що М. В. Салтевський безперечно є одним із провідних криміналістів як України, так і держав пострадянського простору, ураховуючи величезний внесок науковця у розвиток криміналістичної науки[1].

Видатний учений-криміналіст, славетний педагог, мудрий учитель і наставник, прекрасна людина й надійний друг пройшов непростий, проте яскравий і цікавий життєвий шлях, поєднуючи любов до родини, людей і життя, наукову принциповість, професіоналізм, педагогічну майстерність високого рівня та безліч інших талантів і якостей. Можна пригадати слова Йоганна Вольфганга фон Ґете, що спогади про чудових людей породжують у нас дух роздумів. Вони виникають перед нами, як заповіти всіх поколінь.

М. В. Салтевський народився 8 листопада 1917 р. у селі Григорівка Новосибірської області. Після закінчення школи навчався в медичному технікумі в м. Томськ. У 1936 р. поступив на фізико-математичний факультет Томського державного вчительського інституту, який успішно закінчив у 1940 р. До війни працював у середній школі вчителем фізики та математики.

У червні 1942 р. Михайло Васильович добровольцем пішов на захист Вітчизни – рядовим 104-го Запасного стрілецького полку 39-ї Запасної бригади Сибірського військового округу. У липні 1942 р. старший сержант

[1] *Белкин Р. С.* История отечественной криминалистики. М.: НОРМА, 1999. С. 377.

М. В. Салтевський був направлений на фронт як командир відділення артилерійської розвідки 91-го Окремого артилерійсько-кулеметного батальйону в 16-й укріпрайон під Ленінградом. Михайло Васильович у складі Ленінградського, 2-го та 1-го Білоруських фронтів бере участь у проведенні ряду бойових операцій, форсуванні річок Нарва, Вісла, Одер. Він безпосередньо брав участь у звільненні Варшави, штурмував Берлін.

Михайло Васильович Салтевський нагороджений 14-ма державними нагородами, у тому числі орденами «Червоної зірки», «Вітчизняної війни» II ступеня, «За мужність», а також медалями «За відвагу», «За оборону Ленінграда», «За звільнення Варшави», «За взяття Берліну», «За перемогу над Німеччиною», ювілейними медалями у зв'язку з Перемогою у Великій Вітчизняній війні.

Після війни колишній розвідник, фронтовик Михайло Васильович Салтевський приїздить до Харкова та присвячує себе відповідальній і складній роботі судового експерта, пройшовши шлях від наукового співробітника до завідувача лабораторії Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса (ХНДІСЕ). У 1948 р. М. В. Салтевський вступив і в 1951 р. закінчив Харківський юридичний інститут. Близько десяти років він очолював у ХНДІСЕ відділ фото-фізичних досліджень, є автором декількох винаходів. За час роботи в інституті він особисто проводив особливо складні судові експертизи, безпосередньо брав участь в оглядах місць подій, слідчих експериментах, судових засіданнях, успішно поєднував наукову, навчально-методичну та експертну роботу, надавав допомогу практичним працівникам.

Першим важливим кроком у науковій біографії М. В. Салтевського стала дисертаційна робота «Криміналістичне дослідження замків і пломб у судовій експертизі» (Харків, 1956). Творчий потенціал, працьовитість і цілеспрямованість дозволили йому під керівництвом видатного вітчизняного криміналіста В. П. Колмакова в 1956 р. блискуче захистити дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук[1], і в 1957 р. йому було вже присвоєно вчене звання старшого наукового співробітника.

Із 1962 по 1971 р. науково-педагогічна діяльність М. В. Салтевського пов'язана з кафедрою криміналістики Харківського юридичного інституту, де він працював доцентом (1962), виконував обов'язки завідувача кафедри (1965), працював професором кафедри криміналістики. У 1970 р. успішно захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за темою «Теоретичні основи встановлення групової належності в судовій експертизі (методологічні та правові проблеми)»[2]. Із 1971 по 1979 р. – завідувач кафедри криміналістики Київської вищої школи МВС СРСР, а з 1979 по 1988 р. Михайло Васильович продовжив працювати на цій самій

[1] *Салтевский М. В.* Криминалистическая экспертиза замков и пломб в судебной экспертизе: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Харьков, 1956. 13 с.

[2] *Його ж.* Теоретические основы установления групповой принадлежности в судебной экспертизе (методологические и правовые проблемы): автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика, судебная экспертиза». Харьков, 1969. 40 с.

кафедрі професором (тоді ж йому було присвоєно звання полковника внутрішньої служби Міністерства внутрішніх справ СРСР).

Із 1988 по 1996 р. М. В. Салтевський працював професором кафедри криміналістики Харківського юридичного інституту (нині – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого). У 1996 р. він очолив лабораторію «Використання досягнень науки і техніки у боротьбі із злочинністю» Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності Академії правових наук України. У 1998 р. М. В. Салтевському було присвоєно почесне звання «Заслужений діяч науки і техніки України». Із 2003 по 2006 р. Михайло Васильович – професор кафедри криміналістики Національного університету внутрішніх справ України (м. Харків), а з 2006 по 2009 р. – професор кафедри кримінально-правових дисциплін Харківського економіко-правового університету.

Відповідальне ставлення до своїх обов'язків, сувора внутрішня дисципліна, напружена творча діяльність допомогли М. В. Салтевському, від природи обдарованій людині, стати видатним ученим, присвятивши своє життя науково-педагогічній і практичній діяльності, інтереси якого були звернені до вирішення важливих наукових проблем криміналістики, судової експертизи та кримінального процесу.

Вагомим є внесок професора М. В. Салтевського в розвиток загальної теорії криміналістики, теорії криміналістичної ідентифікації, окремих криміналістичних теорій, криміналістичної техніки, криміналістичної тактики та методики розслідування окремих видів злочинів. Цей неповний перелік основних питань показує спрямованість його наукових інтересів на розроблення найважливіших розділів криміналістики й судової експертизи. М. В. Салтевський є одним із фундаторів вітчизняної криміналістичної науки. Із його ім'ям пов'язані найяскравіші сторінки становлення й розвитку криміналістики в Україні та далеко за її межами.

У криміналістиці особливий науковий інтерес у 60–70-ті рр. XX ст. набувають наукові дослідження загальних і окремих питань теорії криміналістичної ідентифікації. Саме цій проблематиці М. В. Салтевський спеціально присвячує свою докторську дисертацію. Актуальність такого напряму наукових досліджень на той час була очевидною й обумовлювалася декількома чинниками. По-перше, теорія криміналістичної ідентифікації історично стала першою окремою криміналістичної теорією, яка виступала не як сума окремих теоретичних побудов, а як систематизоване знання, як упорядкована система понять. Така систематизація відкривала перспективи подальших наукових досліджень. По-друге, у міру формування цієї теорії ставала дедалі очевиднішою її важлива методологічна роль у криміналістиці та її практична значущість[1]. Сутність ідентифікації М. В. Салтевський розглядає у світлі теорії інформації, указуючи, що вона полягає у встановленні тотожності шляхом збирання й оцінювання інформації, кількість і якість якої є мірою надійності ідентифікації. Він доводить, що криміна-

[1] *Салтевский М. В*. Объекты идентификации и установления групповой принадлежности. *Криминалистика и судебная экспертиза*. Киев, 1965. Вып. 2. С. 92–98.

лістична ідентифікація – це специфічний метод, що дозволяє виконувати вузькі ідентифікаційні завдання, сутність яких зводиться до встановлення тотожності конкретного об'єкта, що має стійку зовнішню форму[1]. Тому докторську дисертацію М. В. Салтевського й низку робіт, присвячених дослідженню теорії криміналістичної ідентифікації, слід віднести до наукових досліджень, які мають загальнотеоретичне та методологічне значення для криміналістики.

У зв'язку зі значним зростанням теоретичних досліджень із криміналістики й розширенням використання її досягнень у боротьбі зі злочинністю в 60–70-ті рр. XX ст. виникла необхідність більш глибокого дослідження природи, предмета, системи та інших вихідних положень криміналістичної науки. Значний внесок у вирішення таких складних наукових завдань було зроблено професором М. В. Салтевським. Починаючи з 1970 р., Михайло Васильович підготував і видав цикл робіт, присвячених дослідженню комплексу проблем сучасної методології й теорії криміналістики, у яких він із позицій методології науки та теорії наукознавства, з урахуванням результатів аналізу великої кількості літературних джерел вітчизняних і зарубіжних авторів, а також спираючись на дані судово-слідчої практики, зробив суттєвий внесок у розроблення цілісної концепції загальної теорії криміналістики та окремих криміналістичних теорій[2].

Наукові праці професора М. В. Салтевського, його найважливіші висновки про загальну теорію криміналістики та окремі криміналістичні теорії, завдання, принципи, закони, методи, систематику та інші основоположні категорії криміналістичного наукового знання суттєво уточнили уявлення про предмет криміналістики та відкрили ряд нових напрямів у її розвитку.

Вагомим є внесок професора М. В. Салтевського в розвиток окремих галузей криміналістичної техніки, зокрема, судової фотографії, одорології,

---

[1] *Салтевский М. В*. Идентификация и информация. *Правоведение*. 1965. № 3. С. 84–90.

[2] *Салтевский М. В*. О некоторых методологических проблемах науки криминалистики. *Труды Киев. высш. шк. МВД СССР*. 1972. Вып. 6. С. 202–212; *Його ж*. Методологические проблемы измерения в доказывании: материалы теорет. конф. по итогам науч.-исслед. работы проф.-преподавательского состава за 1972 г. / Киев. высш. шк. МВД СССР им. Ф. Э. Дзержинского. Киев, 1973. С. 93–102; *Його ж*. Основы общей теории советской криминалистики. *Методологические основы науки криминалистики. Криминалистическая техника*: учеб. пособие/В. Г. Лукашевич, Н. К. Кузьменко, М. В. Салтевский и др.; под ред. М. В. Салтевского; Киев. высш. шк. МВД СССР им. Ф. Э. Дзержинского. Киев, 1985. С. 9–11; *Його ж*. Предмет, система и задачи советской криминалистики. Криминалистика в системе научного знания. Там само. С. 5–9; *Його ж*. Методологические основы науки криминалистики. *Специализированный курс криминалистики*: учеб. для слушателей вузов МВД СССР, обучающихся на базе сред. спец. юрид. образования / В. П. Бахин, Р. С. Белкин, П. Д. Биленчук и др.; отв. ред. М. В. Салтевский; Киев. высш. шк. МВД СССР им. Ф. Э. Дзержинского. Киев, 1987. С. 18–39; *Його ж*. Методологічні засади криміналістики. Криміналістика (у сучасному викладі): підруч. для вищ. навч. закл. Київ: Кондор, 2005. С. 14–54.

судової акустики, слідознавства, у цих напрямах наукових досліджень Михайло Васильович був піонером серед вітчизняних криміналістів. Він розробив прийоми вимірювальної фотозйомки, стояв біля витоків зародження криміналістичної одорології та акустики, розвивав нові методики дослідження доказів, криміналістичного дослідження електронних документів, комп'ютерних засобів, нових інформаційних технологій у криміналістиці[1] та ін. Серед наукових праць в означених наукових напрямах слід назвати такі: «Измерительная фотосъемка в следственной практике» (1975); «Криминалистическая одорология. Работа с запаховыми следами» (1976); «Следы человека и приемы использования их для получения информации техническими средствами на предварительном следствии» (1980); «Криминалистическая идентификация диктора по характеристикам речевого сигнала» (1984); «Судебно-фонетическая экспертиза и ее современные возможности» (1990); «Звуковые следы – новое средство доказывания по уголовным делам» (1990); «Теория и практика использования следов памяти (идеальных отображений) в расследовании преступлений» (1991, у співавт.); «Запаховые следы в следственной практике» (1991); «Криминалистическая фотография, кинематография и видеозапись в правоохранительной деятельности» (1993, у співавт.); «Судова акустична експертиза: поняття, об'єкти, підготовка матеріалів» (1998); «Проблемы метрологического обеспечения криминалистического исследования магнитных сигналограмм» (1999); «Криміналістична фотографія та відеозапис: основи методики викладання» (2007, у співавт.) та ін. Ці наукові напрями були конкретизовані та розвинуті в кандидатських та докторських дисертаціях його учнів.

Особливу увагу професор М. В. Салтевський приділяв дослідженням новітніх перспективних напрямів криміналістичної техніки, судової експертизи, теорії доказів у кримінально-процесуальному та інформаційному праві, комп'ютерної інформації – «Осмотр компьютерных средств на месте происшествия» (1999); «Основи методики розслідування злочинів, скоєних з використанням ЕОМ» (2000); «Информационные отношения и проблемы их правового регулирования» (2002), «Электронные документы в современной теории доказательств» (2003), актуальним проблемам дослідження інструментальної детекції вербальної інформації в судовій практиці – «Проблемы инструментальной детекции вербальной информации» (2008) та ін.

Професор М. В. Салтевський публікує низку підручників, у яких узагальнено більше ніж піввіковий досвід як практичної, так і наукової його діяльності, що дало змогу викласти нові погляди на сутність криміналістики як навчальної дисципліни: «Криминалистика в современном изложении юристов» (1997); «Криміналістика» (ч. 1, 1999); «Криміналістика» (ч. 2, 2001); «Криміналістика (у сучасному викладі)» (2005) та ін. У цих роботах

[1] *Салтевський М. В.* Проблеми інструментальної детекції вербальної інформації в судовій експертизі. *Вчені зап. Таврій. нац. ун-ту ім. В. І. Вернадського*. Серія: Юридичні науки. 2009. Т. 22(61). № 2. С. 307–312.

і деяких інших спостерігається перехід від традиційного висвітлення сутності змісту криміналістики до інформаційно-діяльнісного, за яким події, явища й процеси розглядаються з позиції того, як усе виникло, розвивалося, відобразилося в матеріальному середовищі, які джерела інформації сформувалися і як необхідно діяти професіоналу при запобіганні, виявленні, розкритті й розслідуванні сучасних злочинів у сформованому інформаційному полі. Інформаційно-діяльнісний підхід пронизує всі роботи й це правильний науковий шлях, тому що він є найбільш наближеним до реалій життя, тобто цією моделлю зроблений ще один значний крок до зближення теорії й практики, що само по собі має важливе значення. Р. С. Бєлкін підручник М. В. Салтевського «Криминалистика в современном изложении юристов» (1997) назвав «оригінальною роботою в криміналістиці»[1].

Певний науковий інтерес мають пропозиції професора М. В. Салтевського щодо розширення рамок традиційної системи науки криміналістики й уведення в її систему нових елементів. Як зазначає Михайло Васильович, останнім часом спостерігається тенденція до зростання обсягу сучасних криміналістичних знань, тому із розвитком науки удосконалюється і її система. Крім того, аналіз накопичених сучасною криміналістикою знань показав, що функції, які вона виконує, не вміщуються в рамки традиційної системи. Зважаючи на це М. В. Салтевський до основних розділів системи – методології науки криміналістики, криміналістичної техніки, криміналістичної тактики та криміналістичної методики пропонує ввести новий самостійний елемент – криміналістичне слідознавство. На його думку, це розділ криміналістики, у якому досліджуються сліди-відображення, механізм їх утворення, методи й засоби виявлення, фіксації, дослідження та використання в розкритті злочинів. Слідознавство досліджує всі сліди-відображення, які утворюються внаслідок усіх форм взаємозв'язку (психічного, механічного, хімічного, фізичного та біологічного) матеріальних тіл живої і неживої природи. Тому слідознавство включає трасологію як учення про слідоутворення тільки слідів-відображень, котрі копіюють зовнішню форму й побудову твердого взаємодіючого об'єкта. Структуру слідознавства, на думку М. В. Салтевського, становлять учення про сліди: джерела криміналістичної інформації, механізм слідоутворення, сліди людини – зовнішності, рук, ніг, шкірного покриву, обличчя, зубів, звукового мовлення, рухових навичок, слідів пам'яті – суб'єктивних образів, сліди засобів учинення злочину; учення про документалістику – ознаки та властивості письма людини й машинопису, їх дослідження та використання в розкритті злочинів[2].

Заслуговує на увагу при дослідженні системи криміналістики й інший підхід науковця, пов'язаний із більш поглибленою деталізацією та розширенням елементів такої системи. Так, М. В. Салтевський указував, що сучасний розвиток криміналістики та інформаційно-діяльнісний підхід до-

[1] *Белкин Р. С.* История отечественной криминалистики. М.: НОРМА, 1999. С. 377.

[2] *Салтевський М. В.* Криміналістика: підручник: у 2 ч. Харків: Консум, Основа, 1999. Ч. 1. С. 9–11.

зволяють уявити систему науки криміналістики у вигляді шести блоків (розділів, частин): 1) методологічні основи криміналістики; 2) механізм учинення злочину й виникнення криміналістичної інформації; 3) джерела криміналістичної інформації; 4) засоби та методи збирання й подання криміналістичної інформації при розслідуванні злочинів; 5) криміналістична тактика; 6) криміналістична методика розслідування окремих видів злочинів[1].

Істотними є напрацювання М. В. Салтевського в криміналістичній тактиці, зокрема щодо дослідження тактичних засобів слідчої діяльності, розроблення тактичних прийомів проведення окремих слідчих (розшукових) дій, етичних засад тактики слідчих (розшукових) дій. Цій проблематиці присвячені такі праці, як «К вопросу о содержании общих положений криминалистической тактики и методики расследования» (1976); «Этические аспекты тактики следственных действий» (1978); «Предварительное следствие: проблемы совершенствования тактических приемов и процессуальных форм собирания доказательственной информации» (1981); «Проблемы классификации источников информации и следственных действий в криминалистической тактике» (1984); «Значение версии специалиста в раскрытии квартирных краж по "горячим" следам» (1984, у співавт.); «Учение о криминалистической версии и планировании» (1987); «Проблеми спілкування в криміналістичній тактиці» (1998); «Средства криминалистической тактики (методологический аспект)» (1998) та ін.

М. В. Салтевський низку робіт присвячує дослідженю тактичних операцій у системі засобів криміналістичної тактики. Так, на його думку тактична операція поряд із тактичною комбінацією є різновидами тактико-криміналістичних комплексів. Вони є відносно новими, специфічними діяльністними категоріями, що розкривають функціональний бік комплексних засобів криміналістичної тактики. Тактична комбінація й тактична операція – динамічні категорії, сутністю яких є система процесуальних і непроцесуальних дій (заходів), взаємодія та вплив. Незважаючи на суто зовнішню схожість, вони є самостійними тактичними засобами, а їх розмежування відбувається на основі певних критеріїв. На його думку, операція й комбінація – це специфічні системи пізнавальних засобів криміналістичної тактики, що мають цільову впорядкованість для вирішення завдань, які виникають у процесі розслідування. Крім цього, тактична операція й тактична комбінація характеризуються однаковою властивістю цілісності, тобто повне досягнення мети можливе тільки при реалізації функцій усіх елементів системи[2]. Проте пізніше він зазначав, що тактична операція є сукупністю різнорідних тактичних засобів: слідчих, оперативних і організаційних, об'єднаних єдиною метою вирішення тактичного завдання. Відмінність цих засобів полягає в складності елементів. У тактичній операції

[1] *Салтевський М. В.* Криминалистика в современном изложении юристов: учеб.-практ. пособие. Харьков: Рубикон, 1997. С. 21–30.

[2] *Його ж.* Криміналістика: підручник: у 2 ч. Харків: Консум, 2001. Ч. 2. С. 78–84.

елементами є слідчі дії, оперативно-розшукові процедури, організаційні заходи, тобто різнопорядкові тактичні засоби. Структура тактичної комбінації охоплює систему однопорядкових заходів, в основному прийомів криміналістичної та оперативно-розшукової тактики. У зв'язку із цим тактична або оперативна комбінація реалізується в ході однієї слідчої дії чи оперативного заходу. Тактична комбінація має просту структуру, а тактична операція передбачає багатоходові операції, дії, прийоми та здійснюється в ході кількох слідчих дій[1].

Вивчення та аналіз наукових праць ученого свідить про те, що розроблення й дослідження проблем використання тактичних операцій і тактичних комбінацій професором М. В. Салтевським суттєво вплинули на формування концептуальних основ тактичних операцій у криміналістиці, зокрема, на розроблення окремої криміналістичної теорії тактичних операцій.

Важливими є наукові розробки професора М. В. Салтевського, присвячені проблемам формування та реалізації криміналістичних методик розслідування окремих видів злочинів, спрямованих на удосконалення й оптимізацію судово-слідчої діяльності. Серед наукових праць із зазначеної проблематики слід назвати такі: «Расследование хулиганства» (1988); «Рэкет как способ совершения преступлений» (1993); «Типичные следственные ситуации при расследовании преступлений нарушений правил охраны окружающей природной среды» (1994); «Экологические преступления: квалификация и методика расследования» (1994, у співавт.); «Комп'ютерна злочинність кримінально-правові, криміналістичні та дидактичні проблеми» (1995); «Правові та тактичні аспекти використання технічних засобів у практиці розслідування деяких видів вбивств» (1998); «Проблема представления вербальной информации техническими средствами при расследовании экономических преступлений» (1999); «Основи методики розслідування злочинів, скоєних з використанням ЕОМ» (2000); «Основы методики расследования легализации денежных средств, нажитых незаконно» (2000); «Криміналістична профілактика в наукових дослідженнях сучасної злочинності» (2001); «Ситуаційний підхід у методиці розслідування і профілактики корупції» (2002) та ін.

Окремо слід зазначити про новаторський підхід професора М. В. Салтевського в криміналістичних дослідженнях, його певну схильність до введення в науковий обіг нової термінології в криміналістиці, зокрема, таких як «групофікація»[2], «слідова картина злочину»[3], «вербальні і нонвербальні

[1] *Салтевський М. В.* Криміналістика (у сучасному викладі): підручник. Київ: Кондор, 2005. С. 305–308.

[2] *Його ж.* Теоретические основы установления групповой принадлежности в судебной экспертизе (методологические и правовые проблемы). С. 14–15.

[3] *Його ж.* О структуре криминалистической характеристики хулиганства и типичных следственных ситуациях. *Криминалистика и судебная экспертиза*. Киев: Вища шк., 1982. Вып. 25. С. 4.

слідчі дії»[1], «криміналістична акустика»[2], «криміналістична ольфактроніка», «криміналістична фоноскопія»[3] та ін. При цьому М. В. Салтевський повністю підтримував позицію Р. С. Бєлкіна про застереження від захоплення окремих науковців прагненням до створення нових термінів і нехтуванням зваженим підходом до їх розроблення. Він завжди враховував, що заміна існуючого терміна (термінів) є повною мірою виправданою лише в тому випадку, якщо новий термін позначає нове визначення поняття, зміст якого змінився або суттєво уточнений. Якщо поняття, яке позначається терміном, хоча й змінилося, але при цьому не втратило своїх суттєвих рис, тобто якщо зміни торкнулися, наприклад, лише його обсягу, то термін, ураховуючи силу мовної традиції, доцільно зберегти[4]. Слід зазначити, що М. В. Салтевський чітко дотримувався цих вимог і введення ним нових термінів у криміналістику було, на нашу думку, науково обґрунтованим і повною мірою виправданим.

Михайло Васильович Салтевський був членом редколегій збірників наукових праць, які видавались у Києві, Харкові, Дніпропетровську, Донецьку – «Криміналістика і судова експертиза», «Питання боротьби зі злочинністю», «Проблеми законності», «Теорія та практика судової експертизи і криміналістики», а також за межами України, керівником авторських колективів підручників «Криміналістика».

М. В. Салтевський значну увагу приділяв підготовці науково-педагогічних кадрів, вихованню молодих науковців. Під його керівництвом захищено 5 докторських і понад 40 кандидатських дисертацій. З упевненістю можна говорити про наукову школу професора М. В. Салтевського, учні якої продовжують справу свого вчителя, глибоко й всебічно досліджують і вдосконалюють окремі напрями сучасної криміналістики та судової експертизи. Добротний і міцний фундамент, закладений ним у наукову спадщину, завжди буде прикладом для наслідування, взірцем служіння науці, благородним ідеалам, сутєвим внеском у розвиток сучасної судової експертизи та криміналістики.

М. В. Салтевський є одним із організаторів криміналістичної науки в Україні, видатним ученим минулого століття й наукової сучасності, діапазон і коло професійних, наукових інтересів якого були надзвичайно широкими. Творча спадщина професора М. В. Салтевського велика й значуща. Його наукові праці добре знають і високо цінують не тільки вчені-криміналісти, а й практичні працівники. Як учений М. В. Салтевський був автором 3 винаходів, 9 раціоналізаторських пропозицій, понад 300 наукових праць, у тому числі автором і співавтором декількох десятків монографій, підруч-

[1] *Салтевский М. В.*. Классификация и общая характеристика следственных действий. Специализированный курс криминалистики. С. 228–234.

[2] *Салтевский М. В.*, *Жариков Ю. Ф.* Предмет, содержание и задачи криминалистической акустики. *Криминалистика и судебная экспертиза*. Киев, 1988. Вып. 37. С. 118–124.

[3] *Специализированный курс криминалистики*. С. 145.

[4] *Белкин Р. С.* Ленинская теория отражения и методологические проблемы советской криминалистики. М.: Высш. шк. МВД СССР, 1970. С. 63–64.

ників і навчальних посібників із криміналістики. Ним була запропонована нова система навчального курсу криміналістики, розроблено основи криміналістичної дидактики, закладено основи криміналістичної акустики, ольфактроніки та ін.

Наукові розробки, праці Михайла Васильовича й сьогодні не втратили своєї актуальності та цінності, залишаючись затребуваними науковцями, практиками, судовим експертами, працівниками правоохоронних органів, суддями тощо. Теоретичні положення, викладені в його наукових працях як одного із фундаторів криміналістики, мають практичну значущість і нині допомагають практичним працівникам успішно боротися зі злочинністю й суттєво впливають на подальший розвиток сучасної криміналістики.

Декілька поколінь науковців і практичних працівників пам'ятають Михайла Васильовича Салтевського як талановитого вченого, вимогливого вчителя, принципову й доброзичливу людину. Його лекції з великим інтересом сприймалися студентською аудиторією, вирізнялися високою майстерністю, змістовністю, глибокими фундаментальними знаннями та водночас простотою й доступністю викладення, тісним зв'язком із судово-слідчою та експертною практикою, «живою» науковою мовою. Михайло Васильович був не тільки видатним ученим-криміналістом, а й прекрасним педагогом. Оскільки за професією й покликанням він був учителем, то звичайно ж і цікавим оповідачем, блискучим лектором, який уміло поєднував фундаментальні знання з фізики, математики, криміналістики та величезний практичний досвід судового експерта із сучасними потребами практики боротьби зі злочинністю.

Професору М. В. Салтевському були притаманні високі людські якості – інтелігентність, незвичайна тактовність, душевна широта, гострий гумор, життєлюбність, чуйність, доброзичливість, незмінно відзначалися його ерудиція та інтелект. Привітний, шляхетний, енергійний, безкорисливий, щирий, завжди усміхнений, він усіх вітав добрим словом, дарував частину своєї душі. Михайло Васильович Салтевський був видатним, талановитим науковцем-криміналістом, але водночас і чудовим практиком, експертом, дослідником, блискучим експериментатором, раціоналізатором і винахідником. Михайло Васильович Салтевський у пам'яті учнів назавжди залишається як великий Учитель і Людина, яка була віддана високим життєвим та науковим ідеалам. Вимогливість до себе, надзвичайна працездатність, високий професіоналізм, людяність і порядність сприяли набуттю ним авторитету серед широкої юридичної громадськості, вдячності його численних учнів.

Салтевський Михайло Васильович – УЧИТЕЛЬ багатьох поколінь юристів-практиків і науковців, генератор наукових ідей, відомий, талановитий учений, безмежно відданий КРИМІНАЛІСТИЦІ. Я пишаюся тим, що ще аспірантом пройшов школу молодого вченого в М. В. Салтевського та під його керівництвом у січні 1999 р. захистив кандидатську дисертацію. Михайло Васильович щиро ділився своїми знаннями, досвідом з учнями. Зерно добра та любові до науки, закладене Михайлом Васильовичем, зростає в наукових працях його послідовників.

ВЛИЯНИЕ НАУЧНЫХ ИДЕЙ ПРОФЕССОРА М. В. САЛТЕВСКОГО НА РАЗВИТИЕ СОВРЕМЕННОЙ КРИМИНАЛИСТИКИ И СУДЕБНОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ

Шевчук В. М.

Рассмотрен жизненный путь, научная, преподавательская, судебно-экспертная и общественная деятельность общеизвестного как в Украине, так и за рубежом профессора М. В. Салтевского, выдающегося ученого прошлого века и научной современности. Исследовано влияние его научных идей на развитие криминалистики и судебной экспертизы. Освещена деятельность известного ученого как одного из основателей отечественной криминалистической науки, основателя научной школы в криминалистике, прослежены широта диапазона и круг его профессиональных, научных интересов как талантливого исследователя, новатора и генератора научных идей. Исследован его значимый вклад в развитие общей теории криминалистики, теории криминалистической идентификации, частных криминалистичних теорий, криминалистической техники, криминалистической тактики и методики расследования отдельных видов преступлений. Проанализированы научные работы ученого и его влияние на становление и развитие современной криминалистики и судебной экспертизы.

Ключевые слова: криминалистическая наука, судебная экспертиза, профессор М. В. Салтевський, один из основателей научной школы в криминалистике, криминалистическая акустика.

INFLUENCE OF SCIENTIFIC IDEAS OF PROFESSOR M. V. SALTEVSKYI ON DEVELOPMENT OF MODERN CRIMINALISTICS AND FORENSIC EXAMINATION

Shevchyuk V. M.

The paper covers life path, scientific, teaching, forensic-expert and public activity of well-known in Ukraine and abroad professor M. V. Saltevskyi, an outstanding scientist of the past century and scientific modernity. The influence of his scientific ideas on the development of Criminalistics and forensic examination is studied. The activity of a well-known scientist as one of the founders of the national criminalistic science, the founder of the scientific school in Criminalistics is highlighted, there is retraced the width of the diapason and the range of professional, scientific interests of a gifted researcher, innovator and generator of scientific ideas. His significant contribution to the development of the general theory of Criminalistics, the Theory of Ciminalistic Identification, specific criminalistic theories, criminalistic technics, criminalistics tactic and the technique for investigation of certain types of crimes are researched. The scientific works of the scientist and his influence on the formation and development of modern Criminalistics and Forensic Examination are analyzed. Formation and development of Criminalistics in Ukraine and in the former USSR is closely related to the name of Professor M. V. Saltevskyi. He is one of the founders of the Criminalistic Science, since there is no section in Criminalistics where Mikhail Vasil'evich did not make his significant scientific contribution to its formation and further development. A particular attention was paid to the study of the subject, the system and methodology of Criminalistics, prospective areas of criminalistic technics, forensic examination, theory of evidence in the criminal procedural and information law, and computer information. The scientific developments of M. V. Saltevskyi in criminalistic tactics,

in the methods of investigating certain types of crimes are essential. The scientific heritage of Professor M. V. Saltevskyi today largely determines the current directions of scientific research in Criminalistics.

Keywords: Criminalistic science, forensic examination, professor M. V. Saltevskyi, one of the founders of the scientific school in Criminalistics, criminalistic acoustics.

УДК 378.124.2 (340.6)

В. А. Ольховский, заведующий кафедрой судебной медицины, медицинского правоведения Харьковского национального медицинского университета, доктор медицинских наук, профессор,
В. В. Бондаренко, доцент кафедры судебной медицины, медицинского правоведения Харьковского национального медицинского университета, кандидат медицинских наук

ВКЛАД ЗАСЛУЖЕННОГО ПРОФЕССОРА Е. О. МУХИНА В РАЗВИТИЕ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ СУДЕБНОЙ МЕДИЦИНЫ (к 250-летию со дня рождения)

Освещен вклад известного отечественного ученого, врача и педагога, заслуженного профессора Ефрема Осиповича Мухина в развитие и становление отечественной судебной медицины начала XIX в. Показан жизненный и творческий путь ученого, наиболее значимые научные достижения, основные этапы преподавания судебной медицины в высшей медицинской школе.

Ключевые слова: Ефрем Осипович Мухин, ученый, врач, педагог, судебная медицина, заслуженный профессор Московского университета.

В 2016 г. в Украине отмечался 250-летний юбилей со дня рождения выдающегося отечественного ученого, анатома, физиолога, хирурга, травматолога, гигиениста и судебного медика заслуженного профессора Ефрема Осиповича Мухина (1766–1850), видного представителя отечественной медицины первой половины XIX в.

Ефрем Осипович Мухин известен медицинской общественности, прежде всего, как опытный врач-хирург, учитель Н. И. Пирогова, И. В. Буяльского и И. Е. Дядьковского, основоположник анатомо-физиологического направления в медицине и учения о главенствующей роли нервной системы в процессах здорового и больного организма. Являясь автором более чем 50 научных работ по различным направлениям теоретической и клинической медицины, профессор Е. О. Мухин внес также определенный вклад и в развитие отечественной судебной медицины, будучи с 1813 по 1835 гг. профессором кафедры анатомии, физиологии и судебной медицины Импера-

© Ольховский В. А., Бондаренко В. В., 2017

торского Московского университета и являясь автором ряда печатных работ по судебной медицине и токсикологии[1].

На протяжении многих лет, в том числе и в ходе празднования 250-летия со дня рождения ученого в 2016 г., представители различных медицинских школ отмечали в своих публикациях достижения Е. О. Мухина в области анатомии, физиологии, хирургии, неврологии, травматологии, гигиены и паразитологии[2]. Однако о вкладе профессора Е. О. Мухина в развитие судебной медицины были лишь единичные упоминания, что, на наш взгляд, является упущением и не позволяет в полной мере оценить личность такого выдающегося ученого и педагога[3]. В связи с этим нами предпринята попытка осветить вклад Е. О. Мухина в развитие отечественной судебной медицины первой половины XIX в.

Ефрем Осипович Мухин родился 28 января 1766 г. в селе Зарожное, Чугуевского уезда Харьковской губернии, в дворянской семье. Первоначальное образование он получил в Харьковском коллегиуме, известном на то время просветительском центре Слободской Украины до открытия в 1805 г. Императорского Харьковского университета. В коллегиуме Е. О. Мухин познавал философию, математику, музыку, историю, рисование, географию, риторику, а также языки – славянский, латинский, греческий, итальянский, французский и немецкий. В связи с открытием в 1787 г. в г. Елизаветграде (ныне – г. Кропивницкий) Медико-хирургической школы, Е. О. Мухин был направлен туда для прохождения медицинского обучения. После окончания школы в 1789 г., был произведен в лекари и назначен на должность прозектора Елизаветградского Главного военного госпиталя[4].

После окончания войны с Турцией, Е. О. Мухин в 1795 г. поступил на медицинский факультет Императорского Московского университета, а в 1800 г. успешно защитил диссертацию на соискания ученой степени доктора медицины на тему: «О стимулах, действующих на живое человеческое тело», в которой изложил свое представление о зависимости жизнедеятельности человеческого организма от внешних и внутренних возбуждений для потребностей теоретической и практической медицины[5].

С 1800 по 1803 г. Е. О. Мухин читал курс патологии и терапии в Московской медико-хирургической академии, с 1802 по 1812 г. был на должности главного врача Голицинской публичной больницы, а с 1809 по 1816 г. являлся профессором кафедры анатомии и физиологии Московской медико-

---

[1] Большая медицинская энциклопедия. 3-е изд. М.: Сов. энциклопедия, 1981. Т. 16. С. 35.

[2] Некоторые неврологические проблемы в творческом наследии Е. О. Мухина (к 240-летию со дня рождения)/А. А. Михайленко, М. М. Одинак, А. Е. Попов, С. Ю. Киртаев. *Журнал неврологии и психиатрии*. 2008. Т. 108. № 5. С. 84–86.

[3] *Шершавкин С. В.* Ефрем Осипович Мухин. Значение его трудов в развитии отечественной судебной медицины. Сталинабад, 1950.

[4] Галерея отечественных хирургов. Ефрем Осипович Мухин (1766–1850). *Вестник хирургии*. 1968. Т. 100. № 4. С. 17–18.

[5] *Мирский М. Б.* Ефрем Мухин – хирург, клиницист. *Проблемы социальной гигиены, здравоохранения и истории медицины*. 2001. № 2. С. 52–56.

хирургической академии[1]. В 1816 г. Е. О. Мухину было присвоено звание академика и он стал членом Медицинского совета, получив статус коллежского советника.

Портрет Е. О. Мухина, 1830 г.

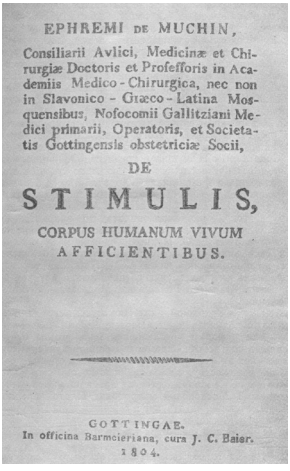
EPHREMI DE MUCHIN,
Consiliarii Avlici, Medicinæ et Chirurgiæ Doctoris et Profefforis in Academiis Medico-Chirurgica, nec non in Slavonico-Græco-Latina Mosquensibus, Nofocomii Gallitziani Medici primarii, Operatoris, et Societatis Gottingensis obstetriciæ Socii,
DE
STIMULIS,
CORPUS HUMANUM VIVUM AFFICIENTIBUS.
GOTTINGAE.
In officina Barmeieriana, cura J. C. Baier.
1804.

Титульный лист диссертации Е. О. Мухина, напечатанной в Европе (Геттинген, 1804 г.)

Международное общественное признание профессора Е. О. Мухина пришло после опубликования его трудов за рубежом. Так, в 1804 г. он был избран корреспондентом Парижского гальванического общества, в 1805 г. – ординарным членом Геттингенского повивального общества и ординарным членом Московского медико-хирургического общества, в 1806 г. – почетным членом Санкт-Петербургского медико-филантропического общества, 1807 г. – почетным членом Московского общества испытателей природы, в 1812 г. – почетным членом Харьковского университета[2].

В 1813 г. Е. О. Мухин поступил на должность профессора кафедры анатомии, физиологии и судебной медицины Императорского Московского университета, где проработал до 1835 г., вплоть до своего увольнения. С этого момента Е. О. Мухин начинает преподавать курс судебной медицины по специальной программе, чередуя теоретические занятия и практические занятия в виде судебно-медицинских вскрытий трупов. В связи с отсутствием в то время отечественных учебников по судебной медицине, в преподавании использовалась зарубежная литература, переведенная на русский язык. Принимая во внимание специфику отечественного законода-

[1] *Барциховська М. П.* Роль Мухіна в становленні М. І. Пирогова як лікаря та вченого. *Лікар. справа.* 2000. Т. 1054. № 6. С. 125–126.

[2] Большая медицинская энциклопедия. 3-е изд. М.: Сов. энциклопедия, 1981. Т. 16. С. 36.

тельства и собственное видение преподавания судебной медицины, профессор Е. О. Мухин в период с 1818 по 1820 г. написал «Рукописное прибавление» на 174 страницах к руководству И. Я. Пленка (1799) «Избранные предметы относительно судебной медико-хирургической науки. Заключающие в себе розыски врачебно-судебные: I. По уголовному суду. II. По гражданскому. III. По духовному. IV. По врачебному благочинию. Переведенные с латинского на российский язык лекарем Иваном Кашинским», которое, к сожалению, не было издано печатным способом и хранится в единственном экземпляре в музее Военно-медицинской академии в Санкт-Петербурге[1].

Е. О. Мухин называл судебную медицину наукой, дающей правила, «как объяснять причины сомнительных: смерти, состояния здоровья и болезни совершеннолетних и новорожденных, а также и уродства»[2]. «Судебно-врачебная наука, – писал он, – есть совокупность врачебных правил, служащих надежнейшим основанием к образованию удовлетворительных врачебных ответов на предлагаемые вопросы от власти о состоянии трупа и живого человека»[3]. Е.О. Мухин подчеркивал научный характер и общественную направленность судебной медицины, в связи с чем предъявлял особые требования к студентам, стремящимся стать судебными медиками. «Судебный врач, – говорил он, – должен знать философию, логику, анатомию человеческую и животную, физиологию, патологию, знакословие, терапию, хирургию, натуральную историю, химию, врачебное веществословие и топографические сведения: должен быть добросовестным, беспристрастным, не лихоимец»[4]. Имея огромный опыт врача-хирурга, прошедшего, в том числе, и Русско-турецкую войну, Е. О. Мухин понимал всю важность судебной медицины для следственных органов. Он большое внимание уделял внешнему осмотру трупа на месте происшествия, требовал обязательного присутствия при этом уголовного судьи, отмечал необходимость поиска предметов вокруг трупа (орудий травмы), которые могли стать причиной возникновения телесных повреждений. «При осмотре необходимо убедиться, что тело мертвое, чтобы не вскрыть мнимоумершего, и если имеется малейшая искра жизни, то принять все возможные меры для возбуждения жизнедеятельности организм», – писал Е. О. Мухин[5]. Кроме этого, при переносе тела необходимо соблюдать крайнюю осторожность, чтобы не увеличить повреждения. «Если наружный осмотр недостаточен для открытия нанесенного вреда чуждым или самовольным насилием, – отмечал Е. О. Мухин, – тогда предпринимается внутренний осмотр также для открытия свойства повреждения и последствий. Почему осматриваются все части, а преимущественно, где повреждение имеет место»[6].

---

[1] *Шилинис Ю. А.* Е. О. Мухин и анатомо-физиологическое направление в медицине. М.: Госиздат, 1960. С. 139.

[2] Там же.

[3] Там же.

[4] Там же. С. 140.

[5] *Мухин Е. О.* Рассуждение о средствах и способах оживотворять утопших, удавленных и задохшихся. М: Типография С. Селиванова, 1805. С. 37.

[6] *Шилинис Ю. А.* Указ. соч. С. 141.

Большое значение Е. О. Мухин уделял судебно-медицинскому вскрытию трупов, цель которого «раскрыть степень повреждения, вследствие которого неизбежно должна была наступить смерть и установить возможность насилия»[1]. Судебный врач, если не присутствовал на месте происшествия, должен знать сведения о возрасте, ремесле, звании, образе жизни умершего, роде повреждения и смертоносном орудии, положении тела после смерти, о времени и месте на каком было оно. Желательно знать, чем болел умерший, как лечился и сколько времени находился без медицинской помощи. «Никакие догадки нельзя принимать за врачебную истину», – писал Е. О. Мухин[2].

Особое внимание он советовал обращать на вид раны, место и другие признаки, характеризующие ранение: «раны смертельные зависят от множества совокупных повреждений, от возраста, пола, сложения, индивидуальности, времени года, образа жизни, свирепствующей эпидемии, погоды, провинциальных обстоятельств и недостаточно хорошего лечения, свойства и отправления поврежденной части»[3]. По мнению Е. О. Мухина смертельные раны следует разделять на 3 класса: 1) неизбежно смертельные; 2) несовершенно смертельные; 3) случайно смертельные. К неизбежно смертельным ранам относятся те раны, «коих смертоносные последствия суть неразрывные произведения одной первичной причины и болезни, а не присоединившихся случайных причин», например, ранения сердца, головного и спинного мозга и пр. К несовершенно смертельным ранам он относил те повреждения, которые очень тяжелы, но неизлечимы, а к случайно смертельным – те, которые «не излечены вследствие несовершенства науки, которые были бы излечены, если бы не препятствовал случай, не присоединилось содействие случайной причины». Смертельность той или иной раны Е. О. Мухин рассматривал как понятие относительное. Так, «в младенчестве силы действуют совсем иначе, нежели в совершеннолетии и в старости: чувствительность и слабость детей при повреждениях середние, последствия сильных кровотечений скоро вознаграждаются, кости гибки, а в старости ломки». По мнению Е. О. Мухина, смертельность ран зависит и от качества орудий. Так, нередко крупные по размерам орудия насилия менее смертоносны, чем мелкие, в связи с чем необходимо учитывать свойства и степень поврежденного органа, качество орудия насилия и силу действия, приложенного к этому орудием. «Если есть раны на теле, то необходимо сопоставлять орудия и тела с повреждением», – писал Е. О. Мухин. Он считал необходимым дифференцировать убийство от самоубийства, много внимания уделял асфиксиям, утоплениям, действием вредных газов, отравлениям.

В особый раздел Е. О. Мухин выделил науку о ядах и противоядиях, которую читал отдельным самостоятельным курсом с 1821 г. «Необходимо обучать студентов медицинского факультета разложением и открытием ядов в разных жидкостях и твердых веществах, как-то: в вине, чае, хлебе и прочее, а также распознаванием химических примесей, которые внушает употреб-

[1] *Шершавкин С. В.* Указ. соч. С. 24.
[2] Там же. С. 26.
[3] *Шилинис Ю. А.* Указ. соч. С. 142.

лять иногда корысть и кои суть предметы судебного врача»[1]. Были введены специальные занятия по судебно-химическим исследованиям.

Большое внимание Е. О. Мухин уделял правилам оформления судебно-медицинских заключений – протоколов. «В протокол, – писал он, – все вносится: способ, каким учинен внешний осмотр и внутреннее сечение, где, чем, кем, что открыто и что служит судебным основанием для судей. Потом сочиняется донесение или ответ, держась введенного порядка. Думаю, что должно решительно и определенно или с вероятностью делать свое заключение. От сложных или простых причин бывают сложные смертоносные последствия. Врач должен оставаться в кругу или в атмосфере сей науки, не выходя из пределов оной»[2], т. е. не выходить за пределы своей компетенции, что является актуальным и в настоящее время.

В своих работах Е. О. Мухин уделял особое внимание и судебно-медицинской экспертизе живых лиц, в частности, определению возраста, акушерскому и военно-медицинскому освидетельствованию, установлению членовредительства, способности к несению воинской службы и т. п. Будучи тесно связан с деятельностью органов практической экспертизы, как консультант по наиболее сложным судебно-медицинским делам, профессор Е. О. Мухин всегда учитывал законодательные изменения медицинского совета в области практической судебно-медицинской экспертизы и включал их в программу обучения. Из его отчетов следует, что изданные в 1829 г. Правила о судебно-медицинском осмотре и вскрытии мертвых тел специально изучались студентами на практических занятиях. В процессе обучения студенты подвергались специальным испытаниям по классу судебной медицины, о чем подавалась специальная ведомость в деканат с указанием пройденного объема по программе.

В 1832 г. профессор Е. О. Мухин издал учебное пособие для студентов и врачей «Вопросы из физиологии, судебной медицины и медицинской полиции, предлагаемые из частных и публичных испытаниях анатомии, физиологии, судоврачебной науки, врачебной полиции ординарным профессором Е. О. Мухиным» (51 с.). В 1834 г. выходит в свет второе издание учебного пособия «Дополнительные вопросы из наук преподаваемых».

Большая работа проводилась Е. О. Мухиным и в области изданий в России переводной зарубежной литературы, имеющей актуальное значение в области медицины. Так, под его непосредственным руководством были переведены на русский язык и изданы научные труды М. Орфилы, К. Шпренгеля, П. Шнейдера, В. Бухана, Г. Шеффера, К. Вестфальта, А. Робертсона, М. Ленгоссека, Х. Вильдберга и др.

Кроме курса судебной медицины, профессор Е. О. Мухин читал на кафедре и курс медицинской полиции, куда входили вопросы общественной гигиены и «науки о ядах». «Медицинской полицией» он называл науку,

[1] Мухин Ефрем Осипович. *Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Московского Университета* (1755–1855). М.: Универ. типография. 1855. Т. 2. С. 139–151.

[2] *Шилинис Ю. А.* Указ. соч. С. 144.

которая «предлагает врачебные средства и образ жизни для соблюдения здравия и жизни народа; предотвращает действие болезнетворных причин, искореняет болезни»[1]. Одной из задач медицинской полиции Е. О. Мухин считал борьбу со знахарством и шарлатанством, путем подготовки квалифицированных медицинских кадров, учреждения больниц и аптек.

В 1835 г. Е. О. Мухин закончил свою работу в Московском университете и в возрасте 69 лет вышел на пенсию. За заслуги перед государством и в связи с 25-летней педагогической деятельностью решением Медицинского совета ему было присвоено звание заслуженного профессора. Умер Ефрем Осипович в 1850 г. в имении Кольцово Смоленской губернии.

Благодаря деятельности заслуженного профессора Е. О. Мухина, судебная медицина в первой половине XIX в. становилась самостоятельной дисциплиной. В 1835 г., на основании 2-го Университетского устава, были учреждены самостоятельные кафедры «Судебной медицины, медицинской полиции, истории и литературы медицины, энциклопедии и методологии». Многие принципы, высказанные в начале XIX в. одним из основоположников отечественной судебной медицины, получили в дальнейшем свое развитие и не утратили актуальности и в настоящее время.

8 октября 2016 г., в связи с 250-летием со дня рождения заслуженного профессора Е. О. Мухина, на его родине, в селе Зарожное, Чугуевского района Харьковской области, усилиями медицинской общественности Харьковщины был установлен памятник, напоминающий современникам об украинском происхождении выдающегося врача, ученого и педагога[2].

Памятник Е. О. Мухину в селе Зарожное, Чугуевский р-н, Харьковская область

[1] *Шилинис Ю. А.* Указ. соч. С. 145.

[2] На Харківщині встановлено пам'ятник основоположнику травматології Є. Й. Мухіну. *Здоров'я України*. 2016. № 19(392). С. 14.

ВНЕСОК ЗАСЛУЖЕНОГО ПРОФЕСОРА Є. Й. МУХІНА В РОЗВИТОК ВІТЧИЗНЯНОЇ СУДОВОЇ МЕДИЦИНИ
(до 250-річчя від дня народження)

Ольховський В. О., Бондаренко В. В.

Висвітлено внесок видатного вітчизняного вченого, лікаря й педагога, заслуженого професора Єфрема Йосиповича Мухіна в розвиток і становлення вітчизняної судової медицини початку XIX ст. Показано життєвий і творчий шляхи вченого, найбільш вагомі наукові досягнення, основні етапи викладання судової медицини у вищій медичній школі.

Ключові слова: Єфрем Йосипович Мухін, учений, лікар, педагог, судова медицина, заслужений професор Московського університету.

THE CONTRIBUTION OF THE HONORED PROFESSOR E. O. MUKHIN INTO THE DEVELOPMENT OF NATIONAL FORENSIC MEDICINE
(to the 250th anniversary of his birthday)

Olkchovskyi V. O., Bondarenko V. V.

The paper highlights the contribution of the well-known national scientist, doctor and teacher, honored professor Efrem Osipovich Mukhin (1766–1850) in the development and formation of national forensic medicine of the beginning of the XIX century. The life and creative path of the scientist, his most significant scientific achievements are shown. Being an anatomist, physiologist, surgeon, hygienist, teacher of N. I. Pirogov and I. V. Buyal'skii professor E. O. Mukhin stood at the origins of the creation of the forensic medical service and is known as a forensic medic, who gave most of his life to the teaching of forensic medicine at the Moscow University. Despite the fact that he was born in Ukraine and his initial way of formation was spent there, his fate was closely related with the Moscow University. His doctoral dissertation "On the stimuli acting on a living human body" was devoted to the questions of physiology. E. O. Mukhin performed forensic autopsies of corpses, including carrying out practical classes with students, paid much attention to the external examination of the corpse at the place of incidence, to the rules of formalizing forensic-medical conclusions – the protocols, created a classification of fatal wounds, considered as necessary to differentiate the murder from suicide, referred asphyxiation, drowning, the action of harmful gases, poisoning to the priorities. In the special section E. O. Mukhin singled out the science on poisons and antidotes, which he read in a separate independent course. In his works he paid special attention to questions of age determination, obstetrics and military-medical examination, establishing of self-harm, ability to perform military service. Throughout his life he was engaged in translations of foreign medical literature. In 1835, E. O. Mukhin was awarded with the title of Honored Professor. He died in 1850 in Russia, in the estate of Koltsovo, Smolensk province.

Keywords: Efrem Osipovich Mukhin, scientist, doctor, pedagogue, forensic medicine, honored professor of Moscow University.

УДК 614.29(477)(09):340.6

В. В. Юсупов, докторант Національної академії внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКИХ СУДОВО-МЕДИЧНИХ ЗАКЛАДІВ У XX СТОЛІТТІ

Досліджено питання розвитку судово-медичних закладів України у XX ст. та встановлено основні етапи їх розвитку. Визначено особливості становлення експертних закладів системи охорони здоров'я в Україні.

Ключові слова: судово-медичні заклади, судово-медична експертиза, Народний комісаріат охорони здоров'я, судово-медична інспектура, кафедра судової медицини, Микола Сергійович Бокаріус.

Використання спеціальних знань під час розслідування злочинів і розвиток експертних установ висвітлені в багатьох наукових працях. Водночас у наукових джерелах не знайшли достатнього відображення процеси розвитку судово-медичних закладів системи охорони здоров'я України. Судово-медична наука – це спеціальна медична дисципліна, що використовує досягнення інших наук – фізики, хімії, біології, математики та, особливо, криміналістики. У свою чергу, це впливає на забезпечення якісного експертного супроводження досудового розслідування й судового розгляду кримінальних проваджень.

У різні роки окремі аспекти становлення судово-медичної служби СРСР та України розглядали М. С. Бокаріус, М. М. Бокаріус, В. П. Головіна, А. В. Іщенко, Н. І. Клименко, І. М. Козаченко, І. О. Концевич, Е. І. Кантер, Д. П. Косоротов, І. Ф. Крилов, Б. В. Михайличенко, А. І. Найда, В. О. Ольховський, О. А. Панфіленко, М. В. Попов, В. І. Прозоровський, В. А. Рожановський, В. М. Чисніков, Ю. П. Шупик та ін.

Однак питання становлення українських судово-медичних закладів у XX ст., особливості їх розвитку при перебуванні території України в складі Російської імперії та Радянського Союзу в зазначений період, не знайшли належного відображення в наукових джерелах. Спроба дослідити ці питання і є *метою* статті.

На початку XX ст. (і до 1917 р.) у Російській імперії та її губерніях судово-медичні дослідження проводилися в лікарських відділеннях губернських управлінь, на кафедрах судової медицини університетів зі складанням висновків посадовими лікарськими чинами, і в лікарнях – поліцейськими лікарями. За необхідності використовувалися різні хімічні, бактеріологічні лабораторії університетів і медичних закладів.

При відкритті кабінетів науково-судової експертизи в 1912–1914 рр. у Санкт-Петербурзі, Москві, Києві та Одесі на них покладалося проведення досліджень за допомогою фотографії, дактилоскопії, хімічного й мікроскопічного аналізу, за винятком досліджень, що проводилися лікарськими

© Юсупов В. В., 2017

відділеннями губернських управлінь[1]. Виключення з повноважень кабінетів науково-судової експертизи питань судової медицини було загальновизнаною позицією й зазначалося в різних документах щодо створення цих експертних установ. Фактично судово-медичні експертизи проводилися на кафедрах судової медицини.

На початку XX ст. кафедри судової медицини на території України існували в Університеті Святого Володимира в Києві, Харківському, Новоросійському та Львівському університетах. У 1913 р. у складі Харківського університету М. С. Бокаріус організував Інститут судової медицини, за його проектом було збудовано спеціальну будівлю, у якій Інститут проіснував до березня 1932 р., коли будівля була зруйнована[2]. Саме в цьому Інституті проводилися розтини трупів і судово-медичні дослідження. Очолив Інститут судової медицини М. С. Бокаріус, який одночасно став завідувачем міського трупного покою[3].

Зі створенням у системі юстиції кабінетів науково-судової експертизи до обов'язків їх працівників входила участь в оглядах трупів. За результатами таких оглядів у кабінетах, зокрема їх хімічних відділеннях, досліджувалися волосся, кал, кров та інші біологічні об'єкти.

Відповідно до тогочасного законодавства лікарські відділення проводили судово-медичні дослідження, що полягали в перевірці висновків судових лікарів, хімічному дослідженні отрути при отруєннях, а інші експертизи, у тому числі й зазначених об'єктів біологічного походження, могли проводитися як лікарськими відділеннями, так і кабінетами науково-судової експертизи, про що зазначалося на Першому з'їзді завідувачів кабінетів науково-судової експертизи в липні 1915 р.[4] Так, у Київському кабінеті проводилися хіміко-мікроскопічні, спектральні та біохімічні дослідження крові, а серед об'єктів, що надійшли в 1914 р. на експертизу, були предмети зі слідами крові, сперми та інших плям; в Одеському кабінеті в 1914 р. досліджувалися кров і волосся[5].

---

[1] Криміналістичні реєстраційно-довідкові й судово-експертні установи Міністерства внутрішніх справ та Міністерства юстиції Російської імперії (1889–1917 рр.): у 2-х кн. Кн. 2/авт. кол.: М. Г. Вербенський, С. І. Гирько, Т. О. Проценко та ін. Київ; Харків: ДНДІ МВС України, 2013. С. 150.

[2] *Татаренко В. А. Ольховский В. А.* 200 лет кафедре судебной медицины Харьковского государственного медицинского университета. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики:* зб. наук.-практ. матеріалів. Харків: Право, 2005. Вип. 5. С. 528–529.

[3] *Козаченко И. Н.* Деятельность заслуженного профессора Н. С. Бокариуса, как организатора отечественной судебно-медицинской и криминалистической экспертизы. *«Бокариусовские чтения»*: материалы Первой междунар. науч.-практ. конф. судебных медиков и криминалистов, посвящ. 75-летию со дня смерти Засл. проф. Н. С. Бокариуса (г. Харьков, 8–9 дек. 2006 г.). Харьков, 2006. С. 9.

[4] Криміналістичні реєстраційно-довідкові й судово-експертні установи Міністерства внутрішніх справ та Міністерства юстиції Російської імперії (1889–1917 рр.): у 2-х кн. Кн. 2/авт. кол.: М. Г. Вербенський, С. І. Гирько, Т. О. Проценко та ін. Київ – Харків: ДНДІ МВС України, 2013. С. 195–196.

[5] Краткий очерк деятельности кабинетов научно-судебной экспертизы в 1914 году. *Журнал М-ва юстиции*. 1915. № 6. С. 321–344.

Така невизначена ситуація щодо проведення судово-медичних експертиз зберігалася й після 1917 р. Лише в 1924 р. Народний комісаріат юстиції (НКЮ), Народний комісаріат охорони здоров'я (НКОЗ) і Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС) УСРР прийняли спільну Інструкцію про розмежування діяльності кабінетів науково-судової експертизи, судово-хімічних лабораторій при губернських відділах здоров'я та реєстраційних бюро при органах карного розшуку. Відповідно до неї в кабінети науково-судової експертизи НКЮ повинні направлятися: 1) усі без винятку об'єкти, які підлягали дослідженню за допомогою фотографії, мікрофотографії й дактилоскопії, із метою ідентифікації особи та знарядь злочину; 2) об'єкти, які підлягали судово-медичному (мікроскопічному або мікрохімічному) дослідженню (плями крові, плями сперми та ін.) і 3) волосся, кістки та інші частини трупа щодо вирішення відповідних питань[1].

До революційних подій 1917 р. судово-медична служба входила до складу Міністерства внутрішніх справ і тісно взаємодіяла з адміністративним апаратом губернських управлінь. Після революції судово-медична служба була виключена зі складу МВС і передана до відомства охорони здоров'я[2].

Перепідпорядкування всіх органів охорони здоров'я в УСРР позитивно вплинуло на розвиток судової медицини. Це дозволило досить швидко створити єдину, нерозривну з органами охорони здоров'я, структуру. В. І. Прозоровський та О. А. Панфіленко відстоюють думку, що заснування судово-медичної експертизи в системі охорони здоров'я було важливим і принципово правильним рішенням, що визначило її подальший успішний розвиток[3]. У зв'язку з цим судово-медичний експерт отримував статус об'єктивної й незацікавленої особи, що була незалежною від слідчих і судових органів, завдання яких ним виконувалися.

Отже, період після 1917 р. характеризувався інтенсивним розвитком судової медицини та прогресивними змінами організаційної структури судово-медичної служби. Він відзначається заснуванням у 1918 р. Народного комісаріату охорони здоров'я, до складу якого входив підвідділ медичної експертизи – керівний центр судово-медичної служби.

У 1918–1919 рр. у Росії видано низку офіційних директив, що регламентували діяльність судово-медичних експертів: циркуляр НКОЗ «Про порядок освідування мертвих тіл у випадках раптової смерті» від 19.12.1918; Тимчасова постанова для медичних експертів про порядок проведення дослідження трупів від 05.04.1919; Положення про організацію кабінетів для освідування при підвідділах медичної експертизи від 01.02.1919, Положення про права і обов'язки державних судово-медичних експертів від 28.02.1919

[1] Бюл. Нар. комісаріату юстиції. 1924. № 22. С. 193–202.

[2] Від часів університету св. Володимира до сьогодення: історія становлення та діяльності кафедри судової медицини Національного медичного університету імені О. О. Богомольця (1841–2011)/Б. В. Михайличенко, С. С. Бондар, В. А. Шевчук та ін.; за ред. Б. В. Михайличенка. Київ: Нац. мед. ун-т ім. О. О. Богомольця, 2012. С. 20.

[3] *Прозоровский В. И., Панфиленко О. А.* Развитие судебно-медицинской науки и экспертизы за годы Советской власти. *Судебно-медицинская экспертиза*. 1967. Т. 10. Вып. 3. С. 4.

та ін. 16 грудня 1921 р. НКОЗ спільно з НКЮ РРФСР затвердив Положення про судово-медичних експертів, у якому визначалося їх процесуальне положення, основні напрями професійної діяльності.

В Україні в період національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. форми роботи судово-медичної експертизи намагалися пристосувати до особливостей державної політики того чи іншого уряду. Розроблювалася низка проектів нормативних документів із реорганізації судово-медичної служби, однак жодного з них не було втілено в життя.

Реальна організація судово-медичної служби в Україні почалася в 1919 р., коли в Києві при НКОЗ був створений відділ медичної експертизи. Відділ засновано в березні 1919 р., а першим керівником, який був і його засновником, став К. П. Сулима[1]. Новостворений орган став вищою науково-практичною інстанцією судово-медичної експертизи в УСРР. До його обов'язків належала підготовка інструктивних матеріалів щодо проведення різних видів експертизи, керівництво діяльністю судово-медичних органів[2].

У 1920 р. відділ медичної експертизи очолив М. С. Бокаріус. У зв'язку з відсутністю спеціальних судово-медичних кадрів у республіці, він брав активну участь у реформуванні вищої медичної освіти. У 1925 р. М. С. Бокаріус організував шеститижневі курси для лікарів, які займалися судово-медичною експертизою. Першими ці курси пройшли губернські судово-медичні інспектори з Кривого Рогу, Катеринослава, Ніжина, Бердичева, Умані, Первомайська, Шепетівки та ін.[3] Під його керівництвом у цьому самому році сконструйовано спеціальні секційні набори, які були розіслані судово-медичним експертам на місцях[4].

У 1921 р. у складі деяких губернських управлінь охорони здоров'я створено судово-медичні лабораторії. У Харкові таку судово-медичну лабораторію організував М. С. Бокаріус та керував нею до 1925 р.[5] Відповідно до положення про лабораторії вони виконували хімічні та мікроскопічні дослідження із застосуванням біологічних методів експертизи[6]. Новостворені експертні заклади підтримували зв'язки з кафедрами судової медицини, де в той час зосереджувалися найбільш кваліфіковані судово-медичні кадри. Науково-практична діяльність кафедр судової медицини сприяла залученню

---

[1] Ксенофонт Платонович Сулима (к 150-летию со дня рождения). *Судебно-медицинская экспертиза*. 2007. Вып. 1. С. 45.

[2] Судова медицина: підручник для студ. мед. вузів/І. О. Концевич, Б. В. Михайличенко та ін.; за ред. І. О. Концевича, Б. В. Михайличенка. Київ: МП «Леся», 1997. С. 19.

[3] *Козаченко И. М.* Деятельность заслуженного профессора Н. С. Бокариуса, как организатора отечественной судебно-медицинской и криминалистической экспертизы. С. 11.

[4] Заслуженный профессор Н. С. Бокариус – основоположник криминалистического направления отечественной судебно-медицинской науки/В. А. Ольховский, Н. М. Рубин, П. А. Каплуновский и др. С. 87.

[5] *Козаченко І. М.* Батько й син Бокаріуси – видатні фундатори вітчизняної судової експертизи. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*: зб. наук. пр. Харків : Право, 2016. Вип. 16. С. 428.

[6] *Прозоровский В. И., Панфиленко О. А.* Зазнач. твір.

до науково-дослідної роботи практичних експертів, міцнів зв'язок практики з наукою.

У 1922 р. відділ медичної експертизи було ліквідовано та створено судово-медичний стіл при лікарському відділі. Така реорганізація не сприяла судово-медичній експертизі й тому в 1923 р. засновано головну судово-медичну інспектуру при організаційному відділі, а далі – інспектуру виокремлено в самостійну частину з безпосереднім підпорядкуванням НКОЗ. Із заснуванням інспектури судово-медична діяльність в Україні починає налагоджуватися й розвиватися. Хоча інспектура складалася лише з двох осіб – головного державного судово-медичного інспектора (яким працював М. С. Бокаріус) і діловода. М. С. Бокаріус працював на цій посаді до листопада 1926 р., коли був звільнений із неї наказом Народного комісара охорони здоров'я УСРР[1].

У 1923 р. головний державний судово-медичний інспектор УСРР М. С. Бокаріус брав участь у підготовці Правил про проведення судово-медичного дослідження трупів (аналогічні Правила видано того самого року в РРФСР). Цього самого року він склав Правила про класифікацію тілесних ушкоджень, які в РРФСР вийшли лише в 1928 р.[2]

Водночас організація судово-медичної експертизи в УСРР досягла певних результатів. При губернських відділах охорони здоров'я запроваджено посади губернських судово-медичних інспекторів, а повсякденну судово-медичну справу здійснювали районні судові лікарі. У 1923 р. у системі судово-медичної інспектури НКОЗ УСРР працювало 80 експертів[3].

У 1923 р. судово-медичні лабораторії були реорганізовані в структуру кабінетів науково-судової експертизи в м. Харкові, Києві та Одесі.

Про стан судово-медичних закладів УСРР у середині 20-х рр. XX ст. можна уявити з деяких доповідей судових медиків на Першому Всеукраїнському судово-медичному з'їзді, який проходив у Харкові з 14 по 17 травня 1925 р. Так, у Харкові замість семи працювало лише 2 судових лікаря, а третій – за сумісництвом. У повітах Харківської губернії замість 21 було 2 судових лікаря. Одеса забезпечена трьома судовими лікарями, в Одеській губернії на п'ять округів по одному судовому лікарю. Є трупний покій і судово-медична лабораторія. Живі особи освідуються в спеціальних клініках, акти підписує фахівець і скріплює судовий лікар. У Катеринославській губернії набори медичних інструментів зношені, технічні помічники судових лікарів відсутні, теплих приміщень для розтинів трупів немає. Обов'язки

[1] Заслуженный профессор Н. С. Бокариус: незабываемый вклад в развитие отечественной судебно-медицинской науки/Ю. П. Шупик, В. Д. Мишалов, В. А. Ольховский и др. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*: зб. наук. пр. Харків: Право, 2008. Вип. 8. С. 90.

[2] Заслуженный профессор Н. С. Бокариус – основоположник криминалистического направления отечественной судебно-медицинской науки/В. А. Ольховский, Н. М. Рубин, П. А. Каплуновский и др. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*: зб. наук.-практ. матеріалів. Харків: Право, 2004. Вип. 4. С. 88.

[3] *Громов А. П., Панов И. Е., Панфиленко О. А.* Развитие судебно-медицинской службы в СССР. *Судебно-медицинская экспертиза*. 1982. Вып. 4. С. 6.

судових лікарів, як правило, виконують дільничні лікарі, які не підготовлені до судово-медичних досліджень. Судові лікарі є в Катеринославі, Маріуполі, Бердянську й деяких інших містах. Відсутня нова судово-медична література та немає спеціального місця для освідування живих осіб. У Волинській губернії судово-медична робота дуже слабка, необхідне збільшення заробітної плати, кредитів, ужиття заходів із підвищення кваліфікації лікарів. У Полтавській губернії за штатним розкладом повинно бути 7 лікарів, працює – лише п'ять. У шести округах Подільської губернії працювало шість судових лікарів, по одному на округ. Губернський судово-медичний інспектор безпосередньо обслуговував м. Вінницю й Вінницький округ. Відчувалася потреба в новій судово-медичній літературі[1].

Проте в 1924 р. в УСРР судово-медичними інспекторами й лікарями досліджено 4274 трупи, найбільше у Київській і Одеській областях, та більше 11 тис. живих осіб. У чотирьох судово-медичних лабораторіях досліджено 299 різних речових доказів[2].

У наказі українським інститутам науково-судової експертизи системи юстиції від 3 травня 1927 р. на одну з їх новостворених секцій біологічних досліджень покладалося: а) досліджувати різні речовини щодо виявлення властивості та сили впливу їх на живий організм, як, наприклад, дослідження впливу на організм і його органи отруйних та інших речовин, що виявлялося шляхом судово-хімічного дослідження (біологічні проби); б) готувати препарати для сироваткової судово-медичної практики; в) готувати сироватки, що преципітувалися на різні види крові; г) готувати гемотести на встановлення груп крові[3].

Тому однією з особливостей організації судово-медичної експертизи в Україні було те, що в кабінетах (у подальшому – інститутах) науково-судової експертизи в Києві, Одесі та Харкові проводили судово-медичні дослідження, а в окремий період (із 1927 р.) – у них відкрилися секції біологічних досліджень. Ці експертні установи підпорядковувалися НКЮ. У зв'язку з цим на урядовому рівні постало питання про підпорядкування судових медиків країни відомству юстиції.

Питання про передачу функцій судово-медичної експертизи в підпорядкування НКЮ УСРР було розглянуто на Першому Всеукраїнському судово-медичному з'їзді. Крім представників суду, прокуратури та слідства, на ньому були присутні працівники карного розшуку, міліції, відділів охорони здоров'я, психіатри й судові хіміки, представники кафедри судової медицини Харківського медичного інституту. Питанням, яке звернуло на себе особливу увагу, був перехід судових медиків у штати крайових (обласних) судів, переведення їх із НКОЗ у підпорядкування НКЮ.

---

[1] *Попов Н. В.* Первый Всеукраинский судебно-медицинский съезд. *Судебно-медицинская экспертиза*. 1925. Кн. 2. С. 200–201.

[2] *Попов Н. В.* Зазнач. твір. С. 199.

[3] Наказ інститутам науково-судової експертизи: постанова Нар. комісаріату юстиції УСРР від 03.05.1927. *Бюл. Нар. комісаріату юстиції*. 1927. № 25–26. С. 233–255.

На з'їзді М. С. Бокаріус виступив із доповіддю на тему «Про організацію й постановку судово-медичної справи в УСРР». У своїй доповіді він також торкнувся питання про заплановану реорганізацію судово-медичної справи в країні[1]. Його доповідь викликала багато запитань і обмін думками.

Було прийнято рішення створити при відділі судоустрою НКЮ підвідділ з управління органами науково-судових експертиз, а також підготовлено проект Положення про судово-медичні органи УСРР, головними ідеями якого були:

1. У судових округах, за винятком Харківського, Київського і Одеського, засновуються посади окружних і дільничних судових медиків.

2. До обов'язків судових медиків належить проведення судово-медичних і судово-міліцейських розтинів, оглядів та освідувань, а також надання висновків за вимогами судових і міліцейських органів.

3. Окружні судові медики перебувають при Окружних судах і на них, крім обов'язків, перелічених у п. 2, покладається керівництво роботою дільничних судових медиків, які їм безпосередньо підпорядковані.

4. У розпорядженні окружних судових медиків перебувають судово-медичні трупні покої та лабораторії, які утримуються за рахунок місцевих коштів і обліковуються за кошторисом органів НКЮ.

5. Окружні судові медики безпосередньо підпорядковані підвідділу науково-судових досліджень відділу судоустрою й нагляду НКЮ та у своїй роботі керуються його інструкціями.

6. Призначення й звільнення окружних і дільничних судових медиків здійснюється підвідділами науково-судових досліджень відділу судоустрою й нагляду НКЮ.

7. Як окружні, так і дільничні судові медики перебувають на місцевому бюджеті окрвиконкомів, за кошторисом органів НКЮ.

8. У Харківському, Київському та Одеському округах функції окружних судових медиків виконують крайові (обласні) інститути науково-судових експертиз, а дільничні судові медики засновуються тут на загальних засадах із підпорядкуванням їх інститутам науково-судових експертиз і призначаються на посади директором інституту[2].

Попри позитивне вирішення на з'їзді питання про підпорядкування судових медиків відомству юстиції, належні розпорядчі документи урядом УСРР не були прийняті. Судово-медичні експерти залишилися в підпорядкуванні НКОЗ.

У 1924 р. в Москві відкривається Центральна судово-медична лабораторія, на яку покладалися як практичні, так і науково-дослідні функції, а також координація науково-практичної діяльності судово-медичних закладів. На базі лабораторії протягом року організовано регіональні лабораторії практично в усіх великих містах, де існували наукові напрями у сфері

[1] *Попов Н. В.* Зазнач. твір. С. 200.

[2] *Рожановский В.* Судебно-медицинская экспертиза в дореволюционной России и в СССР. *Судебно-медицинская экспертиза*. 1927. Кн. 6. С. 93.

медицини[1]. У Києві, Харкові та Одесі вже існували відповідні лабораторії, роботою яких починає опікуватися Центральна судово-медична лабораторія. Зі створенням при секціях судово-медичних експертиз союзних республік лабораторій був налагоджений зв'язок із кафедрами судової медицини університетів, а керувати новоствореними лабораторіями стали, як правило, завідувачі кафедрами судової медицини.

Практична й науково-педагогічна діяльність судово-медичних лабораторій і кафедр судової медицини зумовила активний розвиток судово-медичної науки. Судово-медична служба починає розширюватися та вдосконалюватися. Виникає необхідність в організації великого науково-практичного центру, що мав би забезпечити роботу всіх судово-медичних закладів у СРСР. Таким центром став Науково-дослідний інститут (НДІ) судової медицини, створений у 1931 р. на базі Центральної судово-медичної лабораторії НКОЗ РРФСР і кафедр судової медицини I і II Московських медичних інститутів. 28 лютого 1933 р. інститут отримав офіційний статус – Державний науково-дослідний інститут судової медицини[2]. До його функцій належало науково-методичне керівництво судово-медичними закладами країни, проведення науково-дослідної роботи у сфері судової медицини, виготовлення сироваток і виконання особливо складних судово-медичних експертиз.

Активно розроблюються методи й засоби, що використовувалися судовими медиками з метою отримання та аналізу криміналістично значущої інформації. Так, в Одеській судово-медичній лабораторії професор Є. Ю. Ген уперше у вітчизняній криміналістиці провів ідентифікацію особи за кишковою паличкою[3].

Із 30-х рр. XX ст. завідувачі та викладачі кафедр судової медицини в українських медичних навчальних закладах виконують не лише навчально-наукову, а й практичну роботу щодо проведення судово-медичних експертиз. Відбувається об'єднання кафедр із судово-медичними службами, об'єднання теорії з практикою. У подальшому вдосконалюється нормативно-правове забезпечення судово-медичної діяльності, взаємодії судово-медичних установ із правоохоронними органами.

У 1939 р. після приєднання Західної України до СРСР на її території сформовано державні інститути судово-слідчих органів, охорони здоров'я, у тому числі організовано державну судово-медичну службу в системі Народного комісаріату охорони здоров'я з утворенням такої служби регіону. У Львові в березні 1940 р. засновано міську судово-медичну службу, яку очолив доцент В. П. Ципковський, голова Харківської школи судових ме-

[1] *Ищенко А. В., Головина В. П.* Использование специальных медицинских знаний в криминалистической науке и практике (к истории вопроса). *Криміналіст. вісн*. Київ, 2006. № 1(5). С. 171.

[2] *Прозоровский В. И.* 25 лет научной и организационно-практической деятельности Научно-исследовательского института судебной медицины. *Вопр. суд. медицины*. М., 1959. С. 6.

[3] *Ищенко А. В., Головина В. П.* Зазнач. твір. С. 171.

диків і криміналістів[1]. Водночас формування судової медицини на західноукраїнських землях відбувалося під значним впливом західноєвропейських правових систем і на основі досягнень медицини Німеччини, Австрії, Польщі. Ще в другій половині XIX ст. в Австро-Угорській імперії було запроваджено призначення лікарів-експертів як судових лікарів. Вони були зобов'язані проводити судові огляди, судово-лікарські та санітарно-поліційні розтини. Ці дипломовані спеціалісти перебували на адміністративній службі як повітові, міські або гминні лікарі[2]. Тому радянські принципи організації й проведення судово-медичної діяльності в західних областях України на початку їх упровадження наражалися на певний супротив і недовіру місцевих спеціалістів.

Із початком Другої світової війни багато судових медиків УРСР пішло воювати на фронт. До війни в СРСР не існувало військової судово-медичної експертизи, а відповідну експертизу згідно з постановами військових органів розслідування проводили цивільні судово-медичні експерти. Із 1941 р. в діючій армії функціонували армійські та фронтові патолого-анатомічні лабораторії. До їх складу входило по одному судово-медичному експерту. Мізерна кількість таких фахівців унеможливлювала виконувати зростаючий обсяг судово-медичних досліджень. У зв'язку з цим виникла необхідність створення самостійної судово-медичної експертизи Армії та Флоту СРСР. Під керівництвом українського судового медика Ю. С. Сапожникова 21 жовтня 1943 р. така служба була організована. Її начальником і одночасно головним судово-медичним експертом Армії та Флоту став М. І. Авдєєв.

У 1943 р. було створено Центральну судово-медичну лабораторію наркомату оборони СРСР. У 1944 р. у складі цієї лабораторії починає функціонувати криміналістичне відділення.

Військові судові медики зробили значний внесок у розвиток судової балістики, вивчення механізму утворення вогнепальних ушкоджень, наслідків вибухової травми, токсикології та багатьох інших питань, пов'язаних із бойовими діями, авіакатастрофами тощо. Після закінчення війни багато судових медиків залучалося для встановлення обставин подій, пов'язаних із Другою світовою війною, ідентифікації загиблих. Зокрема, розпорядженням уряду УРСР М. М. Бокаріуса було включено до складу державної комісії із розслідування звірств німецько-фашистських загарбників на окупованих територіях Харківської та Донецької областей. На першому громадському

[1] *Найда А. И., Нартиков В. Н.* Харьковская школа судебных медиков и ее влияние на формирование судебно-медицинской службы Львовщины. *«Бокариусовские чтения»*: материалы Первой междунар. науч.-практ. конф. судебных медиков и криминалистов, посвящ. 75-летию со дня смерти Засл. проф. Н. С. Бокариуса (г. Харьков, 8–9 дек. 2006 г.). Харьков, 2006. С. 20.

[2] *Найда А. І. Малик О. Р.* Історіографія судової медицини Львівщини і передумови її розвитку в судочинстві України (теоретичний аспект). *Медичне право України: проблеми становлення та розвитку*: матеріали І Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 19–20 квіт. 2007 р.). Львів, 2007. С. 198.

суді, організованому в листопаді 1943 р. у м. Харкові, оприлюднювалися висновки з документів, підготовлених М. М. Бокаріусом[1].

У післявоєнні роки проводиться низка заходів, спрямованих на відновлення судово-медичних закладів у Радянському Союзі й подальше покращення їх діяльності. Міністерство охорони здоров'я СРСР видає низку директив, до найважливіших із яких можна віднести: наказ від 16.02.1948 № 82 «Про заходи з укріплення судово-медичної експертизи», наказ від 14.07.1951 № 643 «Про штатні нормативи судово-медичної експертизи», Інструкцію про проведення судово-медичної експертизи в СРСР та ін.

У 1949 р. заклади судово-медичної експертизи виокремлено у самостійну групу – Бюро судово-медичної експертизи. Ця реорганізація завершила побудову єдиної системи судово-медичної служби в СРСР[2]. Із цієї події почався новий період у розвитку судово-медичних закладів.

Виокремлення судово-медичної експертизи в окрему групу спонукало прийняття в 1951 р. наказу МОЗ СРСР № 643, яким судово-медична експертиза закладів охорони здоров'я на місцях була реорганізована в бюро судово-медичної експертизи. У результаті при МОЗ УРСР було утворено Республіканське бюро судово-медичної експертизи[3].

Таким чином, ми вважаємо, що після революційних подій 1917 р. судово-медичні заклади розвивалися за такими хронологічними періодами: 1917–1941 рр. – довоєнне становлення судово-медичних закладів; 1941–1949 рр. – судово-медичні заклади під час війни та в перші післявоєнні роки; 1949–1990 рр. – період розвитку бюро судово-медичних експертиз держав СРСР; із 1990 років – розвиток експертних закладів системи охорони здоров'я в незалежних пострадянських державах.

До особливостей організації експертних закладів системи охорони здоров'я в Україні у XX ст. належить те, що, по-перше, судово-медична служба в державі після революційних подій 1917 р. характеризувалася власним розвитком, відмінним від становлення аналогічних підрозділів у РРФСР та інших радянських республіках. Зокрема, судово-медичною справою займалася Головна судово-медична інспектура та на рівні губерній (округів) були введені посади судово-медичних інспекторів. По-друге, поряд із лікарськими відділами судово-медичні експертизи проводили створені в 1914 р. Київський і Одеський кабінети науково-судової експертизи, а з 1923 р. – Харківський кабінет науково-судової експертизи поряд, а в окремий період у них відкрилися секції біологічних досліджень для проведення судово-медичних експертиз. Ці експертні установи підпорядковувалися НКЮ. У зв'язку з цим у 1924–1925 рр. на урядовому рівні обговорювалося питання про переведення судово-медичних експертів у підпорядкування НКЮ

[1] Династия судебных медиков Бокариусов/В. Н. Лесовой, Ж. Н. Перцева, В. А. Ольховский, Ю. Н. Кравченко. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*: зб. наук. пр. Харків: Право, 2014. Вип. 14. С. 445.

[2] *Громов А. П.*, *Панов И. Е., Панфиленко О. А.* Зазнач твір. С. 7.

[3] *Кантер Э. И.* Организационно-методические мероприятия в области судебно-медицинской экспертизы в СССР. *Вопр. суд. медицины*. М., 1968. С. 8.

УСРР. Водночас остаточних розпорядчих документів щодо цього питання прийнято не було.

Історія судово-медичних закладів в Україні тісно пов'язана з розвитком кафедр судової медицини вищих навчальних закладів. Кафедри судової медицини були базою для практичної судово-медичної діяльності, викладачі надавали повсякденну допомогу судово-медичним експертам, а також працівникам слідства, прокуратури та суду.

РАЗВИТИЕ УКРАИНСКИХ СУДЕБНО-МЕДИЦИНСКИХ УЧРЕЖДЕНИЙ В XX ВЕКЕ

Юсупов В. В.

Исследованы вопросы развития судебно-медицинских учреждений Украины в XX в. и установлены этапы их развития. Определены особенности становления экспертных учреждений органов здравоохранения Украины.

Ключевые слова: судебно-медицинские учреждения, судебно-медицинская экспертиза, Народный комиссариат здравоохранения, судебно-медицинская инспектура, кафедра судебной медицины, Николай Сергеевич Бокариус

DEVELOPMENT OF THE UKRAINIAN FORENSIC MEDICAL INSTITUTIONS IN THE XX CENTURY

Yusupov V. V.

The issue of development of forensic institutions of Ukraine in the XX century was studied. Until 1917, forensic medical examinations were conducted in the medical compartments of the provincial administrations, at the departments of forensic medicine of universities and in hospitals – by police doctors. The chairs of forensic medicine existed in the St. Vladimir Kyiv University, Kharkiv, Novorosiisk and Lviv Universities. Real organization of Ukrainian forensic medical institutions began in 1919 with the creation of the Medical Examination Department at the People's Commissariat of Health. In 1923, the Main forensic medical inspection, headed by M. S. Bokarius, was founded. In the provinces the positions of forensic medical inspectors were created. In 1927 the sections of biological research were established in the Kharkiv, Kyiv and Odesa institutes of scientific and forensic expertise,where separate forensic examinations were conducted. In 1949 the institutions of forensic medical examination of the USSR were merged into the Bureau of Forensic Medical Examination, in Ukraine it was held in 1951. It was proved that forensic medical institutions developed at the following chronological stages: 1) until 1917 – forensic medical service in the Ministry of Internal Affairs; 2) 1917–1941 – prewar formation of forensic medical institutions; 3) 1941–1949 – forensic medical institutions during the war and in the first post-war years; 4) 1949–1990s – period of development of the bureau of forensic medical examinations of the countries of the USSR; 5) since the 1990s – development of expert institutions in the public health care system in independent post-Soviet states. It's stressed that formation of the forensic institutions in Ukraine is closely related with the development of forensic medicine departments of higher educational establishments. Forensic medicine departments were the basis for practical forensic medicine, professors provided daily assistance to forensic medical experts.

Keywords: forensic medical institutions, forensic medical examination, People's Commissariat of Health, Forensic Medical Inspection, Department of Forensic Medicine, Mykola Serhiiovych Bokarius.

МІЖНАРОДНА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «АРОЦКЕРІВСЬКІ ЧИТАННЯ», ПРИСВЯЧЕНА 90-РІЧЧЮ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Л. Ю. АРОЦКЕРА

25 травня 2017 р. на базі Полтавського відділення Харківського НДІ судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса відбулася міжнародна науково-практична конференція «Ароцкерівські читання», присвячена 90-річчю від дня народження видатного харків'янина, доктора юридичних наук, професора, провідного фахівця в галузі судової експертизи та криміналістики ***Лева Юхимовича Ароцкера***.

Конференція проходила в режимі урочистої та наукової частин. Наукова частина конференції включала пленарне засідання, дискусії, бліц-доповіді, підведення підсумків конференції. Проведення заходу супроводжувалося перекладом англійської на українську мову.

У засіданні взяли участь більше 60 осіб, серед яких: представники Міністерства юстиції України, інших органів державної влади та місцевого самоврядування, судово-експертних установ Міністерства юстиції України (Харківського, Київського, Одеського, Донецького, Львівського, Дніпропетровського НДІ судових експертиз, Науково-дослідного центру судової експертизи з питань інтелектуальної власності), Міністерства внутрішніх справ, вищих навчальних закладів, правоохоронних органів, судів, громадських та інших організацій України, Литовської Республіки, Республіки Чорногорії. Матеріали доповідей і повідомлень на конференцію також надіслали з Республіки Білорусь, Республіки Вірменія, Латвійської Республіки та ін.

Пленарне засідання міжнародної наукової конференції «Ароцкеровські читання» відкрив голова організаційного комітету конференції, директор Харківського НДІ судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України ***О. М. Клюєв***. Зокрема, ним зазначено, що на такого роду заходах існує можливість обмінюватися думками стосовно широкого кола складних і багатоаспектних проблем теорії й практики судової експертизи та криміналістики, які є сьогодні, розглянути шляхи їх вирішення.

Виступ О. М. Клюєва

На засіданні з доповідями й повідомленнями з актуальних питань судової експертизи та криміналістики виступили 19 осіб. Відповідно до програми «Ароцкерівських читань» заслухано та обговорено доповіді про відомого вченого, розробника фундаментальних основ етики судового експерта, учення про судову тактику, автора методик проведення неідентифікаційних криміналістичних експертиз, одного з основоположників харківської школи судових експертів Лева Юхимовича Ароцкера.

Начальник Управління експертного забезпечення правосуддя Департаменту з питань судової роботи та банкрутства Міністерства юстиції України, кандидат юридичних наук ***Н. М. Ткаченко*** доповіла про проблеми класифікації та правового статусу суб'єктів судово-експертної діяльності в кримінальному провадженні та шляхи їх вирішення.

Виступ Н. М. Ткаченко

Із доповідями виступили й зарубіжні гості, що викликало особливий інтерес присутніх на конференції. Д-р ***Габріеле Юодкайте-Гранскіене***, директор Центру судової експертизи Литви, асоційований професор кафедри кримінального правосуддя юридичного факультету Університету Вільнюса, постійний представник в ENFSI доповіла про судово-експертну систему Литви. Д-р ***Александар Іванович***, керівник відділу обробки даних судово-експертних досліджень і контролю якості, заступник директора Судово-експертного центру Чорногорії, постійний представник у ENFSI презентував організаційну підпорядкованість судово-експертних установ у Європі. Він наголосив на тому, що ENFSI є головною організацією національних судово-експертних установ Європи, яка об'єднує близько 60 судово-експертних лабораторій майже з усіх європейських країн і визнана як важлива судово-експертна інституція, яка забезпечує якість, розвиток і впровадження судово-експертної науки. Система управління якістю та отримання статусу акредитованої судово-експертної лабораторії включає в себе дотримання всіх вимог стандарту ISO 17025.

Виступ д-ра Габріеле Юодкайте-Гранскіене

Виступ д-ра Александара Івановича

Створення й застосування повного комплекту документації системи управління якістю, створення та застосування письмових процедур для проведення експертних методів оцінювання, валідація методів оцінювання, калібрування та регулярний контроль за точністю всіх інструментів, проведення й перевірка кваліфікації співробітників, здійснення внутрішніх незалежних оцінювань, участь у тестах відповідності, – це лише деякі з вимог, які повинна виконати судово-експертна установа для підтримки своєї роботи на найвищому рівні.

Крім того, обговорено доповіді, що висвітлюють теоретичні, загальнометодичні, процесуальні та організаційні питання судової експертизи і криміналістики: «Структура знань судового експерта» (доктор юридичних наук, професор ***М. Г. Щербаковський***, Харківський національний університет внутрішніх справ МВС України), «Актуальні питання підготовки експертних кадрів на сучасному етапі» (***Д. Ю. Порошин***, Дніпропетровський науково-дослідний інститут судових експертиз МЮ України), «Використання методів експертних досліджень для аналізу втомного зміцнення елементів конструкцій залізничної інфраструктури» (кандидат хімічних наук ***О. Ф. Курильова***, Львівський науково-дослідний інститут судових експертиз МЮ України), «Окремі питання порядку дослідження доказів під час судового розгляду кримінального провадження» (***О. А. Панасюк***, Полтавський юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого МОН України), «Про необхідність участі судово-медичного експерта в слідчому експерименті» (кандидат медичних наук, доцент ***В. В. Бондаренко***, Харківський національний медичний університет МОН України), «Нові види синтетичних наркотиків та проблеми правового регулювання їх обігу» (кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник ***Н. М. Косміна***, Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України), «Ритміка як один із параметрів дослідження особи за голосом і мовленням» (***О. В. Куровська***, Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України) та ін.

Після презентації відбулася дискусія, під час якої особливу увагу було приділено необхідності зміцнення та подальшого розвитку міждержавної співпраці судово-експертних установ, удосконалення організаційної, науково-методичної, науково-дослідної, експертної роботи. У ході дискусії прийнято резолюцію, яку надіслано в організації та установи України та зарубіжжя, працівники яких брали участь у конференції.

Після фотографування учасників конференції відбувся урочистий обід та екскурсія історичним центром міста Полтава з відвідуванням музею історії Полтавської битви.

Доповіді з презентаціями опубліковано в збірнику матеріалів міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 90-річчю від дня народження видатного вченого-криміналіста, доктора юридичних наук, професора Л. Ю. Ароцкера «Ароцкерівські читання», до якого включено близько 100 доповідей, розміщених згідно з тематикою конференції.

Учасники конференції

Обкладинка збірника матеріалів міжнародної науково-практичної конференції

Інформацію підготувала ***Л. М. Дереча****,*
учений секретар Харківського НДІСЕ, кандидат біологічних наук,
старший науковий співробітник

ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ»

14–15 червня 2017 р. на базі Дніпропетровського науково-дослідного інституту судових експертиз відбулася Всеукраїнська науково-практична конференція «Актуальні питання судової експертизи», присвячена 15-річчю створення Дніпропетровського НДІ судових експертиз.

У роботі конференції взяли участь понад 100 осіб: представники Міністерства юстиції України, інших органів державної влади та місцевого самоврядування, правоохоронних органів, судової влади, судово-експертних установ Міністерства юстиції України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Міністерства охорони здоров'я України, вищих навчальних закладів, інших установ і організацій України.

Всеукраїнська науково-практична конференція проходила у формі пленарного засідання.

Пленарне засідання конференції

Конференцію відкрив голова організаційного комітету Всеукраїнської науково-практичної конференції «Актуальні питання судової експертизи» директор Дніпропетровського НДІ судових експертиз ***Д. Ю. Порошин***. Із вітальним словом до учасників звернулися начальник Управління експертного забезпечення правосуддя Департаменту з питань судової роботи та

банкрутства ***Н. М. Ткаченко*** та заступник начальника управління – начальник відділу організаційно-управлінського забезпечення Департаменту з питань судової роботи та банкрутства ***О. М. Стельмах***.

Під час роботи конференції обговорені основні досягнення в галузі судової експертизи, проблеми її розвитку, запропоновано шляхи їх вирішення. Також були розглянуті пріоритетні напрями розвитку судової експертизи та міжнародний досвід організації експертної діяльності. Запропоновані новітні технології в експертній діяльності.

Відзначено, що на сьогодні актуальним є:

— питання нормативно-правового регулювання призначення та проведення судової експертизи;

— питання, пов'язані з удосконаленням професійно-етичних принципів у системі судової експертизи, формування правової культури співробітників, прийняття нормативно-правових актів у цій сфері та приведення їх у відповідність із міжнародними стандартами.

Учасники конференції

У доповіді заступника директора з наукової роботи Харківського НДІСЕ, кандидата юридичних наук, старшого наукового співробітника ***Е. Б. Сімакової-Єфремян*** розглянуто питання про призначення та проведення комплексних судових експертиз, проблеми їх нормативно-правового регулювання.

Найважливіше питання щодо компетенції судового експерта розглянула у своїй доповіді заступник директора Дніпропетровського НДІСЕ ***Н. О. Кушакова.***

Старший судовий експерт Одеського НДІСЕ, доктор філософії в галузі психології ***М. О. Журавльова*** виступила з доповіддю «Щодо "неєвропейського" ставлення до висновків судово-психологічної експертизи».

Начальник відділу досліджень об'єктів інтелектуальної власності та інформатизації Державного підприємства «Інформаційні судові системи» Державної судової адміністрації України, кандидат сільськогосподарських наук, старший науковий співробітник ***Н. В. Кісіль*** виступила з доповіддю «Експертиза як засіб доказування обставин про порушення прав інтелектуальної власності. Законодавчі ініціативи».

Перший заступник директора Дніпропетровського НДІСЕ ***А. М. Лисенко*** у своїй доповіді розповіла про економічні дослідження щодо визначення розміру збитків.

Крім того, до організаційного комітету надіслані письмові матеріали: начальника Управління експертного забезпечення правосуддя Департаменту з питань судової роботи та банкрутства Міністерства юстиції України, кандидата юридичних наук ***Н. М. Ткаченко*** «Міжнародний досвід експертного забезпечення кримінального провадження»; директора Харківського НДІСЕ, доктора юридичних наук, професора, заслуженого юриста України ***О. М. Клюєва*** «До питання вдосконалення норм про призначення та проведення судової експертизи в цивільному, господарському та адміністративному процесах»; заступника директора Дніпропетровського НДІСЕ ***Н. О. Кушакової***, старшого наукового співробітника Дніпропетровського НДІСЕ, кандидата технічних наук, доцента ***О. Ю. Холодової*** «Професійно-етичні принципи в системі судової експертизи в контексті євроінтеграційних процесів»; головного судового експерта Вінницького НДЕКЦ МВС України ***Л. Г. Мельничука*** «Реалізація міжнародної діяльності Експертної служби МВС України та розробка систем якості в лабораторіях експертної служби відповідно до вимог міжнародного стандарту ISO/IEC 17025»; завідувача сектору Дніпропетровського НДІСЕ ***О. М. Заковирко*** «Європейська мережа судово-експертних установ (ENFSI)»; провідного фахівця Тернопільського НДЕКЦ МВС України, кандидата юридичних наук ***Ю. О. Пілюкова*** «Окремі правові аспекти міжнародного співробітництва експертної служби МВС України при здійсненні судово-експертної діяльності у сфері захисту суспільної моралі»; заступника завідувача відділу Вінницького НДЕКЦ МВС України ***Д. В. Баяка*** «Пріоритетні напрямки розвитку судової експертизи»; завідувача лабораторії Дніпропетровського НДІСЕ ***Ю. Ю. Лилової***, завідувача сектору Дніпропетровського НДІСЕ ***В. М. Здор*** «Перспективи розвитку судової експертизи»; судового експерта Донецького НДЕКЦ МВС

України, кандидата історичних наук ***Е. Є. Колесова*** «Посилення соціального захисту осіб як напрямок реформування пенітенціарної системи в Україні»; старшого судового експерта Вінницького НДЕКЦ МВС України ***А. О. Павлова*** «Пріоритетні напрямки розвитку судової експертизи»; директора Львівського НДІСЕ, кандидата хімічних наук ***О. Ф. Курильової***, ученого секретаря Львівського НДІСЕ ***Н. В. Гординської*** «Історичні аспекти виникнення і розвитку судових залізнично-транспортних експертиз»; директора Одеського НДІСЕ, кандидата юридичних наук ***А. І. Ріпенка*** «Законодавче та методичне забезпечення судової експертизи з питань землеустрою»; завідувача сектору Запорізького відділення Дніпропетровського НДІСЕ, кандидата юридичних наук, доцента ***М. Ю. Будзієвського*** «Методологія комплексного дослідження документів щодо визначення відносної та абсолютної давності рукописних текстів, виконаних кульковими ручками»; старшого судового експерта Дніпропетровського НДІСЕ ***Т. В. Ніколайчук***, судового експерта Дніпропетровського НДІСЕ ***Ю. В. Соломахи*** «Сучасний стан ідентифікаційного дослідження рукописних записів, виконаних латиницею»; начальника Головного експертно-криміналістичного центру Державної прикордонної служби України ***Д. К. Чередніченка***, старшого офіцера Головного експертно-криміналістичного центру Державної прикордонної служби України, кандидата технічних наук, старшого наукового співробітника ***О. В. Ананьїна*** «Способи підробки сучасних паспортних документів країн ЄС та ознаки їх виявлення»; старшого судового експерта Донецького НДІСЕ, кандидата економічних наук ***Г. О. Кузнєцової*** «Актуальні питання дослідження документів про економічну діяльність підприємств і організацій при проведенні судово-економічних експертиз»; головного судового експерта Київського НДІСЕ, кандидата економічних наук ***Т. А. Переймивовка*** «Особливості оцінки розміру недоотриманих доходів при проведенні судово-економічної експертизи»; заступника директора Полтавського НДЕКЦ МВС України ***О. В. Сахненка***, завідувача сектору Полтавського НДЕКЦ МВС України ***О. Ю. Канюки*** «До питання криміналістичної ідентифікацій однояйцевих близнюків»; завідувача лабораторії Львівського НДІСЕ ***О. В. Джуса*** «Розроблення алгоритму верифікації матеріалів службового розслідування для дослідження технічного стану залізничної колії»; в. о. завідувача лабораторії Науково-дослідного центру судової експертизи з питань інтелектуальної власності, оцінювача ***В. М. Рак***, судового експерта Науково-дослідного центру судової експертизи з питань інтелектуальної власності, оцінювача ***Л. В. Медведєвої*** «Актуальні питання науково-методичного забезпечення в аспекті створення методик проведення судових експертиз при економічних дослідженнях у сфері інтелектуальної власності»; завідувача сектору Харківського НДІСЕ, кандидата біологічних наук, старшого наукового співробітника ***Л. М. Деречі***,

кандидата технічних наук, старшого наукового співробітника ***О. Ф. Дьяченка*** «Про сучасні можливості дослідження об'єктів тваринного походження»; старшого судового експерта Вінницького НДЕКЦ МВС України ***О. П. Федоренко*** «Дослідження нестандартних номерних позначень, рельєфних знаків ідентифікаційних номерів кузова, шасі транспортних засобів»; завідувача сектору Дніпропетровського НДІСЕ ***О. Д. Коновалова*** «Про взаємодію слідчого з судовим експертом при розслідуванні кримінальних правопорушень у галузі охорони праці»; судового експерта Запорізького відділення Дніпропетровського НДІСЕ ***П. О. Рясного*** «Проблематика обробки отриманих фактичних фізико-хімічних показників складу барвних речовин при встановленні фактичного часу складання документа»; старшого судового експерта Дніпропетровського НДІСЕ ***І. І. Уса***, судового експерта Дніпропетровського НДІСЕ ***Д. О. Уса*** «Можливості використання почеркознавцями України положень методичних розробок Каюнова О. Н. та Окромешко Н. Г. по дослідженню коротких та простих підписів»; наукового співробітника Харківського НДІСЕ ***А. Д. Кошкарова***, старшого наукового співробітника Харківського НДІСЕ ***В. О. Варлахова*** «Технічна оцінка дій водіїв транспортних засобів при появі на проїзній частині тварини»; судового експерта Дніпропетровського НДІСЕ, доцента кафедри аерології та охорони праці Державного ВНЗ «Національний гірничий університет», кандидата технічних наук, доцента ***І. А. Шайхліслямової***, судового експерта Дніпропетровського НДІСЕ, доцента кафедри аерології та охорони праці Державного ВНЗ «Національний гірничий університет», кандидата технічних наук, доцента ***О. А. Мухи*** «Дослідження особливостей роботи за договором підряду у вугільних шахтах»; завідувача лабораторії Харківського НДІСЕ, кандидата хімічних наук ***В. А. Руднєва***, старшого наукового співробітника Харківського НДІСЕ ***А. Ф. Клімчук*** «Вплив тимчасових зовнішніх факторів на результати ідентифікаційного дослідження бензинів»; завідувача Сумського відділення Харківського НДІСЕ ***І. О. Савченко***, старшого судового експерта Сумського відділення Харківського НДІСЕ ***С. І. Глущенко*** «Особливості експертного дослідження щодо суми збитків унаслідок збільшення вартості робіт»; завідувача сектору Запорізького відділення Дніпропетровського НДІСЕ ***А. В. Коломійця*** «Актуальні питання класифікації нестандартної вогнепальної зброї»; старшого викладача кафедри правосуддя Сумського національного аграрного університету ***А. В. Шульженко***, завідувача лабораторії Харківського НДІСЕ, доктора юридичних наук, професора ***І. А. Петрової*** «Проблемні питання зберігання речових доказів»; судового експерт Дніпропетровського НДІСЕ ***Ю. В. Коновалова*** «Методологія та організація експертної діяльності»; завідувача лабораторії Дніпропетровського НДІСЕ ***С. А. Хабло*** «Оцінка дій водіїв, один з яких виконує на перехресті маневр повороту ліворуч, а другий виконує

маневр обгону»; старшого наукового співробітника Львівського НДІСЕ ***О. Б. Ковальчука*** «Визначення технічного стану залізничної колії у судовій експертизі: цілі, методи, засоби»; старшого наукового співробітника Львівського НДІСЕ ***А. В. Батіга***, викладача виробничого підрозділу «Центр професійного розвитку персоналу», судового експерта Львівського НДІСЕ ***А. Я. Кузишина*** «Дослідження взаємодії рухомого складу та рейкової колії при проведенні судових залізнично-транспортних експертиз»; старшого наукового співробітника Дніпропетровського НДІСЕ ***Т. М. Гузенко*** «Особливості проведення економічних досліджень з визначення нестач товарно-матеріальних цінностей»; старшого судового експерта Львівського НДІСЕ ***П. В. Тимковича*** «Особливості проведення економічних експертиз по господарських операціях з інвестиційною нерухомістю»; завідувача лабораторії Одеського НДІСЕ ***В. Ф. Світлоокої*** «Інституційні ознаки послуг з економічної експертизи»; судового експерта-економіста, доцента кафедри управління і економіки фармації, медичного і фармацевтичного правознавства Запорізького державного медичного університету, кандидата юридичних наук ***Н. Я. Дондик*** «Особливості облікового процесу в аптеках»; завідувача Полтавського відділення Харківського НДІСЕ ***С. С. Петрова***, завідувача сектору Полтавського відділення Харківського НДІСЕ ***В. В. Буколової*** «Деякі нормативні аспекти визнання та задоволення вимог щодо виплати заборгованості із заробітної плати у разі порушення справи про банкрутство»; наукового співробітника Львівського НДІСЕ, кандидата філологічних наук ***М. М. Калініченка,*** завідувача лабораторії Львівського НДІСЕ ***І. О. Струка*** «Проблема визначення оригінальності фотографічних товарів у авторському праві»; провідного наукового співробітника Львівського НДІСЕ, кандидата технічних наук, доцента ***П. М. Грицишина*** «До питання про удосконалення класифікації інженерно-технічних експертиз»; завідувача сектору Дніпропетровського НДІСЕ ***Ю. В. Гаврильченко***, судового експерта Дніпропетровського НДІСЕ ***О. А. Крижановської*** «Відновлення змісту згаслих текстів касових чеків, що виготовлені термічним способом друку»; заступника завідувача відділу Харківського НДЕКЦ МВС України ***Л. В. Домбровського***, судового експерта Харківського НДЕКЦ МВС України ***С. О. Ігнатьєвої*** «Особливості дослідження атрибутів цифрових файлів відео-, звукозаписів»; старшого наукового співробітника Львівського НДІСЕ ***Ю. С. Харабуги*** «Особливості комп'ютерно-технічного дослідження інформації в пам'яті USIM та R-UIM карток».

З урахуванням обговорення проблем, розглянутих на конференції, із метою подальшого вдосконалення організаційної, наукової, експертної, методичної роботи прийнято такі рекомендації:

1. Уважати актуальним удосконалення професійно-етичних принципів у системі судової експертизи, формування правової культури співробітників,

прийняття нормативно-правових актів у цій сфері та приведення їх у відповідність із міжнародними стандартами.

2. При проведенні наукових досліджень приділяти особливу увагу розвитку та удосконаленню методичної бази судової експертизи.

3. Уважати актуальним упровадження єдиних підходів при проведенні судових експертиз із використанням сучасних науково-технічних досягнень.

4. Здійснювати планування наукових розробок відповідно до потреб судово-слідчої та експертної практики з урахуванням сучасних досягнень науки й техніки, а також змін у законодавстві.

5. Розширяти міжнародне співробітництво в галузі судової експертизи.

6. Рекомендації розіслати всім судово-експертним установам системи Міністерства юстиції України для врахування в роботі.

Інформацію підготувала ***О. Л. Кожельцева****,*
учений секретар Дніпропетровського НДІСЕ

XIII INTERNATIONAL CONFERENCE "CRIMINALISTICS AND FORENSIC EXPERTOLOGY: SCIENCE, STUDIES, PRACTICE"[1]

On 14–16 September 2017 in Palanga (Centre of recreation and rehabilitation "Pušynas", Palanga, Lithuania) was held XIIIth International scientific practical conference "Criminalistics and forensic expertology: science, studies, practice". The conference was organized by Criminalists` Association of Lithuania, Forensic Science Centre of Lithuania and Law Institute of Lithuania.

The conference had scientific and gala parts. The scientific part of the conference had plenary sessions, discussions and poster presentations. Languages of the conference were English, Lithuanian and Russian. Main topics of the conference were: 1) Tendencies and perspectives in developments of common forensic science area; 2) Strategies, methods and tactics of crime investigation of different schools of criminalistics; 3) Importance of forensic conclusions in investigative procedures; 4) Didactics of criminalistics and forensic expertology: innovative study methods; 5) Innovations in cybercrime investigations; 6) Organized crime and its effects on public security.

About 150 participants from Azerbaijan, Belarus, Czech Republic, Estonia, Finland, Greece, Hungary, Italy, Lithuania, Latvia, Poland, Russia, Slovak Republic, Spain, Ukraine and USA attended the Conference. Scientific reports have been published in conference collection, which have included 38 reports.

[1] XIII Міжнародна наукова конференція «Криміналістика та судова експертологія: наука, навчання, практика».

The conference was opened by Chairman of Criminalists` Association of Lithuania, Doc. Dr ***Gabrielé Juodkaité-Granskiené*** and Chairman of Scientific Board of Criminalists` Association of Lithuania, Prof. Dr ***Hendryk Malevski***. At the beginning of the conference Mayor of Palanga city Sarunas Vaitkus and representatives of Ministry of Justice, Ministry of Interior, Prosecutor General Office sent best regards to participants and guests of the Conference.

On 14th of September plenary session of the conference was chaired by Prof. Dr ***Hendryk Malevski*** (Lithuania) and Prof. Dr Habil. ***Valery Shepitko*** (Ukraine). The following presentations were made during the session: "Integral Function of Criminalistics and its Role in Realization of Modern Strategic Goals of Fight against Crime" by Prof. Dr Habil. ***Valery Shepitko*** (Ukraine); "Evaluation of Special Knowledge in Trial: Practices of Lithuanian Courts" by Prof. Dr ***Rima Ažubalyté*** (Lithuania); "Expert Opinion as a Specific Proof" by Prof. Dr Habil. ***Tatiana Averianova*** (Russia) and "Forensic Examination in Pretrial Investigation – Prosecutors Insight" by ***Aivaras Velutis*** (Lithuania). After the plenary session its participants had time for buffet and discussions.

Second day of the conference included four plenary sessions with coffee breaks. The following presentations were made during these sessions: "Joint Investigation: the Actuality, Opportunities, Prospects" by Assoc. Prof. Dr ***Svetlana Kushnirenko*** and Prof. Dr ***Vladimir Pristanskov*** (Russia); "The Clarification of the Concept of Regularities that are Part of Criminalistics: is Unifying Factor or Illusion?" by Assoc. Prof. Dr Habil. ***Evgeny Smakhtin*** (Russia); "Comparative Analysis of Forensic Science, Criminalistics and Neighboring Concepts in Some European Countries" by Assoc. Prof. Dr ***Elena Khatkevich*** (Belarus); "Problems of Investigation of Crimes against Justice" by Assoc. Prof. Dr ***Mykhaylo Shepitko*** (Ukraine); "Information Exchange between Police and Intelligence Agencies in Fight against Terrorism" by Mgr ***Jan Provaznik*** (Czech Republic); "Conceptual Directions of Forensic Support of Law Enforcement Agencies and Special Services in the Fight against Terrorism" by Assoc. Prof. Dr ***Bakhtiyar Aliyev*** (Azerbaijan); "Corruption Crimes" by Assoc. Prof. Dr ***Irina Lavrenteva*** (Russia); "Simulated Transfer in Cyberspace" by Mgr ***David Čep***, Mgr ***Kateřina Hlaváčová*** and Mgr ***Katarina Kandová*** (Czech Republic); "The Over Interpretation of Regulations about Registration in Forensic Databases – Cases Study" by Mgr ***Katarzyna Ćwik*** (Poland); "Possibilities and Prospects of Development of Criminalistics" by Dr ***Małgorzata Hregorowicz*** (Poland); "Reflection of the qualification and Competence of Pre-Trial Investigation Officers during the Investigation of Cigarette Smuggling Offences" by Mgr ***Jurgita Baltrūniené*** (Lithuania); "Handwriting Examination of Old Manuscripts (Codex Basiliensus F.V.2. and Trace of Basel)" by Dr ***Diego Ardoino*** (Lithuania, Italy); "Metaopinions – Illegal, Irrelevant or Invaluable?" by Prof. Dr Habil. ***Violetta Kwiatkowska-Wójcikiewicz*** (Poland); "Problematic Aspects of Forensic Activities of Private Forensic Experts in

Lithuania" by Doc. Dr ***Gabrielé Juodkaite-Granskiené***, Assoc. Prof. Dr ***Andrej Gorbatkov***, Rasa Luksaité (Lithuania); "Special Knowledge in the New Code of Administrative Offences: New Trajectories or Reglamentation?" by Prof. Dr ***Raimundas Jurka*** and ***Karolis Kurapka*** (Lithuania); "Electronic Signature: a New Forensic Frontier" by ***Claudia Barbarano***, ***Milena Pugnaloni***, ***Sabrina Bellucco***, ***Guido Castellari*** (Italy), etc. Second day of the conference finished with a dinner in restaurant.

Third day of the conference included plenary session. The following presentations were made during these sessions: "Poligraph "Axtion". History. Study of Complex Poligrams and Data Using Channels of Poligraph" by ***Bruce White*** and Mgr ***Oksana Stevenson*** (USA); "Formation of Methodics of Psychophysiological Expertise in Criminal Proceedings" Assoc. Prof. Dr ***Olesya Vashchuk*** (Ukraine); "The Concept of Arms in Criminalistic Doctrine about Arms" by Assoc. Prof. Dr ***Elita Nimande*** and Dr ***Vladimirs Terehovičs*** (Latvia);

Participants of conference

"Criminalistic Investigation of Traces of Human Tissues and Secretions: Opportunities, Constraints and Prospects Olfactory Biosensor Method" by Prof. Dr Habil. ***Tatyana Moiseeva*** and Dr ***Pavel Panfilov*** (Russia); "The Analysis of Relatives Handwriting – Examination of Suspected Documents" by Prof.

Dr ***Francesco Cerrotto*** (Italy); "Harmonic Speed Stabilization in Handwriting Velocity" by ***Milena Pugnaloni***, ***Ilaria Gunetti***, ***Mirka Mantoan***, ***Nicoló di Toma*** (Italy); "Neurophysiological Principles in Graphical Analysis" by Prof. Dr ***Gennaro Mazza*** (Italy); "Operational Control of the Authenticity and Forensic Examination of Documents and Art Objects by Using Regula Devices; their Main Characteristics, Capabilities and Examples of Use in Practice" by Assoc. Prof. Dr by ***Olga Bocharova*** (Belarus); "Biometric Assessment of Modifications in Handwriting in Connection with Posture and Writing Surface" by ***Monica Manzini***, ***Margherita Cristofori***, ***Milena Pugnaloni***, ***Tiberio Pitassi*** (Italy). After discussion of scientific reports it was discussion of Palanga memorandum and its signature.

Next 14th International conference "Criminalistics and Forensic Expertology: Science, Studies, Practice" will be hosted on September 2018 in Odessa (Ukraine).

The conference brief was prepared by Prof. Dr ***H. Malevski****,*
Doc. Dr ***G. Juodkaite-Granskiene****, Dr* ***M. Shepitko***

«КРУГЛИЙ СТІЛ» ІЗ НАГОДИ 100-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ПРОФЕСОРА М. В. САЛТЕВСЬКОГО[1]

30 жовтня 2017 р. в Харкові (Україна) відбувся «круглий стіл» із нагоди 100-річчя від дня народження доктора юридичних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України М. В. Салтевського. Організаторами заходу були Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого та НДІ вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса. Місцем проведення «круглого столу» стала Національна академія правових наук України (Харків, Україна). Мовами заходу були обрані: англійська, українська та російська.

Після відкриття «круглого столу», присвяченого 100-річчю від дня народження М. В. Салтевського, із вітальним словом до учасників урочистого наукового заходу звернувся ректор Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, доктор юридичних наук, професор, академік НАН України, академік НАПрН України ***В. Я. Тацій***. У своїй промові він указав на вагомий внесок професора М. В. Салтевського в розвиток криміналістики й судової експертизи, поділився своїми спогадами про професора.

[1] Round table, devoted to Professor Mykhaylo Saltevskyi's 100th anniversary.

Учасники «круглого столу»

Із науковими доповідями на «круглому столі» виступили: доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, академік НАПрН України ***В. Ю. Шепітько*** – «Михайло Салтевський – знаний криміналіст, судовий експерт, винахідник і новатор»; доктор юридичних наук, професор, директор НДІ вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса, академік НАПрН України ***В. І. Борисов*** – «Внесок М. В. Салтевського у становлення криміналістичних досліджень в Інституті вивчення проблем злочинності»; доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України ***В. О. Коновалова*** – «Професор М. В. Салтевський: соціально-психологічний портрет»; доктор юридичних наук, професор, головний учений секретар НАПрН України, академік НАПрН України ***В. А. Журавель*** – «Щодо системи криміналістики у працях професора М. В. Салтевського»; доктор юридичних наук, професор, професор кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого ***В. М. Шевчук*** – «Салтевський Михайло Васильович – учений, педагог, учитель, засновник школи у криміналістиці»; кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, заступник директора з наукової роботи Харківського НДІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса ***Е. Б. Сімакова-Єфремян*** – «До питання про нормативно-правове регулювання судово-експертної діяльності в умовах судової реформи в Україні»; доктор юридичних наук, професор кафедри кримінально-правових дисциплін та судових експертиз Донецького юридичного інституту МВС України ***О. В. Одерій*** – «І один в полі Воїн (із спогадів

М. В. Салтевського)» та ін. Тези наукових доповідей учасників «круглого столу» були надруковані в окремому збірнику.

На «круглому столі» було презентовано Бібліографічний покажчик, підготовлений до 100-річчя професора М. В. Салтевського, що включав інформацію про життєвий і творчий шлях професора, його основні дати життя та діяльності, перелік наукових праць професора, дисертації, виконані й захищені під керівництвом професора, публікації про професора та фотографії, ілюстрації, фотодокументи. Захід відбувався у творчій теплій атмосфері, доповіді супроводжувалися презентаціями. Бібліотека Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого до 100-річчя професора підготувала виставку наукових праць професора М. В. Салтевського. «Круглий стіл» було завершено урочистим відкриттям меморіального комплексу на місці поховання професора М. В. Салтевського (цвинтар № 15, Харків, Україна).

Інформацію підготував ***М. В. Шепітько****,*
кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник

УРОЧИСТЕ ВІДКРИТТЯ МЕМОРІАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ НА МІСЦІ ПОХОВАННЯ ПРОФЕСОРА М. В. САЛТЕВСЬКОГО

30 жовтня 2017 р. відбулось відкриття меморіального комплексу на місці поховання видатного криміналіста ***Михайла Васильовича Салтевського***, наукові праці якого добре знають і високо цінують не тільки вчені-криміналісти, а й судові експерти-практики, працівники правоохоронних органів, судів тощо.

Відкриття меморіального комплексу на місці поховання
професора М. В. Салтевського

За особистої підтримки Харківського міського голови Г. А. Кернеса та рішенням Департаменту комунального господарства Харківської міської ради щодо звернення Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса Міністерства юстиції України, кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого та Національної академії правових наук України встановлено пам'ятник і відновлено меморіальний комплекс на місці поховання відомого вченого.

Меморіальний комплекс на місці поховання професора М. В. Салтевського

В урочистому відкритті меморіального комплексу взяли участь представники Харківської міської виконавчої влади, Харківського НДІСЕ, академічної та вишівської науки тощо. Із словами вшанування пам'яті М. В. Салтевського виступили перший заступник Харківського міського голови, кандидат наук з державного управління ***І. О. Терехов***, директор Харківського НДІСЕ, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України ***О. М. Клюєв***, радник ректора Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України, заслужений юрист України ***О. М. Бандурка***,

завідувач кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, академік НАПрН України, доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України ***В. Ю. Шепітько***, головний учений секретар Національної академії правових наук України, академік НАПрН України, доктор юридичних наук, професор, заслужений працівник освіти України ***В. А. Журавель***, директор Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, заслужений юрист України ***В. І. Борисов***.

Видатний харків'янин, гордість української науки, учений М. В. Салтевський створив потужну наукову експертну школу. Його учні й сьогодні працюють у Харківському НДІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса, інших судово-експертних установах України, вищих навчальних закладах, правоохоронних органах і свято шанують пам'ять про видатного вченого-криміналіста та судового експерта.

Керівництво та працівники Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса, кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, Національної академії правових наук України та Харківського національного університету внутрішніх справ висловлюють щиру вдячність Харківському міському голові Г. А. Кернесу за шанування традицій і пам'яті про людей, які зробили вагомий внесок у становлення й розвиток української юридичної науки.

Матеріал підготував ***В. В. Хоша****,*
завідувач сектору Харківського НДІСЕ, кандидат юридичних наук

МІЖНАРОДНА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ТА КРИМІНАЛІСТИКИ», ПРИСВЯЧЕНА 100-РІЧЧЮ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ДОКТОРА ЮРИДИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА, ЗАСЛУЖЕНОГО ДІЯЧА НАУКИ І ТЕХНІКИ УКРАЇНИ М. В. САЛТЕВСЬКОГО

7 листопада 2017 р. на базі Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса відбулася міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання судової експертизи та криміналістики», присвячена 100-річчю від дня народження видатного вченого, доктора юридичних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України, провідного фахівця в галузі судової експертизи й криміналістики ***Михайла Васильовича Салтевського***.

Михайло Васильович Салтевський

У засіданні взяли участь понад 100 осіб, серед яких представники Міністерства юстиції України, інших органів державної влади та органів місцевого самоврядування, установ Міністерства юстиції України (Харківського, Київського, Одеського, Донецького, Львівського, Дніпропетровського НДІ судових експертиз, Науково-дослідного центру судової експертизи з питань інтелектуальної власності), Міністерства внутрішніх справ України, вищих навчальних закладів, правоохоронних органів, судів, громадських та інших організацій України, судово-експертних установ Туреччини, Республіки Білорусь, Республіки Молдова. Матеріали на конференцію надані також судовими експертами Литовської Республіки, Республіки Казахстан, Республіки Узбекистан, Республіки Вірменія. Усього на конференцію надійшло 118 доповідей і наукових повідомлень.

Зі вступним словом виступив головуючий, директор Харківського НДІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України ***О. М. Клюєв***, який привітав усіх учасників конференції та зупинився на окремих етапах життєвого шляху видатного вченого-криміналіста як людини, авторитетного педагога й наставника; висвітлив ключові складові його наукової спадщини та судово-експертної діяльності.

Президія конференції

Виступ О. М. Клюєва

Із привітаннями до учасників і організаторів конференції звернулася заступник начальника управління експертного забезпечення правосуддя Департаменту з питань судової роботи та банкрутства Міністерства юстиції України ***О. М. Стельмах***, яка оголосила вітальне слово Міністра юстиції України П. Д. Петренка учасникам конференції. Інтерес Міністра юстиції України до подібного роду заходів і його вітальне слово налаштували учасників конференції на активний та позитивний настрій і конструктивне обговорення визначених питань у ході подальшого проведення конференції.

Виступ О. М. Стельмах

Виступ В. А. Журавля

Із привітаннями до учасників конференції також виступили директор Департаменту оборонної, мобілізаційної роботи та взаємодії з правоохоронними органами Харківської обласної державної адміністрації ***О. М. Максимов***, який передав побажання плідної праці учасникам конференції від голови Харківської обласної державної адміністрації Ю. О. Світличної; Радник Голови Адміністрації Президента України, депутат обласної ради, голова постійної комісії обласної ради з правових питань, регуляторної політики, законності, громадського порядку, боротьби з корупцією та злочинністю ***А. А. Русецький***; радник ректора Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України ***О. М. Бандурка***; головний учений секретар НАПрН України, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України ***В. А. Журавель***; директор Харківського НДЕКЦ МВС України ***С. І. Перлін***; директор Київського науково-дослідного інституту судових експертиз, доктор юридичних наук ***О. Г. Рувін*** та ін.

Відповідно до програми конференції заслухано та обговорено доповіді, присвячені пам'яті Михайла Васильовича Салтевського – гордості української науки, видатного криміналіста, який здійснив вагомий внесок у розвиток теорії криміналістичної ідентифікації, розробив прийоми вимірювальної фотозйомки, стояв біля витоків зародження криміналістичної одорології та акустики.

Професор кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України ***В. М. Шевчук*** у своїй доповіді звернув увагу на те, що становлення й розвиток криміналістики в Україні тісно пов'язані з ім'ям професора М. В. Салтевського – одного з фундаторів криміналістичної науки, особливу увагу звернувши на дослідження предмета, системи та методології криміналістики, перспективні напрями криміналістичної техніки, судової експертизи, теорії доказів у кримінально-процесуальному та інформаційному праві.

Виступ В. М. Шевчука

Головний науковий співробітник Харківського НДІСЕ, доктор юридичних наук, професор, полковник міліції у відставці ***О. П. Снігерьов*** у своєму виступі згадав власний досвід спілкування з видатним ученим-криміналістом, полковником внутрішньої служби у відставці, ветераном органів внутрішніх справ М. В. Салтевським, а також на честь цього видатного вченого запропонував ініціювати відкриття меморіальної дошки на будинку, де мешкав Михайло Васильович Салтевський.

Значний інтерес викликали доповіді ***Емель Хюля Юкселоглу*** та ***Гюльтен Райимоглу*** (Туреччина) – судових експертів Інституту судових експертиз Стамбульського університету, які розповіли про судово-експертну освіту в Туреччині на прикладі Інституту судової медицини, а також про акредитацію судово-експертних лабораторій у Туреччині.

Директор Харківського НДІСЕ О. М. Клюєв
із колегами з Туреччини Е. Х. Юкселоглу (ліворуч) та Г. Райимоглу (праворуч)

Актуальним і різностороннім був виступ начальника наукового відділу Науково-практичного центру Державного комітету судових експертиз Республіки Білорусь, кандидата технічних наук, доцента ***С. М. Нефедова***, який розповів про важливий напрям роботи з реформування судової експертизи – упровадження в експертну практику методів стандартизації, метрології та оцінювання відповідності в Республіці Білорусь, проаналізував особливості застосування основних міжнародно-правових актів.

Виступ С. М. Нефедова

Його колега, начальник наукового відділу Науково-практичного центру Державного комітету судових експертиз Республіки Білорусь, кандидат філологічних наук ***А. А. Кирдун*** докладно подала процедуру призначення комплексних психолого-лінгвістичних експертиз у Республіці Білорусь, а також особливості й проблемні аспекти їх проведення.

Виступ А. А. Кирдун

Великий інтерес та активне обговорення викликала доповідь експерта-криміналіста Національного Центру судових експертиз Республіки Молдова ***Н. М. Гуреу*** щодо проведення повторної експертизи маркувальних позначень після раніше застосованих деструктивних методів дослідження. Доповідач показав, що за умов застосування правильного наукового підходу, оцінюючи сукупність різної природи ознак, можна розв'язати найскладніше експертне завдання.

Виступ Н. М. Гуреу

На пленарному засіданні виступили й учасники з України. Так, у виступі директора Одеського НДІСЕ, кандидата юридичних наук ***А. І. Ріпенка*** розглянуті підходи до вибору критеріїв оцінювання ефективності судово-експертної діяльності.

Виступ А. І. Ріпенка

Про вивчення місця злочину й трупа на ньому при різних причинах насильницької смерті за участю фахівця – судово-медичного експерта доповів доцент кафедри судової медицини, медичного правознавства Харківського національного медичного університету, кандидат медичних наук, доцент ***В. В. Хижняк***.

Виступ В. В. Хижняка

Професор кафедри кримінально-правових дисциплін Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, доцент ***М. Г. Щербаковський*** і професор кафедри кримінально-правових дисциплін та судових експертиз Донецького юридичного інституту МВС України, доктор юридичних наук, доцент ***О. В. Одерій*** поділилися з учасниками конференції своїми особистими спогадами про М. В. Салтевського, оскільки тривалий час із ним спілкувалися.

Перший заступник директора Дніпропетровського НДІСЕ ***А. М. Лисенко*** доповіла про електронне тестування як ефективний метод перевірки професійної підготовленості судових експертів. Про криміналістичні дослідження із застосуванням спеціальних знань обізнаних осіб як об'єкт наукового вивчення доповів докторант Національної академії внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник ***В. В. Аврешонков***. У своєму виступі він навів поняття криміналістичних досліджень у розслідуванні злочинів, обґрунтував виділення окремих різновидів таких досліджень в окрему групу, а саме криміналістичні дослідження із застосуванням спеціальних знань досвідчених осіб. Професор кафедри фінансових розслідувань Університету державної фіскальної служби України, кандидат юридичних наук, доцент ***Г. Л. Чигрина*** звернула увагу на питання процесуального забезпечення проведення комплексної комп'ютерно-технічної експертизи та технічної експертизи документів. Перспективи створення в Україні Вищого суду з питань інтелектуальної власності висвітлено ***Н. В. Кісіль*** – кандидатом сільськогосподарських наук, старшим науковим співробітником, заступником директора Центру судової експертизи та експертних досліджень Державного підприємства «Інформаційні судові системи». Заступник директора Вінницького НДЕКЦ МВС України ***Ю. Ю. Куслій*** охарактеризував проблеми, які виникають під час вилучення об'єктів біологічного походження та проведення молекулярно-генетичних досліджень, окреслив шляхи їх вирішення. ***В. І. Голоботовським***, старшим судовим експертом Закарпатського НДЕКЦ МВС України, здобувачем Національної академії внутрішніх справ запропоновано історіографію проблематики, пов'язаної з рішенням ситуаційних обставин пострілу з нарізної вогнепальної зброї. Із повідомленнями виступили також й інші учасники конференції.

Обговорення проблем, розглянутих на Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання судової експертизи та криміналістики», відображають загальну зацікавленість учасників у зміцненні та подальшому розвитку міждержавної співпраці судово-експертних установ, удосконаленні організаційної, науково-методичної, науково-дослідної, експертної роботи. За результатами роботи конференції її учасниками прийнято резолюцію, у якій викладено такі рекомендації:

1. При проведенні наукових досліджень приділяти особливу увагу вдосконаленню методичної бази судової експертизи, у тому числі подальшому розвитку наукових ідей М. В. Салтевського. Для вшанування пам'яті про

видатного вченого-криміналіста ініціювати питання щодо встановлення на будинку, у якому мешкав М. В. Салтевський, меморіальної дошки.

2. Розширити співробітництво із залученням експертних установ країн ЄС щодо питань взаємодії в організації процесу навчання та підвищення кваліфікації судових експертів, надання практичної й методичної допомоги, а також експертної профілактики як виду специфічної діяльності з установлення обставин (умов), що сприяють учиненню кримінальних правопорушень, і розробленні профілактичних заходів щодо їх усунення.

3. Вирішення проблем експертного забезпечення правосуддя в Україні спрямувати на подальший розвиток теорії й методології судової експертизи та криміналістики. Звернути особливу увагу на питання розроблення загальних теоретичних засад розвитку й упровадження нових напрямів у судовій експертизі, які потребують чіткої регламентації та єдиного методичного підходу: визначення меж компетенції судового експерта, застосування єдиних підходів до дослідження, класифікації судових експертиз, експертних завдань, загальних принципів і алгоритмів їх вирішення, визначення комплексу методів дослідження, що дозволить виключити експертні помилки.

4. Уважати актуальним вирішення питань щодо процесуальних, організаційних, фінансових і кадрових проблем експертного забезпечення правосуддя. Максимально сприяти реалізації принципу незалежності судового експерта щодо відносин між судовими експертами, органами розслідування, суду та іншими учасниками процесу, оскільки на цьому базуються нові моделі регулювання судово-експертної діяльності.

5. Упроваджувати єдиний підхід під час проведення судових експертиз із використанням сучасних науково-технічних засобів. Для цього узагальнити міжнародний досвід із стандартизації, акредитації та сертифікації в галузі судово-експертної діяльності, розроблення та систематизації європейських і міждержавних стандартів, правил стандартизації в галузі судово-експертної діяльності, забезпечення єдності вимірювань, формування уніфікованої системи пошуку та передачі даних для подальшого використання під час проведення судових експертиз.

6. Звернути увагу на інтеграцію зусиль щодо взаємного впровадження результатів досліджень, установлення наукових контактів і розширення творчих зв'язків через спільне проведення методичної та науково-дослідної роботи. Опрацювати питання впровадження теоретико-правових і методичних засад проведення комплексної експертизи.

7. Тенденції подальшого розвитку криміналістики орієнтувати на визначення її місця в системі юридичних наук, розвитку системи права і, зокрема, трансформації кримінального процесуального законодавства, оскільки зв'язок наук криміналістики та кримінального процесу обумовлений тим, що вони мають спільний об'єкт вивчення, яким виступає злочинна діяльність і діяльність із виявлення, розслідування та попередження злочинів.

8. Проблеми виявлення й розслідування правопорушень необхідно розглядати як самостійний напрям наукових досліджень, який за рахунок створення відповідних методико-криміналістичних рекомендацій має суттєво компенсувати недосконалість правової бази, відсутність чіткого розуміння норм, що регулюють суспільні правовідносини, та практику їх застосування, значно збільшити ефективність діяльності правоохоронних органів.

9. На основі вивчення й критичного аналізу праць провідних науковців у галузі кримінального процесу та криміналістики доцільним убачається розроблення класифікації видів особливо небезпечних злочинів (у тому числі терористичної та економічної спрямованості) та визначення місця методик їх розслідування у самій структурі класифікацій криміналістичних методик як комплексної методики з подальшим обґрунтуванням.

10. Ужити заходів щодо розвитку криміналістичної техніки з урахуванням прогресу в різних галузях науки й техніки, їх взаємозв'язків і взаємодії з потребами слідчої, експертної, оперативно-розшукової й судової практики.

11. Консолідувати зусилля щодо вирішення проблем фінансування державних судово-експертних установ, судової експертизи, пов'язаних із питанням їх забезпечення сучасним обладнанням, що використовується під час проведення наукових і експертних досліджень, зокрема новітніх приладів, устаткування, апаратно-програмних комплексів тощо.

12. Рекомендувати міністерствам, відомствам і спеціалізованим установам судових експертиз ужити заходів щодо більш повного використання механізмів співпраці й потенціалу Міністерства юстиції та інших міністерств і відомств різних країн.

Учасники конференції

Доповіді з презентаціями опубліковано в збірнику матеріалів міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження доктора юридичних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України М. В. Салтевського, до якого включено більше 100 доповідей, розміщених згідно з тематикою конференції.

Інформацію підготували: ***І. А. Петрова****, завідувач лабораторії Харківського НДІСЕ, доктор юридичних наук, професор,*
Л. М. Дереча*, учений секретар Харківського НДІСЕ, кандидат біологічних наук, старший науковий співробітник*

THE VII INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE "ARCHIBALD REISS DAYS"[1]

On 7–9th of November 2017 in Belgrade (Serbia) was held The VII International Scientific Conference "Archibald Reiss Days". Scientific event was organized by Academy of Criminalistic and Police Studies (Belgrade, Serbia) in cooperation with the Ministry of the Interior of the Republic of Serbia, Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia, National Police University of China, Volgograd Academy of the Russian Internal Affairs Ministry, Lviv State University of Internal Affairs, Faculty of Security in Skopje, Faculty of Criminal Justice and Security in Ljubljana, Police Academy "Alexandru Ioan Cuza" in Bucharest, Academy of Police Force in Bratislava and University of Banja Luka Faculty of Security Science.

The conference is decided to the famous criminalist, Professor Rodolphe Archibald Reiss, who worked and lived in Belgrade (Serbia). He organized Institut de police scientifique (Lausanne University, Switzerland) and Academy of Criminalistic and Police Studies (Belgrade, Serbia). He helped to Serbian Government with the demonstration and fixation of crimes committed by Austro-Hungarian Army (World War I, 1914–1918).

Criminalists from 23 countries took part in Archibald Reiss Days (more than 60 participants). Before the conference it was printed collection of scientific reports (in 3 volumes). Languages of the conference were Serbian and English. The thematic areas of the conference were: 1) Criminalistic and Criminal Justice Aspects in Solving and Proving of Criminal Offences; 2) Police Organization – Structure and Functioning; 3) Contemporary Security Studies; 4) Strengthening the State's Institutions and Fight Against Crime; 5) Social, Economic and Political Flows of Crime – Manifestation, Measuring and Analysis; 6) Forensic Lin-

[1] VII Міжнародна наукова конференція «Дні Арчібальда Рейсса».

guistics and Language for Specific Purposes; 7) Cybercrime; 8) Innovative Techniques and Equipment in Forensic Engineering; 9) Effects of Physical Activity on Anthropological Status in Security Agencies Personnel.

On first day (7th November) the conference was opened by Acting Dean of the Academy, Prof. PhD ***Goran Bošković*** and Acting Vice-Dean for Scientific and Research Work of the Academy, Prof. PhD ***Biljana Simeunović-Patić*** and State Secretary of the Ministry of Interior of the Republic of Serbia ***Biljana Popović-Ivković***.

Speech of State Secretary of the Ministry of Interior
of the Republic of Serbia Biljana Popović-Ivković

The scientific part of the Conference opened by scientific reports with presentations of PhD ***Andy Becue*** (School of Criminal Justice, University of Lausanne, Switzerland) "Fingermark Detection: Should We Take the Red Pill or the Blue Pill?" and PhD ***Imre Rudas*** (Obuda University, Budapest, Hungary) "Internet of Anything – a Superhighway of Cyberworld". After these scientific reports were Gala Cocktail and the Tour of the Academy's Museum.

During 7–9th November participants of the Archibald Reiss Days presented their scientific reports in different sessions: PhD ***Milan Prokin*** (University of Belgrade School of Electrical Engineering, Serbia) and PhD ***Durad Budimir*** (University of Westminster, London, UK) "Internet of Insecure Things"; PhD ***Dragan Dukanović*** (University of Belgrade, Serbia) "Security of the Western Balkans in Contemporary Geostrategic Changes between East and West"; PhD

Milivoj Dopsaj (University of Belgrade, Serbia) "Percent of Body Fat Standards for Serbian Male Police Officers"; PhD ***Detlef Nogala*** (Research and Knowledge Management Officer, CEPOL) "What the European Union Agency for Law Enforcement Training Has to Offer for Facilitating Scientific Research and Academic Study in Law Enforcement Education and Training"; PhD ***Durdica Hazard*** (School of Criminal Justice, University of Lausanne, Switzerland) "Discussion between Forensic and Evidence Law Practitioners around the Relevancy Concept"; Prof. Dr ***Andrea Kozáry*** (National University of Public Service, Budapest, Hungary) "Are Mediation and Restorative Justice Programs Suitable for Problems between Police and Ethnic Minorities?"; PhD ***Matyas Szabolcs*** (National University of Public Service, Budapest, Hungary) "Predictive Policing Researches in Hungary"; Prof. Dr ***Valery Shepitko*** (Criminalistics Department, Yaroslav the Wise National Law University, Ukraine) and Dr ***Mykhaylo Shepitko*** (Criminal Law Department, Yaroslav the Wise National Law University, Ukraine) "Criminalistic Strategy and Trends of Criminalistics"; PhD ***Barbora Vegrichtova*** (Police Academy of Czech Republic, Prague) "Interpretation of Criminal Tattoo Symbols in Prison Facilities"; MA ***Mojca Rep*** (Assocoate Judge at the District Court Celje, Slovenia) "Criminal Procedure Act as the "Skeletons of the Legal Order" – What's New in Slovenia?", etc.

During the Conference International Projects of the Academy of Criminalistic and Police Studies were presented: MA ***Marija Popović*** "NATRISK WEB", PhD ***Zvonimir Ivanović*** "IMPRESS" and PhD ***Nenad Radović*** "NARCOMAP". Guests of the Conference informed about poster presentation. Archibald Reiss Days included coffee breaks, lunches, official dinner and Belgrade Tour.

The conference brief was prepared by Dr ***M. Shepitko***

ВІОЛЕТТА ОМЕЛЯНІВНА КОНОВАЛОВА

В. О. Коновалова народилася 30 березня 1927 р. в селі Черкаські Тишки, Липецького району (нині – Харківський), Харківської області.

У 1945–1949 рр. навчалася в Харківському юридичному інституті. До 1950 р. працювала слідчим прокуратури м. Ворошиловська, Ворошиловградської області (нині – Луганська).

Подальше життя й діяльність ***Віолети Омелянівни Коновалової*** повністю пов'язані з Національним юридичним університетом імені Ярослава Мудрого, де вона пройшла шлях від асистента до професора кафедри криміналістики, а з 1981 по 1996 р. очолювала цю кафедру.

У 1953 р. В. О. Коновалова захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему «Тактика допроса свидетелей в советских органах расследования». У 1959 р. їй було присвоєно наукове звання доцента. У 1966 р. відбувся захист докторської дисертації на тему «Теоретические проблеми следственной тактики (познавательная функция логики и психологии)». У 1969 р. В. О. Коноваловій присвоєно вчене звання професора. У 1993 р. В. О. Коновалову обрано академіком Національної академії правових наук України.

Природна обдарованість, талановитість В. О. Коновалової втілені в різнобічних напрямах її наукової діяльності: загальна теорія криміналістики (наукознавчі проблеми), криміналістична тактика, методика розслідування окремих видів злочинів; логіко-методологічні аспекти експертної діяльності, проблеми юридичної психології.

У докторській дисертації та наступних наукових роботах В. О. Коновалова наочно продемонструвала необхідність інтегративних стосунків наук із різних галузей знань як основи для вдосконалення заходів протидії злочинності. Вона запропонувала новаторський підхід до використання досягнень логіки та психології в криміналістичній тактиці. Ці положення були конкретизовані й розвинуті в кандидатських дисертаціях її учнів.

Поряд із проблемами криміналістичної тактики В. О. Коновалова досліджує широке коло питань методики розслідування окремих видів злочинів, про що свідчать її праці: «Организация расследования хищений государственного и общественого имущества» (1984), «Криминалистическая характеристика преступлений» (1985), «Экологические преступления: квалификация и методика расследования» (1994), «Убийство: искуство расследования» (2001, 2006) та роботи її учнів.

На особливу увагу заслуговує внесок В. О. Коновалової в становлення й розвиток вітчизняної юридичної психології. Без перебільшення можна констатувати, що професор В. О. Коновалова є основоположником психолого-юридичної школи в Україні. Її праці «Проблемы логики и психологии в следственной тактике» (1970), «Организационные и психологические основы деятельности следователя» (1973), «Психология в расследовании преступлений» (1978), «Правовая психология» (1997), «Юридична психологія: Академічний курс» (2004), «Основы юридической психологии» (2005) стали не тільки джерелом подальших наукових розробок у цій галузі, а й базою для забезпечення викладання навчальної дисципліни «Юридична психологія» у вищих навчальних закладах як нашої держави, так й інших країн СНД.

Підсумком багаторічної плідної наукової діяльності В. О. Коновалової є 200 друкованих наукових праць, у тому числі 15 монографій і 7 підручників, чим науковець зробила значний внесок у розвиток вітчизняної юридичної науки. Серед них такі: «Тактика допроса при расследовании преступлений» (1978), «Следственная тактика: принципы и функции» (1983), «Расследование хищений государственного и общественного имущества» (1987), «Допрос: тактика и психология» (1999, 2006), «Версия: концепция и функции в судопроизводстве» (2000, 2007), «Убийство: искусство расследования» (2001, 2006). Вона є співавтором семи видань підручника «Криміналістика» (1973, Київ; 1988, Київ; 1998, Харків; 2000, Баку; 2001, Харків; 2001, Харків; 2004, Харків), науково-практичного видання «Настільна книга слідчого» (2003, 2007, 2011), науково-практичного посібника «Керівництво з розслідування злочинів» (2009), навчальних посібників «Тактика допроса свидетелей и обвиняемых» (1956), «Правова психологія» (1996), «Криминалистическая тактика: теории и тенденции» (1997), «Обыск: тактика и психология» (1997) та ін.

В. О. Коновалова багато років плідно займається підготовкою науково-педагогічних кадрів. Серед її учнів три доктори та 25 кандидатів юридичних наук, які успішно працюють не тільки у вищих навчальних закладах, а й в правоохоронних органах нашої держави. Зараз В. О. Коновалова є науковим керівником декількох кандидатських дисертацій.

П'ятнадцять років (з 1981 по 1996 р.) В. О. Коновалова очолювала кафедру криміналістики Національного юридичногно університету імені Ярослава Мудрого, у складі якої працюють її учні – доктори та кандидати наук. Її працездатність, людяність і чуйність, невтомне прагнення до пізнання всього нового, поєднання індивідуального підходу з колективним характером спільного вирішення наукових і навчальних завдань сприяли формуванню на кафедрі по-справжньому творчої атмосфери, постійного наукового пошуку, взаємної поваги, організованості та дисциплінованості. Завдяки зусиллям В. О. Коновалової створено колектив, який має високий науковий авторитет і педагогічний потенціал. Традиції, що були сформовані за часів керівництва кафедрою В. О. Коноваловою, продовжують нинішні покоління вчених-криміналістів.

Професор В. О. Коновалова – талановитий педагог, яка зробила вагомий внесок у підготовку висококваліфікованих правознавців. Тисячі випускників університету вдячні їй за змістовні лекції й цікаві практичні заняття, за можливість користуватися підручниками та навчальними посібниками з криміналістики і юридичної психології, що були підготовлені нею. Протягом багатьох років В. О. Коновалова очолювала науковий студентський гурток, учасники якого виступали на наукових конференціях і брали участь у конкурсах, де отримували дипломи переможців. Серед вихованців В. О. Коновалової багато відомих юристів-правознавців, науковців, суддів, прокурорів, народних депутатів України.

Високий авторитет і багаторічний досвід В. О. Коновалової нерозривно пов'язані з її участю в атестації наукових кадрів. Вона є членом спеціалізованої вченої ради Д. 64.068.01 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого із захисту кандидатських і докторських дисертацій; виступала офіційним опонентом у понад 30 кандидатських і одинадцяти докторських дисертаціях, серед авторів яких нині відомі вчені Ю. П. Аленін, Л. І. Аркуша, А. В. Іщенко, М. В. Костицький, В. С. Кузмічов, В. Г. Лукашевич, Н. І. Порубов, М. Я. Сегай, Д. І. Сулейманов, О. Г. Шило та ін.

Науково-педагогічну діяльність В. О. Коновалова успішно поєднує з громадською роботою. Протягом десяти років вона була членом Президії Національної академії правових наук України, головою Координаційного бюро з проблем криміналістики, юридичної психології та судової експертизи Національної академії правових наук України (зараз є заступником голови). Завдяки її зусиллям значно активізувалася співучасть різних наукових криміналістичних шкіл нашої країни в координації наукового пошуку, визначенні пріоритетних завдань, що стоять нині перед науковцями в боротьбі зі злочинністю.

В. О. Коновалова входить до складу редакційних колегій «Вісника Академії правових наук України», «Проблеми законності», «Криміналістика і судова експертиза», «Теорія та практика судової експертизи і криміналістики», «Криміналіст першодрукований». Брала участь у підготовці та рецензуванні законів України «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про зброю», «Про дактилоскопію», «Про боротьбу з тероризмом», «Про протидію корупції в Україні» та ін.

Плідну працю В. О. Коновалової відзначено орденом княгині Ольги III ступеня, медаллю «За доблесну працю. На ознаменування 100-річчя від дня народження В. І. Леніна», Почесною грамотою Міністерства юстиції України. У 1981 р. їй присвоєно почесне звання Заслуженого діяча науки України, а у 2000 р. – почесне звання заслуженого професора Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Розпорядженням Президента України їй присуджувалася державна стипендія як видатному діячеві науки (із 2001 по 2004 р.). Вона є лауреатом премії імені Ярослава Мудрого в галузі підготовки наукових кадрів (2001) і за видатні досягнення в науково-дослідницькій діяльності з проблем правознавства (2003, 2006).

Завдяки принциповості й порядності, ерудованості та сумлінному ставленню до своїх обов'язків, високим людським якостям В. О. Коновалова здобула авторитет і повагу в колективах Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого та Національної академії правових наук України, серед широкої юридичної громадськості. Її люблять і шанують студенти, безмежно вдячні їй численні учні.

Редакційна колегія збірника наукових праць «Теорія та практика судової експертизи і криміналістики» вітає ***Віолетту Омелянівну Коновалову*** з ювілеєм і бажає їй доброго здоров'я, благополуччя, творчої наснаги, плідної науково-педагогічної діяльності, тепла й затишку в родинному колі.

ОЛЕКСАНДР МАРКОВИЧ БАНДУРКА

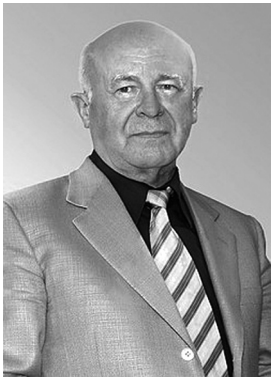

Відомий в Україні та за її межами вчений, фахівець у галузі теорії управління, адміністративного права і процесу, фінансового, конституційного, кримінального права та кримінології, кримінально-виконавчого права; оперативно-розшукової діяльності, соціальної психології, психології особистості, соціології та психології управління, доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України, заслужений юрист України ***Олександр Маркович Бандурка*** народився 24 квітня 1937 р. в с. Калинівці Городищенського району Київської області (нині – Черкаська).

У 1958 р. закінчив Харківський інженерно-економічний інститут, працював економістом Дніпродзержинського металургійного заводу.

Із 1959 р. Олександр Маркович розпочав службу в органах внутрішніх справ. За майже 60 років служби О. М. Бандурка працював у слідстві, дізнанні, карному розшуці. Від лейтенанта до генерал-полковника, від слідчого до начальника Головного управління МВС України – такий шлях пройшов Олександр Маркович.

У 1963 р. О. М. Бандурка закінчив Харківський юридичний інститут (нині – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого).

У 1992 р. О. М. Бандурка ініціював створення спеціалізованого вищого навчального закладу – Харківського інституту внутрішніх справ, ставши його першим ректором. У листопаді 1994 р. інститут стає університетом, а з 2001 р. навчальний заклад отримує статус Національного.

У 1994 р. О. М. Бандурка захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук на тему «Заходи адміністративного припинення в діяльності міліції» (спеціальність 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право); у 1996 р. – докторську

дисертацію на тему «Основи управління в органах внутрішніх справ України: теорія, досвід, шляхи удосконалення» (спеціальність 12.00.07). У 1995 р. йому присвоєно вчене звання професора з адміністративного права та адміністративної діяльності ОВС.

У 1996 р. за ініціативи О. М. Бандурки створено Юридичний ліцей для дітей працівників міліції, які загинули або постраждали під час виконання службових обов'язків (нині – комунальний заклад «Харківська спеціалізована школа-інтернат «Ліцей "Правоохоронець" Харківської обласної ради).

Олександр Маркович Бандурка – Президент Кримінологічної асоціації України, Почесний доктор Академії поліції Республіки Латвії, Почесний доктор Вищої школи поліції Республіки Польщі, Почесний доктор Академії поліції «Штефан чел Маре» МВС Республіки Молдова, Почесний доктор Харківського національного університету внутрішніх справ. Він є Почесним громадянином м. Харкова та низки інших населених пунктів.

О. М. Бандурка – Народний депутат України І-го (1990), ІІ-го (1994), ІІІ-го (1998) і IV-го (2002) скликань Верховної Ради України.

У Харківському національному університеті внутрішніх справ успішно діє наукова школа академіка Бандурки. Під його науковим керівництвом захищено 69 докторських і 118 кандидатських дисертацій. У числі його учнів – державні діячі, керівники центральних і місцевих органів виконавчої влади, ректори вищих навчальних закладів, працівники правоохоронних органів, академіки, члени-кореспонденти, доктори наук, професори, генерали та ін.

О. М. Бандурка ставав переможцем конкурсу «Ділова людина року», лауреатом Всеукраїнського конкурсу на краще професійне досягнення «Юрист року», проголошений Міжнародним біографічним центром Кембріджа (Англія) «Людиною світу», за рішенням Комітету виборців України він став кращим депутатом українського парламенту, отримавши звання «Лідер народної довіри». Він є членом Національної спілки письменників України, Національної спілки журналістів України.

Олександр Маркович удостоєний близько 50 державних і відомчих нагород, серед яких відзнаки МВС України «За бездоганну службу», «Хрест Слави», «Лицар звитяги», «За відзнаку в службі» І ступеня, «Закон і честь», «Законність, честь, професіоналізм», премії МВС України «За розвиток науки, техніки та освіти» І й ІІ ступенів, «За міжнародне співробітництво в правоохоронній діяльності», відзнаки Президента України – медаль «Захиснику Вітчизни», ордени «Князя Ярослава Мудрого» V й IV ступенів, він є повним кавалером орденів «За заслуги», має нагороди Української православної церкви – ордени «Святого Володимира» та «Дмитрія Солунського», Золоту медаль і почесні грамоти Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, зарубіжні та міжнародні відзнаки – медалі Американського біографічного інституту США «Людина світу» й «Інтелектуальний лідер світу», орден «Незалежність України» Міжнародного академічного рейтингу «Золота фортуна», орден Міжнародної кадрової академії «За розвиток науки і освіти» та багато ін.

Олександр Маркович Бандурка – автор понад 300 наукових, навчальних, публіцистичних і художніх творів. Йому належать праці з адміністративного права та адміністративного процесу, кримінального права й кримінального процесу, кримінології та криміналістики, оперативно-розшукової діяльності, конституційного права, теорії та історії держави й права, економіки, фінансів, психології, соціології.

Редакційна колегія збірника наукових праць «Теорія та практика судової експертизи і криміналістики» вітає ***Олександра Марковича*** з ювілеєм і бажає йому міцного здоров'я, благополуччя, творчих звершень, плідної наукової діяльності та подальших успіхів у праці.

ПАМ'ЯТІ ОЛЕКСАНДРА ОЛЕКСАНДРОВИЧА ПРОКОПЕНКА

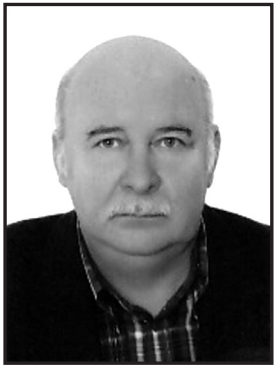

Колектив Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса Міністерства юстиції України висловлює глибокі співчуття рідним і близьким у зв'язку зі смертю провідного наукового співробітника лабораторії судових фізичних, хімічних та біологічних досліджень, кандидата біологічних наук, судового експерта вищого класифікаційного класу Олександра Олександровича Прокопенка.

20 листопада 2017 р. на 62-му році обірвалося його життя. Він пішов від нас, залишивши в пам'яті своїх колег, знайомих і друзів слід людини доброзичливої, дбайливої, працелюбної.

О. О. Прокопенко народився 21 березня 1956 р. в Харкові. У 1978 р. закінчив біологічний факультет Харківського державного університету ім. О. М. Горького. У Харківському НДІСЕ Олександр Олександрович працював із 1977 р. спочатку на посаді лаборанта, із 1978 р. – на посаді молодшого наукового співробітника, із 1985 р. – на посаді старшого наукового співробітника, із 1989 р. – на посаді провідного наукового співробітника. У березні 1998 р. він стає завідувачем лабораторії судово-біологічних досліджень, а з жовтня 2000 р. – завідувачем лабораторії судових фізичних, хімічних та біологічних досліджень. Із 1 серпня 2016 р. працював на посаді провідного наукового співробітника цієї самої лабораторії.

За час роботи в Харківському НДІСЕ О. О. Прокопенко опанував майже всі методики дослідження за спеціальностями, якими володіють експерти лабораторії, і виконав понад 2750 експертиз, питома вага котрих має творчий, евристичний характер. За результатами його напрацювань опубліковано 45 наукових праць, серед яких «К биологии поверхностно-обитающих видов ногохвосток украинской Лесостепи. Экология микроартропод лесных почв» (1988), «Энтомологический метод установления давности наступления смерти» (2003), «Дослідження комплексів комах-шкідників у судово-біологічній експертизі зерна та зернопродуктів» (2007) та ін. Разом з експертною роботою О. О. Прокопенко успішно виконував великий обсяг науково-дослідних досліджень. Із 1979 р. він розроблював новий напрям судово-біологічної експертизи – судово-ентомологічні дослідження (у судово-ґрунтознавчій експертизі, зерна та зернопродуктів, комах-руйнівників деревини, зі встановлення часу настання смерті). У 1988 р., після закінчення аспірантури, О. О. Прокопенко успішно захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата біологічних наук на тему: «Коллемболи Лівобережної України».

Він був єдиним фахівцем у системі судово-експертних установ Міністерства юстиції України, який проводив унікальні за своїм характером до-

слідження комах-некробіонтів із метою встановлення часу настання смерті, що є новим напрямом у судово-біологічній експертизі, та навчав молодих експертів.

Олександр Олександрович зробив значний внесок у розроблення програмного продукту (комп'ютерної системи «Біолог») щодо ентомологічних досліджень об'єктів, ця розробка включена до реєстру стандартизованих методик проведення судових експертиз Міністерства юстиції України та успішно впроваджується в експертну практику судово-біологічних досліджень.

За ретельне ставлення до своїх обов'язків О. О. Прокопенко неодноразово нагороджувався почесними грамотами, йому були оголошені подяки. У 2008 р. був нагороджений відзнакою експертної служби МВС України «За бездоганну службу», а у 2009 р. – відомчою заохочувальною відзнакою Міністерства юстиції України – нагрудним знаком «За заслуги у розвитку судової експертизи». Олександр Олександрович користувався заслуженою повагою співробітників інституту. Він ніколи не був байдужим до чужих проблем, завжди готовий прийти на допомогу, підтримати словом і ділом, був прикладом для молодих співробітників.

Співробітники Харківського НДІСЕ висловлюють щирі глибокі співчуття рідним і близьким Олександра Олександровича Прокопенка. Нехай буде в наших серцях вічна пам'ять про Олександра Олександровича та спогади про його самовіддану працю ніколи не згаснуть.

ПАМ'ЯТІ СЕРГІЯ МИХАЙЛОВИЧА БОБРИЦЬКОГО

8 серпня 2017 р. на 59-му році раптово пішов з життя провідний науковий співробітник лабораторії комп'ютерно-технічних досліджень та досліджень відео-, звукозапису Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса Міністерства юстиції України – Сергій Михайлович Бобрицький.

С. М. Бобрицький працював в Харківському НДІСЕ з 1999 по 2013 р. на посадах молодшого, старшого наукового співробітника, завідувача лабораторії судових комп'ютерно-технічних, фоноскопічних, аналітичних, теоретичних досліджень та інформаційного забезпечення. Із 2016 р. Сергій Михайлович обіймав посаду за сумісництвом провідного наукового співробітника, одночасно очолюючи Харківський науково-дослідний, проектно-конструкторський та технологічний інститут мікрографії (Державна архівна служба Міністерства юстиції).

У 2012 р. С. М. Бобрицький захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата технічних наук за спеціальністю 10.12.02 «Телекомуні-

каційні системи та мережі» в спеціалізованій раді Харківського національного університету радіоелектроніки.

За час роботи в інституті С. М. Бобрицький проявив себе талановитим експертом і науковцем, особисто виконавши понад 500 складних експертиз на високому професійному рівні, брав участь у розробленні понад 10 наукових тем, був автором 35 наукових статей і методичних рекомендацій із теоретичних та практичних питань судової експертизи, криміналістики, телекомунікацій і комп'ютерних технологій.

Сергій Михайлович користувався заслуженою повагою співробітників інституту. Він не був байдужим до чужих проблем, завжди був готовий прийти на допомогу, підтримати словом і ділом, був прикладом для молодих співробітників.

Редакційна колегія збірника наукових праць «Теорія та практика судової експертизи і криміналістики» висловлює щирі співчуття рідним і близьким Сергія Михайловича Бобрицького у зв'язку із тяжкою втратою.

ПАМ'ЯТІ ІГОРЯ МИКОЛАЙОВИЧА СКОРИКА

9 липня 2017 р. пішов із життя старший науковий співробітник лабораторії судових товарознавчих досліджень та досліджень об'єктів інтелектуальної власності Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса Міністерства юстиції України – Ігор Миколайович Скорик.

І. М. Скорик працював у Харківському НДІСЕ з 1992 р. Діяльності у сфері судової автотоварознавчої експертизи Ігор Миколайович присвятив більше 20-ти років свого життя. Він був одним із найкращих фахівців інституту, який професійно та відповідально підходив до виконання своїх обов'язків – дослідження з визначення вартості колісних транспортних засобів і розміру збитку, завданого власнику транспортного засобу.

Із 2001 р. він був призначений на посаду старшого наукового співробітника лабораторії судових товарознавчих досліджень, досліджень об'єктів інтелектуальної власності, мав кваліфікацію судового експерта за спеціальністю 12.2 «Визначення вартості автомототранспорту, розміру збитку, завданого власнику транспортного засобу». Із 1 листопада 2007 р. йому було присвоєно 1-й кваліфікаційний клас судового експерта.

За час роботи в інституті Ігор Миколайович проявив себе талановитим експертом і науковцем, особисто виконавши понад 3000 складних експертиз на високому професійному рівні, рецензував висновки фахівців, які не працюють у державних експертних установах, брав участь у підготовці багатьох

спеціалістів-автотоварознавців, співробітників Харківського НДІСЕ та інших судових експертів.

І. М. Скорик зробив вагомий внесок у розвиток судової експертизи та криміналістики. Він не був байдужим до чужих проблем, завжди був готовий прийти на допомогу, підтримати словом і ділом, був прикладом для молодих співробітників. Фахівці харківської судово-експертної школи будуть завжди пам'ятати його як людину, якій притаманні невтомна енергія та працездатність, відданість інтересам держави.

Редакційна колегія збірника наукових праць «Теорія та практика судової експертизи і криміналістики» висловлює щирі співчуття рідним і близьким Ігоря Миколайовича Скорика у зв'язку із тяжкою втратою.

ЗМІСТ

Вступне слово ***Г. А. Кернеса***
Від редакційної колегії 3
От редакционной коллегии 3

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛІСТИКИ

Шепітько В. Ю. Цільове призначення криміналістичних знань і прагнення до європейських стандартів у протидії злочинності.....4
Журавель В. А. Тактичні завдання та механізм їх вирішення 11
Шевчук В. М. Наукові передумови та методологічні засади формування тактичних операцій у криміналістиці.....18
Терехович В. Н., Ниманде Э. В. Сущность криминалистической техники.....29
Дудніков А. Л. Спосіб злочину у сфері економічної діяльності як системоутворюючий елемент криміналістичної характеристики.....39
Ватраль А. В. Засоби кримінально-процесуального пізнання.....47
Білоус В. В., Білоус О. П. Інноваційні підходи до фіксування грошей як речових доказів у кримінальному провадженні.....55
Фастовець В. А. Проблеми правової регламентації використання спеціальних знань оперативними підрозділами Служби безпеки України 69
Булулуков О. Ю. Алгоритми при прийнятті тактичних рішень 76
Чорний Г. О. Сліди вибуху як складова криміналістичої характеристики типової картини злочинів терористичної спрямованості 86
Павлюк Н. В. Боротьба з корупцією у сфері охорони здоров'я: засоби інформаційного забезпечення розслідування злочинів.....93
Яремчук В. О. Участь спеціаліста при плануванні розслідування злочину.....100
Резнікова О. І. Щодо криміналістичного розуміння злочинів корупційної спрямованості.....108
Сабадаш І. В. Проблеми виявлення обставин, що підлягають установленню при розслідуванні злочинів, пов'язаних із невиплатою заробітної плати 121

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

Ivanović A. Development and cooperation of forensic sciences in Europe: contemporary aspect 128

Щербаковський М. Г. Інформація як підстава диференціації предмета та об'єктів судових експертиз 139

Джавадян А. С., Восканян П. С. О дополнительной профессиональной подготовке по экспертным специальностям в Национальном бюро экспертиз 146

Сімакова-Єфремян Е. Б. До питання взаємозалежності європейських інтеграційних процесів і тенденцій інтеграції спеціальних знань в Україні 152

Русецький А. А. Про організацію судово-експертної діяльності: міжнародний аспект 158

Петрова І. А., Снігерьов О. П. Формування особистості сучасного судового експерта 165

Попович Є. М. Незалежність і партнерство експертної установи як об'єктивна умова її функціонування 172

Андрєєва О. Б., Шарапова О. В. Стосовно науково-методичного забезпечення судово-експертної діяльності 179

М'ясоєдов В. В., Дереча Л. М. Гарантії правового та соціального захисту судових експертів 184

Свідерський О. О. Поняття суб'єктів наукової та науково-технічної діяльності в аспекті експертного забезпечення правосуддя 191

Лубенцов А. В. Предмет і завдання судової автотехнічної експертизи 198

СУДОВА ПОЧЕРКОЗНАВЧА ЕКСПЕРТИЗА ТА ТЕХНІЧНА ЕКСПЕРТИЗА ДОКУМЕНТІВ: МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИРІШЕННЯ ЗАВДАНЬ

Карапетян М. Ж. Основные методические положения и особенности производства повторных почерковедческих экспертиз в Республике Армения 205

Зубова Н. О., Сомов В. В., Лошманова Г. В. Основні способи виготовлення кліше печаток і штампів 212

Чередніченко Д. К., Ананьїн О. В. Способи підробки сучасних паспортних документів країн ЄС та ознаки їх виявлення 221

СУДОВА БАЛІСТИЧНА ЕКСПЕРТИЗА ТА ЕКСПЕРТИЗА ЗБРОЇ

Коломийцев А. В., Сапелкин В. В. Определение баллистических характеристик и поражающих свойств патронов самодельного снаряжения калибра 7,62×39 227

Кожевніков В. В. Обрахування невизначеності вимірювань при проведенні балістичних досліджень 236

Сомов В. В. Визначення типу гранатомета одноразового застосування за його складовими частинами та фрагментами реактивної гранати, виявленими на місці події.....245

СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА МАТЕРІАЛІВ, РЕЧОВИН ТА ВИРОБІВ

Peikštenytė D., Vasiliauskienė D. Interpretation of results and verbal statement of combined forensic examination in cigarette smuggling case 253

Руднєв В. А., Клімчук А. Ф., Нардід Л. В., Буй О. Д., Дзюбак Д. М. Криміналістичне дослідження напівсинтетичних моторних олив іноземного та вітчизняного виробництва.....266

Амбарян Г. А., Сантросян А. В., Ишханян Ю. Р. Мониторинг загрязнения почв некоторых регионов Республики Армения тяжелыми металлами.....275

Хлесткова О. О. Особливості криміналістичної оцінки в судово-ґрунтознавчій експертизі.....284

СУДОВА ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНА ЕКСПЕРТИЗА

Ріпенко А. І., Колосюк А. А. Дослідження щодо відповідності технічної документації зі встановлення (відновлення) меж земельних ділянок садибної забудови в містах: організаційно-правові аспекти.....290

Експертна практика: методичні підходи до вирішення завдань інженерно-технічних досліджень

Русанов А. В., Мартыненко Г. Ю., Аврамов К. В., Варлахов В. А., Мартыненко В. Г. Установление причин разрушения пакетов лопаток турбин при выполнении судебных экспертиз 297

Ольхов В. С., Лубенцов А. В. Обрання часу реакції на небезпеку водія, який керує автомобілем, що рухається з перевищенням установленого обмеження швидкості руху.....307

Хоробрих П. М., Казаров А. О., Лабінцев В. О. Експертний підхід при дослідженні причин сходу трамваїв із рейкових колій (стрілочних переводів).....313

Харабуга Ю. С. Особливості комп'ютерно-технічного дослідження інформації в пам'яті SIM, USIM та R-UIM-карт.....318

Гусейнов Р. Н. Алгоритм визначення категорії об'єкта господарської діяльності за техногенною небезпекою.....324

СУДОВІ ЕКОНОМІЧНА ТА ТОВАРОЗНАВЧА ЕКСПЕРТИЗИ: МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИРІШЕННЯ ЗАВДАНЬ

Каплін Р. Б., Аніщенко О. В. Оцінювання вартості акцій підприємств на сучасному етапі при проведенні судових експертиз 332

Козуб С. О. Щодо порядку визначення втрат активів банку та спричинення йому збитків при укладанні кредитних договорів 339

Губарева В. М. Деякі особливості визначення вартості виробів із декоративного каміння як об'єктів судової товарознавчої експертизи.....345

Оболєнцева-Красивська О. С. Особливості встановлення вартості рослин певних видів при проведенні судово-товарознавчих експертиз.....351

СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА У СФЕРІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

Михальський О. О. Протидія правопорушенням у сфері інтелектуальної власності в Україні: історико-правовий аспект 360

Калініченко М. М., Струк І. О. Досвід північноамериканських судових експертів щодо досліджень персонажів як об'єктів авторського права.....367

Струк І. О., Калініченко М. М., Харабуга Ю. С. Досвід північноамериканських фахівців щодо досліджень фотографічних творів як об'єктів авторського права 373

СУДОВА ВІЙСЬКОВА ЕКСПЕРТИЗА

Богданюк І. В. Щодо судово-експертного дослідження змісту прийнятого командиром рішення 382

Чупрун В. Т. Комплексність судово-експертних досліджень у воєнній сфері 391

СУДОВА ПСИХОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА

Журавльова М. О. Особливості дослідження моральної шкоди в кримінальному процесі.....401

СУДОВА КРАНІОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА

Яценко І. В., Абузнайд К. Р. С., Богатко Н. М., Букалова Н. В., Сердюков Я. К., Балинян Т. Є., Буйкіна М. А. Критерії віку та статі великої рогатої худоби молочного напряму продуктивності за морфологічними особливостями черепа.....407

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ. ВИДАТНІ ОСОБИСТОСТІ

Клюев О. М. До 100-річчя видатного вченого-криміналіста Михайла Васильовича Салтевського.....420

Шевчук В. М. Вплив наукових ідей професора М. В. Салтевського на розвиток сучасної криміналістики та судової експертизи.....426

Ольховский В. А., Бондаренко В. А. Вклад заслуженного профессора Е. О. Мухина в развитие отечественной судебной медицины (к 250-летию со дня рождения).....438

Юсупов В. В. Розвиток українських судово-медичних закладів у XX столітті.....446

НАУКОВА ХРОНІКА

Дереча Л. М. Міжнародна науково-практична конференція «Ароцкерівські читання», присвячена 90-річчю від дня народження Л. Ю. Ароцкера.....457

Кожельцева О. Л. Всеукраїнська науково-практична конференція «Актуальні питання судової експертизи».....462

Malevski H. , Juodkaite-Granskiene G. , Shepitko M. XIII International Conference “Criminalistics and Forensic Expertology: Science, Studies, Practice”.....468

Шепітько М. В. «Круглий стіл» з нагоди 100-річчя від дня народження професора М. В. Салтевського.....471

Хоша В. В. Урочисте відкриття меморіального комплексу на місці поховання професора М. В. Салтевського.....473

Петрова І. А., Дереча Л. М. Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання судової експертизи

та криміналістики», присвячена 100-річчю від дня народження доктора юридичних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України М. В. Салтевського 475
Shepitko M. The VII International Scientific Conference "Archibald Reiss Days" 486

НАШІ ЮВІЛЯРИ

Коновалова Віолетта Омелянівна 489
Бандурка Олександр Маркович 492

Пам'яті Олександра Олександровича Прокопенка 495
Пам'яті Сергія Михайловича Бобрицького 496
Пам'яті Ігоря Миколайовича Скорика 497

ВИМОГИ

щодо оформлення матеріалів, які надсилаються для публікації в збірнику «Теорія та практика судової експертизи і криміналістики»

При підготовці матеріалів для публікації в збірнику редакційна колегія просить авторів дотримуватися наступних вимог.

1. Тексти статей українською або російською мовою з анотацією українською чи російською, а коротке резюме російською (чи українською) та розширене резюме англійською (обсягом 250–300 слів) мовами оформляються в текстовому редакторі Microsoft Word. Необхідно також надати текст розширеного резюме (російською мовою), з якого виконувався переклад, для професійного його редагування, і переклад на англійську мову назви статті, прізвища, імені та по батькові автора (співавторів).

2. Статті, обсягом від 8 до 12 сторінок, мають бути надруковані на папері формату А4 шрифтом Times New Roman (Symbol, Wingdings) кеглем № 14 через 1,5 міжрядкових інтервали, залишаючи поля: зліва – 3 см, справа – 1,5 см, зверху – 2 см, знизу – 2 см. Анотація – до 5 рядків, кегль № 12 через 1 міжрядковий інтервал, курсив. Такі ж кегль та інтервал слід застосовувати при оформленні таблиць, підписів під рисунками. Використання інших шрифтів не допускається.

3. На окремому аркуші подаються відомості про автора (співавторів): прізвище, ім'я, по батькові, посада за місцем роботи, науковий ступінь, учене звання, службова й домашня адреси, контактні телефони, E-mail.

4. Матеріали надсилаються надрукованими у 2-х примірниках і записаними на диску (назва файлу – латинськими літерами – за прізвищем першого автора; увесь матеріал статті повинен міститися в одному файлі, ілюстративний – дублюється окремим файлом на кожну ілюстрацію відповідного формату (див. п. 9–11).

5. Матеріали розташовуються таким чином: ліворуч – УДК, праворуч – ініціали та прізвище автора (співавторів), посада за місцем роботи, науковий ступінь, учене звання; далі посередині – назва статті великими літерами; потім по ширині тексту статті – анотація й ключові слова; текст статті з рисунками, діаграмами, схемами, таблицями тощо та після тексту – два резюме (назва статті, автор (и), текст резюме, ключові слова), дата, підпис(и) автора (співавторів).

6. Виноски по тексту повинні мати наскрізну нумерацію й оформлятися за допомогою засобів Microsoft Word меню «Вставка» => («Ссылка» =>) «Сноска».

7. Математичні формули в тексті виконуються за допомогою вбудованого в Microsoft Word редактора математичних формул (Microsoft Equation). Літери грецького алфавіту за текстом повинні бути тільки стандартними

символами вбудованого шрифту Symbol. Використання для цієї мети об'єктів Microsoft Equation не допускається.

8. Блок-схеми виконуються за допомогою вбудованого в Microsoft Word редактора діаграм Microsoft Graph.

9. Хімічні формули за текстом виконуються за допомогою редактора хімічних формул ChemDraw, що входить до комплекту Cambridge ChemOffice.

10. Діаграми та графіки виконуються за допомогою Microsoft Excel. При цьому крім файлу з текстом статті, де є відповідна діаграма (графік), обов'язково надається файл Microsoft Excel.

11. Растрові ілюстрації (відсканованої рисунки, фотографії тощо), що є в тексті статті, також треба надавати окремо у форматі TIFF або BMP (не використовувати для цього формат JPEG). При цьому не допускається вставляти зазначені ілюстрації в окремий файл Microsoft Word. У разі ненадання ілюстрацій у вигляді окремих файлів відповідного формату або незадовільної їх якості редакційна колегія залишає за собою право не включати їх до тексту статті. В ілюстративному матеріалі (схемах, діаграмах, графіках) допускається використання лише зазначених у п. 2 шрифтів.

12. Об'єкти, зазначені в п. 7–11, повинні розміщуватися в статтях без обтікання текстом. Не використовувати вставки об'єктів в окрему рамку або поверх тексту.

13. При оформленні ілюстративних матеріалів авторам слід враховувати, що збірник публікується в чорно-білому варіанті форматом А5. Тому згадувань у текстах статей про кольорові позначення на рисунках або діаграмах слід уникати.

14. Підкреслення в текстах статей небажані, слід користуватися курсивом або відокремлювати частини тексту за допомогою довгих тире (—), цифр. Вірно використовувати короткі тире (–) і дефіс (-), тільки типографські лапки («…»), закриваючий апостроф (').

15. Надіслані матеріали не повертаються. Усі матеріали, що істотно не відповідають наведеним вимогам, не розглядаються.

16. Допускається внесення редакційних поправок без участі авторів, якщо вони дають на це згоду при надсиланні матеріалів.

17. Посилання на бібліографічні джерела оформляються відповідно до ДСТУ 8302:2015 «Бібліографічне посилання».

Деякі приклади оформлення посилань
на літературні джерела:

1. Про судову експертизу: Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII. *Відом. Верхов. Ради України*. 1994. № 28. Ст. 232 (із змінами: станом на 2 липня 2015 р.).

2. *Салтевський М. В.* Криміналістика (у сучасному викладі): підручник. Київ: Кондор, 2005. С. 496.

3. Криміналістика (криміналістична техніка): курс лекцій/П. Д. Біленчук та ін. Київ: МАУП, 2001. 216 с.

4. Методичні рекомендації з криміналістичного дослідження легких фракцій газових конденсатів: звіт про НДР (закл.)/ХНДІСЕ; кер. А. Ф. Клімчук; викон. В. І. Кривошеєв [та ін.]. № ДР 0109U001197. Харків, 2010. 54 с.

5. *Бунова И. И.* Участие переводчика в уголовном судопроизводстве [Електронний ресурс]: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. М., 2013. URL: http://www.dissercat.com/content/ (дата звернення: 21.08.2015).

6. *Журавель В. А.* Допрос потерпевшего и использование его показаний для построения методик расследования отдельных видов преступлений: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Уголовный процесс; судоустройство; прокурорский надзор; криминалистика». Харьков, 1983. 17 с.

ТРЕБОВАНИЯ

по оформлению материалов,

которые направляются для публикации в сборнике

«Теория и практика судебной экспертизы и криминалистики»

При подготовке материалов для публикации в сборнике редакционная коллегия просит авторов придерживаться следующих требований.

1. Тексты статей на украинском или русском языке с аннотацией на украинском или русском, а короткое резюме на русском (или украинском) и расширенное резюме на английском (объемом 250–300 слов) языках оформляются в текстовом редакторе Microsoft Word. Необходимо также предоставить текст расширенного резюме (на русском языке), с которого выполнялся перевод, для профессионального его редактирования, и перевод на английский язык названия статьи, фамилии, имени и отчества автора (соавторов).

2. Статьи, объемом от 8 до 12 страниц, должны быть напечатаны на бумаге формата А4 шрифтом Times New Roman (Symbol, Wingdings) кеглем № 14 через 1,5 межстрочных интервала, оставляя поля: слева – 3 см, справа – 1,5 см, сверху – 2 см, снизу – 2 см. Аннотация – до 5 строк, кегль № 12 в 1 межстрочный интервал, курсив. Такие же кегль и интервал следует применять при оформлении резюме, таблиц, подписей под рисунками. Использование других шрифтов не допускается.

3. На отдельном листе подаются сведения об авторе (соавторах): фамилия, имя, отчество, должность по месту работы, ученая степень, ученое звание, служебный и домашний адреса, контактные телефоны, E-mail.

4. Материалы направляются напечатанными в 2-х экземплярах и записанными на диске (название файла – латинскими буквами – по фамилии первого автора; весь материал статьи должен содержаться в одном файле, иллюстративный – дублируется отдельным файлом на каждую иллюстрацию соответствующего формата (см. п. 9–11).

5. Материалы располагаются следующим образом: слева – УДК, справа – инициалы и фамилия автора (соавторов), должность по месту работы, ученая степень, ученое звание; дальше посередине – наименование статьи заглавными буквами; затем по ширине текста статьи – аннотация и ключевые слова; текст статьи с рисунками, диаграммами, схемами, таблицами и т. д. и после текста – два резюме (на русском (или украинском) и английском языках: наименование статьи, автор (ы), текст резюме, ключевые слова), дата, подпись (и) автора (соавторов).

6. Примечания по тексту должны иметь сквозную нумерацию и оформляться с помощью средств Microsoft Word меню «Вставка» => («Ссылка» =>) «Сноска».

7. Математические формулы в тексте выполняются с помощью встроенного в Microsoft Word редактора математических формул (Microsoft Equation). Буквы греческого алфавита по тексту должны быть только стан-

дартными символами встроенного шрифта Symbol. Использование для этой цели объектов Microsoft Equation не допускается.

8. Блок-схемы выполняются с помощью встроенного в Microsoft Word редактора Microsoft Graph.

9. Химические формулы по тексту выполняются с помощью редактора химических формул ChemDraw, что входит в комплект Cambridge ChemOffice.

10. Диаграммы и графики выполняются с помощью Microsoft Excel. При этом кроме файла с текстом статьи, где есть соответствующая диаграмма (график), обязательно предоставляется файл Microsoft Excel.

11. Растровые иллюстрации (отсканированные рисунки, фотографии и т. д.), имеющиеся в тексте статьи, также надо предоставлять отдельно в формате TIFF или BMP (не использовать для этого формат JPEG). При этом не допускается вставлять указанные иллюстрации в отдельный файл Microsoft Word. В случае непредоставления иллюстраций в виде отдельных файлов соответствующего формата или неудовлетворительного их качества редакционная коллегия оставляет за собой право не включать их в текст статьи. В иллюстративном материале (схемах, диаграммах, графиках) допускается использование только указанных в п. 2 шрифтов.

12. Объекты, указанные в п. 7–11, должны размещаться в статьях без обтекания текстом. Не использовать вставки объектов в отдельную рамку или поверх текста.

13. При оформлении иллюстративных материалов авторам следует учитывать, что сборник публикуется в черно-белом варианте формата А5. Поэтому упоминаний в текстах статей о цветных обозначения на рисунках или диаграммах следует избегать.

14. Подчеркивание в текстах статей нежелательны, следует пользоваться курсивом или отделять части текста с помощью длинных тире (—), цифр. Правильно использовать короткие тире (–) и дефис (-), только типографские кавычки («...»), закрывающий апостроф (’).

15. Присланные материалы не возвращаются. Все материалы, которые существенно не соответствуют этим требованиям, не рассматриваются.

16. Допускается внесение редакционных поправок без участия авторов, если они дают на это согласие при передаче материалов.

17. Ссылки на библиографические источники оформляются в соответствии с ДСТУ 8302:2015 «Бібліографічне посилання».

Некоторые примеры оформления ссылок на литературные источники:

1. Про судову експертизу: Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII. *Відом. Верхов. Ради України*. 1994. № 28. Ст. 232 (із змінами: станом на 2 липня 2015 р.).

2. *Салтевський М. В.* Криміналістика (у сучасному викладі): підручник. Київ: Кондор, 2005. С. 496.

3. Криміналістика (криміналістична техніка): курс лекцій/П. Д. Біленчук та ін. Київ: МАУП, 2001. 216 с.

4. Методичні рекомендації з криміналістичного дослідження легких фракцій газових конденсатів: звіт про НДР (закл.)/ХНДІСЕ; кер. А. Ф. Клімчук; викон. В. І. Кривошеєв [та ін.]. № ДР 0109U001197. Харків, 2010. 54 с.

5. *Бунова И. И.* Участие переводчика в уголовном судопроизводстве [Электронный ресурс]: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. М., 2013. URL: http://www.dissercat.com/content/ (дата обращения: 21.08.2015).

6. *Журавель В. А.* Допрос потерпевшего и использование его показаний для построения методик расследования отдельных видов преступлений: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Уголовный процесс; судоустройство; прокурорский надзор; криминалистика». Харьков, 1983. 17 с.

Збірник наукових праць

Теорія та практика судової експертизи і криміналістики

Випуск 17

Видання містить матеріали чергового, сімнадцятого випуску збірника «Теорія та практика судової експертизи і криміналістики». Висвітлено сучасні проблеми криміналістики та найактуальніші питання проведення різних видів судових експертиз і застосування спеціальних знань у судочинстві. Значну увагу приділено вдосконаленню експертних методик. Надано наукові рекомендації щодо проведення певних експертних досліджень.

Для працівників правоохоронних органів, суддів, судових експертів, науковців, викладачів, аспірантів, студентів вищих навчальних закладів.

Відповідальність за достовірність інформації, що міститься в надрукованих матеріалах, несуть автори. Деякі матеріали оприлюднені в порядку обговорення, оскільки мають дискусійний характер. У таких матеріалах точка зору членів редакційної колегії може не збігатися з науковими поглядами авторів.

Редактор *О. М. Нещеретна*
Комп'ютерна верстка *О. А. Федосєєва*

Підписано до друку з оригінал-макета 21.11.2017.
Формат 60×90 $^{1}/_{16}$. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 32,0. Обл.-вид. арк. 33,7. Вид. № 1718.
Тираж 200 прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80а
Тел./факс (057) 716-45-53
Сайт: www.pravo-izdat.com.ua
E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 4219 від 01.12.2011 р.

Виготовлено в друкарні ФОП Леонов
Тел. (057) 717-28-80